میرزا موھەممەد ھەیدەر کۆرەگان

تارىخى رەشىدى

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋنسنى لايىھىلىگۈچى: مىرزات ئابدۇللا تاجى

تارىخى رەشىدىي

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 978-7-228-10999-9

总定价(上、下)68.00 元

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان

تارىخى رەشىدى

2

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزا ئەخمەت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرىياتىسى

TAJIKISTAN KITOBHOYI

ئىككىنچى كىتاب

(داۋامى)

يىگىرمە تۆتىنچى باب

تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ فەرغانىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى پادىشاھقا ئاڭلانغانلىقى ، پادىشاھنىڭ سۇلتان سەئىدخانىنى ئەندىجانغا — تاغامنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەنلىكى

ئىشتىمەك كېرەككى ، تاغامنىڭ فەرغانىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى قۇندۇزغا ئاڭلىنىشتىن ئىلگىرى ، موغۇل ئەمىرلىرىدىن مىر شىرىن ، مىر مەزىد ، قۇلنەزەر مىرزا ، جانكە مىرزا ، مىر ئەييۇب ، مىر مۇھەممەد ، مىر ئىبراھىم ، يادىگار مىرزا ، قارا سۇلتانئەلى مىرزا ، نەزەر [مىرزا] ، مىر غۇرى بارلاس ، ئەمىر دائىمئەلى ، مىرزا مۇھەممەد ، مىر بەگمۇھەممەد ، مىر قەنبەر ، شاھنەزەر مىرزا ، قۇتلۇغ مىرەك مىرزا قاتارلىق ئەقىلدارلار ۋە باشقا بىرنەچچە ئەمىرلەر بىرلىشىپ خىلۋەت جايدا سۇلتان سەئىدخانغا مۇنداق ئەرز قىلىشتى : «ئەگەر خان رۇخسەت قىلسا ، پادىشاھنى ئارىدىن كۆتۈرىمىز ۋە سەلتەنەت تەختىدە خانىنى ئولتۇرغۇزىمىز .» چۈنكى ، ئۇ ۋاقىتلاردا موغۇل قوۋمىدىن مۇكەممەل قوراللانغان يىگىرمە مىڭ كىشى تەييار ئىدى ، چاغاتايىلارنىڭ ھەممىسى بەش مىڭغا يەتمەيتتى . ئەمىرلەر ئۆز مۇددىئاسىنى بايان قىلغاندىن كېيىن خان جاۋاب بېرىپ مۇنداق دېدى : «شاھىبەخان ئىستېلاسىنىڭ توپانى ۋە قىرغىنچىلىق دولقۇنلىرى ئەۋجىگە چىقىپ ، موغۇل خانلىرىنىڭ ئۆمۈر

كېمىسىنى پارە - پارە قىلىپ ھەممىسىنى يوقلۇق دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا غەرق قىلغان ۋاقىتلاردا ، مەن يوشۇرۇنلۇق تاختىيى ئۈستىدە قېلىپ كابۇلدىن ئىبارەت ئارالغا ئاران چىقىۋالغانىدىم . بابۇر پادىشاھ مېنى بالا - قازا دولقۇنلىرىدىن سالامەت ئاسراپ ، شۇ قەدەر قىسىنچىلىق جەزىرىدە مېنى ناھايىتى راھەت - پاراغەت ۋە خۇشال - خۇراملىق ئىچىدە مۇھاپىزەت قىلدى . ئەمدى ئىستىقبال ساھىلىغا يەتكىنىمدە ، بۇنداق ناچار ئىشقا قەدەم قويۇش نېمىدېگەن نامەردلىك . بۇنداق قەبىھ قىلىقنى قىلىش نەقەدەر ھېممەتسىزلىك - ھە ! بۇنداق ناچار خىيالنى ۋە بولمىغۇر تەسەۋۋۇرنى كۆڭۈلدىن كەچۈرۈش شەرىئەتتە ھارام ، ياخشىلىق مەزھىپىدە نىجىسلىقتۇر » دېدى . شۇنداق قىلىپ خان ئۇلارنىڭ بۇ پىتنە - پاسات قوزغىغۇچى مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلاپ ۋەھىمگە چۈشتى . ئەمىر قاسىم قاۋچىن پادىشاھنىڭ ئاتىلىق ئورنىدىكى ئىشەنچلىك كىشىسى ئىدى . خان ئەمىر قاسىمغا : «پادىشاھقا بۇ ئەرزىمنى يەتكۈزگەيسىز ، خۇداغا شۈكرى ، بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە دۆلەت قۇياشى ئىقبال بۇرجىدا مۇقىملاشتى ۋە قارار تاپتى . ھەممە قوۋم خەلقلىرى پادىشاھنىڭ ئالەمپاناھ بارگاھىغا يۈزلەندى . خۇسۇسەن ئاھالىسى كۆپ ، غەيرەت ۋە كۈچ - قۇۋۋەتتە باشقا خەلقلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان موغۇل خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەقىل - تەدبىرى ھەمدە ھىممەت - شىجائىتى بىلەن ئىززەت - ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان ئەمىرلىرى ھەمىشە ئۆز ھىممەتلىرىنى ، ئۆز خەلقلىرىنى كۈچەيتىشكە سەرپ قىلىۋاتىدۇ . ئەقىل - تەپەككۇر ھۆكۈمى بويىچە ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولۇشۇم ناموۋاپىق كۆرۈنۈۋاتىدۇ ، چۈنكى ئۇزاق مۇددەتلىك بىرلىكمىز يېڭى بۆلۈنۈشكە ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن . پادىشاھ مېنى بىرەر جايغا ئەۋەتسە ، شۇ ئارقىلىق قەدىمىي مۇناسىۋىتىمىز ئۇزۇلمەي مۇستەھكەم ۋە ھەقىقىي تۇرىدە داۋاملاشسا ، بۇنىڭ ھەر ئىككىلا تەرەپ دۆلىتىگە پايدىسى بار » دېدى .

ئەمىر قاسىم خانىنىڭ ئەرزىنى پادىشاھقا يەتكۈزدى . شۇ

ئەھۋال ئەسناسىدا يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ئەندىجاندىن ئادەم كېلىپ تاغامنىڭ ئىلتىماسىنى پادىشاھقا تۇتتى .

يىگىرمە بەشىنچى باب

بابۇر پادىشاھنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە كەلگەنـ لىكى ۋە ئۇ يەردە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى

تاغامنىڭ ئىلتىماسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن پادىشاھ شۇ باھانە بىلەن خاننى ئەندىجانغا ئەۋەتتى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن مىرزاخان شاھ ئىسمائىلدىن ياردەم ئېلىپ يېتىپ كەلگەندىن كېيىن پادىشاھنىڭ كۆچى زورايغاچقا ، پادىشاھ ئۆزى ئۇلۇغلۇق تىزگىنىنى ھىسار ۋىلايىتىگە قارىتىپ تارتىپ ھىسارغا يۈرۈش قىلدى . بۇ خەۋەر ئۆزبېكلەرگە ئاڭلاندى ، ئۇلارمۇ كۆپ قوشۇن يىغدى ، ئۇلۇغلىرىدىن ھەمزە سۇلتان ، مەھدى سۇلتان ۋە تېمۇر سۇلتان باشلىق نەچچە سۇلتانلار پادىشاھقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى . شاھىبېكخاننىڭ ئورنىدا تەختتە ئولتۇرغان كۆچۈمخان بىلەن سۆيۈنچەك سۇلتان ، جانىبېك سۇلتان ۋە ئۇبەيدۇللا سۇلتان باشلىق پۈتكۈل سۇلتانلار قارشىغا يىغىلدى ، قارشىنىڭ ئەسلىي ئىسمى نەخشەب ئىدى . پادىشاھ پۇلىسەنگىن (تاشكۆۋرۈك)گە يېتىپ كەلدى . ھەمزە سۇلتان يېتىپ كېلىپ پۇلىسەنگىننى توسۇپ بىر ئاي تۇردى . ئاخىر ئۆزبېكلەرنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ھېسابسىز تولىلىقى ، ئۇلارنىڭ داڭلىق سەردار ۋە پالۋانلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنىڭ قىيىنلىقى مەلۇم بولدى . پادىشاھتا تاقابىل تۇرۇپ ئۇرۇش

قىلغۇدەك كۈچ - قۇدرەتنىڭ يوقلۇقىنى ئۆزىبىكلەرمۇ بىلىپ قالدى ، شۇڭا ئۇلار پۈلسەنگىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە يۈرۈش قىلىپ دەريادىن ئۆتتى . ناماز ۋاقتى بولغانىدى ، پادىشاھقا بۇ خەۋەر ئاڭلاندى ، پادىشاھ شۇ سائەتتىلا ئورۇنلىرىدىن كۆچۈپ ئابدەرە تەرەپكە يۈردى ، چۈنكى ئۇ تەرەپنىڭ تاغلىرى مۇستەھكەم ئىدى . شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە يۈرۈپ ، ئەتىسى ناماز پېشىنگىچە يەنە تىزلىك بىلەن يۈرۈش قىلىپ بىر مۇستەھكەم جاينى تاپتى . ھەممە دانىشمەنلەر شۇ جايغا چۈشۈشنى لايىق كۆردى ، شۇڭا ئاشۇ جايدا ئورۇنلاشتى . تەڭ كېچە بولغانىدى ، قاراۋۇللار : «ئۆزىبىكلەر پۈتۈن قوشۇنى بىلەن كېلىۋاتىدۇ !» دەپ خەۋەر ئېلىپ كەلدى . تاۋاچىلار دەرھال پۈتكۈل لەشكەرگە خەۋەر يەتكۈزدى . سۈبھى ۋاقتىغچە ھەممە ئۇرۇش ئەسلىھەلىرى ھازىرلىنىپ تەڭ بولدى .

ۋاقتىكى ، كېچە قوشۇنى كۈندۈز لەشكىرىدىن يېڭىلىپ مەغرىب تەرەپكە قاچتى ، غالىب سۈپەتلىك قۇياش ئۆزىنىڭ نۇسرەت بەلگىسى بولغان تۇغىنى كۆتۈردى ، شەرق شاھى جاھانىي يورۇتقۇچى نۇرلۇق شەمشىرىنىڭ شولىلىرى بىلەن تۈن لەشكىرىنىڭ سەردارلىرى بولغان يۈلتۈزلارنى ئاسمان سەھنىسىدىن يوق قىلدى . شۇ ئەسنادا قاراۋۇللار يېتىپ كېلىپ : «ئۆزىبەك لەشكەرلىرى كەلدى !» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . پادىشاھ شۇئان دۆلەت ئايبغىنى نۇسرەت ئۇزەڭگىسىگە قويۇپ ئاتلاندى ۋە بىر ئېگىز جايغا چىقتى .

دۈشمەن تەرەپنىڭ پەقەت بىرلا تار يولىدىن باشقا يولى يوق ئىدى . بۇ يولنىڭ سول تەرىپىدە يەنە بىر ئېگىز دۆۋە ، ئۇنىڭ ئارىلىقىدا بىر چوڭقۇر دەريا بار بولۇپ ، ئۇ دۆۋىنىڭمۇ بىرلا يولدىن باشقا يولى يوق ئىدى . ئۆزىبەك لەشكەرلىرى ئارقىمۇئارقا كېلىپ بىر تۈزلەڭ يەردە سەپ تارتتى ، ئۇلار پادىشاھ چىققان يەرگە چىقىشنىڭ مۇشكۈل ئىكەنلىكىنى كۆردى . يەنە بىر دۆۋىگە تېمۇر سۇلتان باشلىق بىرنەچچە سۇلتانلار ئون مىڭچە كىشى بىلەن چىقتى . پادىشاھ ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مىرزاخان

باشچىلىقىدا لەشكەرنىڭ ھەممە پالۋانلىرىنى ئىلغاپ ئەۋەتتى . شۇ ئەسنادا پادىشاھنىڭ سائادەتلىك نەزىرى بىر توپ خەلقە چۈشتى ۋە : «بۇلار كىمدۇر ، قايسى جامائەتتۇر ؟ » دەپ سورىدى . ئۇلار : «بىز مىرزا ھەيدەرنىڭ مۇلازىملىرى» دەپ جاۋاب بەردى .

ئاتام كابۇلدىن چىققاندا مىراسىي خىزمەتكارلاردىن ئاتامنىڭ ئوچ مىڭ ئادىمى بىللە بارغان ، قالغان موغۇللار بىلەن خوراساندىن قوندۇزغا كەلگەنىدى . ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ۋە مۆتىۋەر كىشىلىرىنى پادىشاھ ئۆزىگە مۇلازىم قىلغان ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى مېنىڭ خىزمىتىمدە ئىدى ، پادىشاھنىڭ نەزىرى چۈشكەن جامائەت شۇ كىشىلەر ئىدى . پادىشاھ ماڭا خىتاب قىلىپ : «سەن تېخى كىچىك ، بۇنداق ئىشلارغا سېنى بۇيرۇغلى بولمايدۇ ، شۇڭا سەن مېنىڭ يېنىمدىن يىراققا بارمىغىن» دەپ مېنى ئېلىپ قالدى . مەۋلانا مۇھەممەد باشلىق قالغان مۇلازىملارنى مىرزاخانغا كۆمەكلىشىشكە ئەۋەتتى . مېنىڭ مۇلازىملىرىمدىن بارغانلار مىرزاخانغا يېتىشىپ بارغانىدى ، ئۆزبېكلەر بىرلا ھۇجۇم بىلەن مىرزاخاننىڭ ئالدىدىكىلەرگە تالاپەت يەتكۈزۈپ قوغلاپ مىرزاخاننىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى . شۇ ئەسنادا مېنىڭ مۇلازىملىرىم مىرزاخانغا يېتىشىپ باردى . ئۇلارنىڭ سەردارلىرى جان ئەھمەد ئاتاكە ئاتلىق بىر نامرات كىشى ئىدى ، جان ئەھمەد (ئاتاكە) مېنىڭ مۇلازىملىرىمنى باشلاپ ھۇجۇم قىلىپ ئۆزبېكلەرگە زەربە بېرىپ قاچۇردى . شۇنىڭدىن كېيىن مىرزاخاننىڭ ئالدىدا زەربىگە ئۇچراپ قاچقانلارمۇ ئارقىسىغا يېنىپ ھەممىسى بىردەك ھۇجۇمغا ئۆتتى ـ دە ، ئۆزبېكلەرنى يانداردى . بۇ ئىشلار جەريانىدا مېنىڭ مۇلازىملىرىدىن بىرى بىر ئۆزبېكنى تۇتۇپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى ، پادىشاھ ئۇنىڭ ياخشى فال (بەخت ـ تەلەي) دەپ بىلدى ۋە : «بىرىنچى خىزمەتىنى مىرزا ھەيدەرنىڭ نامىغا پۇتۇڭلا ! » دېدى .

يەنە چەت تەرەپتىمۇ تاكى كەچكىچە قاتتىق ئۇرۇش بولدى ، ئەمما پادىشاھ تۇرغان يەرگە ئۆزبېكلەرنىڭ قەدەملىرى يەتمىدى ،

چۈنكى يولنىڭ تارلىقى تۈپەيلىدىن ئىككىلا تەرەپكە مېڭىش قىيىن ئىدى . نامازدىگەر بولغاندا پادىشاھ ئەتراپىدىكى شىجائەتلىك خەلق پىيادە بولۇپ تۆۋەنگە چۈشتى . ئۇلار دۈشمەنلەرنىڭ مەنزىلىگە يېتىپ بولغۇچە كەچ بولدى . بىرىپ قارىسا سۇ بولمىغانلىقتىن ئۆزىبېكلەر ئۇ يەردە تۇرالماي قوزغىلىپتۇ ، چۈنكى ئۇ يەردىن سۇ بار يەر بىر فەرسەڭ يىراقلىقتا ئىدى . ئۆزىبېكلەر ئۇ يەردىن چىقىپ سۇغا يېقىن يەرگە چۈشۈپ قونۇپ ، ئەتە يېنىپ كېلىپ ئۇرۇش قىلىمىز ، دېگەن غەرەزدە كۆچۈپ يۈرگەنىدى . پادىشاھ يېنىدىن چۈشكەن پىيادىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن «ھاي ـ ھۇي !» دەپ غوڭغا سالدى . مىرزاخانغا تاقابىل تۇرۇڭاتقان ئۆزىبېك قوشۇنى بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ ئارقىغا چېكىنىدى ، ئۇلارنى كۆرۈپ ئۆزىبېكلەرنىڭ غول قوشۇنى بولغان ھەمزە سۇلتان باشلاپ بارغان قوشۇنمۇ ئارقىسىغا يېنىشقا قەدەم قويدى . بۇلار تىزگىننى ئارقىسىغا ياندۇرغان ھامان مىرزاخان ھەممە قوشۇنى بىلەن بىرلا ھۇجۇم قىلغانىدى ، مىرزاخانغا تاقابىل تۇرۇڭاتقان قوشۇن زەربە يەپ قېچىشقا يۈزلەندى . ئۇ قوشۇننىڭ قاچقانلىقىنى كۆرۈپ غول قوشۇندىكىلەرمۇ قاچتى ، ئۇلارغا مۇشۇ زەربە يەتكەنچە ھەممىسى بىراقلا مەغلۇپ بولدى . نامازشام ۋاقتى بولغاندا پادىشاھنىڭ كىشىلىرى ھەمزە سۇلتان ، مەھدى سۇلتان ۋە ماماق سۇلتانلارنى تۇتۇپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى . شەيبانىيلار موغۇل خانلىرىغا ۋە چاغاتاي سۇلتانلىرىغا قانداق مۇئامىلە قىلغان بولسا ، پادىشاھمۇ بۇلارغا ئۇنىڭ ئۆتىنىسىنى ياندۇردى .

شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە ئۆزىبېكلەرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى . ئۇلار تاكى بەندەرى ئاھەنىن چېگرىسىغا يەتكۈچە قوغلاپ ، ئاندىن پۈتكۈل غالىب لەشكەر ھىسارداڭ يىغىلدى . ھىسارغا يەنە شاھ ئىسمائىلدىن كۆمەك (ياردەم) يېتىپ كەلدى ، ئالەمنىڭ ھەممە ئەتراپلىرىدىن جامائەتلەر كېلىشكە باشلىدى . شۇنداق قىلىپ لەشكەرلەرنىڭ سانى ئاتمىش مىڭغا يەتتى ، شۇنىڭدىن كېيىن ھىسارىدىن يۈرۈپ قارشىغا باردى . ئۆزىبېك سۇلتانلىرىنىڭ

كۆپىنچىسى سەمەرقەندتە ئىدى . ئۇبەيدۇللاخان قارشى قەلئەسىگە بېكىندى ، دانىشمەنلەر ۋە تەدبىرلىك زاتلارنىڭ ھەممىسى قارشى شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىشنى لايىق كۆرمىدى . ئۇلار : «بىز بۇخاراغا ئۆتۈپ كېتەيلى ، ئۇبەيدۇللاخان قارشىدىن چىقماي مۇقىم تۇرسا بۇخاراغا بارالمايدۇ ، بىز بۇخارانى ئاسانلا قولغا كەلتۈرەلەيمىز . ئۇنىڭ قارشىدا تۇرغىنىنىڭ ئۆزىگە پايدىسى يوق ، بىزگە زىيىنى يوق . مۇبادا قارشىدا تۇرۇشتىن قورقسا ، قەلئەنى تاشلاپ كېتىدۇ . بۇ چاغدىمۇ يەنە ئەسلىي مۇددىئايىمىز ھاسىل بولغان بولىدۇ » دېدى . بۇ مەسلىھەت پادىشاھنىڭ مۇبارەك كۆڭلىگە لايىق كۆرۈندى ، پادىشاھ قارشىدىن ئۆتۈپ بىر مەنزىلگە چۈشتى . شاھنىڭ ئارقىسىدىن ئارقىمۇئارقا قاراۋۇللار كېلىپ : «ئۇبەيدۇللاخان قارشى قەلئەسىدىن چىقىپ بۇخاراغا قاراپ يۈردى ! » دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . شۇ سائەتتىلا ئاتلىنىپ پۈتۈن سۈرئەت بىلەن تاڭ ئاتقۇچە قوغلاپ بۇخاراغا يېتىپ باردى . پالۋانلار ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ بۇخارادىنمۇ ئۆتكۈزۈپ تۈركىستان چۆلىگىچە قوغلاپ باردى . بۇ جەريانداً قوللىرىغا چۈشكەنلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى .

ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سەمەرقەندكە يىغىلغاندىدى . بۇ بالا ـ قازانىڭ داغدۇغىسى بىلەن ھەممىسى پاراكەندە بولۇپ ھەر تەرەپكە قېچىپ ، پاراكەندە ۋە پەرىشان ھالدا ئۆزلىرىنى تۈركىستانغا يەتكۈزۈۋالدى .

پادىشاھ بۇخاراغا كەلگەندىن كېيىن شاھ ئىسمائىلنىڭ كۆمەكلىشىشكە كەلگەن كىشىلىرىنى تولۇق ئىنئام ۋە ئىلتىپاتلار بىلەن ئىززەت ـ ئىكرام قىلىپ قايتىشقا ئىجازەت بېرىپ ياندۇرۇپ ، ئۆزى سالاپەت ۋە زەپەر بىلەن سەمەرقەندكە يۈزلەندى . ماۋەرائۇننەھرنىڭ يەرلىك كىشىلىرى ، بارلىق ئاكابىر ـ ئەشرەپلەر ، ئۇلۇغ زاتلار ، كەسىپ ئىگىلىرى ۋە كاتتا ـ كىچىك پۇقرالارنىڭ ھەممىسى پادىشاھنىڭ بۇ مۇبارەك قەدەم تەشرىپى ئۈچۈن ناھايىتى خۇشال ـ خۇرام بولۇپ ، ئىستىقبال شەرىپىگە

مۇشەررەپ بولدى ، قالغانلارنىڭ ھەممىسى شەھەرنى زىننەتلەشكە مەشغۇل بولدى . كوچا ـ يوللارنىڭ ھەممىسىنى ھەر خىل ئەسۋابلار ۋە نەپىس ماتالار بىلەن بېزىدى ، ھەر خىل نەقىشلەر ۋە رەڭگارەڭ سۇرەتلەرنى ئاستى .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 917 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا[1] پادىشاھ سەمەرقەند شەھىرىگە شۇ قەدەر ئۇلۇغۋارلىق ۋە ھەيۋەت ـ ھەشەمەت بىلەن كىرىپ كەلدىكى ، بۇنداق ھالەتنى ھېچبىر كۆز كۆرمىگەن ، بۇنداق زىبۇزىننەتلەرنىمۇ ھېچ قۇلاق ئىشتىمىگەن بولغىيدى ، گويا كى مالائىكە ـ پەرىشتىلەر ئۇنىڭ ئالدىدا : «ئۇدۇخۇلۇھا بىسەلامىن ئامىنىن» (ئامان ـ ئېسەن ، تىنچ كىرىڭلار)[2] دېگەن سۆزلەر بىلەن جار سېلىۋاتقاندەك ئىدى ، ھەممە خالايىق پۈتكۈل ئالەملەرنىڭ پەرۋىشكارى بولغان تەڭرىگە تەشەككۇر بىلدۇرۇپ ھەمدۇسانا ئوقۇماقتا ئىدى . ماۋەرائۇننەھرلىكلەر ، بولۇپمۇ سەمەرقەندلىكلەر نەچچە يىللاردىن بېرى پادىشاھنىڭ جۇدالىقى سەۋەبىدىن ئىشتىياق ۋە سېغىنىش مەشئەللىرىنى تاڭ سەھەرلەردىكى ئاھ ئوتلىرى بىلەن پۈتكۈل مەۋجۇداتلارنىڭ پۇشتى ـ پاناھى ھەزرىتى تەڭرى دەرگاھىدا يورۇتۇپ كەلگەنىدى . ئۇلار پادىشاھنىڭ ياخشىلىق يوپۇرماقلىرى ۋە ئېھسان مېۋىلىرى مول بولغان ئادالەت دەرىخىنىڭ شەرەپلىك كۆلەڭگىسى بىر كۈنى بېشىمىزغا سايە سالىدۇ ، دېگەن ئارزۇدا ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، زۆرۈرىيەت مەزگىلىدە قىزىل باشلار كىيىمىنى كىيىپ بىدئەتكە ئوخشاپ قالغان ، بەلكى كۈپۈرلۇققا يېقىنلاپ قالغان كىشىلەر پادىشاھنىڭ سەمەرقەند تەختىدە ئولتۇرۇشى بىلەن پەيغەمبەر شەرىئىتىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ مۇستاپا سۈننەتلىرىنىڭ تاجىنى

---

① ھىجرىيە 917 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرى مىلادىيە 1511 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ .

② «قۇرئان كەرىم» ، 15 ـ سۈرە ھىجر ، 46 ـ ئايەت .

بېشىغا كىيىدۇ ، بىدئەتتىن ئىبارەت بولغان پادىشاھلىق تاجىنى بېشىدىن ئېلىپ تاشلايدۇ ، دېگەن ئۇمىدتە ئىدى . ئەمما ، پادىشاھ سەمەرقەند تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن سەمەرقەند ئەھلىنىڭ پادىشاھتىن كۈتكەن بۇ ئۇمىدلىرى ئورۇندالمىدى . بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى ، پادىشاھ تېخىچە ئۆزىنى شاھ ئىسمائىلنىڭ ياردەم ۋە مەدەتلىرىگە ئېھتىياجلىق بولمىغان ھالەتتە سەزمىگەنىدى . ئۆزىنىڭ ئۆزىبېكلەرگە تاقابىل تۇرغۇدەك قۇۋۋەتتىنىڭ يوقلۇقىنى بىلەتتى ، شۇڭا زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن قىزىل باشلارغا مۇرەسسە ـ مادارا قىلاتتى . شۇ سەۋەبتىن ماۋەرائۇننەھر خەلقىنىڭ پادىشاھقا بولغان غايىبانە ئىشەنچ ۋە ئىشتىياقلىرى بۇ ۋەقەلەرنى مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن بىرمۇنچە توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرىدى . پادىشاھ تېخىچە تۈركمەنلەرگە يېقىنچىلىق ۋە مادارا قىلاتتى .

يىگىرمە ئالتىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەندىجانغا بارغانـ لىقى ۋە ئۇ يەردە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، پادىشاھ خانىنى ئەندىجانغا رۇخسەت بىلەن ماڭدۇردى . خان موغۇل ئەمىرلىرىدىن كۆپ سانلىق كىشىلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ ماڭدى . ئۇلار ئىچىدە مىر غۇرى بارلاس ، مىر دائىمئەلى دۇختۇۋى ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشى ئەھمەدئەلى ، مەھمۇدقۇلى ، مىرزا مۇھەممەد بەگچەك ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشى بەگمۇھەممەد ، يەنە دۇغلات قوۋمىدىن شاھنەزەر مىرزا ، مىرزا ئەلى تاغاي ، قۇتلۇق مىرەك مىرزا ، يەنە

ئۆرگەنج[1] ئەمىرلىرىدىن قۇلنەزەر مىرزا ، جانكە مىرزا ، ئەمىر قەنبەر ئىبنى ھەيدەر كوكۇلداش ۋە ئۇنىڭدىن باشقا كىشىلەرمۇ بار ئىدى ، ئۇلار خانىنىڭ خىزمىتىدە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ يولغا چىقتى . فەرغانە ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىشتا تاغام بىلەن بىرلىشىپ ھەمنەپەس بولغان ئۆرگەنج ئەمىرلىرىدىن سۇلتانئەلى ، مىرزا بەگچەك ، پەشكە مىرزا ، ئىتارچى نوياغۇت ۋە باشقىلارغا ئوخشىغان نەچچىلىگەن ئەمىرلەر خانىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ ، ئاياغلىرىنى تاۋاپ قىلىش شەرىپىگە ئېرىشتى . ئاندىن ئۇلار ئەندىجانغا يېتىپ بېرىپ ئورۇنلاشتى .

بىلمەك كېرەككى ، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ھەمزە سۇلتان ، مەھدى سۇلتان ۋە تېمۇر سۇلتان باشلىق بارلىق ئۆزبېك سۇلتانلىرى پادىشاھقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ھىسارغا يىغىلىپ تۇرغانىدى . ئەمما ، ئۇبەيدۇللا سۇلتان شاھ ئىسمائىلنىڭ ماۋەرائۇننەھرنى پادىشاھقا تەۋە قىلىپ بەرگەنلىكىنى ، شاھ ئىسمائىلنىڭ ئۆزى كەلمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى . شۇنداقتىمۇ ئۆزى ئېھتىيات قىلىپ قارشى شەھىرىدە تۇرغانىدى ، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىمۇ بايان قىلىپ ئۆتۈلدى . جانىبېك سۇلتان ، كۆچۈمخان ، سۆيۈنچەك سۇلتان قاتارلىقلار فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ خەلقىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئاخىسى ۋە ئەندىجانغا يۈرۈش قىلغانىدى . ئۇلار ئەندىجانغا كېلىپ تېخى ئورۇنلىشىپ بولمىغانىدى ، ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى . مىرزاخان سۇلتانئەلى مىرزىنى ۋە تۆبرە نوياغۇتنى كاسانغا ئەۋەتتى ، چۈنكى ئۆزبېكلەر كاسانىنى ئېلىش قەستىدە بېرىپ قورشاپ كاسانىنى قىيىنچىلىق ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى . بۇ خەۋەر خانىغا يەتكەن ھامان ھەممە خىللانغان باھادىر سەردارلارنى كاسان تاغلىرىغا ئەۋەتتى . گەرچە

---

① بۇ ئېتنىك نام موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ نۇسخىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، قالغان نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىدە «كۆنجى» دېيىلگەن .

خانىنىڭ ئۆزىگىلەرگە تاقابىل تۇرغۇدەك كۈچلىرى يوق بولسىمۇ ، لەشكەرلەر بىرىپ ئەتراپتا غۇلغۇلا ۋە غوۋغا كۆتۈرسە ، قارشى تەرەپ تەشۋىشكە چۈشىدۇ ۋە كاسان خەلقىگىمۇ كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل بولىدۇ ، دەپ ئويلاپ بۇلارنى ماڭدۇردى . بۇلار كاسانغا يۇرۇش قىلىپ يولدا كېتىۋاتقانىدى ، شۇ كۈنلەردە ئۆزبېك سۇلتانلىرى بىراقلا ھۇجۇم قىلىپ كاسان قەلئەسىنى ھەر تەرەپتىن يىرىپ شوتا قويۇپ شۇ قەدەر زورلۇق قىلدىكى ، قەلئەدىكىلەرنىڭ شەھەرنى قوغداپ قالغۇدەك كۈچ - قۇۋۋىتى قالمىدى . ئۇلار ئىلاجسىز كاساننىڭ خۇشك تەرەپتىكى دەرۋازىسىدىن چىقىپ قاچتى ، ئۆزبېك لەشكەرلىرى ھەممىسى پىيادە ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى . ئۇلار كاسان خەلقىنى قېچىپ كېتىدۇ ، دەپ گۇمان قىلماي پىيادە ئۇرۇش قىلغانىدى . كاسان خەلقىنىڭ قاچقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۆزبېكلەر يېنىپ كېلىپ ئاتلىرىنى مىنىپ ئۇلارنى قوغلاپ بولغۇچە ، قاچقانلار ئۇزاپ كېتىپ بولدى . شۇڭا ، ئۆزبېكلەر ئۇلارغا يېتەلمەي ، كېيىن قالغان بىرمۇنچىسىنى تۇتۇۋېلىپ قەلئەدە قالغانلارغا قوشۇپ قىرغىن قىلدى . بالدۇر قېچىپ چىققانلار خانىنىڭ يېنىدىن كاسان تاغلىرىغا كەلگەنلەرگە قوشۇلۇپ ، ساق - سالامەت ئەندىجانغا ئۆزلىرىنى يەتكۈزۈشتى .

يوشۇرۇن قالمىسۇنكى ، مىرزا ئەبابەكر خانىنىڭ ئەندىجانغا كەلگەنلىكى ۋە ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كاسان ئۇستىگە كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، فەرغانە ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە كاشغەردىن كېلىپ ئەندىجانىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئۆزگەند ، مادۇ[1] ، ئوش قاتارلىق جايلارنىڭ ئوبدان يۇرتلىرىنى ئىشغال قىلىپ ئەندىجانغا يۇرۇش قىلدى . ئۇ : «ئەندىجان قەلئەسى چوڭ قەلئەدۇر ، قەلئەنى ئالىدىغان ئەسلىھەلەر بولمىغۇچە ، ئىككى - ئۈچ مىڭ كىشى بىلەن مۇھاسىرە قىلىپ

① بۇ ئورۇن ئىسمى مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «بادۇ» دېيىلگەن .

ئۇنى قولغا ئېلىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ ئويلاپ مەنچاناق ۋە شوتا قاتارلىق قەلئە ئېلىش ئەسلىھەلىرىنى تەييار قىلىپ ئەندىجانغا يۇرۇش قىلدى. بۇ خەۋەر خانغا ئاڭلانغاندىن كېيىن خانغا ۋە ئەندىجان خەلقىگە ناھايىتى ئېغىر قورقۇنچ ھەم چوڭ ۋەھىمە يۈزلەندى. ئەمما، كەرەمىلىك تەڭرى دەرگاھىغا تەۋەككۈل قىلىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ، ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى ھازىرلاشقا تۇتۇش قىلىپ تۇرۇۋاتاتتى، شۇ جەريانداا خانغا خېلى كۆپ كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل بولدى. شۇ كۈنلەر مىرزا ئەبابەكر ئەندىجانغا يېرىم فەرسەڭ ئارىلىققچە يېقىنلاشتى، ئۇ قەلئە ئېلىشنىڭ بارلىق ئەسلىھەلىرىنى ھازىرلاپ ئەتە تاڭ ئېتىش بىلەنلا قەلئەنى ئالىمىز، دەپ ئويلىغانىدى. خانىنىڭ كاسانغا كەتكەن لەشكەرلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن ئۇ بىخەۋەر ئىدى.

خان بامدات ۋاقتىدا قەلئەدىن چىقىپ مەيدانغا چۈشۈپ ئۇرۇش قىلىشقا تەييار بولۇپ تۇردى. مىرزا ئەبابەكرمۇ لەشكىرىنى ئېلىپ كېلىپ قەلئەنى مۇھاسىرە قىلىش قەستىگە چۈشتى، ئىككى تەرەپ تۇتلۇق (ئۇجمىلىك) دېگەن يەردە ئۇچرىشىپ قالدى. ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزدى، پالۋانلار مەيدانغا كىردى. بۇ ئۇرۇشنىڭ ۋەقەلىرى ناھايىتى كۆپ، ھەممىسىنى بايان قىلساق، سۆز ئۇزاقىقا سوزۇلىدۇ. نۇرغۇن شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن غالىبىيەت شامىلى خانىنىڭ بايرىقىنى لەپىلدىتىشكە باشلىدى، ئۆلۈم ۋە خارلىق توپىلىرىنى دۈشمەننىڭ كۆزىگە تولدۇردى. مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرى كۈچ - قۇۋۋەت ۋە سان جەھەتتە گويا تاغدەك ئىدى، خانىنىڭ بەخت - سائادەت ۋە نۇسرەت شامىلى ئۇنى گويا كى سامانىنى ئۇچۇرغاندەك سورۇۋەتتى. مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرىگە قاتتىق مەغلۇبىيەت يۈزلىنىپ ئۆلگەنلىرى ئۆلدى، قالغانلىرى خانىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشتى. ئۇلارنى خان ئەندىجانغا يىغىپ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاشقا بۇيرۇدى ۋە

سەپمۇسەپ ئولتۇرغۇزۇپ ئۆلتۇرگىلى ھازىرلىدى . ئاشۇ ھالەتتە تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزا شاپائەت تىزلىرىنى ئىلتىماس زېمىنىغا قويۇپ ، خانىمنىڭ شەرەپلىك سەمىگە بۇ ئەرزنى يەتكۈزدى : «تەڭرىگە تەشەككۈرلەر ۋە مىننەتدارلىقلار بولسۇنكى ، بۇ غەلىبە ۋە نۇسرەت كاشغەر مەملىكىتى دەرۋازىسىنىڭ ئاچقۇچىدۇر ، خۇدا خالىسا كاشغەرنىمۇ ئاسانلىق بىلەن ئىشغال قىلىشىمىزغا مېنىڭ ئۇمىدىم چوڭ . بۇ يىغىلغان ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرۈش گەرچە ئىنتىقام ۋە قىساس ئېلىش مەزھىپىدە توغرا ۋە لايىق ئىش بولسىمۇ ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كاشغەر دىيارىنىڭ خەلقىدۇر . ئەگەر بۇلار ئۆلتۈرۈلسە ، گويا كى كاشغەرنى قەتلىئام قىلغاندەك ئىش بولىدۇ . بۇ ئاقىۋەتتە پۈشايمان ۋە نادامەتكە سەۋەب بولىدۇ . ھەزرىتى خان ئەگەر بۇلارنى ماڭا تاپشۇرۇپ گۇناھىنى ئەپۇ قىلسا ، بۇ ئىش خانىمنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتلىك تەرەققىياتى ، دەرىجىسى ۋە شان - شۆھرىتى ئۈچۈن پايدىلىقتۇر . »

تاغامنىڭ بۇ ئەرزى خانىمنىڭ مۇبارەك سەمىگە يەتتى ، خان دەرھال ئەپۇ قەلىمى بىلەن كەچۈرۈم رەقىمىنى ئاشۇ پۈتكۈل ئەسىرلەرنىڭ ھاياتلىق تاختىسىغا يازدى . ئۇچ مىڭ كىشى بىراقلا ئۆلۈمدىن نىجاتلىق تېپىپ ، ھەممىسى بىر دەك دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ خانىمنىڭ ھەققىگە ياخشى دۇئالارنى قىلدى .

بۇ ئۇلۇغ غەلىبە قولغا كەلگەندىن كېيىن ئۆزبېكلەرمۇ خانغا ھۇجۇم قوللىرىنى ئۇزارتىشتىن توختاپ ، ئەندىشە ئايىغىنى ئېھتىيات ئىتەكلىرى ئىچىگە تارتتى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن ھەمزە سۇلتاننىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە ئۆزى بابۇر پادىشاھنىڭ قولىدا ئۆلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلاندى . بۇ خەۋەردىن كېيىن پادىشاھنىڭ سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلغانلىقى ، سەمەرقەند ئەھلىنىڭ ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ تامام قېچىپ كەتكەنلىكى ئارقا - ئارقىدىن ئاڭلاندى . پادىشاھ سەمەرقەندتە ، خان ئەندىجاندا

تولۇق مۇستەقىللىق بىلەن سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇردى . شاھ ئىسمائىل ئىراققا يېنىپ كەتتى . بابۇر پادىشاھ كابۇل ۋە غەزنەنى ئۆزىنىڭ كىچىك ئىنىسى ناسىر مىرزىغا بەردى . ئۆزبېكلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىستانغا يىغىلدى . ئۇلارنىڭ قالغان ۋەقەلىرى خۇدا خالىسا كېيىن ئاشكارا قىلىنغۇسىدۇر .

مەخپىي قالمىسۇنكى ، سۇلتان خەلىل سۇلتاننى جانىبېك سۇلتاننىڭ ئاخىسىدا شېھىت قىلغانلىقى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى . سۇلتان خەلىلنىڭ ئەمچەكتىكى بىر ئوغلى قالغانىدى ، ئىسمىنى بابا سۇلتان قويغانىدى . يەنە سۇلتان سەئىدخاننىڭ يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان بىر خوتۇنى بار ئىدى ، خان خاجە ئەلى باھادىرنىڭ قولىغا تۇتقۇن بولۇپ ، ئاز مۇددەتتە بىر ئوغۇل پەرزەنت تۇغدى . خان كابۇلدىكى ۋاقتىدا بۇ خەۋەر ئاڭلاندى ، پادىشاھقا بۇ خەۋەر يەتكۈزۈلدى . پادىشاھ خانغا : «سىزنىڭ ئىسمىڭىز سەئىددۇر ، ئوغلىڭىزنىڭ ئىسمىنى ئەبدۇررەشىد قويىسىڭىز مۇۋاپىق بولغۇسىدۇر» دەپ مەسلىھەت بەردى ، خانمۇ ئاشۇ ئىسمىنى قويۇشنى قارار قىلدى . بابا سۇلتان ئىبنى خەلىل سۇلتان ، ئەبدۇررەشىدخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى خانزادىلەرنى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ قىزى تۇتۇق خانىم بىقىۋالغانىدى ، چۈنكى تۇتۇق خانىم تاشكەند ۋەيرانچىلىقى دەۋرىدە جانىبېك سۇلتاننىڭ قولىغا چۈشكەنىدى . تۇتلۇق ئۇرۇشىدا خان غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئۆزبېكلەر فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى . سۇلتان سەئىدخان بۇ ئىككى خانزادىنى ساق - سالامەت تېپىۋالدى ، بۇ ئىككى خانزادىنىڭ ھېكايىلىرىمۇ كېيىن بايان قىلىنغۇسى . بۇ يەردە سۆزنىڭ مۇرتتى خان بىلەن مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئارىسىدا ئۆتكەن ۋەقەلەر بايانغا يېتىپ كەلدى . ئەمدى ئەگەر مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلمىساق ، ھېكايەت روشەن بولمايدۇ .

يىگىرمە يەتتىنچى باب

مىرزا ئەبابەكر ئەھۋالىنىڭ قىسقىچە بايانى

. بىلىش كېرەككى ، پەقەت مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ ئىككىنچى بوۋام ئەمەس سەييىدئەلى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەھۋاللىرىنىڭ بايانى تەڭرى خالىسا ئۆز نۆۋىتىدە زىكىر قىلىنغۇسى . ئەنە شۇ ئەمەس سەييىدئەلىنىڭ ئىككى پەرزەنتى بار ئىدى ، بىرىنىڭ ئىتى سانىز مىرزا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئانىسى چۇراس ئەمەرلىرى تەبىقىسىدىن ئىدى . ئىككىنچى ئوغلى پەقەرنىڭ بوۋام مۇھەممەدھەيدەر مىرزا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىسمىنى پەخىرلىك ۋە تەۋەررۈك بىلىپ پەقەرگە قويۇپتىكەن . بوۋام مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ ئانىسى سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ ھامىسى ئىدى . ئەمەس سەييىدئەلى — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — ئالەمدىن ئۆتكەندە ، ئۇنىڭ ئوغلى سانىز مىرزا ئوغۇللۇق رەسمىيىتى بويىچە ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ھاكىمىيەت تەختىگە ئولتۇردى . يەتتە يىلدىن كېيىن ئۇمۇ ئاخىرەتكە كېتىپ قالدى ، ئۇنىڭدىنمۇ ئىككى ئوغۇل قالدى . ئۇلارنىڭ بىرى ئەبابەكر مىرزا ، ئىككىنچىسى ئۇمەر مىرزىدۇر . بۇ ئىككى ئوغۇلنىڭ ئانىسىنى موغۇل قائىدىسىدىكى يەڭگىلىك رەسمىيىتى بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا نىكاھىغا ئالدى . مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئانىسىدىن مۇھەممەدھەيدەر مىرزىمۇ ئىككى ئوغۇل يۇزى كۆردى . ئۇلارنىڭ بىرى پەقىرنىڭ ئاتام مۇھەممەدھۇسەين مىرزا — تەڭرى ئۇنىڭ زىيارەتگاھىنى نۇرلۇق قىلغاي ، يەنە بىرى تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزىدۇر .

سانىز مىرزا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن پۇتكۇل كاشغەر

ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمىيىتى بوۋام مۇھەممەدھەيدەر مىرزىغا قارار تاپقاندى . بوۋام يىگىرمە تۆت يىل ئىچىدە ناھايىتى ئىنساپ ۋە ئادالەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندى . لېكىن ، مۇھەممەد-ھەيدەر مىرزا ئاتا - بوۋىسى ۋە ئەجدادىدىن تارتىپ دۆلەتمەن كىشى بولۇپ ، ھېچبىر مېھنەت ۋە كۈلپەت يۈزى كۆرمىگەندى . شۇڭا ، ئۇ ۋۇجۇدى ئەقىل ، شىجائەت ، چارە - تەدبىر زىننەتلىرى بىلەن بېزەلگەن ياشلارنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ۋە ئۇلارغا قانداق ھۆرمەت قىلىشنى بىلمەيتتى . ئەمىر سەييىدئەلىنىڭ سەكسەن يىللىق ئۆمرى ئىچىدە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك كىشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇھەممەدھەيدەر مىرزا زامانىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگۈچە ۋاپات بولغانىدى . ھايات بولغانلىرىمۇ توقسان ياشلاردىن ئېشىپ ، شەيخى پانىيلىق دەرىجىسىگە يېرىپ قالغانىدى . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئەقىل - ئىدراك قوللىرىدىن ھېچبىر چارە - تەدبىر كەلمەيتتى . ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى بار بولسىمۇ ، لېكىن قابىلىيەتسىز ئىدى . شۇ كۈنلەردە مىرزا ئەبابەكر يىگىرمە ياشلارغا يەتكەن ۋاقىت ئىدى . ئۇ ھەمىشە تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ ، ئەمىرزادىلەر ۋە ياشلار بىلەن ناھايىتى خۇشخۇيلۇق ، مۇلايىملىق بىلەن چىقىشىپ ۋە ئارىلىشىپ ئۆتەتتى . ئۇلارمۇ تەكتۈشلۇق مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن ھەمىشە مىرزا ئەبابەكرنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى . مىرزا ئەبابەكر ئۇ ۋاقىتلاردا ساخاۋەت قوللىرىنى شۇنداق ئاچقاندىكى ، ھەرخىل مال - مۈلۈك ۋە ئەسۋاب - سەرەمجانلارنى جەملىگەن ئۆيىنى پات - پات بۇيرۇق بىلەن تالان - تاراج قىلىپ كۆچىلىككە ئۈلەشتۈرۈپ بېرەتتى . ئۇنىڭ بىر مۇلازىمىدىن ئاڭلىشىمچە : مىرزا ئەبابەكر ۋەدىسى ۋە ئادىتى بويىچە بىر كۈنى پۈتۈن مال - مۈلۈكلىرىنى تالان - تاراج قىلدۇرۇپتۇ . ئۇ مۇلازىم شۇنچە تېزلىك بىلەن يېتىپ كېلىپ قارىسا ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ ھېچ نەرسىسى قالماپتۇ ، خالايىق تالان - تاراج قىلىپ تۈگىتىپ بوپتۇ ، مىرزا ئەبابەكر ئۆيىنىڭ

ئىشكىدە قاراپ تۇرۇپتۇ . ئۇ ئادەم بېرىپلا مىرزا ئەبابەكرنىڭ پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ : «كېيىن كېلىپ قېلىپ تالان ـ تاراجدىن مەھرۇم قالغان بولسامۇ ، لېكىن ناھايىتى ياخشى گۆرۈدىن بىرنى تاپتىم ، ئۇنى تاكى ماڭا بىر نەرسە بېرىلمىگۈچە قويۇپ بەرمەيمەن» دەپتۇ . مىرزا ئەبابەكر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كېتىپتۇ ۋە نۇرغۇن مەبلەغ بېرىپ ئۆزىنى سېتىۋاپتۇ . دېمەك ، مىرزا ئەبابەكر ئىنئام ۋە ساخاۋەت ئالىقىنىنى شۇ قەدەر كەڭ ئاچقانىدىكى ، پۈتكۈل خالايىق ئۇنىڭغا يۈزلەنگەنىدى . بۇ مۇددەت ئىچىدە مىرزا ئەبابەكر ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئوغلى دوستمۇھەممەدخانىنىڭ مۇلازىمىتى ئۈچۈن ئاقسۇغا ۋە موغۇلىستانغا باردى . دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئەبابەكرگە ياخشى ئىنئام ۋە ئېھسانلار بېرىپ ئۇنى ھۆرمەتلىدى ، بىر تۇغقان سىڭلىسىنى ئۇنىڭغا نىكاھلاپ بەردى ، ئۇنىڭدىن كېيىن رۇخسەت بېرىپ ياندۇردى . بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى ئۇزۇندۇر ، ئۇنى بايان قىلساق ، مەقسەت يىراقتا قالىدۇ .

قىسقىسى ، كاشغەر ۋىلايىتىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان ياركەند كاشغەردىن تۆت كۈنلۈك يىراقتا بولۇپ ، ھازىر پۈتكۈل كاشغەر مەملىكىتىنىڭ پايتەختىدۇر . مىرزا ئەبابەكر ياركەندنى قولغا كىرگۈزدى . ئۇنىڭ خىزمىتىگە ئۇچ مىڭ پالۋان يىغىلدى ، بۇ ئۇچ مىڭ پالۋان خىللانغان ئوتتۇز مىڭ كىشىگە تەڭ كېلەتتى . بۇ ئۇچ مىڭ كىشى مۇخالىپەتچىلىك ناغرىسىنى ئاشكارا چېلىشقا باشلىدى ۋە مۇستەقىللىق دۇمبىقىنى ئوچۇق ياڭراتتى .

بۇۋاقام مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ جەمئىي ئوتتۇز مىڭ كىشىنى ئېلىپ مىرزا ئەبابەكر ئۇستىگە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ ، يېڭىلىپ يانغاندىن كېيىن يۇنۇسخانغا ئىلتىجا قىلىپ كۆمەك تىلىدى . يۇنۇسخان مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ئىدى . يۇنۇسخانمۇ مىرزا ئەبابەكرنى سەل چاغلاپ لەشكىرىنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كەلمەي ، ئوتتۇز مىڭ مۇكەممەل قوراللانغان لەشكەرنى ئۆزى بىللە ئېلىپ كەلدى .

مۇھەممەدھەيدەر مىرزىمۇ پۇتۇن لەشكىرىنى يىغىپ يۇنۇسخان بىلەن بىللە مىرزا ئەبابەكر ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى ، بۇ قېتىممۇ مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئۈچ مىڭ پالۋىنى يارىكەند قەلئەسىدىن چىقىپ ھەر ئىككىلا لەشكەرگە زەربە بەردى . يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا يېڭىلىپ پاراكەندىلىك بىلەن كاشغەرگە كەلدى ، يۇنۇسخان موغۇلىستانغا كەتتى . ياندۇرقى يىلى يۇنۇسخان پۇتۇن ئەتراپتىكى ھەممە لەشكەرلىرىنى ئېلىپ كاشغەرگە كەلدى . مۇھەممەدھەيدەر مىرزىمۇ ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە پۇتۇن لەشكەرلىرىنى يىغىپ ، ھەر ئىككىيلەن يەنە يارىكەندكە يۈرۈش قىلدى . بۇ قېتىم مىرزا ئەبابەكرمۇ لەشكىرىي ئەسلىھەلەرنى ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە زىيادە تەييارلاپ ، ئاتلىق چېرىكلىرىگە پىيادە ئوقياچى لەشكەرلەرنى ھەمراھ قىلىپ شەھەر تاشقىرىسىغا چىقىپ سەپ تۈزدى . شۇ قەدەر قاتتىق ئۇرۇش بولدىكى ، قەلەم تىلى ئۇنى بايان قىلىشقا ئاجىز ۋە كۈچسىزدۇر . مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرى ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ تېخىمۇ قورقۇمسىز ، دادىل بولۇپ كەتكەنىدى . بۇ قېتىم ئىلگىرىكىدىنمۇ بەكرەك جۇرئەت ۋە شىجائەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ ، بۇ ئىككى لەشكەر دەرياسىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا پاراكەندە ۋە پەرىشان قىلدى . يۇنۇسخان ۋە مۇھەممەدھەيدەر مىرزا بۇ قېتىم ئۇچىنچى نۆۋەت قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ كاشغەرگە كەلدى . بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ كاشغەردە تۇرۇشى قىيىن بولدى . شۇ سەۋەبتىن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ئائىلىسىنى ئېلىپ ، ھەممە تاۋابىئاتلىرى بىلەن كۆچۈپ يۇنۇسخان بىلەن بىللە ئاقسۇغا كەتتى . مىرزا ئەبابەكر پۇتكۈل كاشغەر مەملىكىتىدە ھاكىمىيەتنى مۇستەقىل قولغا ئالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزبىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى ئۇمەر مىرزىنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ ، ئۆزىگە تەۋە زېمىن ئىچىدىن قوغلاپ چىقاردى . ئۇمەر مىرزا سەمەرقەندكە بېرىپ تۇرغانىدى . سۇلتان سەئىدخان كاشغەر ۋە يارىكەندنى ئالغاندا ، ئۇمەر مىرزا سەمەرقەندتىن كاشغەرگە كەلدى . خان ئۇنى

ھەددىدىن زىيادە ئىززەتلىدى ۋە ھۆرمەتلىدى ، تاكى ئۇ ۋاپات بولغۇچە ئۇنىڭغا تولا ئىززەت ـ ھۆرمەت ۋە ياخشىلىقلارنى قىلدى .

مىرزا ئەبابەكر ئاشۇ قېتىم غەلىبە قازانغىنىچە تاكى قىرىق سەككىز يىل مۇددەتكىچە كاشغەر مەملىكىتىدە مۇستەقىل ھۆكۈمەت تۇتتى . بۇ مۇددەت ئىچىدە يۇنۇسخانىڭ ئوغلى ئالاچەخان لەقمى بىلەن مەشھۇر بولغان سۇلتان ئەھمەدخان تارىخىنىڭ (ھىجرىيە) 905 ـ يىلى[1] كاشغەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ ، مىرزا ئەبابەكردىن يېڭىلىپ ياندى . ئۇنىڭ يېڭىلگەن ۋەقەسى خۇدا خالىسا ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسى .

مىرزا ئەبابەكر سۇلتان ئەھمەدخانغا زەربە بەرگەندىن كېيىن ئەتراپتىكى جايلارغا ئىشغالىيەت قوللىرىنى ئۇزارتىشقا باشلىدى . ئۇ تىبەتكە لەشكەر ئەۋەتىپ تىبەتنى ئىشغال قىلدى ، تاكى كەشمىر چېگرىسىغچە بولغان تىبەتنىڭ كۆپىنچە يۇرتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ شۇنداق مۇستەھكەم ئىدارە قىلدىكى ، ئۇلارنىڭ سەركەشلىك قىلغۇدەك ماجالىلىرى قالمىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن بەدەخشانغا لەشكەر ئەۋەتىپ ، بەدەخشاننىڭ ھەزارەلىرى (قىشلاقلىرى)نىڭ كۆپىنچىسىنى قولغا كىرگۈزدى . شاھىبەگخان ئۆز قوشۇنى بىلەن پۇتكۇل ئالەمنى تىترەتكەن زامانلاردىمۇ ، مىرزا ئەبابەكر ئەندىجانغا لەشكەر ئەۋەتىپ ، جانىبەك سۇلتاننى قىستاپ ئوش ، ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۆزكەندنى ئۆزبەكتىن تارتىۋېلىپ ، پۇتكۇل موغۇلىستانىنى شۇ قەدەر قاتتىق تىزگىنلىگەنىدىكى ، ھېچبىر موغۇل يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغىنىدەك موغۇلىستاندا تۇرالمىدى . سۇلتان سەئىدخاننىڭ موغۇلىستاندا تۇرالماي ئىلاجسىز ئۆلۈمگە رىزالىق بېرىپ ، ئەندىجانغا بارغانلىق ۋەقەسى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى . پۇتكۇل موغۇل گۈرۈھى مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرىنىڭ تەھلىكىسى تۇپەيلىدىن موغۇلىستاندا تۇرالماي ھەر تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەنىدى ، ھەتتاكى موغۇلىستان

---

① ھىجرىيە 905 ـ يىلى مىلادىيە 1499 — 1500 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

جاڭگىلىنىڭ شىرى دەپ ئاتالغان قىرغىز قوۋمىلىرىنىڭ موغۇلستاندا تۇرالماي چالىشقا — مەنسۇرخاننىڭ يېنىغا كەتتى .

سۇلتان ئەھمەدخان ۋاپات بولۇپ سۇلتان مەھمۇدخان موغۇلستانغا كەتكەندىن كېيىن مىرزا ئەبابەكر ئاقسۇغا لەشكەر تارتىپ ببرىپ ئاقسۇدا ئۇچ (هازىرقى ئۇچتۇرپان)نى ئېلىپ ، ئۇچنىڭ پۇتكۇل خەلقىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇچ قەلئەسىدە لەشكەر قويۇپ بۇ يەرنى قاتتىق تىزگىنلىدى . بۇ ھېكايەتتىن مەقسەت شۇكى ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرىنىڭ تولىلىقى ۋە ئۆزبېكنىڭ ھەيۋىسى ، جاسارىتى ھەم شجائىتى شۇ دەرىجىدە بولۇپ ، پۇتكۇل ئەتراپى ئالەمگە شۇ قەدەر زىلزىلىلەرنى سالغانىدى ، بۇلار ھەممىسى يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى . مىرزا ئەبابەكر شۇ قەدەر زەبەردەست ۋە كۈچلۈك بولسىمۇ ، تۇتلۇق ئۇرۇشىدا سۇلتان سەئىدخان ئۇنى شۇنداق مەغلۇپ قىلدىكى ، بۇنىڭدىن خاننىڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىززەت ۋە شجائىتى مەلۇم بولدى .

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

مىرزا ئەبابەكرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ يامان سۇپەتلىرى ، ناچار قىلىقلىرىنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى ، «تارىخى رەشىدي» ناملىق بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان ھەربىر ھېكايەت ، ھەربىر ۋەقەنى ئۆزۈم كۆرمىگەن ، كىشىلەردىن نەقلەن ئىشىتكەن بولسام ، ئۇنى توختاۋسىز ئېنىقلاپ نۇرغۇن كىشىلەر ئىسپاتلىغان بولسا ۋە

خاتىرەم لەۋھەسىدە ئەقىلگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى ئايان بولسا ، ئاندىن ئۇنى قىسقىچە بايان قىلىپ بۇ «مۇختەسەر»گە يازدىم . چۈنكى ، ھەر كىشى ھەر نەرسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمىگەن بولسا ، ئۇنىڭدا خاتالىق ۋە ئىختىلاپلارنىڭ بولۇشى مۇمكىن . شۇ سەۋەبتىن بۇنداق كۆرمىگەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلىشتىن ئۆزۈمنى تارتىشنى لايىق كۆردۈم . ھەر قانداق ۋەقەنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بولسام ، ئۇنى كەم ـ زىيادە قىلماي تولۇق ۋە تەپسىلىي بايان قىلىپ يازدىم .

شۇ جۈملىدىن مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىب ئەھۋالى ، يامان قىلىقلىرى ، شۇم پەيلىنى ئۇچ قىسمغا بۆلدۈم . ئۇنىڭ بىر قىسمى خالايىقتىن ئاڭلىغانلىرىم بولۇپ ، بۇنداقلىرىنى نۇرغۇن قېتىم ئارقىمۇئارقا ئاڭلىغان ۋە مۇتلەق ئىختىلاپ يوقلۇقى ئىسپاتلانغانلىرىدۇر ، بۇلارنى قىسقىچە بايان قىلدىم . يەنە بىر قىسمى بولسا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئەھۋاللار بولۇپ ، كۆرگەن خەلق ئۇ خىل يامان قىلىق ۋە قىلمىشلارنى ئاڭلىسا ، ھەرگىز ئىشەنمەس ھەم ئەقىللىرىمۇ قوبۇل قىلالماس . بۇنداق ئىشلار ئەلۋەتتە ناتايىن ۋە بولمىغۇر ئىشلار جۈملىسىدىن بولۇپ سانىلار ، شۇ سەۋەبتىن بۇنداق قىلىقلارنى ئەسلا بايان قىلىپ يازمىدىم . يەنە بىر قىسمى بولسا ئۆزۈم كۆرگەن ، ئەگەر ئۇنى كىتابقا كىرگۈزۈپ يازسام ، كۆرمىگەن خەلقنىڭ بەزىلىرى پۈتۈنلەي ئىشىنىدۇ ، پەقەت بۇلارنى يالغان دەپ قارىمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن بۇ «مۇختەسەر»دە مۇشۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ ئۇزۇنلىرى قىسقارتىلىپ تەپسىلاتلىرى يىغىنچاقلىنىپ مىڭدىن بىرى تىلغا ئېلىنىدۇ . خۇدا ساقلىسۇنكى ، بۇ ۋەقەلەر دەپتەرلىرىنى مۇلاھىزە قىلغۇچىلار ئەگەر مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرمىگەن بولسا ، چوقۇم پەقىر مىرزا ھەيدەرنى بەك مۇبالىغە قىلىپ ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىپتۇ ، دەپ قارىشى ياكى بۇنى ناچار قىلىقلاردىن بىرى بولغان ئەيىب ئىزدەش ، غەيۋەت قىلىش ،

دەپ ھېسابلاپ مېنى راستچىللىقتىن چەتلىگەنلەر قاتاردا سانىشى مۇمكىن . مەن پەقەتلا بۇنداق گۇمان قىلماسلىقنى ئۈمىد قىلىمەن . چۈنكى ، ئەگەر راستچىللىقتىن چەتلەشنى راۋا كۆرگەن بولسام ئىدى ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ يامان سۈپەتلىرنىڭ ھەممىسىنى راستچىللىق بىلەن بايان قىلىشتىن باشقا چارە قالمىغان بولاتتى . شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ كۆزۈم كۆرگەن قىلىقلىرى ۋە خۇي - پەيلىلىرىنىڭ بەزىلىرىنىلا كىتابقا كىرگۈزدۈم .

بىلمەك كېرەككى ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ ھۆكۈمرانلىق مۇددىتى قىرىق يىلدىن ئاشقانىدى . ئاخىرقى ۋاقىتلاردا زۇلۈم ۋە كۈلپەت ئادەتلىرى ئۇنىڭ تەبىئىتىدە شۇ قەدەر ئۇستۇن ئورۇنغا چىقتىكى ، ئەگەر ھەر قانداق كىشى ئۇنىڭ ھۆكۈمىدە گۇناھكارلىق دائىرىسى ئىچىگە كىرىپ قالسا ، گەرچە شەرەپلىك شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە ئۇ كىشىگە ھېچقانداق ئازاب ۋە ئوقۇبەت لازىم كەلمەيدىغان بولسىمۇ ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ كۆڭلىدىكى ئاداۋەت كىرلىرى ئۇ بىچارىنى بىر قېتىم ئۆلتۈرۈش بىلەنلا پاكلانماي ، غەزەپ ئوتىمۇ پەسەيمەي ، بەلكى ئۇ بىگۇناھ «گۇناھكار»غا شۇ قەدەر ئازاب ۋە ئوقۇبەتلەرنى سالاتتىكى ، ئۇ بىچارە ھەر كۈنى مىڭ نۆۋەت ئۆلۈمنى ئارزۇ قىلىپمۇ تاپالماس ئىدى . ئەگەر بىرەر كىشىدىن ئازراقلا ناماقۇللۇق سادىر بولۇپ ، ئۇنى مىرزا ئەبابەكر ئون يىلدىن كېيىن ئىشتىسە ، ئۇ كىشىنى پۈتكۈل بالا - چاقىلىرى ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە قېرىنداشلىرى ، يېقىن - يۇرۇقلىرى بىلەن قوشۇپ شۇنداق بالا - قازاغا مۇپتىلا قىلاتتىكى ، ھېچكىم بۇ خىل ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىشقىمۇ تاقەت قىلالمايتتى . شۇ سەۋەبتىن خالايىقنىڭ كۆڭلىدە ئۇنىڭ سىياسىتىنىڭ ۋەھىمىسى شۇنداق ئورناپ كەتكەنىدىكى ، ھېچكىمنىڭ ئۇنىڭ پىكرىگە خىلاپلىق قىلىشنى خىيال قىلىشقا ھەددى يوق ئىدى . چۈنكى ، ئۇنىڭ قاتتىق سىياسىتى شۇ دەرىجىدە مۇستەھكەم بولۇپ ، خەزىنە - دەپنە ، مال - مۈلۈك ، مال - چارۋا قاتارلىق ئەشيالىرى شۇ قەدەر

كۆپەيدىكى ، بۇلار ھەددىدىن تاشقىرى ، ھېسابتىن زىيادە ئىدى .

ئۇ «گۇناھكارلار» ئۇچۇن شۇنداق قاتتىق ئىشىنىپ پەيدا قىلدىكى ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ گۇناھىغا قاراپ قاتتىق مۇشەققەتلىك ئىشلارغا سالاتتى . شۇلاردىن بىر ئىشى «قازىق» ئاتلىق ئەمگەك ئىدى : نەدە كونا شەھەر بولسا ، گۇناھكارلارنى شۇ شەھەرگە ئاپىرىپ ئىشلىتەتتى . ئۇ شەھەرنىڭ زېمىنىنى قېزىپ تۇپرىقىنى سۇدا چايقاتقۇزاتتى ، چۇنكى چوڭراق نەرسە بولسا كولىغاندا چىقاتتى ، ئۇششاق نەرسىلەر بولسا سۇدا چايقىغاندا كۆزگە كۆرۈنەتتى . بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن قېزىش ئارقىلىق ھېسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش ۋە جاۋاھىراتنى تېپىۋالدى .

يەنە مىرزا ئەبابەكرنىڭ مۆتىۋەر كىشىلىرىدىن مۇنداق ئاڭلىغانىدىم : مىرزا ئەبابەكر يارىكەند[1]نىڭ كونا قەلئەلىرىدىن بىر خەزىنىنى تاپقانىدى . ئۇنىڭ ئىچىدە يىگىرمە يەتتە چوڭ كۈپ بار ئىدى . ئۇ كۈپلەرنىڭ چوڭلۇقى شۇ دەرىجىدە ئىدىكى ، ئەگەر ئوق ۋە ساداق باغلىغان كىشى ئىچىگە كىرسە ، كۈپنىڭ ھېچ تەرىپىگە تاقىشىپ قالمايتتى . ئۇ كۈپلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئىچىدە بىر چوڭ مىس ئاپتوۋا بار ، ئۇ ئاپتوۋىلاردىن بىرى پەقىرنىڭ قولىغا چۈشكەنىدى . ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى شېشە شەكلىدە ، بوينى ئۇزۇن ، ئىنچىكە دەستىسى يوغان تۆمۈردىن ، جوغىسى مىستىن بولۇپ ، جوغىسىنىڭ ئۈچى ئاپتوۋىنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ تۇراتتى . ئاپتوۋىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم گەزدىن ئۇزۇنراق ئىدى . ئەگەر ئۇ ئاپتوۋىغا سۇ توشقۇزۇلسا ، ئىككى كۈچتۈڭگۈر كىشى تەستە كۆتۈرەتتى . ئاشۇ يىگىرمە يەتتە كۈپنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئىچىدە بۇ ئاپتوۋىدىن بىردىن بار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە لىق قۇم ئالتۇن توشقۇزۇلغانىدى . ئاپتوۋىنىڭ سىرتىدىكى كۈپنىڭ بوش قالغان

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە نۇسخىلاردا ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە ۋە تېھران نەشرىدە «خوتەن» دېيىلگەن .

يەرلىرىگە كۆمۈش باش تىزىپ توشقۇزۇلغانىدى . «تارىخى جەھانگۈشاي» ۋە «جامىئۇت ـ تەۋارىخ» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرىدا كۆمۈش باشنى چۈشەندۈرۈپ : «ھەربىر باش بەش يۈز مىسقال كۆمۈش بولۇپ ، ئۇنى بىر خىش قىلىدۇ . كۆرۈنۈشى سوقا ، ئوتتۇرىسى ئىنچىكە» دېيىلگەن . مەن كۆمۈش باشنىڭ تەرىپىنى يۇقىرىقى كىتابلاردا ئاشۇنداق كۆرگەن ، ئەمما كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ باقمىغانىدىم . مىرزا ئەبابەكر ئۇ كۆمۈش باشلارنى ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئاپتوۋۇنىڭ تېشىغا تىزدۈرۈپ ، كۈپلەر بىلەن يۆتكەپ خەزىنىسىدە قويغانىكەن . سۇلتان سەئىدخان ياركەندنى ئىشغال قىلغاندا ، ئۇ كۆمۈش باشلار خانىنىڭ لەشكىرىنىڭ قولىغا چۈشكەن ، پەقىرگىمۇ بىرنەچچە باش چۈشكەنىدى . شۇ ۋاقىتتا بۇ باشلارنى كۆرۈپ كىتابتا كۆرگىنىم بىلەن ئوخشاش سۈرەتتە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم .

يەنە بىر ئاجايىپ ۋەقە شۇكى ، مەن ئۇ قازىقچىلارنىڭ ئۇستىلىرىدىن ئاڭلىغانىدىم . ئۇلار مۇنداق دېگەنىدى : «ئۇ كۈپلەرنىڭ ئىچىدىكى ئاپتوۋۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر پارچە قەغەزگە يېزىلغان تۈركىي تىلدىكى خەت چىقتى ، ئۇ خەتتە ‹بۇ بايلىقلار خۇمار دېگەن خاتۇننىڭ ئوغلىنىڭ خەتنە تويىنىڭ خىراجىتىگە تەييار قىلىنغان› دەپ يېزىپ قويۇلۇپتۇ ، ئەمما خۇمار خاتۇننىڭ كىم ئىكەنلىكى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى ھېچ مەلۇم ئەمەس ، ئۇنى ھېچكىم بىلمەپتۇ .» تېخىمۇ ئاجايىپراقى شۇكى ، مۇنچىۋالا ۋەقەلەرنى كۆرگەن تۇرۇقلۇقمۇ ئادەمزات ھېرىسمەنلىك ، ئارزۇ ۋە خام خىيالدىن توختىمايدۇ . چۈنكى ، مىرزا ئەبابەكر بۇ بايلىقلارنى تاپقاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ خىل قېزىشقا خەلقنى ئىشلىتىشكە بولغان دىققىتى ۋە تىرىشچانلىقلىرى تېخىمۇ زىيادە بولدى . يەنە نەچچىلىگەن خەزىنىلەرنى كاشغەر ، ياركەند ، خوتەننىڭ كونا قەلئەلىرىدىن تاپتى . ئەمما ، بۇ قازىقتا ئىشلەيدىغان خەلقنىڭ ئەھۋالى شۇ ھالەتتە ئىدىكى ، ئون سەككىز ، يىگىرمە

كىشى بىردىن زەنجىرگە چېتىلىق ئىدى . ئۇلار بويۇنلىرىدا زەنجىر ، قوللىرىدا كەتمەن قىش - ياز ئىشلەر ئىدى . ئۇلارنىڭ يېمەكلىكىگە بىر غەلۋىر تېرىق بېرەتتى . كۈندۈزى ئىشلىتىپ ئاخشىمى زىنداننىڭ سولاپ قويۇاتتى . ئەگەر قاتتىقراق گۇناھ قىلغان گۇناھكار بولسا ، ئۇنىڭغا شۇنداق ھۆكۈم قىلىناتتىكى ، ئۇ گۇناھكارنىڭ خاھى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ، خاھى يات كىشىلەردىن ھېچ كىشى ئۇنىڭغا بىر نەرسە بېرەلمەيتتى ، ئۇنىڭغا بىر ئېغىز سۆزمۇ قىلالمايتتى ، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن بىللە بىر زەنجىردىكى ھەمراھلىرىمۇ ئۇنىڭغا سۆز قىلالمايتتى . [ھەربىر زەنجىرگە بىر كىشى مەسئۇل ، ھەر ئون زەنجىرنىڭ مەسئۇلىغا يەنە بىر كىشى مەسئۇل ، پۈتكۈل قازىق ئىشىغا يەنە بىر ئادەم مەسئۇل ئىدى . ئەگەر بۇ مەسئۇللار ئىچىدە خاھى چوڭى بولسۇن ياكى كىچىكلىرى بولسۇن ، كىمكى «گۇناھكارلار»نى ئۇرۇشتا ، سۇروپ ھەيدەشتە ، ئىشقا بۇيرۇشتا ، زىنداننىڭ تاشلاشتا «گۇناھكارلار»غا بەلگىلەنگەن بەلگىلىمىگە قىلچىلىك خىلاپلىق سادىر قىلسا ، ئۇ مەسئۇل بولغۇچى كىشىمۇ ئاشۇ زەنجىر بىلەن مەھكەم چېتىلغان خەلقلەرنىڭ قاتارىغا قوشۇلاتتى . بۇ مەسئۇللاردىن ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ ، ھېچكىم ھېچ كىشىگە رەھىم - شەپقەت قىلالمايتتى ، ھەتتاكى يۇرەكلىكىرەك گەپمۇ قىلىشالمايتتى .] ئەگەر گۇناھى يەڭگىلرەك «گۇناھكار» بولسا ، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ھەر ھەپتىدە بىر كىشى ئۇنى بىر نۆۋەت كۆرەلەيتتى . مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان نەچچە تۈرلۈك ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تەيىنلىگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ھېچكىم زەررىچە قېچىپ قۇتۇلالمايتتى .

مىرزا ئەبابەكر ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن - يورۇقلىرىغا شۇ قەدەر ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ۋە جەبىر - جاپالارنى قىلدىكى ، ئۇنى بايان قىلسام ، ئاڭلىغۇچىلارغا مالاللىق يېتىپ كۆڭلىگە غەشلىك ۋە پەرىشانلىق يۈزلەنگۈسىدۇر ، ھەتتا ئۇنى ئەقىلمۇ قوبۇل قىلالماسلىقى مۇمكىن . شۇ خىل زۇلۇم -

كۇلپەتلەردىن بىرى شۇكى ، شاھبېكەم ، مېھرىنىگار خانىم ، پەقىرنىڭ ئىنىم مۇھەممەدشاھ ۋە ئاتامنىڭ ئانىسىنىڭ سىڭلىسى قاتارلىقلار كابۇلدىن بەدەخشانغا كېلىۋاتقىنىدا ، يولدا مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرىنىڭ قولىغا چۈشتى ، مىرزا ئەبابەكر بۇلارنى كاشغەرگە ئەۋەتكەنىدى . خان سۇلتان خانىم بولسا مىرزا ئەبابەكر بىلەن تۇغقانىدى ، ئىنتايىن پاك ۋە سالمە ئايال ئىدى . پاك ئېتەكلىك ، پاكىز نەسەبلىك ، پۈتكۈل ئۆمرىنى ئىبادەت ۋە خەيرلىك ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزەتتى . مىرزا ئەبابەكر خان سۇلتان خانىمغا شۇنداق جاپالارنى قىلدىكى ، نەچچە مۇددەتكىچە ئۇنىڭغا تائام ۋە سۇ بەرمىدى ، سۇ ئورنىدا چاغىر (ھاراق) بەردى . ئۇ بىچارە ئاچلىق ۋە تەشنالىقتىن ئىزتىراپقا چۈشۈپ ئۆلەر ھالەتكە يەتكەندە ، تەشنالىقىنى بېسىش ئۈچۈن ئىلاجسىز بىر يۇتۇم - ئىككى يۇتۇمدىن ئىچەتتى . ئاخىر ئاشۇ ئازاب - ئوقۇبەت بىلەن ئالەمدىن كەتتى .

يەنە ئىنىم مۇھەممەدشاھنى ئۆزىنىڭ ئاختا قىلىنغان غۇلاملىرىنىڭ ئارىسىدا قويدى ، تاكى ئون بەش يىلغىچە[1] خارۇزار ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۈردى . ئون بەش يىلدىن كېيىن[2] ئۇنى بىر ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ ، كاۋاپ زىخىنى مەيدىسىگە قويۇپ توقماق بىلەن قېقىپ تامغا مىخلاپ تاشلىدى ، ئىنىم شۇ يەردە تامغا قاداقلىق بەش كۈن تۇرۇپ شۇ ئازاب بىلەن جان بەردى . ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان سىڭلىسىغا ۋە قېرىندىشىنىڭ ئوغلىغا بۇنداق ئازابلارنى سالغان ئۇ جاپاكار زالىم پاك ۋە ئىززەت - ھۆرمەتكە ئىگە ، پاكلىق پەردىسى ئىچىدە ياشىغان شاھبېكەم ۋە مېھرىنىگار خانىمغا نېمە كۈنلەرنى كۆرسەتكەن بولغىيتتى . قانچە ئويلىنىپ مۇلاھىزە

---

① بۇ سۆز مۇھەممەدسادىق كاشغەرنىڭ تەرجىمىسىدە «ئون بەش ياشقا توشقۇچە» دېيىلگەن .

② بۇ سۆز مۇھەممەدسادىق كاشغەرنىڭ تەرجىمىسىدە «ئون بەش ياشقا توشقاندىن كېيىن» دېيىلگەن .

قىلغان بولساممۇ ، قەلەم تىلى ئۇلارنىڭ بېشىغا كەلگەن جەبىر - زۇلۇملارنى يېزىشقا تاقەت قىلالمىدى ، كۆڭلۈممۇ بۇ كىتابچىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ خاتىرىنى ئۇ مەزلۇم بىچارىلەرنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش ئارقىلىق پەرىشان ۋە بىئارام قىلىشنى خالىمىدى . ئۇ زالىم جاپاكارنىڭ جەبىر - زۇلۇملىرىنىڭ تولىلىقى شۇ دەرىجىدىكى ، بۇنىڭدىن زىيادە بايان قىلسام ، بۇ «مۇختەسەر»نى ئوقۇغۇچىلارغا مالاللىق يەتكۈسىدۇر .

مىرزا ئەبابەكر بۇ قەدەر زالىملىقىنىڭ ئۈستىگە ، يەنە تائەت - ئىبادەت ، خەير - ئېھسان ، سەدىقە - ساخاۋەت ، ئۆشرە - زاكات قاتارلىق ئىشلارغىمۇ ھېرىسمەن ۋە مايىل ئىدى . بۇ ئىشلارنى بىردەممۇ تەرك قىلمايىتتى ، دائىم ئالىملار ۋە فىقھى ئۆلىمالىرىنىڭ مەجلىسلىرىدە بولاتتى . ھەممە ئىشلاردا پەتىۋاغا ئاساسلىناتتى ، تاكى ئۆلىمالار پەتىۋا بەرمىگۈچە ھېچ ئىشنى ھۆكۈم قىلمايىتتى . ھەرقانداق قەبىھ ۋە يامان ئىشلار بولسا ، ئۇنىڭ توغرا ۋە يوللۇق ئىكەنلىكىگە پەتىۋا سورايىتتى . كۆرۈنۈشتە ئۇ ۋەقەنى شەرەپلىك شەرىئەت بويىچە يوللۇق ئىكەنلىكىگە يول تېپىلىدىغان دەرىجىدە بايان قىلاتتى . ئەگەر ئۆلىمالار پەتىۋا بەرسە ، ئۇ ئىشنى توختاۋسىز قىلاتتى ، ئەگەر پەتىۋا بېرىشتىن ئۆزىنى تارتسا ، مۇپتىنى زۇلۇم ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەر بىلەن ئۆز گۇناھىغا ئىقرار قىلدۇرۇپ ئۇنىڭ بېشىغا ئۆلۈم كەلتۈرەتتى ، ئاندىن يەنە ئۇنىڭغا مىننەت قىلىپ : «شەرىئەت بويىچە سېنى ئۆلتۈرمەك لازىم ئىدى ، ئەمما رەھىم - شەپقەت يۈزىسىدىن ئۆلۈم جازاسىنى ئەپۇ قىلدىم ، ئەمدى پالانى ئىشنى قىلغىن» دەپ شۇنداق بىر ئىشقا بۇيرۇيتتىكى ، ئۇ ئىش ئۆلۈمدىن نەچچە ھەسسە يامانراق ۋە مۇشكۈلرەك ئىدى . شۇڭا ، ئۇنىڭ بۇنداق زۇلۇمىدىن قورقۇپ ئۆلىمالار ھەر قىسما ئىشلارغا پەتىۋا بېرەتتى ، ئۇنىڭ ئەمەل قىلغان پەتىۋالىرىدىن بىرى مۇنداق ئىدى :

مەسىلە :

ئەگەر بىر كىشى يەنە بىر كىشىنى ئۆلتۈرمەكچى بولسا ، ئۇ كىشى ئۆزىگە بولغان خەتەرنى يوق قىلىش ئۈچۈن ۋە ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇ قەست قىلغۇچىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى قۇتقۇزسا ، شەرىپلىك شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە توغرىمۇ ياكى ناتوغرىمۇ ؟ جاۋاب شۇكى ، پارلاق شەرىئەت ھۆكۈمى بىلەن بۇ يوللۇقتۇر ، چۈنكى ئۇ كىشى قەست قىلغۇچىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى قۇتقۇزىدۇ ، ئۆزىنىڭ جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋاجىپتۇر .

يەنە بىر پەتىۋا شۇكى ، **مەسىلە :**

ئەگەر بىر كىشى پىتنە - پاساتچى بولسا ، ئۇنىڭ يەنە بىر ۋىلايەتكە بېرىشى بىلەن بۇ ۋىلايەتكە پىتنە - پاسات يۈزلىنىش ئېھتىمالى بولسا ، بۇ ۋىلايەتنىڭ باشلىقى پىتنە - پاساتنى توسۇش ئۈچۈن ئۇ كىشىنى يەنە بىر مەملىكەتكە بارالمىغۇدەك قىلىپ قويسا ، توغرىمۇ ياكى ناتوغرىمۇ ؟ بۇنىڭغا جاۋاب شۇكى ، شەرىئەت ھۆكۈمدە مەملىكەت باشلىقىنىڭ ئۇ ئادەمنى يەنە بىر ۋىلايەتكە بارالمايدىغان قىلىپ قويۇپ ، خالايىقنى پىتنە - پاساتتىن ساقلاپ قېلىشى راۋادۇر — ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر .

گەرچە بۇ ئىككىلا پەتىۋاغا ئەمەل قىلىش شەرىئەت بويىچە توغرا ۋە راستتۇر ، بۇ پارلاق شەرىئەتنىڭ ھۆكۈمىدۇر ۋە مۇجتەھىتلەر سۆزىدۇر . ئەمما ، ئۇ دىيانەتسىز زالىم بۇ ئىككى پەتىۋانى باھانە قىلىپ چەگىرەك ، ئۆزكەند ۋە مادۇ خەلقىدىن ئۈچ مىڭ كىشىنى «مېنى ئۆلتۈرگىلى قەست قىلىپتۇ» دەپ بىرىنچى پەتىۋاغا يۆلەپ قىرىپ تاشلىدى ، يەنە نەچچە مىڭ كىشىنى «بۇلار قېچىپ يەنە بىر ۋىلايەتكە بېرىپ پىتنە - پاسات پەيدا قىلماقچى ، بۇلارنى يەنە بىر مەملىكەتكە بارغۇزماي پىتنە - پاساتنى پەس قىلىمەن» دەپ كېيىنكى پەتىۋاغا يۆلەپ ھەممىسىنىڭ پۇتىنى كەستۇردى .

دېمەك ، ئۇنىڭ ھەممە زۇلۇم - كۈلپەتلىرى شۇ تەرىقىدە

ئىدىكى ، ئۇنىڭ ھەممە ئەھۋالىنى سۆزلىسەم ، بۇ كىتابقا سىغمايدۇ . ئېھتىمالى بارىكى ، كىرامەن كاتىپىنىڭ دەپتىرىگە سىغقاندۇ . شۇڭا ، ئىلاجسىز مىرزا ئەبابەكرنىڭ كىشىلەر كۆڭلىگە كۇلپەت ، دىلىغا نەپرەت يەتكۈزىدىغان بۇ ۋەقەلىرىنى مۇشۇ جايدا قىسقارتتىم ، قالغان ئەھۋالى كېيىنچە بايان قىلىنغۇسى .

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

ئۇبەيدۇللاخاننىڭ تۇركستاندىن بۇخاراغا كەلگەنلىكى ، بابۇر پادىشاھ كۇلىمەلىك دېگەن جايغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىپ يېڭىلگەنلىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ۋاقتىكى ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 917 ـ يىلى[1]نىڭ رەجەپ ئېيى بابۇر پادىشاھ سەمەرقەندتە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇردى . يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ماۋەرائۇننەھر خەلقىنىڭ بابۇر پادىشاھقا غايىبانە ئېتىقادى ۋە ئەقىدە ـ ئارزۇلىرى كۆپ ئىدى . بابۇر پادىشاھنىڭ سەمەرقەندكە كەلگەندىن كېيىن شاھ ئىسمائىلغا بويسۇنغانلىقىنى ۋە تۇركمەن لىباسىنى كىيگەنلىكىنى كۆرۈپ خالايىقنىڭ ئەقىدىلىرى ياندى ، كۆڭۈللىرى سوۋۇدى . شۇ يىلى قىش ئاخىرىغا يېتىپ باھار يامغۇر تامچىلىرى بىلەن يەر

① ھىجرىيە 917 ـ يىلىنىڭ رەجەپ ئېيى مىلادىيە 1511 ـ يىلى 10 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

سەھنىسىگە يېشىل چەكمەنلەرنى كىيگۈزدى . ئۆزبېكلەر تۈركىستاندىن تاشكەندكە كېلىپ يىغىلدى . ئۇبەيدۇللاخان يەتتەقۇدۇق يولى بىلەن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى ، تاشكەند قەلئەسىنى ئەمىر ئەھمەدقاسىم كوھبەر تۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى . يەنە بىرمۇنچە جامائەت ، مەسىلەن ، ئەمىر دوستناسىر ۋە سۇلتانمۇھەممەد [دۇلادى] قاتارلىق بىرقانچە ئەمىرلەرنى ئەمىر ئەھمەد قاسىمغا كۆمەكلىشىشكە ئەۋەتتى ، ئۇبەيدۇللاخان ئۆزى بۇخاراغا يۈزلەندى . بۇخاراغا يېتىپ كەلگەندە [بابۇر] پادىشاھنىڭ يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى ـ دە ، ئۇبەيدۇللاخاننىڭ كۆڭلىگە ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ پەيدا بولۇپ ، دەرھال تىزگىنىنى تارتىپ ئارقىسىغا ياندى . [بابۇر] پادىشاھ ئۇبەيدۇللاخاننىڭ ئىزىغا چۈشۈپ كەينىدىن قوغلاپ يۈرۈش قىلدى . ئۇلار ئاخىر كۇلىمەلىك دېگەن جايغا كەلگەندە ، ئۇبەيدۇللاخانغا يېتىشىۋالدى . ئۇبەيدۇللاخان قېچىپ قۇتۇلۇشنىڭ ئىمكانى يوقلۇقىنى كۆرۈپ ئىلاجسىز توختاپ ، پادىشاھنىڭ قارشى تەرىپىدە سەپ تۈزدى . ئۇبەيدۇللاخاننىڭ ئادىمى ئۇچ مىڭ ، بابۇر پادىشاھنىڭ لەشكىرى قىرىق مىڭ ئىدى . ئۇبەيدۇللاخان «ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائەت كۆپ جامائەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ »[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ پادىشاھقا يۈزمۇيۈز تۇرۇپ شۇنداق قاتتىق ۋە كەسكىن ئۇرۇش قىلدىكى ، پاك ۋە بۇيۇك تەڭرى پۈتكۈل خالايىققا ، بولۇپمۇ پادىشاھ ۋە سۇلتانلارغا ئۆزىنىڭ تولۇق كۈچ ـ قۇدرىتىنى كۆرسەتتى ، ئۇلارغا لەشكەرنىڭ تولىلىقىغا ، قورال ـ ياراغ ۋە ئەسلىھەلەرنىڭ يېتەرلىكىگە ئىشەنچ قىلىپ بولمايدىغانلىقىنى ، غەلىبە ۋە نۇسرەت ، پادىشاھلىق ۋە دۆلەت پەقەت ئاشۇ تەڭداشسىز يارانقۇچىنىڭ قۇدرىتى ئىلكىدە ئىكەنلىكىنى ، كىمگە خالىسا شۇنىڭغا بېرىدىغانلىقىنى ، كىمدىن خالىسا شۇنىڭدىن ئالىدىغانلىقىنى ئىلا بىلدۇرۇپ قويدى . ئۇبەيدۇللاخان [ئاجىزلاپ قانات ـ

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 ـ سۈرە بەقەرە ، 249 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

قۇيرۇقلىرى تۆكۈلگەن] ئۇچ مىڭ كىشى بىلەن بابۇر پادىشاھنىڭ خىل ئاتلارغا مىنگەن ، تولۇق ۋە مۇكەممەل قوراللانغان قىرىق مىڭ لەشكىرىگە زەربە بەردى .

ئۇبەيدۇللاخاننىڭ بابۇر پادىشاھنىڭ ھەيۋىسى ۋە دەبدەبىسىدىن قورقۇپ ، قارشى شەھىرىدىن قېچىپ كەتكىنىگە سەككىزئاي بولغانىدى . بۇ قېتىم ئۇنىڭ بۇنداق غەلىبە ۋە نۇسرەت قازىنىشى چەكسىز قۇدرەت ئىگىسى بولغان تەڭرىنىڭ يېتۈك كۈچ - قۇدرىتىنىڭ نامايەندىسى ئىدى . بۇ ۋەقە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 918 - يىلى [سەپەر ئېيىدا①] يۈز بەردى . بۇ ۋاقىتتا بابۇر پادىشاھنىڭ سەمەرقەندتە پادىشاھلىق قىلىۋاتقىنىغا سەككىز ئاي بولغانىدى .

بابۇر پادىشاھ كۈلمەلىكتە يېڭىلگەندىن كېيىن قايتىپ سەمەرقەندكە كەلدى . بىراق ، ۋاقتىنچە سەمەرقەند تەختىگاھىدا ئولتۇرالماي ، سەمەرقەندنى تاشلاپ ھىسارغا كەتتى ۋە شاھ ئىسمائىلنىڭ ھۇزۇرىغا ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ كۆمەك ۋە ياردەم تىلىدى . شاھ ئىسمائىلمۇ پادىشاھنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئەمىرلەر ئەمىرى بولغان مىر نەجمىنى ئاتمىش مىڭ كىشى بىلەن كۆمەكلىشىشكە ئەۋەتتى . بۇلار پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەندىن كېيىن شۇ يىلى ياز ئۆتۈپ كۈز ۋاقتىدا ، بابۇر پادىشاھ يەنە ئۆزبېكلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى . ئۇلار قارشى شەھىرىگە يەتتى . قارشى شەھىردە ئۇبەيدۇللاخاننىڭ تاغىسى شەيخىم مىرزا ئاتلىق كىشى بولۇپ ، قارشى قەلئەسىنى مۇستەھكەم ساقلىغانىدى . ئۇلار قارشى قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىپ ئاز پۈرسەتتىن كېيىن قەلئەنى بۇزۇپ ئىشغال قىلدى ، قەلئەدىكى شەيخىم مىراز باشلىق پۈتكۈل چوڭ - كىچىك خالايىقنى قىرىپ تاشلىدى . ئۇ مەزگىلدە ئۆزبېك سۇلتانلىرى ھەرقايسىسى

---

① ھىجرىيە 918 - يىلىنىڭ سەپەر ئېيى مىلادىيە 1512 - يىلى 4 — 5 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

ئۆز جايلىرىدا قەلئەلەرنى مۇستەھكەم ساقلاۋاتاتتى ، جانىۋبك سۇلتان غىجدۇۋان قەلئەسىنى تۆتۈپ تۇرۇۋاتاتتى . تۈركمەنلەر قارشىنىڭ ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەندىن كېيىن [بابۇر] پادىشاھتىن ماۋەرائۇننەھر قەلئەلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى بىر - بىرلەپ سورىدى ، پادىشاھ ھەرقايسى قەلئەلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلدى . تۈركمەنلەر ھەممە قەلئەلەر ئىچىدە غىجدۇۋان قەلئەسىنى ئېلىشنى قۇلاي ۋە ئاسان چاغلىدى - دە ، غىجدۇۋانغا قاراپ يۈرۈش قىلدى . بۇ خەۋەر ئۆزبېك سۇلتانلىرىغا ئاڭلاندى . شۇ كېچىسى پادىشاھ بىلەن تۈركمەنلەر غىجدۇۋانغا يېقىن كېلىپ چۈشۈپ ، قەلئەنى ئېلىشقا كېتەرلىك قورال - جابدۇقلارنى تەييارلاشقا كىرىشتى . شۇ كېچىسى يەنە ئۆزبېك سۇلتانلىرىمۇ غىجدۇۋان قەلئەسىگە كىردى ، ئەتىسى تاڭ سەھەردە ئۆزبېكلەر سەپ تۈزۈپ مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇردى . بۇ تەرەپتىن پادىشاھ تۈركمەنلەر بىلەن يۈرۈش باشلىدى . بۇ مەيدان ئۆزبېكلەر مەھەللىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىدى ، مەيدان ناھايىتى تار ۋە قىستاڭچىلىق ئىدى . ئۆزبېكلەر [ئىڭ بەزىلىرى مەيداندا ئات چاپتۇرۇپ يۈرەتتى ، بەزىلىرى] ھەر تەرەپتىكى بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا پىيادە ئوق ئېتىشقا كىرىشتى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇلار ئىسلامىي قوللىرى بىلەن كۈپۈرلۈق ۋە بىدئەت قوللىرىغا زەربە بەردى ، قەدىمىي دىنىنىڭ غەلبە ۋە نۇسرەت شامىلى بىدئەت ئەھلىنىڭ قارا جىسمىنى يەرگە يېقىتتى . تۈركمەنلەر بىراقلا يېڭىلىپ ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلتۈرۈلدى . [ئۇلارنىڭ تىغلىرىدىن قارشى قەلئەسىدە قانداق جاراھەتلەر پەيدا بولغان بولسا ، كامانداز لىق بىلەن ئۇ جاراھەتنىڭ قىساسى تولۇق ئېلىنىدى .] مىر نەجىم باشلىق پۇتكۈل تۈركمەن ئۆلىما ۋە ئەمىرلىرى جەھەننەم زىندانىغا يول ئالدى . [بابۇر] پادىشاھ پاراكەندە ۋە شىكەستە ھالەتتە ھىسارغا قېچىپ كەلدى .

مۇشۇ ئەھۋال ئەسناسىدا پادىشاھنىڭ خىزمىتىنى قىلىشنى ئىختىيار قىلىپ ، خاندىن ئايرىلىپ قالغان موغۇللار بىلەن باشقا

موغۇللار ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ئۇزۇن ، ئۇنى قىسقىچە بايان قىلساق مۇنداق : مىڭ ئەيىۋپ بەگچەك ، مىر مۇھەممەد ، يادگار مىرزا ۋە نەزەر مىرزا قاتارلىقلار موغۇللار بىلەن بىرلىشىپ بىر كېچىسى پادىشاھقا قاراپ يۈگۈردى . پادىشاھ كېيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيگۈچىلىكمۇ پۈرسەت تاپالماي يالىڭاچ قېچىپ ، يۈز مېھنەت ـ مۇشەققەتلەر بىلەن ئۆزىنى ھىسار قەلئەسىنىڭ ئىچىگە ئالدى . موغۇللار قەلئە سىرتىدىكى ھەممە نەرسىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ، قايىرتېگىن تاغلىرى تەرىپىگە كەتتى . پادىشاھنىڭ ئۇلارنى يوقاتقۇدەك ماجالى يوق ئىدى ، شۇڭا ئىلاجسىز ھىسار قەلئەسىنى ئىشەنچلىك ئەمىرلەرگە تاپشۇرۇپ ئۆزى قۇندۇزغا يۈرۈپ كەتتى . ھىسار قەلئەسىدىن باشقا بارلىق ۋىلايەتلەرنى موغۇللار ئىشغال قىلىۋالدى . موغۇل خەلقى ئارىسىدا «ئەگەر خىلۋەت ئورۇننى تاپسا ، توڭگۇز دۆۋىگە چىقىدۇ» دەيدىغان مەشھۇر بىر مەسەل بار . دەل شۇ مەسەلدە ئېيتىلغىنىدەك ، موغۇللارنىڭ ھەربىرى بىردىن سەردار بولۇپ ، زۇلۇم ـ كۈلپەت قوللىرىنى ھەر تەرەپكە ئۇزىتىشقا باشلىدى . پاسىق چاڭگاللىرىنى ئومۇم خەلقنىڭ مال ـ مۈلكى ۋە ئەھلى ئاياللىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە ئۇزاتتى .

ئاشۇ موغۇللاردىن بىرى بولغان بىر مۆتىۋەر موغۇل مېنىڭ خىزمىتىمدە بولغانىدى . ئۇ ھېكايە قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى : «شۇ ۋاقىتتا ، ماڭا تەيىنلەنگەن ۋەزىپە مائاشنى ۋەخشىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بىر كىشىنىڭ نامىغا پۈتۈپ بەرگەنىدى . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ چۈشتۇم ، خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم . ئۇ كىشى بىر سائەتكىچە خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى ـ دە ، ئاندىن تاشقىرىغا چىقىپ ئىككى يۈز ئات ، يۈز قوي ، ئىككى يۈز تۆگە ، نەچچىلىگەن چاكار ، نۇرغۇن مال ـ دۇنيا ۋە ئۆي ـ ئەسۋابلىرىنى كۆز ئالدىمغا ئېلىپ كەلدى ۋە ماڭا : ‹مېنىڭ ئىلتىماسىم شۇكى ، مېنى پەرزەنتلىرىم ۋە ئەھلى ئاياللىرىم بىلەن قويۇۋەتسىڭىز ، ھەرقايسىمىز ئىگىن ـ ئاياغلىرىمىز بىلەنلا چىقىپ كەتسەك ،

قالغان ھەممە دۇنيالىق ئەشيالارنىڭ ھەممىسىنى ئالسىڭىز ، خەتتىكى مەبلەغنىڭ زىيادىسىنىڭ ئورنىغا بىزنى ئازاد قىلسىڭىز ، سىزدىن جان - دىلىمىز بىلەن مىننەتدار بولىمىز ،دېدى . ھېسابلاپ قارىسام ، ئۇ كىشىنىڭ يىغقان پۇتۇن مال - مۈلۈكلىرى خەتتە قارار قىلىنغان مەبلەغنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيتتى . »

دېمەك ، موغۇللار ھىسار خەلقىگە زۇلۇم - كۈلپەتلەرنى ئەنە شۇنداق ھەددىدىن ئاشۇرغانىدى . ھىسارلىقلارنىڭ پۈتكۈل ئۆي - ئەسۋابلىرى ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرى ، چارۋىلىرى ۋە باشقا پۈتكۈل مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ نابۇت قىلدى . شۇڭا ، توساتتىن ھىساردا قاتتىق ئاچارچىلىق بولدى ، بۇ ئاچارچىلىقتا پۈتكۈل ھىساردا پەقەت ئاتمىش كىشىلا ھايات قالدى ، كۆپلىگەن خەلق بىر - بىرىنىڭ ئۆلۈكىنىڭ گۆشىنى يېگەنىدى . لېكىن ، ئۆلگەنلەر شۇ دەرىجىدە ئىدىكى ، ئاچلىق تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ گۆشلىرىدە غىزا بولغۇدەك قۇۋۋەت يوق ئىدى . شۇڭا ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق يەردە يالغۇز كىشىنى تاپسا ، تىرىك تۇتۇپ يېدى ، ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ئۆلدى . ئاقىۋەت ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرىنىڭ يامانلىقى ۋە شۇملۇقى تۈپەيلىدىن بۇ [ئوتتۇز -]قىرىق مىڭغا يېقىن موغۇللارمۇ ئاشۇ زۇلۇم - كۈلپەتكە ئۇچرىغان خەلقلەرنىڭ ئىنتىقامىغا دۇچار بولۇپ ، ھەممىسى ئۆزىبكلەرنىڭ قولىدا يوقىتىلدى . ئاياللىرى ۋە كىچىك بالىلىرى پۈتۈنلەي ئۆزىبكلەرگە ئەسىر بولدى ، پەقەت بۇلاردىن ئىككى مىڭغا يېقىن كىشىلا پاراكەندە ۋە پەرىشان ھالەتتە قېچىپ قۇتۇلدى ، قالغانلىرىدىن بىرىمۇ قۇتۇلالمىدى . ئۇلاردىن ئەسىر بولغانلار ھازىرغىچە ئۆزىبكلەرنىڭ قولىدا تۈتقۇنلۇقتا تۇرۇۋاتىدۇ .

بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى شۇكى ، موغۇللار ئاشۇ قەھەتچىلىك ۋاقتىدا ھىساردا ئىدى . شۇ يىلى قىشتا بۇ ئاچارچىلىق ئۈستىگە قار شۇ قەدەر كۆپ ياغدىكى ، تاغ بىلەن سەھرانىڭ پەرقى قالمىدى . موغۇللار زۇلۇم ۋە كۈلپەتنى قانچە ھەددىدىن ئاشۇرغانسىرى ، بۇ يەردە بەرىكەت بارغانسىرى ئازىيىپ كەتتى ، شۇڭا موغۇللار مائاش

ۆه تىرىكچىلىك قىسىنچىلىقىغا دۇچار بولدى . سەھرادا ھەممە گىياھ ، ئوت ـ سامانلار قار ئاستىدا قالغانىدى . شۇ سەۋەبتىن موغۇللارنىڭ ئاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاچلىقتا ئۆلدى ، قالغانلىرىمۇ كاردىن چىقتى . شۇ تۈپەيلىدىن ئۇ زالىملار ناھايىتى ئاجىز بولۇپ پۈتۈنلەي تەڭلىكتە قالدى ، بۇلارنىڭ مۇنداق ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكى ئۇبەيدۇللاخانغا ئاڭلاندى . چۈنكى ، ئۇبەيدۇللاخانىنىڭ كۆپىنچە تىرىشچانلىقى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ، خەير ـ ساخاۋەتكە ۋە پايدىلىق ئىشلارغا سەرپ بولاتتى . بۇ موغۇللارنىڭ ھىسار خەلقىگە قىلغان زۇلۇم ـ كۈلپەتلىرىنى ئۇبەيدۇللاخان ئاڭلىغانىدى . شۇڭا ، بۇلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، ئۇبەيدۇللاخان بۇنداق غەنىيمەت پۇرسەتتە ئۇ زالىم موغۇللارنىڭ زۇلۇمىنى يوق قىلىشنى ئۆزىگە زۆرۇر دەپ بىلدى ، شۇڭا ھىسار تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى . موغۇللار ئۆزىبەكلەرنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى ئاڭلىدى . ئۇلار قاراپ باقسا قېچىپ بارىدىغان ھېچقانداق جاي يوق ، چۈنكى ئۇلار بابۇر پادىشاھقا دۇشمەن بولۇپ يۈزلىرىنى قارا قىلغانىدى . شۇڭا ، پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى ، ئەندىجانغا — خانىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشنىمۇ مۇۋاپىق كۆرمەيتتى . چۈنكى ، خانىنىڭ ئادىتى شۇنداق ئىدىكى ، بۇنداق زالىم ـ ئىستىبدادىتلار زۆرۇرىيەت يۈزىسىدىن ھۇزۇرىغا كەلسە ، ئۇلارغا ھەرگىز ئىلتىپات قىلماي ، بەلكى جازاسىنى بېرەتتى ، شۇڭا ئۇلار خانىنىڭ ئالدىغىمۇ بارالمايتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە يوللارنى قار توسۇۋالغاچقا ، مېڭىش مۇشكۈل ئىدى . شۇ سەۋەبتىن موغۇللار ھېچ تەرەپكە بارالماي ئىلاجسىز سۇرخۇتاب[1] ، ۋەخش تاغلىرىغا[2] بېكىندى . ئۇ يەرنىڭ بىر تەرىپى سۇرخۇتاب دەرياسى ، يەنە بىر تەرىپى تاغ ئىدى ، يەنە

---

① سۇرخۇتاب دەرياسى — ھازىرقى مەركىزىي ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ تارماق ئېقىنى (مۇھەررىردىن) .

② ۋەخش تېغى — ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ غەربىدىكى تاغ بولۇپ ، ۋەخش دەرياسى ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ سول ۋادىسىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

بىر تەرىپىدە بولسا قار ناھايىتى قېلىن ئىدى ، موغۇللار ئۇ قارغا ئىشەنچ قىلدى . ئۆزىبېكلەر يېقىن يېتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆردى . ناھايىتى مۇستەھكەم جاي ئىدى ، لېكىن ئۇستازلار ئېيتىدۇكى :

مىسرا :

ئۇمر ئېرۇر قارۇ ئافتابۇ تومۇز ،

موغۇللار ئىشەنگەن قېلىن قارلار ئىككى - ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاپتاپنىڭ ھارارىتىدىن ئېرىپ ، بىر كەڭ ۋە ئۇلۇغ يول پەيدا بولدى . بۇ كەڭرى يولدىن ئۆزىبېكلەرگە ئازادلىك ، موغۇللارغا قىستاڭچىلىق يەتتى . بىر كۈنى سەھەردە ئۆزىبېكلەر شۇ يول بىلەن بېرىپ موغۇللارغا ھۇجۇم قىلدى . موغۇللار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ [نېمە قىلارىنى بىلمەي ،] ھەيران بولۇپ ئۆزلىرىنى سۇغا تاشلىدى . **نەزم :**

قىلۇر ئوتنى ئول گۈلىستان خەلىل ،
بولۇر ئوت گۈرۈھىغە دەريايى نىل .

دېگەنگە ئوخشاش موغۇللارنىڭ كۆپىنچىسى ئاشۇ سۇ يولى بىلەن دوزاخ ئوتى ئىچىگە كىرىپ كەتتى ، ئازغىنە بىر قىسمى ھايات قالغان بولسىمۇ ، ئەسىرلىككە گىرىپتار بولدى . ئۇلارنىڭ ھىسار خەلقىگە بىر يىل ئىچىدە سالغان زۇلۇمىنىڭ ئىنتىقامىنى قۇدرەتلىك تەڭرىتائالا بىر سائەت ئىچىدە ئۇبەيدۇللاخانىڭ قولىدىن ياندۇردى . **نەزم :**

دېدى سەئدى بەسدۇر ساڭا بۇ سۆخەن ،
تىكەن تارىساڭ ، ئورماغايسەن سۈمەن .

هەر دائىم زۇلۇم ۋە كۈلپەت قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى ، ۋەيرانچىلىق ۋە كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ئىبرەت بولغۇسىدۇر . نەزم :

ياماناتلىق قىلما ، تاپقايسەن ئامانلىق ،
ياماناتلىقنىڭ جازاسىدۇر ياماناتلىق .

ھەسەن دەريادىن ۋە قانلىق تېغىدىن خالاس بولغان ئازغىنە بىر قىسىم موغۇللار يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋاللار ، بەلكى ئېيتقىلىمۇ بولمايدىغان ھالەت بىلەن ئەندىجانغا — خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى . پەقەت مىڭ ئەيىۋىب بەگچەكتىن مۇنداق ئاڭلىغانىدىم : «موغۇللارنىڭ ھەسەن خەلقىگە قىلغان مۇئامىلىلىرىنى ئويلاپ ، تەڭرى دەرگاھىغا ناله قىلىپ پاتراق بىر بالا ـ قازا كەلگەن بولسا ، مۇسۇلمانلار بۇ جەبىر ـ زۇلۇملاردىن خالاس بولغان بولسا ئىدى ، دەپ تىلەپ دۇئا قىلاتتىم . »

دېمەك ، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بۇ ھېكايىدىن ئىبرەت ئالغاي . ھايات بىناسىنىڭ ۋە دۆلەت قەسىرىنىڭ ئۇلىغا ئاپەت ئېلىپ كەلگۈچى زۇلۇم ـ ستەمدىن ئېھتىيات قىلغاي ۋە ھەزەر ئەيلىگەي . دۆلەت سارىيىنىڭ ئاساسى ۋە ئۆمۈر ئىمارىتىنىڭ تۇۋرۇكى بولغان ئادالەت ۋە ئىنساپ ئۈچۈن دائىم تىرىشچانلىق كۆرسەتكەي .

ئاشۇ قوۋمنىڭ شۇملۇقىدىن ھەسەن [بابۇر] پادىشاھنىڭ قولىدىن چىقىپ ئۆزبېكلەرنىڭ تەۋەلىكىگە كىردى . پادىشاھ قۇندۇزدا ئىدى ، ئۇنىڭ تىرىكچىلىكى قىسىنچىلىق بىلەن ئۆتەتتى . لېكىن ، ھەسەن قولغا كېلىپ قالارمىكىن ، دەپ نەچچە ۋاقىتقىچە ئۇمىد بىلەن قۇندۇزدا تۇردى . مىرزاخاننىڭ پادىشاھقا نىسبەتەن تولۇق ئەقىدە ۋە ئىتائىتى بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ ئۆز ۋىلايىتىنى تاشلاپ كېلىپ پادىشاھقا خىزمەت قىلالمايتتى . پادىشاھىمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىي سۇپىتى بولغان ئالىي ھىممىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن

قۇندۇزدىكى قىينىچىلىققا سەۋر - تاقەت قىلىپ ، ھېچ ئىشتا مىرزاخانىڭ كۆڭلىگە تەشۋىش يەتكۈزمەيتتى . پادىشاھ ھىساردىن پۇتۇنلەي ئۈمىد ئۈزگەندىن كېيىن قۇندۇزدىن كابۇلغا قاراپ يۈردى . كابۇلدا قېرىندىشى سۇلتان ناسىر مىرزا بار ئىدى ، چۈنكى پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئالغاندا كابۇلنى سۇلتان ناسىر مىرزىغا بەرگەنىدى . پادىشاھنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرى ئاڭلانغاندىن كېيىن سۇلتان ناسىر مىرزا پادىشاھنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ مۇنداق دېدى : «پەقىر بەندىڭىز ھەممە ئىشلاردا ئىخلاس كەشىنى ئېتىقاد يۈزلىرىگە سۈرۈپ ئىپتىخارلىنىمەن . كابۇل مۇبارەك جاي ۋە گۈزەل شەھەردۇر . سائادەت ئايىغىنى دۆلەت تەختى ئۈستىگە قويۇپ ، بۇ ئەلنى پەقىر بەندىڭىزگە تاپشۇرغانىدىڭىز . پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكى ۋە ئويۇنلىرى بىلەن يەنە بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلدىڭىز . بۇ مەملىكەت گويا بىر خەزىنە ئىدى ، تاكى بۇگۈنگىچە مەن ئۇنىڭغا قاراۋۇللۇق قىلدىم . ئەگەر پەرمانى ئالىي بولسا ، مەن ئەسلىي ئورنۇم غەزنىگە يانغايمەن . ئەگەر غەزنىنىڭ ھاكىمىيىتى ئەمىرلەردىن بىرىگە تاپشۇرۇلسا ، بۇنىڭغىمۇ جان - دىلىم بىلەن رازىمەن . »

سۇلتان ناسىر مىرزىنىڭ بۇنداق ئادەمگەرچىلىك قىلغانلىقىغا پادىشاھ ناھايىتى كۆپ مىننەتدار بولۇپ ، ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن ئىلتىپاتلار قىلىپ ئۇنى ئەزىزلىدى ، ئاندىن ئۇنىڭغا غەزنىگە قايتىشقا رۇخسەت بەردى . شۇ كۈنلەردە سۇلتان ناسىر مىرزا ئالەمدىن ئۆتتى ، شۇنىڭ بىلەن غەزنىنىڭ ھۆكۈمىتى توغرىسىدا ئەمىرلەر ئارىسىدا كۆپ تالاش - تارتىشلار يۈز بەردى . بۇ ۋەقەلەر ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسى . پادىشاھ قەندەھارنى ئىشغال قىلغۇچە كابۇلدا ئىدى ، قەندەھارنى ئالغاندىن كېيىن ھىندىستاننى ئىشغال قىلدى . بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز نۆۋىتىدە زىكىر قىلىنغۇسى .

ئوتتۇزىنچى باب

تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ ئەھۋالى

يۇقىرىدا قىسقىچە زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 917 ـ يىلى سەپەر ئېيى [نىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى[1]] دە خان [بابۇر] پادىشاھتىن ئايرىلىپ ئەندىجانغا بېرىپ ، تۇتلۇق ئۇرۇشىدا مىرزا ئەبابەكرنى (يەنى كاشغەرلىكلەرنى) يېڭىپ غەلىبە قازانغانىدى . شۇ ئەسنادا پادىشاھ سەمەرقەندنى ئالغانىدى ، خانمۇ ئەندىجان ۋىلايىتىدە پادىشاھلىق تەختىدە مۇستەقىل ئولتۇرغانىدى . يەنە سۇلتان ئەھمەدخان پەرزەنتلىرىنىڭ زىكرىدە مۇنۇلار بايان قىلىنغانىدى : سۇلتان خەلىل سۇلتان بىچارە ھالەتتە زۆرۇرىيەت تۈپەيلىدىن ئەندىجانغا كەلگەنىدى . ئۇ ۋاقىتلاردا جانىبىڭ سۇلتان ئاتتىن يىقىلىپ مېڭىسىگە نۇقسان يېتىپ مىجەز ـ خۇلقى بۇزۇلغانىدى . سۇلتان خەلىل سۇلتان يېتىپ كەلدى . جانىبىڭ سۇلتان تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزا — تەڭرى ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرگەي — نى ، سۇلتانئەلى مىرزا بەگچەكنى ۋە توبرە نۇياغۇتنى چاقىرىپ ، ئۇلارغا : «سۇلتان خەلىل سۇلتاننى ئۆلتۈرۈڭلار ، مەن بۇنىڭدىن سىلەرنىڭ موغۇلدىن كۆڭلۈڭلارنى ئۇزۇپ ، بىزگە ئېتىقاد باغلىغانلىقىڭلارنى بىلەي . ئەگەر سۇلتان خەلىل سۇلتاننى ئۆلتۈرۈشتىن ئۆزۈڭلارنى

---

① ھىجرىيە 917 ـ يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 14 ـ كۈنى مىلادىيە 1511 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

تارتساڭلار ، سىلەرنىمۇ ئۆلۈپ كەتكەنلەرگە قوشمەن » دەپ پەرمان قىلدى . بۇ ئۇچەيلەن ئۆز جانلىرىنىڭ ۋەھىمىسى تۈپەيلىدىن خانىنىڭ ئاتىمۇ ، ئانىمۇ بىر ئىنىسى سۇلتان خەلىل سۇلتانىنى ئاخسى دەريا سىدا رەھمەت سۇيىگە غەرق قىلدى . مادامىكى ئۆزبېكلەر غالىب ۋە قولى ئۇزۇن ۋاقىتلاردا بۇ ئۇچ كىشىنىڭ كۆڭۈللىرى پۈتۈنلەي خاتىرجەم ئىدى . ئۆزبېكلەر مەغلۇپ بولۇپ مەملىكەت ۋە ۋىلايەتلىرى قولدىن كەتكىلى ۋە زەربىگە ئۇچرىغىلى باشلىغاندىن كېيىن بۇ ئۇچەيلەن : « خان ئۆز قېرىندىشىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىغىيدى » دەپ ۋەھىمىگە چۈشۈپ ئەندىشىدە يۈردى ، بۇلار شۇ خىل تەرەددۇتتا يۈرۈۋاتقىنىدا توبرە نۇياغۇتنى خان مەستلىكتە ئۆلتۈردى .

بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى ، توبرە نۇياغۇت بىر سەھرالىق كىشى بولۇپ ، ھېچ ۋاقىتتا پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ باقمىغانىدى . ھەمىشە موغۇلىستان ۋە ئۆزبېكىستان سەھرالىرىدا قازاقلار ئادەتتى بويىچە [قاراۋۇللۇقتا] ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى ، ھېچ زامانىدا ئەمىرلىك مەنسىپىنىڭ ئالىي مەرتىۋىسىگە يەتمىگەنىدى . ئەمما ، بۇ ۋاقىتلاردا خانىنىڭ خىزمىتىدە ئۇ ئۆزىنى سەلتەنەت ئەركانلىرىنىڭ بىر تۈۋرۈكى دەپ چاغلايتتى ، ئۆز كۆڭلىدە ئۆزىنى خانىنىڭ يېقىن ئەمىرلىرىدىن دەپ بىلەتتى . ئۇنىڭ بۇزۇق خىيالى شۇنداق ئىدىكى ، پادىشاھلارغا ئەدەپ بىلەن مۇلايىم مۇئامىلە قىلماق خۇشامەتتۇر ؛ خۇشامەت بارلىق خىسلەتلەرنىڭ يامانراقىدۇر ؛ قوپال سۆز قىلىش غەيرەت ۋە جۇرئەتنىڭ ئالامىتىدۇر ، پادىشاھلارغا يېقىنلىقنىڭ نىشانىسىدۇر ؛ پادىشاھلارغا ھەر خىل قاتتىق سۆزلەرنى ئېيتىش ۋە زىيادە ئەدەپ ساقلىماسلىق خالايىقنىڭ نەزىرىدىمۇ بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا دالالەتتۇر ، دەپ ئويلايتتى . ئۇنىڭ قارا كۆڭلىگە بۇ بۇزۇق خىياللار ياخشى كۆرۈنۈپ ، مېڭىسى بۇ خىل مالىخوليا كېسىلىگە دۇچار بولۇپ ، تومۇرلىرى ئاشۇ غۇرۇرنىڭ سەرسام لىرى بىلەن

يوغناپ كەتكەندى . شۇڭا ، ئۆلۈم ۋەھىمىسى بېشىدا تۇرسىمۇ ، قوپال سۆزلۈكنى ئۆزىگە راۋا كۆرگەندى . خانىمنىڭ سۆھبىتىدە شاراب ئىچىشتى ، توبرە نۇياغۇت قىپقىزىل شارابنىڭ مەستلىكىدىن قىزىپ قالدى ، ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئورۇنلاشقان بۇزۇق خىياللارنىڭ ئوتى بېشىغا ئۆرلىدى ، شۇڭا قالايمقان سۆزلەرگە ئېغىز ئاچتى . خان قانچە قېتىم سىلىق ۋە مۇلايىملىق بىلەن : «ئەي توبرە ، بۇ قالايمقان سۆزلەيدىغان يەر ئەمەس ، قوپال سۆزلەشنىڭمۇ مۆرىتى ۋە ئورنى بار . ھازىر بىكاردىنلا مۇنداق قاتتىق ـ يىرىك سۆزلىشىڭ ياخشى ئەمەس »دەپ قانچە قېتىم ئېيتتى . توبرە : «ھازىر ئاتىسى [غا ئىزباسار ۋە ئورۇنباسار بولۇپ] بىر مەربىنى ئاخىرىغا يەتكۈزىدىغان ۋە قولىدىن ئىش كېلىدىغان قايسى ئوغۇل بار ؟ ئۇنىڭ قولىدىن قايسى مۇھىم ئىش ھەل بولىدۇ ؟ ! »دېدى . توبرە نۇياغۇت خانغا بۇنداق قاتتىق جاۋابلارنى ئېيتقانىدى ، خانىمنىڭ غەزەپ ئوتى سەۋر ـ تاقىتىنى شۇنداق كۆيدۈردىكى ، ئۇنىڭ كۈلىسى توبرە نۇياغۇتنىڭ ھاياتلىق كۆزىنى كور قىلدى . خان پەرمان چۈشۈرۈپ : «بۇنىڭ ھاياتلىق توبرىسى (توۋرىسى)نى ھايۋان بېشىدىن ئېلىڭلار ۋە دەرۋازىغا ئېسىڭلار ، باشقىلار بۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىپ ھېچكىم ئۇلۇغلار ھوزۇرىدا مۇنداق بىھۆرمەتلىك قىلمايدىغان بولسۇن ! » دېدى . خانىمنىڭ پەرمانى بىلەن توبرەنىڭ ئىشى ئاخىرلاشتۇرۇلدى . يۇقىرىقى ئۇچەيلەننىڭ بىرى بولغان سۇلتانئەلى مىرزا بۇنىڭدىن ۋەھىمگە چۈشۈپ قېچىپ سەمەرقەندكە — بابۇر پادىشاھنىڭ ھوزۇرىغا باردى ـ دە ، مىر ئەيىۇپ ، مىر مۇھەممەد ۋە مىر ئىبراھىملارغا قوشۇلدى . بۇ ئىككىيلەن تاغامغا گويا سۇپەردەك ئىدى . تاغام تەنھا قالدى ، ئۇزۇنغىچە قورقۇنچ ۋە قاتتىق ئەندىشىدە ئۆتتى . [بۇ ۋەقە ئەسناسىدا] خان ئاخسىدا ، تاغام ئەندىجاندا ئىدى . خان بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن تېزلا ئاخسىغا مىر قەنبەرنى ئەۋەتتى . مىر قەنبەردىن تاغامغا خەت ئەۋەتىپ مۇنداق دېدى : «توبرە شۇنداق بىر ئېشەك ئىدىكى ، ھېچقانداق بىر ئېشەككە توبرە

بولغۇچىلىك لاياقىتى يوق ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەدەپ ئىشكىنى ئېتىپ ، بىئەدەپلىك يولىغا قەدەم قويغانىدى . سەلتەنەت ھۆرمىتىنى ئۆزىگە لازىم تۇتماي بىھۆرمەتلىك يولىنى تۇتقانىدى ، شۇ سەۋەبلىك ئۆتكەن ئىشلارنى قايتا ـ قايتا كۆڭۈل سەھىپىسىدىن يوق قىلدى . [بۇ ئىشلارنى سىز ئاداۋەتتىن بولدى ، دەپ ئويلاپ قالمىغايسىز .] ئۆتكەن ئىش ئۆتتى ، چىققان نەپەسنى ياندۇرغىلى بولمايدۇ ، شۇڭا ئۆتكەن ئىشلارنى ئۇنتۇپ كېتەيلى . سىز كۆڭلىڭىز لەۋھەسىگە ئۇنى ھەرگىز كەلتۈرمىگەيسىز ۋە تەسەۋۋۇر قىلمىغايسىز . »

مىر قەنبەر خانىڭ بۇ پەرمانىنى تاغامغا يەتكۈزدى ، تاغامغا تولۇق تەسەللى ھاسىل بولدى . مىر قەنبەرنى ئەۋەتىپ كەينىدىنلا خانمۇ ئەندىجانغا كەلدى . تاغامنىڭ گۇناھى ۋە خاتالىرىنىڭ يۈزىگە ئىلتىپات ـ ياخشىلىق ۋە ئىنئام ـ ئېھسان قىلىمى بىلەن ئەپۇ خېتىنى شۇنداق يازدىكى ، قورقۇنچ سۈرەتلىرى كۆڭۈلدىن پۈتۈنلەي يوقالدى ۋە دوستلۇق ئالاقىسى ، مۇھەببەت رىشتىسى خان بىلەن تاغامنىڭ ئارىسىدا كۈندىن ـ كۈنگە چىڭ ۋە مۇستەھكەم بولدى . ئۇلار ئاخىرقى ئۆمۈرلىرىگىچە بىر ـ بىرىگە شۇنداق مېھىر ـ مۇھەببەتلىك بولدىكى ، خان ھەردائىم تاغامنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالسا ، كۆپىنچە خانغا ھاياجان پەيدا بولۇپ ، مۇبارەك كۆزلىرىگە ياش تولاتتى .نەزم :

كەرەم كۆرگىلۇ لۇتفى پەرۋەردىگار ،
گۇناھنى قىلۇر بەندە ئول شەرمىسار .

ياخشىلىق ۋە ئىلتىپات خانىڭ ئەسلىي سۈپىتى ئىدى . بۇ جەھەتتە شۇ دەرىجىدە كامىل ئىدىكى ، ئۆز قېرىندىشىنىڭ قاتىلىغا بۇ قەدەر شەپقەت ۋە ئىنايەتلەر قىلغانىدى . شۇ تۈپەيلىدىن پاك ۋە ئەپۇچان تەڭرى خانىڭ ئۆزىنى رەھمەت دەريياسىدا كەچۈرۈم ۋە

ئىلتىپات سۈيگە چۆمدۈرگەن بولسا ئەجەب ئەمەس .

تاغامنىڭ خىزمەتلىرى ۋە ئېتىقادىنى ئىنساپ بىلەن بايان قىلسام ، خاندىن تاغامغا يەتكەن ئىلتىپات - ئېھسان ۋە مېھىر - شەپقەتلەرنىڭ بەدىلىگە تاغام نەچچە ھەسسە زىيادە خىزمەتلەرنى ئادا قىلاتتى . تاغامنىڭ قىلغان خىزمەتلىرىنى تولۇق بايان قىلىپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس ، ئەمما شۇنچىلىك ئېيتىش كۇپايىكى ، خانىنىڭ مۇھەببىتىدە تاغام شۇ قەدەر ۋاپادارلىق قىلغان ، خان ئۇچۇن ئۆز ھاياتىدىن كېچىپ ئۆلۈمنى ئىختىيار قىلغانىدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندە بايان قىلىنغۇسى .

قىسقىسى ، خان بۇ ۋەقەدىن كېيىن خانلىق تەختىدە ئورۇنلاشتى . شاھ ئىسمائىل مىر نەجمىنى يارەمگە ئەۋەتىپ بابۇر پادىشاھ ئۆزبېكلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدا ، خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئەندىجان تەرەپتىن يۈرۈش قىلغانىدى . بابۇر پادىشاھ ۋە مىر نەجىم تېخى دەربەندى ئاھەنىندىن ئۆتمىگەنىدى . خان ئالدىن قول سېلىپ تېزلىكتە بېرىپ ، ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ كاتتىسى بولغان سۆيۈنچەك سۇلتانغا تاقابىل تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى . بەشكەند[1] ئاتلىق بىر يەردە ئىككى تەرەپ سەپ تۈزۈپ قاتتىق ئۇرۇش قىلدى ، ئاخىر خان يېڭىلىشكە يۈزلەندى . ئەمما ، خان شۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۆزى كۆپ ئۇرۇشلارنى قىلىپ ، ئىنتايىن باتۇرلۇق ۋە شىجائەتلەرنى كۆرسەتتى ، كۆپ ئەزالىرى يارىلىنىپ شىكەستە ھالەتتە ئەندىجانغا يېنىپ كەلدى . خان بابۇر پادىشاھ بىلەن مىر نەجمىنىڭ خەۋىرىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇردى ، ئۆزبېكلەرمۇ بابۇر پادىشاھ بىلەن مىر نەجمىنىڭ ئەندىشىسى تۈپەيلىدىن خانىنى قوغلاشقا پېتىنالمىدى . شۇ سەۋەبتىن خان ئەندىجاندا [بابۇر] پادىشاھنىڭ خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇردى .

---

① بەشكەند — پىسكەند دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەركىزىي ئاسىيادىكى زەرئابشان دەرياسى ۋادىسىدىكى شەھەر پەنجىكەندنى كۆرسىتىدۇ ، سەمەرقەندنىڭ شەرقىگە 40 چاقىرىمچە كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

ئوتتۇز بىرىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

شۇنى بىلىش كېرەككى ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، پەقەت كەمىنە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 915 ـ يىلى[1] مىرزاخاننىڭ ھۇزۇرىدىن كابۇلغا كېلىپ ، بابۇر پادىشاھنىڭ سائادەتلىك نەزىرىگە ئېرىشىپ ، تۇرلۇك شاھانە ئىلتىپاتلار بىلەن ئەزىز ۋە ئېتىبارلىق بولۇپ ، پادىشاھنىڭ تەربىيەت ھۇجرىسىدا ئورۇنلاشقانىدىم . پەقەرنى پادىشاھ كۆرۈنۈشتە قېرىنداش قاتارىدا كۆرەتتى ، ئەمما كۆڭلىدە پەرزەنت ئورنىدا بىلىپ ماڭا ئاتىلىق شەپقىتىنى يەتكۈزەتتى ، ھەممە ئەھۋالدا مېھىر ـ شەپقەت بىلەن سۆيۈندۈرەتتى . شۇڭا ، غېرىبلىق ۋە مۇشەققەت كۈنلىرىنىڭ كىرلىرى كۆڭلۈم ئەينىكىدىن پۈتۈنلەي يوقالغانىدى ، ئىنتايىن راھەت ـ پاراغەت ۋە ئازادلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەنىدىم . شۇ ئەھۋال ئاستىدا ، [بابۇر] پادىشاھ قۇندۇزغا لەشكەر تارتماقچى بولدى . بۇ مەزگىل جەددى (قىش) پەسلى بولۇپ ، ھاۋا ئىنتايىن سوغۇق ئىدى . پادىشاھ پەقەرگە شۇ قەدەر ئىلتىپات ۋە مەرھەمەتلەر بىلەن ئېيتتىكى : «يولنىڭ قىينىچىلىقى ۋە ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقى تۈپەيلىدىن بۇ سەپەر ئىنتايىن مۇشكۈلدۇر ، شۇڭا قىش چىققۇچە كابۇلدا تۇرغايسەن . باھار پەسلى يەتكەندە ھاۋانىڭ

---

① ھىجرىيە 915 ـ يىلى مىلادىيە 1509 ـ يىلى 10 ـ ، 11 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

سوغۇقى كەتسە ، شۇ ۋاقتىدا خىزمەتىمگە كەلگەيسەن . » ئەمما ، مەن تەكرار - تەكرار يېلىنىپ : «بۇ دىياردا غېرىبلىق كۈلپىتى ۋە يېتىملىك ئازابىغا پادىشاھنىڭ شاھەنە ئىلتىپاتىنىڭ يارىدىمى بىلەن سەۋر - تاقەت قىلاتتىم ، ئەمدى پادىشاھتىن ئايرىلىپ بۇ يەردە قالسام ، قايسى كۈچ - قۇۋۋەت بىلەن غېرىبلىق كۈلپىتىگە تاقەت قىلىمەن ؟ »دېدىم . پادىشاھ ماڭا كابۇلدا قېلىشقا تەكلىپ بېرىشنىڭ كۆڭلۈمگە شىكەستىلىك ۋە پەرىشانلىق ئېلىپ كېلىدە- غانلىقىنى بىلدى . شۇڭا ، ئىلاجسىز ھەممە سەپەر جابدۇقلىرىنى تەييار قىلدۇرۇپ بېرىپ ، ئۆزى بىلەن ھەمراھ قىلىپ قۇندۇزغا ئېلىپ باردى .

موغۇللار ئارىسىدا ئاتامنىڭ خىزمىتىدە بولغانلار كۆپ ئىدى ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىلىرى ئۆز ئەقىدىلىرىنىڭ تەقەززاسى بىلەن خىزمىتىمگە كەلدى . شۇ سەۋەب تۇپەيلىدىن قورال - ياراغ ۋە جامائەتكە ئىگە بولدۇم ، بولۇپمۇ ئاتامنىڭ رازىلىقىنى ئىزدىگۈچى ، بۇنىڭدىن كېيىن نەچچە يەردە ئىسمى تىلغا ئېلىنىدىغان جانىئەھمەد ئاتاكە باشلىق ئاتامنىڭ مۇلازىملىرى مېنىڭ خىزمىتىمدە بولدى . جانىئەھمەد ئاتاكە ساناقلىق كىشىلەردىن ئىدى ، ئۆزىبەكلەرنىڭ زامانىدا قولىدىن نەچچە ئىشلار كېلىپ خېلى ئېتىبار تاپقانىدى . شۇ سەۋەب تۇپەيلىدىن ئات ۋە قورال - ياراغ ، ئەسۋاب - سەرەمجانلارنى توپلاپ تەييار قىلغانىدى . ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى مېنىڭ لاۋازىمەتلىرىم ئۈچۈن سەرپ قىلدى .

قىش ۋاقتىدا پادىشاھ لەشكەرلىرى بىلەن كۈلەك دەشتىگە باردى ، مەنمۇ شۇ لەشكەر ئىچىدە پادىشاھقا ھەمراھ ئىدىم . كۈلەك دەشتىدىن يېنىپ كەلگىنىمىزدە باھار پەسلى بولغانىدى . پادىشاھ خانىنى ئەندىجانغا يولغا سالدى ، خان مېنى ئۆز مۇلازىمىتىگە تەرغىب قىلدى ، مېنىڭمۇ خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇشقا كۆپ مەيلىم ۋە رىغبىتىم بار ئىدى . شۇڭا ، پادىشاھتىن ئىجازەت

تىلىدىم ، بۇ ئىشىم پادىشاھنىڭ مۇبارەك كۆڭلىگە ناھايىتى ئېغىر كەلدى ۋە مېنى خانغا قوشۇپ بېرىشتىن ئۆزىنى ناھايىتى يىراق تۇتۇپ ، بۇ ئىشنى مۇتلەق ماقۇل كۆرمىدى . شۇنىڭدىن كېيىن خان ئەندىجانغا كەتتى ، مەن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا قالدىم . شۇ كۈنلەردە پادىشاھ ھىسارغا يۈرۈش قىلدى ، ئۇ ئۇرۇشتا ئۆزبېكلەر يېڭىلدى . ئاشۇ ئۇرۇشتا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جانىئەھمەد ئاتەكە مېنىڭ مۇلازىملىرىمنى باشلاپ ئۇرۇش قىلىپ ، ئۆزبېكلەرنىڭ بىر مۆتىۋەر كىشىسىنى تىرىك تۇتۇپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى . پادىشاھ تۆھپە خاتىرىلەش ۋەدىسى بىلەن ئۇنى ئەزىزلىدى ، ئاندىن پەرمان قىلىپ بۇ ئىش مىرزا ھەيدەرنىڭ پالى ئۇچۇن ياخشى باشلاندى ، دېدى . يەنە پەرمان قىلىپ : «بۇ تۆھپىنى دەپتەرگە مىرزا ھەيدەرنىڭ ئىسمىغا پۈتۈڭلار » دېدى . بۇ ھېكايەت يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى .

پادىشاھ سەمەرقەندنى ئالغان مەھەلدىمۇ مەن پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئىدىم . ئاتامنىڭ پەرزەنتلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان ، ھەببە سۇلتان خانىش پەقەر بىلەن بىر تۇغقان ئىدى . ئۇ ئۇبەيدۇللاخانغا چۇشكەنىدى . ئۇبەيدۇللاخان قارشىدىن تۇركىستانغا قېچىپ كەتكەندە ، ئەھلى ئايالىنى بىللە ئېلىپ چىقىشقا پۇرسەت تاپالمىدى . چۇنكى ، ۋاقىتنىڭ قىسلىقىدىن ھەركىم سەپەر جابدۇقلىرىنى تەييار قىلىپلا قېچىشنى غەنىيمەت بىلدى ، ئۆزگە نەرسىلەرگە قارىمىدى ، شۇڭا قېرىندىشىم ھەببە سۇلتان خانىشمۇ ئايرىلىپ قالغانىدى . پەقەر ئۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۇم ، ئاندىن سەمەرقەندكە كەلدۇق . شۇ قىشتا تاغام ئەندىجاندىن — خانىنىڭ ھۇزۇرىدىن سەمەرقەندكە كېلىپ ، يانار چاغدا قېرىندىشىم ھەببە سۇلتان خانىشنى بىر مەسلىھەت تۇپەيلىدىن ھەمراھ قىلىپ ئەندىجانغا ئېلىپ كەتتى . ئەندىجانغا بارغاندىن كېيىن ھەببە سۇلتان خانىشنى خانغا نىكاھ قىلىپ بەردى . شۇ قىش ئۆتۈپ باھار

پەسلى بولغاندا ، [بابۇر] پادشاه كۆلىمەلىك ئۇرۇشغا بېرىپ ئۇبەيدۇللاخان بىلەن ئۇرۇش قىلدى . پادشاه سەمەرقەندتىن ھۇجۇم قىلىدىغان ۋاقتىدا ، مەن تەپ كېسىلىگە دۇچار بولۇپ ، بۇ قېتىملىق سەپەردە بىللە بولالماي سەمەرقەندتە قالغانىدىم . [بابۇر] پادشاه ئۇبەيدۇللاخاندىن يېڭىلىپ سەمەرقەندتىمۇ تۇرالماي ھىسارغا بارماقچى بولغاندا ، مەنمۇ پادشاھنىڭ خىزمىتىدە ھىسارغا كەلدىم . خان مېنى تەلەپ قىلىپ نەچچە قېتىم كىشى ئەۋەتتى . ئاخىر پادشاه مېنىڭ ئەندىجانغا بېرىشىمغا رەنجىگەن ۋە ئاغرىنغان ھالدا ئىجازەت بەردى . ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ، پادشاه كۆڭلىنىڭ رازىلىقىنى ئىزدىشىم ماڭا زۆرۈر ۋە لازىم ئىدى . لېكىن ، تېخى يېشىم كىچىك بولغاچقا ، بالىلىقىنىڭ تەقەززاسى بىلەن پادشاھنىڭ مۇبارەك كۆڭلىنى ئىزدىمەي ئەندىجانغا بېرىشنى قارار قىلدىم . پادشاه مىر نەجىم بىلەن بىللە لەشكىرىي يۇرۇشكە چىققان ۋاقتىدا مەنمۇ ئەندىجانغا كەتتىم . مەن تېخى ئەندىجانغا يېتىپ بارمىغانىدىم ، خان سۆيۈنچەك سۆلتاندىن يېڭىلىپ ئەندىجانغا يېنىشىغا مەن يېتىپ باردىم . بۇ ۋەقە تارىخىنىڭ (ھىجرىيە) 918 ـ يىلى رەجەپ ئېيىدا [1] بولۇپ ئۆتكەنىدى . خانىنىڭ مەغىپىرەتلىك ھايات كۈنلىرىنىڭ ئاخىرى بولغان تارىخىنىڭ (ھىجرىيە) 938 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىغچە [2] بولغان بۇ يىگىرمە بىر ـ يىگىرمە ئىككى يىل ئىچىدە مەن دائىم خانىنىڭ خىزمىتىدە ، خانىنىڭ ھۇزۇرىدا دۆلەت خىزمىتىدە بولدۇم ، ئارقىمۇئارقا شاھانە ئىنئاملارغا ، خاقانلارچە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشىپ ئىززەتلەندىم . خان پەقىرنى كۆرەگانلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئەزىز قىلىشتىن ئىلگىرى ،

---

① ھىجرىيە 918 ـ يىلىنىڭ رەجەپ ئېيى مىلادىيە 1512 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

② ھىجرىيە 939 ـ يىلىنىڭ زۇلھەججە ئېيى مىلادىيە 1533 ـ يىلى 6 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

هېچ ۋاقىتتا خانىمنىڭ ھۇزۇرىدىكى خىزمەتتىن خالىي ئەمەس ئىدىم . كېچە بولسا خانىمنىڭ ئۇخلايدىغان قەسىرىنى راسلىغاندا ، شۇ ئۆينىڭ بىر تەرىپىگە پەقىرگە ئىستىراھەت قىلىدىغان جاي قىلدۇراتتى . ئەگەر بەزمە ئولتۇرۇشلىرى بولسا ، مېنىڭ ئوڭ بىلىكىم خانىمنىڭ سول بىلىكىگە تېگىشىپ تۇرغان ھالەتتە ئورۇنلىشاتتىم . ئەگەر سۆھبەت بولسا ، بۇ سۆھبەت ئەھلىنىڭ ئەڭ بېشى تاغام ئىدى . مېنى تاغام يۇقىرى ئولتۇرغۇزاتتى ۋە تاغام خانغا ئىلتىماس قىلىپ : «مىرزا ھەيدەرنىڭ ھەزرىتىگىز بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقى شۇ دەرىجىدە يېقىندۇركى ، گەرچە ئۇ مېنىڭ قېرىندىشىمنىڭ ئوغلى بولسىمۇ ، ئەمما مەندىن يۇقىرىدا ئولتۇرۇشى لازىم» دەپ نەچچە نۆۋەت ئەرز قىلغانىدى . ئەگەر خان ئاتلانسا ، مەن ھامان ئۇنىڭ بىلەن يانمۇيان ئاتلىناتتىم . ئەگەر شىكارغا چىقسا ، خان ماڭا شىكاردىن تەلىم بېرىپ ، مېنى شىكارنىڭ ئىنچىكە سىرلىرىدىن خەۋەردار قىلاتتى . ئەگەر مىر شىكارلىق قىلماقچى بولسا ، كۆپىنچە ئۆزى بۇ ئىشقا قەدەم قويياتتى . خان بۇ ئىشقا ناھايىتى ھېرىسمەن ئىدى ، مېنى ئۆز يېنىدىن بىرەممۇ ئايرىمايتتى ۋە ئوۋ قىلىشقا كۆپ رىغبەتلەندۈرەتتى . ئەگەر قوبۇل قىلمىسام ، قاراپ كۆزىتىپ تۇرۇشقا دالالەت قىلاتتى . مېنى ھەر خىل خىزمەتلەرگە بۇيرۇپ ، ئۇنىڭ پايدىلىرىنى بايان قىلاتتى . خان ماڭا : «كىچىكلەر تاكى خىزمەتكە قەدەم قويمىغۇچە ئۇلاردا قابىلىيەت پەيدا بولمايدۇ . ئۇلۇغ ئىشلاردا ، چوڭ مەرىكىلەردە كۆچىلىك يىغىلسا ، شەرەپلىك خالايىقلار ، خاقانلار ، سۇلتانلار ، ۋەزىرلەر ۋە ئەمىرلەر جەم بولسا ، ئۇنداق يەرلەردە ئىش كۆرمىگەنلەر تەمتىرەپ ھەيران بولۇپ قالىدۇ . كىچىكلەر چوڭلار بىلەن دائىم بىللە بولسا ، ئۇلارنىڭ كۆڭلى ۋە كۆزى بۇ ئىشلارغا تونۇشلۇق بولۇپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇلۇغ مەرىكىلەردە ھەيران قالمايدۇ ، بۇ ئۇلارنىڭ جاھان سوراش

ئىشلىرىغا پايدىلىقتۇر . ئۇنىڭ ئۇستىگە خىزمەتنىڭ قائىدە ۋە يوللىرىنى بىلمىسە ، ئۆزگىلەرگە خىزمەت بۇيرۇيالمايدۇ . ئەينىنى ھۇنەردىن پەرقلەندۇرەلمەيدۇ ، سالاھىيەت ئەھلى ۋە سالاھىيەت يولىنى تۇتالمايدۇ . مەنمۇ ئاتامنىڭ ۋە تاغامنىڭ مۇلازىمىتى ۋاقتىدا ، ئۇلار بۇ ھېكمەتنى كۆڭلۈم ھۇجرىسىغا نەقىشلىگەنىدى . ئۇلار مېنى خىزمەت قىلىشقا تەرغىب قىلاتتى ، ئۇنىڭ ماڭا پايدىلىرى كۆپ تەگدى . مەن ئۇلۇغلاردىن ئۆگەنگەنلىرىمنى ساڭا ئۆگەتتىم ، بۇنىڭغا ئەمەل قىلساڭ ، سەنمۇ پايدىسىنى كۆرىسەن » دەيتتى . پەقىر تاكى يىگىرمە تۆت ياشقا يەتكۈچە ھەر خىل خىزمەتلەرنى بەجا كەلتۈردۈم . كۈندىلىك خىزمەتلەرنىڭ ئىچىدە خانىنىڭ مۇبارەك شەخسىيىتىگە بىۋاستە كېرەكلىك بولغان ھەممە خىزمەتلەر ۋە ئايرىم خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادا قىلاتتىم . پەقەت دىۋانخانىدا ئەمىرلەر يىغىلغان ۋاقتىدىلا ئۆز مەرتىۋەمگە رىئايە قىلىپ ئۆز جايىمدا ئولتۇراتتىم . ئەگەر پۈرسەت تېپىپ خىزمەت قىلماقچى بولسام ، خان توسۇپ : «خەلقنىڭ كۆزىگە خار كۆرۈنۈپ قالماسلىق ئۈچۈن سورۇن ۋە مەرتىكىلەردە مەرتىۋىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاش لازىم » دەيتتى . يېشىم يىگىرمە تۆتتىن يىگىرمە بەشكە قەدەم قويغاندىن كېيىن خان مېنى خىزمەتكە بۇيرۇمىدى . ئەگەر خىزمەتكە تۇرسام ، خان رۇخسەت قىلمايتتى ، خان ماڭا : «مەن بۇيرۇغان خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادا قىلدىڭ . ئەمدى ساڭا لايىق ئىش شۇكى ، بۇنداق ئىشلارغا كىرىشمىگىن » دەيتتى . يېشىم ئوتتۇزغا يەتكۈچە پۈتكۈل لەشكەرنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى خان ماڭا تاپشۇردى . ئەمما ، مەسلىھەتكە پۇختا ئۇلۇغ ئەمىرلەرنى ماڭا ھەمراھ قىلىپ : «ھېچ ئىشتا بۇ كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتىدىن چىقمىغايسەن ، بۇلاردىن مەسلىھەت سورىماي ئىش قىلمىغايسەن ، ھەممە ئىشتا بۇلارغا بويسۇنغايسەن ۋە ئىتائەت قىلغايسەن » دەيتتى . نەچچە مۇددەتكىچە

كۈنلىرىم شۇ تەرىقىدە ئۆتتى . كېيىن كېڭەش ۋە مەسلىھەت ۋاقىتلىرىدا ، كۆڭلۈمگە ياققان مەسلىھەتلىرىمنى بايان قىلىشقا رۇخسەت بەردى . مەن تاكى ئوتتۇز ياشقا يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا ، مەسلىھەتكە ئېغىز ئېچىشىمغا رۇخسەت بولمىغانىدى . ئۇ ۋاقىتلاردا ھەرگىز خانىنىڭ مەجلىسىدە مەسلىھەت تەرەپتىن ئۇن چىقارمايتتىم ، كېڭەش ۋاقىتىدا سۈكۈت تامغىسىنى ئاغزىم قۇتىسىغا بېسىپ جىمجىت ئولتۇراتتىم . مەسلىھەت ئېيتىشقا پەرمان بېرىلگەندىن كېيىن كېڭەش مەجلىسىلىرىدە كۆڭلۈمگە يەتكەن پىكىرلەرنى بايان قىلاتتىم ، خان مەندىن بۇ پىكىرنىڭ دەلىلىنى ۋە لايىق بولۇشىدىكى سەۋەبنى سورايتتى . مەن بايان قىلسام ، ئەگەر ئىشلاردا ئۇ پىكىر - مەسلىھىتىم مۇۋاپىق ۋە لايىق بولسا ، ماڭا ئاپىرىن ئېيتاتتى ھەم مەجلىس ئەھلىنىمۇ ئاپىرىن ئېيتىشقا ئىشارەت قىلاتتى . ئەگەر مېنىڭ ئېيتقان سۆزۈمدە خاتالىق ياكى نۇقسان بولسا ، ئۇنى شۇنداق سۆزلەر بىلەن بايان قىلىپ بېرەتتىكى ، مەن ئۆز سۆزۈمنىڭ نۇقسانلىرىدىن خەۋەردار بولاتتىم . نەچچە مۇددەتكىچە شۇ تەرىقىدە ئۆتكەندىن كېيىن خان ماڭا پەرمان قىلىپ : «سېنىڭ پىكىر ۋە تەدبىرىڭگە ئەمدى تولۇق ئىشەنچ ھاسىل بولدى ، پۈتكۈل لەشكەرنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا ئەمدى سەن باش بولغىن» دەپ بارلىق لەشكىرىي ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ماڭا تاپشۇردى ، پۈتكۈل ئىشلاردا مېنى تولۇق ھوقۇققا ۋە مۇتلەق ئىختىيارغا ئىگە قىلدى . ماڭا يارلىقنامە ئەۋەتىلىدىغان بولسا ، خان ئۇنىڭغا : «سالامنامە ۋە مەكتۇپ» دەپ ئات قويدى . كەشمىر سەپىرىدىن يېنىپ كەلگىنىمدە ، تەبەتتە خانىنىڭ ئاياغلىرىنى تاۋاپ قىلىش شەرىپىگە ئېرىشتىم . ئۇ ۋاقىتتا خان مېنى شەخسىي سورۇنلاردا بولسۇن ياكى ئاشكارا سورۇنلاردا بولسۇن ، «بۇرادەر» دېگەندىن ئۆزگە ئات بىلەن قىچقىرمىدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى بۇنىڭدىن كېيىن خانىنىڭ ئەھۋاللىرى بايانىدا

ئوچۇق زىكىر قىلىنغۇسى . ئۇنىڭدىن كېيىن پەقىرنىڭ ئەھۋالىم بايانلىرى بىلەن خانىنىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرى ئارقىلىق كىتاب ئاخىرلاشقۇسىدۇر .

ئوتتۇز ئىككىنچى باب

سۇلتان سەئىدخانىنىڭ سۆيۈنچەكخانىدىن يېڭىلگەندىن كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى ، پەقىر خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە مۇشەررەپ بولغاندىن كېيىن پادىشاھ ۋە مىر نەجمىنىڭ غەجدۇۋاندا يېڭىلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلاندى . بۇ ۋاقىت قىشنىڭ دەسلەپكى ئايلىرى ئىدى . بۇ زىمىستاندا [بابۇر] پادىشاھقا موغۇللار قارشىلىق قىلغان ، ھىساردا ئاچارچىلىق بولغان ، قار كۆپ يېغىپ ھەممە ۋىلايەتلەردە ناھايىتى سوغۇق ۋە تەڭلىك بولغان يىلى ئىدى . شۇ ئەسنادا سۆيۈنچەكخانىنىڭ ئەندىجانغا يۈرۈش قىلغان خەۋىرى ئاڭلانغان ، خانىنىڭ سۆيۈنچەكخاندىن يېڭىلىپ كەلگىنىگە ئۇچ ئاي بولغانىدى . خاندا بۇ قېتىم ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلغۇدەك ماجال قالمىغانىدى ، كۆپ كېڭەش ۋە مەسلىھەتلەر قىلغاندىن كېيىن ئاخىر مۇنداق قارارغا كېلىشتى : ئەندىجان قەلئەسىنى تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزا ساقلىماقچى ، ئاخسى قەلئەسىنى مىر غۇرى بارلاس ساقلىماقچى ، مەرغىنان قەلئەسىنى مىر دائىمئەلى پۇختا ساقلىماقچى . خان ئۆزى قالغان لەشكەر بىلەن ئائىلىسىنى ئېلىپ ،

ئەندىجان ۋىلايىتىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاغلارغا بېكىنمەكچى بولدى . چۈنكى ، ئۆزبېكلەرنىڭ تاغ ئىچىگە كىرىپ ئۇرۇش قىلىشى قىيىن ئىدى . خان لەشكەر بىلەن تاشقىرىدا تۇرسا ، مۇھاسىرە قىلمايدۇ ، دېيىشىپ بۇ تەدبىرگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئىشلارنى شۇ بويىچە ئورۇنلاشتۇردى . سۆيۈنچەكخان بۇ خەۋەرنى ئىشتىپ ، كېلىشنى مۇڭاپىق تاپماي يۈرۈشتىن توختىدى . شۇ يىلى قىش مۇشۇ يوسۇندا ئۆتتى .

باھار ۋاقتىدا قاسىمخانىنىڭ خەۋىرى كەلدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق : [بابۇر] پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئالغاندا ، تاشكەندنى مىر ئەھمەد قاسىم كوھبەرگە ، سايرامنى ئۇنىڭ ئىنىسى كاتتا بەگكە بەردى . پادىشاھ سەمەرقەندتىن ھىسارغا كەتكەندە ، ئۆزبېكلەر يەنە قولى بوشاپ تاشكەندنى مۇھاسىرە قىلدى . ئاخىر قەلئە ئىچىدىكىلەر تەڭلىككە چۈشۈپ ، بىر كېچىدە چىقىپ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك لەشكەرلىرىگە ئۇرۇپ ئاردىدىن يول ئېچىپ چىقىپ كەتتى . ئۆزبېكلەرمۇ بۇلارنىڭ چىقىپ كېتىپ تاشكەندنى قويۇپ بەرگەنلىكىگە ناھايىتى مىننەتدار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىمىدى ، تاشكەندنىڭ قولغا كەلگەنلىكىگە رازى بولۇشتى . مىر ئەھمەدقاسىم ئەندىجانغا خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى ، ئاندىن ئۇ يەردىن ئۆتۈپ ھىسارغا — پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا كەتتى . كاتتا بەگ سايرام قەلئەسىنى مۇستەھكەم ساقلىغانىدى . ئۆزبېكلەر كېلىپ مۇھاسىرە قىلدى ، كاتتا بەگ قېچىپ چىقىپ كېتىشىنىڭ ئىلاجىنى تاپالمىدى . شۇ يىلى قىش چىققۇچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى . كاتتا بەگ باھار يېتىپ كەلگەندە قاسىمخانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىشى ئەۋەتىپ : «ئەگەر بۇ تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلىپ كەلسىلە ، سايرام قەلئەسىنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بەرسەم» دەپ ئىلتىجا قىلىپ قاسىمخاننى رىغبەتلەندۈرۈپ تاشكەند ئۈستىگە كەلتۈردى . سۆز قاسىمخان ھېكايىسىگە يەتتى ، ئەمدى

قاسىمخاننىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىمساق ، سۆز باغلاشماي قالىدۇ .

ئوتتۇز ئۇچىنچى باب

قازاق خەلقىنىڭ ۋە خانلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ، ئەھۋاللىرى ، بۇ جامائەتنىڭ «قازاق» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنىڭ بايانى

مەخپىي ۋە يوشۇرۇنۇپ قالمىسۇنكى ، ئەبۇلخەيرخان پۈتكۈل دەشتى قىپچاقنى ئىشغال قىلغانىدى . جۇچى نەسەبىدىن بولغان سۇلتانلارنىڭ بەزىلىرىدىن ئۇنىڭ دىمىغىغا يىراقتىن پىتنە - پاساتنىڭ ھىدى كېلەتتى ، شۇڭا ئەبۇلخەيرخان ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ يوقاتماقچى بولدى . جانىبىكخان باشلىق جۇچى نەسەبلىك سۇلتانلار ئەبۇلخەيرخاننىڭ بۇ خىيالىنى سېزىپ قېلىپ ، بىرمۇنچە كىشى بىلەن موغۇلىستان تەرىپىگە كەلدى . ئۇ ۋاقىتلاردا موغۇلىستاندا خانلىق نۆۋىتى ئىسان بۇغاخاننىڭ ئىدى . ئىسان بۇغاخان بۇ سۇلتانلارنىڭ كەلگەنلىكىگە خۇش بولۇپ ، ئۇلارنى ئوبدان ئىززەت قىلىپ موغۇلىستاننىڭ بىر بۇلۇڭىنى ئۇلارغا تەيىنلەپ بەردى ، بۇ سۇلتانلار شۇ بۇلۇڭدا پاراغەت بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتاتتى . ئەبۇلخەيرخاندىن كېيىن ئۆزبېك ئۇلۇسى ئىچىدە قارىمۇقارشىلىقلار پەيدا بولدى . ھەرىكىشى ئىمكان تاپسىلا ئۆزىنىڭ

ئامانلىقى ۋە پاراغىتىنى كۆزلەپ ، كىرەيخان[1] ۋە جانىبېكخانىڭ ھۇزۇرىغا باراتتى ، ئاخىر مۇشۇ سەۋەب بىلەن بۇلار كۆچمىپ كەتتى . كىرەيخان ۋە جانىبېكخانلار باشتا ئاشۇ كۆپ خالايىقتىن ئايرىلىپ قېچىپ چىقىپ ، نەچچە مۇددەتكىچە ئۆڭ - ئوتاقسىز سەرگەردان يۈرگەندى . شۇ سەۋەبتىن ئۇلارغا «قازاق» لەقىمى قويۇلغاندى . ئاخىر بۇ لەقەم ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئالاھىدە بىر ئات بولۇپ قالدى .

كىرەيخاندىن كېيىن خانلىق ئۇنىڭ ئوغلى بۇرۇندۇقخانغا قارار تاپتى . جانىبېكخانىڭ ئوغلى قاسىمخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ھەممە ئىشلاردا بۇرۇندۇقخانغا تەۋە بولغاچقا ، ئۇنىڭغا بويسۇناتتى . كىرەيخانىڭ بۇرۇندۇقخاندىن باشقا ئوغۇللىرى كۆپ ئىدى ، جانىبېكخانىڭمۇ قاسىمخاندىن باشقا بىرنەچچە ئوغلى بار ئىدى ، شۇلاردىن بىرى ئۆيەك سۇلتان[2] ئىدى . سۇلتان يۇنۇسخانىڭ تۆتىنچى قىزى سۇلتانىنىگار خانىمنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۆيەك سۇلتانغا بەرگەنىدى . تاشكەند ۋەيرانچىلىقىدا ئۆيەك سۇلتان شاھىبېكخاندىن قېچىپ قازاقلار تەرىپىگە بارغانىدى ، سۇلتانىنىگارخانىممۇ ئارقىسىدىن قازاق تەرەپكە بارغانىدى . ئۆيەك سۇلتان شۇ كۈنلەردە ۋاپات بولۇپ سۇلتانىنىگارخانىمنى قاسىمخان ئۆز نىكاھىغا ئالغانىدى . ئۆيەك سۇلتاندىن كېيىن قاسىمخان كۆچمىپ كەتتى ، شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، بۇرۇندۇقخانىڭ كۆرۈنۈشتە خانلىق ئېتىلا قالدى ، ئاخىرىدا بۇرۇندۇقخانىنى ھەيدەپ چىقاردى . بۇرۇندۇقخان سەمەرقەندكە بېرىپ غۇربەتچىلىكتە ئالەمدىن ئۆتتى . قاسىمخان پۈتكۈل دەشتى قىپچاقنى شۇنداق تىزگىنلىدى .

---

① بۇ ئىسىم مەزكۇر قولىيازمىدا «كۆرايخان» دەپىلگەن .

② خەنزۇچە نەشرىدە «ئەدىك سۇلتان» (Adik Sultan) دەپىلگەن (مۇھەررىردىن) .

كى ، جۇچىخاندىن كېيىن ھېچكىم ئۇنداق قىلالمىغانىدى . شۇ جۇملىدىن قاسىمخانىنىڭ لەشكىرىنىڭ سانى [مىڭ] مىڭ (بىر مىليون)دىن كۆپرەك ئىدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 924 ـ يىلى[1] قاسىمخان ئالەمدىن ئۆتتى ، ئۇنىڭدىن كېيىن قازاق سۇلتانلىرى ئارىسىدا نەچچە قېتىم ئۇرۇشلار يۈز بەردى . قاسىمخاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مۇماشخان خانلىق تەختىدە ئولتۇردى . مۇماشخان شۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا زىققە بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى ، كېيىن ئۆيەك سۇلتانىنىڭ ئوغلى تاھىرخان خانلىق تەختىگە ئورۇنلاشتى . بىراق ، تاھىرخان قوپال ۋە بەتخۇي كىشى ئىدى . خان بولغاندىن كېيىن قوپاللىقى تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشتى . شۇڭا ، قىرىق مىڭغا يېقىن لەشكىرى بار ئىدى ، ئۇلار ھەممىسى بىراقلار يۈز ئۆروپ چېچىلىپ كەتتى . تاھىرخان قىرغىزلار ئارىسىدا تەنھا قالدى ، ئاقىۋەت پالاكەت بىلەن ئۆلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە موغۇلىستاندا ئوتتۇز مىڭغا يېقىن كىشى يىغىلىپ ، تاھىرخانىنىڭ ئىنىسى تۆلەشخان[2] نى خان قىلدى . ئاخىر بۇ تەتۇر پەلەكنىڭ گەردىشى شۇنداق چۆرگىلىدىكى ، ھازىر ئون تۆت يىل بولدى ، مۇنچە جىق خالايىقتىن ھېچ يەردە ئەسەر قالماپتۇ . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 930 ـ يىلى[3] قازاق مىڭ مىڭ (بىر مىليون)كىشى ئىدى . ھازىر تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 944 ـ يىلى[4] بولغاندا ، شۇنچە تولا خالايىقتىن ھېچ يەردە نام ـ نىشان يوقتۇر . ئۇلارنىڭ بەزى ئەھۋاللىرى پات پۈرسەتتە ، خانىنىڭ ئەھۋاللىرى زىكرىدە بايان قىلىنغۇسى . قازاقنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى شۇنچىلىك بايان قىلىندى .

---

① ھىجرىيە 924 ـ يىلى مىلادىيە 1518 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .
② تۆلەشخان — بۆلەشخان ، بۇيداشخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ (مۇھەررىردىن) .
③ ھىجرىيە 930 ـ يىلى مىلادىيە 1524 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .
④ ھىجرىيە 944 ـ يىلى مىلادىيە 1537 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

قاسىمخان كۆچەيگەن ۋاقىتلاردا ، خانلىق نىشانە يارلىقلىرىنى ئۆز ئېتىدا يۈرگۈزمەستىن بۇرۇندۇقخانىنىڭ ئېتىدا يۈرگۈزەتتى . قاسىمخان شۇ دەربجىدە كۆچەيگەنىدىكى ، ھېچكىم بۇرۇندۇقخانىنى يادىغا كەلتۈرمەيتتى . قاسىمخان بۇرۇندۇقخانىغا يېقىن يەردە تۇرسا ، ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاش ۋە ئىتائىتىنى قوبۇل قىلىش لازىم بولاتتى ، ئىتائەت قىلىشقا نەپسى ئۇنىمايتتى ، سەركەشلىك قىلىشقا شەرم - ھايا قىلاتتى ، شۇ سەۋەبتىن يىراق - يىراق يەرلەردە ئولتۇراتتى . بۇرۇندۇقخان سارايچۇق[1] تا ئىدى ، قاسىمخان ئۇنىڭدىن يىراق تۇرۇشنى ئىزدەپ مۇغۇلىستان چېگراسىغا كەلگەنىدى . ئۇ قاراتال[2] دا قىشلاپ ئەتىياز ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئورنىغا يانماقچى بولغانىدى . شۇ ھالەتتە كاتتا بەگنىڭ ئادىمى سايرام ئاكابىرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ ، كاتتا بەگنىڭ ئىلتىماسىنى يەتكۈزدى . قاسىمخان ئۇنى قوبۇل قىلىپ تىراز (موغۇللار ئۇ يەرنى «ياڭى» دەيدۇ) تەرەپكە يۈرۈش قىلدى ، ئۆزىدىن ئىلگىرى بىر ئەمىرىنى كاتتا بەگنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى . كاتتا بەگ سايرامنى شۇ ئەمىرگە تاپشۇرۇپ بېرىپ ، ئۆزى قاسىمخانىنىڭ خىزمىتىگە باردى ۋە قاسىمخانىنى تاشكەند ئۇستىگە بېرىشقا دەۋەت قىلدى . قاسىمخانىنىڭ ھەددۇھىسابسىز لەشكىرى تاشكەندكە قاراپ يۈزلەندى ، سۆيۈنچەكخان بۇنى ئاڭلاپ تاشكەند قەلئەسىگە بېكىندى . قاسىمخان يېتىپ كېلىپ قەلئەنىڭ قېشىدا بىر كېچە قونۇپ ، تاشكەندنىڭ ئەتراپىنى تالان - تاراج قىلىپ ياندى . قاسىمخانىنىڭ قالغان ئەھۋاللىرى ئۆز نۆۋىتىدە قىسقىچە بايان قىلىنغۇسى .

---

① سارايچۇق — ھازىرقى ئۇلار دەرياسىنىڭ بويىغا ، كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

② قاراتال — قاراتال دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا بولۇپ ، بالقاش كۆلىنىڭ بويىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

ئوتتۇز تۆتىنچى باب

سۆيۈنچەكخانىنىڭ ئۇرۇشلىردىن كېيىن دۇچ كەلگەن ۋەقەلەر ۋە سۇلتان سەئىدخانىنىڭ قازاق تەرەپكە — قاسىمخانىنىڭ ھۇزۇرىغا بارغانلىقىنىڭ بايانى

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 918 ـ يىلى[1] باش باھار پەسلى ئىدى، شاھىبەكخانىنىڭ تەۋەلىردىن بولغان ئۆزبەك شەيبانىيلار ماۋەرائۇننەھردە كۈچەيىپ، كۆڭۈلدە ئۇلارنىڭ ۋەھىمە ۋە ئەندىشىلىرى كۆپەيىشكە باشلىدى. ئۇلار خانىنىڭ ئەندىجاندا ئەمىرلىرى بىلەن تۇزگەن تەدبىر ۋە مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلاپ ئەندىجانغا كېلىشتىن توختىدى. شۇڭا، خان ئەمىرلىرى بىلەن بۇ قېشىنى مۇشۇ ھىيلىلەر بىلەن ئۆتكۈزۈپ، دەسلەپكى باھار پەسلى كەلگەندە ئويلىنىشقا باشلىدى. «ئەمدى نېمە ھىيلە قىلارمىز ۋە نېچۈك تەدبىر ئىشلىتەرمىز» دەپ ئىككىلىنىپ تۇرۇۋاتقىنىدا، توساتتىن قاسىمخان تاشكەند ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. قاسىمخانىنىڭ تاشكەند ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى، لېكىن قاسىمخان تېخى تاشكەند ئۈستىگە كەلمەستىنلا خان تېزدىن بېرىپ تاشكەندكە تەۋە ئاھەنگەران[2] دا چاپقۇن قىلدى. پەقەت شۇ سەپەردە ھەمراھ ئىدىم، سەھەر ۋاقتىدا ئاھەنگەران

① ھىجرىيە 918 ـ يىلى مىلادىيە 1512 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ئاھەنگەران — ھازىرقى ئۆزبېكىستانىنىڭ تاشكەند ئوبلاستى تەۋەسىدىكى شەھەر بولۇپ، ئاھەنگەران دەريا‌سى بويىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن).

خەلقىنىڭ ئۇستىگە يېتىپ باردۇق . ئۇ خەلق ئەھلى ئاياللىرى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى جاڭگالدا مەھكەم يوشۇرۇپ قويغانىدى . جاڭگالنىڭ بىر تەرىپىدە ئۇلۇغ سۇ ، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر يار بار ، بىرلا يولدىن باشقا يول يوق ئىدى . ئۇ خەلق ئاشۇ مۇستەھكەم جايغا بېكىنىپ يولنى توسۇپ بىزنى يېقىن بارغىلى قويمىدى ، بۇ ۋەقە خانغا ئاڭلاندى . خان پەقىرنى خاجە ئەلى باھادىرغا تاپشۇرۇپ : «مىرزا ھەيدەرنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتقىن ، قويۇپ بەرمىگىن ، خەتەرلىك يەرلەرگە بارمىسۇن»دېدى . چۈنكى ، پەقىرنىڭ تېخى يېشىم كىچىك ئىدى ، ياخشىنى ياماندىن ئايرىيالمايتتىم ، ئۆزۈمنى خەتەردىن مۇھاپىزەت قىلالمىغۇدەك ئىقتىدارىم يوق ئىدى . خان ئۆزى لەشكەر باشلاپ ئۇ خەلققە يېقىن باردى ۋە ئۇ خالايىقنىڭ ھەممىسى پىيادە ئوق ۋە كامانىنى قوللىرىغا ئېلىپ ، ھەر بۇلۇڭدا ئوق ياغدۇرۇشقا تەييار بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ، ئوڭ ۋە سول تەرەپتىكى باھادىرلارغا : «ئاتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇپ بېرىشكە ئالدىرىماڭلار ، ھەممىڭلار بىراقلا ھۇجۇم قىلىڭلار !» دەپ بۇيرۇدى . باھادىرلار خانىنىڭ پەرمانى بىلەن ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى ياندۇرۇپ ، بىراقلا ھۇجۇم قىلىش نىيىتىدە تەرتىپلىرىنى تۈزۈشكە مەشغۇل بولدى . ئۇلار شۇ مەشغۇللۇقتا تۇيماي قالغانىدى ، خان يەككە - يېگانە ھۇجۇم قىلدى . چۈنكى ، خانىنىڭ بۇ سۆزنى ئېيتىشتىكى مەقسىتى باھادىرلارغا تۇيغۇزماي ئۆزى يالغۇز ھۇجۇم قىلىش ئىدى . خان ھەممىدىن ئىلگىرى ئۆزىنى قارشى تەرەپكە يەتكۈزدى . قارشى تەرەپتىن خانىنى قەستلەپ ئوچ كامانداز تەق بولۇپ تۇرغانىدى . خان يېتىپ بارغان ھامان ئۇچەيلەن خانغا ئوق ئاتتى ، بۇ ئوقلارنىڭ ھېچقايسىسى خانغا تەگمىدى . خان ئۇ ئۇچەيلەنىنىڭ بىرىگە دۈشمەننى قىرغۇچى تىغنى ئۇردى ، ئۇ جان ۋەھىمسىدە خانىنىڭ ئېتىنىڭ ئاستىغا كىرىۋالدى . جان يەنە بىرىگە يۈزلەنگەنىدى ، ئاتىنىڭ ئاستىغا كىرىۋالغىنى بولسا قېچىپ كېتىپ باراتتى .

ئەبدۇلۋاھىد باھادىر ئاتلىق بىر پالۋان بار ئىدى ، خانىنىڭ ئارقىسىدىن ئۇمۇ ھۇجۇم قىلىپ بارغانىدى . شۇ ئەسنادا خانىنىڭ ئېتىنىڭ ئاستىدىن قېچىپ چىققان كامانداز ئۇ پالۋان شەمشەر بىلەن شۇنداق ئۇردىكى ، بېشى بىر كامان بويى چاچراپ چىقىپ يەرگە چۈشتى ، قالغان ئىككىسىنى خان يوقلۇق دەرگاھىغا ئەۋەتتى . ئۇنىڭغىچە خانىنىڭ ھەربىرى پەلەك بەھرامىغا خۇنخورلۇقتىن تەلىم بەرگۈچى پالۋانلىرى چاقماقتەك تېز يېتىپ كەلدى ، گويا كى «چاقماق چاقماندا ئۇلار كۆز نۇرىدىن ئايرىلىپ قالغىلى تاس قالىدۇ»[1] ئايتى ئايان بولدى . بىر پەستىلا ئۇ كىشىلەرنىڭ تىرىكلىك خامىنىنى شۇنداق يوق قىلدىكى ، تاكى قىيامەتكىچە ئۇلاردىن ئەسەر ۋە نىشان قالمىدى . بۇ ئۇرۇشتا شجائەتلىك باتۇرلار ۋە قەيسەر لەشكەرلەردىن ھېچكىم خانغا تەڭ تۇرالماي ھەممىسى بىردەك خانغا ئاپىرىن - تەھسىن ئېيتتى ۋە ئىنساپ قوللىرى بىلەن شجائەتنىڭ ئۇلۇغ مەرتىۋىسىنى خانغا بەخشەندە قىلدى .

خان ئۇ سەپەردىن ساق - سالامەت ۋە غەلىبە بىلەن يېنىپ كەلگەندى . قاسمخانىنىڭ سۆيۈنچەكخان ئۇستىگە — تاشكەندكە يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلاندى . خان يالغۇز تاشكەندكە يۇرۇپ كەتتى[2] . فەرغانە بىلەن تاشكەندنىڭ ئارىسىدكى كەندىرلىك دېگەن داۋانغا يەتكەندە ، قاسمخانىنىڭ تاشكەندتىن يانغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى . شۇڭا ، خانمۇ شۇ يەردىن ئاخسىغا كېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىدكى قەلئەلەرنى مەھكەم بېكىتتى ، [ئاندىن قازاقلارنى قايتىدىن تاشكەند ئۇستىگە باشلاپ كېلىش ئۈچۈن] قازاقلار تەرىپىگە يۈزلەندى .

پەقىر ساقسىز بولۇپ قالغانلىقىم ئۈچۈن ئۇ سەپەردىن

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 - سۈرە بەقەرە ، 19 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

② خەنزۇچە نەشرىدە «ئاخسىغا يۈرۈپ كەتتى» دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

قالغانىدىم . خان قازاق تەرىپىگە يۈرۈپ ، موغۇلستاننىڭ جۇد[1] ئاتلىق مەشھۇر بىر جايىدا قاسىمخاننىڭ قارارگاھىغا يېتىپ باردى . ئۇ ۋاقىتتا قاسىمخاننىڭ يېشى يەتمىشكە يەتكەنىدى ، خاننىڭ يېشى ئوتتۇزغا يەتكەن بولسا كېرەك . قاسىمخان ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىق ئۆزرىنى ئىزھار قىلىپ خاننىڭ ئىستىقبالىغا چىقمىدى ، قالغان تامام سۇلتانلارنى خاننىڭ ئىستىقبالىغا چىقارتتى . ئۇلارنىڭ بەزىسى ئەللىك - ئاتمىش ياشلاردا ئىدى ، مەسىلەن خانىشخان[2] ، ساباشخان[3] ، موماشخان ، جان ھەيدەر سۇلتان ، خارىش[4] سۇلتان قاتارلىقلار باشچىلىقىدا ئوتتۇز - قىرىق نەپەر جۇچى نەسەبلىك سۇلتانلارنى خاننىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ ، ئالدىغا بېرىپ تىزلىنىپ كۆرۈشۈشكە بۇيرۇغانىدى . ئۇلار ئىچىدىن خانىشخان ۋە ساباشخان ئىككىسىنىڭ يېشى خاندىن تولمۇ چوڭ بولغاچقا ، خان بۇلار بىلەن ئورنىدىن قوپۇپ تىز پۈكۈپ[5] كۆرۈشتى ، قالغانلارنىڭ ھەممىسى خانىغا تىزلىنىپ مۇلاقات بولدى ، خان ئولتۇرغان جايىدا ئولتۇرۇپ كۆرۈشتى . خان كېلىپ قاسىمخان بىلەن كۆرۈشكەندە ، قاسىمخان شۇنداق پېشكەشلەرنى قىلدىكى ، خان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قاسىمخاننىڭ بۇ گۈزەل ئۇچرىشىشىنى ، ئىنسانىي ئادەمگەرچىلىكىنى ھېچقاچان ئېسىدىن چىقارمىغانىدى . ھەرۋاقىت قاسىمخاننى ئەسلەش مۇرىتى كەلسە ، خان «ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇ» (ئۇنىڭ ھۆججەتلىرى نۇرلۇق بولغاي) دېگەن سۆزلەرنى ئېيتاتتى ۋە : «قاسىمخان شۇنداق كىشى ئىدىكى ، ئۇنىڭ ئادەمگەرچىلىكىنىڭ چەك - چېگرىسى يوق

---

① بۇ ئىسىم مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە جو (چۇ) دېيىلگەن .
② بۇ ئىسىم مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «جانىشخان» دېيىلگەن .
③ بۇ ئىسىم مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «بىنەشخان» دېيىلگەن .
④ بۇ ئىسىم مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «قارش»دېيىلگەن .
⑤ «تىز پۈكۈپ كۆرۈشتى» دېگەن سۆز مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «تەڭ باراۋەر ھالەتتە تۇرۇپ كۆرۈشتى» دېيىلگەن .

ئىدى» دەپ ئۇنىڭ دوستلۇق ۋە ئادەمگەرچىلىكىنى بايان قىلاتتى. قاسىمخان كۆرۈشكەندە خانغا: «بىز سەھرالىق خەلقمىز، بىزنىڭ دىيارىمىزدا ئوبدان نەپىس بايلىق ۋە لەزىز غىزالار يوق، بايلىقىمىزنىڭ ئېسىلراقى ئات، غىزايىمىزنىڭ لەزىزرەكى گۆشتۇر. شارابىمىزنىڭ ياخشىراقى ئاتنىڭ سۈتىدۇر. بىزنىڭ دىيارىمىزدا باغ ۋە ئىمارەتلەر يوق، سەيلىگاھىمىز يىلقىدۇر. ھەر ۋاقىت تاماشا قىلار بولساق، يىلقىلار ئوتلايدىغان يايلاققا بېرىپ ئاتلارنى كۆرۈپ تاماشا قىلىمىز. [بىر - بىرىمىزگە ھەمراھ بولۇپ بىرەر سائەت تاماشا قىلايلى]» دەپ خاننى يىلقىسى بار يەرگە باشلاپ باردى [ۋە ھەممە چارۋىلىرى ۋە ئاتلىرىنى تاماشا قىلدۇردى.] قاسىمخان يەنە: «[ئىككى] ئېتىم باردۇركى، پۈتكۈل يىلقىلىرىمنى ئۇنىڭغا تەڭ كۆرمەيمەن» دېدى. خان دائىم: «ھەقىقەتەن ئۇ ئىككى ئاتقا ئوخشايدىغان ئاتنى ئۆمرۈمدە كۆرمىگەنىدىم» دەيتتى. قاسىمخان ئۇ ئىككى ئاتنى كەلتۈرۈپ: «بىز سەھرالىق خەلق مۇشۇ ئىككى ئاتنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى بىلەن ھايات كەچۈرىمىز، بۇ ئىككى ئاتتىن بۆلەك ئىشەنچكە يارىغۇدەك ئېتىم يوق، بۇ ئىككى ئاتنىڭ ھېچبىرىنى كىشىگە بېرىشىم ۋە قولۇمدىن چىقىرىشىم مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەمما، سىز ئەزىز مېھمانسىز، نەزىرىڭىزگە قايسى ياقسا شۇنى ئېلىڭ، بىرىنى ماڭا قويۇڭ» دېدى. تولا تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن قاسىمخان ئۇ ئىككى ئاتتىن «ئوغلانتوروق» دەيدىغان بىر ئاتنى ئۆزى ئالدى. «ئوغلانتوروقتەك ئاتنى پۈتكۈل يەر يۈزىدە ھېچكىم كۆرۈپ باقمىغان، ھەتتا ئاڭلاپمۇ باقمىغان بولغىيدى. يەنە بىرى بولسا ئۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق ۋە ئېسىلراق ئىدى، ئۇنى خانغا بەردى. يەنە يىلقىلىرى ئارىسىدىن نەچچىلىگەن ئوبدان ئاتلارنى ئىلغاپ خانغا بەردى. قاسىمخاننىڭ ئالدىدا ئىككى كاسا قىمىز بار ئىدى، ئۇنى ئېلىپ خانغا قاراپ مۇنداق دېدى: «بىزنىڭ مېھماندارچىلىقىمىز

قىمىز بىلەندۇر ، ئەگەر ئىلتىپات قىلىپ بۇنى ئىچسىڭىز ، مەن كۆپ مىننەتدار بولغان بولاتتىم .» ئەمما ، خان خىلىدىن بېرى ئىچىملىكنى تاشلىغانىدى ، شۇڭا قاسىمخانغا ئۆزرە ئېيتىپ : «بىرنەچچە ۋاقىتلاردىن بېرى ئىچىملىكنى تاشلىغانىدىم ، ئەمدى ئۇ ئەھدىمنى سۇندۇرسام ياخشى بولماسمىكىن» دېدى . قاسىمخان : «مەن دەسلەپكى ئۇچراشقاندىلا بىزنىڭ ئەھۋالىمىزنى ، دىيارىمىزنىڭ غىزا ۋە شارابلىرىنى سەمىڭىزگە سالغانىدىم ، شارابىمىزنىڭ ياخشىراقى ئاتىنىڭ سۇتى دېگەنىدىم . ئەگەر بۇ قىمىزنى ئىلتىپات قىلىپ ئىچمىسىڭىز ، بىز نامراتلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلمىسىڭىز ، سىزنى مېھمان قىلىشقا تەييارلىغان شارابىمىزنى خوپ كۆرمىسىڭىز ، بىزگە چوڭ خىجالەتچىلىك بولغۇسىدۇر . بىز قانداق قىلىپ سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايمىز . يىل - يىللار ئۆتۈپ سىزدەك ئەزىز مېھمان مەندەك نامرات ساھىبخانىنىڭ كۆلبىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا ، مەن مېھماندارچىلىق قىلىشتىن بۇنداق ئاجىز كىلىپ قالسام ، قانداق خىزمەت بىلەن بۇ خىجالەتچىلىكتىن خالاس تاپقايمەن ، قايسى تىل بىلەن ئۆزرە ئېيتىپ بۇ خىجالەتتىن چىقارمەن» دەپ بېشىنى تۆۋەن سالدى . ئۇنىڭ چىرايىدىن مالاللىق ۋە خىجالەتچىلىك ئالامەتلىرى ئوچۇق - ئاشكارا كۆرۈندى . خان بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قاسىمخانىنىڭ كىچىكلىنىشى ئايىاپ شاراب كاسىسىنى قولىغا ئالدى - دە ، تەخىرسىزلا قىمىزنى بىر يۇتۇم قالدۇرماي ئىچىۋەتتى ، قاسىمخان ئادەتتىن تاشقىرى خۇشال - خورام بولۇپ گۈل - گۈل ئېچىلىپ سۆھبەتنى قىزىتتى . ئۇلار تاكى يىگىرمە كۈنگىچە ئارقىمۇئارقا قىمىز ئىچىشكە مەشغۇل بولدى . ئۇ ۋاقىت ياز ئايلىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ئىدى ، قازاق خەلقى قاسىمخانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىشلاقلىرىغا يۈزلەندى . قاسىمخان : «ھازىرچە شەيبانىيلارنىڭ ئۇستىگە بېرىشىمىز

مۇشكۈلدۇر ، چۈنكى سەھرا خەلقى بۇ كۈنلەردە قىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلمىسا بولمايدۇ . بۇ كۈنلەردە لەشكەر تارتقىنىمىز- نىڭ پايدىسى يوق » دەپ تاشكەند ئۇستىگە بېرىشقا ئۆزرە ئېيتتى . ئەمما ، خانغا تولا ئادەمگەرچىلىك ۋە مۇلايىملىق بىلەن قايتىشقا ئىجازەت بېرىپ ، ئۆزى كۆچۈپ ئەسلىي ئورنىغا قاراپ كەتتى . خان قاسىمخاندىن ناھايىتى رازى ۋە خۇشال بولغان ھالدا كۈز ۋاقتىدا ئەندىجانغا قايتىپ كەلدى . خانىڭ خىزمىتىدىكى پەزىلەت ئىگىلىرىدىن بىرى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ ، «قازاق»[1] دېگەن سۆزنى تارىخ[2] قىلىپ تاپتى .

ئوتتۇز بەشىنچى باب

ھەزرىتى مەۋلانا قازى ئەھۋالىنىڭ بايانى

بىلىش كېرەككى ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، شاھ ئىسمائىل شاھىبېكخاننى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن بابۇر پادىشاھ سەمەرقەندنى ئالغان زامانىدا ، ھەزرىتى مەۋلانا قازى — ئۇنىڭغا رەھمەت ۋە جەننەتلەر نېسىپ بولغاي — سەمەرقەندتىن ئەندىجانغا كەلگەنىدى . ئەمدى مەۋلانانىڭ ئەھۋالى زىكىر قىلىنىدۇ .

ھەزرىتى مەۋلانا فەرغانە ۋىلايىتىدە ئىدى . ئەمىرلەردىن

---

① خەنزۇچە نەشرىدە «ئەشتىئى قازاق» (Ashti—i Kazak) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

② ھىجرىيە 919 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

ھەرقايسىسى ئۇ زاتنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ ، شەرەپلىك سۆھبەتلىرىنىڭ بەرىكىتىدىن بەھرىمەن بولاتتى . پەقەت مۇھەممەد-ھەيدەر ھەمىشە ھەزرىتى مەۋلانانىڭ مۇبارەك خىزمەتلىرىنى ئۆزۈمگە لازىم تۇتۇپ كەلگەنىدىم . ھەزرىتى مەۋلانانىڭ رەھمەت نەزەرلىرى پەقەرنىڭ بالىلىق ۋاقتىمدا — ئۆرەتۆپەدە كېسەل بولغان چېغىمدا ۋە بۇخارادىن قاچقان ۋاقتىمدا بېشىمغا سايە سېلىپ ، چوڭ ـ چوڭ بالا ـ قازالاردىن خالاس بولغانىدىم . بۇنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغانىدى . بۇ كۇنلەرگە كەلگەندە ھەزرىتى مەۋلانا پەقىرنى ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق مەرھەمەت نەزەرلىرى بىلەن ئەزىز ۋە مۆھتەرەم قىلدى .

ھەزرىتى مەۋلانادىن ئاجايىپ ـ غارايىب ئەھۋاللار ۋە مۆجىزىلىك كارامەتلەر كۆرۈلۈپ تۇراتتى . شۇ جۇملىدىن بىرى شۇكى ، ئاتامنىڭ مۇلازىملىرىدىن سەييىدىم كوكۇلداش ئاتلىق بىر مۇرتى بار ئىدى . بىر كۇنى ئۇ مەۋلانانىڭ شەرەپلىك خىزمەتلىرىگە بېرىپتۇ ، ھەزرىتى مەۋلانا ئۇنىڭ چېھرىلىرىدىن غەم ئىزنالىرىنى كۆرۈپ سەۋەبىنى سوراپتۇ . سەييىدىم كوكۇلداش ئەھۋالنى بايان قىلىپ : «مۇھەممەدھەيدەر مىرزا ھىساردىن خانىنىڭ ھەمشىرىسىنى نىكاھىغا ئېلىپ ، كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىش نىيىتىدە كېلىپتۇ . ئەمما ، ئەمىرلەر بۇ نىكاھنىڭ ۋۇجۇدقا چىقماسلىقى ئۈچۈن سايىسەۋەبلەر قىلىۋېتىپتۇ ، خانىنىڭ ھەممە ئەمىرلىرىنىڭ پىكرىگە خىلاپلىق قىلىشى مۇشكۇلدۇر . شۇ سەۋەبتىن كۆڭلۇم مالال ۋە پەرىشان بولۇۋاتىدۇ» دەپتۇ . ھەزرىتى مەۋلانا ئۇنىڭغا : «مېنىڭ قارىشىمچە ، بۇ نىكاھنى پاك ۋە بۇيۇك تەڭرى قارار قىلغاندۇر . ئەمىرلەرنىڭ ئۇنىڭغا قارشى سايىسەۋەبلىرى ھېچ ئىشقا يارىمايدۇ . بۇ نىكاھ ئەلۋەتتە ۋۇجۇدقا چىققۇسىدۇر» دەپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن سەييىدىم كوكۇلداش ھەزرىتى مەۋلانادىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ، دەرھال كېلىپ ماڭا بايان

قىلىپ خۇش خەۋەر يەتكۈزدى . بۇ ۋەقە خانىڭ قازاقلار تەرەپكە كەتكەن كۈنلىردە بولغاندى . بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خان يېتىپ كەلدى ـ دە ، پەقىرنى ھەزرىتى مەۋلانا بېشارەت بەرگەن ئاشۇ بەخت ـ دۆلەتكە يەتكۈزۈپ ، زامانداشلىرىم ئارىسىدا ئەزىز ۋە يېگانە قىلدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 919 ـ يىلى[1] بۇ پەقىرنى كۆرەگانلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلدى .

ئوتتۇز ئالتىنچى باب

ئۆتكەن ئىشلارنىڭ داۋامى

بۇ ئىھۋالنىڭ بەزى جايلىرى بۇ ھېكايەت بىلەن باغلىنىشلىقتۇر . يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ تۆت قىزى بار ئىدى . ئۇچىنچى قىزى مۇھىببە سۇلتان خانىمنى سۇلتان ئەھمەدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدخان بېقىۋالغاندى . سۇلتان مەھمۇدخان ئاخىسىغا كېلىپ ، شاھىبەگخانىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچتى . مۇھىببە سۇلتان خانىم سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ قىزى قۇتۇق خانىمنىڭ قېشىدا قالغاندى . تاشكەندىنىڭ ۋەيرانچىلىقى ۋاقتىدا ، قۇتۇق خانىمنى جانىبېك سۇلتانغا بەرگەندى . تاغام قارشىلىق قىلىپ جانىبېك سۇلتاننى فەرغانە ۋىلايىتىدىن قوغلاپ چىقاردى ، مۇھىببە سۇلتان خانىم قۇتۇق خانىمدىن ئايرىلىپ

---

① ھىجرىيە 919 ـ يىلى مىلادىيە 1513 — 1514 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

قالغانىدى ، خان ئەندىجانغا كەلگەندىن كېيىن ئۇ خان بىلەن كۆرۈشكەنىدى . خان تۆت ھەمشىرىسى ئىچىدە مۇشۇ مۇھىببە سۇلتان خانىمغا بەكرەك ئامراق ئىدى ، ئۇنى تولىمۇ ئەزىز ۋە مۇكەررەم تۇتاتتى . نەچچە مۇددەتكىچە ئايرىلىپ يەنە كۆرۈشۈپ بىر يەردە بولغاندىن تارتىپ خان مۇھىببە سۇلتان خانىمغا ھەددىدىن زىيادە ۋە ھېسابتىن تاشقىرى مېھىر ـ شەپقەت ۋە ئىززەت ـ ئىكرام قىلاتتى . ئۇنى پەقىرگە نىكاھلاپ بەرگەندە ، شۇنداق كاتتا توي ۋە مەرىكە بولدىكى ، كىشىلەر ئۇنى نەچچە مۇددەتلەرگىچە ئەسلىشىپ يۇردى .

خان شۇ يىلى قىشتا ئاخسىغا تەۋە پىشخەران شەھىرىدە قىشلىدى . قىش ئوتتۇرىسىدا ئاخسىنىڭ ھاكىمى مىر غورى بارلاس كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى ، خان پىشخەراندىن ئاخسىغا كېلىپ قىشنى چىقاردى . مىر ئەيىۋپ موغۇللار ئۇبەيدۇللاخاندىن زەربە يېگەن ۋاقىتتىن تارتىپ ھىسارىدا ئىدى . شۇ يىلى باھار پەسلىدە خان ئاخسىنى مىر ئەيىۋپ بەگچەككە بەردى ، مۇشۇ ئەسنادا ئۆزبېكلەرنىڭ يۇرۇش قىلىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى .

ئۆزبېكلەرنىڭ بۇ قېتىم كېلىشىدىكى سەۋەب شۇ ئىدىكى ، ئالدىنقى يىلىدا قاسىمخان كېلىپ قايتقانىدى . شۇ يىلى ياز چىققۇچە قاسىمخاندىن قورقۇپ ، ئۆزبېكلەر ھېچ تەرەپكە قارىيالمىاي ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغانىدى . قىش كىرگەندىن كېيىن ئۆزبېكلەرگە شاھ ئىسمائىلنىڭ ئەندىشىسى كۈچەيدى . چۈنكى ، جەيھۇن دەرياسىنىڭ سۈيى ئازلىغان ۋاقىتىدا مىر نەجمىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ، شاھ ئىسمائىلنىڭ توساتتىن كېلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى . شۇڭا ، ئۆزبېكلەر بۇ قىشنى شۇ ۋەھىمە بىلەن ئۆتكۈزدى . شۇ سەۋەبتىن خان بۇ بىر يىلدا ئۆزبېكلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ئامان بولدى . شاھ ئىسمائىل ئىراققا يېنىپ كەتكەندە ، قاسىمخانمۇ ئۆزبېكنىڭ ئەسلىي ئورنىغا

یاندی ، بابۇر پادىشاھمۇ كابۇلغا قاچتى . ئۆزبېك شەيبانىيىنىڭ خان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ۋە ئەندىجانغا ھۇجۇم قوللىرىنى ئۇزىتىشتىن باشقا خىيالىلىرى قالمىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، باش باھار ۋاقتىدا ئۆزبېكلەر پۈتكۈل قوشۇنى بىلەن ھېچبىر ۋەھىمە ۋە ئەندىشىسىزلا ئەندىجانغا يۈرۈش قىلدى . بۇ خەۋەر خانغا ئاڭلانغاندىن كېيىن فەرغانە ۋىلايىتىنى تاشلاپ كاشغەرگە كەتتى . بۇ ۋەقە پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى .

ئوتتۇز يەتتىنچى باب

شاھ ئىسمائىلنىڭ ئاخىرقى ئەھۋالىنىڭ [قىسقىچە] بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى ، شاھ ئىسمائىل ئىراقتىن كېلىپ مەرۋ شاھجاھاندا شاھىبېكخاننى ئۆلتۈرگەن ۋاقىتتا ، ھەممە ئەتراپتىكى پادىشاھلار شاھ ئىسمائىلنىڭ ھەيۋىتىدىن ۋەھىمگە چۈشۈپ چۆچۈشتى . ئۇنىڭ سىياستى بىلەن ۋە كىچىككىنە يارەم ئەۋەتىشى بىلەن بابۇر پادىشاھ ھەمزە سۇلتان بىلەن ئۇرۇش قىلىپ غەلىبە ۋە نۇسرەت تاپتى ، يەنە ئۇنىڭ داڭقى ھەم سىياستىنىڭ شۆھرىتى ھەر تەرەپكە تولدى . بۇ سەۋەبتىن بابۇر پادىشاھ بۇخارا ۋە سەمەرقەندنى شۇنچە ئاسانلا قولغا كىرگۈزدى . بابۇر پادىشاھ سەمەرقەندتىن چىققان ۋاقتىدا ، شاھ ئىسمائىلدىن مەدەت تىلىدى . شاھ ئىسمائىل مىر نەجمنى ئاتمىش مىڭ كىشى بىلەن كۆمەكلىشىشكە ئەۋەتتى ، ئۇلار غىجدۇۋاندا ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدى . ئۇرۇشتا پادىشاھ يېڭىلىپ ، مىر نەجم ئۆلۈپ

نۇرغۇن ئەسلىمە ۋە قورال - ياراغلار نابۇت بولدى . بۇ سەۋەبتىن ئۆزبېكلەر شاھ ئىسمائىل مىر نەجمىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ماۋەرائـۇننەھرگە كېلىدۇ ، دەپ ناھايىتى كۆپ ئەندىشىدە ئىدى . ئۆزبېكلەر تاكى بىر يىلغىچە بۇ ئەندىشە بىلەن ھېچ تەرەپكە ھۇجۇم قىلالمىدى .

بۇ كۈنلەردە رۇم پادىشاھى سۇلتان سەلىم شاھ ئىسمائىل ئۈستىگە نەچچە لەك لەشكەر بىلەن كەلگەنـــــدى ، شۇڭا شاھ ئىسمائىل ئىراققا يېنىپ بارغانىدى . شاھ ئىسمائىل ئوتتۇز مىڭ كىشى بىلەن چىقىپ ، سۇلتان سەلىم بىلەن ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش قىلدى . ئۇرۇشتا شاھ ئىسمائىل ئۆزى ئالتە كىشى بىلەن قۇتۇلۇپ قاچتى ، قالغان لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى رۇملۇقلارنىڭ قولىدا پۈتۈنلەي يوقالدى . سۇلتان سەلىمنۇ ئۇنـــڭدىن زىيادە ھۇجۇم قىلماي رۇمغا يېنىپ كەتتى ، شاھ ئىسمائىل يېڭىلىپ ئىراقتا قالدى . ئاز پۇرسەتتە ئۇ ئۆزبېكنىڭ ھەمجىنسلىرى بولغان نەمرۇد ۋە فىرئەۋنلەرگە قوشۇلۇپ ئـەسفەلىس - سافىلىن نامىلىق دوزاخقا تۇنقۇن بولدى . شاھ ئىسمائىلنىڭ ئورنىدا ئوغلى شاھ توھماس ئىراققا پادىشاھ بولدى ، ئۇنۇ نەچچە نۆۋەت رۇملۇق لەشكىرى ئىسلامنىڭ قولىدىن زەربە يېدى . شۇنىڭ بىـــلەن ، رۇملۇقلاردىن قورقۇپ ئۆزبېكنىڭ باتىل مەزھەپلىرىنى كۈچەيتىشكە ئارتۇقچە تىرىشچانلىق كۆرسىتەلمىدى ۋە ئاتىســـنـــــڭ ناچار ئادەتلىرىگە ئاتىسىدەك دىققەت قىلالمىدى .**نەزم :**

نەجىسىدىن باش ئالماس جۇۋازچى ئۆيى ،
كى ئاغرامچىدۇر قىسقە ، تارتار قويى .

تاكى بۇگۈنگىچە شاھ توھماس ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئىراق زېمىنىغا پادىشاھتۇر .

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب

شەيبانىي خانلىرىنىڭ تاكى بۇگۈنگىچە ماۋەرائۇننەھردە بىر - بىرلىرىدىن كېيىن سەلتەنەت تۈتقانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرىنىڭ زىكرى

ۋاقتىكى ، ئۆزبېك شەيبانىي سۇلتانلىرى مىر نەجمىنى ئۆلتۈرۈپ تۈركمەنلەر ۋە پادىشاھ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى . بۇ ۋەقە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 918 - يىلى قىشنىڭ باشلىرىدا[1] يۈز بەرگەنىدى . شۇ يىلنىڭ باھار ۋاقتىدىمۇ[2] شاھ ئىسمائىلنىڭ ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن كېلىشىدىن ۋە قاسىمخانىنىڭ كېلىشىدىن قورقۇپ ، ئۆزبېكلەر ھېچ تەرەپكە چېقىلالمىدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 919 - يىلى قىش ۋاقتىدا[3] شاھ ئىسمائىل سۇلتان سەلىمنىڭ كەلگەن خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئىراققا كەتتى ، قاسىمخان ئۆز مەملىكىتىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئۈبەيرە سۇبەيرە[4]گە كەتتى . بۇ ئىككى چوڭ دۈشمەندىن خاتىرجەم بولغان ئۆزبېك شەيبانىيلىرى

---

① ھىجرىيە 918 - يىلى قىشنىڭ باشلىرى مىلادىيە 1512 - يىلى 12 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

② بۇ ۋاقىت مىلادىيە 1513 - يىلى 3 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

③ ھىجرىيە 919 - يىلى قىش ۋاقتى مىلادىيە 1513 - يىلى 12 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

④ ئۈبەيرە سۇبەيرە — تۈركىي ئەسەرلەردە «ئىبىر سىبىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئومۇمەن ھازىرقى سىبىرىيىنى كۆرسىتىدۇ (مۇھەررىردىن) .

ھەممە ۋەھىمىدىن ئازاد بولدى . يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، [ئۇبەيدۇللا] خان ھىسارغا بېرىپ مۇغۇللارنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلدى .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 - يىلى باھار پەسلىدە[1] شەيبانىيلار ئەندىجانغا يۈرۈش قىلدى . خان ئەندىجاندا تۇرۇپ ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشنىڭ دۆلەتنىڭ ئىستىقبال ئەينىكىگە مالالىق ۋە مۇشكۈلچىلىك توزانلىرىنى قوندۇرۇشتىن باشقا پايدا يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتى . شەيبانىيلارغا تاقابىل تۇرغۇدەك قۇدرىتى بارلاردىن ۋە شەيبانىيلار چېگرىسى ئىچىدە شەيبانىيلارغا ھۇجۇم قىلغانلاردىن بىرى بابۇر پادىشاھ ئىدى . ئۇمۇ نائۇمىدلىك ئايىغىنى مەيۈسلۈك ئۇزەڭگىسىگە قويۇپ كابۇلغا كەتتى . شۇڭا ، ئەڭ ياخشىسى شەيبانىيلار يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى ، ئەندىجاننىڭ تاشلاپ بېرىپ كاشغەرگە كېتەيلى ، دېيىشتى . بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ قارار چىقىرىلدى . خان موغۇلىستان يولى بىلەن كاشغەر تەرەپكە بەدەر كەتتى ، فەرغانە ۋىلايىتى ھەم ماۋەرائۇننەھر بىلەن قوشۇلۇپ شەيبانىيلارنىڭ تەسىرىۋىغا كىردى . كۆچۈمخان ھەممە سۇلتانلاردىن ياشقا چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن خانلىق مەرتىۋىسى قەدىمىي ئادەت بويىچە كۆچۈمخانغا قارار تاپتى . ۋەلىئەھدلىك ھېسابلىنىدىغان قائالغەلىك مەرتىۋىسى سۆيۈنچەكخانغا قارار تاپتى ، ئەمما سۆيۈنچەكخان كۆچۈمخاندىن ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭ ئورنىدا جانىبېك سۇلتان قائالغە بولدى ، ئۇمۇ سۆيۈنچەك سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن ئاخىرەت يولىغا كىردى . بۇلاردىن كېيىن كۆچۈمخانمۇ ئۆلۈم سەپىرىگە راۋان بولدى ، خانلىق تەختى كۆچۈمخاننىڭ ئوغلى ئەبۇسەئىدخانغا تەۋە بولدى . نەچچە مۇددەتلەردىن كېيىن ئۇمۇ كەتكەنلەرنىڭ ئارقىسىدىن كېتىپ

---

① 920 - يىلىنىڭ باھار پەسلى مىلادىيە 1514 - يىلى 3 — 4 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

خانلىق تەختىنى بوش قالدۇردى . شۇ ۋاقتىدا ئۇبەيدۇللاخان خانلىق تەختىدىن ئورۇن ئالدى . گەرچە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 911 ـ يىلىدىن باشلاپ تاكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانلارنىڭ ئاخىرىدىكىسىگىچە بولغان ئارىلىقتا ، ئۇبەيدۇللاخان ھەممە خانلارنىڭ ئىشلىرىغا باش بولۇپ ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن خانلىق مەرتىۋىسىنى كۆڭلى خالىمايتتى . ئەگەر ئۇبەيدۇللاخان خان بولۇشنى خالىغان بولسا ، ئىنساپ شۇ ئىدىكى ، ھېچكىم ئۇنىڭغا قارشى تۇرمىغان بولاتتى . ئۇبەيدۇللاخان قەدىمىي قائىدىگە رىئايە قىلىپ ، سۇلتانلار ئىچىدىن قايسىسى ياشقا چوڭ بولسا ، شۇنى خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۆزى ئىتائەتكارلىق ئورنىدا تۇرغانىدى . ئەبۇسەئىدخاندىن كېيىن ئۇبەيدۇللاخاندىن ياشقا چوڭ كىشى قالمىدى ، شۇڭا ئۇبەيدۇللاخان ئاشۇ ۋاقتىدىلا ئاندىن خانلىق تەختىدە ئورۇنلاشتى . ئۇ شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلدىكى ، ئادالەت ۋە ئېھسان شامالىلىرىدىن ئالەمنىڭ دىماغلىرى ئىپار ھىدلىرىغا تولدى . ئۇ تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 946 ـ يىلى[1] پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە كۆچتى — ئۇنىڭ ھۆججەتلىرى نۇرلۇق بولغاي ۋە ئورنى جەننەتتە بولغاي .

پەقىرنىڭ كۆچلۈك گۇمانىم شۇكى ، بۇ يۇز يىلنىڭ ئىچىدە پۈتكۈل جاھاندا ئۆتكەن خانلار ۋە پادىشاھلار ئىچىدە بەزىلىرىنى كۆردۈم ، بەزىلىرىنىڭ سۈپەتلىرىنى نەقلەن ئىشتىتىم . ئەمما ، ئۇبەيدۇللاخاندەك پادىشاھنى كۆرمىگەن ۋە ئاڭلىمىغان بولسام كېرەك . چۈنكى ، ئۇبەيدۇللاخان شۇنداق پادىشاھ ئىدىكى ، كامىل مۇسۇلمان ، تەقۋادار ، پەرھىزكار ئىدى . دىن ، مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ مۇلكىي ، ھەربىي ۋە پۇقرالار ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي شەرەپلىك شەرىئەت قانۇنى بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى ،

① 946 ـ يىلى مىلادىيە 1539 — 1540 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

مۇبارەك شەرىئەت ھۆكۈمىدىن قىلچىلىك تاشقىرىغا چىقىشقا رۇخسەت قىلمايتتى . شىجائەت جاڭگىلىدا شىرلارنى ئوۋلىغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى . ئۇنىڭ ئىككى قوللىرى ساخاۋەت دەريالىرىنىڭ گۆھەر چاچقۇچى سەدەپلىرىدەك ئىدى . ئۇنىڭ مۇبارەك سۇپەتلەرگە ئىگە ۋۇجۇدى تۇرلۇك پەزىلەتلەر بىلەن زىننەتلەنگەنىدى . خەتنى يەتتە خىل نۇسخىدا ياخشى يازاتتى ، بۇ يەتتە تۇرلۇك خەتنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن راست نۇسخا خېتى چىرايلىق ئىدى . ئۆز قولى بىلەن نەچچە «كەلامۇللاھ» (قۇرئان) نى كۆچۈرۈپ ، تەڭرىتائالانىڭ شەرەپلىك جايى بولغان ھەرەم شەرىپكە ئېھتىرام بىلەن ئەۋەتتى . نەسختەئلىق خېتىنىمۇ ناھايىتى ياخشى يازاتتى ، تۇركىي ، ئەرەبىي ۋە پارسىي تىللاردا شېئىرنى ئىنتايىن گۈزەل ئېيتاتتى ، شۇنىڭدەك دىۋانىمۇ بار . نەغمە ئىلمىدە دۇتارنىمۇ ياخشى بىلەتتى ، ھازىرغىچە نەغمە ئەھلى ئارىسىدا ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان ئاھاڭلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بار . دېمەك ، ئۇ پۈتكۈل ياخشى سۇپەتلەرنى ئۆزىدە جەملىگەن پادىشاھ ئىدى . ئۇ ھايات بولغان مۇددەت ئىچىدە پايتەخت بۇخاراغا ئالىملار ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى شۇ دەرىجىدە يىغىلدىكى ، خالايىق بۇ دەۋردىكى بۇخارانى سۇلتان ھۈسەين مىرزا ئەسىرىدىكى ھىرات بىلەن باراۋەر دەپ قارايتتى . بابۇر پادىشاھ سۇلتان سەئىدخان ۋە ئۇبەيدۇللاخاندىن ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتتى ، شۇڭا ئۇبەيدۇللاخانىڭ ئەسلىمىلىرىنى ئۇلاردىن كېيىن بايان قىلىش لازىم ئىدى . ئەمما ، پادىشاھنىڭ ھەم خانىنىڭ ھېكايىلىرى ئۇزۇن ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىبېك ھېكايىلىرىنىڭ ئۇ ھېكايەت بىلەن چېتىشلىقى يوق ئىدى . ئەگەر ئۇبەيدۇللاخانىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرىدىن كېيىن بايان قىلساق ، ھېكايە چېچىلاڭغۇ بولۇپ قالاتتى ، شۇڭا ئۆزىبېك شەيبانىيلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى تاكى ئۇبەيدۇللاخانغىچە ئىخچام بايان قىلدۇق . ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىتابتا ئۆزىبېك ھېكايىتى بايان قىلىنغۇسى — تەڭرى ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر .

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ فەرغانە ۋىلايىتىدىن چىقىپ كاشغەرگە يۈرۈش قىلىش سەۋەبى ھەققىدىكى بايان

ئۆزبېك شەيبانىيلىرى تاشكەندتە بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سەردارى سۆيۈنچەكخان ئىدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 ـ يىلى[1] ئۇلارنىڭ ئەندىجانغا قاراپ يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى خانغا ئاڭلاندى . پۈتكۈل ئەمىرلەر ۋە چارە ـ تەدبىر ئىگىلىرى يىغىلىپ مەسلىھەت ئىشكىنى ئاچتى . ئۇلار ھەممە جەھەتتە يىراقنى ئويلاش ئارقىلىق ئىشنىڭ ئاقىۋىتىگە نەزەر سېلىشىپ پىكىر ـ خىياللار ـ غا چۆمگەنىدى . بۇ ۋاقىتتا تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزاخاننىڭ مۇبارەك سەمىگە مۇنداق مەلۇماتنى يەتكۈزدى : «ئەتراپتىكى سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى ئۆز نوموسلىرىنى ساقلاش ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ غېمىنى قىلىش بىلەن ئاۋارە . بىزنىڭ شەيبانىيلارغا تاقابىل تۇرغۇدەك قۇۋۋىتىمىز يوق ، چۈنكى ئۇلار كۆپ ، قورال ـ ياراغ ، ئەسلىھەلىرىمۇ ھەددۇھىسابسىز . بىز لەشكەرلىرىمىز بىلەن ئۇلارغا قارشى سەپ تۈزۈپ ئۇرۇش قىلساق ، تەقدىر ـ قىسمەت ۋەزىرلىرىمىز ۋە ئەمىرلىرىمىزنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك بولۇپ ، ئۇلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان تەقدىرىمىزدىمۇ ، پەقەت بىر ساغلام كىشىنىڭ بىر قولىنى سۇندۇرغانچىلىكلا ئىش قىلغان بولىمىز . ھالبۇكى ، ساغلام كىشىنىڭ بىر قولى سۇنغانلىقى بىلەن

① ھىجرىيە 920 ـ يىلى مىلادىيە 1514 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

ئۇ كىشى كاردىن چىقمايدۇ ، بەلكى داۋاملىق ئۇستۇنلۇك تالىشىدۇ ۋە دائىم دۇشمەنلىشىدۇ . خۇدا ساقلىسۇنكى ، ئىش ئەگەر ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ قالسا ، ئۇنىڭ ئىلاجىنى قىلىش ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ ، بىز مۇشكۇل ئەھۋالغا چۇشۇپ قالىمىز . ئۇ چاغدا بۇ خىل خاتالىقنى ھېچقانداق تىرىشچانلىق بىلەنمۇ تولدۇرغىلى ، بۇ جاراھەتنى ھېچبىر داۋا بىلەن ساقايتقىلى بولمايدۇ . فەرغانە ۋىلايىتى ئەسلىدە چاغاتايىيلارغا تەۋە يۇرت بولسىمۇ ، شەيبانىيلار ئۇلاردىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالغان ، بىز چاغاتايىيلارغا ۋاكالىتەن بۇ يۇرتقا ئىگىدارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقاندۇق . ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە پۈتكۈل سۇلتانلار ، بولۇپمۇ چاغاتاي سۇلتانلىرى جەڭگۇجىدەل قوللىرىنى ئېھتىيات يەڭلىرى ئىچىگە تىقىۋالدى ، ئىختىلاپ ئىياغلىرىنى چېكىنىش ئېتەكلىرى ئىچىگە تارتىۋالدى . شۇڭا ، ئۇلار ئۇچۇن بۇ يۇرتنى تالىشىپ بۇنداق خەتەرلىك ئىشقا قەدەم قويۇشىمىز ئۇزاقنى كۆزلەشتىن ۋە ئېھتىياتتىن يىراقتۇر . ئەگەر ئېھتىياتچانلىق يولىنى تۇتۇپ ، دۇشمەن لەشكىرىنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى بۇ ۋىلايەت سەھنىسىنى قاراڭغۇ قىلىشتىن ئىلگىرى جەڭگۇجىدەل ئىشكىنى مەھكەم يېپىپ ، سەپەر تىزگىنىمىزنى ئەسلىي ماكانىمىز بولغان موغۇلىستان تەرەپكە قاراتساق ، غەلىبە ـ نۇسرەت ۋە بەخت ـ سائادەتكە مۇۋاپىقراق كۆرۈنۇۋاتىدۇ . بۇنىڭدىكى يەنە بىر سەۋەب شۇكى ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ غالىبىيەت ئۇلاغلىرىنى يارلانغان ھالەتتە دېيىشكە بولىدۇ ، چۇنكى ئۇ يېقىندىلا تۇتلۇق ئۇرۇشىدا زەربە يەپ يېڭىلدى . ئەگەر ئۇنىڭ ۋىلايىتىگە بارساق ، ئۇ بارلىق غەيرەت ۋە ھىممىتىنى ئىشقا سالغان ، جان ـ جىگەرلىرى بىلەن مەردانىلىك كۆرسەتكەن تەقدىردىمۇ ، پەقەت بىر قېتىملىق ئومۇمىي ئۇرۇشقىلا يېتىشەلىشى مۇمكىن ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇرۇشى ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قارىغاندا يەڭگىل ۋە ئاساندۇر . ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىشىمىزنىڭ خەۋپ ـ خەتىرى ئازراق ، پايدا ـ مەنپەئىتى

كۆپرەكتۇر . بۇ مەسلىھەتمىنىڭ مۇڭاپىقلىقىغا يەنە بىر دەللىم شۇكى ، مىرزا ئەبابەكرىنىڭ يېشى ئاتمىشتىن ئېشىپ كېتىپتۇ ، ئۇنىڭ سەلتەنەت مۇددىتىمۇ ئەللىك يىلغا يېقىنلىشىپتۇ . پاك ۋە بۇيۇك تەڭرى قىرىق يىلدىن بېرى ئۇنىڭ بۇ جەبىر - زۇلۇملىرىغا مۆھلەت بېرىپ ، ئۆزىنىڭ سەۋر - تاقەت قىلغۇچى سۈپىتىنى نامايان قىلىپتۇ . كۈچلۈك ئېھتىمال شۇكى ، ئۇنىڭ زۇلۇم كۈنلىرى ئاخشامغا يېقىنلاشتى بولغاي . بۇنىڭغا يەنە بىر دەلىل شۇكى ، ئۇ بارلىق داڭدار ئەمىرلەرنى ۋە قابىل كىشىلەرنى كاردىن چىقىرىپتۇ ، سىپاھ ۋە لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالماپتۇ ، ئۇ قابىل ئەمىرلەرنىڭ ئورنىغا بىرقانچە رەزىل ۋە پەس تەبىئەتلىك كىشىلەرنى ئىشقا قويۇپتۇ ، ئۇ رەزىللەرمۇ ئۆزىنىڭ پىكىر - تەدبىرلىرىنىڭ يوق بولۇشىغا قارىماي ، يەنە مىرزا ئەبابەكردىن خاتىرجەم ئەمەس . پۈتكۈل كۈچ - قۇۋۋىتىمىزنى سەرپ قىلىپ كاشغەرنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلساق ، ئېھتىمال تاقاق ئىشكىلەرنى ئېچىشقا قادىر تەڭرى پەتھ - نۇسرەت ئىشكىلىرىنى ئىقبال ۋە بەخت - دۆلەت يۈزلىرىگە ئېچىپ ، مۇددىئايىمىزنى ھاسىل قىلىپ بەرسە ئەجەب ئەمەس . يەنە ئۇنىڭ ئۈستىگە مىرزا ئەبابەكرىنىڭ بارلىق مۇلازىم ۋە خادىملىرى ئىزباسارلىق ۋە مەرتىۋە جەھەتتە مىرزا ئەبابەكر بىلەن مېنىڭ شېرىك ئىكەنلىكىمنى بىلىدۇ . مەن ھازىر جانابىڭىزنىڭ دۆلەتپاناھ ھۇزۇرىڭىزدا خىزمىتىڭىزدە سىزگە ھەمراھمەن . شۇڭا ، مىرزا ئەبابەكرىنىڭ مۇلازىملىرى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ ماڭا يۈزلىنىشى مۇمكىن . كاشغەرنى ئېلىشتا بۇ چوڭ سەۋەب بولغۇسىدۇر . گەرچە مىرزا ئەبابەكر مېنىڭ قېرىندىشىم بولسىمۇ ، ئەمما مۇنۇ شېئىردا ئېيتىلغىنىدەك ، **نەزم :**

مىڭ قاياشىكىم خۇدانىڭ يادىدىن بولسە جۇدا ،
ئاشنانىڭ بىر سەرى مويىغە ئول بولسۇن فىدا .

پەقەت ھەممە ئىشتا سىزگە ئەبەدىلئەبەد سادىق بولىمەن . ھەرقانداق باش سىزنىڭ ھۇزۇرىڭىزدا ئۆزىنى تۇپراق بىلەن تەڭ تۇتمايدىكەن ، مەيلى ئۇ مېنىڭ بىر تۇغقىنىم بولغان تەقدىردىمۇ مۇرادىم شۇكى ، ئۇنىڭ بېشىنى بۇ سائادەتلىك دەرگاھىڭ تۇپرىقى بىلەن تەڭ قىلغايمەن . ساداقەت جەھەتتە تۇغقانچىلىق ھەققىگە نەزەر سالمايمەن ، ئۇنداق تۇغقىنىمنىڭ خار ۋە زەبۇنلۇقىنى دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىكى ۋە سەلتەنەتنىڭ دائىمىيلىقى ئۈچۈن زۆرۈر دەپ بىلىمەن . ئەگەر بۇ پىكىرلىرىم مۇبارەك رايىڭىزغا مۇۋاپىق كەلسە ، مۇشۇ مەسلىھەت بويىچە ئىش كۆرسەك ، دۆلەت ۋە سائادەتكە لايىق كۆرۈنمىدۇ . »

تاغام بۇ سۆزلەرنى خانىڭ سەمىگە سالغاندىن كېيىن خان ئۇنى باشتىن ـ ئاخىرغىچە ياقتۇردى . ناھايىتى خۇشال بولۇپ تەھسىن ـ ئاپىرىنلار ئېيتىپ مۇنداق دېدى : «نەچچە مۇددەتتىن بېرى كۆڭلۈم شۇنىڭدىن پاراكەندە ئىدىكى ، ھەممە مەسلىھەتلەردە ئىمكانسىزلىق پۇراقلىرى ۋە نالايىقلىق ئالامەتلىرى بار ئىدى . ئەگەر ئۇ بويىچە ئىش كۆرگەندە ئاقىۋەت ھەيرانلىق بارماقلىرىنى ھەسرەت چىشلىرىمىز بىلەن چىشلىشىمىزگە توغرا كېلەتتى ، ئېھتىمال مۇشۇ كېڭەش بارلىق مەسلىھەتلەردىن مۇۋاپىقراق ۋە ھەممە تەدبىرلەردىن لايىقراق بولسا كېرەك . سەييىدمۇھەممەد مىرزا ھازىر بايان قىلغان پىكىر نەچچە ۋاقىتتىن بېرى مېنىڭ كۆڭلۈمدىمۇ ئورۇن ئالغانىدى ، مېنىڭ رايىممۇ سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ رايىغا مۇۋاپىقتۇر . ئەمىرلەردىن ھەركىمنىڭ بۇ ھەقتە يەنە باشقا مەسلىھەتى بولسا تارتىنماي بايان قىلغاي . »

ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى ئىپادە جەھەتتە ۋە مەنە جەھەتتە بۇ پىكىرنىڭ پايدىلىق ۋە ياخشى ئىكەنلىكىنى قۇۋۋەتلەپ بىردەك ئاپىرىن ئېيتىشتى . شۇنداق قىلىپ ھەممەيلەننىڭ رايى مۇشۇ مەسلىھەتكە قارار تاپتى .

خان تارىخىنىڭ (ھىجرىيە) 920 - يىلى رەبىئەل ئەۋۋەل ئېيىدا[1] سۆيۈنچەكخان تېخى فەرغانە ۋىلايىتى چېگرىسىغا يېتىپ كەلمەستە ، ئەندىجاندىن چىقىپ موغۇلىستان يولى بىلەن كاشغەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى .

مىرزا ئەبابەكرنىڭ يەنە ئاجايىپ بىر ئىشى شۇكى ، مەن بۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم ۋە شۇ چاغدا كۆرگەنلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ . لېكىن ، شۇنىڭغا جەزم قىلىمەنكى ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ زامانە خەلقىدىن كىشى قالمىسا ، مەزكۇر ئاجايىپ ۋەقە ئاڭلىغۇچىلارغا گويا كى بىر ھېكايە ياكى تەمسىلدەك سېزىلىشى مۇمكىن ، شۇڭا ئۇلار پەقىرنى ئىنتايىن مۇبالىغىچى قاتارىغا قوشۇۋېتىشى مۇقەررەر ، تەكرى ئۇنداق بولۇشتىن ساقلىغاي . لېكىن ، پەقىرنىڭ بۇ ۋەقەنىڭ راستلىقىغا ھېچ شەك - شۇبھەم يوق بولغاچقا ، ئۇ ئاجايىپ ھېكايەتنى بايان قىلدىم . بۇ كىتابنى كۆرگۈچىلەرگە ئىلتىماسىم شۇكى ، بۇ نۇسخىغا رىزالىق كۆزى بىلەن قارىغاي ، راستلىق ۋە پاكىزلىك بىلەن ئەستە تۇتقاي .

بۇ ئاجايىپ ۋەقە تۆۋەندىكىچە :

مىرزا ئەبابەكرنىڭ كاشغەرنىڭ [ئەسكىرىسار دەپ ئاتىلىدىغان] قەدىمىي قەلئەسىنى ۋەيران قىلىپ ، خەلقىنى يارکەندکە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتكىنىگە نەچچە مۇددەتلەر بولغانىدى . كاشغەر قەلئەسىنىڭ بەزى جايلىرىنى تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى . خانىنىڭ كاشغەرگە كېلىدىغانلىق خەۋىرى ئاڭلىنىپ ، بۇ خەۋەرنىڭ ھەقىقىي ئىكەنلىكى جەزملەشكەندىن كېيىن مىرزا ئەبابەكر كاشغەرنىڭ قەدىمىي قەلئەسىدىن يۇقىرىراقتا ، تۇمەن سۇيىنىڭ لېۋىدە يار تۆپىسىدە بىر قەلئە ياساتتى . پەقەت ئۇ قەلئەنى نەچچە نۆۋەت كۆرۈپ ھەۋەس بىلەن

---

① ھىجرىيە 920 - يىلى رەبىئەل ئەۋۋەل ئېيى مىلادىيە 1514 - يىلى 4 - ، 5 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

ئايلىنىپ چىققانىدىم . چوڭ - كىچىكلىكىنىڭ ئەللىك جەرىب[1] مۇلچەرلىدىم ، قەلئەنىڭ ئېگىزلىكى ماتا گېزىدە يېگىرمە بىر[2] گەز ، بۇرجلىرىنىڭ ئەتراپلىرى ناھايىتى ئېگىز ، ھەر تەرەپتە ئوتتۇزغا يېقىن بۇرجى ، [خانە ۋە جەبىخانىلىرى] بار ئىدى . سېپىلىنىڭ كۆپىنچە يەرلىرىدە تۆت ئاتلىق كىشى يانمۇيان تەڭ ماڭغىلى بولاتتى . مىرزا ئەبابەكر بۇ قەدەر ئالىي ۋە مۇستەھكەم قەلئەنى يەتتە كۈندىلا ياستىپ پۈتكۈزدى . بۇ ئاجايىپ ئىشلار جۈملىسىدىن بولۇپ ، ھېچقانداق پادىشاھ بۇنچىۋالا چوڭ ۋە مۇستەھكەم قەلئەنى يەتتە كۈندە پۈتكۈزەلمەس . مىرزا ئەبابەكرنىڭ قائىدە - تەرتىپلىرىنىڭ نەقەدەر چىڭلىقى يۇقىرىدىمۇ بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى ، بۇ ھېكايەتمۇ شۇنىڭغا ئادىل گۇۋاھتۇر .

سۆز بۇ يەرگە يەتتى . ئەمدى كاشغەر مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىپ ئۆتمىسەك ، بۇ كىتابنى سىنچىلاپ ئوقۇغۇچىلار بەزى بايانلاردا شۇبھىلىنىپ قالىدۇ ۋە بەزى ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتى روشەن بولماي قالىدۇ .

قىرىقىنچى باب

كاشغەر ئەھۋالىنىڭ بايانى

بىلىش كېرەككى ، كاشغەر مەشھۇر ۋە قەدىمىي شەھەردۇر . قەدىمكى زامانلاردا كاشغەرنىڭ سۇلتانلىرى ئەفراسىياب تۇركىنىڭ نەسلىدىن ئىدى . ئەفراسىياب تۇركىنى موغۇل خەلقى بۇقاخان دەپ

① بۇ سان مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «يۈز ئەللىك جەرىب» دېيىلگەن .

② بۇ سان باشقا نۇسخىلاردا «يېگىرمە گەز» دېيىلگەن .

ئاتايىتتى . ئەفراسىيابنىڭ نەسەبى شۇكى ، ئەفراسىياب بولسا پىشەننىڭ ئوغلى ، پىشەن بولسا دادىنىشىننىڭ ئوغلى ، دادىنىشىن بولسا تۇرنىڭ ئوغلى ، تۇر بولسا ئەفرىدۇننىڭ ئوغلىدۇر . بۇ رىۋايەت «تارىخى گۈزىدە»دە خاجە رەشىددىن فەزلۇللاھنىڭ «مەجمەئۇت ـ تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپتۇ ، يەنە بەزى تارىخلاردا بۇنىڭدىن كۆپرەك بايان قىلىنىپتۇ ، تەڭرى بىلىدۇ .

كاشغەر سۇلتانلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان كىچىك ۋاقتىدا ئىسلام شەرىپىگە ئېرىشىپ ، پۈتكۈل كاشغەر ۋىلايىتىنى مۇسۇلمان قىلدى . سۇلتان ساتۇق بۇغراخاندىن كېيىن قانچىلىگەن كىشى كاشغەردە پادىشاھ بولدى ، ھەتتا ماۋەرائۇننەھرىدىمۇ سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئەۋلادلىرىدىن پادىشاھ بولۇپ ئۆتتى .

چىڭگىزخان بۇ يەرنى ئىستىلا قىلىشتىن ئىلگىرى ، تايماڭخان[1] چىڭگىزخاندىن قېچىپ كەلگەندى . تايماڭخانىڭ ئوغلى كۈشلۈك[2] كاشغەرنى قاراختايلاردىن بولغان گۈرخانىڭ سەركەردىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى . قاراختاي خانى گۈرخان كاشغەرنى ئەفراسىيابنىڭ ئەۋلادىنىڭ سەركەردىلىرىدىن تارتىۋالغانىدى . شۇ چاغدا ئەفراسىياب ئەۋلادىدىن سۇلتان ئوسمان بۇغراخان سەمەرقەندتە ماۋەرائۇننەھرنىڭ كۆپ قىسمىنى جايلىرىغا پادىشاھ ئىدى . سۇلتان ئوسمان بۇغراخان بىلەن خارەزمشاھ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر بارلىق تارىخ كىتابلىرىدا ئايان ۋە بايان قىلىنغاندۇر .

كۈشلۈكنىڭ پىتنىسى ۋە موغۇللارنىڭ كاشغەرنى ئىستىلا

---

① بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىدا «تايمان خان» دەپىلگەن ، مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «نايمانخان» دەپىلگەن .

② بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىدا ۋە مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «كۈچلۈك» دەپىلگەن .

قىلغانلىقى ھەققىدىكى ۋەقەلەر «تارىخى جەھانگۇشاي»دىن ئۆز مەتنى بىلەن نەقىل كەلتۈردى .

قىرىق بىرىنچى باب

[«تارىخى جەھانگۇشاي»دىن ئېلىنغان نەقىل]

چىڭگىزخان شەرق دىيارلىرىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن كۇشلۇكنىڭ ئاتىسى تايماڭخان قېچىپ ، بەشبالىق[1] يولى ئارقىلىق گۇرخانىنىڭ چېگرىسىغا كىردى . ئۇ تاغلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرەتتى ، ئۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بىللە كەلگەن قوۋملىرى چېچىلىپ كەتتى . بەزىلەر گۇرخانىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇنى تۇتۇپ گۇرخانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردى ، دەيدۇ . يەنە بىر رىۋايەتتە ئۇ ئۆزى باردى ، دېيىلىدۇ . دېمەك ، ئۇ نەچچە مۇددەتكىچە گۇرخانىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى ، سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ توساتتىن گۇرخان بىلەن قارشىلىشىپ ئىتائەتتىن باش تارتتى . مەشرىق تەرەپتىمۇ ئۇنىڭ ئەمرلىرىدىن بىرقانچىسى سەركەشلىك قىلدى . ئۇلار جاھان شاھى چىڭگىزخانىنىڭ ھمايىسى ئاستىغا كىرىۋېلىپ ، گۇرخانىنىڭ خەۋپ ـ خەتىرىدىن ئامانلىق تاپقانىدى . كۇشلۇك گۇرخانغا : «مېنىڭ قوۋمىم ناھايىتى تولا ، ئۇلار ھازىر ئىمىل[2]

---

① بەشبالىق — ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى كونا شەھەر (مۇھەررىردىن) .

② ئىمىل — ئەمىل ، ئېمىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ . خارابىسى ھازىرقى دۇربىلجىن ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى ئەمىل دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنىڭ 5 كىلومېتىر نېرىسىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

قۇياق[1] ۋە بەشبالىق چېگرىلىرىدا پاراكەندە ھالەتتە چېچىلىپ يۇرۇۋاتىدۇ ، ئۇلارغا ھەركىم خالىغانچە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئەگەر ئىجازەت بېرىلسە ، ئۇ قوۋملىرىمنى يىغسام ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن مۇخالىپلىرىڭنى ئىتائىتىڭىزگە كىرگۈزسەم . سىز قانداق پەرمان قىلسىڭىز ئەسلا بويۇنتاۋلىق قىلمىسام » دېدى . بۇ پىكىر ئارقىلىق گۇرخاننى غۇرۇر زىندانىغا تاشلىدى . ئاندىن گۇرخاننىڭ ئالدىغا نۇرغۇن تۆھپە ـ ھەدىيىلەرنى ئېلىپ كېلىپ ، «ماڭا كۈچلۈكخان » دېگەن لەقەمنى ئىنئام قىلغان بولسىڭىز ، دەپ ئىلتىماس قىلدى . گۇرخانمۇ ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنى «كۈچلۈكخان » دەپ ئاتىدى . كۈشلۈك شۇنىڭدىن كېيىن گۇرخاننىڭ تەۋەلىكىدىن يادىن چىققان ئوقتەك چىقىپ كەتتى ۋە ئىمىل ، قۇياق چېگرىلىرىغا يېتىپ كەلدى . كۈشلۈكنىڭ بۆلۈنۈپ چىققانلىقى تەرەپ ـ تەرەپكە ئاڭلىنىپ زىلزىلە پەيدا قىلدى . ھىيلە ـ مىكىرچىلەرنىڭ كاتتىۋېشى بولغان توقتاي[2] مۇ ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق جاھان پادىشاھىي چىڭگىزخاننىڭ ھەيۋىت ـ ھەشىمىتىدىن قورقۇپ قاچقانىدى ، ئۇمۇ كۈشلۈككە قوشۇلدى . كۈشلۈكنىڭ ھەر تەرەپلەرگە چېچىلىپ كەتكەن قوۋملىرى يىغىلدى . ئۇ تەرەپ ـ تەرەپكە چېپىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ يۈرەتتى . سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ غەلىبە قازانغانلىق خەۋىرى ئاڭلانغاندىن كېيىن كۈشلۈك مۇھەممەد خارەزمشاھ تەرەپكە ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ : «سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ غەرب تەرەپتىن گۇرخان ئۇستىگە يۈرۈش قىلغاي ، شەرق تەرەپتىن كۈشلۈك يۈرۈش قىلغاي . شۇنداق قىلىپ گۇرخاننى ئارىدىن يوقاتقاي . ئەگەر بۇ ئىشتا سۇلتان مۇھەممەد

---

① بۇ نام پارسچە نۇسخىدا «قۇباق» (قباق) دېيىلگەن ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «قىيالىق» دېيىلگەن .

② بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىدا ، مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە تاشكەند نەشرىدە يۇقىرىقىدەك ئېيتىلغان . مولىلا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قوليازمىسىدا «توختاماي» دەپ يېزىلىپ قالغان .

خارەزمشاھ چاقاقانلىق قىلىپ كۆشلۈكتىن ئىلگىرى گۈرخاننى يوقاتسا ، گۈرخان مەملىكىتىدىن ئالمالىقتىن تارتىپ كاشغەر ، خوتەنگە قەدەر بولغان جايلار سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھقا تەۋە بولغاي . ئەگەر كۆشلۈك سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى گۈرخاننى ئاردىن يوقاتسا ، قاراخىتايدىن بەناكەت[1] كىچە بولغان جايلار كۆشلۈككە تەۋە بولغاي » دېگەن سۆزنى ئارىغا سالدى . مەسلىھەت ئاشۇ سۆزگە قارار تاپتى . مۇشۇ ئىتتىپاق بويىچە ئىككىلا تەرەپتىن قارا خىتايغا لەشكىرىي يۈرۈش باشلىدى ، كۆشلۈك سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھتىن ئىلگىرى يېتىپ كېلىپ گۈرخانغا زەربە بەردى . چۈنكى ، گۈرخاننىڭ لەشكەرلىرى يىراقتا ، خەزىنىلىرى ئۆزكەندتە ئىدى . گۈرخان يېڭىلگەندىن كېيىن كۆشلۈك ئۇنىڭ خەزىنىلىرىنى بۇلاپ - تالىدى ، ئۇنىڭدىن كېيىن بالاساغۇن[2] غا يېتىپ كەلدى ، گۈرخان شۇ يەردە ئىدى . گۈرخان جەنۇج دېگەن يەردە كۆشلۈك بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلدى . ئۇرۇشتا كۆشلۈك مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلدى . كېيىن ئۇ يەنە لەشكەر توپلاپ تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى ، چۈنكى گۈرخان مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئۇرۇشىدىن يېنىپ قايتىپ كېلىۋېتىپتۇ ، پۇقرالارغا [ھەم ۋىلايەتلەرگە] قارىتىلغان قائىدە - قانۇنلارنىمۇ ئادەتتىن تاشقىرى چىڭىتىپتۇ ، دېگەن خەۋەر ئاڭلانغانىدى . كۆشلۈك لەشكەر باشلاپ بېرىپ گۈرخاننىڭ مەملىكىتى ۋە لەشكەرلىرىنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۇلاردىن [گۈرخانىڭ] بىر قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى . تايماق[3] قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ناسارا دىنىدا ئىدى ، كۆشلۈك ئۇ قىزنى ئالغاندىن كېيىن ناسارا دىنىدىن يېنىپ بۇتپەرەست

---

① بەناكەت — يەنە فىناكەت ، فىناكەنت ، بىناكەت دەپمۇ ئاتىلىدۇ . سىر دەرياسى بويىدىكى شاھرۇخىيىنى كۆرسىتىدۇ (مۇھەررىردىن) .

② بالاساغۇن — غۇز ئوردۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ . خارابىسى ھازىرقى قىرغىزستاندىكى توقماق ئەتراپىدا (مۇھەررىردىن) .

③ بۇ نام مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «نايمان» دەپىلگەن .

بولدى .

ئۇ قاراختاي مەملىكىتىدە ئورۇنلىشىپ ، نەچچە نۆۋەت جامبالىق[1] قا بېرىپ ئۇرۇش قىلدى . ئاخىر گۈرخاننى شىكار ۋاقتىدا تۇتۇپ ئۆلتۈردى . كاشغەر ۋە خوتەن گۈرخانلىغا تەۋە ئىدى ، بۇ جايلار كۈشلۈككە بويسۇنمىدى . كۈشلۈك كاشغەرگە بىر ئەمىر ئەۋەتتى ، كاشغەر ئەمىرلىرى بىر ھىيلە ئىشلىتىپ ئۇ ئەمىرنى شەھەرگە كىرىۋاتقاندا دەرۋازا ئاستىدا ئۆلتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن كۈشلۈك ھەر يىلى [كاشغەرگە] زىرائەتلەر كۆكلىگەن مەزگىلدە لەشكەر ئەۋەتىشكە باشلىدى . لەشكەرلەر زىرائەتلەرنى چارۋىلارغا يېگۈزۈپ ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ قايتىپ كېتەتتى . ئىككى - ئۈچ نۆۋەت شۇنداق قىلغانىدى ، كاشغەر خەلقى ئاچارچىلىققا دۇچار بولۇپ ، قىينالغانلىقتىن ئىلاجسىز كۈشلۈككە بويسۇندى . شۇنىڭدىن كېيىن كۈشلۈك لەشكەر باشلاپ باردى ، لەشكەرلەر كاشغەر خەلقىنىڭ ئۆي - ئۆيلىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى . ئۇلار پۇتكۈل خەلقنىڭ ئەھلى ئايالى ، بالا - چاقىلىرى بىلەن بىر ئۆيدە يېتىپ قوپتى ، جەبىر - زۇلۇم ، پىسقۇ پاساتنى ئاشكارا يۈرگۈزۈشكە باشلىدى . بۇ بۇتپەرەست مۇشرىكلار كۆڭلى نېمىنى خالسا قولىدىن كېلىشچە قىلدى ، ھېچكىمدە ئۇنى توسقۇدەك ماجال يوق ئىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار خوتەنگە باردى ، خوتەننىمۇ ئالدى . ئۇ دىيار خەلقىنى ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ دىنىدىن يېنىشقا دالالەت قىلدى ، خەلقنى يا ناسارا دىنىغا كىرىش ، يا بۇتپەرەست بولۇپ ، قاراختايلارنىڭ كىيىمىنى كىيىش ، بۇ ئىككى ئىشتىن بىرىنى ئىختىيار قىلىش ، [بولمىسا ئۆلتۈرۈلۈشكە رازىلىق بېرىش] كە زورلىدى . خەلق ئىلاجسىز بۇيۇك تەڭرىنىڭ : «كىمكى ئۆز ئىختىيارىچە ئەمەس ، ئىلاجسىزلىقتىن (يۇقىرىقى

---

① جامبالىق — خارابىسى ھازىرقى سانجى شەھىرى تەۋەسىدە (مۇھەررىردىن) .

هارام قىلىنغان نەرسىلەردىن) ھاياتىنى ساقلاپ قالغۇدەك يېسە ، ئۇنىڭغا ھېچ گۇناھ بولمايدۇ . ھەقىقەتەن ئاللا ناھايىتى مەغپىرەت قىلغۇچىدۇر ، ناھايىتى مېھرىباندۇر »[1] دېگەن سۆزنىڭ ھۆكۈمىگە بىنائەن قاراختايلارنىڭ كېيىمىنى كېيىشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئەزان ئاۋازى ئۇزۇلدى ، مەسچىد ۋە مەدرىسىلەرنىڭ ئىشىكلىرى تاقالدى . ئۇلار بىر كۈنى خوتەندىكى [كاتتا ئالىملار ،] ئۇلۇغ ئىمامىلارنى سەھراغا ئېلىپ چىقىپ بەس - مۇنازىرە قىلىشىشقا باشلىدى ، بۇ ئىمامىلار ئارىسىدىن ئىمام ئەلائىددىن [مۇھەممەد] خوتەنى — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — ئۇ ئىمانسىز قوۋمنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ ئۇلارنى يەڭدى . ئۇلار ئاخىر ھەزرىتى ئىمام ئەلائىددىن مۇھەممەدنى مەدرىسىنىڭ دەرۋازىسىغا ئاستى ۋە بۇ ۋەقە پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى . شۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانچىلىق روناق تېپىشتىن توختىدى ، تەڭرىتائالانىڭ بەندىلىرىگە پۈتمەس - تۈگىمەس زۇلۇم ۋە پىسقۇپاساتلار يۈزلەندى . پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۈئا قوللىرىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ ، بۇ ئىمانسىز لەنەتگەردى شۇم قوۋمنى يوقتىشىنى ئىلتىجا قىلىپ يېلىنىپ ، ئۇلۇغلۇق ئىگىسى بولغان تەڭرى دەرگاھىغا يۈزلەنگەندى . خەلقنىڭ دۈئا ئوقلىرى ئىجابەت ۋە مەقبۇللۇق نىشانىغا تەگكەن بولسا كېرەك ، شۇنىڭدىن كېيىن كۈشلۈك چىڭگىزخان مەملىكىتى ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى . شۇڭا ، چىڭگىزخانمۇ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن بارلىق نويانلىرىنى ئەۋەتتى . كۈشلۈك ئۇ ۋاقىتتا كاشغەردە ئىدى ، كاشغەر ئەھلى شۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ . نويانلار كاشغەرگە يېتىپ كېلىپ تېخى سەپمۇ تۈزىمەستىنلا كۈشلۈك چېكىنىشكە يۈزلەندى ۋە قاچتى ، موغۇللار ئۇنىڭ ئارقىسىدىن توپ - توپ بولۇپ توختاۋسىز يېتىپ كەلدى . ئۇلار بىزدىن كۈشلۈكنىڭ خەۋىرىدىن باشقا گەپ سورىمايتتى ،

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 - سۈرە بەقەرە ، 173 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

ئۇلار بىزگە تەكبىر ـ ئەزان ئوقۇشقا ، ناماز ئوقۇتۇشكە ئىجازەت بەردى . شەھەردە : «ھەركىم ئۆز قائىدىسى ۋە ئادىتىنىسى تاشلىمىسۇن ، ئۆزىنىڭ دىنىي يولىدىن چىقمىسۇن» دەپ جاكارلىدى . شۇڭا ، ئۇ جامائەتنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تەكرىنىڭ رەھمىتى ، ئاللانىڭ ئىنئامى ۋە ئىنايىتى دەپ بىلدۇق . كۇشلۇك يېگىلىپ قاچقاندىن كېيىن ئۇنىڭ لەشكەرلىرىدىن شەھەردە ۋە خەلقنىڭ ئۆيلىرىدە قالغانلىرى بىر پەستىلا خاروزار قىلغان ھالدا يوقىتىلدى ، قاچقانلىرىنى موغۇل لەشكەرلىرى قوغلاپ يۇرەتتى . ئۇلار قەيەرگە چۇشسە ، موغۇل لەشكەرلىرى شۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ قوغلاپ بەدەخشان چېگرىسىغچە يېتىپ كەلدى . ئۇلار ۋەخان يولىغا كىرمەكچى بولۇپ ، سارىغچوپان[1] غا يېتىپ كەلگەندە ، يولدىن ئېزىپ قېلىپ بىر جىلغىغا كىردى . بۇ جىلغىنىڭ چىقىدىغان يولى يوق ئىدى . بۇ چاغدا بىر توپ ئوۋچىلار بەدەخشاندىن ئاشۇ تاغلارغا شىكار قىلىشقا كەلگەنىدى . ئۇلار بۇ يەرگە ئېزىپ كىرىپ قالغان كىشىلەرنى كۆروپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى ، يەنە بىر تەرەپتىن موغۇللار يېتىپ كەلدى . موغۇللار قاراپ بېقىپ جىلغىغا كىرىپ كۇشلۇك بىلەن ئۇروش قىلىشنىڭ بىھۇدە مۇشەققەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشتى ، شۇڭا موغۇللار ئوۋچىلارغا : «كۇشلۇك بىزدىن قېچىپ بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن بۇ يەرگە كەلدى . سىلەر ئەگەر بىزگە كۇشلۇكنى تۇتۇپ بەرسەڭلار ، ئۇلارنىڭ باشقا مال ـ دۇنياسىنىڭ بىزگە لازىمى يوق» دېدى . ئوۋچىلار موغۇللار بىلەن شۇنداق پۇتۇشتى . بۇ بىر توپ ئوۋچىلار كۇشلۇكنى ئادەملىرى بىلەن قورشاپ تۇتۇپ موغۇللارغا تاپشۇروپ بەردى ، موغۇللار كۇشلۇكنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كەتتى . بەدەخشانلىق ئوۋچىلار سان ـ ساناقسىز نەق پۇل ۋە جاۋاھىراتلارنى غەنىيمەت ئېلىپ قايتتى .

---

① سارىغچوپان — «مەجمەئۇت ـ تەۋارىخ»تا «سارىقول» دېيىلگەن . بەدەخشاننىڭ چېگراسىدىكى جاي (مۇھەررىردىن) .

مەخپي قالمىسۇنكى ، مۇھەممەد مۇستافا — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ دىنى ۋە شەرىئىتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلغان ھەرقانداق بەتبەخت پەتھى ـ نۇسرەت ۋە بەخت ـ سائادەت تاپالمايدۇ . بۇ قەدىمي دىننى ۋە توغرا شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرغان ھەرقانداق بىر بەخت ـ سائادەت ئىگىسى مەيلى ئۇ تەقلىد قىلغۇچى ، دورامچى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ دەرىجىسى كۇندىن ـ كۇنگە ئۆسۇپ ئالي مەرتىۋىگە ، يۇكسەك مەنزىلگە يېتىشىدۇ . نەزم :

چەراغنىكى ھەق ياندۇردى قويدى ،
كىشىكىم «پۇف» دېدى ، ساقالى كۆيدى .

قىرىق ئىككىنچى باب

«تارىخى جەھانگۇشاي»دىن ئېلىنغان نەقىل :

[ئىمام ئەلائىددىن مۇھەممەد خوتەنىنىڭ كۇشلۇك قولىدا شېھىت بولغانلىقى ھەققىدە]

«تارىخى جەھانگۇشاي»دا ئىمام ئەلائىددىن [مۇھەممەد خوتەنى — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي] — نىڭ شېھىت بولغانلىقى ھەققىدە مۇنداق ئەسلەتمە بېرىلگەن :

كۇشلۇك كاشغەر ۋە [خوتەن]نى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئىيسا (خرىستىئان) دىنىدىن چىقىپ بۇددا دىنىغا كىردى ، باشقىلارنىمۇ پاك ھەنەفىيە مەزھىپىدىن چىقىپ مۇشرىكلىك نىجاسىتى بىلەن ئۆزلىرىنى بۇلغاشقا ، ھىدايەتنىڭ نۇرلۇق

كۇندۇزىدىن چىقىپ كۆيۈرلۈقنىڭ قاراڭغۇلۇقىغا كىرىشكە ۋە سۈلتانۇر - رەھىمنىڭ[1] ئىبادىتىدىن چىقىپ شەيتانىر - رەجىمنىڭ ئىتائىتىگە كىرىشكە تەكلىپ قىلدى . لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ مەقسىتى مۇرەسسە - مادارا قىلىش بىلەن ھاسىل بولمىدى . شۇنىڭدىن كېيىن دۇشمەنلىك ۋە جەبىر - زۇلۇم يولىنى تۇتتى . خالايىق قورقۇنچ ۋە ئامالسىزلىقتىن بۇددىستلاچە كىيىندى ۋە ناسارالار كۇلاھىنى كىيىشتى ، نامازغا ئوقۇلىدىغان ئەزان ئاۋازى ئۆچتى ، نامار پەرزىنى ئادا قىلىش ئۇزۇلدى .

شۇ ئەسنادا كۇشلۇك زورلۇق ۋە ئۇستۇنلۇك بىلەن دەلىل ھەم ھۆججەت ئارقىلىق مۇھەممەد دىنىنىڭ ئۇممەتلىرىنى ۋە ئەھمەد يولىنى تۇتقان پېشۋالارنى يەڭمەكچى بولدى ، شۇڭا ئۇ : «ھەر يەردە ئەھلى سالاھ ۋە ئىلىم ئەھلى قاتارىدىكى كىشىلەر بولسا ، سەھراغا يىغىلسۇن ! »دەپ جار سالدۇردى . ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك ئىمام ۋە ئۇلۇغلار جەم بولدى . كۇشلۇك ئۇلارغا قاراپ سورىدى :

«بۇ يىغىلغان دانىشمەنلەر ئىچىدە مېنىڭ سىياسىتىمدىن قورقماستىن دىن ۋە مىللەت مەسلىسىدە مۇنازىرىلىشىپ ، مېنى يېڭەلەيدىغان كىشى بارمۇ ؟ » ئۇ لەنەتگەردى بەددىن كۆڭلىدە : «بۇ جامائەت ئىچىدىن ھېچكىمدە مېنىڭ سۆزۇمنى رەت قىلغۇدەك ماجال ، دەلىل - ھۆججەت ئېيتقۇدەك جۇرئەت ۋە ئىمكانىيەت يوق . ئۇلار قانداقلا بولمىسۇن ، مېنىڭ ھەيۋەت ۋە سۆلتىمدىن قورقار ، ئۆز جېنىنى بالا - قازا ئوتىغا تاشلاشتىن ئېھتىيات قىلار . بۇ يالغان سۆزلىرىمنى تەستىقلىشىپ ، بۇ باتىل مەزھىپىمگە ئىقرار بولۇپ بويسۇنار » دېگەن ناپاك خىيالنى سۇرمەكتە ئىدى .

كۇشلۇك كۆڭلىدە ئاشۇنداق پىكىر قىلىپ تۇرۇۋاتقاندا ، خالايىق ئارىسىدىن ھىدايەت ئەھلىنىڭ شەيخى ، ھەق دىنىنىڭ

---

① بۇ سۆز پارسچە نۇسخىلاردا «رەھمانىر - رەھىم»دېيىلگەن .

ئىمامى ھەزرىتى ئىمام ئەلائىددىن مۇھەممەد خوتەنى — تەڭرى ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى نۇرلۇق ، قەبرىلىرىنى يورۇق قىلغاي ۋە ئۇنىڭغا كۆپتىن - كۆپ ئەجىر - مۇكاپات بەرگەي — گويا كى ئەركەك شىردەك ئورنىدىن تۇرۇپ كۇشلۇككە يېقىن كېلىپ ئولتۇردى . ئۇ ھەق سۆزلۇكنىڭ كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ ، دىن ۋە مىللەت ھۆكۇملىرى ئۇستىدە بەس - مۇنازىرىلەرنى باشلىدى . بىر دەمدىلا بەس - مۇنازىرىلەر قىزىپ كەتتى . بۇ شېھىت ئىمام ھۆججەتلەرنى بايان قىلىپ دەلىل - ئىسپاتلارنى شۇ قەدەر كۇچلۇك كۆرسەتتىكى ، ھەقىقەت سەپسەتىدىن ، ئالىم جاھىلدىن غالىب كەلدى . سائادەتمەن شېھىت ھەزرىتى ئەلائىددىن مۇھەممەد لەنەتلەرگە نىشان بولغان كۇشلۇكنى يەڭدى .

تەڭرىتائالا مۇنداق دېگەن : « ‹ھەقىقەت (يەنى ئىسلام) كەلدى ، باتىل (يەنى كۇفرى) يوقالدى . باتىل ھەقىقەتەن ئوڭاي يوقىلىدۇ › دېگىن . »[1] دېمەك ، ئۇ پاسىق ۋە گۇناھكار شۇ قەدەر بىچارىلىك ۋە خجالەتچىلىككە دۇچار بولدىكى ، چېكىگە يەتكەن غەزەپ ئوتلىرى ۋۇجۇدىنى تىزگىنلىۋالغانلىقتىن ، ئۇنىڭ سۆز قىلغۇدەك ئەقىل ۋە ئىدراكى قالمىدى . شۇڭا ، ئۇ تىل - ھاقارەتكە ئېغىز ئېچىپ ھەزرىتى پەيغەمبەر — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — گە تىل تەگكۇزۇپ ناسارا ۋە ھاقارەت سۆزلىرىنى ئېيتىشقا باشلىدى . ھەزرىتى ئىمام ھەق سۆزلۇكلۇكى تۇپەيلىدىن ۋە ئىسلام دىنىغا بولغان غەيرىتىنىڭ ئۇستۇنلۇكى سەۋەبىدىن ، ئۇ لەنىتى كاپىرنىڭ بۇنداق پەسكەش سۆزلىرىگە تاقەت قىلالمىدى .

«ئەي دىنىنىڭ دۇشمىنى ، ئەي لەنىتى كۇشلۇك ، — دېدى ئۇ تەخىرسىزلا ، — ئاغزىڭغا تاش - تۇپراق ! » بۇ ئاھانەت سۆزى ئۇ لەنىتىنىڭ شۇم قۇلىقىغا يەتتى - دە ، ئىمامنى تۇتۇشقا ئىشارەت قىلدى . تەڭرىتائالا [نىڭ كالامىدا] مۇنداق دېيىلىدۇ : «سىلەرگە

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 17 - سۇرە بەنى ئىسرائىل ، 81 - ئايەت .

ئاگاھلاندۇرۇلغان ئىش تولىمۇ يىراقتۇر .»[1] **مىسرا :**

سالمىغاي دىۋ ئۆيىگە نۇرى ئىلاھى پەرتەۋ .

ئۇلار ھەزرىتى ئىمامنى تۆت كېچە - كۈندۈز يالىڭاچ ، ئۇسسۇز تۇتقۇن قىلدى ، غىزا - تائام بەرمىدى . ئەمما ، ئۇ تەڭرىتائالانىڭ «پەرۋەردىگار ماڭا يېمەكلىك ۋە ئىچىملىك بېرىدۇ» دېگەن ھەدىسته بېشارەت بېرىلگەن مېھمانخانىسىنىڭ نېمىتى بىلەن تويۇنغانىدى . ئۇ گويىاكى سەمۇد قوۋمى ئىچىدىكى سالىھ ئەلەيھىسسالامدەك ، بەيتۇل - ھەزەن (غەم ئۆيى)دىكى ياقۇپ ئەلەيھىسسالامدەك ، ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدىكى ھەزرىتى جىرجىس ئەلەيھىسسالامدەك ئىدى . ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن : «قىيىنچىلىق سىناقلىرى پەيغەمبەرلەرگە ، ئەۋلىيالارغا ، ئاندىن شۇلارغا ئوخشايدىغانلارغا داۋاملىق بار .»

ھەزرىتى ئىمام ھەزرىتى ئەييۇب ئەلەيھىسسالامدەك سەۋر - تاقەت قىلىپ ، ھەزرىتى يۇسۇپ ئەلەيھىسسالامدەك زىندان ئىچىدە كۈرەش قىلماقتا ئىدى . چۈنكى ، ھەقىقىي مەردانە ئاشىقلار سۆيگۈ يولىدا مېھنەت - مۇشەققەت تارتسا ، ئۇنى تازا غەنىيمەت ۋە چەكسىز دۆلەت دەپ بىلگۈسىدۇر . **مىسرا :**

ھەرنە كەلسە خۇش ئېرۇر خاھى سەفا خاھى ئەلەم .

ئاشىقلارنىڭ جان ئېغىزلىرىغا جانان قولىدىن ھەر قانداق زەھەر يەتسە ، **مىسرا :**

ئابىھەيۋاندۇر كىشى زەھر ئىچسە يارى ئىلكىدىن ،

دېگەن مىسرانىڭ ھۆكۈمى بويىچە ئۇنىڭغا ھەسەل ۋە شېكەردىنمۇ

① «قۇرئان كەرىم» ، 23 - سۈرە مۇئمىنۇن ، 36 - ئايەت .

لەززەتلىكرەك كۆرۈنگۈسىدۇر . كۆڭۈل ئەگەر تەڭرى چىرىغىنىڭ نۇرى بىلەن يورۇغان بولسا ، ئۇنىڭ ئىمانى ۋە ساداقىتى ھەر نەپەستە كۈچىيىپ بارغۇسىدۇر . ئۇنىڭغا گەرچە ھەر تۈرلۈك ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر يەتسىمۇ ، ئۇنىڭ ئىمان ۋە ساداقىتى زەررىچىلىك نۇقسانغا ئۇچرىمايدۇ . قىتئە :

ۋىسالى دوست تەلەپ ئەيلەسەڭ بەلاكەش بول ،
نېدىنكى دائىم ئېرۇرلار رەڤىق خار ئىلە گۈل .
چۈ يار كويى تىلەرسەن ئۆزۈڭنى تەرك ئەتكىل ،
بۇ نەۋئى تۈرفە خەتەرناكۇ سەخت كەلدى بۇ يول .

ئاقىۋەت ئۇ ئازغۇن قوۋم ئۆزىنىڭ جاھالىتىدە بار بولغانلىقى ھېيلە ۋە مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ بولدى . ۋەدە بېرىش ، قورقۇتۇش ، ئالداش ، تەھدىت سېلىش ، دەھشەتلىك ئازابلاش ۋە شىددەتلىك قىيناشلارنى چېكىگە يەتكۈزدى . ئەمما ، ھەزرىتى ئىمام — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نىڭ ئىمانى ۋە ساداقىتىگە قىلچە نۇقسان يەتمىدى ، ئۆزىنىڭ ئېيتقانلىرىنى زەررىچىلىك ئۆزگەرتمىدى . ئۇ مەلئۇنلار ھەزرىتى ئىمامنى خوتەن مەدرىسىسىنىڭ دەرۋازىسىغا چاھارمىخ قىلدى (مىخلىدى) .

ھەزرىتى ئىمام — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — تەۋھىد ۋە شاھادەت كەلىمىسىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ خالايىققا مۇنداق خىتاب قىلدى :

«ئەي خۇدانىڭ بەندىلىرى ! بۇ پايدىسىز دۇنيانىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ ، دىن ۋە ئىمانىمىزنى بەربات قىلساق بولمايدۇ ! نەچچە كۈنلۈك راھەتكە مەغرۇرلىنىپ ئۆزىمىزنى دوزاخ ئوتىغا ئەبەدىلئەبەد گىرىپتار قىلساق بولمايدۇ ! ئۇششاق بالىلارنىڭ ئويناىدىغان جايى ھېسابىدىكى بۇ ۋاقىتلىق جاھاننى ئەبەدىيلىك سارىيىنىڭ نازۇنېمەتلىرى بىلەن تېگىشىمەك بولمايدۇ ! تەڭرىتائالا : «بۇ دۇنيا تىرىكچىلىكى پەقەت ئويۇن ، غەپلەتتىنلا

ئىبارەت . تەقۋادارلىق قىلدىغانلار ئۇچۇن ئەلۋەتتە ئۇ دۇنيا ياخشىدۇر ، (بۇنى)چۈشەنمەمسىلەر ؟ » دېگەن[1] .

ھەزرىتى ئىمام بۇ مۇبارەك سۆزلەرنى دېگەندىن كېيىن ھەققە جان تاپشۇرۇپ ، بۇ دۇنيا زىنداننىدىن ئەبەدىيلىك دۇنياسىنىڭ نېمەتلىك جەننىتىگە كۆچتى ، تۆۋەنكى بايۋاندىن يۈكسەكلىك بېغىغا كۆتۈرۈلدى . بېيىت :

بولماغۇسى دەھر ئارا ئۇشبۇ كەبى ياخشى كار ،
دوستىغە يەتسە دوستۇ يارىغە ۋەسل ئولسە يار .

بۇ ھادىسە يۈز بېرىپ ئاز پۈرسەتتىن كېيىنلا پاك ۋە بۈيۈك تەڭرى ئۇ زالىم كۈپپارلارنىڭ ئۈستىگە چىڭگىزخانىنىڭ لەشكىرىنى ئەۋەتتى . زالىملار ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلىرى ۋە شۇم پەيلى ـ خۇلقلىرىنىڭ جازاسىنى مۇشۇ ئالەمدىلا تارتتى ، ئاخىرەتتە بولسا دوزاخ ئوتىنىڭ ئازابىغا دۇچار بولغۇسى . «دوزاخ نېمىدېگەن يامان جاي !»[2]

چىڭگىزخان ھېكايىتىنىڭ بايانى

پۈتكۈل كاشغەر ۋىلايىتى چىڭگىزخانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئاستىغا كىردى .

دېمەك ، چىڭگىزخان ئىران ۋە تۇرانىنلا ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل ئەترابى ئالەمدىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئورنىغا يېنىپ كەلدى ، ئاندىن پۈتكۈل مەملىكىتىنى تۆت

① «قۇرئان كەرىم» ، 6 ـ سۈرە ئەنئام ، 32 ـ ئايەت .
② «قۇرئان كەرىم» ، 67 ـ سۈرە مۈلك ، 6 ـ ئايەتنىڭ ئاخىرى .

ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى . بۇ ۋەقە «مەجمەئۇت ـ تەۋارىخ» تا تەپسىلىي بايان قىلىنىپتۇ . «تارىخى گۈزىدە»دە بولسا قىسقىچە قىلىپ مۇنداق زىكىر قىلىنىپتۇ :

پۈتكۈل دەشتى قىپچاقنىڭ بىر چېتى رۇمغا يېتىپ بارىدۇ ، يەنە بىر چېتى مۇھىت دېڭىزغا تۇتىشىدۇ . بىر تەرىپى ماۋەرائۇننەھرگە ، يەنە بىر چېگرىسى موغۇلىستانغا تۇتىشىدۇ ، بۇنى چوڭ ئوغلى جۇچىخانغا بەردى ؛ پۈتكۈل موغۇلستان ، قاراختاي ، تۈركىستان ۋە ماۋەرائۇننەھرنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايخانغا بەردى ؛ جەمى خىتاي مەملىكىتىنى ئۈچىنچى ئوغلى تولۇيخانغا بەردى ؛ ئۆزىنىڭ ئەسلىي ماكانى بولغان قالماقلار يۇرتىنى تۆتىنچى ئوغلى ئوكتايخان (ئۆگەدەيخان)غا بەردى ؛ ھەممە ئەمىرلىرى ۋە لەشكەرلىرىنىمۇ شۇ خىل ئۇسۇل بىلەن تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى ؛ شۇ تەقسىماتتا [دۇغلاتمۇ چاغاتايخانغا تەۋە بولدى .] چاغاتايخان ماڭلايسۆيەنى دوغلاتقا تاپشۇردى . «ماڭلايسۆيە» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاپتاپ روي» (ئاپتا يۈز) دېگەن بولىدۇ . ماڭلايسۆيەنىڭ بىر چېگرىسى شاش[1] قا ، يەنە بىر چېگرىسى چالىشقا ، يەنى بىر تەرىپى ئىسسىقكۆلگە ، يەنە بىر تەرىپى سارىغ ئۇيغۇرغا تۇتىشىدۇ . بۇ تۆت تەرەپ چېگرا ئىچىگە كاشغەر ۋە خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر جايلاشقان ، شۇ چاغدا دۇغلاتلار ئىچىدىن بۇ مەملىكەتكە ھۆكۈمدار بولغان كىشىنىڭ ئىسمى بابداغان[2] ئىدى . بۇ مەملىكەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەمىر بابداغاندىن باشلاپ ئەۋلادمۇئەۋلاد مىراس قېلىپ تاكى مىرزا ئەبابەكرگىچە يەتتى .

---

① شاش — ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى تاشكەند شەھىرى (مۇھەررىردىن) .

② بۇ ئىسىم مولالا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «ئەمىر تابداغات»دېيىلگەن ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «ئەمىر بايدا كۆرەگان» دېيىلگەن ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە ۋە تېھران نەشرىدە «بايداغان» دەپ ئېلىنغان .

«جامى گىتىنەماي»ناملىق كىتابتا مۇنداق دېيىلىدۇ : «كاشغەر تۈرك شەھەرلىرىنىڭ كاتتىسىدۇر...» يەنە بۇ كىتابتا نەچچىلىگەن نەرسىلەرنى بايان قىلغان ، ئەمما ھازىر كاشغەردە ئۇ نەرسىلەردىن ئەسەرمۇ يوق . ئۇلاردىن بىرى شۇكى ، مەزكۇر كىتابتا : «كىش ۋە بۇلغۇننى[1] ھەممە يەرگە كاشغەردىن ئېلىپ بارىدۇ» دېيىلگەن . لېكىن ، ھازىر كاشغەردە كىش ۋە بۇلغۇن مۇتلەق يوق .

كاشغەرنىڭ ئورنى ۋە كۆرۈنۈشى مۇنداق : ئۇنىڭ شىمال تەرىپى موغۇلىستان تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ ، ئۇ تاغلار مەغرىب تەرەپتىن مەشرىق تەرەپكە قاراپ ئۇزۇنىسىغا سوزۇلغاندۇر . ئۇ تاغلاردىن قانچىلىگەن جىلغا ئېقىنلىرى جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئېقىپ تۇرىدۇ . ئۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى شۇنداقكى ، ئۇنىڭ بىر ئۇچى شاشقا تۇتىشىدۇ ، ئۇنىڭ ئايىغى تۇرپاندىن ئۆتۈپ قالماق يۇرتىغا كىرىپ كېتىدۇ ، ئۇنىڭ ئاخىرىنى قالماقلاردىن ئۆزگە كىشى كۆرمىگەندۇر ، ھېچكىم ئۇ تەرەپلەرنى بىلمەيدۇ . بەزىلەر ئۇ تەرەپلەردىن بىرمۇنچە يەرلەرنى كۆرۈپتىكەن ، پەقەت ئۇلاردىن سوراپ باقتىم ، ئەمما ئۇلاردىن بۇ كىتابقا يازغۇدەك سۆز ئاڭلىمىدىم . لېكىن ، موغۇلىستاننىڭ تەپسىلاتى پات يېقىندا بايان قىلىنىدۇ .

شاشتىن تاكى تۇرپانغىچە بولغان ئارىلىق ئۇچ ئايلىق يولدۇر . يەنە كاشغەرنىڭ كۈن ئولتۇرۇش تەرىپىدىمۇ ئۇزۇن تاغلار بار ، موغۇلىستان تاغلىرى بۇ تاغدىن ئايرىلىدۇ . بۇ تاغ كاشغەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئۇزۇنىسىغا سوزۇلۇپ كەتكەندۇر . پەقەت مۇھەممەدھەيدەر بۇ تاغنىڭ تۆپىسى بىلەن تاكى ئالتە ئايلىق يەرگىچە باردىم ، ئەمما ئاخىرىغا يېتەلمىدىم . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى پات پۇرسەتتە ، تىبەتنىڭ ۋەقەلىرى بايانىدا

---

① بۇ سۆز پارسچە نۇسخىسىدا «قاقۇم ۋە سىنجاب»دېيىلگەن .

زىكىر قىلىنغۇسى . بۇ تاغدىنمۇ قانچىلىگەن جىلغا ئېقىنلىرى مەغرىب تەرەپتىن مەشرىق تەرەپكە قاراپ ئېقىپ تۇرىدۇ ، كاشغەر ۋىلايىتىنىڭ ئاۋاتلىقى ئاشۇ ئېقىنلار بىلەن تەمىنلىنىدۇ . پۈتكۈل كاشغەر ، [ياركەند ①] ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرى ئاشۇ تاغنىڭ ئېتىكىدە شىمال تەرەپتىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئۇزۇنسىغا ئورۇنلاشقان . كاشغەر ۋە خوتەننىڭ كۈن تۇغۇش تەرىپىمۇ ، جەنۇب تەرىپىمۇ سەھرا بولۇپ ، ئۇ يەردە قۇملۇق جاڭگال ، شورلۇق ۋە دەشتۇبایاۋاندىن ئۆزگە ھېچ نەرسە يوق . ئەمما ، قەدىم زامانلاردا ئۇ دەشتۇبایاۋانلاردا ئولۇغ شەھەرلەر بولغانىكەن . شۇ شەھەرلەر ئىچىدە ئىككى شەھەرنىڭ نامى مەشھۇر . ئۇنىڭ بىرى «لوپ» ، يەنە بىرى «كەتىك» (كېتىك)دەپ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا شەھەرلەرنىڭ نام ـ نىشانى قالماپتۇ ، ھەممىسى قۇمنىڭ ئاستىدا قېلىپتۇ . بەزى ئۇۋچىلار ياۋا تۆگە ئوۋلاش ئۈچۈن ئۇ بایاۋانغا بېرىپتۇ . ئۇلار : «گاھىدا قەلئە ، مۇنار ، مەسچىت ، مەدرىسە ۋە ئالىي ئىمارەتلەر كۆرۈنۈپ شەھەر پەيدا بولۇپ قالىدۇ . يەنە نەچچە مۇددەتتىن كېيىن بارساق ، ئۇ شەھەردىن ھېچ ئەسەر يوق» دەيدۇ .

دېمەك ، كاشغەر ۋە خوتەننىڭ ئاۋات يەرلىرى مەغرىب تەرەپتىكى ئۇزۇن تاغنىڭ ئېتىكىدە . كاشغەر چېگرىسىنىڭ بېشى ئارتۇچ (ھازىرقى ئاتۇش) ئاتلىق يۇرتتۇر . خوتەننىڭ ئايىغى كېرىيا (ھازىرقى كېرىيە) ۋە چىرىيا (ھازىرقى چىرا)دۇر . ئارتۇچ بىلەن كېرىيانىڭ ئارلىقى بىر ئايلىق يولدۇر . ئەمما ، كاشغەر ۋە خوتەن يۇرتلىرىنىڭ قىبلە تەرىپىدىن كۈنچىقىش تەرىپىگە قاراپ تېز سۈرئەت بىلەن يۈرسە ، بىر ـ ئىككى كۈندىلا ئاۋاتلىق تۆگەپ چۆل ـ باياۋانلار باشلىنىدۇ . مەزكۇر تاغلاردىن كەلگەن ھەربىر سۇ ـ ئېقىننىڭ ئىككى ساھىلى ئىكىنزار ۋە ئاۋاتلىقتۇر .

---

① خەنزۇچە نەشرىگە ئاساسەن تولۇقلاندى (مۇھەررىردىن) .

شۇلاردىن بىرى تۇمەن سۇيى[1] بولۇپ ، كاشغەر بىلەن فەرغانىنىڭ ئارىلىقىدا تاغدىن چىقىپ كېلىدۇ . تۇمەن سۇيى كاشغەرنىڭ قەدىمىي قەلئەسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى ، ئۇ قەلئەنى مىرزا ئەبابەكر ۋەيران قىلدى . كاشغەرنىڭ كۆپ يۇرتلىرى مۇشۇ سۇ بىلەن ئاۋاتتۇر .

بۇ ئېقىنلارنىڭ يەنە بىرى «قارا تازغۇن» دېيىلىدۇ . «تازغۇن» دېگەنلىك «جىلغا سۇيى» ، «ئېقىن» دېگەنلىكتۇر ، مەزكۇر قەلئەنىڭ جەنۇبىغا ئۇچ فەرسەڭ[2] يىراقلىقتىكى جايدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ . كاشغەر ۋىلايىتىنىڭ نۇرغۇن يۇرتلىرىدا مۇشۇ سۇ بىلەن دېھقانچىلىق قىلىنىدۇ .

يەنە بىر ئېقىنىنىڭ ئىسمى كۇسانتازغۇن بولۇپ ، ياڭىھىسار قەسەبە (شەھەرچە ، كىچىك قەلئە)سى مۇشۇ سۇنىڭ لېۋىدە ، بۇ قەسەبە مۇشۇ سۇ بىلەن ئاۋات بولۇپتۇ . كاشغەر بىلەن تازغۇنىنىڭ ئارىلىقى ئالتە فەرسەڭ شەرئىيدۇر .

ياڭىھىساردىن ئۆتسە ، قاراچاناق ئاتلىق بىر كىچىك جاي بار . ياڭىھىسار بىلەن قارا چاناقنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن ئالتە فەرسەڭ كېلەر . قاراچاناقنىڭ ئالدى تەرىپىدىن شاھناز سۇيى ئېقىپ تۇرىدۇ ، بۇ سۇ بىلەن قانچىلىگەن يۇرتلار ئاۋاتتۇر . شاھناز بىر جىلغا بولۇپ ، مەغرىب تەرەپتىكى تاغدا ، كاشغەردىن بەدەخشانغا بارىدىغان يول شۇ يەر بىلەندۇر . قاراچاناقتىن ئۆتسە ، كۇلفىن دېگەن جاي بار ، ئۇنى «كۇلفىنرابات»دەپ ئاتايدۇ ، ئۆتكەن - كەچكەنلەر چۇشىدىغان مەنزىلدۇر . قاراچاناقتىن كۇلفىنراباتقىچە

---

① تۇمەن سۇيى — ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان تۇمەن دەريا . قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزىسىدىكى ئاقتام مەھەللىسىدىن باشلىنىپ ، غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدىكى قىزىلبايراق سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

② فەرسەڭ — «فەرسەخ»مۇ دېيىلىدۇ . مۇساپە ئۆلچىمى ، ھەربىر فەرسەڭ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ .

بولغان ئارىلىق بەش فەرسەڭ شەرئىيدۇر . كۇلفىنراباتتىن ئۆتسە ، قوشگۇنبەز ئاتلىق بىر لەڭگەر بار ، ئۇ ناھايىتى ياخشى بىر مەنزىل بولۇپ ، شاھناز سۇيى بىلەن ئاۋاتتۇر . مۇشۇ لەڭگەرگە ۋەخپە قىلىنغان باغ ۋە ئېكىنزارلىرى بار ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولىدۇ ۋە مەنپەئەت ئالىدۇ . قوشگۇنبەزدىن ئۆتسە ، يەنە بىر مەنزىل بار ، «قىزىل» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ كىچىك يۇرت بولۇپ ، سۇيى تۇزلۇق . بۇ مەنزىلگە زۆرۈر بولمىسا ، ھېچكىم چۈشمەيدۇ . قىزىل ياڭىھىسار بىلەن يارکەندنىڭ تەڭ ئوتتۇرىسىدىكى يولغا جايلاشقان ، قىزىل بىلەن كۆكراباتنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن ئون فەرسەڭگە يېقىن مۇساپە . كۆكراباتتىن ئۆتسە ، يارکەند تەۋەسى باشلىنىدۇ ، كىشىلەر ئۇ يەرنى «راباتچى» دەيدۇ ، ئارىلىقى قىياسەن يەتتە فەرسەڭ شەرئىيدۇر . راباتچى بىلەن قاراچاناقنىڭ ئارىسىدا مۇشۇ ئىسمى ئاتالغان مەنزىللەردىن باشقا ئاۋات جايلار ئاز .

يارکەند قەدىمىي دەۋرلەردە ئۇلۇغ شەھەر بولغانىكەن ، ئۇ كونا شەھەرنى مىرزا ئەبابەكر كولاپتۇ . يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قازىقلارنىڭ بىرى مانا شۇ يارکەند كونا شەھىرىدە ئىكەن . مىرزا ئەبابەكر ئۇ يەردىن قانچىلىگەن خەزىنىلەرنى تېپىپتۇ . ئەمما ، ئۇ كونا شەھەرنىڭ ئېتىنىڭ يارکەند ئىكەنلىكى ياكى باشقا ئىسمى بارلىقى مەلۇم ئەمەس . پەقىرنىڭ بوۋىلىرىم زامانىدا يارکەند ياڭىھىسارچىلىك بىر قەسەبە (شەھەرچە) ئىكەن ، مىرزا ئەبابەكر يارکەندنى پايتەخت قىلغاندىن كېيىن ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ قانچىلىگەن باغلارنى قۇرۇپتۇ . ئەل ئاغزىدا : «مىرزا ئەبابەكر ئون ئىككى مىڭ باغ قۇردۇرۇپتۇ ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يارکەندكە تەۋە يۇرتلاردا» دېگەن سۆزلەر تارقىلىپ مەشھۇر بولۇپتۇ . ئەمما ، پەقىرنىڭ گۇمانىمچە بۇنچىۋالا كۆپ بولمىغان بولسا كېرەك .

مىرزا ئەبابەكر يارکەندته بىر قەلئە بىنا قىلىپتۇ ،

سېپىللىرىنىڭ كۆپىنچە جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئوتتۇز گەز شەرقىي بار . قەلئەنىڭ ئىچى تەخمىنەن ئىككى يۈز جەريبچە[1] بار ، ناھايىتى ئېگىز ئەركلەرنى[2] بىنا قىلدۇرۇپتۇ . قەلئەگە ئالتە دەرۋازا قويۇپتۇ ، بۇ دەرۋازىلارنىڭ قوروللىمىسى ئىنتايىن مۇستەھكەم بولۇپ ، دەرۋازىلارنى يۈز گەز ئىچكىرىگە تارتىپ ئورنىتىپتۇ . ئىككى تەرەپتىن بۇرج ئېلىپ مېڭىلغانلىقتىن ، دەرۋازىغا ئودۇل بارسا بۇ بۇرجلارغا يۈزمۇيۈز توغرىلىنىپ قالىدۇ . ئەگەر دۇشمەن دەرۋازىغا قەست قىلىپ يۈگۈرسە ، ئالدى ۋە ئارقىسىدىن ، ئوك ۋە سول تەرىپىدىن ئوق ۋە تاشلارنى ئوخشاشلا ئاتقىلى بولىدۇ . دەرۋازىلارنىڭ بۇنداق قوروللىمىسى ناھايىتى ئاز قەلئەلەردىلا كۆرۈلىدۇ . مىرزا ئەبابەكر قەلئە ئەركىدە ئالىي ئىمارەتلەرنى قۇرۇپتۇ ، ئۇنىڭ سۇپەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلساق ، سۆز ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ .

[مىرزا ئەبابەكر] مەھەللىلەردە ئونغا يېقىن باغ بىنا قىلدۇرۇپتۇ ، بۇ باغلاردا ئالىي ئىمارەتلەرنى قۇرۇپتۇ . بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ھەربىردە يۈزدىن ئۆي ، بەزىلىردە يۈزدىنمۇ كۆپرەك ئۆيلەرنى بىنا قىلىپتۇ . ئۇلارنىڭ [گۈمبەز ۋە تاقچىلىرىنى] پۈتۈنلەي گەچكارلىق ، كاھىشكارلىق ھەم رەڭگارەڭ نەقىش ۋە سۈرەتلەر بىلەن بېزەپتۇ . يەنە كۆپىنچە يوللارغا ئاق تېرەكلەر تىكىلگەن بولۇپ ، كىشى شەھەرنىڭ ھەرقانداق تەرىپىگە قاراپ بىر فەرسەڭ ۋە يېرىم فەرسەڭ شەرقىي ئارىلىقتا يول ماڭغان تەقدىردىمۇ پۈتۈنلەي تېرەك سايىسىدا بارىدۇ . كۆپىنچە ئاق تېرەكلەرنىڭ ئارىسىدىن سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ .

ياركەندنىڭ سۈيى ئالەمدىكى ھەرقانداق سۇلاردىن ياخشىراق . سۇ ھەققىدە ھۆكۈمالار ھەرقانداق تەرىپ ـ تەۋسىلەرنى قىلغان

---

① جەريب — يەر كۆلەم ئۆلچىمى . ھەربىر جەريب تەخمىنەن بىر تاناپ (تۆت يۈز كۋادرات مېتىر)غا تەڭ .

② ئەرك — ئىچكي قەلئە ، پادىشاھنىڭ شەھەر ئىچىدىكى قورغان سارىيى .

بولسا ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يارکەندىنىڭ سۆيىگە ماس كېلىدۇ . يارکەندىنىڭ ۋە خوتەننىڭ سۆيىنىڭ ياخشىلىقى شۇ يەردىكى ، ئۇنىڭدىن ئالتۇن ۋە قاشتېشى چىقىدۇ ، باشقا ئېقىنلاردىن قاشتېشى ۋە ئالتۇن چىقمايدۇ . كاشغەر خەلقى قارا تازغۇن سۆيىنى كۆپ تەرىپلىشىدۇ ، دەرۋەقە قارا تازغۇن سۆيىمۇ ناھايىتى ياخشى ۋە تەملىك . ئەمما ، يارکەند دەرياسىغا تېبەت تاغلىرىدىكى قار ـ مۇزلار ئېرىپ سۇ بولۇپ ئېقىپ كېلىدۇ . باشتىن بىر ئايلىق مۇساپىگىچە جەنۇب تەرەپتىن شىمال تەرەپكە قاراپ ، تاشتىن تاشقا ئۇرۇلۇپ تاکى سارىغقول (يەنى سېرىققول)غىچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى تېز ئېقىپ كېلىدۇ . سارىغقول بولسا كاشغەرنىڭ مۇھىم تاغ قاپتىلىدۇر . يارکەند دەرياسى سارىغقولدىن ئۆتکەندىن كېيىن يەتتە كۆنلۈك مۇساپىگىچە كۆنچىقىشتىن كۆنپېتىشقا قاراپ تاشتىن تاشقا سوقۇلۇپ ئىنتايىن تېز ئاقىدۇ ، ئاندىن تۈزلەڭلىك يەرلەرگە چىقىدۇ ، تاکى يارکەندىنىڭ توغرىسىغا يۇرگەندە ئىككى كۆنلۈك مۇساپىسىگىچە كەلگۈچە ئىنتايىن تېزلىك بىلەن ئېقىپ كېلىدۇ . بۇ سۆنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ، باھار پەسلىدە شۇ قەدەر ئاز ئاقىدۇكى ، مۇبالىغە قىلىنسا بەزى يەرلىرىدىن تاشتىن تاشقا ئاياغ قويۇپ ئۆتكىلى بولىدۇ ، دېيىشكە بولىدۇ . ئەمما ، ئەسەد[1] پەسلىدە شۇ قەدەر ئۇلۇغ ئاقىدۇكى ، بەزى يەرلىرىدىكى سۆنىڭ كەڭلىكى بىر فەرسەڭ شەرئىيچە بار ، چوڭقۇرلۇقىمۇ ھېچبىر يېرىنىڭ تۆت گەزدىن كەم بولمايدۇ ، بۇ سۇدىن قاشتېشى چىقىدۇ . يارکەندىنىڭ كۆپىنچە يۇرتلىرىنىڭ دېھقانچىلىقى مۇشۇ سۇ بىلەن بولىدۇ . بۇ دەريادىن يەتتە فەرسەڭ يىراقلىقتا يەنە بىر دەريا بولۇپ ، «تېزئاب»[2] دەپ ئاتىلىدۇ . يارکەندىنىڭ قالغان يۇرتلىرى

---

① ئەسەد — (1) شىر ؛ (2) قەدىمىي ئاستىرونومىيىدە قۇياش بۇرجى ئىچىدىكى 5 ـ بۇرجىنىڭ نامى بولۇپ ، شىر شەكلىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ . يازنىڭ ئايلىرىنىڭ 6 ـ ، 7 ـ ، 8 ـ ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ .

② تېزئاب — ھازىرقى قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى قاراقورۇم تېغىنىڭ شىمالىي باغرىدىن باشلىنىدىغان دەريا (مۇھەررىردىن) .

مۇشۇ دەريا بىلەن ئاۋاتتۇر .

يارىكەندتىن خوتەنگە ئاستا يۈرسە ئون كۈنلۈك يولدۇر . ئەمما ، بۇ ئون كۈنلۈك يەر ئىچىدە چۈشىدىغان مەنزىلدىن بۆلەك ھېچ ئاۋات سەھراسى يوقتۇر .

[خوتەندە] ئىككى دەريا بولۇپ ، بىرىنى «قاراقاش»[1] ، يەنە بىرىنى «ئۇرۇڭقاش»[2] دەپ ئاتايدۇ . بۇ ئىككى دەريادىن ۋە يارىكەند دەرياسىدىن قاشتېشى چىقىدۇ ، ئالەم سەھىپىسىدە بۇنىڭدىن باشقا يەردە قاشتېشى يوقتۇر . قاراقاش ۋە ئۇرۇڭقاشنىڭ سۈيىنى يارىكەندنىڭ سۈيىدىن ئەلا دېيىشىدۇ ، ئۇرۇڭقاشنىڭ سۈيىنى ھەممىدىن ياخشى دەپ قارايدۇ . ئەمما ، پەقىرنىڭ نەزىرىمدە خوتەننىڭ سۈيىنىڭ يارىكەندنىڭ سۈيىدىن ياخشى تەرىپى ھېچ مەلۇم ئەمەس .

خوتەن قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەرلەردىندۇر ، بىراق ھازىر قاشتېشىدىن باشقا كىتابقا يازغۇدەك نەرسىسى يوق . خوتەننىڭ ئاجايىپ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى ، خوتەندە زادىلا سېغىزخان يوق . مۇبادا پەيدا بولۇپ قالغان تەقدىردىمۇ خالايىق بۇنى يامانلىقنىڭ بېشارىتى دەپ ھېسابلاپ ، ھەممەيلەن يىغىلىپ ئۇ سېغىزخانىنى قوغلىۋېتىدۇ .

ئىمام ئەلائىددىن مۇھەممەد خوتەننىڭ خوتەندە كۆشلۈك تەرىپىدىن شېھىت قىلىنغانلىقى ھەممە تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان . ئەمما ، ئۇ زاتنىڭ قەبرىلىرىنى ، [بەلكى ناملىرىنىمۇ خوتەندە] ھېچكىم بىلمەيدۇ .

خوتەندە مازارلار ناھايىتى كۆپ ، بىراق بۇ مازارلارنىڭ

---

① قاراقاش — ھازىرقى خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىي مەنبەسى . قاراقورۇم تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن باشلىنىپ قۇشلاش دېگەن يەردە يۈرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ خوتەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

② ئۇرۇڭقاش — يۈرۇڭقاش دەپمۇ ئاتىلىدۇ . چىرا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئوتتۇرا قاراقورۇم تېغىنىڭ شىمالىي باغرىدىكى مۇزلۇقتىن باشلىنىپ ، قۇشلاش دېگەن يەردە ۋە يۈرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ خوتەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

ئەھۋاللىرى مەلۇم ئەمەس . بۇ ھەقتە خالايىق ئاغزىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەر مەشھۇر ۋە ھەممىگە تونۇشلۇق . ئەمما ، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ناتوغرىلىقىنى تارىخ كىتابلىرىنى كۆرگەن كىشى ھېس قىلالايدۇ . بۇ مازارلارغا «قوۋمى شەھىدان» ، «ئىمامى زەبىھە» ، «ئىمامى جەئفەرى تەييار» ، «ئىمامى جەئفەرى سادىق» — تەڭرى ئۈلاردىن رازى بولغاي — دېگەنگە ئوخشاش ئاتىلارنى قويۇپتۇ ، يەنە نەچچىلىگەن مازارلارغا ساھابىلەر — تەڭرى ئۈلارنىڭ ھەممىسىگە جەننەت ئاتا قىلغاي — نىڭ ئىسىملىرىنى قويۇپتۇ . مېنىڭ قارىشىمچە ، بۇ مازارلارنىڭ بۇنداق ئاتىلار بىلەن مەشھۇر بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى ، تابىئىنلارغا مەنسۇپ كىشىلەر ئىچىدىن ئاشۇنداق ئىسىم بىلەن ئاتالغان بۇزرۇكۋارلار بۇ يەرگە كېلىپ شېھىت بولغان بولسا كېرەك . بۇ ۋىلايەتلەر ئىسلامغا كىرگۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى تابىئىنلار تەۋەسىدىن بولغان بىرقانچە ئەزىزلەر كېلىپ غازات قىلىپ شېھىت بولغانىكەن . ئاجايىپ ئىش شۇكى ، بۇ شېھىتلەر تاۋۇتى بىلەنلا يەرلىكتە قويۇلۇپتۇ . بەزىدە شامال قۇمنى ئۈچۈرۈپ قەبرە ئېچىلىپ قالىدۇ - دە ، شېھىتلەر شۇ پېتى ئاشكارا بولىدۇ ، ئۈلارنىڭ زەخمىلەنگەن يەرلىرى ئېنىق ۋە سېزىلەرلىك بىلىنىپ تۇرىدۇ ، ھەتتا ئۈلارنىڭ زەخمىلەنگەن يەردىن چىققان قانلىرىمۇ يارا ئېغىزىدا توختاپ قۇرۇپ قېلىپتۇ . بۇ مازارلارنى زىيارەت قىلغان كىشى بۇنداق ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ .

يارکەندنىڭ مازارلىرىنى ھېچكىم كىتاب ياكى تارىخلاردا بايان قىلماپتۇ . لېكىن ، يارکەند ئەھلىنىڭ ئېتىقادلىرىدا بىر ئۈلۈغ مازار ھەفت مۇھەممەداندۇر . ئۈلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى مازاردىكى مۇجاۋىرلار بايان قىلىدۇ ، بىراق ئۈلارنىڭ بايانلىرى بۇ كىتابقا يازغۇدەك ئىشەنچكە يارىمايدۇ . ھەزرىتى ئىشاننىڭ مۇرىتلىرىدىن مەۋلانا خاجە ئەھمەد ياشانغان ۋە ساھىب ھال[1] كىشى ئىدى ،

① ساھىب ھال — يوشۇرۇن ، غايىب ئىشلاردىن خەۋەردار .

تەڭرىتائالا خالىسا ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە ئۇ زاتتىن بىرقانچە رىۋايەتلەر نەقىل قىلىنغۇسىدۇر . مەن مەۋلانا خاجە ئەھمەددىن ئاڭلىغانىدىم ، ئۇ زات : «ھەفت مۇھەممەدان ئەۋلىيالاردىن ئىكەن» دەيتتى . بىراق ، پەقەت ھېچ كىتابتا ھەفت مۇھەممەداننىڭ ئەھۋالاتىنى كۆرمىدىم . يەنە بىر مازار — دەۋاخان پادىشاھتۇر . پەقەت مۇجاۋىرلاردىن ئۇلارنىڭ ئەھۋالاتىنى ئاڭلىمىدىم ۋە ھەقىقىي ئەھۋاللىرىنى ھېچ بىلمەيتتىم . تاسادىپىي ھالدا بىر قېتىم مەخدۇمى ئىرشاد پەناھ شىھابىددىن خاجە خاۋەند مەھمۇد ھەزرەتلىرى دەۋاخان پادىشاھ مازىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى ، پەقەت كەمىنە ئۇ زاتنىڭ خىزمەتلىرىدە ھەمراھ ئىدىم . شۇڭا ، پەقەتگە ئىلتىپات قىلىپ مازارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : «بۇ بۇزرۇك ئاجايىپ جەزەبىسى[1] كۆچلۈك كىشى ئىكەن . ھەر قېتىم بۇ يەردىن ئۆتكىنىمدە ماڭا قاتتىق جەزەبە يېتىدۇ» دېدى . بۇ مازاردا ئالىي ئىمارەتلەر بىنا قىلىنىپتۇ ، ئەتراپى رەڭگارەڭ نەقىش ۋە خەتلەر بىلەن زىننەتلىنىپتۇ . پەقەت ئۇ ئىمارەتنىڭ ئەتراپىنى قانچە قېتىملاپ ئايلىنىپ تامدىكى خەتلەرنى ئوقۇشقا تىرىشىپ كۆردۇم ، ئوقۇغىلى بولمىدى ، چۈنكى ئۇ خەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەتتى كۇفە نۇسخىسىدا يېزىلغانىكەن . ئەمما ، بۇ زاماندا خەتتى [كۇفە ئۇسلۇبىنى ئەمەس ، خەتتى سۇلۇس ئۇسلۇبىنىمۇ ئازراق بىلىدىغانلار يوق ، بۇخىل خەتنى ئوقۇش ئاسانلىقچە نېسىپ] بولمايدۇ . ئۇ ئىمارەتكە يېقىن يەردە بىر گۇمبەز بار ئىدى ، ئۇنىڭ تاقىغا تۇركىي خەت يېزىلىپتۇ ، بىراق كۆپىنچىسى ۋەيران بولۇپتۇ . ئۇنىڭغا پۈتۈلگەن خەتلەر ئىچىدە : «تارىخقا ئالتە يۈز ئەللىك ئالتە»[2] دېگەن خەتلەر بار ئىكەن ، قالغانلىرى بۇزۇلۇپ پەرسۇدە بولۇپ كېتىپتۇ ، ئوقۇغىلى بولمايدىكەن . بۇ دەۋاخان تارىختا ئۆتكەن «دەۋاچىخان» دېگەن نام

---

① جەزەبە — كۆچلۈك ھاياجانلىق كەيپىيات .

② ھىجرىيە 656 ـ يىلى مىلادىيە 1258 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

بىلەن مەشھۇر بولغان كىشىگە يېقىن كېلىدۇ . پەقەتنىڭ گۈمانىم شۇكى ، بۇ ئاشۇ دەۋاخانىنىڭ مازىرىدۇر ، بۇنىڭغا بىر نەچچە دەللل بار . ئۇنىڭ بىرى شۇكى ، ئۇ تارىختا دەۋاخان ئاتلىق باشقا پادىشاھ يوق ئىدى . دەۋاخان دېگەن ناممۇ بۇ كىشىنىڭ بىرەر شەيخ ياكى ئەۋلىيا بولۇپ ، كېيىنكى بىرەر تېۋىنغۇچىنىڭ ئۇنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە مۇشۇنداق ئالىي ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىمايدۇ . يەنە بىر دەللل شۇكى ، دەۋاخانىنىڭ ئاتىسى بەراقخان بۇخارادا مۇسۇلمان بولۇپ ، ئۆزىگە سۇلتان غىياسىددىن دەپ لەقەم قويغانىدى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى دەۋاخان پادىشاھ بولۇپتۇ . بۇنىڭدىن دەۋاخانىنىڭمۇ مۇسۇلمان بولغانلىقى مەلۇم ۋە ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ، تارىخ كىتابلىرىدا دەۋاخانىنىڭ تەرىپ ـ تەۋسىپلىرى ناھايىتى كۆپ بايان قىلىنىپتۇ . ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ خاسىيىتىدىن تەڭرىتائالا ئۇنىڭغا ئەۋلىيالىق مەرتىۋىسىنى ئاتا قىلغان بولسا ھېچ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس . ئۇنىڭدىن كېيىن ئېتىقادى بار خالايىق ئۇنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىپ بېرىش ـ كېلىش ئارقىلىق بۇ جاي مەشھۇر بىر مازار بولۇپ قالغان بولسا كېرەك . تەڭرى ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر . ئەگەر بۇ دەۋاخان پادىشاھ مازىرى ئاشۇ دەۋاخانىنىڭ بولمىغان بولسا ، ئۇنىڭ باشقا ئەھۋاللىرىمۇ تارىخلاردا زىكىر قىلىنغان . مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق بايان قىلىنغان : «دەۋاخان بەراقخانىنىڭ ئوغلى ، بەراقخان [قارا] يىسۇن[1]نىڭ ئوغلى ، قارا يىسۇ مامىكارى[2]نىڭ ئوغلى ، مامىكارى چاغاتاينىڭ ئوغلى ، چاغاتاي بولسا چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلىدۇر . دەۋاخان

---

① بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىلاردا «قارا يىسۇ» دېيىلگەن .

② بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىلاردا «مامىكاي» دېيىلگەن .

بەختسيار ، يۈكسەك مەرتىۋىگە ئىگە پادىشاھ ، جاھانگىرلىك تەختىگە لايىق ۋە بەختسيارلىق تاجىغا مۇناسىپ ئىدى . بېيىت :

فەلەك رىفئەتىۋ ساھىبى تاجۇ تەخت ،
قەۋى رايۇ ، غەييۇرۇ فىرۇز بەخت .
كى ئەييامى ئىنساف ئىلە داد ئىدى ،
ئانىڭ دادىدىن كىشۋەر ئاباد ئىدى .

ئىلەنگىز نويان بولسا مىر پەخلەنىڭ ئوغلى ، مىر پەخلە بولسا نىسۋۇننىڭ ئوغلى ئىدى . ئۇ قاراچار نويان ئەۋلادىدىن بولۇپ ، بارلاس نەسلىدىن ئىدى . ئىلەنگىز نويان قەدىمىي ئەھدىنامە بويىچە دەۋاخانىغا بەيئەت قىلدى ، بوۋىلىرى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى جارى قىلىندى . دەۋاخان ئوتتۇز يىل بەختسيارلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى ، ئىلەنگىز نويانىنىڭ تەدبىرى بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسىنى گۈللەندۈردى . كىمكى ئۇنىڭدىن مۇرادىنى ئىزدىسە ، مۇرادى مۇيەسسەر بولاتتى . بېيىت :

ئانىڭدىن كىشى ئىستەبان ھەرنە كام ،
ئۇشۇل كامىغە ۋاسىل ئولدى تەمام .

ئاخىر ئۇمۇ يوقلۇق ئالىمىگە يول ئالدى .» بۇ يەرگىچە بولغان بۆلەك «زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىلدۇر .

يارکەند قەلئەسىنىڭ ئىچىدە ئەرككە يېقىن جايدا غەبھاجى[1] ئاتلىق بىر مازار بار . ئۇ يەردە بىر ئادەمنىڭ يانپىشىنىڭ ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن بىر ئۇستىخىنى بار ، پەقىر دائىم ئۇنى كۆرۈپ تەئەججۇپلىنەتتىم . مەۋلانا [شاھ] سەييىد ئاشىق چوڭقۇر

① بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىلاردا «غەيبھاجىى ئاتا» ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «غەنجاجى» دەپىلگەن .

بىلمىگە ئىگە ، تەقۋادار كىشى بولۇپ ، ماۋەرائۇننەھەردىن ئىدى . بۇ ئۇستىخاننى ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم ، ئۇ زاتىمۇ تەئەججۇپلەندى ۋە : «بۇنىڭ مىقدارىنى بىلىپ باقايلى» دەپ ھازىرقى زامانداىكى كىشىلەرنىڭ يانپاش ئۇستىخىنىنى ئېلىپ كېلىپ ، شۇ ئۇستىخانغا باراۋەر چوڭلۇقتا چالما ئېلىپ كەلدى ، ئاندىن نەچچە پارچە چالمىنى شۇ قەدىمىي ئۇستىخان بىلەن باراۋەر مىقدارغا تىزىپ ، ئۇ چالمىلارنى ساناپ باققاندى ، ئاتمىش پارچە چىقتى . شۇنىڭدىن كېيىن مەۋلانا : «بۇ ئۇستىخاننىڭ ئىگىسى ھازىرقى زامانداىكى ئادەمىلەردىن ئاتمىش ھەسسە چوڭ ئىكەن» دېدى . بۇمۇ ئاجايىپ ئىشلاردىن بىرىدۇر .

كاشغەرنىڭ مازارلىرى ئىچىدە بىرىنچىسى ئەفراسىيابنىڭ نەسلىدىن بولغان سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ، [يۇسۇف قىدىرخاننىڭ ۋە سۇلتان ئىلىك مازىنىڭ] مازىرىدۇر . [سۇلتان ساتۇق بۇغراخان تۇركلەردىن ئالدى بىلەن مۇسۇلمان بولغان كىشىدۇر .] ئۇ زاتىنىڭ شەنىدە بۇ ھەدىسنى رىۋايەت قىلىشىدۇ ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن : «تۇركلەردىن شۇنداق بىر كىشى ئىسلام ئاچىدۇكى ، ئۇنىڭ ئىسمى ساتۇقدۇر .» مەن بەزى دەرۋىشلەردىن ئاڭلىدىم . ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ روھىناتلىرىغا يۇزلىنىش كىشىنى ئۇلۇغ بىر ھۇزۇر ۋە پەيز ئىچىگە باشلايدىكەن .

يەنە كۆپ مازارلار بارکى ، ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرى كىتابچىلەردە يېزىلغان ، ھېكايەت ۋە رىۋايەتلىرى زىكىر قىلىنغان . شۇلار جۇملىسىدىن ھۇسەين فەزلى خوجا ، قۇتبى ئالەم خوجا ، شەيخ ھىجازى ، شەيخ ھەبىب ، فەقىھ ئەييۇب[1] خاجە ۋە باشقىلار بار . بۇ مازارلاردا غارايىب ئىشلار بار .

ھۇسەين فەزلى خوجىنىڭ مازىرىدىكى خاتىرە لەۋھەنى

① بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىلاردا «فەقىھ ئەبۇبەكر» دېيىلگەن .

«خاتىرەئى مۇفتىيان» دېيىشىدۇ . ئۇ يەردە بىر قەبرە بار ، ئۇ قەبرىدىكى كىشىنىڭ يۈزىنىڭ ئۈدۈلىدىن بىر تۈڭلۈك قالدۇرۇپ قويۇلۇپتۇ ، جەسەت ھېچقانداق ئۆزگەرمەپتۇ . ئۇ كىشىنىڭ ساقاللىرى ئۇزۇن ۋە سېرىقتا مايىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . پەقىر كاشغەر ئۆلىمالىرىدىن ئاڭلىغانىدىم ، ئۇلار : «قاچانكى بىرەر قېيىن مەسىلە كۆرۈلسە ، ئۇ مەسىلىنىڭ مەزمۇنى بايان قىلىنىدۇ . ئەتىسى بارسا ، ئۇ يەردە جاۋابى پۈتۈكلۈك تۇرىدۇ ، بۇ سىناپ كۆرۈلگەن ۋە تەجرىبىدىن ئۆتكەن» دېيىشكەنىدى . بۇ گەپنىڭ راست ياكى يالغانلىقىغا ئۇنىي ئېيتقۇچىلار ئىگە .

كاشغەر ۋە خوتەن خەلقى تۆت تۈرلۈك تائىپىدىن تەركىب تاپقان . ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى «تۈمەن» دەيدۇ ، ئاۋام پۇقرانى كۆرسىتىدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى خانغا تەۋە بولۇپ ، مالىرىنى يىلمۇيىل خانغا بېرىدۇ . يەنە بىر قىسمىنى «قاۋچىن» دەيدۇ ، سىپاھ (ھەربىي) لارنى كۆرسىتىدۇ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقىر-نىڭ ئاتا ـ بوۋامغا تەئەللۇقتۇر . يەنە بىر قىسمىنى «ئايماق» دەيدۇ ، ئۇلار ئاشلىق ۋە خام (ماتا) تاپشۇرىدۇ ، ئۇلارمۇ پەقىرنىڭ بوۋىلىرىمغا تەئەللۇقتۇر . يەنە بىر قىسمى شەرئەت مەنسەپدارلىرى بولۇپ ، خەير ـ ساخاۋەت ئورۇنلىرى ھەم ۋەخپىلەرگە مەسئۇل ، ئۇلارنىڭمۇ كۆپىنچىسى پەقىرنىڭ بوۋىلىرىمغا تەۋەدۇر .

يەنە بۇ ۋىلايەتلەردە پەقەت مۇشۇ دىيارلارغىلا خاس بولغان بىرقانچە نەرسىلەر بار . ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى قاشتېشى بولۇپ ، يارقەند ۋە خوتەن دەريالىرىدىن چىقىدۇ ، ئالەم سەھىپىسىدە بۇنىڭدىن باشقا يەردىن قاشتېشى چىققانلىقى مەلۇم ئەمەس . يەنە بىرى ياۋا تۆگىدۇر . ئەگەر ئۇنى سالامەت تۇتۇپ ئادەتتىكى تۆگىلەر قاتارىغا قوشۇپ ئىشلەتسە ، رەسمىي تۆگىلەردەك ئىشقا يارايدۇ . بۇمۇ خوتەننىڭ شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىكى بایاۋانلاردا

بار . يەنە خوتەننىڭ تاغلىرىدا ناھايىتى چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك ياۋا قوتازلار بار ، ھەممە ھايۋانلاردىن ئۇنىڭ خەتىرى ئارتۇقراقتۇر . ئەگەر ئۇ ئادەمنى ئۇچراتسا ، ئۇسۇپ - تېپىپ ئاستىغا بېسىپ دەسسەپ ، تىلى بىلەن يالاپ ھالاك قىلىدۇ . پەقەت تىبەتتىن بەدەخشانغا بارغىنىمدا — بۇ ۋەقە پات پۈرسەتتە بايان قىلىنغۇسى — بىز يىگىرمە بىر كىشى ئىدۇق ، شۇ يولدا بىر قوتازنى ئۆلتۈردۇق . ئۇنىڭ ئىچ - باغرىنى تۆت كىشى خېلى مۇشەققەتلەر بىلەن ئىچىدىن تارتىپ ئالدى ، بىر قولىنى بىر ئادەم ھەرقانچە كۈچەپ باققان بولسىمۇ كۆتۈرەلمىدى . دېمەك ، يىگىرمە بىر كىشى قۇدرىتىمىزنىڭ يېتىشچە ئوزۇقلۇق گۆش ئالدۇق ، يەنە قوتازنىڭ ئىككى ھەسسىسى ئېشىپ قالدى .

يەنە بۇ ۋىلايەتتە مېۋە - چېۋىلەر كۆپ . ھەممە مېۋىلەرگە قارىغاندا نەشپۈتى ناھايىتى ياخشى ، باشقا يەردە ئۇنداق نەشپۈتنى كۆرمىدىم . گۈلى ۋە گۈلابىمۇ ناھايىتى ئۇبدان ، ھىراتنىڭ گۈل ۋە گۈلابىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ . مېۋىلىرى باشقا ۋىلايەتنىڭ مېۋىلىرىگە ئوخشاشمايدۇ ، زەرىرىمۇ كەمرەكتۇر . قىش كۈنلىرى ھاۋاسىنىڭ سوغۇقلۇقى مۆتىدىلدىن زىيادىرەك بولىدۇ ، ئەمما ياز كۈنلىرى ئىسسىقلىقى مۆتىدىل بولىدۇ . سۇيى ۋە ھاۋاسى مۇخالىپ ئەمەس ، بەدەنگە ناھايىتى مۇۋاپىق . ھۆل مېۋىسىنى ناشتىدا يېسە ياكى تاماقتىن كېيىنلا يېسە ، زەرەر قىلمىدۇ ، تائامنىمۇ زەرەرلىك قىلمىدۇ . كاشغەرنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى يېقىشلىق بولغاچقا ، مۇتلەق زەرەر قىلمايدۇ ، مۇخالىپمۇ كەلمەيدۇ .

كاشغەر ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ كۆپ ساندىكى يەرلىرىدە كۈز ۋاقتىدا مېۋىلەرنى ساتىدىغان ئادەت يوق . يەيدىغان خالايىقنى ھېچكىم توسماي ئۆز ئىختىيارىغا قويىدۇ ، خالىغان كىشى ئېلىپ كەتسىمۇ بولىدۇ . ئەمما ، نوقسانلىرىمۇ ئاز ئەمەس . ھاۋاسى گەرچە بەدەنگە مۇۋاپىق كەلسىمۇ ، بىراق ھەمىشە چاڭ - توزان ،

شامال ـ يامغۇردىن خالىي بولمايدۇ . قاتتىق تەتۇر شامال ، چاڭ ـ توزان ۋە توپا ـ تۇمانلىرى تولا . گەرچە ھىندىستاندىمۇ مۇشۇنداق ھاۋا بار بولسىمۇ ، لېكىن كاشغەردە ئۇنىڭدىن زىيادىرەك . زىرائەت ئىشلىرىدىمۇ جاپاسى تولا ، ھوسۇلى كەم . كاشغەر يەرلىرىنىڭ ھوسۇلى كەم بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە لەشكەر يىغىش مۇشكۇل . كاشغەرنى دەشتى قىپچاق ، قالماق ۋە موغۇلىستانغا سىلىشتۇرغاندا بۇ يەر شەھەرگە ئوخشايدۇ ، ئەمما كەم ھوسۇللۇقى تۇپەيلىدىن لەشكەرلەرنىڭ تۇرۇشى قىينىلىقى جەھەتتە سەھرالىغا ئوخشايدۇ . ئەگەر شەھەر خەلقى كاشغەرگە بارسا ، كاشغەرنى سەھرا كۆرىدۇ ، ئەگەر سەھرا خەلقى كۆرسە ، شەھەر خىيال قىلىدۇ . دېمەك ، كاشغەر فىردەۋس (جەننەت)ماكان شەھەرلەرگىمۇ ، دوزاخ نىشان سەھرالارغىمۇ مەنسۇپ دېيىشكە بولىدىغان ئەئراف[1]قا ئوخشىشىپ كېتىدۇ . **مىسرا :**

ئەئرافنى جەننەت دېگۈسى ئەھلى جەھەننەم .

بولۇپمۇ بۇ يەر ياتلارنىڭ خەتىرىدىن يىراق ، چەت جاي بولۇپ ، پەقىرەڭ قانائەتچان ، ئۆي ـ ئوتاقنى غەنىيمەت بىلىدىغانلار ئۈچۈن تىنچ ماكاندۇر . ئۆتكەن ئەزىزلەرنىڭ بەرىكىتىدىن تەرىقەت ئەھلىگە بۇ ۋىلايەتتە مۇۋەپپەقىيەتلەر ھاسىل بولدى . مەن سۇلۇك ئەھلىنىڭ نۇرغۇنلىرىدىن ئاڭلىدىم ، ئۇلار : «ئەگەر بۇ ۋىلايەتتىن باشقا دىيارغا بارساق ، ئۆزگە دىياردا بۇ يەردىكىدەك جەمئىيەت (جامائەت)كە مۇيەسسەر بولغىلى بولمايدۇ» دېيىشىدۇ . ئۇلار شۇ سەۋەبتىن كاشغەرنى كۆپ ئەسلەيدۇ ، بۇ شەھەپ ئۇنىڭغا يېتەرلىكتۇر .

---

① ئەئراف — جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ ئارىلىقىدىكى ئورۇن .

قىرىق ئۇچىنچى باب

ئەسلىي ھېكايەتنىڭ داۋامى

[سۇلتان سەئىدخاننىڭ كاشغەردە مىرزا ئەبابەكر لەشكىرى بىلەن قىلغان دەسلەپكى ئۇرۇشى]

بىلمەك كېرەككى ، خاننىڭ مۇبارەك ئەھۋالىنى سۆزلەپ ، خان فەرغانە ۋىلايىتىدىن چىقىپ موغۇلىستان يولى ئارقىلىق كاشغەرگە يۈرۈش قىلغان ، مىرزا ئەبابەكر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كاشغەردە يەتتە كۈن ئىچىدە بىر قەلئە بىنا قىلدۇرغان ۋەقەگە يېتىپ كەلگەندۇق . مىرزا ئەبابەكر پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ ئون مىڭ كىشىنى نەچچە يىللىق ئوزۇق - تۇلۇكلەر بىلەن ئۇ قەلئەنى ساقلاشقا قويدى ۋە يۈسفان ناملىق ئەمىرنى ئۇلارغا سەردار قىلىپ بەلگىلىدى . ئۇلارنىڭ ھەممە لازىمەتلىكلىرىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ئۆزى ياڭىسارغا كەتتى . ئۇ يەرگىمۇ قورال - ياراغ ، ئوزۇق - تۇلۇكلەرنى تولدۇرۇپ بېرىپ ، ئاندىن ئۆتۈپ ياركەندكە كەتتى .

خان بۇ چاغدا موغۇلىستاننىڭ [كاشغەر تەرەپتىكى] بىر چېگرىسى بولغان تويۇنباشى[1]غا يېتىپ كەلدى . ئەھلى ئاياللارنى ئۇ يەردە قويۇپ ، لەشكەرلەرنى ئېلىپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى .

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «تويۇمباشى» دېيىلگەن (خەنزۇچە نەشرىدە «ئاتۇ بامباشى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن) .

تۇنجى كېچىسى مىرزا تۇركىي[1] دېگەن جايغا كېلىپ چۈشتى . ئىككىنچى كۈنى تۈشكۈ دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى . ئۈچىنچى كۈنى ئارتۇچقا يەتتى ۋە كۈبراۋىيە تەرىقىتىنىڭ ماشايىخلىرىدىن بولغان شەيخ ھەبىب — تەڭرى ئۈنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلدى .

تەڭرى رەھمەت قىلغۇر شەيخ ھەبىبنىڭ كارامەتلىرى شۇنداق ئاشكارا بولغانىدىكى ، خانىقا بىنا قىلدۇرغاندا ، بىر ياغاچ قىسقا كېلىپ قاپتۇ ، ئۇ زات ياغاچنى تارتقانىكەن ، ياغاچ ئۇزىراپتۇ . ئۇ ياغاچ ھازىرمۇ ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . خان ئاللا رەھمەت قىلغۇر شەيخ ھەبىبنىڭ روھانىيەتلىرىدىن مەدەت ۋە يارەم تىلەپ ئۆتتى . شەرق قوشۇنى غەرب لەشكىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ، نۇر لەشكەرلىرى بىلەن ئالەمنى بىر پەستىلا ئىشغال قىلدى .

[نەزم :]

ئۇيۇقلاردا سۇبھى جىلۋە قىلىپ كەلدى ،
تاڭ سەلكىنى چىمەنلەردە گۈللەرنى يەلپۈتۈپ كەلدى .
يۇلتۇزلار خۇسرەۋى (شاھى) شەرقتىن كۆتۈرۈلدى ،
فەلەك تۇركى شەرقتىن ئالتۇن سۇيەرلىرى بىلەن كەلدى .

خان ئارتۇچتىن يۇرۇش قىلدى ، ئۇچبۇرخان[2] ئاتلىق بىر جايغا يەتتى . بۇ جاي ئېقىن بويى بولۇپ ، تويۇنباشىنىڭ سۇيى قالىق قىيا جىلغىسىدىن كېلىپ شۇ يول بىلەن ئاقاتتى . ئۇچبۇرخانىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ، ئاشۇ سۇدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى ، ئۇ يەردە ئېگىز بىر دۆۋە بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقسا كاشغەر كۆرۈنىدۇ . ئۇ دۆۋە بىلەن كاشغەرنىڭ ئارىلىقى قىياسەن

---

① بۇ ئىسىم مولىلا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «مىرزا تۇركەكى» دېيىلگەن .

② ئۇچبۇرخان — خەنزۇچە نەشرىدە «ئۇچبارخان» (Uch Barkhan) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

ئۇچ فەرسەڭ شەرئىيچە بار . ئۇنىڭ تۆپىسىدىن تاكى سۇنىڭ لېۋىدىكى يارغىچە بولغان ئارىلىققا مىرزا ئەبابەكر كۈنگۇرىلىك تام سوقتۇرۇپ بىر تار دەرۋازا ئورناتقانىدى .

شۇ يەردە خاندىن : «تاۋاچىلار[1] ئېگىز يەرگە چىقىپ لەشكەرنىڭ سانىنى ئالسۇن !» دېگەن زۆرۈر يارلىق چۈشتى . لەشكەرلەر توپ - توپ بولۇپ كېلىپ ، ئاشۇ تار جايدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى . تاۋاچىلار ئۇلارنى ساناپ ھېسابىنى ئېلىۋاتاتتى . ئاخىردا ئۇلارنىڭ سانى تۆت مىڭ يەتتە يۈز كىشى بولۇپ چىقتى ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەھلى ئاياللارنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن بىرمۇنچە لەشكەر قېلىپ قالغانىدى . بۇ تۆت مىڭ يەتتە يۈز كىشى ھېسابتا ئاز بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ھەممىسى داڭلىق سەردارلار ، يۈقىرى مەرتىۋىلىك ئەمىرلەر ، تەدبىرلىك دانىشمەنلەر ۋە تىغ ئويناتقۇچى باھادىرلاردىن ئىدى ، ھەممىلىرى زامان تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن ، بۇ تەتۇر يۈرۈشلۇك پەلەكنىڭ يارىماس ئىشلىرىنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىغانىدى .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 908 - يىلى[2] توڭغۇز يىلى تاشكەند ۋەيرانچىلىقى يۈز بەردى ، شۇ ۋاقىتتىن تاكى تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 - يىلى[3] توڭغۇز يىلى بولغان مۇشۇ ۋاقىتقىچە ساق ئون ئىككى يىل ئىچىدە ، بۇ زامانىنىڭ زىددىيەتلىرى تۈپەيلىدىن ھەمىشە قىرغىنچىلىق ۋە جېدەل - ماجىرالار داۋام قىلىپ تۇردى . قالماق ، ئۆزبېك ، چاغاتاي ۋە موغۇل قوۋملىرىدىن ئۆزبېك ، چاغاتاي ۋە موغۇلدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك قوۋم بىر - بىرلىرى بىلەن زىتلىق ۋە دۇشمەنلىك يولىنى تۇتۇشقانىدى . [بېيىت :]

---

① تاۋاچى — پادىشاھنىڭ بۇيرۇق ۋە تاپشۇرۇقلىرىنى تېگىشلىك يەرلەرگە يەتكۈزگۈچى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرغۇچى ئەمەلدار .

② ھىجرىيە 908 - يىلى مىلادىيە 1502 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

③ ھىجرىيە 920 - يىلى مىلادىيە 1514 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

نه دۇشمەن پەدىدار ئىدىيۇ نه دوست ،
كى بىر - بىرسىدىن يىرتىشۇر ئېردى پوست .

يۇقىرىدا ھەممه ۋەقەلەر بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، بۇ ئون ئىككى يىل ئىچىدە بۇ خالايىق ھايات غوۋغالىرىنى ، تۇراقسىز دوستلارنى ، ساناقسىز ۋە توختاۋسىز مېھنەت - مۇشەققەت ئىنقىلابلىرىنى كۆرگەن ، كۆپ ئىسسىق - سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ ، ھايات تىجارەتلىرىدە تەجرىبىلىك بولۇپ پىشىپ يېتىلگەنىدى . ئۇلار جەڭگىۋىدەل قائىدىسىنى ، لەشكەركەشلىك ۋە ئىلغارلىق يوسۇنلىرىنى تولۇق بىلگەنىدى . ئۇلارنىڭ ھەربىرى نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلغان بولۇپ ، لەشكىرىي ئىشلاردىكى ئىنچىكىلىكنى بىر دەقىقمۇ ئەستىن چىقارمايتتى . ھەممىسى تەجرىبىلىك ، كېڭەشلىك ۋە تەدبىرلىك ئىدى ، بولۇپمۇ موغۇل قوۋمىنىڭ ھەر خىل تائىپىسىدىن نەچچىلىگەن تەجرىبىلىك ئەقىلدانلار بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرى ھەممىگە ياقاتتى ۋە يارايتتى . شۇ كۈندىكى جامائەت ئىچىدە بار بولغان ئاشۇنداق كىشىلەردىن ئېسىمدە قالغانلىرى ئىخچام بايان قىلىنىدۇ :

ئۇلارنىڭ بىرى دۇغلات تەبىقىسىنىڭ چوڭ ياشلىق ، ئۇلۇغ سەردارى تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزا ئىدى . شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ يېشى قىرىقلارغا يەتكەن بولسا كېرەك . لەشكىرىي ئىشلارنىڭ سەۋەبكارى ۋە بۇ ئەسكەرلەرنىڭ سەردارى شۇ ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ پىكىر - تەدبىرى بىلەن تونۇلغان ، ئەقىل - پاراسىتى بىلەن مەشھۇر . ئۇنىڭ ئەھۋالى ۋە قولىدىن كەلگەن خىزمەتلىرى ھەققىدە يۇقىرىدا تەپسىلىي ئەسلەتمە بېرىلگەنىدى . ئۇ ئۆز زامانداشلىرى ۋە قۇرداشلىرى ئارىسىدا ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئەزىز ۋە ئابرۇيلۇق كىشى ئىدى . ئۇنىڭ زامانىدا بۇ تۆت قوۋم ئىچىدە ئۇنىڭغا تەڭلىشەلەيدىغان كىشى يوق بولسا كېرەك . شۇ كۈنى ئۇنىڭ نۆكىرى ھېسابىدا ئىككى يۈز سەكسەن كىشى چىقتى .

يەنه بىرى قاراقۇلاق مىرزا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەھۋالى خانىنىڭ

موغۇلستاندىكى ۋەقەلىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىنغانىدى . ئاشۇ ۋەقەلەردە قارا قۇلاق مىرزا گاھىدا ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنىڭ ئىگىسى ئىدى ، گاھىدا بەختسىزلىك پاتقىغىغا پاتقانىدى . كېيىن خاندىن ئايرىلىپ ئەندىجانغا بېرىپ ، ئۆزبېكلەر ئارىسىدا بىر خىلدا ھايات كەچۈردى ، بەختسىزلىك پالاكىتىنى تىجارەت ھالاۋىتى بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ يۈردى . خان ئەندىجاننى ئالغاندىن كېيىن قارا قۇلاق مىرزا خانىنىڭ خىزمىتىگە ئۇلاشتى . دېمەك ، قارا قۇلاق مىرزا [شجائەتلىكلىكى] ۋە تەدبىرلىكلىكى بىلەن تونۇلغان ، كېڭەش - مەسلىھەتلىكلىكى بىلەن مەشھۇر ، زامان تەجرىبىلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن ئەقىل - ئىدراك ئىگىلىرى ئىچىدىكى تايانچ كىشىلەردىن ئىدى ، ئۇنىڭ نۆكىرىنىڭ سانى يۈز كىشى ئىدى . ئۇنىڭ يەنە بىر قېرىندىشى شاھنەزەر مىرزا بولۇپ ، ئۇمۇ ھەممە جەھەتتە ئاكىسى بىلەن بەستلىشىدىغان دەرىجىدە ئىدى ، ئۇنىڭ ئاتمىش كىشىسى بار ئىدى .

يەنە بىرى مىرزا ئەلى تاغاي بولۇپ ، ئۇنىڭ كۆڭلىگە بىر ئويلاش بىلەنلا يەتكەن پىكىر ۋە تەدبىر مەككار دەللاللارنىڭ ئېسىگە نەچچە يىللار ئويلاپ ۋە ئۇزاق تەپەككۇر قىلىپمۇ يەتمەس ئىدى . بۇ قېرى پەلەك كەمپىرىمۇ ئۇنىڭدىن ھىيلە - مىكىر ئۆگىنىش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ ئالدىدا قامىتىنى ئېگىپ تۇراتتى ۋە ئۇنىڭدىن پىتنە - پاسات قوزغاش دەرسى ھەققىدە تەلىم ئالاتتى . بۇ سۆزنىڭ ئىسپاتى خانىنىڭ ئاخىرقى ئەھۋالى ۋەقەلىرىدە بايان قىلىنغۇسى . ئۇنىڭ توقسان كىشىسى بار ئىدى .

يەنە بىرى ئۇنىڭ قېرىندىشى قۇتلۇق مىرەك مىرزا بولۇپ ، ھەممە كىشى ئۇنى داڭدار ئادەم بولىدۇ ، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى . ئۇنىڭ يەتمىش مۇلازىمى بار ئىدى . يەنە بىرى بەھرىكە مىرزا بولۇپ ، قوشۇن ئەھلىدىن ئىدى ، قىرىق نۆكىرى بار ئىدى .

يەنە بىرى بۇ كىتابنى يازغۇچى پەقىر كەمىنە مۇھەممەد ھەيدەر ئىدىم . تېخى ئەقلىم ھۇمايۇنى مېڭەم ئۇۋۇسىدا تولۇق ئورۇنلىشىپ

بولمىغانىدى . ئۆمرۇم كۈنلىرى تېخى باللىق سۈبھىدە بولۇپ ، ياشلىق قۇياشى تۇغمىغانىدى ، يېشىم ئەمدىلا ئون بەشكە يەتكەنىدى . گەرچە خان مېنى كۆرەگانلىق شان ـ شەرىپىگە مۇيەسسەر قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن يېشىم كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن ، شۇ مەرتىۋىگە لايىق خىزمەتلىرىنى تولۇق ئادا قىلالمايتتىم . ئاتامدىن قالغان بىر مۇنچە مۇلازىملىرىم بار ئىدى ، ئۇلار ھەمىشە ئىشلىرىمنىڭ ياخشىلىنىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتەتتى . بۇ قېتىم شۇلاردىن بىر يۈز يىگىرمىسى ھېسابقا كىردى .

يەنە دۇغلات مىرزىلىرىدىن كۆپ كىشىلەر بار ئىدى . ئۇلار ھەربىرلىرى بىر كىشى ھېسابىدا ، نۆكەرلىرى يوق ، ئەمىرلەر قاتارىدا ئىدى . نۆكەرلىرى بولغانلار تولۇق ئەسلەپ ئۆتۈلىدۇ ، موغۇل ئەمىرلىرىمۇ شۇ قاتاردا ئەسكە ئېلىپ ئۆتۈلىدۇ .

ئۇلاردىن بىرى دوختۇي تەبىقىسىنىڭ سەردارى ئەمىر دائىمئەلى ئىدى . بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئەھمەد ئەلى ۋە مەھمۇد قۇلىلار تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى . ئەمىر دائىمئەلى ئۇلۇغ شان ـ شۆھرەتلىك ئەمىرلەردىن بولۇپ ، بۇ كىتابتا ئۇنىڭ ئېتى كۆپ ئورۇندا زىكىر قىلىنىدۇ . ئەمىر دائىمئەلى بىلەن بارلاس تەبىقىسى يۇقىرىدا ئولتۇرۇشنىڭ دەۋاسىنى قىلىشىپ كۆپ ماجىرالار بولدى . ئەمما ، ئورۇن ئېنىق تەيىنلەنمىگەنىدى ، شۇنداقتىمۇ ئەمىر دائىمئەلى قايىل بولماي ئورۇننى ئۆتۈنەتتى . ئۇ دەسلەپتە مەنسۇرخاننىڭ خىزمىتىدە بولدى . شۇ چاغدا مىر جەببارىبەردى دۇغلاتتىن سورىغانىدى ، ئۇ دوختۇينىڭ يۇقىرىدا ئولتۇرىدىغانلىقىغا گۇۋاھلىق بەردى . شۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر دائىمئەلىنىڭ بارلاستىن ئىلگىرى ئولتۇرۇشى قارار قىلىنىدى . ئەمىر دائىمئەلىنىڭ نۆكىرىنىڭ سانى ئېنىق ئېسىمدە قالماپتۇ . ئەمما ، ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنكى ، ئىككى يۈزدىن ئارتۇقراق كىشى ئۇنىڭ نۆكىرى قاتارىدا ھېسابقا كىرگەن بولغىيدى .

يەنە بىرى بارلاس تەبىقىسىنىڭ سەرداری ئەلى مىرەك مىرزا بولۇپ ، تاغامنىڭ جىيەنى ئىدى . ئۇنىڭ نەچچە ئوغلى ، نەچچە ئىنىسى بار ئىدى . بىر ئوغلى مۇھەممەد مىرزا ، ئۇنىڭ ئەھۋالى كېيىن زىكىر قىلىنغۇسى .

يەنە موغۇلنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن بىرقانچە كىشى بار ، ئۇ ۋاقىتتا ئۇلاردىن ياشتا چوڭ كىشى يوق ئىدى . موغۇل ئۇلۇسى ئارىسىدا ھەممە ئىشىنىڭ تۆرۈ ـ تۈزۈكى (قانۇن ـ قائىدىسى)نى ئۇلاردىن سورايتتى ، كېڭەش ۋە مەسلىھەتتە ھەممىگە ئۇلارنىڭ پىكىر ۋە تەدبىرلىرى يارايتتى ۋە ياقاتتى . ئۇ كونا ياشلىق پېشقەدەملەردىن بىرى ئەلى مىرەك مىرزا ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، كاكا بەگ ، قاراباش مىرزا ، سەييىد ئەلى ئاغا ، ئاللاھ قۇلى كوكۇلداش ، ئەبدۇلئەزىز مىرزا قاتارلىقلار بار ئىدى . بۇ جامائەتنىڭ ھەممىسىدىن ياشتا ئەڭ چوڭى ئەلى [مىرەك] مىرزا ، قېرىلىق زەئىپلىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ پۈتكۈل روھىي ۋە جىسمانىي كۈچىگە تەسىر يەتكەنىدى ، ئەمما شىجائەت قۇۋۋىتى يەنىلا ئۆزگەرمىگەنىدى . شۇنچە ئىنىلىرى ۋە ئوغۇللىرى بار تۇرۇقلۇق ، ئەمىرلىك ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئۆزى ئارىلىشىپ ئىشلەيتتى ، جەڭ ـ ئۇرۇشلاردا قىرغىن ۋە چاپقۇن قىلاتتى . ئۇنىڭ نۆكىرىنىڭ سانىمۇ ئەمىر دائىمئەلىنىڭ نۆكىرىنىڭ سانىغا يېقىن ئىدى . يەنە بىرى ھاجى مىرزا بولۇپ ، شىجائەتلىكلىكى بىلەن تونۇلغان ، ئۇنىڭ يۈزدىن ئوشۇقراق نۆكىرى بار ئىدى .

يەنە بىرى يارقى[1] تەبىقىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ پېشۋاسى ۋە پېشقەدەمى ئەمىر كاكا ئىدى ، بىراق ئۇ بەكمۇ ياشىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن تەن قۇۋۋىتى ئۇرۇش ۋە قارشىلىق قىلىشقا يار بەرمەيتتى . ئۇ ھەممە زۆرۈر ئىشلارنى مىر قەنبەرگە تاپشۇرغانىدى . بۇ يارقى

---

① بۇ سۆز موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بارقى» دەپىلگەن .

تەبىقىسىدىن بىرقانچە مۆتىۋەر ئەمىرلەر قۇندۇزدىن خان بىلەن بىللە ئەندىجانغا كەلگەن ۋە ئەندىجاندىكى جەڭ - ئۇرۇشلاردا ئۆلۈپ ھېچقايسىسى قالمىغان ، ئۇلارنىڭ ئەملى مىرقەنبەرگە قالغانىدى . ئۇنىڭ مەقسۇد ، ھافىز ۋە تۇلەك قاتارلىق ئىنىلىرى خانىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى . مىر قەنبەرنىڭ ئادەملىرى ھاجى مىرزىنىڭكىدىن كۆپرەك ئىدى ، ئېنىق سانى ئېسىمدە قالماپتۇ .

يەنە بىرى ئوردۇبېگى تەبىقىسى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سەردارى قاراباش مىرزا ئىدى ، ئۇنىڭ نامى قېرىسالالار قاتاردا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتتى . ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە قېرىنداشلىرىدىن تونۇلغانراقلىرى گەداي مىرزا ، سەبۇر مىرزا ، مۇھەممەدھاجى مىرزا ۋە مۇھەممەدۋەلى مىرزا قاتارلىقلار ئىدى .

يەنە بىرى ئىتارچى تەبىقىسى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغى بىشكە مىرزا ئىدى . ئۇنىڭ قابىل ئوغۇللىرى بار ، ئىنىلىرى ۋە ئادەملىرىنىڭ سانى يۈزگە يېقىن كىشى ئىدى .

يەنە بىرى كۇنچى تەبىقىسى بولۇپ ، بۇ تەبىقىنىڭ ئەمىرلىكى شۇ كۇنلەردە مىر جاناكەگە تەۋە ئىدى . مىر شەرىم مىرزا ، قۇلنەزەر مىرزا ، مىر مەزىد ، مىرزا جەكەلەر تېخى كەلمىگەن . جاناكە مىرزىنىڭ ئادەملىرى بىشكە مىرزىنىڭكىدىن كۆپرەك ئىدى .

يەنە بىرى چۇراس[1] تەبىقىسى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سەردارى مۇنكە بەگ ئىدى . ئۇ شجائەتتە ئۆز تەڭتۇشلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى ، يۈزدىن ئارتۇقراق ئادەمى بار ئىدى . ئۇنىڭ ئىنىسى بابا ساريغ مىرزا بولسا قارا قۇلاق مىرزا ۋە مىرزائەلى تاغايلارنىڭ ھەمتاۋقى بولۇپ ، ئۇلاردا بار خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىمۇ بار ، ئۇنىڭ ئادەممۇ مۇنكە بەگنىڭكىدىن كەم ئەمەس . ئۇنىڭ ئىنىسى شەھباز مىرزا بولۇپ ، ئۇمۇ ھېچ ئىشتا

---

① چۇراس — خەنزۇچە نەشرىدە «جاراس» (Jaras) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

ئاكسىدىن كەم ئەمەس .

يەنە بىرى بەگچەك تەبىقىسى بولۇپ ، بۇ جامائەتنىڭ ئۇلۇغى مىر ئەييۇب ئىدى . ئۇنىڭ ئەھۋالى بابۇر پادىشاھنىڭ ۋە ئەبدۇللاخاننىڭ ۋەقەلىرى بايانىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى . مىر ئەييۇب موغۇل گۈرۈھىنىڭ مۆتىۋەر ۋە مەشھۇر ئەمىرلىرىدىن بولۇپ ، بۇ ئون ئىككى يىللىق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قەيەردىلا بولسۇن ، ئەمىرلىك ۋە سەردارلىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولۇپ كەلگەنىدى . ھەقىقەتەن ئەمىرلىك مەنسىپىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ، تۈرلۈك ياخشى سۈپەت ۋە خىسلەتلەرگە ئىگە كىشى ئىدى ، ئىككى يۈزگە يېقىن نۆكىرى بولسا كېرەك . ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد بەگ ناھايىتى ياۋاش ، ئەدەپلىك ، ئالىي نەسەبلىك ئېسىل كىشى ئىدى ، چۈنكى ئۇنىڭ ئانىسى تىرمىز سەييىدلىرىدىن ئىدى .

ئۇلاردىن يەنە بىرى سۇلتانئەلى مىرزا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا خانىنىڭ ۋەقەلىرى بايانىدا زىكىر قىلىنىدى .

يەنە بىرى يادىگار مىرزا ، ئۇ نەچچە مۇددەتكىچە خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇپ ، كېيىن خىزمەتنى تاشلاپ ھەج قىلىش شەرىپىگە ئېرىشتى . كېيىن قايتىپ كېلىپ يەنە خانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى . خان ئۇنىڭغا ئىلتىپاتلارنى قىلدى ، كېيىن يەنە ھەجگە كەتتى . ئىككىنچى نۆۋەت ھەجنى ئادا قىلىپ كەلگەندىن كېيىن خىلۋەتتە ئولتۇرۇپ تىنچ - ئامانلىقتا ئۆتۈۋاتىدۇ ، ھېچ كىشى بىلەن ئىشى يوق ، ھېچكىمگە ئازار يەتكۈزمەيدۇ . يەنە بىرى نەزەر مىرزا ئىدى . بۇ كىشىلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ يۈزدىن ئازراقتىن نۆكىرى بار .

يەنە بىرى مىرزا مۇھەممەد ، مىر ئەييۇب كېلىشتىن ئىلگىرى بەگچەكنىڭ ۋە تۇمەننىڭ ئەمىرلىكى شۇنىڭغا تەۋە ئىدى . مىرئەييۇب كەلگەندىن كېيىن ئەمىرلىكنى مىر ئەييۇبقا تاپشۇردى . چۈنكى ، مىر ئەييۇب بولسا مىرزا مۇھەممەدنىڭ ئاكىسى ، شۇڭا ئۇنىڭغا تەۋە بولۇپ بويسۇنۇشنى زۆرۈر تاپتى .

هالبۇكى ، ئۇنىڭ ھەممە جەھەتتە مىر ئەييۇبتىن كەم يېرى يوق ، ئۇنىڭ نۆكەرلىرى مىر ئەييۇبنىڭ كىشىلىرىدىن كۆچلۇكرەك ئىدى .

يەنە بىرى بەگمۇھەممەد مىرزا ، خانىنىڭ كابۇلدىكى ۋاقتىدىكى ۋەقەلىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىنغان مۇھەممەد ئاتلىق ھېلىقى ياش مۇشۇ بەگمۇھەممەد ئىدى . ئۇ شۇنداق شىجائەتلىك يىگىت ئىدىكى ، ياشلار ئارىسىدا ئۇنىڭ تەڭدىشى يوق ، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ تولۇق قورال - جابدۇقلۇق يۈز كىشىسى بار ئىدى . چۈراس تەبىقىسى بىلەن بەگچەك تەبىقىسىنىڭ ئارىسىدا يۇقىرى - تۆۋەن ئولتۇرۇش مەسلىسىدە تولا ئىختىلاپلار بولدى . ياشقا چوڭ ئەمىرلەرنى يىغىپ ، ئۇلاردىن كۆپ سوراپ - دېرەكلەپ بۇ مەسىلىنى ئېنىقلىدى . ئاخىر شۇنداق ئايان بولدىكى ، ئۇلار : «ھەربىر خانىنىڭ زامانىدا بۇ ئىككى تەبىقىدىن قايىسىسى ئىلتىپاتقا ئىگە بولغان بولسا ، شۇ يۇقىرىدا ئولتۇرغان ، يۇقىرى ياكى تۆۋەن ئولتۇرۇش خانلارنىڭ ئىنايىتى ۋە ئىلتىپاتىغا باغلىق بولغان» دېيىشتى . شۇنىڭدىن كېيىن خان يارلىق چۈشۈرۈپ : «ھازىرچە مەن ھېچقايىسىڭلارغا يۇقىرى - تۆۋەن جاي تەيىنلىمەيمەن . ھەر يىلى بىر تەبىقە يۇقىرىدا ئولتۇرسۇن ، يەنە بىر يىلى يەنە بىر تەبىقە يۇقىرىدا ئولتۇرسۇن ، شۇنداق نۆۋەت بىلەن ئولتۇرۇڭلار . يەنە ئاراڭلاردىن كىمنىڭ شىجائىتى زىيادە بولسا ، شۇ يۇقىرى ئولتۇرسۇن» دەپ قارار قىلدى . ئۇ ئىختىلاپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىۋاتىدۇ . ئەمما ، ئېنىق ۋە مۇقىم ئورۇن تەيىنلەنمىدى .

نامى زىكىر قىلىنغان بۇ جامائەتنىڭ ھەممىسى ئەمىرلەر ۋە قوشۇن ئىگىلىرى ئىدى . يەنە بىر مۇنچە جامائەت بار ، گەرچە ئۇلار ئەمىر ۋە ئەمىرزادىلەردىن بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ گۇرۇھلىرى ۋە تەۋەلىرى بار ئىدى . موغۇل قوۋمىدىنمۇ بىر جامائەت بار بولۇپ ، ئۇلار بۇ ئون ئىككى يىللىق قالايمىقانچىلىق جەريانىدا مۇھىم ئىشلارغا دۇچ كېلىپ ، كۆپ

تەجربە - ساۋاقلارنى ھاسىل قىلغانىدى . كېڭەش ۋە مەسلىھەت ۋاقتىدا ، ئۇلارنىڭ پىكىر ۋە تەدبىرلىرىنى ھەممەيلەن ماقۇل كۆرەتتى ۋە ياقتۇراتتى ، شۇلاردىن بىرى ئەلى باھادىر ئىدى . يۇقىرىدا ئۇنىڭ ئەھۋالى ، خانغا قىلغان خىزمەتلىرى ۋە ۋاپادارلىقى تولۇق بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى . يەنە بىرى بەگقۇلى بولۇپ ، شاھبېكخانىنىڭ زامانىدا نام چىقارغانىدى . [بابۇر] پادىشاھ كۆلىمەلىكتە ئۇبەيدۇللاخاندىن يېڭىلىپ سەمەرقەندتىن چېكىنگەندە ، بۇ بەگقۇلى ئۇچ مىڭ كىشىنى باشلاپ خانىنىڭ ھوزۇرىغا كەلگەنىدى . ئۇ ھېسابقا ئۇستا كىشى ئىدى . يەنە بىرى ئىسھاق باھادىر بولۇپ ، شىجائەتلىكلىكى ۋە كېڭەشچىلىكى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر كىشى ئىدى . يەنە ياركا باھادىر[1] ، پوتاچى[2] باھادىر ، قارا جۇنغال[3] ، شەئبان سۇلتاكا بولۇپ ، توقتە قۇلى[4] ، ئۇزۇن ساقال توقتە قۇلى [ۋە بادانغىر[5]] قاتارلىقلار بار ئىدى . بۇ جامائەتنىڭ ھەربىرى بىردىن قوۋمىنىڭ سەردارى بولۇپ ، ھەممىسى ئىش كۆرگەن ، تەجرىبىلىك كىشىلەر ئىدى .

يەنە بىرى تۇمەن باھادىر بولۇپ ، قالۇچى قوۋمىنىڭ باشچىسى ۋە شۇ زامانىنىڭ مۆتىۋەر سەردارلىرىدىن ئىدى . ئۇنىڭ بەزى ئەھۋاللىرى خانىنىڭ ئاخىرقى ۋەقەلىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىنغۇسى . يەنە بىرى مەلىكئەلى باھادىر بولۇپ ، قارلۇق قوۋمىنىڭ

---

① خەتنۇچە نەشرىدە «مەلىك باغادۇر» (Melik — baghadur) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

② بۇ ئىسىم مولالا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېيلىنغان . تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «تۇماچى» دېيىلگەن .

③ بۇ ئىسىم تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يوق ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «جۇنقال» دېيىلگەن ، قالغان ئىككى نۇسخىدا «جۇنغال» ئېيلىنغان .

④ بۇ ئىسىم مولالا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېيلىنغان ، تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە يوق ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «نىلتاكار توقتە قۇلى» دېيىلگەن ، ئىككىنچى نۇسخىدا «بىلتاكار توقتەقولى» دېيىلگەن .

⑤ بۇ ئىسىم مولالا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسى بىلەن تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يوق ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىسىدا «بادانغىر» ، ئىككىنچى نۇسخىدا «يادانغىر» دېيىلگەن .

سەرداری ، شجائەتلىك كىشى ئىدى . يەنە بىرى قۇلىكە بولۇپ ، مەكرىت قوۋمىنىڭ سەرداری ئىدى . يەنە بىرى شۇنقارچى گۇرۇھىنىڭ سەرداری ئۇمەر شەيخ ئىدى . بۇلار ھەممىسى قوۋمى ۋە جامائىتى بار كىشىلەر ئىدى .

يەنە بىرمۇنچە جامائەت بار ، ئۇلارنىڭ قوۋمى ياكى جامائەتلىرى يوق ، ئۆزلىرى تەنھا . ئەمما ، كۆپلىگەن ئۇرۇش مەيدانلىرىدا شجائەتلەرنى كۆرسىتىپ ، باھادىرلىق بىلەن [زاماناشلىرى ئارىسىدا] تونۇلغانىدى . ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ [باھادىر نامى بىلەن باغلىق بولغان خىزمەتلىرى ۋە ئۇرۇشلاردا قىلغان] ئىشلىرى ئۆز نۆۋىتىدە بىر - بىرلەپ بايان قىلىنغۇسى . ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ ئىسمى مۇنۇلاردىن ئىبارەت : مەدەكە باھادىر ، ئەبدۇلۋاھىد باھادىر ، خۇدايقۇلى باھادىر شاقاۋۇل ، يۈسۈف باقاۋۇل ، مۇھەممەدئەلى تۇمەن ، كىشكۈي[1] دۆانە ، دانەقۇلى ، قارا دانەقۇلى ، شەيخ نەزەر ياساۋۇل ، باراكا ياساۋۇل ، ھەقنەزەر دۆانە ، ئەلى قۇرچى ، شاھمىرەك قەلەندەر[2] ، بابا قۇلان[3] ، تەڭرىبەردى ، باي تىشە ، ھەقنەزەر قوغۇچى ، جەباك مىراخور[4] ، پالىچە مىراخور ، بەرمەزىد مەنكىش ، سوقار قالۇچى ، سوقار ئۇخسى ، بابۇرىن[5] ، ئارۇق مىرزا ۋە بۇلاردىن باشقا نەچچىلىگەن باتۇرلار بار ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ زاماندا بارماق

---

① بۇ ئىسىم مۇللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «كىشكشوي» دېيىلگەن ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «كىكشۇي» دېيىلگەن .

② بۇ ئىسىم مۇللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «مىرەك قەلەندەر» ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «مىركەبىر قەلەندەر» دېيىلگەن .

③ بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «بابا قۇلاغان» ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بابا قۇلاگان» دېيىلگەن .

④ بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «پاك مىراخور» دېيىلگەن .

⑤ بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «بارىن ئارۇق مىرزا» ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بارىن ئازۇق مىرزا» دېيىلگەن .

بىلەن سانىغۇدەك كىشىلەر ئىدى . ئۇلارنىڭ ھەربىرى رۇستەمنى داستاننى زال چاغلىق نەزىرىگە ئالمايتتى ، ئىسفەندىيارى روينتەننى ئوت ـ خەستىن زىيادە كۆرمەيتتى . ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ ئىسمىلا زىكىر قىلىنىدى . ئەگەر بۇنىڭدىن ئارتۇق بايان قىلساق ، سۆز ئۇزىراپ كېتىپ مەقسەت يىراقتا قالىدۇ .

قىرىق تۆتىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ كاشغەردە مىرزا ئەبابەكر لەشكىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقى

لەشكەرنىڭ تەرتىپى ئەنە شۇنداق تۈزۈلدى ، ئۇلار ياسال (سەپ) تۈزۈپ ئۇچبۇرخان دۆڭىسىدىن يۇرۇپ كەتتى . بەيىت :

تۈزۈپ سەپ جەھاندارنىڭ لەشكەرى ،
ئەدۇڭ ساری ئەزم ئەتتى چۇن سەرسەرى .
ئەدۇڭ قەسدىگە جۇملە بەل باغلابان ،
قىلىپ تىز ئالماس بىرلە سىنان .
كى گەرد ئۆرلەپ ئول دەشتدىن ئەبردەك ،
زەمىن ئالتەڭ سەككىز ئولدى فەلەك .

مىرزا ئەبابەكر لەشكىرىنىڭ ئەمىرلىرى خانىنىڭ لەشكىرىنى يىراقتىن كۆرۈپ ئون بەش مىڭ كىشى دەپ چاغلاشتى . تەجرىبىلەردىن مەلۇمكى ، لەشكەر دېگەننىڭ سانى قىياس بىلەن چاغلىغاندەك چىقمايدۇ . پەقەت ساناپ باقماندىلا ، ئاندىن مەلۇم

بولىدۇ . بېيىت :

كىشىكىم ئاڭا يەتسە ۋەھمۇ ھەراس ،
بىرىن يۈز ، يۈزىنى مىڭ ئەتكەي قىياس .

خان جاھان پېشۋاسى بولغان خاجەنىڭ نۇرلارغا تولغان مۇبارەك مازارلىرىغا يەتتى ، ئاندىن دۆلەت ۋە بەختىيارلىق تىزگىنىنى تۇمەن سۈيى تەرىپىگە قارىتىپ تارتتى . كاشغەردىن ئىككى فەرسەڭ يىراقتىكى سەرمەن ئاتلىق يەردە تۇمەن سۈيىنىڭ كېچىكى بار ئىدى ، خان شۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ تۇمەندىن ئۆتتى . سوغۇلۇق[1] ئاتلىق جايدا مىرزا ئەبابەكرنىڭ بىر بېغى بار بولۇپ ، ئىمارەتلىرى ناھايىتى ئېسىل ياسالغانىدى ، خان شۇ يەرگە چۈشتى . بەزى ئەمىرلەر لەشكەرلىرى بىلەن كاشغەر قەلئەسىگە يېقىن باردى . ئۇلار دۈشمەن قەلئەنى مۇداپىئە قىلىپ تاشقىرىغا چىقماس ، دېگەن گۇمان بىلەن قەلئەگە يېقىنلىشىپ ، ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ بارغانىدى . لېكىن ، قارشى تەرەپ قەلئەدىن چىقىپ ياسال تۈزۈپ تۇرغانىكەن . بېيىت :

سىپاھى بەيابان قۇمىدىن فۇزۇن ،
مىسالى نەھەڭگانى دەريايى خۇن .

ئەمىرلەر يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئەھۋالنى كۆرۈپ ئۇرۇشقا قول سوزدى . بەزى شىجائەتلىك ياشلار ئۇرۇش كۈنلىرىنى ئىشرەت كېچىسى چاغلايتتى ، ئۇرۇش ناغرىسىنىڭ ساداسىنى داپ ۋە چەڭ مۇزىكىسىدەك ھېس قىلاتتى . بېيىت :

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «سوغۇنلۇق» ، ئىككىنچى نۇسخىدا «سوغۇقلۇق» ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «سۇگۇنتۇق» دەپىلگەن .

هەمە شىرى دىل قۇۋۇەتى مىسلى بەبر ،
ئىدى نەيزەسىدىن خەراشىدە ئەبر .
هەمە خەيل كىينەكۇشۇ رەزمسار ،
بەهادۇر جەهان سوزۇ دۇشمەن گۇداز .

ئەلقىسسە ، بارغان ئەسىرلەر لەشكەرلىرى بىلەن دۇشمەنگە تاشلاندى . ئۇلار بىر - بىرلىرىگە نەيزە ۋە شەمشەرلەرنى ئۇرۇپ ، شىددەتلىك ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى . نە ئۇنىڭغا خەتەر ، نە بۇنىڭغا زەپەر ئاشكارا بولماي ئەنە شۇنداق تۇتۇشۇاتاتتى . قەلئە ئىچىگە تولكىدەك يوشۇرۇنۇۋالغان دۇشمەنلەر ئەركەك شىردەك بولۇشۇپ ، توساتتىن ئاتلىق ۋە پىيادىلەر بىلەن بىراقلا قەلئەدىن چىقىپ ئۇرۇشقا چۇشتى . بۇ تېخى پەلەك شاھىنشاھى (قۇياش) ئۆزىنىڭ ئالتۇن كەبى نۇرلۇق ئاياغلىرىنى ئەمىنىيەت تەختىسى ئۇستىگە قويمىغان چاغ ئىدى ، تاكى ئۇ ئەمنىيەت ئەۋجىدىن زاۋاللىق پەگاھىغا چۇشكەن مەھەلگە قەدەر جەڭگۇجىدەل داۋام قىلدى . ئۇ ئۇرۇشقا قاتنىشۋاتقان ئەسىرلەردىن بەزىلىرى خانغا : «قارشى تەرەپ قەلئە ئىچىدىن تۇزلەڭلىك يەرگە چىقتى . ئەگەر دەرهال غالىب لەشكەرلەرنى ئېلىپ يېتىپ كەلسىلە ، بۇ ناھايىتى غەنىيمەت پۇرسەتتۇر . مۇبادا كۇن كەچ بولۇپ ئۇلار قەلئەگە كىرىپ كەتسە ، بۇنىڭدىن كېيىن قەلئەدىن چىقمايدۇ» دەپ مەلۇم قىلىپ كىشى ئەۋەتتى . بۇ خەۋەر خانغا يەتتى . بېيىت :

چۇ دۇشمەندىن ئاگاھلىق تاپتى شاھ ،
تۇزەتتۇردى ئايىنى زەبتى سىپاھ .
چەرىك خەيلىغە بەردى تەرتىبى ساز ،
هەمە جەڭگى جۇيانۇ دۇشمەن گۇداز .
رەۋان بولدى دۇشمەن ساری فەۋجۇ فەۋج .
كى تۇشكەن كەبى بەهرى ئەئزەمغە مەۋج .

ئەلقىسسە ، خان لەشكىرىنى ئەنە شۇنداق تەرتىپ بىلەن تۇزۇپ يۇرۇش قىلدى . بۇ يولىنىڭ ئېگىز ـ پەس يەرلىرى كۆپ ئىدى ، ياسال تۇزۇپ يۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شۇڭا ، جەۋانغار ئەمىرلىرىگە : «ئالدىن ماڭسۇن ، غول ئارقىدىن بارسۇن» دەپ يارلىق چۈشتى . بارانغار ئەمىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەتىگەندە كېتىپ بولغانىدى . قوشۇن يېقىنلاشقاندىن كېيىن خان يارلىق چۈشۈرۈپ : «ياسال ئاستا بارسۇن ، مەن ئاۋۋال بېرىپ ئەھۋالنى كۆرۈپ باقاي» دېدى . شۇنىڭدىن كېيىن خان ئىلگىرىلەپ يېتىپ كەلدى . جەۋانغار ياسالىمۇ ئاللىبۇرۇن يېتىپ كېلىپ ئۇرۇش قىلىۋاتقانىدى . خانىنىڭ غالىب ئاتلىق گۇرۇھى يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۇلارغا تېخىمۇ كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە چەكسىز شاد ـ خۇراملىق ھاسىل بولدى . چۈنكى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خانىنىڭ مۇبارەك قەدىمگە ئىنتىزار ئىدى . بۇ نۇسرەت قۇچقۇچى ئەسكەرلەر خانىنى كۆرۈپلا ھەر تەرەپتىن بىراقلا ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەنگە تاشلاندى . بېيىت :

تۇزۇپ تىرى بارانلىق ئەتمەك فەنىن ،
قىلىپ پارە ـ پارە ئەدۇۋ جەۋشەنىن .
ئۇرۇپ خەيلى ئەئداغە شەمشىرۇ تىر ،
چىقارىپ ئۇلار جانىدىن مىڭ نەفىر .
تۇرالماي ھەمە دۈشمەن ئەتتى فەرار ،
كى شىر ئالدىدا تۇلكەگە نې قەرار ؟

دېمەك ، غول قوشۇن يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ئالدىن كەلگەن لەشكەرلەر دۈشمەنلەرنى قاچۇردى . خاجە ساقىئەلى[1] دېۋانى ئالىي مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەسلى

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «خاجە سەفى ئەلى» دېيىلگەن .

خوراسان ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى ، ھەمىشە شىجائەت قوللىرىنى ھىممەت ياقىسىدىن ئاجراتمايتتى . ئۇ ئادەملىرى بىلەن بالدۇر يېتىپ كەلگەندى ، خانىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ھەممىدىن ئىلگىرى دۇشمەن لەشكىرىنىڭ مەركىزىگە ئۆزىنى ئۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىپ كەتتى . ئۇ شىجائەت قوللىرىدىن ئېھتىيات تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئۇرۇش دەرياسىغا غەرق بولۇپتۇ . شۇ ئەسنادا سەرمەن ئېرىق دېگەن بىر چوڭ ئېرىقنىڭ ئىچىدە بىر پىيادە ئوقياچى كامانغا ئوقنى بەتلەپ تۇرغانىكەن . خاجە ساقىئەلى ئېتىنى ئېرىقتىن پەرۋاسىز سەكرىتىپ ئۆتۈپ ، ئېرىقنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى دۇشمەنلەرگە شەمشەر ئۇرماقچى بولغاندى ، ئېرىق ئىچىدە [ئوقنى بەتلەپ تۇرغان] پىيادە خاجە ساقىئەلىنىڭ كۆزىگە بىر ئوق ئاتتى . ئوق شۇنداق تەگدىكى ، ئۇنىڭ گەدىنىدىن تېشىپ چىقتى . [خاجە ساقى ئەلى] شۇ يەردىلا ئاتتىن يىقىلدى .

شۇ ئەھۋال ئۇستىدە دۇشمەن يېڭىلدى ، ئۇلار خانىنىڭ باھادىرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقەت قىلالماي قاچتى . ھەممە لەشكەر يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا ئىلگىرى كەلگەن جامائەت قوغلاپ يۇرۇپ ، تاكى دەرۋازىغا يېتىپ بارغۇچە ئۇلارنىڭ ئۆلۈكىدىن دۆۋە قوپاردى . پۈتكۈل ئالەم مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى بولغان بۇيۇك تەڭرىنىڭ ئىنايىتى ۋە ئىلتىپاتى بىلەن بىر سائەت ئىچىدە بۇ قەدەر ياراغ ـ جابدۇقلۇق زور لەشكەر ھالاكەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ بىر دۆۋە تۇپراققا ئايلاندى . قۇتۇلۇپ قالغانلىرى بار جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ ئاران دېگەندە قەلئەگە كىرىۋالدى ۋە دەرۋازىنى تاقاپ ، ھالى خاراب ، باغرى كاۋاپ ھالەتتە قەلئەگە بېكىندى .

بۇ كېچە خان شۇ يەرگە يېقىن بىر جايغا چۈشتى . دۆلەت سۇبھىسى نۇسرەت ئۇيۇقىدىن كۆرۈنۈپ ، تۈن كۈنگە ئالمىشىش بىلەنلا [خان] يەنە ياسال تۈزۈپ قەلئەگە يېقىن باردى . كۆردىكى ، ئۇ يەردە بىرمۇنچە يالغۇز ـ ياياق ئەسكەردىن باشقا ھېچ نەرسە يوق

ئىدى ، شۇڭا قايتىپ كېلىپ توقساق[1] قا چۈشتى . ئەتىسى قارا تازغۇن سۈيىدىن ئۆتۈپ ياڭىمىسار تەۋەسىدىكى تېرەك[2] ئاتلىق يەرگە چۈشتى . [خان] بۇ مەنزىلدە يۈك - تاق ۋە تەئەللۇقاتلىرىنى «ئاستا كېلىڭلار» دەپ قالدۇرۇپ قويۇپ ، ياڭىمىسار قەلئەسىگە يېقىن باردى . ياڭىمىسار خەلقى قەلئەدىن چىقىپ ، بىر نەچچىلىگەن پىيادىلەر قەلئەنىڭ تېشىدا — سېپىل تۈۋىدە تۇرغان بولسا كېرەك . يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان مىدەكە باھادىر ئۇ پىيادىلەرگە ھۇجۇم قىلدى . ئۇلار بېرىپ قارىسا دۇشمەنلەر مۇستەھكەم ئورۇندا تۇرغانكەن ، بىر سائەت تۇرۇپ بېقىپ ئارقىسىغا ياندى .

خان نەچچە كۈنگىچە ئۇ چېگرادا ۋاقىتلىق ماكانلىشىپ تۇردى . خان مىرزا ئەبابەكر ياركەندتىن لەشكەر ئېلىپ كېلىدۇ ، دەپ پەرەز قىلغانىدى . تاكى ئىككى ئاي مۇددەت ئۆتتى ، مىرزا ئەبابەكردىن ھېچ ئەسەر بولمىدى . شۇ ۋاقىت ئىچىدە مىرزا ئەلى تاغاي ، ھاجى مىرزا ۋە يەنە بىر جامائەتتىن بىر نەچچە كىشى ئايرىلىپ چىقىپ ، سارىغقول تاغلىرى تەرىپىگە بېرىپ چاپقۇن قىلىپ ، مال - مۈلۈك ، قوي ۋە ھەددۇھىسابسىز ئولجىلارنى ئېلىپ كەلدى . شۇ كۈنلەردە يەنە مۇھەممەد قىرغىز كېلىپ خانىڭ مۇبارەك ئاياغلىرىنىڭ توپىسىنى كۆزىگە سۈرمە كەبى سۈرتۈپ ، خانىڭ ئىنايەت ۋە ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ ئابرۇي تاپتى . ئۇ «ياركەندكە بېرىپ مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ كېلىمەن» دەپ خاندىن رۇخسەت تىلىدى . خانمۇ ماقۇل كۆرۈپ رۇخسەت بەردى ۋە بىرنەچچە مۆتىۋەر كىشىلەرنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئەۋەتتى . مۇھەممەد قىرغىز ياركەندكە يۇرۇش قىلىپ كەلدى

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «توقۇزئاق» دېيىلگەن .

② بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «باۋىرەك» ، ئىككىنچى نۇسخىدا «ياۋىرەك» دېيىلگەن . تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بۇريا تېرەك» دەپ ئېلىنغان .

ۋە يارکەندکە ئىككى فەرسەڭ يىراقلىقتىكى ئارسلانباغ ئاتلىق جاينى چاپقۇن قىلىپ ، بىر مۇنچە ئولجا ئېلىپ قايتىپ كەلدى ھەمدە : «مىرزا ئەبابەكر لەشكەر يىغىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋېتىپتۇ ، پۇقرا ۋە دېھقانلارغا ئات ، قورال ـ ياراغلارنى بېرىپ لەشكەر قىلىپ تۇرۇۋېتىپتۇ ، لېكىن كارغا يارىغۇدەك لەشكەر يىغالماپتۇ » دېگەن ئېنىق خەۋەرنى كەلتۈردى . خان بۇ ئۇچۇرنى ئاڭلاپ يارکەندکە يۈرۈش قىلدى .

قىرىق بەشىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ يارکەندکە يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار بەزى ھېكايەتلەرنىڭ بايانى

مۇھەممەد قىرغىز مىرزا ئەبابەكرنىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن بارلىق چارە ـ تەدبىر ئىگىلىرى بىردەك : «يارکەندکە بارايلى ، ئەگەر مىرزا ئەبابەكر چىقىپ ئۇرۇش قىلسا ، تېخى ياخشى . مۇبادا قەلئەدىن چىقمىسا ، يارکەند تەۋەسىدە ئەسۋاب ـ ئەسلىھە ۋە ئاش ـ ئوزۇقلار ناھايىتى تولا ، يارکەند قەلئەسىنى تولۇق مۇھاسىرە قىلغىلى بولىدۇ . يارکەند ئىشغال قىلىنسىلا كاشغەر ۋە ياڭىھىسارمۇ جەڭگۇجىدەلسىزلا قولغا كىرىدۇ » دېگەن مەسلىھەتكە كېلىشتى ، خانمۇ بۇ مەسلىھەتنى لايىق كۆرۈپ پۈتكۈل لەشكىرى بىلەن يارکەند تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى . ئۇلار ياڭىھىساردىن ئون فەرسەڭ يىراقتىكى سۇكەت ئاتلىق كەنتكە يېتىپ كەلدى . بۇ يەرگە مىر ئەييۇب ۋە بەزى خالايىقلار قېچىپ كەلگەنىدى ، ئۇلارنىڭ ئەھلى ئاياللىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك

كىشىلىرى يوق ئىدى . ئۇلارغا قاراتېگىن[1] تەرەپكە قېچىش تەشۋىشى چۈشكەنىدى ، ئەمما بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قېلىپ ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قاچالمىدى . بىرنەچچە كىشى ئايرىلىپ قارا تېگىن ۋە ھىسار تەرەپكە كەتتى . شۇ سۆز ئۈستىدە مىدەكە باھادىر : «كاتتا بەگنىڭمۇ قېچىش نىيىتى بار » دەپ مەلۇم قىلدى . بۇ كاتتا بەگ بۇ كىتابنىڭ بېشىدىراق تىلغا ئېلىنغان مىر ئەھمەدقاسىم كوھبەرنىڭ ئىنىسىدۇر . مىر ئەھمەدقاسىم تاشكەندنى تاشلاپ كەتكەن چاغدا كاتتا بەگ سايرامدا ئىدى ، بىر يىل سايرامنى مۇھاپىزەت قىلدى . [بابىر] پادىشاھ كابۇلغا كەتكەندىن كېيىن كاتتا بەگنىڭ ھېچ تەرەپتىن ئۈمىدۋارلىقى قالمىدى . شۇڭا ، ئۇ ئاخىر سايرامنى قاسىمخانغا بېرىشكە ۋەدە قىلىپ ، قاسىمخاننى تاشكەند ئۈستىگە كەلتۈردى . بۇ ھېكايەت يۇقىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى . كاتتا بەگ قاسىمخاننىڭ خىزمىتىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئەندىجانغا — خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى ، تاكى مۇشۇ ۋاقىتقىچە خانىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى . شۇڭا ، بارلىق ئەمىرلەر مىدەكە باھادىرنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ : «ئۇنىڭ قېچىشى راست ، چۈنكى ئۇ بابۇر پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرىدىندۇر . ئۇنىڭ قاچىدىغان ئەلپازى بار ، شۇڭا ھەقىقىي ئەھۋال ئېنىقلانمىغۇچە كاتتا بەگنى قاماپ قويۇش كېرەك » دېيىشتى ، ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلەپ قارار قىلىشتى . خان ئەمىرلەرگە : «مەن كاتتا بەگكە كېپىللىك قىلمەن . ئەگەر ئۇ قېچىپ كەتسە ، مەن ئۇنىڭغا زامىن بولۇپ كېپىللىك قىلاي » دېدى . خان شۇنىڭدىن كېيىن كاتتا بەگنى چاقىرتىپ كېلىپ : «سەن توغرۇلۇق بىر قىسما ھېكايىلەرنى قىلىشۋاتىدۇ . سەن مەرد ـ مەردانە كىشىسەن . سېنىڭ قېچىشىڭ مۇناسىپ ئەمەس ، مەن ئەمىرلەر ئالدىدا سەن ئۈچۈن

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «قايرتېگىن» دېيىلگەن .

كېپىل بولدۇم . ئەگەر بۇ مۇھىم پەيتته ھەمدەملىك قائىدىسىنى بەجا كەلتۈرسەڭ ، سېنىڭ مۇراد ۋە خاھىشىڭ ھەرقانداق نەرسىدە بولسا ، ئۇنى سەندىن ئايمايمەن . ئەگەر قېچىپ كېتىپ ئەمىرلەر ئالدىدا مېنى خجالەتچىلىكته قويساڭمۇ ، سېنىڭ ئىختىيارىڭ» دېدى . كاتتا بەگ بۇ سۆزگە جاۋاب بېرىپ : «مەن بۇنداق مۇھىم ئىش ۋاقتىدا قېچىپ كېتىدىغان ئۇ دەرىجىدە نامەرد ئەمەسمەن» دېدى ، بۇنىڭدىن زىيادە مۇبالىغە سۆزلەرنى سۆزلىمىدى . شۇ سۆز بىلەنلا سۈكۈت قىلدى ، خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ يۈرىۋەردى .

ئەلقىسسە ، ئۇلار بۇ ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن يارکەندکه بېرىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى . ئەتىسى شەرق شاھى (قۇياش) ئۆزىنىڭ ئالتۇن تۇغىنى جىلۋىلەندۈردى . ئۇلار يەنە قايتىپ ياڭىسارغا يۈرۈش قىلدى . بەيىت :

مىنىپ فەتھ رەخشىگه ، بولدى رەۋان ،
سەئادەت قەرىنۇ زەفەر ھەمئىنان .
ركابىدا مەردانى تۈران زەمىن ،
قىلىپ جۈملە دۈشمەن ساری قەسدى كىن .
سالىپ جۈملە ئەبرۇلارىغه گىرىھ ،
بېرىپ سۇ سىنانىغه ، ياسىغه زىھ .

كۈن چۈش بولغان ۋاقىتتا ئۇلار ياڭىسار قەلئەسىگه يېقىنلاپ باردى . بۇ چاغدىكى ناھايىتى ياخشى بىر تاسادىپىيلىق شۇ بولدىكى ، كاشغەردە قالغان لەشكەرلەر خانىنىڭ يارکەندکه يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپلا ياڭىسار ئەمىرلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا كىشى ئەۋەتىپ : «بۇ يەردىكى بەزى ئەمىرلەر تەشۋىشلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ . بۇ يەردە پاراكەندە ۋە ھەمدەمسىز لەشكەرلەرلا قالدى . ئەگەر [ياڭىسارىدىكى] كاشغەرلىكلەردىن بىرمۇنچە كىشى ئۆيۈڭاقلىرى بىلەن بىللە كۆچۈرۈلۈپ كاشغەرگە ئەۋەتىلسە ، بۇ يەردە پۈت تىرەپ تۇرغىلى بولاتتى» دېيىشتى . ياڭىسار ئەمىرلىرى بۇ

سۆزنى مۇڭاپىق ۋە پايدىلىق ھېسابلاپ ، [ئۇ يەردىكى] كاشغەر خەلقىدىن نۇرغۇن كىشىنى ياڭىسارداىن ئەھلى ئاياللىرى بىلەن بىللە كۆچۈرۈپ كاشغەرگە ماڭدۇرغانىدى . بۇ خالايىقنىڭ ھەممىسى ياڭىسار قەلئەسىدىن چىقىپ ، ياڭىسار ئېقىنىنىڭ سۈيىدىن ئۆتۈپ كېتىڭاتاتتى ، دەل شۇ چاغدا خان لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كەلدى . بېيىت :

يېتىپ كەلدى شىرانى خەيلى مۇغۇل ،
كى سۇندىلار ئۇل جەمئ قەتلىغە قول .
قىلىپ غارەت ، ئەيلەپ ھەممە زىرى دەست ،
ئېتىپ جۇملە سەرۇەرلەرىن يەرگە پەست .

كاشغەرگە كېتىڭاتقان بۇ نۇرغۇن كىشىلەر خانىنىڭ غالىب لەشكەرلىرىگە ئولجا بولۇپ ئەسىرگە چۈشتى ، بۇ چاغدا خان يېتىپ كەلدى . ئەمما ، ياڭىسار خەلقى ھەممىسى پىيادە بولۇشۇپ ، يارلىق ۋە ئېگىز - پەس ، مۇستەھكەم يەرلەرگە بېكىنىپ مەردانە ئۇرۇش قىلىشقا ھازىرلانغانىدى . خان يېتىپ كەلگەن ھامانلا كاتتا بەگ ئېتىنى ئالدىغا ماڭغۇزۇپ مىدەكە باھادىرغا قاراپ : «ئاشۇ كۇنى مېنى قاچىدۇ ، دېدىڭ . مەرد بولساڭ ، بۇگۇن كەلگىن ، قايسىمىز قاچىدىكەنمىز ، بۇگۇن مەلۇم بولسۇن» دەپ ھەيۋەت بىلەن نەرە تارتتى . مىدەكە باھادىرمۇ شجائەتلىك پالۋان ئىدى ، «نەچچە يىللاردىن بېرى مۇشۇنداق كۇننىڭ كېلىشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم» دېدى ئۇمۇ ئېتىنى ئالدىغا ئۆتكۇزۇپ . بۇ ئىككى باھادىر دۇشمەنگە قاراپ ئېتىلدى . بېيىت :

ئەدۇغە قىلىپ ھەملە بۇ ئىككى يار ،
بىرى رۇستەمۇ بىرسى ئىسفەندىيار .

ئۇلارنىڭ بارىدىغان يولى تار ئىدى . يولنىڭ بىر تەرىپى

ياڭىھسار ئېقىنى ، بۇ سۇ تازا ئۇلغايغان مەزگىل بولۇپ ، ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇراتتى ، يەنە بىر تەرىپى ئېگىز يار ئىدى . دېمەك ، بۇ يەردە ئوچ ئاتلىق تەستە ماڭغۇچىلىك يول بار ، ئۇ يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىيادە كىشى ئۆتكىلى بولغۇدەك قىلىپ ئىشىك ئورنىتىلغانىدى . ساۋۇت كىيگەن نۇرغۇن پىيادە كىشىلەر ئۇ ئىشىكنىڭ ئىچىدە تۇراتتى ، بىرنەچچە پىيادە ئوق ئېتىش ئۇچۇن ئىشىكتىن تاشقىرىغا چىققانىدى ، بۇ ئىككىسى باھادىر ھۇجۇمغا ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ پىيادىلەرمۇ ئىشىكنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى . كاتتا بەگنىڭ ئېتى مىدەكە باھادىرنىڭ ئېتىدىن ئۆتۇپ كەتتى . مىدەكە باھادىر ئېتىغا ھەرقانچە قامچا ئۇرۇپ باققان بولسىمۇ ، ئىلگىرى ئۆتەلمىدى . كاتتا بەگ ئۇلارغا يېقىنلاپ بېرىش بىلەنلا ئۇ پىيادىلەر كاتتا بەگنىڭ ئېتىغا ئوق ئاتتىى . ئوق شۇنداق تەگدىكى ، ئات شۇ يەردىلا يىقىلدى ، كاتتا بەگ ئېتىدىن ئايرىلدى . ئۇ يەر يانتۇلۇق بولغاچقا ، ئات دومىلاپ سۇغا چۇشۇپ كەتتى . كاتتا بەگ پىيادە قارشى تەرەپتىكى پىيادىلەرگە ئېتىلدى ، ئۇلار ئىشىك ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقتىن ، كاتتا بەگنىڭ شەمشىرى ئۇلارغا يەتمىدى . ئارقىسىدىن مىدەكە باھادىر يېتىپ كېلىپ : «رەھمەت ساڭا ، باھادىرلىق شۇنچىلىك بولار . ئەمدى يانغىن ! » دېدى . كاتتا بەگ ئۇنىڭغا : «تاكى سەن يانمىغۇچە مەن يانمايمەن ! » دېدى . مىدەكە باھادىر قارىسا سېپىل ئۇستىدىن ئوق يامغۇرىدەك يېغىۋاتىپتۇ . ئەگەر بۇنىڭدىن ئارتۇق جۇرئەت قىلىدىغان بولسا ، ھەر ئىككىلىسى نابۇت بولغۇدەك . شۇڭا ، مىدەكە بالدۇر ئارقىسىغا ياندى . ھەر ئىككىلىسى خانىنىڭ ئالدىغا قايتىپ كەلدى ، خان كاتتا بەگنى ماختاپ ئىلتىپاتلارنى قىلدى . خالايىق مىدەكە باھادىرغا تاپا ـ تەنە قىلىشتى . مىدەكە باھادىر ئۇلارغا : «دۇشمەنگە زەربە بېرىش ئۇچۇن ئورۇن تارلىق قىلدى ، كاتتا بەگنىڭ ئەسەبىيلىكى تۇتقانلىقتىن جاھىللىق قىلدى . ئەگەر مەنمۇ جاھىللىق قىلىدىغان بولسام ، ھەر ئىككىلىمىزگە ئۆلمەكتىن باشقا ئىش يوق ئىدى .

شۇڭا ، بۇ ئەسەبىيلىكنى ئۇنىڭغا قويدۇم ، نەتىجىدە ئىككىلىمىز سالامەت قالدۇق » دېدى . مىدەكە باھادىرنىڭ بۇ ئۆزىنىسىنى بەزىلەر لايىق تاپتى ، بەزىلەر قوبۇل قىلمىدى .

شۇنىڭدىن كېيىن ياڭىھىسار مەھەللىسىدە ھەربىر كىشى ئۆزىگە لايىق بىر ئورۇننى ئىگىلەپ جايلاشتى . بۇ ۋەقە بولۇپ نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مىر ئەيىۋب تەپلىك ئىستىسقا كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى . كېسىلىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خان ئۇنى كۆرگىلى بارغانىدى ، مىر ئەيىۋب خانغا : «بابۇر پادىشاھنىڭ تۇز ھەققىنى ساقلىيالمىدىم ، ئۇنىڭغا بەرگەن ۋەدەمدە تۇرالمىدىم . ماڭۇ تۇرغان بىر توپ توڭغۇزلار ۋە تىلسىزلارنىڭ تەرغىباتى تۇپەيلىدىن ۋەدەمنى بۇزدۇم » دەپ موغۇل سەردارلىرىنى ئىشارەت قىلدى . چۈنكى ، ھىساردا شۇلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن مىر ئەيىۋب بابۇر پادىشاھتىن يۈز ئۆرۈگەنىدى . ئۇ يەنە خانغا : «مېنى ۋەدە ۋە قەسەمنىڭ ھەققى تۈتتى . مانا ھازىر قورسىقىم تاراق - تاراق قىلىۋاتىدۇ . ئاشۇ يامان قىلمىشنىڭ جازاسى جېنىمغا يېتىۋاتىدۇ . بۇ تۇرۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كۆزۈمگە توڭغۇز ۋە ئېيىقتەك كۆرۈنۈۋاتىدۇ » دېدى . **رۇبائىي :**

تا مۇمكىندۇر قىلمە قەسەم ، قاچغىل تېز ،
ھەق تىغى دۇرۇيەسىغە سەن قىلمە ستىز ،
ناچار زەرۇرەتدىن ئەگەر قىلساڭ ئەھد ،
تا جانىڭۇ بار ، سىناردىن ئەتكىل پەرھىز .

مىر ئەيىۋب ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى ئۇنىڭ قېرىندىشى مۇھەممەد بەگكە تاپشۇرۇلدى .

شۇ كۈنلەردە ھەربىر كۈن ئۇرۇشتىن خالىي ئەمەس ئىدى . ھەربىر كىشىنىڭ كۆڭۈل خەزىنىسىدە شىجائەت جاۋاھىراتلىرى يوشۇرۇنغان بولسا ، بىر - بىرلەپ ئاشكارا بولۇۋاتاتتى . شۇ جۈملىدىن مىدەكە باھادىر ، ئەبدۇلۋاھىد باھادىر ، خۇداقۇلى ئىشقاۋۇل (شاقاۋۇل) ، مۇھەممەدئەلى تۈمەن قاتارلىقلار ھەممە

زاماندا شلىرى ئاربسىدا گەۋدىلىك كۆزگە كۆرۈندى . باشقا باھادىرلار بىر نۆۋەت ياكى ئىككى - ئۈچ نۆۋەت شىجائەت كۆرسەتتى . ئەمما ، بۇ تۆت پالۋان ناگان - ناگان بەزى كۈنلىرى ئۇرۇش قىلمايتتى ، كۆپىنچە كۈنلىرى بۇلار ئۇرۇش قىلىپ مەردلىك - مەردانىلىكنى تولۇق بەجا كەلتۈرەتتى ، بۇلار ئۇرۇش قىلىپ مەردلىك ۋە مەردانىلىك قىلمىغان ئۇرۇش ئاز كۆرۈلگەنىدى .

دېمەك ، مىرزا ئەبابەكرىنىڭ كەلمەيدىغانلىقى مەلۇم بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ھەممەيلەن بىردەك : «ياڭىھىسار قەلئەسىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىش كېرەك» دېيىشتى . ھەممەيلەننىڭ پىكرى شۇنىڭغا قارار تاپقاندىن كېيىن يۇقىرىدا موغۇلنىڭ ئاددىي خەلقى ئىچىدىكى مۆتىۋەرلەر قاتارىدا ئېتى تىلغا ئېلىنغان خاجە ئەلى باھادىرنى يارىكەند چۆلىنىڭ چېگرىسىدىكى مەنزىلدە قاراۋۇل بولۇپ مىرزا ئەبابەكرىنىڭ خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا ئەۋەتتى . «ئەگەر ياڭىھىسار قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان مەزگىلدە مىرزا ئەبابەكر كېلىپ قالسا ، خاجە ئەلى باھادىر دەرھال خەۋەر يەتكۈزسۇن ، بىز ئۇنىڭ چارىسىنى قىلايلى» دەپ خاجە ئەلى باھادىرنى ماڭدۇردى .

قىرىق ئالتىنچى باب

[كاشغەر خانلىقىنى ئىشغال قىلىشنىڭ ئاچقۇچى بولغان] ياڭىھىسار قەلئەسىنىڭ ئېلىنغانلىقىنىڭ بايانى

ياڭىھىسارنى ئىشغال قىلىش كاشغەر مەملىكىتىنى ئىشغال قىلىشنىڭ ئاچقۇچى ئىدى ، بۇ ئەھۋال مۇنداق بولۇپ ئۆتتى :

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى[1] ئىدى. ياڭىھىسار قەلئەسىنىڭ ئەتراپى مۇلجار[2] قىلىپ تەقسىم قىلىندى، خان قەلئەگە يېقىن بىر يەرگە چۈشتى. شۇ قەدەر يېقىن ئىدىكى، ئەگەر سېپىلدىن ئوق ئاتسا، خان چۈشكەن يەرنىڭ تۆپىسىدىكى يارغا يېتەتتى. مۇلجارنىڭ تەقسىملىنىشى مۇنداق بولدى: شىمال تەرەپتىن مۇلجار ئېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، قەلئەنىڭ شىمال تەرىپى چوڭقۇر يار، لەخمە كولاشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن قەلئەنىڭ شىمال تەرىپى مۇلجارغا كىرگۈزۈلمىدى. قەلئەنىڭ كۈنپېتىش تەرەپتىكى بىرىنچى بۇرجى[3]نى خان ئۆزى باشلىق قۇل باھادىرلار — ئۇلار ھەمىشە خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولاتتى، ھېچقايسى قوشۇنغا تەۋە ئەمەس ئىدى — مۇلجار قىلىپ ئالدى. يەنە شۇ كۈن ئولتۇرۇش تەرىپىدىن خانىنىڭ بىر يېنىدا قەلئەنىڭ يەنە بىر بۇرجى پەقەت مۇھەممەدھەيدەرگە قارار تاپتى. پەقەرنىڭ ئوڭ يېنىمدا بىر بۇرجنى مىرزا ئەلى تاغاي، قۇتلۇق مىرەك مىرزا ۋە بەھرىكە مىرزىلار بىر لەخمىگە شېرىك بولۇپ مۇلجار قىلىپ ئالدى. بۇلارنىڭ يېنىدىن بىر بۇرجنى بابا ساريغ مىرزا ۋە شەھباز مىرزىلار ئالدى ھەمدە بەھرىن[4] جامائىتى بىلەن بىللە بىر لەخمىگە مەسئۇل بولدى، مىرزا مۇھەممەد بەگ بىلەن بەگمۇھەممەد [بەگ] بىر لەخمىگە شېرىك بولدى. بۇلارنىڭ يېنىدا بىر بۇرج بولۇپ، جەنۇب تەرەپكە مايىل ئىدى، ئۇنىڭ جانەكە مىرزا[5] ۋە بىشكە مىرزالار مۇلجار قىلىپ ئالدى. جەنۇب تەرەپتە بىر لەخمىنى مۇنكە بەگ

① ھىجرىيە 920 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى مىلادىيە 1514 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

② مۇلجار — ئورۇن، مۆلچەر، ھەربىي نىشان.

③ بۇرج — قەلئە تاملىرىنىڭ ئۇستىدىكى مۇنار.

④ بەھرىن — باشقا تارىخىي كىتابلاردا «بارىن، باغارىن» دەپمۇ ئېيتىلغان (مۇھەررىردىن).

⑤ جانەكە مىرزا — خەنزۇچە نەشرىدە «جەنكە مىرزا» (Janka Mirza) دەپىلگەن (مۇھەررىردىن).

مۇلجار قىلىپ ئالدى . ئۇنىڭ يېنىدىن بىر لەخمىنى مىر ئەيىۋىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان مىر مۇھەممەد تاللىۋالدى . ئۇنىڭ يېنىدا مىر قەنبەر ، ئەلى مىرەك بارلاس ، بۇلارنىڭ يېنىدا مىر دائىمئەلى ، ئۇنىڭ يېنىدا قارا قۇلاق مىرزا ، ئۇنىڭ يېنىدا سەييىدمۇھەممەد مىرزا مۇلجار ئالدى . قەلئەنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىمۇ شىمال تەرىپىگە ئوخشاش ئېگىز يار ئىدى . ئۇ تەرەپكىمۇ كۇچ ئىشلىتىلمىدى .

بەش كېچە - كۇندۇز تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى . ھەرقايسى ئەمىرلەر ئۆز مۇلجارلىرىنىڭ لەخمىسى ئۇچۇن پۇتكۇل ۋۇجۇدى ، بار كۇچى بىلەن كىرىشىپ ، بارلىق سايە - سەۋبىلەرنى كۆرسىتىشتى . ھەزرىتى خانغا قارار تاپقان لەخمىدىكى باھادىرلارنىڭ قاتتىق تىرىشچانلىقى ۋە ھەزرىتى خانىنىڭ دۆلەت - ئىقبالىنىڭ بەرىكىتىدىن بەشىنچى كۇنى قەلئەنىڭ بۇ بۇرجى پەلەك بۇرجىدەك راۋان بولدى ، ئاسمان بىلەن بوي تالاشقان بۇ بۇرج يەر بىلەن يەكسان بولدى . ئەمما ، سېپىلنىڭ ئەسلى قىسمىدىن ئازراق قېپقالدى . بۇ كۇنى ھەممەيلەن ھەسسىلەپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى . ھەممە لەخمىلەر شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، ئازراق كۇچىسىلا سېپىل يىقىلغۇدەك ھالغا كېلىپ قالدى . ھەممە بۇرجلاردىن مۇستەھكەمرەك بىر بۇرج بار ئىدى ، ئۇنىڭغا جانەكە مىرزا بىلەن بىشكە مىرزا مەسئۇل بولۇپ لەخمە ئۇرۇۋاتاتتى . ئۇلار تەگدىن تاكى ئاتمىش گەز چوڭقۇرلۇققىچە كولىدى .

شۇ ئەھۋال ئەسناسىدا خاجە ئەلى باھادىرنىڭ كىشىلىرى ئەلىكە ئاتلىق بىر سەردارنى يەنە بىرنەچچە سەردارلار بىلەن بىللە تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى . بۇ ئەلىكە ياڭىھىسار قەلئەسىنىڭ ئەمىرى ئەمىن دارۇغەنىڭ ئوغلى ئىدى . ئەمىن دارۇغە مىرزا ئەبابەكرنىڭ مۇتىۋەر كىشىلىرىدىن ئىدى ، شۇڭا ياڭىھىسار قەلئەسىنىڭ مۇداپىئەسىگە ئالاقىدار زۇرۇر ئىشلارنى پۇتۇنلەي ئەمىن دارۇغەگە تاپشۇرغانىدى .

بۇ ئەلىكەنى تۇتۇپ كېلىش ۋەقەسى مۇنداق يۇز بەرگەنىدى :

مىرزا ئەبابەكر ياڭمىسارغا بېرىپ خانىڭ لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇش نىيىتىدە يارکەندته نۇرغۇن لەشكەر ۋە ساناقسىز ئەسلىھەرلەرنى تەييار قىلغانىدى . ئۇ لەشكەرلىرى ئىچىدىن بىرقانچە كىشىنى تاللاپ قىزىلدا قاراۋۇللۇق قىلىپ تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ، ئۇلارغا ياڭمىسارنىڭ ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ كېلىشنى تاپشۇرغانىدى ۋە شۇنىڭغا قاراپ بىر پىكىرگە كەلمەكچى ئىدى . يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ۋەلى بەگنىڭ ئىنىسىنى بۇ بىر توپ جامائەتكە سەردار قىلىپ ئەۋەتكەنىدى .

بۇلار قىزىلغا يېتىپ كەلدى ـ دە ، «موغۇلنىڭ قاراۋۇلىمۇ بۇ يەردە ئىمىش» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىدى . ئۇلارنىڭ چۇشكەن يېرىنى ئېنىقلاپ شۇ كېچىسى خاجە ئەلى باھادىرغا شەبىخۇن[1] ئۇردى ، بۇ ۋاقىتتا خاجە ئەلى باھادىر باشلىق ھەممە لەشكەرلەر تازا ئۇخلاۋاتقانىدى . ناغرا ـ دۇمباق ، سۇرەن ـ چۇقان ۋە نەرە ـ غوۋغا سادالىرى كۆتۈرۈلگەنده ئۇيقۇدىن ئويغىنىشتى .

رۇبائي :

كېچە ئېردى قەتران مەسەللىك سىياھ ،
نەسەييارە پەيدا ، نە يەردىن نە ماھ .
نە دۇشمەن پەددار ئېردى نە دوست ،
بىرى بىرسىدىن يىرتىشۇر ئېردى پوست .
[سەدا چەكتى بۇ كېچە شەمشەر ، كەمان ،
كېسىپ ئالدى پىل قۇيرۇقىن ئارسلان] .

بەس ، بۇلار ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ساراسىمىگە چۇشۇپ ھوشلىرىنى يوقتىپ قويۇشتى ، ھەممىسى ئەقىل ـ ئىدراكلىرىدىن

① شەبىخۇن — كېچىدىكى تۇيۇقسىز ھۇجۇم ، تۇندىكى باسقۇن .

ئايرىلىپ ئۆز - ئۆزىدىن ۋە خالايىقتىن بىخەۋەر بولۇپ ئىلاجسىز ۋە ئىختىيارسىز قېچىشقا يۈزلەندى .مىسرا :

يىقىلىپ - قوپۇپ قاچىلار ھەر تەرەف .

پەقەت خاجە ئەلى باھادىرلا ھىممەت تىزگىنىنى قولدىن بەرمىدى ، جۈرئەت ئېتەكلىرىنى مەھكەم تۇتتى ، يۈگۈرۈك ئاياغلىرىنى مۇقىملىق ئورنى ئۈستىگە قويدى . ئۇ قاچماستىن بەرقارار تۇرۇپ ئۆزىگە تەۋە كىشىلەرنىڭ ئېتىنى بىر - بىرلەپ چاقىراتتى ، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلەتتى . شۇنداق قىلىپ خاجە ئەلى باھادىرنىڭ تەۋەلىرىدىن بىرنەچچە كىشى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا يىغىلدى ، ئۇلارمۇ ئۆزىنىڭ تەۋەلىرى ۋە دوستلىرىنىڭ ئىسمىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن بىر - بىرلەپ چاقىرىشقا باشلىدى . قېچىپ كېتىۋاتقان بىرمۇنچە جامائەت بىر يەرلەرگە بارغاندا ھوشلىرىغا كەلدى ، دىققەت قىلغاندى ، قۇلاقلىرىغا دوستلىرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى . شۇنىڭدىن كېيىن كۆڭلىنى توختىتىپ يۈرەكلىنىپ ئارقىسىغا ياندى ۋە خاجە ئەلى باھادىرنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىشتى . ئۇلار قاراڭغۇ كېچىدە بىر - بىرلىرىگە ئوق ئېتىشاتتى . قاراڭغۇ كېچە يورۇق تاڭغا ئالماشتى ، تۇتۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنى ئېنىق كۆردى . شۇنىڭدىن كېيىن دۈشمەن ئۆزىنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى سەزدى . چۈنكى ، پىر ئەلى بەگنىڭ تەۋەسىدىكىلەر يۈز كىشى ، خاجە ئەلى باھادىرنىڭ تەۋەسىدىكىلەر ئۇچ يۈز كىشى ئىدى . كېچە قاراڭغۇلۇقىدا ئۇلار بىر - بىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىدىن بىخەۋەر ئۇرۇش قىلغانىدى . پىر ئەلى بەگ قاراپ كۆردىكى ، قېچىپ قۇتۇلۇش نامەردلىكتۇر ، ھىممەت بىلەن ئۆلۈش مەردانىلىكتۇر ، شۇڭا ئۇ يەرگە يېقىن يەردە بىر باغ بار ئىدى ، شۇ باغقا بېكىندى . جاھاننى يورۇتقۇچى قۇياش تېخى تولۇق كۆتۈرۈلۈپ بولماي

تۇرۇپلا ئۇ جامائەتنىڭ ئۆمۈر قۇياشى زاۋاللىق مەنزىلىگە يېتىپ قالدى . ئۇ يۈز كىشىدىن ئىككى كىشى ئىلگىرى قېچىپ كەتكەندى ، شۇلارلا قۇتۇلۇپ قېلىپ مىرزا ئەبابەكرگە خەۋەر ئېلىپ باردى ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى . مەزكۇر ئەلىكەنى يارکەند ئەھۋاللىرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئۆلتۈرمەي ، ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ بېشىنى ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىپ يارىدار ھالەتتە خانىنىڭ غالىب دەرگاھىغا ئەۋەتتى . چۈش ۋاقتى بولغانىدى ، ئەلىكەنى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىشتى . ئەلىكەدىن مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئەھۋاللىرى ۋە يارکەندنىڭ خەۋىرىنى سورىدى ، ئەلىكە مۇنداق دېدى : «مىرزا ئەبابەكر بارلىق لەشكىرىي ئەسلىھەلەرنى تەييارلاپ تۇرۇۋاتىدۇ . ھەممە كىشىلەرگە مەلۇمكى ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئات ، قورال ـ ياراغ ، دۇبۇلغا ـ قۇياق ۋە باشقا ھەربىي ئۈسكۈنىلەر ، ئۇروش ئەسۋابلىرى جەھەتتە ھېچقانداق كەم ـ كۈتىسى يوق . بەلكى ئۆزىنىڭ لەشكىرىدىن يۈز ھەسسە كۆپ لەشكەرلەرگە يەتكۈدەك ئەسۋاب ۋە ئەسلىھەلىرى تەقمۇتەق تەييارداۇر . ئەمما ، ئۆزلىرىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى ۋە پەتھى نۇسرىتى بىلەن سەلتەنەت ئاساسىنى ۋە ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئۇلىنى بەرپا قىلغان لەشكەر باشلىقلىرى ، داڭلىق ئەمىرلەر ۋە مەردانە پالۋانلارنى ئۇ ئۆزى يوقلۇق پەردىسى ئىچىگە يوللىۋەتتى . مانا ئەمدى ئۇ لەشكەر تەييارلاۋاتىدۇ ، پۈتكۈل دېھقانلار ۋە شەھەر ـ بازارلاردىكى كاسىپ پۇقرالار ئارىسىدىن ئادەم تاللاپ لەشكەر قاتارىغا ئېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇلاردىن بىرىنى ئەمىر ، بىرىنى ۋەزىر ، يەنە بىرىنى ساھىب تەدبىر (مەسلىھەتچى) قىلىپ تەيىنلەۋاتىدۇ . ئۆمرى ئىچىدە چۈموچ دەستىسى ۋە ئۇماچ قاچىسىدىن باشقا نەرسىنى قولىغا ئېلىپ باقمىغان بۇ پۇقرالار ئەمدى قايسى قوللىرى بىلەن شەمشەر سېپىنى تۇتالىسۇن ؟ قايسى قوللىرى بىلەن تەدبىر تىزگىنلىرىنى تۇتالىسۇن ؟ گەرچە مىرزا

ئەبابەكر بۇ ئىشقا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ، ئەمما شۇنى ئېنىق بىلمەنكى ، ئۇنىڭ مۇرادى ھاسىل بولمايدۇ ، ئۇنىڭ بۇ بۇزۇق خىيالى ئەمەلىيەت ئالىمگە پەيدا بولالمايدۇ . »

ئەلىكە شۇ سۆزلەرنى دەپ مىرزا ئەبابەكرنىڭ ياڭىھىسارغا كەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ تولا مۇبالىغىلەرنى قىلدى ، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ھېچكىم ئىشەنمىدى . ھەممەيلەن : «بۇ ھازىر بالا ـ قازا قاينىمىدا چۆكۈپ كېتىۋاتىدۇ ، شۇڭا مۇشۇ ۋاستە بىلەن نىجاتلىق ساھىلىغا چىقىۋېلىشنى كۆزلەپ خۇشامەت ئېيتىكىگە قول سوزۇۋاتىدۇ » دەپ گۇمان قىلىشتى .

نامازشام ۋاقتى بولغانىدى . خاجە ئەلى باھادىرنىڭ كىشىلىرى يەنە بىر ئادەمنى تۈتۈپ ئېلىپ كەلدى . ئۇلار : «بۇ قېچىپ كېلىپتۇ . مىرزا ئەبابەكر زور قوشۇننى تەييارلاپ يارىكەندىن چىقىپ ، يارىكەندىن ئىككى فەرسەڭ يىراقلىقتىكى يەرگە كېلىپ چۈشۈپتۇ . مەن شۇ يەردىن قېچىپ كەلدىم ، دەيدۇ » دېدى . بۇ سۆزگىمۇ بەزىلەر ئىشەنمىدى ، «بۇ مىرزا ئەبابەكرنىڭ ھىيلىسى بولۇشى مۇمكىن . ئۇ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ياڭىھىسار مۇھاسىرىسىنى كەينىگە سۈرۈپ ، ۋاقىتنى سوزۇش ئۈچۈن بۇ ئىشنى قىلغان بولسا كېرەك » دەپ گۇمان قىلىشتى . شۇڭا ، ئۇ ئادەمنى قېيىن ـ قىستاققا ئالدى . شۇ قەدەر قىينىدىكى ، ئۇ ئادەم قىيناقتا ئۆلدى ، ئەمما يۇقىرىدا دېگەن سۆزدىن باشقا سۆزنى قىلمىدى ، ئاندىن ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشىنىشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە ئەمىرلەر مەسلىھەت قىلىپ : «بۇگۈن كېچە مۇھاسىرىسىنى قويۇپ تۇرۇپ ، ھەممە لەشكەرلەرنى ئېلىپ بېرىپ مىرزا ئەبابەكرنىڭ يولىنى توسايلى ، ئۇلار بىلەن ياڭىھىسار لەشكەرلىرى قوشۇلماستا ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلايلى » دېيىشتى . ئۇلار بۇ سۆزنى خانغا مەلۇم قىلدى ، خان پەرمان قىلىپ : «مەن مۇشۇ

يارنىڭ تۆپىسىدە ئولتۇرىمەن . ئەگەر مىرزا ئەبابەكر يېتىپ كەلسە ، بىر ئوقنى قەلئە تەرەپكە ، بىر ئوقنى مىرزا ئەبابەكر تەرەپكە ئاتىمەن . تاكى مۇشۇ يەردە ئۆلسەم ئۆلىمەنكى ، بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق يەرگە بارمايمەن . باشقىلار نېمىنى خالىسا ، ئۆزىنىڭ ئىختىيارى » دېدى . ئەمىرلەر خاندىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ھەممىسى ئەدەپ تىزلىرىنى يەرگە قويۇپ ئەرز قىلدى : «ئەگەر مىڭ جېنىمىز بولسىمۇ ، ھەممىسى خانىنىڭ ئاياغ ئاستىدىكى تۇپراققا پىدا بولسۇن . ئۆز ۋۇجۇدىنى خانىنىڭ شەرەپلىك ۋۇجۇدىدىن ياخشىراق كۆرىدىغان ، ئۆزىنىڭ خالاسلىقىنى خانىنىڭ خالاسلىقىدىن ئەلا بىلىدىغان قانداق ھىممەتسىز ئىكەن ئۇ ؟ ! » ئۇلار شۇنداق دەپ ھەممىسى خۇشال ـ خۇرام لەخمە ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى .

ئالتىنچى كۈنى پەلەك پادىشاھى قۇياش غالىبىيەت ۋە بەختىيارلىقنىڭ ئالتۇن بايرىقىنى كۆتۈرۈپ ئالەمنى يورۇق ۋە روشەن قىلدى . تاڭ سەھەردە خان ئۆزى ئانقا مىنىپ ھەرقايسى مۇلجارلارغا باردى ، خان كۆڭۈللەرنى مايىل قىلغۇچى سۆز گۆھەرلىرىنى ئەمىرلەر ۋە لەشكەرلەرنىڭ تىرىشچانلىق قۇلاقلىرىغا سالاتتى ، جان ـ دىل بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقانلارغا نۇرغۇن ۋەدىلەر بىلەن مېھرىبانلىقلارنى يەتكۈزەتتى ، سۇسلۇق ۋە بىپەرۋالىق قىلىۋاتقانلارغا سىياسەت قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ ئەدەپ بېرەتتى . خان شۇ يوسۇندا قەلئە ئەتراپىنى ئايلىنىپ تاغامنىڭ مۇلجارىغا يېتىپ كەلدى ، شۇ ئەسنادا قەلئە ئۈستىدىن بىر كىشىنىڭ چاقىرغان ئاۋازى ئاڭلاندى . قۇلاق سالغانىدى ، ئۇ كىشى : «سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ مۇلازىملىرىدىن بىر كىشى كەلسۇن ، ئېيتىدىغان سۆزۈم بار ! » دەۋاتاتتى ، شۇڭا بىرەيلەننى ئەۋەتتى . ئۇنىڭغا سېپىل ئۈستىدىكى كىشى : «كوكۇلداش مىرزا ئەلى سەييىد باھادىر بۇ يەردە بولسا ، شۇ كىشى كەلسۇن ! » دېدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ئەۋەتتى . بىر پەستىن كېيىن ئەلى سەييىد

[باھادىر] قايتىپ كېلىپ مۇنداق بايان قىلدى : «ئەمىن دارۇغە مۇنداق دەۋاتىدۇ : ‹سەييىدمۇھەممەد مىرزا ئەبابەكر مىرزىنىڭ قېرىندىشىدۇر . مەن ئاتا - بوۋامدىن تارتىپ ئۇلارنىڭ چاكار ۋە خىزمەتكارلىرىنىڭ پۈشتىمەن . گەرچە قىرىق يىلدىن بېرى مىرزا ئەبابەكردىن ۋە جان ۋەھىمىسىدىن بىرەممۇ ئامانلىق تاپالمىغان بولساممۇ ، لېكىن ئۇچ ئايدىن بېرى تۇز ھەققىنى دەپ جېنىمنى ئالىقىنىمغا ئېلىپ تىرىشۋاتىمەن . ئۇ قانچىلىگەن ئەمىرلەرنى ئۆلتۈردى ، قالغانلىرىنى خىلمۇخىل ئازاب - ئوقۇبەتلەرگە دۇچار قىلدى . بەزىلىرىنى ئاختا قىلدى ، بەزىلەرنىڭ قول - پۇتلىرىنى كەستى ، بەزىلەرنىڭ كۆزلىرىنى كور قىلدى . دېمەك ، ھەركىمنى بىر بالا - قازاغا مۇپتىلا قىلدى . ئۇنىڭ بۇنداق قىلمىشلىرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ، يەنە تۇزنى ھالال يېيىشنىڭ شەرتلىرىنى تولۇق ئادا قىلدىم ، ئەمدى پىچاق سۆڭەككە يەتتى . ئەگەر پەقەت قۇللىرىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ جان ۋە مېلىمغا ئامانلىق بەرسە ، ئىلتىپات ۋە ئىنايەتلەر بىلەن ئەزىزەتلەسە ، سەييىدمۇھەممەد مىرزىنى [كېپىل بولۇشقا] بۇيرۇسۇن . مەن قەلئەنى تاپشۇرۇپ بېرىپ ، ئۆزۈم مۇلازىملار قاتارىدا ئاشۇ پەلەك كەبى يۇكسەك دەرگاھنىڭ خىزمىتىنى قىلىمەن › »دېدى .

سەييىدئەلى① ئەمىن دارۇغەنىڭ بۇ سۆزىنى خانىنىڭ شەرەپلىك قۇلاقلىرىغا يەتكۈزگەندىن كېيىن خان خۇشال - خۇرام بولۇپ سەييىد ئەلىنى يەنە ئەۋەتتى . خان : «پەرمان شۇكى ، ئىلتىماسىڭنى قوبۇل قىلدىم . ھەرقانداق مۇراد - مەقسىتىڭ بولسا ، ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە زىيادە ئىلتىپات ۋە ئىنايەتلەر بىلەن سېنى ئەزىز قىلىمەن» دېدى . سەييىدئەلى بۇ خۇش خەۋەرنى [ئەمىن] دارۇغەگە يەتكۈزدى .

---

① بۇ ئىسىم قولىيازمىدا باشتا «ئەلى سەييىد» دېيىلگەنىدى . باشقا نۇسخىلاردىمۇ «ئەلى سەييىد» دەپ ئېلىنغان ، بۇ يەردە يۇقىرىقىدەك ئېلىنىپتۇ .

قىرىق يەتتىنچى باب

مىرزا ئەبابەكرىنىڭ تەلىيى يېنىپ، ھەممە ئىشلىرىنىڭ زىيانغا يۈزلەنگەنلىكى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دەسلەپكى ۋەقەلەرنىڭ بايانى

بىلىش كېرەككى، مىرزا ئەبابەكرىنىڭ مۇنداق ئادىتى بار ئىدى: ئۇ رەڭگارەڭ مۇشكۈل قائىدە - تەرتىپلەرنى تۈزگەنىدى. ئەگەر بىر كىشىدىن ئاشۇ تەرتىپ جەھەتتە ئازراقلا خاتالىق سادىر بولۇپ قالغۇدەك بولسا، ئۇنى ئۆلتۈرۈشتىن باشقا ئىشقا زارى بولمايتتى. ئۇنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن يەنە بىر جامائەتنىڭ قەستىگە چۈشەتتى - دە، ئۇنىڭ نارەسىدە بالىلىرى ۋە ھامىلىدار ئاياللىرىنىمۇ تىرىك قويماسلىققا ئۆز - ئۆزىگە قارار قىلاتتى. ئۇ جامائەتتىن ھەرقايسىسىنى چوڭىدىن تاكى سۆت ئېمىدىغان بالىلىرىغىچە ھەر بىرىنى شۇنداق ئازاب - ئوقۇبەتلەرگە دۇچار قىلاتتىكى، ئۇلار ھەر كۈنى ئۆلۈمنى مىڭ قېتىم ئارزۇ قىلاتتى. قىسقىسى، مىرزا ئەبابەكرىنىڭ بۇ خىل قىلمىش - ئەتمىشلىرى يۈقىرىدىمۇ بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى. بۇ تولۇقلىمىدىن مەقسەت شۇكى، مىرزا ئەبابەكر ئاخىرقى چاغلاردا پۈتكۈل ئەسكەر ۋە لەشكىرىي ئىشلارنى مىر ۋەلىگە تاپشۇردى، بارلىق مۈلكىي ۋە رەئىييەت ئىشلىرىنى شاھدانە كوكۈلداشقا تاپشۇردى. ھەممە ئەمىرلەر ئارىسىدا ئەڭ ئۇلۇغى ۋە ئىشەنچلىكى مۇشۇ ئىككى كىشى ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككىيلەن كۆپتىن - كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، مەملىكەت ئىنتىزامى ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى

كامالەتكە يەتكۇزگەنىدى .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، مىر ۋەلى ئاقسۇ ۋە موغۇلىستانىدىن موغۇل ۋە قىرغىزنى شۇ قەدەر تازىلىۋەتتىكى ، كاشغەردىن ئىككى - ئۈچ ئايلىق يىراقلىقتىكى جايلارغىمۇ قىرغىز ۋە موغۇللار كېلەلمەيتتى . پۈتكۈل موغۇل چالىش ۋە تۇرپاندا ئارام تاپقانىدى ، قىرغىزلار ئىسسىقكۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنىدى . يەنە فەرغانە ۋىلايىتىدىن ئۆزكەند ، ئوش ، مادۇ ، [چەگرەك ، ئەندىجاننىڭ يۇقىرى قىسمى] قاتارلىق مۇتىۋەر يۇرتلارنى تولۇق تەۋەلىككە كىرگۈزگەن ، قايىرتېگىن ۋە بەدەخشان ئەتراپلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلىپ تىزگىنلىگەن ، بەلۇر ۋە تىبەت چېگرىلىرىدىن تاكى كەشمىرغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە تەۋە قىلغانىدى . بۇ ئىشغالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىر ۋەلىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە سەۋەبكارلىقى بىلەن قولغا كەلگەنىدى .

تۇتلۇق ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزا مىر ۋەلى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەقەززا قىلدى ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ سۆلھى ۋە مەسلىھەتنى ئارىغا سالماقچى ئىدى . بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ مىر ۋەلى كۆڭلىدە : «بۇلار تەڭلىك ۋە ئىلاجسىزلىقتا قېلىپتۇ . بەلكىم بىر يېقىنلىشىش بىلەن سەييىدمۇھەممەد مىرزىنى تۇتۇپ ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارسام ، ھېچ خىزمەت بۇنىڭدىن ئۇلۇغ بولماس ، مىرزا ئەبابەكر مەندىن كۆپ خۇرسەن بولار » دېگەن خام تەمەگە چۈشتى . ئۇ مۇشۇ ئۇمىد بىلەن كۆرۈشۈشكە رازى بولدى . ئىككى سەپ ئارىسىدا بىر ئورۇن ھازىرلاندى ، ھازىرلانغان ئورۇنغا ھەر ئىككىلا تەرەپتىن ئىككىيلەن بىرنەچچە كىشى بىلەن بىللە كېلىپ كۆرۈشتى . تاغام ئەمىرلەر ئارىسىدا مىر ۋەلىگە خىتاب قىلىپ ، بىر قانچە سۆلھى ئارىلاش گەپلەرنى ئارىغا سالدى ، ئاندىن تاغام مىر ۋەلى بىلەن كەلگەن ئەمىرلەرگە قاراپ : «مېنىڭ مىر ۋەلىگە

بىر قانچە سۆزۈم بار ، سىلەر قوپۇڭلار » دېدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئەمىرلەر قوپۇپ چىقىپ كەتتى ، مىر ۋەلى تەنھا قالدى . تاغام بايانىن ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا ئېيتقان مىرزا ئەبابەكردىن شەپقەت ئىلتىماس قىلىش مەزمۇنىدىكى سۆزلەرنى يەنە بىر قېتىم تەكرار ئېيتتى . بۇ سۆز تۈگىگەندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆز مەنزىللىرىگە يېنىشتى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن تۈتلۇق ئۇرۇشى بولدى . بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن مىر ۋەلى بىلەن ھەمراھ بولۇپ بارغان ئەمىرلەردىن «پالان يەردە سەييىدمۇھەممەد مىرزا بىلەن مىر ۋەلى كۆرۈشتى» دېگەن سۆز مىرزا ئەبابەكرگە ئاڭلاندى . مىرزا ئەبابەكر ئەمىرلەردىن : «كۆرۈشكەندە نېمە سۆزلەر ئارىغا چۈشتى ؟ » دەپ سورىدى . ئەمىرلەر تاغامنىڭ دېگەن سۆزلىرىنى بايان قىلىشتى ، ئاندىن يەنە : «بىزنىڭ ئالدىمىزدا سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ دېگەن سۆزلىرى مۇشۇ . كېيىن بىزنى قوپۇرۇۋېتىپ خىلۋەتتە بىرمۇنچە سۆزلەرنى قىلىشتى ، ئۇنى ئاڭلىمىدۇق . نېمە دېگەنلىكىنى بىلمەيمىز » دېدى .

مىر ۋەلى تۈتلۇق ۋەقەسىدىن كېيىن مىرزا ئەبابەكرنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كەلدى . مىرزا ئەبابەكر ئۇنىڭدىن : «سەييىد-مۇھەممەد مىرزا خىلۋەتتە ساڭا نېمە گەپلەرنى ئېيتتى ؟ » دەپ سورىدى . مىر ۋەلى تاغامنىڭ ئېيتقان ھەربىر سۆزىنى تولۇقى بىلەن بايان قىلدى . مىرزا ئەبابەكر : «بۇ سۆزلەرنى ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا ئاشكارا دەپتىكەن ، يەنە خىلۋەتتە مۇشۇ سۆزنى تەكرار قىلىشنىڭ سەۋەبى نېمىدۇر ؟ » دېدى ۋە بۇنىڭدىن ئارتۇق ھېچنېمە دېمىدى . لېكىن ، شۇنىڭدىن باشلاپ : «بۇ سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ خىلۋەتتە دېگەن گەپلىرىنى ماڭا ئېيتمىدى ، ئېھتىمال سەييىدمۇھەممەد مىرزا بىلەن بىرلىشىپ مېنىڭ قەستىمگە چۈشكەن بولسا كېرەك » دەپ گۇمان قىلىپ مىر ۋەلىدىن چۆچۈشكە باشلىدى . شۇنىڭدىن كېيىن مىر ۋەلىنى بارلىق تاۋابئاتلىرى بىلەن تۈتۈپ قازىققا سالدى ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئاختا قىلدى .

ھەمراھ بولۇپ بارغان ئەمرلەرگىمۇ : «سىلەر نېمىشقا قوپۇپ چىقىپ كېتىپ ، ئۇنىڭغا خىلۇەت ھازىرلاپ بەرمىگىلار ؟ !» دەپ گۇناھ ئارتىپ ھەممىسىنى ناكار قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە تۇرلۇك ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى سالدى .بېيىت :

كىشىكىم ئانىڭ بەختى بولسا سىياھ ،
نە ئىشغە قەدەم قويسە بولغاي تەباھ .
چۇ يۇز قويسە ھەريان قەزاۋۇ قەدەر ،
خىرەدىمەندلەر بولغۇسى كورۇ كەر .

مىر ۋەلى ئەنە شۇنداق بالا - قازاغا دۇچار قىلىندى . بۇ ئىش مىرزا ئەبابەكر دۆلىتىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىگە سەۋەب بولدى .

يەنە شاھدانە كوكۇلداش مەملىكەت ، رەئىييەت ، خەزىنە ۋە ئىقتىسادقا مەسئۇل ئىدى . ئۇمۇ ئۆز ئىشىدا تىرىشچانلىق ۋە ئەستايىدىللىقنى كامالەتكە يەتكۈزگەنىدى . شۇنداق ئىشلىرىدىن بىرى شۇكى ، ئۇ قويىنى شۇقەدەر كۆپەيتكەنىدىكى ، سان - ساناقتىن ، ھەددۇھىسابتىن تاشقىرى ئىدى . كاشغەر پەتھى قىلىنغاندا پەقىر مۇھەممەدھەيدەر يېشىم كىچىك بولغاچقا ، دۇنياۋى ئەسۋابلار ۋە مال - مۈلۈك ، بايلىق دېگەنلەرگە كۆڭۈل قويمىغانىدىم ، شۇ سەۋەبتىن ئولجا - غەنىيمەت ئېلىشقىمۇ قىزىقمىدىم . شۇنداق بولسىمۇ قوينىڭ تولىلىقىدىن ماڭا ئون بەش مىڭ قوي تەگدى ، ئېھتىمال ئۇ چاغدا مەندىنمۇ ئازراق ئولجا ئالغان كىشى يوق ئىدى بولغاي . ئۇ ۋاقىتتا مىرزا ئەبابەكرنىڭ مالىلىرىنى ئولجا ئېلىشتا مەيلى خانىنىڭ ئۆز لەشكىرى بولسۇن ياكى خانىنىڭ لەشكەرلىرىگە قوشۇلغان مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكەرلىرى بولسۇن ۋەياكى كاشغەر ۋىلايىتىنىڭ پۇقرالىرى بولسۇن ، ھەممىسى تەڭ باراۋەر ئىدى . مۇشۇنىڭدىنلا قانچىلىك مال - مۈلۈكلەر يىغىلغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە مال - چارۋا ، باغۋاران ، زىرائەت ۋە خەزىنىلەر يۇقىرىدا قىسقىچە

بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندى . مۇشۇنچىۋالا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بىر كىشىدە بولۇشىنى ئەقىل قوبۇل قىلمايدۇ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى شاھدانە كوكۇلداشنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن يېغىلغانىدى . [مىرزا ئەبابەكر] مىر ۋەلىگە زەربە بەرگەندىن كېيىن شاھدانەدىنمۇ خەۋپىسىرەشكە باشلىدى . ئۇ : «شاھدانەنىڭ كۆڭلىگە ،مىر ۋەلى مەرتىۋە جەھەتتە مەندىن يۇقىرى ئىدى ، ئۇنىڭغا بۇنداق زەربە بەردى ، مېنىمۇ بىر بالاغا دۇچار قىلغۇسىدۇر ،دېگەن ئەندىشە چۈشكەن بولۇشى مۇمكىن ، شۇڭا ئۇ مەندىن ۋەھىمە قىلىپ قەستىمگە چۈشۈشى مۇمكىن» دەپ گۇمان قىلىپ بۇ ۋەھىمە بىلەن شاھدانە كوكۇلداشنى تۇتۇپ قاماققا ئالدى . ھالبۇكى ، بۇ خىل گۇمانلار نە شاھدانەنىڭ ، نە باشقا خالايىقنىڭ خىيالىغا كىرىپ چىقماس ئىدى . شاھدانە كوكۇلداشقا : «سەن خەزىنىگە ئېلىنىغان ئەسلىھە ۋە مال ـ مۇلۇكلەرنى تولۇق يېغىماپسەن ، مۆلچەرلىگەندىن كەم چىقتى» دەپ گۇناھ ئارتتى . دېۋانخانىدا ئۇنىڭ ساقلىنى پۈتۈنلەي يۇلدۇردى ۋە ئاختا قىلدۇردى . جاراھىتى ساقايغاندىن كېيىن ئۇنىمۇ قازىقتا ئىشقا سالدى .

مىر ۋەلى بىلەن شاھدانەنىڭ ئورنىغا ئىككى يارىماس ۋە پەسكەش كىشىنى تەينىلىدى . مال ـ مۇلۇك ۋە ئەسلىھەلەر شاھدانەنىڭ ۋاقتىدىكىدىنمۇ كۆپرەك يېغىلغىلى تۇردى ، ئەمما لەشكىرىي ئىشلار زىيانغا ۋە نۇقسانغا قاراپ يۈزلەندى . چۈنكى ، مىر ۋەلىدەك قابىلىيەتلىك سەردارىدىن نەچچە يىلدا بىرى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ .

شۇ ۋەقە ئەسناسىدا خانىنىڭ ئەندىجاندىن كاشغەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى . شۇڭا ، كاشغەر قەلئەسىنى يەتتە كۈن ئىچىدە بىنا قىلدۇردى . بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى . ئاندىن يەنە خانىنىڭ كاشغەرگە يەتتە كۈنلۈك يىراقلىقتىكى ئاتباشى دېگەن جايغا يېتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كەلدى ، مىرزا ئەبابەكر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كاشغەردىن

ياڭىھىسارغا باردى . ياڭىھىسار قەلئەسىگە ئوزۇق - تۇلۇك ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ھەددۇھىسابسىز كۆپ تولدۇرۇپ بەردى ھەمدە بىر نەچچە كىشىگە تولۇق ئىشەنچىسى بار ئىدى ، ئۇلارنى ياڭىھىسار قەلئەسىگە قويدى . ئۇلار ئەمىن دارۇغە ، جان ھەسەن قارلۇق ، قۇلى ئىتارچى ، ئەجمەكە ئاختە ، جانىبېك ئاختە ، [مىر ۋەلى] ، شاھدانە ۋە مۇھەممەد [بېك] قاتارلىقلار ئىدى . گەرچە ئۇ بۇلاردىن بەزىسىنى ئۆزى كاردىن چىقارغان بولسىمۇ ، بۇ قېتىم ھەرقايسىسىغا تولۇق ئات - ياراغ بەردى ۋە : «ئەگەر سىلەردىن يەنە ئىخلاس ۋە ئېتىقاد ئايان بولسا ، سىلەرنى قايتا ئىلتىپات بىلەن پەرۋىش قىلىمەن» دېدى . شۇ ئەسنادا خانىڭ تۇشكۇگە يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەلدى ، شۇڭا بۇلارغا بىرنەچچە ۋەسىيەتلەرنى قىلىپ ئۆزى يارىكەندىكە ماڭدى . ياڭىھىسار خەلقىگە : «مەن يارىكەندىكە بېرىپ لەشكەر باشلاپ كېلىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپ يارىكەندىكە كەتتى . ئۇ يارىكەندىكە كەلگەندىن كېيىن لەشكەر تەربىيىلەشكە كىرىشتى ، ئات ، قورال - ياراغ ، مال - مۇلۇك ۋە باشقا ئەسلىھەلەر تولۇپ تېشىپ تۇراتتى . ئۇستاد ئابدال شەيخ كامالەتكە يەتكەن ئۇستىلاردىن بولۇپ ، ھەممە ئىش ۋە تۇرلۇك ھۇنەرلەردە تەڭداشسىز ئىدى . مىرزا ئەبابەكر ئابدال شەيخنى مىر ۋەلىنىڭ ۋە شاھدانەنىڭ ئورنىغا تەينىلىگەنىدى .

پەقەر ئابدال شەيخنىن ئاڭلىغانىدىم ، ئۇ : «مىرزا ئەبابەكرنىڭ جىبەخانىسىدا ئاتمىش مىڭ جىبە[1] [ۋە ئون ئىككى مىڭ كىچىم[2]] بار ئىدى» دېگەنىدى . باشقا ئەسۋاب ۋە ئەسلىھەلىرىنى مۇشۇنىڭغا قاراپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ . گەرچە ئۇنىڭ قورال - ياراغ ۋە ئەسلىھەلىرى شۇ قەدەر ھەددۇھىسابسىز بولسىمۇ ، لېكىن سىپاھلىرىنى تۇگەشتۇرۇپ

---

① جىبە — جەبە دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تۆمۈردىن توقۇپ ياسالغان ئۇرۇش كىيىمى ، ساۋۇت .

② خەنزۇچە نەشرىگە ئاساسەن تولۇقلاندى (مۇھەررىردىن) .

بولغاندى . پۇقرالار ئىچىدىكى ھۆپپىگەرلەر ، باغۋەنلەر ۋە دېھقانلاردىن تاللاپ تەربىيىلەۋاتاتتى . ئۇلار ئىچىدىن قايسىسى ئەسكەرلىكتە ياخشىراق بولسا ، ئۇنىڭغا بىر ئات قويۇپ يۈز ياكى ئىككى يۈز كىشىگە سەردار قىلغانىدى . ئەسكىرىي ئىشلاردا ناقىسراق بولغانلارنى يەككە لەشكەر قاتارىغا ئېلىپ ، ئۇلارغا ئات ۋە قورال - ياراغلار بېرەتتى . بېيىت :

يىللار ئۆتكەيكىم ، يېتىپ تاشغە قۇياشدىن تەربىيەت ،
بولغۇسى لەئلى بەدەخشان ياكى ئەقىقى يەمەن .
نەچچە ئايدا ئابۇگىلدىن پەنبەدانە ئۇنگۈسى ،
شاھىدىغە ھۇللە بولغاي ، يا شەھىدىغە كەفەن .
كۈنلەر ئۆتكەي تاكى پۈشتى مىشدىن بىر مۈشتى پەشم ،
زاھىدىغە خىرقە بولغاي يا ھىمارىغە رەسەن .
قەرنلەر بولغايكى تا بىر گۈدەكى تەبئى سەلىم ،
ئالىمۇ دانا بولۇر يا شائىرى ساھىب سۈخەن .
ئۇمرلەر ئۆتكەيكى بۇ گەردۇنى گەردان بىر كېچە ،
ئاشىقىغە ۋەسل بەرگەي يا غەربىغە ۋەتەن .

پۈتكۈل ئۆمرىنى ئەسكىرىي ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزگەن نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بار ، شۇلار ئىچىدىن پەيدا بولىدىغان يۈرەكلىك ئەر يۈزگە يەتمەيدۇ . ئۇلاردىن سەردارلىق مەرتىۋىسىگە يېتەلەيدىغانلىرى يا چىقالايدۇ ، يا يوق ، بولۇپمۇ ئۆمرى ئىچىدە چۆمۈچ دەستىسىدىن باشقىسىنى قولىغا ئېلىپ باقمىغان كىشىلەر دەرھالا شەمشەر دەستىسىنى قانداقمۇ تۇتالىسۇن ؟ بېيىت :

ئۇرۇش كۈنىنىڭ ھەيبەتى سەفكە سالۇر رۇستەخىز ،
مەرد ئىلكىن سىندۇرۇر قەبزەئى شەمشىرى تىز .

فەلاخۇن[1] دا تاش ئېتىپ زىرائەتتىن قۇشقاچ ئۇركۈتۈپ

① فەلاخۇن — ئىچىگە تاش سېلىپ ئاتىدىغان قورال .

يۈرگەن كىشىلەر كامالىنىڭ كىرىچىنى دەمالىلىققا قانداق تۇتالايدۇ ۋە دۇشمەنگە قانداق ئوق ئاتالايدۇ؟ **بەيىت :**

كېرەكدۇر كەماندار بولسە كەمان ،
بىلىپ تارتىبان ئوقنى قىلغاي رەۋان .
ئوتۇز - قىرق يىل چەكسە رەنجۇ ئەلەم ،
كەمانۇ كەماندار بولغاي بەھەم .

دائىم ئارپا - بۇغداي تېرىشتىن باشقا ھۈنىرى ۋە لوبىيا ، باقلى (باقلا ، دادۇر)نىڭ خىيالىدىن باشقا پىكىر - خىيالى يوق كىشىلەر بۇ زامانداً مەملىكەت تەدبىرى ۋە لەشكەر تەرتىپىنى قانداق ئورۇنلاشتۇرالىسۇن؟ **بەيىت :**

رەمۇزى مۇلكۇ جەھاندارلىقنى بىلگۈسى شاھ ،
گەدا بۇ رەمزى نىھاندىن نېچۇك بولۇر ئاگاھ .

ئۇنىڭ ئادىمىنىڭ تولىلىقىنىڭ ھېچ كەم - كۇتىسى يوق ، ئەمما ھەقىقىي ئادەم كەم ئىدى . ئۇ لەشكىرىي ئەسلىھەلىرىنىڭ ۋە قورال - ياراغلىرىنىڭ تولۇق ۋە تولىلىقىدىن مەمنۇن ئىدى ، ئەمما لەشكەرلىرى سەردارىدىن ئايرىلغانىدى .**بەيىت :**

چۇ مەرد ئولماسە ، ھەربە بىكاردۇر ،
كى جىسم ئىچرە جان يوقسە ، بىكاردۇر .

ئادەتتىكى پۇقرالار ۋە بازارچىلار ئېسىل ۋە يۇگۇرۇك ئاتلارغا مىنىپ ، ئالتۇن يالىتىلغان ئۇرۇش كىيىملىرىنى كىيىپ ، ئۆزلىرىنى داڭدار سەردارلاردىن بولدۇق ، دەپ گۇمان قىلىشىپتۇ ، شىجائەت ۋە مەردانىلىكنى ئوڭاي ۋە ئاسان چاغلاپتۇ .**بەيىت :**

نە ھەر كىشىكى كىيەر كەج كۇلاھۇ تۇند يۇرۇر ،
كۇلاھداريۇ ئايىنى سەرۋەرى نې بىلۇر .

قىسقىسى ، مىرزا ئەبابەكر مۇشۇنداق لەشكەرنى توپلاپ كاتتا قوشۇن بىلەن يارکەندتىن چىقتى ۋە ئىككى فەرسەڭ يەرگە كېلىپ چۈشتى ، ئاندىن لەشكىرى ئىچىدىن نەچچە كىشىنى ئىلغاپ ئاۋۋال يولغا سالدى . ئۇلار كېلىپ قىزىلدا خاجە ئەلى باھادىر بىلەن ئۇچراشتى . يەنە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ياڭىھىسار قەلئەسىگە لەخمە قېزىپ تۇرغان ۋاقىتتا ، خاجە ئەلى باھادىرنىڭ ئادەملىرى بىر كىشىنى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇ كىشى قىيىن ـ قىستاق ئاستىدا ئۆلدى . ئۇ كىشىمۇ راست سۆزلىگەنىدى ، چۈنكى ئۇ مىرزا ئەبابەكر يارکەندتىن چىقىپ ئىككى فەرسەڭ يەرگە كەلگەندە قاچقانىدى . كۆرگەنلىرىنى ئېيتىپ شۇ سۆز بىلەن ئۆلدى .

ئەلقىسسە ، مىرزا ئەبابەكر يارکەندتىن ئىككىي فەرسەڭ يىراقتىكى يەرگە كېلىپ چۈشکەندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى بىر ياسال قىلدۇرۇپ كۆرمەكچى بولدى ، لېكىن ھەرقانچە ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ ، ياسال تۈزەلمىدى . چۈنكى ، بۇلار ياسال ـ سەپلىرىنى گويا خامان ھەيدىگەنگە ئوخشاش ئىش ، دەپ گۇمان قىلاتتى . تۇغنى ئوتتۇرىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا چۆرگىلىشەتتى . ئوڭنى سولدىن ، سولنى ئوڭدىن پەرقلەندۇرەلمەيتتى . ئاتلىرى چاققانلىق ۋە شاشلىق قىلسا ، ئۇلار گاھ ئاتنىڭ بوينىغا ، گاھ ساغرىسىغا چۈشۈپ قالاتتى ۋە جان ۋەھىمىسىگە چۈشۈپ ئاتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تارتىپ ئاتنى توختىتاتتى . بىر قىسىملىرى ئاتنى ، كامانىنى بىر يەرگە ، ئوقنى يەنە بىر يەرگە تاشلاپ ئۆزىنى يەرگە تاشلايتتى .

مىرزا ئەبابەكر ئۆز لەشكىرىنىڭ بۇنداق چاقچاقلىقىنى ، چەۋەندازلىقى ، كامانداز لىقى ۋە مەرگەنلىكىنى كۆردى . «بۇنىڭدەك لەشكەر بىلەن قوغۇن ئوغرىلاشقا بېرىشمۇ خەتەرلىك» دەپ ئۇمىدسىزلەندى ۋە مەغلۇبىيەتتىن خەۋپسىرەپ مەيۇسلەندى ـ دە ،

قايتىپ كېتىپ قېچىشنىڭ خىيالىغا چۈشتى . شۇ ئەسنادا خانىنىڭ ياڭىھىسارنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى . كاشغەر خەلقى بۇ گەپنى ئاڭلاپ ، ئۇلارمۇ كاشغەر قەلئەسىنى تاشلاپ كېتىپ قالغانىدى . بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئۆرە تۇرغۇدەك ماجالى قالمىدى . **بەيىت :**

نە خۇشدۇر قۇتۇلماق قاچىپ باش ئالىپ ،
نە سۇد ئۆلسەكى پەھلەۋانلىق قىلىپ .

مىرزا ئەبابەكر ئىشنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ۋە قېچىش ۋاقتى كەلگەنلىكىنى كۆردى . شۇ ھامان خەزىنىگە كىردى ـ دە ، ئېسىل توقۇلما ، نەپىس ماتا ، گۆھەر ـ ياقۇت ، پروزا قاتارلىق جاۋاھىرات ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ، ھەر خىل نەق پۇل ۋە باشقا بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ مەملىكەتتىن ئىبارەت بۇ كېلىنچەكنى ئۇچ تالاق قىلدى . يارىكەند ۋىلايىتىنى چوڭ ئوغلى جەھانگىر مىرزىغا تاپشۇرۇپ ئۆزى بەدەر كەتتى . **مىسرا :**

يوقتۇر يەنە كەلمەكىكى ، كەتتىڭ ، كەتتىڭ .

جەھانگىر مىرزا پۈتكۈل ئۆمۈر بويى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردا قورقۇنچ ۋە ئەندىشە بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەنىدى . ئۇ ھۆكۈمەت ئۈستىدە ئولتۇرۇپلا تۇزۇم ۋە ئىنتىزاملىرى بۇزۇلغان بۇنداق مەملىكەتنى قانداقمۇ تەرتىپكە سالالىسۇن ؟ شۇنداقتىمۇ ئۇ شۇ قەدەر تىرىشچانلىق ۋە ھىممەت كۆرسەتتىكى ، ئاتىسى كەتكەندىن كېيىن بەش كۈنگىچە ساقلاپ تۇردى . ئاتىسىنىڭ خېلى يىراقتا ئۇزاپ كەتكەنلىگى خەۋىرى كەلدى ۋە خان لەشكىرىنىڭ يېقىنلاشقانلىق داغدۇغىسى ئاڭلاندى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇمۇ خەزىنىدىن قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە مال ـ ئەشيالارنى ئالدى ، قالغىنىنى خالايىققا ئۇمۇمىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ : «ھەر كىشى

خالىغىنىچە ئالسۇن !» دەپ پەرمان قىلدى . موغۇلدىن ۋەھىمە ۋە قورقۇنچىسى بار كىشىلەر جەھانگىر مىرزا بىلەن بىللە قاچتى ، قالغان خەلق خەزىنىدە قالغان مال ـ ئەشيالارنى ئېلىشقا باشلىدى ، ھەممىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىپ ئىسراپ قىلدى .

جەھانگىر مىرزا كېتىپ تۆت كۈندىن كېيىن خاجە ئەلى باھادىر ئۇچ يۈز[1] كىشى بىلەن يارکەندکە يېتىپ كەلدى . ئۇ باھادىر كېلىپ ئىككى كۈندىن كېيىن خان يېتىپ كەلدى . بۇ ۋەقە پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى .

ئەلقىسسە ، جەھانگىر مىرزا تىبەت يولىنىڭ چېگرىسى بولغان سانجۇغا باردى .

مىرزا ئەبابەكر يارکەندتىن چىقىپ خوتەنگە باردى . ئۇ خوتەندە تۇرۇشىنىمۇ مۇۋاپىق كۆرمەي قاراڭغۇ تاغقا يېتىپ بارغان ۋاقىتتا ، كەينىدىن موغۇل لەشكەرلىرى يېتىپ باردى . مىرزا ئەبابەكر يولىنىڭ تار ئىكەنلىكىنى ، مۇنچە ئېغىر يۈك بىلەن قېچىشنىڭ مۇشكۈل ۋە ئىمكانىيەتسىزلىكىنى كۆردى ـ دە ، شۇنىڭ بىلەن ئوتتا كۆيىدىغان توقۇلما بۇيۇملارنىڭ ھەممىسگە ئوت قويدى . مىرزا ئەبابەكرنىڭ خەزىنىچىلىرىدىن ئاڭلىشىمچە ، توققۇز يۈز قېچىرغا ياكى توققۇز قاتار قېچىرغا پۈتۈنلەي دىبا ، كىمخاب ۋە تەتىلا كىيىملەر يۈكلەنگەنىدى ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىگە فەرەڭنىڭ ، خىتاينىڭ ۋە رۇمنىڭ ئالتۇن ئىشلىتىلگەن ئېسىل ماتالىرى ئىدى . كۆپىنچە ئالتۇن زىننەتلىك كىيىملەرگە پۈتۈنلەي گۆھەر ـ ياقۇت ، مەرۋايىتلار بىلەن بېزەك ۋە زىننەت بېرىلگەنىدى ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى كۆيدۈردى . ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلار ، ياسىداق ئالتۇن تاجلار ، خۇرجۇنلاپ ئالغان تىللا رىگ (قۇم ئالتۇن)لەرنىڭ ھەممىسىنى قاراڭغۇ تاغ ئىچىدە ئېقىپ تۇرۇۋاتقان ئاقتاش (ئاققاش ، يەنى يۇرۇڭقاش) دەرياسىغا تاشلىدى .

---

① خەنزۇچە نەشرىدە «ئۇچ مىڭ» دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

توپچاق ئات ۋە قېچىرلارنى ئۆلتۈردى ، ئاندىن تىبەت يولىغا قاراپ يۈردى .

ئۇ تىبەتكە باردى . مىرزا ئەبابەكر تىبەتتە تەييار قىلدۇرۇپ قويغان قەلئەلەر ۋە ئوزۇقلۇقلارنىڭ ھەممىسىنى خەلق تاشلاپ تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەنىدى . تىبەت كۇپپارلىرىمۇ ئىتائەتتىن چىققانىدى ، شۇ سەۋەبتىن تىبەتتە تۇرۇشقىمۇ ئامال تاپالمىدى .

بۇ تەتۇر پەلەك جاپا ـ مۇشەققەت دەرياسىنى دولقۇنلاتسا ، خۇدا ساقلىسۇنكى ، ھەرقانچە قىلغان بىلەن تۇتۇۋالسا ، نىجاتلىق ساھىلىغا چىقىۋالغۇدەك بىرەر پارچە تاختايمۇ قولغا چىقمايدۇ .

قىسقىسى ، مىرزا ئەبابەكر قىرىق سەككىز يىل مۇددەت ئىچىدە پۈتكۈل تىرىشچانلىقىنى مال ـ مۇلۇكلەر ئۈچۈن سەرپ قىلدى . بېيىت :

قارا قىلدى نامە ، قىلىپ فىئلى شەر ،
يوق ئېردى گۇناھىن پۈتۈگۈنچە يەر .

ئۇ شۇ قەدەر كۆپ مال ـ مۇلۇكلەرنى يىغدىكى ، ئۇنى بايان قىلىشقا قەلەم ئاجىزدۇر . بېيىت :

ئىدى فىكرى ئالەمدە قىلماق مەقەر ،
كېتەرنىڭ غەمىدىن ئىدى بىخەتەر .

ئۇ گەرچە كۆرۈنۈشتە ئاخىرەتنىڭ گەپلىرىنى قىلاتتى ، ئاخىرەتنىڭ ئازرۇسىنى قىلىدىغاندەك ئىدىيۇ ، لېكىن ئەمەلىيەتتە قىلغان ھەربىر ئىشى بىلەن گويا ئۆزىگە دوزاختىن بىر دەرۋازىنى ئېچىپ ، جەننەتتىن بىر ئىشىكنى ياپاتتى . مىرزا ئەبابەكرنىڭ قەبىھ قىلمىشلىرى ۋە رەزىل ئىشلىرىنىڭ دەلىل ۋە مىساللىرى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى . دېمەك ، شۇ خىل قىلمىش ـ

ئەتمىشلىرىنىڭ شۇملۇقى ئاخىر مۇشۇنداق نەتىجىنى بەردى ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرىنى ۋە كۆرىدىغان ئاقىۋىتىنى مۇشۇنداق ھالەتكە يەتكۈزدى . ئاقىۋەتتە تىبەتتە تۇرۇشنىڭ چارىسى ۋە ئىلاجىنى تاپالمىدى ، ئۇ ھاياتلىقتىن بىزار بولۇپ ئۆلۈمنى ئارزۇ قىلدى . بىللە كۆچكەنلەرنى ۋە ئەھلى ئاياللىرىنى تىبەتتە قالدۇرۇپ ، ئۆزى ئارقىغا يېنىشنى قارار قىلدى . ئۇ مۇنداق دېدى : «مەن خانىڭ ھۇزۇرىغا بارىمەن . ئۇنىڭ مېنى قەھرى - زەھرى بىلەن ئۆلتۈرىدىغانلىقى ئېنىق . ئەگەر شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرسە ، مېنىڭ جەستىمنى ئاتامنىڭ گۆرىستانىدا دەپنە قىلىڭلار . مەن سەييىدمۇھەممەد مىرزا ۋە مۇھەممەدھەيدەر مىرزىلارغا تۇغقانلىق ھەققىنى ئادا قىلمىغان بولسامۇ ، لېكىن ئۇمىدىم زورىكى ، ئۇلار سىلەرگە سىيلە - رەھىم قىلىدۇ . ئەگەر ئۇلار بىر مەقسەت ۋە بىر تەقدىر بىلەن مېنى ئۆلتۈرمىسە ، بىرەر چارە - تەدبىر قىلارمەن . » ئۇ ئاشۇنداق ۋەسىيەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن زىمىستان قىشنىڭ ئوتتۇرىسىدا تىبەتتىن خانىڭ ھۇزۇرىغا قاراپ ماڭدى . ئوتتۇرا يولغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئالدىغا بىرمۇنچە مۇلازىملىرى ئۇچرىدى . ئۇلارنى تاغام : «تىبەت خەلقى مىرزا ئەبابەكرنى تۇتۇپ ئەۋەتسۇن . ئەگەر تۇتۇپ ئەۋەتمىسە ، تىبەتنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىمىز » دەپ ۋەھىمە سېلىپ تىبەتكە ئەۋەتكەندى .

مىرزا ئەبابەكر ئۇلار بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ئۇلاردىن ئەھۋالنى سورىدى . ئۇلار : «بىزنى سىزنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى » دەپ بىرقانچە يالغان ۋەدىلەرنى ئىزھار قىلىپ تولۇق تەسەللى بەردى . مىرزا ئەبابەكر بۇنىڭغا ئىشەنمىدى ۋە مۇنداق دېدى : «مېنىڭ سىلەرگە ئىلتىماسىم شۇكى ، مېنى خانىڭ ۋە سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ ئالدىغا سالامەت ئېلىپ بېرىڭلار . ھەرنېمە قىلسا ، شۇلار قىلسۇن . » ئۇلار باشتا دېگەن سۆزىنى تەكرارلاپ نۇرغۇن مۇبالىغىلەرنى قىلدى . كۇن كەچ

بولدى ، خۇپتەن نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مىرزا ئەبابەكر ئۇيقۇغا كەتتى . «ئۇيقۇ ئۆلۈمگە يېقىن» دېگەن ماقال ئۇنىڭ ئەھۋالىغا ماس كەلدى . مىرزا ئەبابەكر غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاۋاتقىنىدا ، بۇ كىشىلەر : «ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ خانىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بارساق ، كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەن بولىمىز» دەپ مەسلىھەتلەشتى ـ دە ، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى . گەرچە مىرزا ئەبابەكر ئۆلۈمگە لايىق بولسىمۇ ، ئەمما بۇ كىشىلەر ئۇنىڭ تۇزىنى يېگەن مۇلازىملىرى ئىدى . تۇز ھەققىنى ساقلىمىدى ، مۇشۇنداق ۋاپاسىزلىق ، تۇزكورلۇق ۋە ھارامتاماقلىق قىلدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى .

بۇلار مىرزا ئەبابەكرنىڭ بېشىنى كېسىپ يارىكەندكە ياندى ، چوڭ ـ كىچىك ھەممە زۇلۇم تارتقۇچىلار ئۇنىڭ كۇلپەتلىرىدىن قۇتۇلدى . بېيىت :

ئانداغ ئۆلگىلىكىم ، قۇتۇلغايسەن خەلايىقدىن تەمام ،
ھەيى ئەگەر ئۆلسەڭ ، قۇتۇلدۇق دېسە سەندىن خاسۇئام .

يەنە شۇنداق ئېيتىلىدۇكى ، ئادىلىنىڭ ئۆلگەنلىكى ياخشىلارغا ئۆلۈم ، يامانلارغا ھاياتلىقتۇر ؛ زالىمنىڭ ئۆلگەنلىكى يامانلارغا ئۆلۈم ، ياخشىلارغا ھاياتلىقتۇر . بېيىت :

زالىم چۇ كەتتى ، قالدى يامان ئاتى پايدار ،
ئادىل گەر ئۆلدى ، ياخشى ئاتى قالدى يادگار .
قارۇنكى ئۆلدى ، بار ئىدى قىرىق ئۆي خەزىنەسى ،
نۇشىروۋاننى ئۆلدى دېمە ، ياخشى ئاتى بار .

رۇبائىي :

ھېچكىمگە بۇ دەھرى دۇن ۋەفا ئەيلەمەگەي ،
ھەرگىز كىشىگە غەيرى جەفا ئەيلەمەگەي .

گەر كەلسە قولۇڭدىن ئەلگە سەن ياخشىلىق ئەت .
بۇ دەھر يامانلىق ئەتكەلى ئەرزىمەگەي .

توغرا يولغا ئىگە بولغان كىشى ھەرقانداق ئىشقا ئىنچىكىلىك بىلەن نەزەر سالىدۇ ، ئۇلار پايدىلىق ئىشلارغا قەدەم قويىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن تولۇق تەجرىبە ھاسىل قىلىدۇ ، ياخشى ئىشلارغا يۇزلىنىدۇ ، دۇنيا ۋە دىن ئۇچۇن ئەيىب ـ نۇقسان كەلتۇرىدىغان ئىشلاردىن ئېھتىيات قىلىشنى ۋە ئۆزىنى تارتىشنى زۆرۇر دەپ بىلىدۇ . شۇ ئارقىلىق بۇ ئالەمدە ياخشى نامغا ، ئاخىرەتتە نىجاتلىق ۋە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولىدۇ . **رۇبائىي :**

سەندىنكى ، ئەي ، لەرزەدە بۇ ئەھلى جەھان ،
ئەيلەر ئىدى قۇللۇغۇڭنى ھەر خوردۇ كەلان .
بۇ ۋەقتى ۋەفاتىڭدە ، تەئەممۇل قىلكىم ،
ئۇل ئەيش ئىلە ئىشرەتىڭ قايانداۇر بۇ زەمان .

قىرىق سەككىزىنچى باب

كاشغەرنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقىنىڭ بايانى

ياڭىسارنىڭ قانداق ئىشغال قىلىنغانلىقى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن كاشغەرنى ئىشغال قىلىش پىكىرلىرى قىلىنىۋاتاتتى . ئۇچىنچى كۇنى خەۋەرچى يېتىپ كەلدى ـ دە : «كاشغەر ئەھلى شەھەرنى تاشلاپ ھەممىسى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى ، شەھەر خالىي قالدى» دېگەن خەۋەرنى يەتكۇزدى . شۇڭا ،

خاننىڭ مۇبارەك كۆڭلى كاشغەر تەرەپتىن تولۇق خاتىرجەم بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئايىغىنى غەلىبە ۋە نۇسرەت ئۇزەڭگىسىگە قويۇپ يارىكەند تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى ، تولۇق نۇسرەت ۋە بەخت ـ سائادەت بىلەن ئىلگىرىلىدى . ئالدىدا خاجە ئەلى باھادىرنى ماڭدۇردى . بېيىت :

كى جۇنبىشغە كەلدى زەمىنۇ زەمان ،
مەگەركىم زەمىن بولدى چۇن ئاسمان .
جەھاننى قارا قىلدى گەردى سىپاھ ،
ئەمەس ئېردى خۇرشىد پەيدا نە ماھ .

ياڭىسارىدىن يۈرگەندە دەسلەپكى مەنزىل سايلىق[1] ئىدى . شۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن بۇ غالىب قوشۇن لەشكەرگاھ قۇرۇپ توختىدى . شۇ كۈنى : «مىرزا ئەبابەكر يارىكەندنى ئوغلى جەھانگىر مىرزىغا تاپشۇرۇپ ئۆزى خوتەنگە كەتتى» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى . بۇ خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن قوشۇن ناھايىتى تېزلىكتە ئىلگىرىلىدى ، ئۇلار قىزىلغا يېتىپ كەلگەندى . يەنە : «جەھانگىر مىرزىمۇ يارىكەندنى تاشلاپ كەتتى ، خاجە ئەلى باھادىر يارىكەندكە كىردى» دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى .

دېمەك ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ ئاخىرى[2] خان يارىكەندكە قەدەم تەشرىپ قىلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ، سۇدەك سۇزۇك تىغلىرىنىڭ سۇيى بىلەن زۇلۇم ئوتىنى ئۆچۈردى . بۇ غەلىبىنىڭ شادلىقى بىلەن زۇلۇم چەككۈچىلەر ھال تىللىرىدا مۇنداق ندا قىلدى :

[بېيىت :]

---

① خەنزۇچە نەشرىدە «ساتلىق» (Satlik) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

① ھىجرىيە 920 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ ئاخىرى مىلادىيە 1514 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ .

ئەي قەددى زىيايىڭە شايستە بۇ شاھى قەبا ،
شاھلىق تاجىغە زاتىڭدىن يېتىپ زىيبۇ بەھا .
تىيرە ئەيلەر ئىدى ئالەمنى سىتەمنىڭ زۇلمەتى ،
سالماسە گەر لەمئەئى تىغىڭ جەھان ئىچرە زىيا .

خان شەھەرگە كىرىشتىن ئىلگىرى ، مىر دائىمئەلىنى ۋە بەگمۇھەممەدنى خوتەننىڭ ھۆكۈمىتىگە مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتتى . ھاجى مىرزا ، سۇلتانئەلى مىرزا ، قارا قۇلاق مىرزا ، نەزەر مىرزا ، مىر قەنبەر ، مىرزا ئەلى تاغاي ۋە بەگقۇلى مەكرىت قاتارلىق بۇ يەتتە سەردار شىجائەت مەيدانى كوھىقاپىدا گويا كى يەتتە باشلىق دۈشمەنلىك پالۋانلار ئىدى . بۇلارنى مىرزا ئەبابەكرنى قوغلاپ تۇتۇشقا ئەۋەتتى ، بۇلار مىرزا ئەبابەكرنى تېزلىك بىلەن قوغلاپ كەتتى . خانىڭ مۇبارەك خاتىرى بۇ مۇھىم ئىشلاردىن ئازاد بولغاندىن كېيىن كۆپچىلىككە رۇخسەت ۋە ئاممىۋى يارلىق قىلىپ : «ھەركىمنىڭ ئولجا ئالىدىغان خىيالى بولسا ، بېرىپ ئولجا ئېلىشقا مەشغۇل بولسۇن ! » دەپ بۇيرۇدى . شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۇل لەشكەرلەردىن كىمكى ئولجا ئېلىشقا مايىل بولسا ، شۇ ھامان يۇرۇپ كەتتى . بېيىت :

ھەمە ئەل رەۋان بولدىلار كىنەخاھ ،
بولۇپ بار ئىقبالى ئەۋنى ئىلاھ .

يەنە بەزى ئەمىرلەر بار بولۇپ ، ئولجا ئېلىش ئۇلارنىڭ شەنىگە مۇناسىپ ئەمەس ئىدى .ئۇلار خانىڭ مۇلازىمىتىدە قالدى .

خان بۇ ئىشلاردىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن سائادەت ۋە غالىبىيەت بىلەن يارکەند شەھىرىگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ ئەرك[1] كە چىقتى . ئەرك ئۇستىدە شۇ قەدەر ئالىي ئىمارەتلەر بار ئىدىكى ،

① ئەرك — ئىچكى قەلئە ، پادىشاھنىڭ شەھەر ئىچىدىكى قورغىنى ياكى سارىيى .

هەر ئىمارەتتە نەچچىلىگەن ئۆي ۋە ھۇجرىلار بولۇپ ، ئۇنىڭ تولىلىقىدىن ئەقىل ھەيران قالىدۇ . ئۇ ئىمارەتلەرنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن ھوجرىلار بولۇپ ، ئۇنىڭدا خىتاينىڭ نەپىس ماتالىرى ، كىرماننىڭ زىلچىلىرى ، دۇبۇلغا ـ قۇيۇق ، ئىگەر ـ توقۇم ، ئوقيا ۋە پادىشاھلارغا كېرەكلىك ئەسۋاب ـ ئەسلىھەلەرنىڭ ھەممىسى تولۇپ تېشىپ تۇراتتى . مىرزا ئەبابەكر ئۇلارنى بۇ يەرگە يوشۇرۇپ قويغانىكەن ، بۇلاردىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن . قالغىنىنى جەھانگىر مىرزا قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە ئېلىپ ، قېلىپ قالغانلىرىنى ئۆزى بار ۋاقىتىدا خالايىقنى تالان ـ تاراج قىلىشقا قويۇپ بەرگەنىكەن . پۈتكۈل خالايىق ئومۇمىي تالان ـ تاراجغا كىرىشتى ، ئۇلار تاكى خاجە ئەلى باھادىر يېتىپ كەلگۈچە تالان ـ تاراجغا مەشغۇل بولدى . خاجە ئەلى باھادىر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تالان ـ تاراجدىن ئېشىپ قالغان نەرسىلەرنى مۇھاپىزەت قىلغانىدى . خان خاجە ئەلى باھادىردىن يەتتە كۈن كېيىن يېتىپ كەلدى ۋە خانمۇ ئومۇم خالايىققا تالان ـ تاراج قىلىشقا ئىجازەت بەردى . نەق پۇل ۋە قىممەتلىك بۇيۇملار خان كېلىشتىن بۇرۇنلا تالان ـ تاراج قىلىنىپ بولغانىدى ، قالغان ئەشيالار ئۆي ۋە ھويلىلاردا تولۇپ تېشىپ تۇراتتى .

مىرزا ئەبابەكرنىڭ مال ـ مۇلۇكلىرىنى تاكى ئىككى ئايغىچە تالان ـ تاراج قىلىشتى . يەنىلا كوچىلاردا ۋە ئۆيلەردە ساۋۇت ۋە مال ـ مۇلۇكلەر تولا بولۇپ ، خەلقە ئۇنى ئېلىشقا پۇرسەت يوق ئىدى . بېيىت :

بەقەدرى زەرۇرەت كېرەك مالۇ گەنج ،
زەرۇرەتدىن ئارتۇق ئېرۇر دەردۇ رەنج .
تولا ـ ئازىدىن سەن ۋەفا ئىستەمە ،
بۇ ۋەيرانە ئىچرە بەقا ئىستەمە .
ئەگەر مالى قارۇن قولۇڭغە كېلۇر ،
يېگەندۇر سېنىڭ ، ئۆزگە جۇملە قالۇر .

كۇنىكىم جەھاندىن قىلۇرسەن خىرام ،
كېتەرسەن ، بولۇر مال تاراجى ئام .
بولۇر خەلق مالىڭ بىلە كامياب ،
ساڭادۇر ۋە لېكىن ھېسابۇ ئەزاب .

شۇنداق قىلىپ مىرزا ئەبابەكر ئۆزىنىڭ قىرىق سەككىز يىل ئىچىدە بار مېھنەت ، ھەممە مۇشەققەتلەر بىلەن يىغىپ ، بېخىللىق ۋە خەسىسلىك بىلەن ساقلىغان بۇ مال - مۇلۇكلىرىنى ئاخىر يۈز مىڭ ھەسرەت ۋە نادامەتلەر بىلەن تاشلاپ كەتتى . خان بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىردەمدە بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا تالان - تاراجغا بەردى . خالايىق ئۇ مال - مۇلۇكلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە پاكپاكىز يىغىشتۇرۇپ تۈگەتتى . ئىلگىرىكىلەرنىڭ : «بەختىيار كىشى شۇكى ، يەپ ئۆلدى ، بەختسىز كىشى شۇكى ، يېمەي قويۇپ كەتتى» دېگىنىدەك ئىش بولدى . بېيىت :

ئانچە ئول ئۇمر ئىچرە سامان ئەيلەدى ،
لەھزەئى ئانى پەرىشان ئەيلەدى .

ئىككى - ئۈچ ئايدىن كېيىن ھەر تەرەپكە تارقىغان لەشكەرلەر غەنىيمەتلەر بىلەن سالامەت يېتىپ كەلدى ، ئۇلار ھەرقايسىسى تاپقان ئولجىلىرىنى پىشكەش قىلىپ ئېلىپ كەلدى . ئەمما ، خان خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى موغۇل ئادىتى بويىچە شۇ لەشكەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى . قاراڭغۇ تاغدىن يېنىپ كەلگەن بەزى ئەمىرلەرنىڭ ئېلىپ كەلگەن پىشكەشلىرى پەقىرنىڭ خاتىرەمدە بار . ئۇلار ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇقلار ۋە قاچا - قۇچىلاردىن باشقا ، يەنە ئەندىجان پاتمىنىدا بىر پاتمان تىللا رەڭ پىشكەش قىلدى ، ئەندىجاننىڭ بىر پاتمىنى ئاتمىش تۆت چارەك ، ھەر چارىكى تۆت يۈز مىسقالدۇر . باشقا ئەشيالارنى مۇشۇنىڭغا قاراپ قىياس قىلماق كېرەك .

قىرىق توققۇزىنچى باب

مىرزا ئەبابەكرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بارغان ئەمىرلەر ئەھۋالىنىڭ بايانى

خان توققۇز ئەمىرنى خوتەنگە ماڭدۇرۇپ ، ئۇلاردىن ئىككىسىنى خوتەنىنىڭ ھۆكۈمىتىگە مەسئۇل قىلغان ۋە يەتتە ئەمىرنى مىرزا ئەبابەكرنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى . بۇلار قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تېزلىكتە يۇرۇپ خوتەنگە باردى . پۇتكۈل خوتەن ئەھلى ئەمىرلەرنىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى ھەمدە خەزىنىلەردىكى ۋە ئامبارلاردىكى بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى ، چارۋىلىرىنى ئەمىرلەرگە تاپشۇردى . ئەمىر دائىمئەلى ۋە مىرەك مۇھەممەد بۇيرۇق بويىچە خوتەندە قېلىپ ، مەملىكەت ۋە رەئىيەتنى ئىدارە قىلىشقا مەشغۇل بولدى . قالغان يەتتە سەردار قاراڭغۇ تاغقا قاراپ ، گويا كى يەتتە باشلىق دۈندەك يۇرۇپ كەتتى . ئۇلار قاراڭغۇ تاغقا يېتىپ كېلىپ كۆردىكى ، مىرزا ئەبابەكر قاراڭغۇ تاغدىن ئۆتۈپ كەتكەن ، ئۇنى قوغلاپ يېتىشنىڭ ئامالى قالماپتۇ . ئەمما ، بارلىق مال - مۈلۈك ۋە خەزىنىلەرنى تاشلاپ كەتكەنىدى . ئۇلار كۆردىكى ، توپچاق (ئات)لارنىڭ ھەربىرى بېيىت :

ئىدى باد رەفتارۇ ھامۇن نەۋەرد ،
بەھادۇرغە يار ئېردى روزى نەبەرد .
كى جەۋلان قىلۇر ئېردى مەئشۇقەدەك
يېتەلمەس ئىدى باد ئېتىپ تېز تەك .

مۇشۇنداق ياخشى توپچاقلارنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈپ تاشلاڭغان ، ئۆلۈكنىڭ تولىلىقىدىن يول توسۇلۇپ قالغانىدى . مال ـ مۈلۈك ، ماتالارنى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى يۈكلەپ ماڭغان قېچىرلارنىمۇ قويماي ئۆلتۈرگەنىدى . بۇنىڭ ئېنىق سانى خاتىرەمدە قالماپتۇ ، توققۇز يۈز قېچىر ياكى توققۇز يۈز قاتار قېچىر بولسا كېرەك . ئۇلار بۇ يەرگە يەتكەندە كۆردىكى ، ئېسىل ماتالار ۋە ئىگىنلەرگە ئوت قويۇۋېتىپ كېتىپتۇ ، بۇ يەردە نەچچە خامان كۈل ھاسىل بولۇپتۇ . ئۇلار بۇ كۈللەرنى ئاختۇرۇپ ئالتۇن بېزەكلىك كىيىملەر ۋە ئالتۇن ئىشلىتىپ توقۇلغان ماتالاردىن ئايرىلىپ ، كۈل ئىچىدە قالغان ئالتۇنلارنى تېپىۋېلىشتى . قارىسا جاۋاھىرلارنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈپتۇ ، ئەمما ياقۇت ھېچقانداق ئۆزگەرمەپتۇ . فىروزا قارا بولۇپ قاپتۇ ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى رەڭگى مۇتلەق قالماپتۇ . لەئل پارچە ـ پارچە بولۇپ كېتىپتۇ ۋە رەڭگىمۇ بەكلا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ . مەرۋايىت پۈتۈنلەي كۆيۈپ كۈل بولۇپ ، كۈلدىن ھېچ پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان بولۇپ قاپتۇ ، بىجادە[1] نىڭ رەڭگىمۇ بەكلا ئۆزگىرىپ ھېچ گۈزەللىكى قالماپتۇ . شۇنداق قىلىپ ئەسىرلەر كۈل ئاختۇرۇپ بولغاندىن كېيىن قاراڭغۇ تاغ كۆۋرۈكىنىڭ ئۈستىگە باردى . كۆردىكى ، خۇرجۇن بىلەن دەريا‌غا تاشلانغان تىللالار سۇنىڭ تېگىدە شولا چېچىپ تۇرۇپتۇ ، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلارمۇ سۇنىڭ قەرىدە گويا‌كى ئايدەك جىلۋىلىنىپ تۇرۇپتۇ . ئۇ قاچىلارنى ۋە تىللالارنى ئېلىشقا شۇنچە ئۇرۇنۇپ باقتى . قارىسا ئۇ يەرگە سۇ ئېگىز تاش ئۈستىدىن چۈشۈپ جۈش ئۇرۇپ قاياپ تۇرۇپتۇ ، ئادەمىزاتنىڭ ئۇ سۇغا كىرىش ئىمكانىيىتى يوق . شۇنىڭدىن كېيىن ھەر كىشى بىردىن ئۇزۇن

---

① بىجادە — قىزىل رەڭلىك بىر خىل گۆھەر تاش .

ياغاچ تاپتى ، ياغاچنىڭ ئۇچىغا قۇللاپ بېكىتتى . ئاندىن نەچچە ياغاچنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ سالغاندى ، ناھايىتى تەسلىكتە سۇغا يەتتى . لېكىن ، مىرزا ئەبابەكر خەزىنىسىنى سۇغا تاشلايدىغان چاغدا : «كىشىلەرنىڭ تىللالارنى ئېلىشى قىيىن بولسۇن ئۇچۇن خۇرجۇنلارنى يىرتىپ تاشلاڭلار !» دەپ بۇيرۇغانىدى . شۇڭا ، بىرقانچە خۇرجۇننى پارە - پارە قىلىپ تىللانى سۇغا تۆكتى . ئەمما ، خۇرجۇنلار پۇتۇنلەي كۆندىن تىكىلگەن بولغاچقا ، ئۇنى يىرتىپ بولغۇچە ۋاقىت قىستاپ قالدى . ئىنتايىن ئالدىراشچىلىق ۋە ئىزتىراپ تۇپەيلىدىن قالغان خۇرجۇنلارنى يىرتىشقا ئۇلگۇرەلمەي ، ئىلاجسىز شۇ پېتىچە سۇغا تاشلىغانىدى . بۇ ۋەقەدىن نەچچە كۇن ئۆتكەندىن كېيىن ئەمىرلەر يېتىپ كەلدى . ئۇلار ياغاچلارنى سۇ تېگىگە يەتكۇزۇپ ، قۇللاپنى خۇرجۇنغا ئىلىندۇرۇپ تارتاتتى ، خۇرجۇنلار سۇدا ئۇزاق تۇرۇپ چىرىگەنلىكتىن يىرتىلىپ قۇللاپتىن ئاجراپ چىقىپ كېتەتتى . ئۇلار ئىچىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ تەلىيى ئوڭ كېلىپ خۇرجۇن يىرتىلماي تىللا بىلەن چىقاتتى . ھەربىر خۇرجۇننى بىر قېچىر كۆتۇرەتتى . ئالتۇن - كۇمۇش قاچىلاردىن تۇتقۇچى بارلىرىنى پۇتۇنلەي قۇللاپ بىلەن ئىلىندۇرۇپ ئالدى ، تۇتقۇچى يوق قاچىلارنى ۋە خۇرجۇنلاردىن ئاجراپ سۇغا تۆكۈلگەن تىللالارنى ھېچقانداق ئامال بىلەن زادى ئالالمىدى . دېمەك ، ئۇنىڭ يۇز ھەسسىسىدىن بىر ھەسسىسىنى بۇلار ئالدى ، قالغانلىرى سۇدا قالدى . شۇنداقتىمۇ مۇشۇ ئالغان ئەشيالىرى بىلەن ھەممىسى باي ۋە زەردارلاردىن بولۇپ مەمنۇنىيەت بىلەن قايتىپ كەلدى . بارغانلارنىڭ ھەربىرى چاغلىغىنىدىن نەچچە ھەسسە زىيادە مال - مۇلۇك ۋە بايلىقلار بىلەن كەلدى . ھازىرغىچە موغۇلنىڭ بارلىق مال - ئەسۋابلىرى ئاشۇ خەزىنىنىڭ مېۋىسىدۇر .

ئەللىكىنچى باب

مىرزا ئەبابەكر پەرزەنتلىرىنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ بايانى

ۋاقتىكى ، زامانىنىڭ ھاتىمى ۋە جاھانىنىڭ ھاكىمى ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخان يارکەند تەختىدە ئورۇنلىشىپ ھەممە زۆرۇر ئىشلارنى بېجىرىپ تاماملىدى . شۇ چاغدا خانغا : «مىرزا جەھانگىر ئاتىسىنىڭ كەينىدىن تىبەتكە بارماپتۇ ، سانجۇ چېگرىسىدا تۇرۇۋېتىپتۇ» دەپ مەلۇم قىلىشتى . شۇڭا ، خان تاغامغا : «قېرىندىشىڭىزنىڭ ئوغلىنى ئېلىپ كەلگەيسىز» دەپ يارلىق قىلدى . تاغام بۇيرۇقنا بىنائەن سانجۇغا باردى ، جەھانگىر مىرزا گويا كى بەخت ـ دۆلەتكە ئوخشاش تاغامنىڭ ئىستىقبالىغا كەلدى . ئۇ ناھايىتى سولغۇن ھالدا مۇنداق ئەرز قىلدى : «روشەن ۋە ئاشكارىدۇركى ، پەقەت ئاتامنىڭ سەلتەنىتى زامانىدا ھەمىشە ئاتامنىڭ غەزىپى ۋە سىياسىتىنىڭ قورقۇنچىسىدىن تىترەپ ۋە چۆچۈپ ، خىلۋەت بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردا ئۆمۈر ئۆتكۈزگەنىدىم ، جان ۋەھىمىسىدىن باشقا ھېچقانداق پىكىر كۆڭلۈمگە كەچمەيتتى . بۇ مۇددەت ئىچىدە بىر سائەتمۇ ئارامىلىق ۋە پاراغەت كۆرمىگەنىدىم ، ھەمىشە سوزۇلۇشچان قوللىرىمنى پىنھانلىق ئاستىدىن چىقىرالمايتتىم ، تەمەيىم كۆزىنى مەملىكەت ، مەنسەپ ۋە ھۆكۈمەت ھۆسنىگە ئاچمايتتىم ، دائىم نامۇرادلىق جامىدا سىياسەت زەھىرىنى ئىچەتتىم . ۋاقتىكى ، ئاتامنىڭ دۆلىتىنىڭ ئۇلى ۋەيرانلىققا يۈزلەندى ، ھەشەمەت بىناسى خان لەشكىرىنىڭ

زىلزىلىسىدىن گۇمۇرۇلدى . شۇ چاغدا مېنى خىلۋەت بۇلۇڭىدىن چىقاردى ـ دە ، ھۆكۈمەت تەختىدە ئولتۇرغۇزدى . پەقەت قىرىق ئىككى يىللىق ئۆمرۈم ئىچىدە تەجرىبە ئايىغىنى پىنھانلىق ئېتىكىدىن چىقارماپتىمەن ، دائىم ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ شەرىبتىنى خەۋپ ـ خەتەر قەدەھىدە ئىچىپتىمەن . بۇ ھۆكۈمەتنىڭ بىر نەپەسچىلىكمۇ پۇرستى قالمىغان تۇرسا ، ئۇنىڭغا مەن قانداقمۇ باش بولالايمەن . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاتامنىڭ ئادىتى شۇنداق ئىدىكى ، ھەر دائىم پەرزەنتلىرىدىن بىرەرسىنى ئۆلتۈرسە ، مېنىڭ ھۇزۇرۇمدا : ‹بۇ ئۆلتۈرگەن ئوغلۇم شىجائەتلىك ، قابىل ۋە غەيۇر ياش ئىدى ، ئەگەر ئۇنى ئۆلتۈرمىسەم ، ئۇ ماڭا شىرۇيە ئاتىسى خۇسرەۋگە ، ئەبدۇللەتىف مىرزا ئاتىسى مىرزا ئۇلۇغبەگكە قىلغان مۇئامىلىنى قىلاتتى › دەيتتى . مەن بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جېنىمنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قابىلىيەتسىزلىك ، بوشاڭلىق ۋە غەيرەتسىزلىك قىلىشقا كىرىشەتتىم . ھەممىگە مەلۇمكى ، قىرىق ئىككى يىل ئىچىدە سۇسلۇق ، قابىلىيەتسىزلىك ۋە جۇرئەتسىزلىكتىن بۆلەك ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ باقمىغان تۇرسام ، ئاتام ئۆزى ۋەيران قىلىپ قويغان بۇنداق بىر پۇرسەتلىك سەلتەنەتكە قانداق باش بولالايمەن ؟ قانداقمۇ ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايمەن ؟ ... ئاتامنىڭ قىلغان كارى ـ بارىدىن ھېچبىرىدىن خەۋىرىم يوق ، مەندىن ھېچكىمگە زۇلۇم ۋە تەئەددى يەتكەن ئەمەس . خەلققە ھەر نېمە يەتكەن بولسا ، ئاتامدىن يەتكەندۇر . ‹بىر گۇناھكار ئادەم باشقا ئادەمنىڭ گۇناھىغا جاۋابكار ئەمەس (بىر ئادەمنىڭ گۇناھى بىلەن باشقا بىر ئادەم جازاغا تارتىلمايدۇ) ›[1] دېگەن كەرەمىلىك ئايەتنىڭ ھۆكۈمى بىلەن ماڭا گۇناھ قويمىغايلا ، ئاتامنىڭ گۇناھى بىلەن مېنى گۇناھكار قىلمىغايلا . مەن خانىنىڭ ھۇزۇرىغا باراي ، قالغان ئۆمرۈمنى

① «قۇرئان كەرىم» ، 6 ـ سۈرە ئەنئام ، 164 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

خانىڭ خىزمەتىدە ئۆتكۈزەي» دەپ ناھايىتى ئاجىزلىق ۋە شىكەستلىك بىلەن يۇقىرىقى سۆزلەرنى ئىزھار قىلدى .

تاغام ئۇنىڭغا تولۇق تەسەللى بېرىپ خەزىنە ، مال ـ مۈلۈك ۋە چارۋا ـ مال پىشكەشلىرى بىلەن بىللە خانىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى . بۇ جەھانگىر مىرزا ئىسان بۇغاخانىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان ئوغۇل ئىدى ، ئىسان بۇغاخانىڭ كىچىك ئىنىسى يۇنۇسخان سۇلتان سەئىدخانىڭ بوۋىسى ئىدى . مىرزا ئەبابەكر ئاقسۇنى ئالغان ۋاقتىدا ، ئاقسۇ ئالاچەخانىڭ پايتەختى ئىدى . يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ئالاچەخانىڭ تۆتىنچى قىزى خەدىچە سۇلتان خانىم مىرزا ئەبابەكرنىڭ قولىغا تۇتقۇن بولۇپ قالغانىدى . مىرز ئەبابەكر خەدىچە سۇلتان خانىمنى ئەتىۋارلاپ ۋە ئېھتىرام بىلەن ساقلاپ ، بالاغەت مەزگىلىگە يەتكەندە ئوغلى جەھانگىر مىرزىغا ئېلىپ بەرگەنىدى . بۇ خەدىچە سۇلتان خانىم مۇشۇ چاغدا خان بىلەن دىدارلاشتى ، خان خەدىچە سۇلتان خانىم بىلەن ئاتمۇ بىر ، ئانمۇ بىر تۇغقان ئىدى .

ئەلقىسسە ، خان جەھانگىر مىرزىغا ناھايىتى كۆپ ئىلتىپات ۋە ئىنايەتلەرنى قىلىپ ، ئۇنى ئەزىز ۋە مۇكەررەم تۇتتى . **مىسرا :**

پۈتۈلمەسلەر ساڭا ھەرگىزكى بىرەۋنىڭ گۇنەھىن .

خان ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ قىلغان گۇناھلىرى ۋە قەبىھ قىلمىشلىرىنى تەلتۆكۈس كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىپ ، جەھانگىر مىرزىنى ئۆزىنىڭ ئوروق ـ تۇغقانلىرىنىڭ مەرتىۋىسىگە چىقاردى ، ئۇنىڭغا : «خەدىچە سۇلتان خانىمنى ئالاھىدە كاتتا توي قىلىپ بەرمەك كېرەك» دەپ ۋەدە قىلىپ يارلىق چۈشۈردى .

شۇ زىمىستاننىڭ ئاخىرىدا ياڭىھىساردا بىر كېچىسى جەھانگىر مىرزىنى پۈتكۈل مۇلازىملىرى بىلەن بىللە ئۆلتۈرۈپتۇ ، كىمنىڭ ئۆلتۈرگەنلىكى ھېچ مەلۇم بولمىدى . خالايىق گۇمان بىلەن بۇ

ۋەقەنى خىلمۇخىل كىشىلەرگە باغلاپ قىياس قىلىشتى . تەڭرى ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر .

مىرزا ئەبابەكرىنىڭ پەرزەنتلىرى كۆپ ، نەچچىلىگەن قابىل پەرزەنتلىرىنى ئۆزى ئازاب ۋە ئوقۇبەتلەر بىلەن ئۆلتۈرگەن ، قالغانلىرىنىڭ چوڭى جەھانگىر مىرزا ئىدى . ئۇنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا زىكر قىلىندى . ئۇنىڭ يەنە سۇلتان مەھمۇد مىرزا ئىبنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قىزىدىن ئىككى ئوغلى بار ئىدى . بىرىنىڭ ئىپتى تۇرانگىر مىرزا ، يەنە بىرىنىڭ ئىپتى بوستانگىر مىرزا ئىدى . مىرزا ئەبابەكر ئۆلتۈرۈلگەن زىمىستان ئاخىرلىشىپ باھار مەزگىلدە تىبەتكە كىشى ئەۋەتىلىپ ، ئۇنىڭ ئەھلى ئاياللىرى ئالدۇرۇپ كېلىندى . مىرزا ئەبابەكرىنىڭ ھەرەمى خانزادە بېگىمنى تاغام يەڭگە قاتارىدا نىكاھىغا ئالدى . تۇرانگىر مىرزا خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە ئىدى ، ئاقىۋەت سۇغا چۆكۈپ ئۆلدى .

ئەمما ، بوستانگىر مىرزا تىبەتتە ئانىسى ۋە قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلىپ يالغىزدەك قالغىنىدا ، كەشمىرگە بېرىپ كەشمىردىن ھىندىستانغا باردى . بۇ ۋاقىتلاردا بابۇر پادىشاھ تېخى ھىندىستاننى ئالمىغانىدى . بوستانگىر مىرزا ھىندىستاندىن قېچىپ كابۇلغا باردى . گەرچە بوستانگىر مىرزا پادىشاھنىڭ تاغىسىنىڭ قىزىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ ئاتىسى مىرزا ئەبابەكرىنىڭ قىلمىشلىرىنىڭ يامانلىقى تۇپەيلىدىن بابۇر پادىشاھ ئۇنىڭغا ئىلتىپات قىلمىدى . ئۇ كابۇلدا تۇرالماي بەدەخشانغا — مىرزاخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئىلاجسىز باردى . مىرزاخان بوستانگىر مىرزىنىڭ ئاتىسى بىلەن بىر تۇغقان ئىدى ، مىرزاخانمۇ مىرزا ئەبابەكرىنىڭ ئاداۋىتى تۇپەيلىدىن تۇغقانلىقتىن يۇز ئۆرۈدى . شۇڭا ، ئۇ يەردىنمۇ قېچىپ ئۆزبېك شەيبانىخان تەرەپكە باردى . سۆيۈنچەكخان ئۇنى : «بۇ بىر ئادەم بالىسى ، ئۇنىڭغا ئىلتىپات ۋە ياخشىلىق قىلىش بىزنىڭ بوينىمىزدىكى زۆرۈرىيەت» دەپ

ئىززەت ـ ئىكرام قىلىپ ئوبدان مۇھاپىزەت قىلدى . بوستانگىر مۇشۇ كۈنلەرگىچە ئەندىجان ۋە تاشكەندتە ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن تۇرۇۋېتىپتۇ ، ئۇ قابىلىيىتى ۋە ياخشى خىسلەتلىرى بىلەن مەشھۇر .

ئەللىك بىرىنچى باب

سۇلتان سەئىدخانىنىڭ كاشغەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنكى ئەھۋالىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، خانىنىڭ دەريادەك كەڭ خاتىرى مەملىكەت ۋە دۆلەت ، ھۆكۈمەت ۋە سەلتەنەت ئىشلىرىدىن خاتىرجەم بولدى . كۆڭلى ئىنئىام ۋە ئېھسانغا مايىل ، قوللىرى ساخاۋەت ۋە مەرھەمەتكە مەپتۇن بولدى . نەزم :

دىل ئەگەر دەرياۋۇ قول كاندۇر دېگىل ،
ئول سەخا ئەھلى دىلىيۇ ئىلكى بىل .

بۇلۇپمۇ ئۇرۇش ـ سوقۇش مەزگىلىدە مەردانىلىك كۆرسەتكەن ، يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنىپ ئۆتكەن پالۋانلارغا ئىنئام قىلىشنىڭ چەك ـ چېگرىسى قالمىدى . بەيىت :

ئۇلارغا سەلاھۇ ياراغۇ سۇيەر ،
قەباھايى ئەتلەس ، كەمەرھايى زەر .
ئەتا ئەيلەدى خانى ھاتەم نىشان ،

بەھار ئەبرى يەڭلىغ بولۇپ زەر فىشان .
سىپەھغە ئەگەر سىيمۇ زەر بەرسە شاھ ،
بېرۇر جەڭگى ۋەقتىدە باشىن سىپاھ .

شۇنداق قىلىپ خانىمنىڭ ئىنئىام - ئېھسان بۇلۇتىدىن پۇتكۇل سىپاھ ۋە لەشكىرى تولۇق قانغۇچە سۇ ئىچتى . خانىمنىڭ ئادالەت نۇرلىرىنىڭ شولىسىدىن دېھقان ۋە رەئىيەت بېشىدىكى زۇلۇم قاراڭغۇلۇقى شۇنداق كۆتۈرۈلدىكى ، بېيىت :

بۇ رەڭ سالدى ئالەمكە زىللى كەرەم ،
كى زالىغە رۇستەم قىلالماس ستەم .
چۇ ئەدلىڭ زەمانىدا ئەي شەھسەۋار ،
قىلالماس جەفا كىمسەگە روزگار .

ھەر تەرەپكە باردىغان يوللار خەۋپ - خەتەردىن شۇ قەدەر خالىي ۋە ئامانلىق بولدىكى ، ئەگەر بىر خوتۇن كىشى بىر ئاياق ئالتۇننى بېشىدا قويۇپ سەپەر قىلغان تەقدىردىمۇ ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق خەتەر يەتمەيدۇ ، دەپ تەمسىل قىلىناتتى . بۇ زامان ئۆزىنىڭ ھال تىلى ۋە ماقال سۆزلىرى بىلەن بۇ بېيىتنى ئوقۇماقتا ئىدى . بېيىت :

تەشتى زەررىن بىلە بىر تەن بارادۇر شەرق ئىلە غەرب ،
كى ئانىڭ ھەيبەتى دەفئ ئەتتى جەھانىنىڭ خەتەرىن .

ئۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپراق ياخشى ئەھۋال شۇكى ، ئەگەر بىر خوتۇن بىر تاۋاق ئالتۇننى يول ئۇستىدە قويۇپ ، ئۆزى يىراق يەرگە بېرىپ خېلى سائەتلەردىن كېيىن قايتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ ، تاۋاقتىكى ئالتۇننى كەم - كۇتىسىز تولۇق تېپىپ ئالالايدۇ . بېيىت :

كىشى ئۇرسە بىر يىل سەپەرگە قەدەم ،
ئاڭا يەتمەگەي خەۋپۇ رەنجۇ ئەلەم .

پۈتكۈل مەملىكەت نىزامى ۋە دۆلەت ئىنتىزامى مەزكۇر سپاھ ۋە رەئىيەتلەر بىلەن شۇنداق بەرقارار بولدىكى ، پۈتكۈل خالايىقنىڭ يۈزىگە ئەيش - ئىشرەت ۋە پاراغەت دەرۋازىسى ئېچىلدى . بەيىت :

ئەيشۇ راھەت ئىشكىن جۇملەگە ئاچتىڭ ، ئەي شاھ ،
دەۋلەت ئىشكىن ساڭا ئاچقان ھەمە دەم لۇتفى ئىلاھ .

ھەممە خەلق ھەرقايسىسى ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا ئىشرەت شارابىنى شادلىق قەدەھلىرىدىن ئىچىشكە مەشغۇل بولدى . بەيىت :

ھەر كىشى قىلدى گۇشەدە تەرەبىي ،
كاسەسى سافۇ بادەسى ئەنەبىي .

بولۇپمۇ ھەزرىتى خان ئۆزىنىڭ ھال تىلى بىلەن بۇ سۆزنى ئېيتاتتى :
بەيىت :

تەنىم تۇفراغى تەركىبى ئىمىشدۇر بادە لايىدىن ،
يېتەر كۆڭلۇمگە جەمئىيەت شەرابى غەمزەدايىددىن .

ھەزرىتى خان ئەتىگەنلىك جامدىن تىنىق مەينى بىر تامچە قالدۇرماي سۈمۈرمىگۈچە سەھەر تىن تارتماس ۋە سۇبھى ھەرگىز نەپەس چىقارماس ئىدى ، ھەزرىتى خان قۇياش كەبى پىيالىسىنى ئايلاندۇرمىغۇچە ئالتۇن لىباسلىق قۇياش ھەرگىز پەلەك بەزمىگاھىدا دەۋر قىلمايتتى ، ھەزرىتى خان بەزمە تۇنىدە ئەيش -

ئىشرەتنىڭ بىللۇر جامىنى ياقۇت رەڭلىك شاراب جەۋھەرلىرى بىلەن تولدۇرمىغۇچە ھېچبىر كىچە ھىلالىنىڭ كۈمۈش كاسىسى شەپەقنىڭ گۈل رەڭ شارابى بىلەن تولماس ئىدى . بېيىت :

بولماغۇم بىر لەھزە خالىي بەزمى ئىشرەتدىن مۇدام ،
يوقتۇرۇر كۆڭلۈمدە فىكرى مالۇ زەر ، ھاسىل كەلام .

ئومۇمەن ، پۈتكۈل خالايىق ، خۇسۇسەن خانىنىڭ خاس مەھرەملىرى مەيخورلۇق بىلەن كىچىنى كۈندۈزگە ، كۈندۈزنى كىچىگە ئۇلاشتۇرماقتا ئىدى ، كىچە بىلەن كۈندۈزنىڭ كەلگەن ۋە كەتكەن خەۋىرى بىلىنمەيتتى . ئۇلارنىڭ بۇ ھايات كەچمىشىدىن خەۋىرى ۋە بۇ زامانە ئەھۋاللىرىدىن سىزىمى يوق ئىدى . بېيىت :

كويۇڭا مەست بولۇپ كەلدىمۇ مەجنۇن كەتتىم ،
بىلمەدىم مەنكى نېچۈك گۈلشەن ئىدىم ، چۈن كەتتىم .

مەيخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىش شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، كىشىلەر ھوشيارلىقنى ئار ـ نومۇس بىلەتتى ، مەستلىكنى ناھايىتى ئەتىۋارلىق ھېسابلايتتى . بۇ خىل نالايىق قىلىق تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 ـ يىلى رەجەپ ئېيىدىن[1] باشلىنىپ ، تاكى تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 928 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى بولغۇچە[2] ئۇزۇلمەي داۋام قىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن خانغا ئەزەل مۇڭەپپەقىيىتى ۋە ئەبەدىي بەرقارار تەڭرىنىڭ ئىنايىتى يار ـ يۆلەك بولۇپ ، مەيخورلۇق قىلمىشىغا چىن كۆڭلىدىن توۋا قىلدى . بۇ ۋەقە خۇدا خالىسا پات پۈرسەتتە بايان قىلىنغۇسى .

---

① ھىجرىيە 920 ـ يىلى رەجەپ ئېيى مىلادىيە 1514 ـ يىلى 8 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

② ھىجرىيە 928 ـ يىلى مىلادىيە 1522 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ .

ئەللىك ئىككىنچى باب

ئەمىن [خاجە] سۇلتاننىڭ تۇرپاندىن [سەئىد] خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە كەلگەنلىكىنىڭ بايانى

شۇ قىشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەمىن خاجە سۇلتان كەلدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق : يۇقىرىدا سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ سانى ھەققىدىكى بايانىدا ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ خان بىلەن ئاتىمۇ بىر ، ئانىمۇ بىر قان ـ قېرىنداش ئىكەنلىكى ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەنىدى . سۇلتان ئەھمەدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاقسۇ مىر جەببارىبەردىنىڭ قارشىلىق قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن مىرزا ئەبابەكرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىردى ، سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ ھەممە پەرزەنتلىرى ئۆز ئۇلۇسى بىلەن تۇرپان ۋە چالىشقا كەتتى .

مەنسۇرخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پادىشاھ بولدى ، ئىنىلىرى ھەممىسى مەنسۇرخانىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى . ئەمىن خاجە سۇلتانمۇ مەنسۇرخانىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى . ئەمىن خاجە سۇلتان ياشلىق مەزگىلىگە يەتكەندە ، پىتنە ـ پاساتچىلار ئۇنى پادىشاھلىق ھەۋىسىگە دالالەت قىلدى . ياشلىق غۇرۇرى تۈپەيلىدىن ئەمىن خاجە سۇلتاندىمۇ ئاكىسىغا قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقىش ئارزۇسى پەيدا بولدى ۋە پىتنە ـ پاسات پەيدا قىلىشقا باشلىدى . مەنسۇرخان نەچچە مۇددەتكىچە ئۇنىڭغا نەزەر سالماي ئۆتكۈزۈۋەتتى ۋە بارلىق

نەسىھەتلەرنى قىلىپ باقتى . ئەمما ، ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ بۇ ئارزۇ ئىستىكى پەسەيمىدى ، ئاخىر مەنسۇرخان ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى . ياراكا ئاتاكا خانىڭ ئىشەنچلىك كىشىسى ئىدى . ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلتۈرۈشكە شۇ بەل باغلاپ مەنسۇرخانىڭ ئالدىدىن ئېلىپ چىقتى ـ دە ، ئۆيگە ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۈرمەي [گەمىدە] مەخپىي ساقلىدى . ئەمما ، خالايىق ئارىسىدا ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلتۈردۇم ، دەپ گەپ تارقاتتى .

نەچچە مۇددەتلەر ئۆتكەندىن كېيىن خانىڭ مىرزا ئەبابەكر ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ ، كاشغەر ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى . مەنسۇرخان ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلتۈرگىنىگە كۆپ پۇشايمان قىلىپ ، ھەددىدىن زىيادە ئەپسۇس ۋە نادامەتلەرنى چەكتى . مەنسۇرخانىڭ پۇشايمان قىلغانلىقىنى كۆرۈپ ، ياراكا ئاتاكا مەنسۇرخانغا ئەرز قىلدىكى :

بەيىت :

«قەتل قىلماق تىرىكنى دۇر ئاسان ،
لېك مۇشكىل ئۆلۈككە جان بەرمەك .

دېگەن مەزمۇنغا ئەمەل قىلىپ ، ئالىي يارلىققا خىلاپلىق قىلىپ ، ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلتۈرمەي مەخپىي ساقلىغانىدىم » دېدى . مەنسۇرخان بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ ، تولىدىن ـ تولا خۇشال ـ خۇرام بولدى . ياراكا ئاتاكاغا ئىلتىپاتلار ئەيلەپ ، ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭغا رۇخسەت بەردى . ئەمىن خاجە سۇلتان باباجاق سۇلتانىنىڭ قېشىغا كەلدى . باباجاق سۇلتان مەنسۇرخان بىلەن ئاتا بىر ، ئانا بىر قان ـ قېرىنداش ، باباجاق سۇلتان ئۇ ۋاقىتلاردا كۇسەن ۋە باي دىيارلىرىدا ئىدى . چۇنكى ، كۇسەن ۋە بايىنى مىرزا ئەبابەكر ۋەيران قىلىپ نەچچە مۇددەتكىچە

خارابه هالەتته قالغاندى ، باباجاق سۇلتان كېلىپ ئۇ يەرلەرنى ئاۋات قىلىپ ئورۇنلاشقاندى . ئۇ تاكى هازىرقى كۈندىمۇ شۇ يەردە تۇرۇۋاتىدۇ .

شۇنداق قىلىپ ئەمىن خاجە سۇلتان باباجاق سۇلتاندىنمۇ رۇخسەت ئېلىپ كاشغەر تەرەپكە يۈزلەندى . ئەمىن خاجە سۇلتانىنىڭ كېلىدىغان خەۋىرى ئاڭلاندى ـ دە ، خانغا يېڭى جان ۋە چەكسىز شادلىق هاسىل بولدى . خان هال تىلى بىلەن بۇ سۆزنى ئېيتتى :

بەيىت :

لەهزە ـ لەهزە گۈل كېلۈر بۇ باغدىن ،
كەلگۈسى بەهراقراغى بەهراقدىن .

شۇ كۈنلەردە ئاڭلىغاندىمكى ، خان بۇ بەيىتنى تەكرار ـ تەكرار ئوقۇيتتى :

[**بەيىت**]

ئىككى شەھ مۇهرە ئەگەر قويسە بىرى بىرسىگە پۈشت ،
دۇشمەنىدىن يەتمەگەي هېچ زەمان زەربەتۇ مۇشت .

دېمەك ، خان ئەمىن خاجە سۇلتانىنىڭ ئىشلىرىنىڭ زىبۇزىننەتلىرىگە ئىمكانىيەت چېگرىسىدىن تاشقىرى ئەھمىيەت بەردى ۋە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى ، چەكسىز شەپقەت ۋە تەربىيەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭ ئاياغلىرىنى پەلەكتەك يۈكسەك تەختكە چىقاردى ، جۇملىدىن خان ئۆزى ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى ، ئۇنىڭ هەممە ئۆي ئەسۋابلىرىنى خان ئۆزىنىڭكى بىلەن ئوخشاش قىلىپ راستلىتىپ بەردى . ئۇلار بۇ قېشىنى سۆھبەت ۋە ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزدى .

باهار ۋاقتى بولدى . ئەمىن خاجە سۇلتانغا شاهانە زىياپەتلەرنى

بېرىپ مېھماندارلىق قىلدى . پۈتكۈل موغۇل قوۋمىدىن كىشى ئىلغاپ ، دۇغلات مىرزىلىرىدىن ئەمىر جەببارېەردىنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى بەگسارىغ مىرزىنى ئۇلۇسبېگى قىلىپ ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى . بارانغار ئەمىرلىرىنىڭ ئۇلۇغى مۇنكە بەگ — ئۇنىڭ ئەسلىمىسى كاشغەر ياسالىدا بايان قىلىنىدى — نى ، مىر ئەييۇب بەگچەكنىڭ ئىنىسى نەزەر مىرزىنى ۋە ھەممە موغۇل قوۋمىدىن ئادەم تاللاپ ، ئۇنىڭغا بىرقانچە ئاتاقلىق ئەمىرلەرنى قوشۇپ ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئاقسۇغا ئەۋەتتى .

ئاقسۇنى مىرزا ئەبابەكر ئىشغال قىلغان چاغدا ، ئۇ يەردىكى ھەممە پۇقرالارنى كاشغەرگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتكەنىدى ، ئەمدى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى كۆچۈرۈپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 921 ـ يىلىنىڭ بېشى[1] ئەمىن خاجە سۇلتان ئاقسۇغا باردى[2] .

مىرزا ئەبابەكر ئاقسۇنىڭ ھەممە تاۋابىئاتىنى ۋەيران قىلىپ ، پۇقرالىرىنى كاشغەرگە كۆچۈرۈپ ئۇچتا بىر مەھكەم قەلئە ياساپ شۇ يەردە لەشكەر توختاتقانىدى ۋە ئازراق تېرىقچىلىقمۇ قىلدۇرغانىدى . خان كاشغەرنى ئالغان ھامان ئۇچقا كىشى ئەۋەتىپ ، ئۇ يەرنى مىرزا ئەبابەكر ۋاقتىدىكىدەك ئىدارە قىلدۇرغانىدى . ئەمىن خاجە سۇلتان بېرىپ ئالدى بىلەن ئۇچقا چۈشتى . ئۇچتا بۇ يەرگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممىسىنى تېرىقچىلىققا كىرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئىككىنچى يىلى ئاقسۇغا بېرىپ ، ئاقسۇ قەلئەسىنى ئىلگىرىكى تەرزدە بىنا قىلدۇردى . ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ قالغان ئەھۋالاتى ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسى .

---

① ھىجرىيە 921 ـ يىلىنىڭ بېشى مىلادىيە 1515 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ .

② بۇ سۆز مۇللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە «باردى» دېيىلگەن . پارسچە نۇسخىلاردا «رەفت» (ماڭدى ، يۈردى) دېيىلگەن .

ئەللىك ئۇچىنچى باب

سۇلتان سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخاننىڭ ئارد-سىدا كونا كۆڭۈل ئاغرىقى بار بولسىمۇ ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ مەنسۇرخانغا ئۆزرد-خاھلىق قىلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈ-شۇشنى ئارزۇ قىلىپ مۇلاقات بولۇشقانلىقى

ئۇلۇغلۇق ۋە بۇيۇكلۇك ئىگىسى بولغان ھەزرىتى تەڭرى ھەرقانداق زاتنى باشتا يارالقان چاغدا ياخشى سۈپەت ، يېقىملىق ئەخلاق بىلەن سۈپەتلەپ يارالقان بولسا ، ھەرقانداق چاغدا ئۇ زاتنىن ياخشىلىقنىن ئۆزگە ئىش سادىر بولمايدۇ . ئەگەر ھەممە خەلق ئۇنىڭغا يامانلىق قىلغان تەقدىردىمۇ ، ئۇ زات ئۇ يامانلىقنىڭ بەدىلىگە ياخشىلىق قىلىدۇ . چۈنكى ، بۇ خىل خىسلەت ئۇنىڭ تۇغما سۈپىتى بولغاچقا ، ئىختىيارسىز ھالدا شۇ تەرەپكە قەدەم باسىدۇ . بېيىت :

ئاڭا نې ئىختىيارۇ قۇدرەتدۇر ،
ھەق ئېرۇر فائىل ، ئول ئېرۇر مەجبۇر ،
چۈنكى بەرگى دەرەختۇ شاخى شەجەر ،
بادسىز تەبرەگەيمۇ شامۇ سەھەر .

ئۇنداق بولمىغاندا ، ئىنسانچىلىق تەقەززاسى يامانلىققا ياخشىلىق قىلىشقا چىدىمايدۇ ، كۆڭۈل ئەينىكىنىڭ ئاداۋەت

كىرلىرىدىن پاك تۇتۇشقا تاقەت قىلالمايدۇ . بۇ ۋەقەنىڭ بايان قىلىنماقچى بولغان تەپسىلاتى بۇ مەزمۇنغا ھەقىقىي دەلىلدۇر .

بۇ كىتابنىڭ باش قىسمىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، خان قېرىنىدىشى بىلەن موغۇلستاندا قىرغىزلار بۇ ئىككىيلەنىنىڭ مۇلازىمىتىدە ئىدى ، شۇ ئارقىلىق تىرىكچىلىكى تەمىنلىنىپ ئۆتۈۋاتاتتى . بېيىت :

كى لىباسۇ مەتائۇ ئاتۇ خېچىر ،
ئانداكى بار ئىدى قەلىلۇ كەسىر .

ئۇلار ھەر ھالدا ئۆزىنىڭ سالامەتلىكىگە ۋە ئامانلىقىغا خۇشال ئىدى . قىسقىسى ، مەنسۇرخان ئۇلار ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ كەلدى ، چارۇن چالاق دېگەن جايدا ئۇچرىشىپ قاتتىق ئۇرۇش قىلدى . ئاخىر بۇ ئىككىيلەن يېڭىلدى ، شۇ سەۋەبتىن موغۇلستاندا تۇرالمىدى . قارىسا ئالەم يۈزىدە بۇلار بارغۇدەك ھېچ ئامان ـ ئېسەنلىك پاناھ جاي يوق ، ئىلاجسىز بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى فەرغانە ۋىلايىتىگە بېرىپ شاھىبېكخانىنىڭ قولىغا تۇنقۇن بولدى . خانىنىڭ ئىنىسى خەلىل سۇلتان ئاخىسى دەرياسىدا غەرق بولۇپ تەڭرى رەھمىتىگە ئېرىشتى . خان قاماققا چۈشتى ، ئاخىر قېچىپ قەلەندەر سۈرىتىدە كابۇلغا باردى . بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى تولۇق بايان قىلىپ ئۆتۈلدى .

دېمەك ، خانىنىڭ بېشىغا كەلگەن غەم ـ ئەلەم ۋە بالا ـ كۈلپەتلەرنىڭ ھەممىسىگە مەنسۇرخان سەۋەبچى بولدى . بېيىت :

ئەدۇۋ بولسە بەرادەرگە بەرادەر ،
ھەمە دۇشمەندىن ئولدۇر سەختۇ ئەبتەر .

ئاقىۋەتتە خانىنىڭ دۆلەت ئاساسىي ۋە سەلتەنەت شان ـ شەۋكىتى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، لەشكىرى ساناقسىز ، پۇتۇنلەي

تىغ ـ نەيزىلەر بىلەن قورالالانغان قورقماس باھادىرلىرى ، ئالىي مەرتىۋىلىك داڭدار باتۇرلىرى سانسىز ۋە ھېسابسىز بولدى . بېيىت[1] :

لەشكەرى ، لەشكەركەشكىم فەتھۇ نۇسرەت كەلدى تەرك ،
نې يەقىن ۋاقىف بۇ لەشكەر تۆلى ئەرزىدىن نە شەك ،
نەيزەسىنىك نەۋكىدىن ۋەھشەتەدۇر رۇيى سەمەك ،
ئاتلارنىك نەئلىدىن قورقۇپ جىبە كېيىمىش سەمەك .

خانىنىڭ بۇ كۆچ ـ قۇۋۋەت ۋە شەۋكەت دەبدەبىسىدىن ئەتراپ ۋىلايەتلەردىكى خانلارنىڭ كۆڭلىگە قىياس قىلغۇسىز ۋەھىمە پەيدا بولغانىدى ، بولۇپمۇ مەنسۇرخان نەچچە يىللاردىن بېرى مىرزا ئەبابەكردىن قورقۇپ قېچىپ تۇرپان ۋە چالىشنىڭ بۇلۇڭلىرىدا يۈرگەنىدى . مانا خانىنىڭ بۇ شان ـ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغلۇق داغدۇغىسى ئالەمگە بىر بولدى . مەنسۇرخاندا يا خان بىلەن ئۇچراشقۇدەك ماجال يوق ، يا ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلغۇدەك تىنچ ـ ئامان جاي يوق ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ كېچىۋاتقان ئەھۋالىغا قارىتا بۇ مىسرانى ئوقۇماقتا ئىدى :

مىسرا :

ئەفسۇسكى يول بەنددۇر ئالتە تەرەفىمدىن .

مەنسۇرخانىنىڭ بۇ قورقۇنچىسى ئۇستىگە يەنە بىر مۇھىم مەسىلە شۇ بولدىكى ، ئەمىن خاجە سۇلتانمۇ بېرىپ خانغا قوشۇلدى ، مەنسۇرخاندىن كۆرگەن جاپا ۋە زۇلۇملارنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ ، خانىنىڭ كۆڭلىدىكى [كونا] جاراھەتىنى قايتىدىن تاتلىدى . خانىنىڭ بارگاھى ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان

---

① سۆز موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئىلىنغان ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «رۇبائي» ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «نەزم» دېيىلگەن .

بارلىق دۆلەت ئەركانلىرى ۋە مەملىكەت ئۇلۇغلىرى مەنسۇرخان ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ ، مەنسۇرخاندىن يەتكەن بىۋاپالىقلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشنى تەۋسىيە قىلدى . ئۇلار ھەممىسى بىر دەك پىكىرگە كېلىپ خانغا مۇنداق ئەرز قىلدى : «شۇ چاغدا مەنسۇرخان قۇۋۋەت تاپقانىدى ، شۇ قەدەر جەبىر - جاپالارنى قىلدىكى ، ئۇنى بايان قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق . بۇنىڭدىن كېيىنمۇ پۇرسەت تاپسىلا شۇنداق مۇئامىلىلەرنى قىلغۇسىدۇركى ، ئۇنى دەپ بولغىلى بولمايدۇ . قىسقىسى ، ئېھتىياتچانلىق يولى شۇكى ، ئەمدى ئۇنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا يوقىتىپ كۆڭۈلنى ئۇنىڭدىن تىندۇرۇش كېرەك . »

ھەممە ئەمىرلەر ۋە ئۇلۇغلار ئەنە شۇنداق سۆزلەرنى دەپ ، ئوخشاش تەلەپپۇزدا ۋە بىر دەك مەزمۇندا ئەرز بايان قىلىشىپ گەپنى شۇ يەرگە يەتكۈزدى . ئەمما ، ياخشىلىققا ئادەتلەنگەن ھەزرىتى خان مۇنداق يارلىق قىلدى : «توغرا ، بۇ ئالەم بىر مۇكاپاتتۇر . بىراۋغا بىر نۆۋەت كەلسە ، يەنە بىراۋمۇ بىر ۋاقىتلار كېلىپ قۇدرەت تاپقۇسىدۇر . ئەمما ، ئىنسانپ شۇكى ، كىچىكلەرنىڭ ئادىتى ئىتائەت ، چوڭلارنىڭ ئىشى ئىنايەتتۇر . ئەگەر كىچىكلەر ئىتائەتتە كەمچىلىك سادىر قىلسا ، چوڭلارنىڭ كىچىكلەرگە ئەدەپ بېرىشى زۆرۈردۇر . بىز شۇ چاغدا مۇخالىپلىق قىلىشقاندا كۆرۈنۈشتە بىزنىڭ تەرىپىمىز ھەقلىق كۆرۈنسىمۇ ، ئەمما ھەقىقەتتە بىزنىڭ ئىشىمىز ناتوغرا ، قۇسۇر ئۆزىمىزدە ئىدى . چۈنكى ، مەنسۇرخان بىزنىڭ ئاتىمىز ئورنىدىكى ئۇلۇغ ئاكىمىزدۇر . شۇ ۋاقىتتا بىز ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ ، ئىتائەت قىلىشتا خاتا قىلغانىدۇق ، شۇڭا ئۇنىڭ چوڭلۇق سۈپىتى بىلەن بىزنى ئەدەپلىشى لازىم ئىدى . ئەمدىلىكتە پاك ۋە بۈيۈك تەڭرى بۇ خەزىنە ، دەپنىلەرنى ۋە شاھانە ئەسلىھەلەرنى ئاتا قىلىپ ، ماڭا كۈچ - قۇدرەت بەردى . شۇڭا ، ئاشۇ خاتالىقلىرىمغا كەچۈرۈم

سوراپ ئۆزرىسىنى ئادا قىلىدىغان ۋاقتىم كەلدى . ئەمدى ئۇ قۇسۇرلىرىم ئۇچۇن ئۆزرە سوراپ گۇناھىمنى تىلىشىم ، ئاشۇ بىئەدەپلىكىمنىڭ خىجالىتىنى لايىق خىزمەتلەر بىلەن تۇگىتىشىم كېرەك . بېيىت :

كەرەم كۆرگىلۇ لۇتفى فەرۋەردىگار ،
گۇنەھنى قىلۇر بەندە ئول شەرمسار .

ھازىر مەنسۇرخان ئاتىمىزنىڭ ئورنىدا . بىز ئاتىمىزنىڭ خىزمىتىنى قىلالمىغان ۋە ئاتا ئارزۇسىغا قانمىغان بولساقمۇ ، ئەمدى ئاكىمىزنىڭ خىزمىتىنى قىلىشىمىز ۋە ئاتىمىزغا قانمىغان ھەسرىتىمىزگە ئۇنىڭ جامالى بىلەن تەسەللى بېرىشىمىز كېرەك . »

خان شۇنداق دەپ مەنسۇرخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچىلەرنى ئارقىمۇئارقا ئەۋەتىپ مۇنداق ئەرز قىلدى : «ئۆزلىرىدىن بىزگە يەتكەن ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىمىزنىڭ نالايىقلىقىمىزدىن يەتكەنىدى . ئەگەر بىزدىن نالايىق ئىش سادىر بولمىغان تەقدىردىمۇ ، ئۆزلىرىدەك ئاتا ئورنىدىكى ئاغىمىز بىزدەك كىچىك ئىنىلىرىگە ھەرقانچە كەم ئىلتىپاتلىق قىلغان ، ھەرقانچە غەزەپ ۋە سىياسەت قىلغان تەقدىردىمۇ ، ئاغىمىزنىڭ ھۆكۈمىگە بويۇنتاۋلىق قىلىشقا ۋە بىئەدەپلىك يولىغا قەدەم قويۇشقا بىزنىڭ نېمە ھەددىمىز بولسۇن ؟ بېيىت :

سېنىڭكى دەردۇ غەمىڭ يارى ناگۇزىرىمدۇر ،
ئەگەر جەفا قىلۇر ئېرسەڭمۇ دىلغەزىرىمدۇر .

ئىلتىماسىم شۇكى ، ئىلگىرى مېنىڭدىن ئۆتكەن ھەممە نۇقسانلارنى ئەپۇ پەردىسى بىلەن ياپقايلا ، سائادەتلىك كۆڭۈل ئەينەكلىرىگە ئولتۇرغان بارلىق ئاداۋەت توزانلىرىنى يوق قىلغايلا ۋە پەقىر بەندىنىڭ ئاياغلىرىنى ئۆپۈش سائادىتىگە يېتىشىمگە ،

پىراقلىرى كېچىسىدە قاراڭغۇ بولغان كۆزۈمنى جاماللىرى قۇياشىنىڭ نۇرى بىلەن يورۇق قىلىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا . چۈنكى ، بۇ ئىشتا نۇرغۇن پايدا ۋە ھېسابسىز مەنپەئەت ھاسىل بولغۇسىدۇر . ئۇ پايدىلار جۈملىسىدىن بىرى شۇكى ، ئەگەر مەن خىزمەتلىرىگە مۇشەررەپ بولسام ، قىلغان خاتالىقلىرىمنىڭ ئۇزۇل نىجاسىتى ئەمەللىرىم ئېتىكىنى بۇلغاپ قويغان بولسا ، ھەزرەتلىرىنىڭ رىزالىقلىرى سۇيى بىلەن يۇيۇلۇپ پاك بولغۇسىدۇر . يەنە بىرى شۇكى ،تەڭرىگە شۇكرى ، بۇ غالىبىيەتتىن دوستلار شاد ـ خۇرام ، دۈشمەنلەر خارۇزار ۋە زەبۇن بولدى . ئەگەر ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشۈش نېسىپ بولسا ، دوستلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە دۈشمەن ئەھۋالىنىڭ پاراكەندە ھەم پەرىشانلىقى تېخىمۇ يۇقىرى چەككە يەتكۈسىدۇر ، بىزگە ياماناتلىق كۆزلىگۈچى ھەسەتخورلارنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋەت بىلەكلىرىگە شىكەستىلىك ، تىرىكچىلىك قۇياشىغا زاۋاللىق يەتكۈسىدۇر . بۇنىڭدىن باشقا پايدىلىرىمۇ كۆپتۇركى ، ئۇنى بايان قىلىشقا ئېھتىياج يوق .

بەيىت :

مەلاھەت بىرلە ھۇسنۇڭ ئىتتىفاق ئەيلەپ جەھان ئالدى ،
كىم ئەيلەپ ئىتتىفاق ئاخىر جەھاننى ئالمايىن قالدى . »

خان ئەنە شۇنداق مۇۋاپىق مەزمۇن ۋە يېقىملىق سۆزلەر بىلەن ئۆزرىنامىلەرنى يېزىپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلچىلەر ئەۋەتتى .

بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يېتىپ بارغان ئەلچىلەر نۇرغۇن تۆھپە ـ پىشكەشلەر ۋە ھېسابسىز ئېسىل ھەدىيىلەرنى مەنسۇرخاننىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزدى . بۇ مەنسۇرخاننىڭ لېۋىگە جان ، تىلىغا ئىمان كېلىپ تۇرغان ۋاقىتلار ئىدى ، بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ قايتىدىن يېڭى جان تاپتى ۋە چەكسىز شادلاندى .

قىسقىسى ، ئەلچىلەر قايتار ۋاقىتدا ئىككىنى خانىنىڭ ئۇچرىشىدىغان جايىنى قارار قىلىشتى ، ئۇچرىشىش ئۇچۇن ھەر ئىككىلا خان ئىككى تەرەپتىن يولغا چىقتى .

ئەللىك تۆتىنچى باب

مەنسۇرخان ئەھۋالىنىڭ قىسقىچە بايانى

سۆزنىڭ مۆرىتى مەنسۇرخانىنىڭ بايانىغا يەتتى ، شۇڭا مەنسۇرخانىنىڭ ئەھۋاللىرىنى قىسقىچە ئېيتىپ ئۆتۈش لايىق كۆرۈندى .

بىلمەك كېرەككى ، مەنسۇرخان بولسا سۇلتان ئەھمەدخان ئىبنى يۇنۇسخانىنىڭ چوڭ ئوغلىدۇر . سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ ئاكىسى سۇلتان مەھمۇدخانغا شۇنداق ۋەقەلەر دۇچ كەلدىكى ، ئۇنىڭ بايانى ئالدىنقى كىتابتا قىسقىچە زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى . تەپسىلاتى خۇدا خالىسا «تارىخى ئەسل»دە بايان قىلىنغۇسى . خۇلاسە شۇكى ، سۇلتان مەھمۇدخان يۇنۇسخانىنىڭ ۋاقتىدىكى كونا ئەمىرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا خانغا خۇشامەت قىلىپ ، ئۇنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق مۇلازىمەت قىلىدىغان بىر نەچچە پەسكەش ئادەملەرنى ئۆستۈرۈپ ، ئەمىرلىك ۋە سەردارلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈردى ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى شۇلارغا تاپشۇردى . ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەقىل ۋە رايىنىڭ سۇسلۇقى تۈپەيلىدىن سۇلتان مەھمۇدخاننى ۋەسۋەسىگە سېلىپ شۇ دەرىجىگە يەتكۈزدىكى ، ئۇنىڭ كونا دوستلىرى خار ۋە زەبۇن بولدى ، يەنى ئۆزبېك ـ قازاق ۋە چاغاتايىيلار پادىشاھلىرى قەدىم زامانلاردىن بېرى ئۇلار بىلەن دوست ۋە تەرەپدار بولۇپ كەلگەنىدى . ئۇلارغا مۇخالىپلىق قىلىپ ، قەدىمىي دۇشمەنلەرنى ئۆزلىرىگە يېقىن دوست

قىلدى . ئۇلارنى ھەقىقىي كۆڭلىدىن دوست بولدى ، دەپ گۇمان قىلىپ ئۇلارغا ھەمكارلاشتى ، يەنى شاھىبەگخان كونا دۈشمەن ئىدى ، سۇلتان مەھمۇدخان ئۇنىڭ بىلەن دوست بولدى . شاھىبەگخان سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ ياردىمى بىلەن چاغاتايىيلار پادىشاھلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىپ ماۋەرائۇننەھرنى ئالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدخاننى يوقىتىشنىڭ ۋە تاشكەندنى ئېلىشنىڭ قەستىگە چۈشتى . **بەيىت :**

ئۆزۈم تاپتىم ئۆزۈمگە بۇ بەلانى ،
نېچۈك تاپقۇم ئۆزۈم ئەمدى دەۋانى .

شۇنداق ئېيتىپتۇركى :
بەيىت :

دەدى ئوغلى رۇستەمگە چۈن زالى پىر ،
كى ھېچ ۋەقت دۈشمەننى كۆرمە ھەقىر .
ئەدۇۋ بولسە دەفئ ئەيلە تاپقاندا دەست ،
ۋەگەرنە ساڭا بەرگۈسىدۇر شىكەست .

سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ بۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ قېرىنداشلىق مېھىر - مۇھەببىتى جۇش ئۇردى ، ھىممەت قوللىرى مېھىر - شەپقەت ياقىسىدىن تۇتتى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 907 - يىلى[1] سۇلتان ئەھمەدخان سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ خىزمىتىگە راۋان بولدى . ئۆز ئورنىدا چوڭ ئوغلى مەنسۇرخاننى پۈتكۈل چالىش ، تۇرپان ، باي ، كۇسەن ، ئاقسۇ ۋە موغۇلىستاندا مۇستەقىل پادىشاھ قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ ئۆزى تاشكەندكە باردى . ئۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەر يۇقىرىدا تولۇق بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى .

① ھىجرىيە 907 - يىلى مىلادىيە 1501 — 1502 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

سۇلتان ئەھمەدخان تاشكەندتە يېڭىلىپ كېسەل بولۇپ ، ئۆز پايتەختى ئاقسۇغا قايتىپ كەلدى . مەنسۇرخان ئاتىسىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى . سۇلتان ئەھمەدخان شەھەرگە كىردى ، ئۇنىڭ كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى . مەنسۇرخاننى تۇرپانغا ئەۋەتتى .

مەنسۇرخان تۇرپاندا ئىدى ، ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتتى . مەنسۇرخان تۇرپاندىن ئاقسۇغا كەلدى . ئەمما ، سۇلتان مەھمۇدخان ئاقسۇنىڭ پادىشاھلىقىنى سەل چاغلاپ ، ئاقسۇنى تاشلاپ موغۇلىستانغا كەتتى . بېيىت :

تاغا قاچتى ، ئۇقباغە كەتتى پەدەر ،
بولۇپ مۇلك بىگانەدىن شورۇ شەر .
مۇسەللەت بولۇپ خەسم قىلدى جەفا ،
پەرۇ بالىن ئاچتى ئۇقابى بەلا .

مەنسۇرخان ئاقسۇدا ئورۇنلاشتى ، ئەمىر جەببارېەردى ئۇچتا ئىدى . بۇ ئەمىر جەببارېەردى دۇغلات قوۋمىدىن بولۇپ ، سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئىدى ، خانىنىڭ ھۇزۇرىدا ئېتىبارلىق ۋە يېقىن ئادەمى ئىدى . ئۇ ھەقىقەتەن شۇ مەرتىۋىگە لايىق مەرد ، دانىشمەن ، ئەقىل ۋە تەدبىرلەردە ، مەملىكەت نىزامى ۋە دۆلەت ئىشلىرىدا تەڭداشسىز كىشى ئىدى . بېيىت :

كى بىر تەدبىر ئىلە لەشكەر سىنىپدۇر ،
كى بىر شەمشىر يۈز باشنى كېسىپدۇر .

بىلمەك كېرەككى ، بۇنداق پىتنە دولقۇنلىرى قاينام ھاسىل قىلغان كۈنلەردە بۇنىڭدەك قابىل كىشى كارغا كېلىدۇ ، ئۇنىڭ ئەقىل ۋە تەدبىرى بىلەن تۇگۈنلەر يېشىلىدۇ . ئەمما ، ئادەت شۇكى ، مىراسخورلار مىراس مالىنىڭ قەدرىنى بىلمەيدۇ ، شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئاتىلىرىدىن قالغان كونا ساداقەتمەن كىشىلەرنىڭ

قەدىنىمۇ بىلمەيدۇ . مەنسۇرخانمۇ ئەمىر جەببارىبەردىنى ئۆلتۈرۈش قەستىگە چۈشتى . ئۇ ئەمىر جەببارىبەردى ماڭا قەست قىلىدۇ ، ئۇنى ئۆلتۈرمىسەم سەلتەنەت مەندە قارار تاپمايدۇ ، دەپ گۇمان قىلىپ بۇ غەلەت گۇمانغا ئەگىشىپ كەتكەنىدى . ئەمما ، بۇ گۇمانى خاتا ئىدى . ئەكسىچە ئۇنىڭ سەلتەنىتىنىڭ بەرقارارلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ مۇستەھكەملىكى ئەمىر جەببارىبەردى بىلەن ئىدى .

ئەمىر جەببارىبەردى بۇ سىرلاردىن خەۋەر تېپىپ ، قانچە ناله ـ زار قىلىپ باقتى ۋە ئۆزىگە بولغان زىيانكەشلىكىنى يوق قىلىشقا ھەم مەنسۇرخانىنىڭ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا شۇنچە كۆپ تىرىشچانلىق ۋە پىداكارلىقلارنى كۆرسەتتى . لېكىن ، مەنسۇرخانغا يەنىلا ياقمىدى . ئەمىر جەببارىبەردى تاكى ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلمىگۈچە مەنسۇرخانىنىڭ خاتىرجەم بولمايدىغانلىقىنى بىلدى . شۇڭا ، ئۆز جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا چارە ـ تەدبىرلەر قىلىشنىڭ پىكرىگە چۈشتى ۋە مىرزا ئەبابەكرنىڭ ھۇزۇرىغا كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى تەكلىپ قىلدى . ئەمىر جەببارىبەردى ئەۋەتكەن كىشى يېتىپ بېرىشى بىلەنلا مىرزا ئەبابەكر ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن چاقماق چاققاندەك تېز يېتىپ كەلدى . ئەمىر جەببارىبەردى قول ئىلكىدە بارنىڭ ھەممىسىنى پىشكەش قىلىپ ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ياردەم ۋە مەدەت بېرىش يوسۇنلىرىنى ئادا قىلدى . مەنسۇرخان تۇرپانغا راۋان بولدى ، قالغان خەلق بىرمۇنچە ئەمىرلەر بىلەن ئاقسۇ قەلئەسىگە بېكىندى . مىرزا ئەبابەكر ئۇرۇش بىلەن ئاقسۇ قەلئەسىنى ئالدى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر جەببارىبەردىگە لەشكەر بېرىپ باي ۋە كۇسەنگە ئەۋەتتى . بۇلار بېرىپ باي ۋە كۇسەننى بۇلاپ ، پۇتۇن خەلقنى كۆچۈرۈپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى . باي ۋە كۇسەن شۇ قەدەر ۋەيران قىلىنىدىكى ، ئۇ يەردە ئاۋاتلىقنىڭ ئىزناسىمۇ قالمىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر جەببارىبەردى مىرزا ئەبابەكرگە مۇنداق ئەرز قىلدى : «شەرەپلىك خاتىرىڭىزگە روشەن بولسۇنكى ، ئەمدى مەندە موغۇل

خانلىرىنىڭ ئىشىكىگە بارغۇدەك يۈز قالمىدى . چۈنكى ، مەن ئۇلارغا ھېچكىم قىلمىغان يۈزسىزلىكنى قىلدىم ، ئۇلارنىڭ بارلىق تەختۇتاجى ، مال ـ مۈلكى ۋە ئائىلە ، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ ھەممىسىنى يوقلۇق شامىلىغا سورۇۋەتتىم . سىزگە سادىقلىق يۈزىسىدىن پەقىرنىڭ كۆڭلىگە شۇنداق پىكىر كېلىۋاتىدۇكى ، ئەمدى باي ، كۈسەن ۋە ئاقسۇنى ۋەيران قىلىش ، خەلقنى كاشغەرگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىش ، ئۇچنى بىر توپ لەشكەر بىلەن مۇھاپىزەت قىلىش كېرەك . پەقىرنىڭ ئۆيۈاقى ۋە ئەھلى ئايالىم سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە كاشغەرگە بارسۇن ، ماڭا رۇخسەت بەرگەيسىز . مەن چالىشقا ۋە تاغلارغا بېرىپ خەلقنى كۆچۈرۈپ كېلىپ مۇلازىمىتىڭىزگە يەتكۈزگەيمەن . شۇنداق قىلىپ موغۇل خانلىرىنىڭ ئىشىنى تولۇق تاماملىغان بولاي ۋە ئۇلاردىن كۆڭۈلنى خاتىرجەم قىلاي . »

ئەمىر جەببارىبەردىنىڭ بۇ چارە ـ تەدبىرى مىرزا ئەبابەكرگە ناھايىتى ياقتى . شۇڭا ، ئەمىر جەببارىبەردىنى قويۇپ ئۇنىڭ ئائىلىسىنى پۈتكۈل موغۇل خەلقى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى . ئەمىر جەببارىبەردى ئەھلى ئايالىنى ئۆز جېنىنىڭ سەدىقىسى قىلدى ، ئىككى ئوغلىدىن باشقا ھەممە ئائىلىسىنى كاشغەرگە ئەۋەتتى . [بەيىت :]

سالىپ تاشلادىم ئالدىڭغە مەن لىباس ،
ئىگىن قالسە قالسۇن ، بولاي مەن خەلاس .

ئەمىر جەببارىبەردى بۇ تەدبىر بىلەن ئۆزىنى مىرزا ئەبابەكردىن ئاجراتتى . مىرزا ئەبابەكر پۈتكۈل شەھەر ، ئايماق ، سەھرا ۋە تاغلىقلارنى خالايىقتىن خالىي قالدۇرۇپ ، شەھەرنى ھۇۋقۇشقا ، كەنتنى چۈغۇندەككە تاشلاپ بېرىپ ، ھەددۇھىسابسىز دەپىنە ـ دۇنيا ، چارۋا ۋە مال ـ مۈلۈك ئەشيالارنى ئېلىپ ھەيۋەت ـ ھەشەمەت بىلەن كاشغەرگە ماڭدى ، ئەمىر جەببارىبەردىگە بىرمۇنچە

لەشكەرنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى . ئەمىر جەببارىەردى ئۇ لەشكەرلەردىن ئايرىلىپ موغۇلستانغا كەتتى ، مىرزا ئەبابەكرنىڭ لەشكىرى كاشغەرگە كەتتى .

شۇنىڭدىن كېيىن مەنسۇرخان ئەمىر جەببارىەردىگە قەست قىلغىنىغا پۇشايمان قىلدى . مۇنداق بىر قابىل كىشى بولماي تۇرۇپ ، مەملىكەتنى ئىدارە قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلدى . شۇڭا ، ئەمىر جەببارىەردى قېشىغا كىشى ئەۋەتىپ تولىدىن ـ تولا ئۆزرىخاھلىقلارنى ئېيتىپ ، ئۇنى ئۆز ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى . مەنسۇرخاننىڭ ئانىسى ئەمىر جەببارىەردىنىڭ قېرىندىشى ئىدى ، ئەمىر جەببارىەردى بىلدىكى ، مەنسۇرخان ئۆز قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ نىزا ۋە ئاداۋەتلەرنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىپتۇ ، شۇڭا بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ بارمىسا ياخشى بولمىغۇدەك . شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزرىخاھلىقنى كەسكىن دەلىل ، ۋەدە ۋە قەسەملەر بىلەن تەكىتلەپ ۋە مۇستەھكەملەپ ، ئاندىن مەنسۇرخاننىڭ ھۇزۇرىغا راۋان بولدى .

سۆز بۇ يەرگە يەتكەندە مۇنۇ ھېكايىنى يېزىش مۇۋاپىق كۆرۈندى . بۇ بىر مەشھۇر نەقىل : ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تەلھەك تېرمىزدا ۋاپات بولۇپتۇ . ئۇ ۋاپات بولۇش ۋاقتىدا : «مېنى تۆت يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا دەپنە قىلىڭلار ، قەبرەمنى ئېگىز قاتۇرۇڭلار ، ئۇنىڭغا خۇشخەت (ھۆسنىخەت) بىلەن : ‹قەبرەم بېشىغا كەلگەن ھەرقانداق كىشى مېنىڭ روھىمغا دۇئا قىلسا ، ئۇ دۇئا قىلغۇچىغا لەنەت ؛ ئەگەر دۇئا قىلمىسا ، ئاتىسىغا لەنەت بولسۇن › ، دەپ يېزىپ قويۇڭلار » دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەن . بۇ يەردىكىلەر كۈلۈشۈپ : «كىشى بۇ ئىككى لەنەتتىن قانداق قۇتۇلار ؟ » دېيىشىپتۇ . قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى شۇكى ، ئۇ كىشى تېرمىزغا بارمىسۇن ۋە تەلھەكنىڭ قەبرىسىگە يولىمىسۇن .

موغۇل پادىشاھلىرى بىلەن دۇغلات ئۇلۇغلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىمۇ مۇشۇ ۋەقەگە ئوخشايدۇ . ئۇلار ئەگەر ئەمىر

جەبباربەردى مەنسۇرخانغا قىلغان مۇئامىلىدەك ئىش تۇتۇپ ئۆز جانلىرىنى قۇتقۇزسا ، ئۇلارنى «ئەجەب تۇزكورلۇق ۋە ئەقىدىسىزلىك قىلدى» دەيدۇ . ئەگەر تاغامدەك تۇز ھەققىنى ساقلاپ ، ئەقىدە ـ ئىخلاس قىلىپ تاۋاپ قىلىش يۇزىسىدىن مەرھۇم خانىنىڭ قەبرىسى ئۈستىدە ماتەمدار بولۇپ ناله ـ زار قىلىپ ئولتۇرسا ، بېشىنى شۇ يەردىلا كېسىدۇ ۋە «ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزالمىدى ، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمىدى ، ئەجەب نامەرد ئىكەن» دەيدۇ . كىمكى موغۇل خانلىرىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولسا ، ئاقىۋەتتە تاپىدىغان نەتىجىسى شۇ بولىدۇكى ، نامەردلىك ئاتىقىنى كۆتۈرىدۇ ياكى تۇزكور دېگەن ھاقارەتكە دۇچار بولىدۇ . بۇ ئىككى ئاتاقتىن خالاس بولىمەن دېگەن كىشى موغۇل خانلىرىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولماسلىق ۋە ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە يېقىن يولىماسلىق كېرەك ، بۇنىڭ چارىسى مانا شۇ . ئانامنىڭ قېرىندىشى ، مېنىڭ تاغام سۇلتان مەھمۇدخان — تەڭرى ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى نۇرلۇق قىلغاي — بۇ تۈركىي بېيىتنى ناھايىتى ياخشى ئېيتقانىكەن :

بېيىت :

ئالەم ئەھلى بىرله ئالەمدىن ۋەفا تاپماس كىشى ،
ئەي خۇش ئول ئازادەكىم ، ئالەم بىله يوقتۇر ئىشى .

بۇ مۆرىتىدە بۇ بېيىتمۇ ناھايىتى مۇڭاپىقتۇر :

بېيىت :

ئاشنالىق قىلاسەن ، گاھ ـ گاھى قىلغۇڭ جەڭ ،
ئاشنالىق بىله دۇشمەنلىكىڭ ھەر ئىككىسى تەڭ .

ئەمما ، مەنە گۆھىرى موغۇل خانلىرىنىڭ قۇلاق سەدىپىدە تۇرمايدۇ ، بەلكى بۇ گۆھەرلەرنىڭ ئورنىغا ئېشەك مونچىقىنى ياقتۇرىدۇ ، قۇلاق سەدىپىنى ئېشەك مونچىقى بىلەن زىننەتلەيدۇ .

مەسنەۋى :

جامى ، بۇ ۋەئزى تەلخ دەرسەن چەند ،
خەلقنى زەممى ئەيب ئېتەرسەن چەند .
چەرخ كاركى مەكر ئىلە فەندۇر ،
باشىڭا چەۋرۇلۇر تۇگۇرمەندۇر .
كىشى سەندەك بۇ دەھردە ھەمە ھال ،
قىلمادى ئاق تۇگۇرمەن ئىچرە ساقال ،
تۇرمە ، گەرد ئاستىدا ، قوپۇپ كەتكىل ،
كۆز ياشىڭنىڭ سۇيىدە غۇسل ئەتكىل .

تەڭرىگە تەشەككۇر ۋە مىننەتدارلىقلار بولسۇنكى ، ھازىر مەن ئۇلاردىن يىراق بىر بۇرجەككە كېلىپ چۈشتۈم ، ئەمدى ئۇلارنى ئەسلەش ۋە يادلىنىشتىنمۇ يىراقراق بولغان ئەلا .

ئەسلىي ھېكايەتنىڭ ئاخىرى شۇكى ، مەنسۇرخان تۇرلۇك چارە ـ ئامالىلار بىلەن ئەمىر جەببارېەردىگە تەسەللى بېرىپ ئۇنى ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى . ئەمىر جەببارېەردى بارغاندىن كېيىن خانىنىڭ زۆرۈر ئىشلىرى تەرتىپكە چۈشتى . مەنسۇرخان يېڭىلگەن ۋاقىت تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 910 ـ يىلى[1] بولغان چاغ ئىدى . تاكى (ھىجرىيە) 922 ـ يىلى[2] بولغۇچە مەنسۇرخان چالىش ۋە تۇرپاندا ئىدى ، بۇ مۇددەت ئىچىدە كۆپ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى . قىسقىسى ، ئۇ كۇنلەردە [مەنسۇرخانىنىڭ] قېرىندىشى ئۇنىڭغا قارشى چىقتى ۋە موغۇل قوۋمىدىن ھەر كىشى ئۆز ئالدىغا پىتنە ـ پاسات ۋە قالايمىقانلىق تۇغدۇرۇشقا باشلىدى . شۇ سەۋەبتىن ئارلات نەسلىدىن بولغان مۆتىۋەر ئەمىرلەرنى مەنسەپتىن چۈشۈرۈۋەتتى ، قىرغىزلارنى ھىيلە بىلەن قولغا كەلتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۆلتۈردى . بىر قېتىم قالماقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ، قالماقلارنى يېڭىپ غەلىبە ۋە نۇسرەت تاپتى . بۇ

① ھىجرىيە 910 ـ يىلى مىلادىيە 1504 — 1505 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .
② ھىجرىيە 922 ـ يىلى مىلادىيە 1516 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

ۋەقەلەردىن كېيىن مەنسۇرخاننىڭ ئىش - كۈشلىرى تولۇق تەرتىپكە چۈشۈپ يۇرۇشۇشكە باشلىدى ، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئەمىر جەببارىبەردىنىڭ ئەقىل - تەدبىرلىرى بىلەن بولغانىدى . ئاخىردا باباجاق سۇلتان ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز تەۋەلىرى بىلەن كۈسەنگە كەلدى ، مەنسۇرخان ئارقىسىدىن كېلىپ مۇھاسىرە قىلدى . ئەمما ، ئۇنىڭ مەقسىتى باباجاق سۇلتاننى قولغا چۈشۈرۈش ئەمەس ئىدى ، شۇڭا سۇلھى قىلىش تەكلىپىنى ئارىغا سالدى . باباجاق سۇلتان ئۇنىڭغا : «ئەمىن خاجە سۇلتانمۇ قېرىندىشىڭىز ئىدى ، ئۇنى يات كىشىلەرنى ئۆلتۈرگەندەك ئۆلتۈردىڭىز . قايسى ئىشەنچ بىلەن سىز بىلەن مۇرەسسە قىلىشىمەن ؟ !» دېدى . مەنسۇرخان خىجالەت بولۇپ ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلتۈرگىنىگە پۇشايمان قىلدى . چۈنكى ، مەنسۇرخان ئەمىن خاجە سۇلتاننى پىتنە پەيدا قىلىدۇ ، دەپ ئۆلۈمگە بۇيرۇپ ياراكا ئاتاكاغا تاپشۇرغان ، ئۇ ئۆلتۈرمەي ساقلىغانىدى . شۇ چاغدا ياراكا ئاتاكا مەنسۇرخاننىڭ پۇشايمان قىلغانلىقىنى سېزىپ : «مەن ھۆكۈمىڭىزگە خىلاپلىق قىلىپ ، ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئۆلتۈرمەي ساقلىغانىدىم» دەپ مەلۇم قىلدى . مەنسۇرخان ناھايىتى خۇشال بولۇپ ، ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ باباجاق سۇلتانغا تاپشۇرۇپ مۇرەسسە قىلىپ ياندى .

ئەمىن خاجە سۇلتان باباجاق سۇلتاندىن رۇخسەت ئېلىپ كاشغەرگە كەلدى ، بۇ ئەھۋال يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى . باباجاق سۇلتان كۈسەندە قالدى ، تاكى بۈگۈنگىچە كۈسەندە تۇرۇۋاتىدۇ .

بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن خاننىڭ مەنسۇرخان ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئىتتىپاقلاشقانلىقى ، مەنسۇرخاننىڭ تۇرپاندىن كۈسەن ۋە بايغا كەلگەنلىكى ، مىر جەببارىبەردىنى ئالدىن خاننىڭ ئىستىقبالىغا ئەۋەتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئاربات سەھراسىدا كۆرۈشكەنلىكى قاتارلىق ۋەقەلەر پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى .

ئەللىك بەشىنچى باب

ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ بايانى

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 921 ـ يىلى جۇمادىيەل ـ ئاخىر ئېيى[1] ئىدى، بەخت ـ دۆلەتنىڭ مۇبارەك بېغىدا خانلىق دەرىخى مۇراد مېۋىسىنى بەردى، ئۇمىد دېھقىنى ئارزۇ ئۇرۇقىنى «ماڭا بىر پەرزەنت ئاتا قىلغىن»[2] دېگەن ئايەتنىڭ ئېكىنزارىغا تېرىغانىدى، «بىز ھەقىقەتەن ساڭا (پەرىشتىلەر ئارقىلىق) بىر ئوغۇل بىلەن خۇشخەۋەر بېرىمىز»[3] دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغاندەك ھوسۇلنى كۆرسەتتى. بەيىت:

كىرامى گەۋھەرى دەريايى شاھى،
چەرداغى رەۋشەنى نۇرى ئىلاھى.

ئۇلۇغلۇق ۋە سەلتەنەت بېغىدا يېڭى كۆچەت باش چىقاردى، خانلىق دەرىخى سۇلتانلىقنىڭ يېڭى مېۋىسىنى كۆرسەتتى، يەنى بىر پەرزەنت دۇنياغا كەلدى. خاننىڭ مومىسى شاھبېكەم تەرەپتىن نەسەبى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينگە يېتەتتى، شۇڭا تەۋەررۇك بىلىپ بۇ پەرزەنتنىڭ ئېتىنى ئىسكەندەر دەپ ئاتىدى. شۇ دەۋرنىڭ پازىل كىشىلىرى ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ تەۋەللۇتى ئۇچۇن تارىخلارنى ئېيتىشتى. شۇلار جۇملىسىدىن بولغان مەۋلانا مۇھەممەد شىرازى

---

① ھىجرىيە 921 ـ يىلى جۇمادىيەل ـ ئاخىر ئېيى مىلادىيە 1515 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② «قۇرئان كەرىم» 19 ـ سۇرە مەريەم، 5 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

③ «قۇرئان كەرىم» 19 ـ سۇرە مەريەم، 7 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

بۇيۇك ئالىملاردىن بولۇپ ، پۈتكۈل ئىسلىملەردە ماھىر ، تېبابەت ئىلمىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىدە بىردەك كامىل ئۇستا تېۋىپ ئىدى . ئۇ زات ئوتتۇز يىلدىن بېرى موغۇل خانلىرىنىڭ مۇلازىمىتىدە ناھايىتى لاياقەتلىك خىزمەتلەرنى قىلغان ، خانىنىڭ سەلتەنىتى زامانىدا ئۇ سەدرى سۇدۇر (باش ۋەزىر) بولغانىدى . مەۋلانا مۇھەممەد شىرازىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرى پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى . شۇ مەۋلانا مۇھەممەد «شاھ ئىسكەندەر فەر» (شاھ ئىسكەندەر فەر[1] — ئىسكەندەر پادىشاھنىڭ شان ـ شەۋكىتى) دېگەن تارىخنى تاپقانىدى . تەقۋادار ۋە پەزىلەتلىك [خاجە] نۇرىددىن ئەبدۇلۋاھىد تەھۋرى قازى — ئۇنىڭ ئەھۋالىمۇ كېيىن بايان قىلىنغۇسى — «نەخلى ئىرەم» (نخل ارم[2] — جەننەت كۆچىتى) دېگەن تارىخنى تاپقانىدى . بەزى پازىللار «لەشكەرشىكەن» (لشكرشكن[3] — لەشكەرنى يەڭگۈچى) دېگەن سۆزنى تارىخ ئۇچۇن تاپتى . بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر نەچچە تارىخلارنى تاپقانىدى ، ئەمما يۇقىرىقىلاردىن ئۆزگىسى ئېسىمدە قالماپتۇ .

تولا مەيخورلۇق قىلغان سەۋەبتىن ئاشۇ كۈنلەردە خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىدا ناھايىتى ئاجىزلىق يۈز بەردى . شۇڭا ، خان تەبئىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۇن ھاۋالانماقچى بولۇپ موغۇلىستانغا باردى . خان بىر مەزگىلدىن كېيىن موغۇلىستاندىن قايتىپ كېلىپ ، ماڭا مۇنداق پەرمان قىلدى : «سەن ماڭا گويا كى پەرزەنتىنىڭ ئورنىدا سەن . خانلىق سەدىپىنىڭ يېگانە گۆھىرى بولغان سىڭلىمنى ساڭا نىكاھلاپ بەردىم . بۇنىڭدىن ئۇمىدىم شۇ ئىدىكى ، سىلەردىن بىر پەرزەنت ۋۇجۇدقا كەلسە ، ئۇنىڭ ئوڭ

---

① بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە 921 دېگەن سان ، يەنى ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ تۇغۇلغان يىلى ، يەنى ھىجرىيە 921 ـ يىلى (مىلادىيە 1515 ـ يىلى) كېلىپ چىقىدۇ .

② بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، ھىجرىيە 921 ـ يىلى ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ تۇغۇلغان تارىخى كېلىپ چىقىدۇ .

③ بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، 920 دېگەن رەقەم كېلىپ چىقىدۇ . ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ تۇغۇلغان تارىخىنى ئىپادىلەشكە بۇنىڭدا بىر يىل كەم قالىدۇ .

كۆزى مېنىڭ جامالىم بىلەن يورۇسا ، سول كۆزى سېنىڭ يۈزۈڭ بىلەن روشەن بولسا ، بىر ئوغۇل ئىككى ئاتىغا باغلانسا ، ئىككى ئاتا بىر ئوغۇلغا شادلانسا دەيتتىم . بۇ ئۇمىدىمنىڭ نەتىجىسى تېخىچە كۆرۈلمەي تۇرۇۋاتىدۇ . ئەمدى سەن بۇ يېڭى پەرزەنتىمنى ئۆزۈڭگە پەرزەنتلىككە قوبۇل قىلغىن ، مېنىڭ سەندىن كۆتكەن ئۇمىدىم مەندىن يۈزەگە چىقسۇن . ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن سېنىڭدىن پەرزەنت ۋۇجۇدقا كەلسە ، بۇ پەرزەنتكە قېرىنداش بولسۇن ، ئەگەر پەرزەنتىڭ بولمىغان تەقدىردىمۇ ، پەرزەنتكە ئېھتىياجىڭ چۈشمىسۇن . »

خان شۇنداق دەپ ماڭا ۋە سىڭلىسىغا بۇ قەدەر ئىلتىپات ۋە ئىنايەتلەرنى قىلىپ بۇ سۆزنى ئارىغا سالدى ، بىز ئىككىلىمىز جان - دىلىمىز بىلەن قوبۇل قىلدۇق . شۇنداق قىلىپ توي جابدۇقلىرى ۋە سوۋغا - سالامغا كېرەكلىك لازىمەتلىكلەرنى تەييارلاشقا كىرىشتۇق . ئىسكەندەر خانىڭ ئەھۋاللىرىمۇ كېيىن بايان قىلىنغۇسى .

ئەللىك ئالتىنچى باب

ئاقسۇنى قايتا قۇرۇش ۋەقەسىنىڭ [ۋە مەنسۇر-خان بىلەن سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىشىپ سۇلھى قىلىشقانلىقىنىڭ[①]] بايانى

ۋاقتىكى ، ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئاقسۇغا ئەۋەتكەندىن كېيىن شۇ يىلى باھاردا ئەمىن خاجە سۇلتان ئاقسۇنى قايتا قۇرۇشقا

① خەنزۇچە نەشرىگە ئاساسەن تولۇقلاندى (مۇھەررىردىن) .

كىرىشتى . شۇ ۋاقىتلاردا خان بىلە [مەنسۇرخاننىڭ] ئارىلىرىدا [مۇھەببەت يۈزىسىدىن] ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇراتتى .

ياز ۋاقتى بولغانىدى ، مەي ئىچىش بىلەن ئارتۇقچە مەشغۇل بولغانلىقتىن ، خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىدا زەئىپلىك ۋە توسالغۇ كۆرۈلدى ، ئاخىر قىزىتما ۋە تىترەك پەيدا بولدى . مەۋلانا مۇھەممەد شىرازى ئىقتىدارلىق ئالىم ۋە ئۇستا تېۋىپ بولۇپ ، ئۇ ئۆزىنىڭ شەرەپلىك ئۆمرىنى پۈتۈنلەي مۇشۇ خانىدانىنىڭ خىزمىتىگە سەرپ قىلغانىدى . ئۇ خانىنىڭ مۇبارەك تومۇرلىرىنى تۇتۇپ كۆرگەندىن كېيىن : «بۇنىڭ ئىلاجى شۇكى ، ھاۋا ئالماشتۇرۇش كېرەك» دېدى ، شۇڭا خان موغۇلىستانىنىڭ كاشغەرگە يېقىن چېگرىسىغا قاراپ يولغا چىقتى . ئەمما ، خان كاشغەر خەلقىدىن تېخى [خاتىرجەم] ئەمەس ئىدى ، شۇ سەۋەبتىن پەقىرنى يارکەندتە قويۇپ كەتتى . پەقىر يۈرت ئىشىدا قۇدرىتىمىنىڭ يېتىشچە ئىدارە قىلدىم .

كۈز پەسلىنىڭ ئاخىرقى ۋاقتىلىرىدا ، خان موغۇلىستاندىن قايتىپ كەلدى . خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىدا يۈز بەرگەن زەئىپلىكلەر موغۇلىستانىنىڭ جەننەت كەبى ھاۋاسىنىڭ يېقىملىق-لىقى تۈپەيلىدىن مۆتىدىل ھالەتكە كېلىپ ، ساغلام بەدەن بىلەن يارکەند تەختىگاھىغا قەدەم تەشرىپ قىلدى .

ئەللىك يەتتىنچى باب

ھەرزىتى مەۋلانا مۇھەممەد قازىنىڭ ۋاپاتىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، مۇۋەپپەقىيەتكە باشلىغۇچى يېتەكچىمىز ، خىزمەتچىمىز ، خوجىمىز ۋە ئىگىمىز ھەزرىتى مەۋلانا مۇھەممەد

قازى — ئۇنىڭغا رەھمەتلەر بولغاي — نىڭ كامالەتكە يەتكەن ئەھۋاللىرى بۇ يەرگە يەتكۈچە نەچچە جايدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى . يۇقىرىدا ئەسلىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ھەزرىتى مەۋلانا ئاخسىدا ۋە ئاخسى تەۋەسىدە كۆڭلى قەيەرنى خالىسا شۇ يەردە تۇراتتى . ئۇنىڭ شەرەپلىك خىزمەتلىرىنىڭ بەرىكىتىدىن كۆپلىگەن خەلقلەر بەھرىمەن بولاتتى . ئۇ جايدا ئۇنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتلىرى پەيدا بولدى ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىلىرى غارايىب ئەھۋاللارغا ۋە ئاجايىپ ھالەتلەرگە مۇشەررەپ بولغانىدى . **بەيىت :**

فىل - مەسەل نەچچە مىڭ ۋەلى مۇردە ،
نەفەسى ئىلكىدە زارۇ ئەفسۇردە .
يۇرسە مەھفىللەرى ھەرىمىندە ،
بولغۇسى مۇردە دىللارى زىندە .

خان ئاخسىدىن چىققان ۋاقىتىدا ھەزرىتى مەۋلانا ئاخسىدا قالغانىدى . سۆيۈنچەكخان كەلگەندىن كېيىن ھەزرىتى مەۋلانانىڭ مۇلازىمەتلىرىگە كېلىپ ، ئۇ زاتنىڭ تاشكەندكە قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى ئىلتىماس قىلدى . ھەزرىتى مەۋلانا ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ تاشكەندكە باردى . ئاز مۇددەتتىن كېيىن ئۇ زاتنىڭ مۇقەددەس ئۇۋۇسىدىكى روھ قۇشلىرى بۇ ئالەمدىن پەرۋاز قىلدى . **بەيىت :**

قەدەمنى يۆتكەدى بۇ تەڭگىنادىن ،
يېتىشكەچ مۇژدەئى فۇسھەت سەردادىن .
كى ئۇنسى قالماغاچ دەيرى فەناغە ،
بەقا مىھرابىدا تۇردى دۇئاغە .

ئۇ زاتنىڭ مۇبارەك روھلىرىنىڭ لاچىنى پاكلىق ئالىمىنىڭ ئەۋجىدە پەرۋاز قىلىپ ، بېھىشتە مەڭگۈلۈك ئۇۋا تۇزدى ۋە ئەبەدىيلىك كۈھىقاپىنىڭ سۈمۈرغىلىرى قاتارىدا ئورۇنلاشتى —

ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ تاۋابىئاتلىرىغا رەھمەت ۋە مەغپىرەتلەر بولغاي .

ئۇ ھەزرەتنىڭ مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى ئۇنىڭ ۋاپات بولغان تارىخى ئۇچۇن «نەقدى خاجە ئۇبەيدۇللا» (نقد خواجه عبيدالله[1] — نەق خاجە ئۇبەيدۇللا) دېگەن سۆزنى تاپتى . ئۇ زاتنىڭ شەرەپلىك ئۆمرى ئاتمىشتىن ئۆتۈپ ، تېخى يەتمىشكە يەتمىگەنىدى ، بۇ ئالەمدىن كۆچۈپ كەتتى . ئۇ زات پۈتكۈل زاھىر ئىلىملەردە كامىل ۋە باتىن ئىلىملىرىدە مۇكەممەل ئىدى ، ئۇ مۇبارەك زات بولسا پۈتكۈل پەرىشتە سۈپەتلىرىنىڭ مۇجەسسىمى ۋە پەزىلەتلەرنىڭ يىغىندىسى ئىدى . ناھايىتى پايدىلىق مۆتىۋەر تەسنىفاتلىرى (يازغان كىتابلىرى) بار ، شەرەپلىك «رىسالە»لىرى تەرىقەت ئەھلى ئۇچۇن ئەمەل قىلىنىدىغان دەستۇردۇر . شۇ جۈملىدىن «سلسلەتۇل ـ ئارىفىن» ئىنتايىن يېقىملىق كىتاب . ئۇ كىتابنىڭ تەرتىپىنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ يېزىپتۇ . بىرىنچى قىسمى شەيخ بولماق ئەدەپلىرى ۋە مۇرىت بولماق شەرتـ لىرىنىڭ بايانى ؛ ئىككىنچى قىسمى ھەزرىتى خاجە ئۇبەيدۇللا ئەھرار[2] — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ ئەھۋالـ لىرى ، مەجلىسلىرى ۋە مۇبارەك تىللىرى بىلەن ئېيتىلغان ھەقىقەتلەر ۋە مەرىپەتلەرنىڭ بايانى ؛ ئۇچىنچى قىسمى بىر قىسىم ئۇلۇغ زاتلار ھەققىدىكى غارايىب سۆزلىرى ، ئاجايىپ ھېكايىلەر ۋە ئاشكارىلانغان كارامەتلەرنىڭ بايانىدۇر . «سلسلەتۇل ـ ئارىفىن» ناملىق بۇ كىتابنىڭ تەرىپ ـ تەۋسىپلىرىنى بايان قىلىشتا تىل ئاجىز ۋە كەمتۇكتۇر . پۈتكۈل سۈلۈك ئەھلىنىڭ ھۆزۇرىدا مەقبۇللۇققا ئېرىشكەن بۇ كىتاب تەخمىنەن ئەللىك جۈزۈى

---

① بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، ھىجرىيە 922 ـ يىلى (ميلادىيە 1516 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى) ، يەنى مەۋلانا مۇھەممەد قازىنىڭ ۋاپات بولغان تارىخى ھاسىل بولىدۇ .

② خەنزۇچە نەشرىدە «ھەزرەت ئىشان» (Hazrat Ishan) دېيىلگەن (مۇھەررىرىدىن) .

ئەتراپىدا بار .

ئۇ زاتنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تەسنىق قىلغان رىسالىلىرىمۇ بار . مەجلىسلەردە پەقەت ھېيىقماستىن بەزى مەسىلىلەرنى مەۋلانادىن سورىغانىدىم ، مەۋلانا ئۇ مەسىلىلەرنىڭ جاۋابىنى نۇرغۇن پايدا - مەنپەئەتلىرى بىلەن بىللە كىتابقا كىرگۈزگەنىكەن . ئەمما ، پەقەت گە ئىلتىپات قىلىپ كىتابىدىن بەرگۈدەك پۇرسەت بولمىغانىدى . ھەزرىتى مەۋلانا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى مەۋلانا قۇتبىددىن ئەھمەد ئۇ شەرەپلىك رىسالىنى پەقەتگە ئەۋەتىپ بەرگەنىدى . تەۋەررۇك بىلگىنىم ئۈچۈن ئۇ رىسالىنىڭ سۆزلىرىنى بۇ كىتابقا نەقىل قىلىپ كىرگۈزمەن . پەقەت ئىقتىدارسىز ۋە كۈچ - قۇدرەتسىز بەندە شۇنى جەزملەشتۈرۈپ بىلمەنكى ، بۇ كىتابنىم غەپلەت قەلبىمى ۋە نادانلىق سىياھى بىلەن پۈتۈلگۈسىدۇر ، ئۆتكۈر كۆزلۈك زاتلارنىڭ نەزىرىدە قەدىرى ۋە ئېتىبارى يوقتۇر . ئۇمىدىم شۇكى ، بەلكىم مۇشۇ شەرەپلىك رىسالىنىڭ بەركىتىدىن بۇ كىتابمۇ قەلبى ئويغاق زاتلارنىڭ ھۇزۇرىدا مەنزۇر ۋە مەقبۇل بولۇپ قالسا كېرەك . پەقەت كەمىنىنىڭ قەلبىنىم بايانلىرىدىكى ئەيىب ۋە قۇسۇرلارنى بۇ رىسالىنىڭ ھۆرمىتى تۈپەيلىدىن ئەپۇ قىلغاي . تەۋبە قىلمەنكى ، بۇ كىتابمدا مەندىن ھەرقانداق خاتالىق ۋە نۇقسان سادىر بولغان بولسا ، ئەيىبلەرنى ياپقۇچى ھەزرىتى تەڭرىتائالا بۇ شەرەپلىك رىسالىنىڭ ھەق ۋە راستلىقىنىڭ ھۆرمىتىدىن كەچۈرگەي . **مۇناجات :**

ئىلاھا ، ئىلاھا ، خەتا ئەيلەدىم .
نېتەي ئەفۇڭنى ئىتتىكا ئەيلەدىم .
ئىلاھا ، ئېرۈرمەن بەسى شەرمىسار ،
ئېرۈرمەن تەھى دەستۇ ئۇممىدۋار .

ھەزرىتى مەۋلانانىڭ ئۇلۇغلۇق ۋە ئارتۇقلۇق ئىگىسى ، بۈيۈكلۈك بىلەن يادلانغۇچى ۋە پارلاقلىقى بىلەن ئاتالغۇچى جانابى

تەڭرىنىڭ رەھمىتى دائىرىسىگە يېتىشكەنلىكىدىن ئىبارەت جاننى ئۆرتىگۈچى خەۋەر يېتىپ كەلگەن مەھەل شۇنداق ۋاقىت ئىدىكى ، بۇ چاغ خانىنىڭ مىزاجىدا زەئىپلىك پەيدا بولۇپ ، موغۇلىستانىنىڭ ئاتاشى ئاتلىق يېرىگە يۇرۇپ كەتكەن ، پەقىرنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ تۇرۇشقا يارىكەندە قويۇپ كەتكەن كۈنلەر ئىدى . بۇ قورقۇنچلۇق خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇخلىسلارنىڭ جان ۋە دىللىرىغا ئوت تۇتىشىپ ، بۇ ماقالنى ئېيتىشتى :

بەيىت :

دەرداكى ، پاكبازى جەھان كەتتى دەھردىن ،
ئانداغكى پاك كەلدى ، چۈنان كەتتى دەھردىن .

بۇ ئەلەمدىن كۆزلەر ياشلاندى . ئۇ كۈنلەردە بۇ بەيىت تەكرار قىلىناتتى :

بەيىت :

كۆزۈم چەشمەسى ئانچە ياش تۆكتىكىم ،
ئانىڭ قەئرىدە قالمادى قەترە نەم ،
نېچۈك يىغلايالغاي ئىدى كۆز ، ئەگەر
مەدەد بەرمەسە بۇ يۈرەك قانى ھەم .

شۇ كۈنلەرنىڭ پاراغەت سۈبھىسى پۈرقەت كېچىسىگە ئالماشتى . بۇ دەرد ـ ئەلەم ئوتلىرى شولا چېچىپ تۇرۇۋاتاتتى ، بۇ مۇبارەك رىسال يېتىپ كەلدى . ھال تىللىرىمىز بۇ ماقالنى ئېيتتى :

بەيىت :

ئۆفسەم ئەگەر ئانىڭ قەلەمى مۇشكبارىنى ،
ئەيلەي ھەمايىل دىلۇ جان يادگارىنى .

ئۇ شەرەپلىك ۋە مۇبارەك رىسالىنى تەۋەررۈك ۋە سۆيۈنچە بىلىپ سۆزمۇسۆز ئەينەن نەقىل قىلىندى .
ئۇ شەرەپلىك رىسالە بۇدۇر :

بىسمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ
ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

پۈتكۈل مەدھىيە ۋە ماختاشلار بىر تۇركۈم ئۇلۇغ ناتىقلار ۋە كەشپىيات ئەھلىلىرىنى ئەۋەتىش ئارقىلىق ھەقىقەت ۋە مەرىپەت شامالىرىنىڭ پۇراقلىرىنى تارقىتىپ ، باشلىرىنى ھەسرەت قورشۇغان ، تېنىنى غەم - قايغۇ كىشەنلىگەن كىشىلەرنى بىخۇدلۇق ۋە مەھرۇملۇق تۇنلىرىنىڭ ھالاكىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ قەلبىنى ھىدايەت ۋە ئۇمىد - ئىشەنچ نۇرلىرى بىلەن زىننەتلىگەن تەڭرىگە خاستۇر .
تەڭرىتائالا ئىنسانلارغا ۋە جىنلارغا ئومۇمىي ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرىنى ئايەتلىرىنىڭ ئېنىق گۇۋاھلىقى ۋە «قۇرئان»نىڭ دەلىللىرى بىلەن توغرىلىغان ، تەڭرىنىڭ رەھمىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ، ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ، ھەمراھلىرىغا ، بارلىق ئىلىم ئەھلىلىرىگە ۋە ئىمان ئېگىلىرىگە دۇئا - سالاملار بولسۇن .
شۇنىڭدىن سوڭرە ئېيتىلىدۇكى ، نامىزلىق بۇلۇڭىنىڭ خىلۋەتلىرىدە ئولتۇرغۇچى بۇرھانىددىن ئوغلى مۇھەممەد ، تونۇلغان ئاتلىرى مۇھەممەد قازى بىر كۈنى مەجلىستە جەمشىد ھەشەمەتلىك ۋە فەرىدۇن كەبى قەدىرلىك پادىشاھزادە ، بەختىيارلار خاقانى ، دىندارلار قوشۇنىنىڭ شاھىنشاھى ، ئىززەت ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ يۈكسەك ئاسمانى ، بەخت - ئىقبال دەرىخىنىڭ مېۋىسى ، بۈيۈكلۈك جاھانىنىڭ جېنى ، ۋىلايەت جېنىنىڭ جاھانى ، زەئىپلەرنىڭ يار - يۆلىكى ، ئالىملارنىڭ تەربىيىچىسى ، سەلتەنەت ئىشلىرىنىڭ دانىشمىنى ، دوستلارنى كۆلدۇرگۈچى ، دۈشمەنلەرنى

كۆيدۇرگۈچى ، تەڭرىنىڭ دىندارلار مەملىكىتىدىكى سايىسى مۇھەممەدھەيدەر ئىبنى مۇھەممەدھۇسەين كۆرەگان — تەڭرى ئۇنىڭ مەملىكىتىنى ۋە سەلتەنىتىنى ئۇزۇن قىلغاي ، مۇخلىسلىرىغا ياخشىلىق ۋە ئېھسانلىرىنى زىيادە قىلغاي — **نەزم :**

بىھەققى نەبىيۇ ، بىسىررى ۋەلىي ،
كى بولغاي قەۋى بەختى ، قەدرى ئۇلى .
فەلەك دەۋرىدىن بۇ ئۇلۇغ خاندان ،
زەۋالۇ فەنا كۆرمەگەي ھېچ زەمان .
ھەمە شەھلەر ئولغايكى فەرمان بەرى ،
زەمانە مۇتىئۇ فەلەك چاكەرى .
ئاتا رۇھى بۇ ئوغلىدىن ھەرزەمان ،
بېھىشت ئىچرە بولغاي بەسى شادمان .
كى تا بۇ جەھان باردۇر ئول نىكنام ،
جەھان ئىچرە تاپقاي بەقا ، ۋەسسەلام .

ئۇنىڭ ئەرزىگە بىنائەن «سەلتەنەت ئەھلى ۋە ھۆكۈمەت ئەربابلىرىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە يوسۇنلىرى بايان قىلىنغان بىر رىسالە رەتلەپ يېزىلىدۇ» دەپ ۋەدە بېرىلگەنىدى . شۇ سەۋەبتىن گۇناھى كەبىرە (چوڭ گۇناھ) نىڭ بايانى ، ئالىملار ۋە ئارىپلارنىڭ سۆزلىرى بويىچە سەلتەنەتنىڭ شەرتلىرى ھەققىدە ھاجەتمەنلىك قەلىمى بىلەن بىر نەچچە قۇر يېزىلىدۇ . ئۇ ھەزرەتنىڭ چەكسىز ئىلتىپاتلىرى ۋە پايانسىز شەپقەتلىرىدىن ئۈمىد شۇكى ، بۇ دەرۋىشانە تۆھپىگە پادىشاھانە مەرھەمەت قىلىپ ، ئەيبلەرنى ياپقۇچى ۋە غايىبلارنى كۆرگۈچى رىزا كۆزلىرى بىلەن نەزەر سالغاي ، مۇخلىسلىرىنىڭ خارۇزار قەدەملىرىگە ۋە ئەيبلىك قەلەملىرىگە ئەپۇ خېتىنى يازغاي . پاك ۋە بۇيۇك تەڭرى ئۇ جاھاننى ئىدارە قىلغۇچى ئەزىز ۋۇجۇدنى زامانىنىڭ ئاپەتلىرى ۋە پالاكەتلىرىدىن ، ھادىسىلەرنىڭ بەختسىزلىكلىرىدىن ئامان ـ ئېسەن ئاسرىغاي ، كۈنلەر تۈلپارى ۋە ھايات دۇلدۇلى ئۇنىڭغا رام بولغاي ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتىدىن ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ ئاپىتىگە ۋە

يارسازلىق سايىسى ئاجىز ۋە زەئىپ پۇقرالارنىڭ ، دەرۋىشلەر ۋە پېقىرلارنىڭ بېشىدىن كەم بولمىغاي . پەيغەمبەرلەر خوجىسىنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن ئامىن !

بىلمەك كېرەككى ، ھەقىقىي پادىشاھ ئۆز دۆلىتىنىڭ پارلاق بولغانلىقىغا قانائەت قىلمايدۇ . چۈنكى ، بۇ دۆلەت ئەمەس ، نۆۋەتتۇر . ئەگەر كىشى ئادالەت ۋە ياخشىلىق قىلىشقا مۇۋاپىق بولغان ھەمدە بۇ قاراڭغۇ ئالەمدىن ئىمان دۆلىتى بىلەن مەڭگۈلۈك بەھىشكە بارغان بولسا ، دۆلەت ئەنە شۇدۇر . بۇ سۆزنىڭ چەك - چېگرىسى ۋە ھەددۇپايانى يوقتۇر .

ئەمدى گۇناھ كەبىرەنىڭ بايانى ۋە سەلتەنەتنىڭ شەرتلىرى سۆزلىنىدۇ .

بىلگىن ۋە ئاگاھ بولغىنكى ، كەشپۇكارامەت ئەربابلىرى بولغان ئالىملار ۋە كۆرۈپ مۇشاھىدە قىلغان ئارىپلارنىڭ ئېتىقادلىرى مۇنداق :

ئىنسان گۈرۇھىنىڭ يارىتىلىشىدىكى غەرەز پۈتكۈل ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى بولغان تەڭرىنىڭ مۇھەببىتىدىن ئىبارەت . بەندە بۇ ئالەمدىن كەتكەندە پاك ۋە مۇقەددەس تەڭرىنىڭ دوستلۇق ۋە مۇھەببىتىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارالىسا ، بۇنىڭدىن ئۇلۇغراق ۋە شەرەپلىكرەك ھېچقانداق دۆلەت بولماس . ئادەمزاتنىڭ كۆڭلى بىر زېمىنغا ئوخشاش بولۇپ ، بۇ زېمىن گۈناھ ئەخلەتلىرىدىن پاك بولغاندىلا ، ئاندىن تەڭرىتائالا مۇھەببىتىنىڭ ئۇرۇقلىرىنى تېكىشكە لايىقلاشقان بولىدۇ . دېمەك ، جانابى ئەھەدىيەت ھۆزۈرىغا يېتىشكە ئىشتىياق باغلىغان تەلەپكارلارغا زۆرۈر ۋە لازىم ئەمەل شۇكى ، ئۇلار كۆڭۈل مەيدانىنى گۈناھ خەس - خەشەكلىرىدىن پاك قىلىشقا جان ۋە دىللىرى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسەتسۇن ، دىللىرىدا ھەقىقىي مۇھەببەت ئۇرۇقلىرىنى رىيازەت ۋە مۇشەققەت سۇلىرى بىلەن سۇغىرىپ پەرۋىش قىلسۇن . شۇ ئارقىلىق ئۇ مۇھەببەت كۈندىن - كۈنگە كۆچىيىپ ، ئىشق مەرتىۋىسىگە يەتسۇن ۋە مەشۇقتىن باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي كۆيۈپ يوق بولۇپ كەتسۇن . **مەسنەۋى :**

ئىشق ئېزۇر ئول شۇئلەكىم ، ئۇرسە ئەلەم ،
قىلغۇسى مەئشۇق غەيرىنى ئەدەم .

شاد بول ، ئەي ئىشق ، خۇش سەۋدايىمىز ،
ئەي تەببى جۇملە ئىللەتھايىمىز .
ئەي دەۋايى نەخۇەتۇ نامۇسىمىز ،
ئەي سەن ئەفلاتۇنۇ جالىنۇسىمىز .

ئەي ئەزىز بىلىگىنكى ، گۈناھ كەبىرە ھەققىدىكى قاراشلار ئوخشاش ئەمەس . بەزىلەر ھەزرىتى پەيغەمبەر — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : گۈناھ كەبىرە يەتتىدۇر ، بىرىنچىسى ، تەڭرىتائالاغا شېرىك كەلتۈرۈش — تەڭرى ئۇنداق گۈناھتىن ساقلىغاي ؛ ئىككىنچىسى ، ناھەق ئادەم ئۆلتۈرۈش ؛ ئۈچىنچىسى ، بىر پاك مۇسۇلماننى يامان تىل بىلەن ھاقارەتلەش ، يەنى ئىپىپەتلىك كىشىنى زىناخور دەپ تۆھمەت قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ ؛ تۆتىنچىسى ، يېتىمنىڭ مېلىنى ناھەق يەۋېلىش ؛ بەشىنچىسى ، سۇدخورلۇق قىلىش ، بۇنى ربا (جازانىخورلۇق) دەپمۇ ئاتايدۇ ؛ ئالتىنچىسى ، غازات ۋاقتىدا بىر مۇسۇلمان ئىككى كۈپپاردىن قېچىش ؛ يەتتىنچىسى ، ئاتا ـ ئانىنى نارازى قىلىش ، يەنى ئۇلارغا ئازار بېرىش ۋە پەرمانلىرىغا بويسۇنماسلىق .

بەزى ئۇلۇغلارنىڭ ئېيتىشىچە ، گۈناھ كەبىرە شۇكىي ، شەرىئەت ئىگىلىرى ئۇنىڭغا بىر چەك ـ چېگرا بېكىتمىگەن ، ئەمما بۇ سۆز شۇنىڭغا يېقىنراقتۇركى ، بۇنداق گۈناھ توغرىسىدا ئېنىق ئاگاھلاندۇرۇش بار .

بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە نەچچە تۈرلۈك تەبىرلەر ئېيتىلغان . ئەمما ، مۇشاھىدە ئەربابلىرى ۋە تەڭرى ئەھلىلىرىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بولغان شەيخ ئەبۇتالىب مەككىنىڭ سۆزلىرى تەڭرى ئەۋلىيالىرىنىڭ ئارىسىدا ئەڭ كۆچلۈك دەلىل بولۇپ ئېتىبارغا ئېرىشكەن ، ئۇ پۈتكۈل سۇلۇك ئەھلىنىڭ ھۆزۇرىدا گويا كى قەتئىي ھۆكۈمدۇر . ئۇ زاتىنىڭ «قۇۋۋەتۇل ـ قۇلۇب» (كۆڭۈللەر قۇۋۋىتى) ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە يازغانلىرى شۇنچە ئىنچىكىلەپ تەھقىقلىنىپتۇ ۋە بارلىق كامىل ئەۋلىيالار بۇنىڭغا قوشۇلۇپتۇ ، بۇلار تۆۋەندىكىچە :

گۈناھ كەبىرە ئون يەتتە ، ھەر كىشى بۇ ئون يەتتە تۈرلۈك گۈناھ

كەبىرەدىن ئۆزىنى تارتسىلا ، بۇنىڭدىن تاشقىرى گۈناھلارنىڭ ھەممىسى گۈناھ سەغىرە (كىچىك گۈناھ) بولۇپ ، تەڭرىتائالا ئۇنى مەغپىرەت قىلغۇسىدۇر .

بۇ ئون يەتتە گۈناھتىن تۆتى كۆڭۈلگە تەئەللۇقتۇر ، بىرىنچىسى ، تەڭرىتائالاغا شېرىك كەلتۈرۈش — ئۇنىڭدىن خۇدا ساقلىغاي ؛ ئىككىنچىسى ، ھەرقانچە گۈناھى كۆپ بولغان تەقدىردىمۇ ، خۇدايىتائالانىڭ رەھمىتىدىن ئۈمىدسىزلىنىش ؛ ئۈچىنچىسى ، تائەت ـ ئىبادەتنى ھەرقانچە تولا بولغان تەقدىردىمۇ ، خۇدايىتائالانىڭ غەزىپىدىن خاتىرجەم بولۇش ؛ تۆتىنچىسى ، گۈناھنى ھالال دەپ بىلىش .

يەنە تۆتى تىلغا تەئەللۇقتۇر . بىرىنچىسى ، يالغان ئېيتىش ؛ ئىككىنچىسى ، يالغان قەسەم قىلىپ ناھەقنى ھەق ، ھەقنى ناھەق قىلىپ كۆرسىتىش ؛ ئۈچىنچىسى ، ئىپپەتلىك كىشىگە تۆھمەت قىلىش ؛ تۆتىنچىسى ، سېھىر ـ ئەپسۇن قىلىش .

يەنە ئىككىسى قولغا تەئەللۇقتۇر . بىرىنچىسى ، ئوغرىلىق قىلىش ؛ ئىككىنچىسى ، ناھەق قان تۆكۈش .

يەنە ئۈچى قورساقتا تەئەللۇقتۇر . بىرىنچىسى ، ھاراق ئىچىش ؛ ئىككىنچىسى ، يېتىمنىڭ مېلىنى ناھەق يەۋېلىش ؛ ئۈچىنچىسى ، سۇد (جازانە)خورلۇق قىلىش .

يەنە ئىككىسى خاس ئورۇندىكى ئەزاغا تەئەللۇقتۇر . بىرىنچىسى ، زىنا قىلىش ؛ ئىككىنچىسى ، لەۋزاتە قىلىش (ھايۋانلار بىلەن بۇزۇقچىلىق قىلىش) .

يەنە بىرى ئاياغقا تەئەللۇق ، ئۇ بولسىمۇ غازات ۋاقتىدا بىر مۇسۇلمان ئىككى كۆيپاردىن قېچىش .

يەنە بىرى پۈتكۈل بەدەنگە تەئەللۇق ، ئۇ بولسىمۇ ئاتا ـ ئانىسىغا ئازار بېرىش ، ئۇلارنىڭ پەرمانىغا بويسۇنماسلىق .

ھەر كىشى بۇ ئون يەتتە تۈرلۈك گۈناھتىن ساقلانسا ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە سالامەت بولغۇسىدۇر ۋە قىيامەت ئازابلىرىدىن نىجات تاپقۇسىدۇر . بۇنىڭدىن باشقا گۈناھلارنىڭ ھەممىسى سەغىرە گۈناھلاردۇر ، دېيىلگەن . بۇ

سۆز ئىگىلەشكە ئاسانراق .

بەزى بۇيۇك ئارىپلار ئېيتىپتۇكى ، كىشى جۇمە نامىزىنى ئادا قىلسا ، يەنە بىر جۇمەگىچە قىلغان گۇناھ سەغىرىسىگە بەدەل بولغۇسىدۇر . قاچانكى كۆڭۈل مەيدانى گۇناھ ئەخلەتلىرىدىن پاك ۋە ئۆزگىلەرنىڭ مەشغۇلاتىدىن خالىي بولغاندا ، ئاندىن ئۆزىدە لاياقەت پەيدا قىلغۇسى ، شۇندىلا ھەقىقىي مۇھەببەت سۇلتانى كۆڭۈل تەختىگاھىدىن ئورۇن ئېلىپ ، «شۇبھىسىزكى ، پادىشاھلار بىرەر شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرسە ، ئۇنى خاراب قىلىدۇ»[1] دېگەن كەرەملىك ئايەتنىڭ ھۆكۈمى بويىچە بۇ كۆڭۈل مەملىكىتىنىڭ ئىلگىرىكى تەرتىپ ـ ئىنتىزاملىرىنى يوق قىلىپ ، بەندىلىك مەنزىلىدە ئورۇنلاشقۇسى ۋە نىزام ـ تەرتىپلەرنى تۈزگۈسىدۇر . شۇندىلا غەيرىنىڭ زەخمىتىدىن خالىي ھالدا مەھبۇب ۋىسالى مۇيەسسەر بولغۇسىدۇر .

ئەگەر بىرەر كىشىگە خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرىنىڭ ئۈستىدە ھۆكۈم يۈرگۈزۈش نىسىپ بولسا ، شۇنى بىلسۇنكى ، پادىشاھلىقنىڭ شەرتلىرى بار ، تاكى شۇ شەرتلەرنى بەجا كەلتۈرمىگۈچە دىن ۋە دۇنيادا سەلتەنەت ئىشى تەرتىپكە چۈشمەيدۇ . ئۇنىڭ گەدىنىدە پۇقرالارنىڭ ھەققى بار . پادىشاھلار تاكى ئاشۇ پۇقرالارنىڭ ھەققىنى ئادا قىلمىغۇچە ئاخىرەت ئازابىدىن نىجاتلىق تاپالمايدۇ . بۇ شەرت ۋە ھەق ـ ھوقۇقلارنى قىسقىچە ئەسكەرتىپ ، بۇلارنىڭ ھەقىقىتىگە ئىشارەت قىلىنىدۇ .

پادىشاھلىقنىڭ ئون شەرتى باردۇر :

بىرىنچى شەرتى شۇكى ، ھەرقانداق ئىشتا بىراۋ ئۈستىدە ھۆكۈم چىقارماقچى بولسا ، ئۇ ھاكىم ياكى پادىشاھ ئالدى بىلەن ئۆزىنى بىر پۇقرا تەسەۋۋۇر قىلىپ ، يەنە بىراۋنى ئۆزىگە ھاكىم دەپ پەرەز قىلسۇن . مەسىلەن ، ئۇ ھاكىمدىن ئۆزى ھەققىدە چىقىرىلغان ھەرقانداق ھۆكۈمنى ئۆزىگە نىسبەتەن راۋا كۆرمىسە ، ئۇنداق ھۆكۈمنى پۇقرالار ھەققىدىمۇ راۋا كۆرمەسۇن .

ئىككىنچى شەرت شۇكى ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىشنى

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 27 ـ سۈرە نەمل ، 34 ـ ئايەتنىڭ باش قىسمى .

ھەممە تائەتلەردىن ئەۋزەل بىلسۇن . بۇ ھەقتە مۇنداق ھەدىس بار : ھەزرىتى پەيغەمبەر — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەن : «بىر مۇمىن بەندىنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىش پۈتكۈل ئادەم ۋە پەرىلەرنىڭ تائەت ـ ئىبادىتى بىلەن باراۋەردۇر .» دېمەك ، مۇسۇلمان پادىشاھ شۇكى ، ئۇ ھەمىشە مۇسۇلمانلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىشقا تەييار تۇرسۇن ؛ قاچانكى بىر مۇسۇلماننىڭ داد ئېيتىپ ئىشكىدە ئىنتىزار بولۇپ تۇرغانلىقىنى بىلسە ، تاكى ئۇنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلمىغۇچە ، پەرزدىن باشقا ئىبادەتكە مەشغۇل بولمىسۇن ؛ ئۆز نەپسىنىڭ راھىتىنى كۆزلەپ مۇسۇلمانلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىشتا سەل قاراشنى ياكى كېچىكتۈرۈشنى راۋا كۆرمىسۇن .

ئۇچىنچى شەرتى شۇكى ، يېمەك ۋە كىيىمەكتە ھەزرىتى خۇلەفائى راشىدىن[1] — تەڭرى ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىن رازى بولغاي — نىڭ خىسلەت ۋە ئادەتلىرىگە ئەگەشسۇن ؛ نەپسىنى لەززەتلىك تائاملارنى يېيىشكە ، نەپىس ۋە قىممەت باھالىق كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەندۈرمىسۇن . شۇنداق رىئايەت قىلىنىدۇكى ، ھەزرىتى ئەلى — تەڭرى ئۇنىڭ تۇپەيلىدىن ياخشىلىق ئاتا قىلغاي — خەلىپىلىك تەختىگە ئولتۇرغان كۈنى بازارغا باردى ۋە بىر كۆڭلەكنى ئالدى . ئۇ كۆڭلەكنىڭ يېڭىدىن قولنىڭ ئۇچىدىن ئارتۇقنى ، ئېتەك تەرىپىدىن ئوشۇقىدىن زىيادىسىنى كېسىۋەتتى . ئەسھابلار : «نېمە ئۈچۈن مۇنداق قىلدىلا ؟» دەپ سورىغانىدى . ھەزرىتى ئەلى مۇرتەزا جاۋاب بېرىپ : «پاكلىققا يېقىنراق ، تەۋازۇغا (سالام ـ سائەتكە ، كەمتەرلىككە) لايىقراق ۋە مۆمىنلەرنىڭ ئىقتىدا قىلىشى (ئەگىشىشى)غا قۇلايراق بولۇشى ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن .

تۆتىنچى شەرتى شۇكى ، ھۆكۈم ۋە سوراق ۋاقتىدا خالايىققا سىلىق ، مۇلايىم ، مۇرەسسە ، مادارا ۋە مەرھەمەت بىلەن سۆزلىسۇن ، سەۋەبسىز ۋە زۆرۈرىيەتسىز قاتتىق ـ يىرىك گەپ قىلمىسۇن ؛ داد ئېيتقۇچىلارنىڭ

---

① خۇلەفائى راشىدىن — توغرا يول تۇتقان خەلىپىلەر . ئەبۇبەكر ، ئۆمەر ، ئۇسمان ۋە ئەلى قاتارلىق تۆت خەلىپىنى كۆرسىتىدۇ .

ئەرزىنىڭ تولىلىقىدىن ، سۆزلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن مالال بولمىسۇن ؛ ئاجىزلار ۋە مىسكىنلەر بىلەن تولا سۆزلىشىشتىن ئار ـ نومۇس قىلمىسۇن . شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، مەئمۇن خەلىپىنىڭ زامانىدا بىر كىشىدىن گۇناھ سادىر قىلىپ قېچىپ كەتكەنىدى ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كىشىنىڭ ئىنىسىنى تۇتۇپ ، مەئمۇن خەلىپىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىشتى . خەلىپە ئۇنىڭغا پەرمان قىلىپ : «قېرىندىشىڭنى تېپىپ بەرگىن ، ئەگەر قېرىندىشىڭنى تېپىپ بەرمىسەڭ ، ئۇنىڭ ئورنىدا سېنى ئۆلتۈرىمەن !» دېدى . ئۇ كىشى : «ئەي مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ، ئەگەر سىزنىڭ ئەمرلىرىڭىزدىن بىرەرسى بىر كىمنى ئۆلتۈرۈشكە قەست قىلسا ، سىز ‹ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرمەي قويۇپ بەرگىن › دەپ بۇيرۇق ئەۋەتسىڭىز ، ئۇ ئەمىر ئۇ كىشىنى قويۇپ بېرەرمۇ ياكى قويۇپ بەرمەسمۇ ؟» دەپ سورىدى . خەلىپە : «ئۇنى قويۇپ بەرمەسلىككە نېمە ھەددى بار ؟ ئەلۋەتتە قويۇپ بېرىدۇ !» دېدى . ئۇ كىشى : «ئۇنداق بولسا ، مەن شۇنداق ھۆكۈمنى يەتكۈزمەنكى ، مېنى قويۇپ بېرىشكە پەرمان بېرىلگەن . چۈنكى ، شەرەپلىك ‹قۇرئان ›دا تەڭرىتائالا : ‹ھېچبىر ئادەم بىراۋنىڭ گۇناھىنى ئۈستىگە ئالالمايدۇ ›[1] دېگەن» دېدى . شۇنىڭدىن كېيىن مەئمۇن خەلىپە : «بۇنى قويۇپ بېرىڭلار ، چۈنكى ئۇ ئۆزىنىڭ ھۆججىتىنى تېپىپتۇ ۋە ئالەم پەرۋەردىگارى بولغان تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىنى كەلتۈرۈپتۇ» دەپ ئۇ كىشىنى قويۇپ بەردى .

بەشىنچى شەرتى شۇكى ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئىستەپ ھۆكۈمدە سۈسلۇق قىلمىسۇن ، يۇز ـ خاتىر قىلمىسۇن ؛ كىشىنىڭ خۇشاللىقىنى كۆزلەپ شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلمىسۇن ۋە ھەققە تاجاۋۇز قىلمىسۇن . بىلسۇنكى ، ھۆكۈمەتنىڭ خاسىيىتى ۋە ئادالەتنىڭ نىشانى شۇكى ، مەملىكەت ئەھلىنىڭ يېرىمى ھەمىشە ھۆكۈمدارىدىن نارازى بولىدۇ . چۈنكى ، ئىككى كىشى دەۋا قىلىشسا ، جەزمەن بىرىنىڭ سۆزى ھەق ، بىرىنىڭ سۆزى ناھەق بولىدۇ . سۆزى ھەق بولغىنى مۇرادى ھاسىل بولۇپ خۇشال بولسا ، سۆزى ناھەق

① «قۇرئان كەرىم» ، 35 ـ سۈرە فاتىر ، 18 ـ ئايەتنىڭ باش قىسمى .

بولغىنى غەرىزىگە يېتەلمەي نارازى بولىدۇ . دېمەك ، ئادالەتنىڭ نىشانى شۇكى ، پۇقرالارنىڭ يېرىمى ھۆكۈمداردىن نارازى بولىدۇ ، چۈنكى ئادىل ھۆكۈمدارىدىن ھەممە خەلقنىڭ خۇشال بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . شۇڭا ، ھۆكۈمەت ئەھلى غەرەزسىز ۋە مايىللىقسىز ھۆكۈم قىلسۇن ، خالايىقنىڭ خۇشال بولۇشى ياكى خاپا بولۇشىنى ئويلاپ ئولتۇرماي ، تەڭرىتائالانىڭ رازىلىقىنى ئىزدىسۇن . چۈنكى ، پاك ۋە بەرھەق تەڭرى رازى بولسا ، خالايىقمۇ رازى بولغۇسىدۇر . بۇ ھەقتە پەيغەمبەر — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەن : «كىمكى تەڭرىنىڭ رازىلىقىنى كۆزلەپ ئادەملەرنى نارازى قىلسا ، ئۇنىڭدىن تەڭرى رازى بولىدۇ . بەندىلەرمۇ رازى بولىدۇ .»

ئالتىنچى شەرتى شۇكى ، ھاكىمىيەتنىڭ خېيىمخەتىرىنى بىلەمەي يۈرمەسۇن ، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشتا غاپىل بولمىسۇن . جەزمەن شۇنى بىلسۇنكى ، ئەمرلىك ۋە ھۆكۈمدارلىق مەنسىپى تەڭرىتائالانىڭ پەزلىدۇر . شۇنىڭ سەۋەبىدىن مەڭگۈلۈك سائادەت ۋە ئەبەدىي ياخشى نام - ئاتاق ھاسىل بولغۇسىدۇر . بۇ زامانىدىكى پادىشاھلار ۋە ھۆكۈمدارلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ئالەمنىڭ ۋاقىتلىق دۆلىتىگە مەغرۇرلىنىپ ، نەپسى ۋە ھاۋايۇھەۋەسلىرىنىڭ سىرتمىقىغا كىرىپ دىنلىرىنى بەربات قىلىۋاتىدۇ ، نام - ئاتاق ۋە ئابرۇي قوغلىشىپ ، ئىمانلىرىغا زەئىپلىك ۋە نۇقسان يەتكۈزىدۇ ، ئىمان - ئىسلامنى قولدىن بېرىپ قويۇۋاتىدۇ ، ئاللا بۇنى زادىلا ئىستەمەيدۇ . ئۇلار ئىختىيار تىزگىنلىرىنىڭ ئۆز قوللىرىدا ۋاقتىدا جىددىي تىرىشچانلىق كۆرسەتسۇن ؛ بۇ دۇنيادىكى دۆلىتى ئاخىرەتلىك سائادىتىگە ئۇرۇق بولسۇن ؛ ئادالەتكە ۋە خەير - ئېھسانغا قۇدرىتىنىڭ يار بەرگەنلىكىنى غەنىيمەت بىلسۇن . خەۋەرلەردە ئېيتىلىشچە ، بىر ئادىل ھۆكۈمدارنىڭ بىر كۈنلۈك ئادالىتىنى پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ ئىبادىتىگە سېلىشتۇرۇلسا ، باراۋەر كەلگۈسىدۇر . شۇڭا ، بۇ ئۇلۇغ سائادەتتىن مەھرۇم قالماسلىق ئۈچۈن سايە - سەۋەب قىلسۇن ۋە تىرىشچانلىق كۆرسەتسۇن .

يەتتىنچى شەرتى شۇكى ، دىندار ۋە پەرھىزكار ئالىملار بىلەن كۆپ سۆھبەتلەشسۇن . گەرچە بۇنداق ئالىملار بۇ ئەسىردە كەم تېپىلسىمۇ ، مۇبادا

شۇنداق ئالىم مەۋجۇت بولسىلا ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى غەنىيمەت بىلسۇن ؛ ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتداش بولۇشقا ھېرىسمەن بولسۇن ؛ ئۇنىڭ پەندۇنەسىھىتىنى ئاڭلاشنى سائادەت دەپ بىلسۇن ؛ دىيانەتسىز ئالىملار ھەقىقەتتە نادان ۋە دەججال كەبى كىشىلەردۇر ، ئۇلارنىڭ سۆھبىتىدىن ئۆزىنى تارتىشنى ۋاجىپ (زۆرۈر) دەپ بىلسۇن ؛ سالىھ كىشىلەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان پاسىقلار بىلەن ئارىلىشىپ قېلىشتىن ھەزەر ئەيلەشنى ئۆزىگە لازىم دەپ بىلسۇن . شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، شەقىق بەلخى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — گە خەلىپە ھارۇن رەشىد : «ئەي شەيخ ، ماڭا بىر پەندۇنەسىھەت قىلغىن» دېدى . شەيخ ئېيتتىكى : «ئەي مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ، خۇدايىتائالانىڭ بىر ساريىي بار ، ئۇنى دوزاخ دەپ ئاتايدۇ . سېنى شۇ سارايغا دەرۋازىۋەن قىلىپتۇ ، ساڭا ئۇچ نەرسە ئاتا قىلىپتۇ ، شۇ نەرسە بىلەن خالايىقنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىسەن . ئۇ ئۇچ نەرسىنىڭ بىرى مال ـ دۇنيا ، بىرى شەمشەر ، يەنە بىرى قامچىدۇر . مال بىلەن پېقىر ۋە موھتاجلارنى تەڭلىكتىن قۇتقۇزغايسەن ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەڭلىكىڭ تۆپەيلىدىن گۇناھ ۋە ھارام تەرەپكە قەدەم باسمايدۇ . زالىملارنى شەمشەر بىلەن توسقايسەن ، پاسىقلارنى قامچا بىلەن ئەدەپلىگەيسەن . ئەگەر شۇنداق قىلساڭ ، ھەم ئۆزۈڭ نىجات تاپىسەن ، ھەم خالايىقنى نىجاتلىققا ئېرىشتۇرگەن بولىسەن . ئەگەر بۇ ئىشلارغا خىلاپلىق قىلساڭ ، ھەممىدىن ئىلگىرى سەن دوزاخقا بارىسەن ، قالغانلار سېنىڭ ئارقاڭدىن بارغۇسىدۇر .»

سەككىزىنچى شەرتى شۇكى ، ئۆزىنى تولىمۇ ئۇلۇغۋار تۇتۇۋېلىپ ، خالايىقنى ئۆزىگە كۆڭۈلسىز قىلمىسۇن ؛ بەلكى ئادالەت ، ئېھسان ۋە مېھىر ـ شەپقەت بىلەن ئاجىزلارنى ۋە قول ئاستىدىكى پۇقرالارنى ئۆزىگە دوست ۋە مايىل قىلسۇن . پەيغەمبىرىمىز — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەنىكەن : «پادىشاھلارنىڭ ئەڭ پەزىلەتلىكى ۋە ئەڭ ياخشىسى شۇكى ، ئۇلار خالايىقنى ئۆزىگە دوست تۇتىدۇ ۋە پېقىرلارنى ، ئاجىزلارنى دۇشمەن تۇتمايدۇ . ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەڭ يامىنى شۇكى ، ئۇلار پېقىر ـ مىسكىنلەرنى دۇشمەن تۇتۇپ ، باي ۋە مال ـ مۈلكى بارلارنى دوست تۇتىدۇ .»

توققۇزىنچى شەرتى شۇكى ، كەركىدان سۈپەتلىك زالىم ئەمەلدارلارنى خەلق ئۈستىگە باشلىق قىلىپ قويمىسۇن . ئەگەر ئەمەل - مەنسەپ ئىگىلىرىنىڭ بىرەرسىدىن زۇلۇم ۋە خىيانەت كۆرۈلۈپ قالسا ، ئۇنىڭغا شۇنداق سىياسەت ۋە جازا قوللانسۇنكى ، باشقىلارغىمۇ ئىبرەت بولسۇن ؛ سىياسەت ئىشىدا بوشاڭلىق قىلمىسۇن ؛ مەنسەپدارلارنى سىياسەت ۋە ئەسىھەت بىلەن باشقۇرسۇن .

ئوننىچى شەرتى ئەقىل - پاراسەتتۇر . ھۆكۈمدار ئۇچۇن زۆرۈر ئەرسە شۇكى ، ۋەقە - ھادىسىلەرگە چوڭقۇر ئويلىنىش بىلەن ئەزەر سالسۇن ۋە ھەر ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئېنىق ئايرىسۇن ؛ ئۇ ۋەقەنىڭ ئەتىجىسى ، تەسىرى ۋە ئاقىۋىتىگە ئۆتكۈر كۆزى بىلەن ئەزەر سالسۇن ؛ ئەگەر روشەن ۋە ئاشكارا ئىش بولسا ، شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە كەسكىن بىر تەرەپ قىلسۇن ؛ ئەگەر ئۇ مەخپىي ۋە مۇھىم ئىش بولسا ، كىشىنىڭ [سۆزى] بويىچە ئىش كۆرمەستىن ، پاراسەت نۇرى بىلەن [ئېنىقلاپ] بىر تەرەپ قىلسۇن . چۇنكى ، ھادىسىلەر ھەددۇھىسابتىن تاشقىرى تولىدۇر .

بىلگىنكى ، مۆمىن پۇقرالارنىڭ پادىشاھ زىممىسىدە بىر نەچچە تۈرلۈك ھەقلىرى بار ، پادىشاھ ۋە ھۆكۈمدارلار ئۇچۇن ئۇ ھەقلەرنى ئادا قىلىش ۋاجىپتۇر .

بۇ ھەقلەر شۇكى ، ھاكىمىيەت ۋە سەلتەنەت تۈپەيلىدىن ھېچبىر مۇسۇلمانغا تەكەببۇرلۇق قىلمىسۇن . شۇنى بىلسۇنكى ، بەرھەق ۋە پاك تەڭرىتائالا تەكەببۇرلارنى ۋە جەبىر قىلغۇچى زالىملارنى دۇشمەن تۇتقۇسىدۇر .

يەنە بىرى شۇكى ، ئاۋامنىڭ بىر - بىرى ھەققىدە يەتكۈزگەن سۆزلىرىگە قۇلاق سالمىسۇن . چۇنكى ، ئۇ ئاخىر پۇشايمان كەلتۈرگۈسىدۇر ، بولۇپمۇ ھەسەتخور ، غەرەزلىك كىشىلەر بىر - بىرىگە ھەسەت قىلىشىپ ، ياماڭ غەرەزلەر بىلەن كېلىپ پادىشاھقا بىر - بىرلىرىنى يامان ، دەپ چېقىمچىلىق قىلىشىدۇ . بۇنداق ھەسەتخورلار ۋە غەرەزگويلارنىڭ سۆزىنىڭ زىنھار ئاڭلىمىسۇن . چۇنكى ، ئۇلار بىر - بىرىنىڭ سىرلىرىنى يوشۇرۇپ ، ئەيىبلىرىنى ئاشكارا قىلىشىدۇ . شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، مۆمىنلەرنىڭ

ئەمىرى ھەزرىتى ئەلى — تەڭرى ئۇنىڭ سەۋەبىى بىلەن ياخشىلىق ئاتا قىلغاي — نىڭ ھۇزۇرلىرىدا بىر كىشى يەنە بىر كىشىنىڭ يامانلىقىنى سۆزلەشكە باشلىدى . ھەزرىتى ئەلى — تەڭرى ئۇنىڭ تۈپەيلىدىن ياخشىلىق ئاتا قىلغاي — شۇ ھامان ئۇ كىشىگە : «بۇ سۆزۈڭنى ئېنىقلايمەن . سۆزۈڭ راست بولسا ، گەپ توشۇپ سۇخەنچىلىك ۋە چېقىمچىلىق قىلغانلىقىڭ تۈپەيلىدىن سېنى دۇشمەن بىلىمەن ؛ يالغان بولسا ، يالغانچىلىق قىلغان گۇناھىڭ ئۇچۇن سېنى جازالايمەن ؛ ئەگەر دەرھال تۇۋا قىلىپ ، بۇنىڭدىن كېيىن چېقىمچىلىق قىلىشنى ۋە سۇخەنچىلىك قىلىشنى تاشلىساڭ ، سېنى ئەپۇ قىلىمەن» دېدى . ئۇ كىشى دەرھال تۇۋا قىلدى .

يەنە بىرى شۇكى ، ئەگەر بىر مۇسۇلمانغا ھەرقانداق گۇناھى تۈپەيلىدىن غەزەپ قىلماقچى بولسا ، ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە ئالدىرىمسۇن ، تەخىر قىلسۇن ؛ ئەگەر شەرىئەت ئىشى بولسا ، كەينىگە سۇرمىسۇن ؛ ئەگەر دۇنيا ئىشى بولسا ، غەزەپلەنگەندىن ئەپۇ قىلغىنى ئەلاراقتۇر . خۇەردە شۇنداق دېيىلىدۇكى ، كىمكى بىراۋنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلسا ، قىيامەت كۇنى تەڭرىتائالا ئۇ كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلغۇسىدۇر . نەقىل قىلىنىشچە ، ئەزىز ۋە مېھرىبان تەڭرى ھەزرىتى يۇسۇف ئەلەيھىسسالامغا ۋەھىي ئەۋەتىپ : «ئەي يۇسۇف ، سەن قېرىنداشلىرىڭنى ئەپۇ قىلغانلىقىڭ ئۇچۇن سېنىڭ ئېتىڭنى يۇقىرى قىلدىم» دېگەنىكەن . **نەزم :**

ئۇزالدى گەرچە سۆز ، ئەمما ھەنۇز باقىيدۇر ،
ھەدىسى دىلبەرۇ ئەفغانى ئاشىقۇ مەئشۇق .

رۇبائىي :

دىل دېدى ماڭا ئىلمى لەدۇن بولدى ھەۋەس ،
تەئلىم ئەت ئەگەر سەندە ئېرۇر دەست ئىلە رەس .
دېدىمكى : «ئەلىف» ، دېدى : «يەنە» ، دېدىم : «ھېچ» ،
ئۆيدە كىشى گەر بولسە ، بىر ھەرف ئاڭا بەس .

ئەللىك سەككىزىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ مەنسۇرخان بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ۋە كۆڭۈللىرىدىكى كىر - غۇبارلارنىڭ يوقالغانلىقى

بىلمەك كېرەككى ، شۇ قىشتا خان موغۇلستاندىن يېنىپ ياركەندكە قايتىپ كەلدى . بۇ قىشنى ياركەندتە ئەيش - ئىشرەت ۋە خۇرسەنلىك بىلەن ئۆتكۈزدى . كاشغەر بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىلىقى ئوتتۇرا ھال مېڭىشتا ئىككى ئايلىق يول بولغاچقا ، ئاردا ئەلچىلەر بېرىپ - كېلىپ ئۇچرىشىدىغان ئورۇننى بېكىتىپ بولغۇچە بىر يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى . تاكى تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 922 - يىلى مۇھەررەم ئېيى[1] يېتىپ كەلگەندىلا ، ئاندىن سۇلتان سەئىدخان ئاقسۇغا قاراپ يۈزلەندى .نەزم :

چۇ بەھرى ئىنايەتغە يۈزلەندى جۇش ،
سىپەھ جامى ئىنئامنى قىلدى نۇش .
سىپەھدارلارغە ساچىپ سىيمۇ زەر ،
بېرىپ خىلقەتى خاسۇ زەررىن كەمەر .

ئەلقىسسە ، خان ياركەندتىن يېتۈك ئۇلۇغۋارلىق ۋە تولۇق ھەيۋەت - ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ كاشغەرگە يۈردى .
خان كاشغەرگە يېتىپ كەلگەن چاغدا پەقەر ئاتتىن يېقىلىپ ،

① ھىجرىيە 922 - يىلى مۇھەررەم ئېيى مىلادىيە 1516 - يىلى 2 - ئايغا توغرا كېلىدۇ .

قولۇم جەينىكىمدىن چىقىپ كېتىپ ئېغىر ياردار بولدۇم . خان كاشغەردە مەن ئۇچۇن نەچچە كۈن توختاپ ساقلىدى . قولۇمنىڭ ئاغرىقى خېلىلا پەسەيگەندىن كېيىن خان ئاتلاندى ، پەقىر كاشغەردە قالدىم . بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قولۇم ساقايدى ، شۇ ھامان تېزلىكتە يۇرۇپ جايدۆبە[1] دېگەن يەردە خانغا يېتىشتىم . خان مەزلىمۇمەنزىل يۇرۇپ ئۇچقا يەتتى . نەزم :

قايۇ مەنزىلكى قىلساڭ يولنى مۇشكىن ،
مۇنەۋۋەر بولغاي ئول خۇرشىد ئايىن .
قايۇ جانىبغە يۈز قويساڭ بەتەقدىر ،
رىكابىڭ سۈبھىدەك بولغاي جەھانگىر .

ۋاقتىكى ، خان ئۇچقا يېتىپ كەلدى . شۇ كۈنلەردە ئەمىن خاجە سۇلتان ئۇچتا ئىدى ، چۈنكى تېخىچە ئاقسۇ ئاۋاتلاشمىغانىدى . ئەمىن خاجە سۇلتان خانىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، غەلىبە ۋە مۇۋەپپەقىيەت كەبى خانىڭ ئىستىقبالىغا كەلدى ۋە پىشكەشلەرنى خانىڭ ئالدىدىن ئۆتكۈزدى . نەزم :

قىلىپ قۇللۇق تىلى بىرلە دۇئاسىن ،
دېدى مىڭ تىل بىلە مەدھۇ سەناسىن .
كى دائىم ياركىڭ ئولسۇن بەختۇ ئىقبال ،
ئەدۇۋ بولسۇن ھەمە مەنكۇبۇ پامال .

ئەمىن خاجە سۇلتان خاننى قۇتلۇق ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى ، خانمۇ قوبۇل قىلىپ ئەمىن خاجە سۇلتانىنىڭ ئۆيىگە بەخت ـ ئامەت كەبى كىرىپ كەلدى . خان ئۇ يەردە خۇسرەۋلەرچە ئولتۇرۇش ۋە

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ، مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «جايتۆبە» دېيىلگەن .

شاهانه تويلارنى تۇزۇپ بەزمىدىن بوشىغاندىن كېيىن **نەزم :**

چىقىپ ئاندىن رەۋانە بولدى شادان ،
غۇبارى قىلدى ئەلنى ئەنبەر ئەفشان .

ئاقسۇدىن يۇرۇپ جام ئاتلىق ئورۇندا چۈشكۈن قىلدى ، مەنسۇرخانمۇ تۇرپاندىن يۇرۇپ ئاربات[1]قا يېتىپ كەلگەندى . جام بىلەن ئارباتنىڭ ئارىلىقى يەتتە فەرسەڭ يولدۇر . شۇ چاغدا مەنسۇرخان تەرەپتىن مىر جەببارىبەردى كېلىپ خانىنىڭ مۇلازىمىتى شەرىپىگە ئېرىشتى ۋە ئىككى خانىنىڭ كۆرۈشۈش تەرتىپىنى مۇنداق بېكىتىشتى : ئىككىلا تەرەپتىن لەشكەرلەر سەپ تۇزۇپ تەق بولۇپ تۇرسۇن ، ئىككىلا تەرەپ بىر - بىرىگە گۈرۇ ئۈچۈن كىشى ئەۋەتسۇن ، ئۇنى لەشكەرلەر ئىچىدە ساقلىسۇن . ئىككى خانغا ھەربىرىگە ئوتتۇزدىن كىشى ھەمراھ بولسۇن ۋە ئىككى سەپ ئوتتۇرىسىدا ئىككى خان بىر - بىرلىرى بىلەن كۆرۈشسۇن .

ئۈچرىشىش تەرتىپى ئەنە شۇنداق قارار قىلىنغاندىن كېيىن خان پەقىر مۇھەممەدھەيدەرنى ئۆزى تەرەپتىن گۈرۇ ئۈچۈن مەنسۇرخانغا ئەۋەتتى ، مەنسۇرخان بىلەن بىللە كېلىدىغان ئوتتۇز كىشىنى ساناشقا ئەزىزبەردى ئاغانى تەينىلىدى .

پەقىر مەنسۇرخانىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بارغىنىمدا ، مېنى تۇرلۇك مېھىر - شەپقەت ، ئىلتىپات - مەرھەمەتلەر بىلەن ئەزىزلىدى ۋە ئەتىۋارلىدى ، يۇقىرى ئىززەت - ئېكرامىلار بىلەن ھۆرمەتلىدى . **نەزم :**

چۇ سۇبھ ئولدى مەشرىق ساربدىن ئەيان ،
زۇھۇر ئەيلەدى شاھى گىتى سىنان .
ئالىپ تىغى زەر بىرلە زەررىن سۇپەر ،
جەھان مۇلكىن ئالدى ھەمە سەر بەسەر .

---

① بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە «رەبات» دېيىلگەن .

ژاقتىكى ، مەشرىق شاھى پەلەك تەختى ئۇستىگە چىقىپ ، شەۋكەتلىك قەدەملىرى بىلەن پۈتكۈل ئالەمنى ئۆز نۇرلىرىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگۈزدى ۋە ئالاچىپار پەلەكنىڭ ئىككى يۇزلىمىلىك ئىختىلاپىنى تۈگەتتى ، [كېچە بىلەن] يۇلتۇزنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنى يوق قىلدى . مەنسۇرخان سەپەر ئايىغىنى يارىشىش ئۈزەڭگىسىگە قويۇپ خان تەرەپكە راۋان بولدى ، لېكىن مەنسۇرخانىنىڭ كۆڭلىدە تېخىچە ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ بار ئىدى . شۇ سەۋەبتىن ئىمكان بار ئېھتىيات قىلىشنى زۆرۈر تېپىپ لەشكەر بىلەن بىللە يۈردى . باباجاق سۇلتان ۋە شاھ شەيخ مۇھەممەد سۇلتان ئىككىسى مەنسۇرخان بىلەن ئاتا بىر ، ئانىمۇ بىر قان - قېرىنداش ئىدى . يېقىنلاشقاندا مەنسۇرخان ئۇلارنى چاقىرىپ ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئېھتىيات قىلىش ، ھوشيار تۇرۇش ھەققىدە كۆپ تەكىتلەپ ، ئاندىن يەنە راۋان بولدى . لېكىن ، ئەزىزبەردى ئاغا يول ئۇستىدە تۇرۇپ ئوتتۇز كىشىنى ساناپ ئۆتكۈزدى ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىر كىشىنىمۇ ئۆتكۈزمەي ھەممىسىنى ياندۇردى .

مەنسۇرخان تەرەپتىنمۇ مەنسۇرخانىنىڭ ئانىسى ساھىبدەۋلەت بېگىم — ئۇ مىر جەببارىردىنىڭ ھەمشىرىسى ئىدى — ۋە مەنسۇرخانىنىڭ ھەمشىرىسى ماھىم خانىم ئىككىسىنى گۆرۈ ئۇچۇن ئەۋەتكەنىدى ، خانمۇ ئوتتۇز كىشى بىلەن كەلدى . ئىككى لەشكەر قارارگاھلىرىدا سەپ تۇزۇپ تۇرۇشتى ، ئىككى سەپ ئوتتۇرىسىدا سايىۋەنلەر تىكىلدى . مەنسۇرخان ئىلگىرى كېلىپ زېمىن ۋە زامانغا دۆلەت سايىسىنى سالغۇچى ھۇمايۇغا ئوخشاش يۈرۈپ سايىۋەن ئېچىگە كىردى - دە ، خانلىق مەجلىسىنىڭ تۆرىدە ۋە جاھاندارلىق تەختى ئۇستىدە ئورۇن ئېلىپ ئولتۇردى .نەزم :

ئاياغ چۇن قويدى زەررىن تەخت ئۇزە ئول ،
جەھانى تەختىگە باش قويدى بىلكۇل .

مەنسۇرخان كەلگەندىن كېيىن خان يېتىپ كېلىپ تۆۋەن مەرتىۋىدىكى ئەمىرلەر ئاتتىن چۈشىدىغان يەردە ئاتتىن چۈشۈپ ، نەزم :

بەس رەۋان بولدى نەخلى سەرۋى رەۋان ،
باشىدىن تا ئاياغى رۇھى رەۋان .

مەنسۇرخاننىڭ ھۇزۇرىغا يېقىن يېتىپ كەلدى ، موغۇل قائىدىسى بويىچە تىزلىنىپ تەزىم قىلىدىغان جايغا كەلگەندە ، خان تەزىم قىلىشقا مەشغۇل بولدى . گەرچە مەنسۇرخان خانىڭ چوڭ ئاكىسى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئىززەت - ئىكرام يولىنى تۇتۇپ قامىتىنى رۇسلاپ ، خانىڭ ئالدىغا كېلىپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىتى . نەزم :

تۇتۇپ تۇھفە دۇررۇ گۇھەر تاجى زەر ،
بەسى خىلئەتى خاسۇ زەرىن كەمەر .
نەچە ئەسبى تازىيۇ سىيمىن لىجام ،
نەچە تىغى ھىندىيۇ زەرىن بەنام .

دېمەك ، بۇنداق پادىشاھتىن بۇ مەرتىۋىدىكى سۇلتانغا قانچىلىك مىقدارىدا تۆھپە ۋە پىشكەش لايىق ۋە مۇۋاپىق بولسا ، خان ئۇنىڭدىن زىيادىرەك پىشكەشلەرنى مەنسۇرخاننىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى . مىر جەببارىەردى پاساھەتلىك تىل بىلەن تۆرىلەر قائىدىسىدە خانىڭ پىشكەشلىرىنى مەنسۇرخانغا مەلۇم قىلدى ، مەنسۇرخانمۇ ئۇ تۆھپە ۋە پىشكەشلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى . خان تەزىم قىلىپ ئىھتىرام قوللىرىنى ئەدەپ كۆكسى ئۇستىگە قويۇپ ئۆرە تۇردى . مەنسۇرخان خانىنى تەكلىپ قىلىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ : «گەرچە مەن سىزدىن ياشتا چوڭ

بولساموْ ، لېكىن مەرتىۋە جەھەتتىن سىز ئاتامنىڭ ئورنىدىسىز . بۇنچىۋالا تەۋازۇ قىلىشىڭىزنىڭ نېمە كېرىكى ؟ » دېدى . خان يەنە تەزىم قىلىپ تەۋازۇ بىلەن ئۆرە تۇردى ، مەنسۇرخان يەنە تەكلىپ قىلىپ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى . نەزم :

قەرىن بولدى ئىككى شەھى دىن پەناھ ،
قىران ئەيلەگەندەك قۇياش بىرلە ماھ .

مەنسۇرخان سۆز باشلاپ : «تۇراقسىز پەلەكنىڭ قاينامليرىدا ئۇرۇش ۋە ئىنقىلاب كۈنلىرىنى قانداق ئۆتكۈزدىڭىز ؟ » دەپ سورىدى . خان يەنە تەزىم قىلىدىغان يەرگە بېرىپ ، تەۋازۇ بىلەن تىزلىنىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى : « ھەرقانداق بەختسىزلىكنىڭ ئاخىرى ئىستىقبال بولسا ، جۇدالىق ئازابىنىڭ ئاخىرى ۋىسالغا ئۆرۈلسە ، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى ھالاۋىتى ئىلگىرىكى ئازابلىرىنى يوق قىلىۋېتىدۇ ،نەزم :

ئول تەلخكى ھەجر ئىچرە كۆردۈڭ ،
يۈز زەھر ھەرارەتىن سۇمۇردۈڭ .
چۈن ئاقىبەتى ۋىسال بولغاي ،
ئول بادە ھەمە ۋىسال بولغاي .

پاك ۋە بۇيۇك تەڭرىگە تەشەككۈرلەر بولسۇنكى ، نەچچە يىللاردىن بېرى تارتقان غېرىبلىق ، كۈلپەت ۋە رەنج ـ مۇشەققەتلەر بۇ بىر دەملىك شەرەپلىك سۆھبەتلىرى نېمىتىنىڭ ھالاۋىتى ۋە خۇرسەنلىكى بىلەن ئۇنتۇلدى . زامان ئىنقىلابلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن كۆڭۈل ئەينىكىگە ئولتۇرۇپ قالغان رەنج ۋە مالالىق چاڭ ـ توزانلىرىنىڭ ھەممىسى يوقالدى . »

ئۇلار شۇنىڭدىن كېيىن سەلتەنەت ئىنتىزامى ۋە مەملىكەتنىڭ

مۇھىم ئىشلىرى توغرىسىدا كۆپ سۆزلەرنى ئارىغا سېلىشتى ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىن بىرلىشىش ، مۇھەببەت ئالاقىسىنى خالىس داۋاملاشتۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشنى ئەھدۇپەيمانلار بىلەن تەكرار تەكىتلىشىپ پۇتۇشتى . دېمەك ، بۇ سۆھبەت ئاخىرلاشقۇچە كۈنمۇ شامغا يېقىنلاشتى . مەنسۇرخانمۇ خانغا ، نەزم :

نەچە ئەسىبى نىكۇ شەكلۇ خۇش ئەندام ،
ئاڭا سەرسەر يېتىشمەي ئۇرسە گەر گام .
چۇ سالسە سايەسىنى تازيانە ،
كېلىپ تەڭ سەھنى مەيدانى زەمانە .
بەرابەر ئالدىدا تاغ ئىلە ھامۇن ،
ئىنان ئەمرىدىن ئولماي لەھزە بىرۇن .

دېمەك ، قانچىلىگەن شاش ئاتلارنىڭ ، نەپىس زەر توقۇلمىلارنى ، كۈموش ئەسۋابلارنى ۋە شاھانە لىباسلارنى ئىلتىپات قىلدى . ئۇلار خوشلىشىدىغان چاغدا بىر - بىرلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ ، ھەربىرلىرى ئۆز ئىگىنلىرىنى بىر - بىرلىرىگە كىيدۈرۈشتى . ئاتلىرىنىمۇ ئۆزئارا مىندۈرۈشۈپ ، مۇرادلىرى كۈلگەن ، ئارزۇلىرىغا يەتكەن ھالدا بىر - بىرلىرىدىن ئايرىلىپ ، ھەر بىرلىرى ئۆز لەشكەرگاھلىرىغا قاراپ راۋان بولدى .

مەنسۇرخان لەشكەرگاھىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن پەقەت مۇھەممەدھەيدەرنى چاقىردى . مەنسۇرخان ياسالگاھتىن تاكى ئالىي ئوردىغا بارغۇچە بولغان ئارىلىقتا پەقەت بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ، خان بىلەن كۆرۈشكەندىن باشلاپ تاكى خوشلاشقانغىچە بولغان ئارىلىقتا بولغان ۋەقەلەرنى خۇددى يۈقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك پەقەرگە بايان قىلىپ ، ۋىسال ئابىھاياتىنىڭ لەززىتىنى تەرىپلىدى ۋە : «ئىشتىياق تەشنالىقى ۋە پىراق ئاچلىقى بۇنچىلىك ۋىسال شەربىتى ۋە مۇشۇنچىلىك نېسىۋە بىلەن

پەسەيمىدى » دېدى .نەزم :

نەچە دەم ئالاي دەپ ئىدىم كام ئىلە ،
تۇتۇلدى ، دەربغاكى ، راھى نەفەس .
دەربغاكى ، خانى ۋىسالىدا ھەم ،
يېدىم لۇقمەئى ، دېدىلەر : ئەمدى بەس .

ئۇ تاكى ئالىي ئوردىغا يەتكۈچە ئاشۇ ئەھۋاللارنى بايان قىلىپ بەردى . ئالىي ئوردىغا چۈشكەندىن كېيىن كېچىنىڭ بىرىنچى قىسمىدىن يېرىم ھەسسە ئۆتكەنىدى ، مەنسۇرخانىنىڭ ھۇزۇرىدىن پەقىرنى چاقىرغىلى كىشى كەلدى . بېرىپ مۇلازىمەتىگە مۇشەررەپ بولدۇم . بۇنداق ئۇلۇغ خاندىن سادىر بولۇشقا مۇناسىپ ۋە لايىق بولغان تۈرلۈك ئىلتىپات - ئىنئاملارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ ، پەقىرگە چەكسىز مەرھەمەت ۋە ئىنايەتلەرنى كۆرسىتىپ ، ئاندىن رۇخسەت - ئىلتىپات قىلدى .

مەنسۇرخانىنىڭ ھۇزۇرىدىن چىقىپ خانىنىڭ بارگاھىغا يەتتىم . خانمۇ مەنسۇرخانىنىڭ دېگەن سۆزلىرىنى ۋە ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بايان قىلدى ، بۆلۈنۈش تەسىرى بىلەن تارتقان قىينىچىلىقلارنى ئىزھار قىلىپ ئۆتتى . بۇ ئىككى خانىنىڭ ئارىسىدا ھاسىل بولغان سۈلھى ۋە بىرلىك ئۈچۈن بارلىق لەشكەر ھەم پۇقرالار ، بەلكى پۈتكۈل خالايىق خۇشال ۋە خاتىرجەم بولدى . ئۇلار تولۇق ئەمىنىيەت ۋە پاراۋانلىق ئىچىدە ئىككىلا خانىنىڭ دۆلىتى ئۈچۈن دۇئا قىلىشقا مەشغۇل بولدى . خانىنىڭ مۇلازىمەتىدىكى پازىل كىشىلەر بۇ سۈلھى ئۈچۈن تارىخلارنى ئېيتىنىشتى . شۇلاردىن بىرى بۇ تارىخنى «دۇ لەشكەر بە - نىشات» (ئىككى قوشۇن شادلاندى)[1] دېگەن

① بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە 922 بولىدۇ ، يەنى ھىجرىيە 922 - يىلى (مىلادىيە 1516 - يىلى) كېلىپ چىقىدۇ .

سۆزدىن چىقاردى . پەقىرنىڭ خاتىرەمدە مۇشۇ تارىخ ساقلىنىپ قاپتۇ ، باشقىلىرى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ .

ئەللىك توققۇزىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ سۇلھى ئىشلىرىنى پۈتۈرۈپ يانغانلىقى ، بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن باباجاق سۇلتاننىڭ خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە كەلگەنلىكى

بىلمەك كېرەككى ، خان سۇلھىدىن پارىغ بولۇپ يارکەندکە يۈزلەندى . سوڭتاش دېگەن جاي ئۇچتىن كاشغەر تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا ئۇچ كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يەردۇر . خان ئاشۇ يەرگە كەلگەندە قوشۇندىن ئايرىلىپ ، ئىلغار قىسىم بىلەن بىللە ئىلگىرىلەپ يۈرۈپ ئالتە كۈندە يارکەندکە يەتتى . بەزمە ئەھلى ۋە نەغمە ئەربابلىرى يېڭىۋاشتىن ئىشرەت ئاھاڭلىرىنى تۈزدى ، ئەيش ـ ئىشرەت ناۋالىرىنى پاراغەت مۇقاملىرىغا توغرىلىدى .نەزم :

ساقىيا ، بادە كەتۈرگىل [قەدەھۇ] پەيمانە ،
چۈن كېلىپ شاھ مەقام ئەيلەدى دەۋلەتخانە .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك ، ھەر كىشى ئۆز ھالىغا يارىشا ئەيش ـ ئىشرەتكە مەشغۇل بولدى ، مىسرا :

گۈشەئى باغدا دۇر مەۋسۇمى گۈلدا ھەركىم .

خانىڭ سەپەردىن يېنىپ يارکەندکە قايتقان مەزگىلى شۇنداق مەھەل ئىدىكى ، تۆتىنچى پەلەك شاھى سەلتەنەت تەختىنى سەۋر[1] ئۆيىدە ئورۇنلاشتۇرغاندى ، گۈل كېلىنچەكلىرى زېمىن خىلۋەتخانىسىدىن باش چىقارغاندى ، بۇلبۇللار گۈل ئىشتىياقىدا سايراشماقتا ئىدى . **نەزم :**

چۈن بەردى لالەلەرغە لەبى جويبار بار .
بولدى كەمالى شەۋقدە بۇلبۇل ھەزار زار .
شەمئى جەمالى شاھىدى گۈل سۇبھى ۋەقتىدە ،
بۇلبۇلنى كۆيدۈرەرگە ئىدى ھەر كەنار نار .

گۈل پەسلى تولۇق يېتىپ كەلدى . خانىڭ يارکەندته سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرغىنىدىن تاكى بۇ مەزگىلگىچە ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەنىدى . بۇ مۇددەت ئىچىدە خان قىش - ياز يارکەند ئەركى ئىچىدە ئولتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى . بۇ يىل خانىڭ مۇبارەك كۆڭلى ھەممە ئەتراپلاردىن ۋە يېقىن - يىراقتىكى ھەممە جايلاردىن خاتىرجەم بولدى . شۇڭا ، بۇ بەيىتىنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ، **نەزم :**

لالەئى خۇدروي گەر كۆرسەتسە يۈز ،
سەھنى بوستانۇ لەبى جۇي ئىستەگىل .
بەزم قىل بىر مەھۋەشى گۈلرۇي ئىلە ،
بىر لەبى شىرىن بىلە زارىڭ دېگىل .

خان شەھەردىن گۈلباغقا يۈردى ، چۈنكى گۈلباغ مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يېقىملىق ئىمارىتى ئىدى . **نەزم :**

---

① سەۋر — قەدىمكى ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئاسماندىكى ئون ئىككى بۇرجىنىڭ ئىككىنچىسى ، تۆتىنچى ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

قبلدى چەمەندە فاختەلەر زەمزەمە ئەدا ،
قۇمرى تۇزەتتى فەردەئى ئۇششاقدا نەۋا .

چۈنكى ، باھار كۈنلىرىنىڭ مۆتىدىل مىزاجى تومۇز ھارارىتىنىڭ تەسىرىدىن ئىسسىققا ئۆزگەردى . بۇ ھارارەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن دەرەخ سايىلىرىنىڭ شىپاخانىلىرىغا بارماقتىن باشقا چارە قالمىدى . شۇ سەۋەبتىن خان گۈلباغقا بېرىپ ، باغۋبوستانلاردا سايىدىن بەھرە ئېلىپ لەززەتلىنىۋاتاتتى .

لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى تىنچلىق ، ئاسايىشلىق ۋە پاراۋانلىقتا ئىدى ، ئوردا ئەئيانلىرى ۋە دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۈلۈغۋارلىق ۋە شان ـ شەۋكەت ئىچىدە ئىدى . شۇڭا ، ھەر باشتا بىر سەۋدا ، ھەر سەۋداغا بىر باش پەيدا بولدى . پۈتكۈل ئەمىرلەر كېڭەش ئۈچۈن خاننىڭ بارگاھىغا يىغىلىپ مۇنداق ئەرز قىلدى : «ئەي ئالىي مەرتىۋىلىك سۇلتان ، ئەي پەلەكتەك قۇدرەتلىك خان ، ھالا بۇگۈنكى كۈنلەردە بۇيۇك ۋە ئەزىز تەڭرىنىڭ ئىنايىتى ۋە ياردىمى بىلەن دۆلەت بىلىكىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى دۈشمەنلەرنىڭ جازالاشقا يېتەرلىك ، لەشكەر ۋە ھەربىي ئەسلىھەلىرىمىز رەقىبلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىشقا تەق ۋە تەييار . ھەزرىتىڭىز مۇشۇنداق پەيتتە دۈشمەندىن ئىنتىقام ئالمىسىڭىز ، قاچان ئالىسىز ؟ ئەگەر مۇشۇنداق چاغدا رەقىبلەرنى يوقاتمىسىڭىز ، قاچان يوقىتىسىز ؟ نەزم :

مىفتاھى تەفەززۇل بىلە گەر فەتھ ئىشكىنى ،
بۇ ۋەقتىدە سىز ئاچماساڭىز ، كىم ئاچا ئالغاي ؟ »

ھەممە ئەمىرلەر شۇنداق دەپ بۇ ئەرزنى ئىزھار قىلىشتى . شۇنداق قىلىپ خاننىڭ كونا ئارزۇ ـ ئىستىكى يېڭىلاندى . خاننىڭ «قوشۇن يىغىلسۇن ، ئەسكەرلەر تەق بولسۇن ! » دېگەن مەزمۇندىكى بويسۇنۇش زۆرۈر بولغان ئالىي يارلىقى چۈشۈرۈلدى ، خاننىڭ بېجىرىش شەرت بولغان ئالىي پەرمانى بىلەن قوشۇن

يىغىلدى . يازنىڭ ئاخىرىدا سەپەر تىزگىنىنى ئەندىجان تەرەپكە قاراپ تارتىپ ، سۆيۈنچەكخان بىلەن تازا بىر ئۇرۇش قىلىش ئاھاڭىنى تۇزدى . پۈتكۈل قوشۇننىڭ ئالدى ـ ئارقىسىنى كاشغەردە جەملەپ ، كاشغەردىن ھەممە قوشۇن بىلەن بىراقلا يۇرۇش قىلدى . تويۇنباشى دېگەن يەرگە كەلگەندە ، خاننىڭ شىكار قىلىش ھەۋىسى قوزغالدى ، شۇ كۈنى يارلىق يەتكۈزۈلدى . ئەتىسى جەرگە تۇزۇپ شىكارغا قەدەم قويدى . نەزم :

كىرىپ بىشەگە مىسلى غەررەندە شىر ،
قىلىپ جۈستىجۇ چۈن ھۈنەربەر دەلىر .
چۇ ئول سەيدگاھغە گۈزەر قىلدى شاھ ،
مۈئەنبەر بولۇپ گەردىدىن سەيدگاھ .
شىكار ئىچرە بولغاچ زەفەرگە قەرىن ،
بولۇپ سەيددىن خالىي ئول سەر زەمىن .

شىكاردىن قول يىغقاندىن كېيىن ئۇ يەردىن كۆچۈپ چادىر-كۆلىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە كېلىپ لەشكەرگاھ قۇردى ، ئۇ يەرگە «باباجاق سۇلتان خاننىڭ خىزمىتىگە كېلەر ئىمىش» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى .

بىلمەك كېرەككى ، باباجاق سۇلتان مەنسۇرخان بىلەن ئاتا بىر ، ئانىمۇ بىر قان ـ قېرىنداش ، مەنسۇرخاننىڭ قوشۇنىغا سەردار ئىدى . شۇ سەۋەبتىن خاننىڭ مۇلازىمەت شەرىپىگە ئېرىشەل-مىگەنىدى . كۈز ۋاقتىدا مەنسۇرخانغا : «ئاغامنىڭ مۇلازىمىتىگە بارمىسام ئەدەپسىزلىك بولىدۇ» دەپ ئەرز قىلغانىدى . شۇنىڭدىن كېيىن مەنسۇرخان رۇخسەت بەرگەنىدى . باباجاق سۇلتانىنىڭ پايتەختى باي ۋە كۈسەندە ئىدى . ئۇ يەردىن يۇرۇپ كاشغەرگە كەلگەندە ، خاننىڭ ئەندىجانغا يۇرۇش قىلىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، تېزلىكتە يۇرۇپ چادىرىكۆلدە يېتىشىۋالدى .

خان باباجاق سۇلتاننىڭ كېلىدىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، بىر

تۇغقانلىق مېھىر - مۇھەببىتى جۇش ئۇرۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن تېزرەك كۆرۈشۈش تەشنالىقى قوزغالدى . گەرچە باباجاق سۇلتان خاندىن ياشتا كىچىك بولسىمۇ ، كۈچلۈك مېھىر - مۇھەببەت تۇپەيلىدىن ئىستىقبالىغا چىقىپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ، قېرىنداشلارچە ئىلتىپاتلار ۋە ئاتىلارچە تاپشۇرۇقلار بىلەن باباجاق سۇلتاننى ئەزىزلىدى . خاننىڭ گۆھەر چاچقۇچى تىللىرى بۇ بېيىت مەزمۇنىنى سۆزلىمەكتە ئىدى :

نەزم :

ئەي قەدەمىڭ يېتىپ دېدى دەۋلەتۇ بەخت : مەرھابا ،
گۈل يۈزۈڭ ئىشتىياقىدىن پىرەھەن ئەيلەدى قەبا .

خان : «بۇ مەھەلدە كۆڭلۈم دۇشمەندىن ئىنتىقام ئېلىشقا يۈزلەندى . ئەمما ، بۇ ئىشقا قېرىنداشىمنى تەلەپ قىلىش تولىمۇ قىيىن ئىدى . خۇداغا شۈكرى ، ئارىمىزدىكى ئىخلاس ۋە ئېتىقادىنىڭ مۇستەھكەملىكى شاراپىتىدىن شۇنچە ئارزۇ ۋە مۇددىئالىرىمىز جاپا - مۇشەققەتسىزلا مۇيەسسەر بولدى . ھازىر بۇ قېرىنداشىمنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى غەلىبە ۋە نۇسرەتنىڭ باشلىنىشىدۇر » دېدى .

ئاغا - ئىنى ئىككىيلەن گويا غەلىبە - نۇسرەت كەبى يانمۇ يان بولۇپ ئەندىجانغا يۈرۈش قىلدى . ئۇلار ئارپەيازىغا يېتىپ كەلدى ، ئۇ يەردە قۇلۇن ئوۋلاشقا مەشغۇل بولدى . شۇ قەدەر كۆپ قۇلۇن ۋە بۇغىلارنى ئوۋلىدىكى ، ئۇلارنىڭ قان ۋە ئىچ - باغىرلىرى بىلەن سەھرا يىرتقۇچلىرى ۋە ھاۋا قۇشلىرى بىر - بىرلىرىگە توي بېرىشتى ، جەڭسىز ، جېدەلسىز نەچچە ۋاقىتقىچە مېھماندارلىق قىلىشتى .**نەزم :**

قۇلانۇ بۇغى چەرمىكىم سەر بەسەر ،
كى ئالتۇن باشاقدىن بولۇپ مىسلى زەر .

شەھەنشەھ قىلىپ سەيدكە ئوق رەۋان ،
خەتا كەتمەيىن ئاتقان ئوق بىگۇمان .

بىر خۇش ھاۋالىق جاي بار ئىدى . ئۇنىڭ پاكىزلىقى ئالدىدا بېھىش بېغى خىرە ئىدى . ھاۋاسىنىڭ يېقىملىقلىقىدىن گويا كى جەننەت قۇشلىرى تۇزلۇك نەغمە ـ ناۋالار بىلەن مەستۇمۇستەغرەق ئىدى . شىكار ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئاشۇ يەردە بىر كاتتا بەزمە تۇزۇلدى ، باباجاق سۇلتان ۋە ئەمىن خاجە سۇلتاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى قېرىنداش خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە يىغىلىپ شۇنداق بىر ئولتۇرۇش تۇزدىكى ، نەزم :

تۇزۇلدى ئەجەب جەشنى فەرخۇندە پەي ،
مۇھەييا مۇغەننى ، سۇراھىيۇ مەي .
زىھى جەشنى ئالىيكى خۇرشىدۇ ماھ ،
تەماشا قىلۇر ئېردى ئول جەشنگاھ .

ۋاقتىكى ، بۇ خۇسرەۋلەرچە بەزمە ۋە شاھانە ئولتۇرۇش ئاخىرلاشتى . باباجاق سۇلتان تاغامنى ۋاستە قىلىپ مۇنداق ئەرزنى يەتكۇزدى : «ئاشۇ باھاردا پەقىر بىر ئۆزرلىك ئىش تۇپەيلىدىن ئامالسىز ئىدىم . يىل ـ يىللاردىن بىرى ئارزۇ ـ ئارمان قىلىپ كەلگەن مۇلازىمەت دۆلىتىگە شۇ سەۋەبتىن مۇيەسسەر بولالمىدىم . ئۇ پۇرسەت ئۆتۈپ كەتتى ، ئەمدى دۆلەتنىڭ تايانچى بولغان پايتەخت يارکەندکە بېرىشىم ئەدەپ يوسۇنىدا مۇۋاپىق كۆرۈندى . شۇ يەردە خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە مۇشەررەپ بولاي ، دەرگاھىنىڭ تۇپرىقىنىڭ سۇرمىسى بىلەن قاراڭغۇ كۆزۈمگە روشەنلىك يەتكۇزەي ، دېگەن ئارزۇ بىلەن كاشغەرگە يېتىپ كەلگىنىمدە ، ئەندىجان تەرەپكە يۇزلەنگەنلىكىڭلارنى ئاڭلاپ ، دەرھال تېز سۇرئەتتە يېتىپ كەلدىم ، لەشكەر ۋە ئۇرۇش ئەسۋابلىرىنىمۇ تەييار قىلماي كەلدىم . ئەرزىم شۇكى ، بۇ قېتىم ئەندىجانغا لەشكەر تارتىشنى كېيىنگە سۇرگەي .

كېلەر يىلى ئەسكەرلەر ۋە ئەسلىھەلەرنى تولۇقلاپ ، ئۇ تەرەپتىكى سۇلتانلار ۋە لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە ئېلىپ كېلىمەن . ئۆزۈمۇ خىزمەتتە شۇنداق جان پىدالىق قىلىمەنكى ، خانىنىڭ پەلەكتەك يۇكسەك ئاستانىسىدە جاھان شاھلىرى ۋە زامان خانلىرى بىلەن تەڭلىشىشنى ئۆزىگە ئار بىلگۈدەك خىزمەتكارلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكى دوست ۋە دۇشمەنلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوچوق - ئاشكارا بولغۇسى . بۇ ئەرزىم قوبۇل قىلىنسا ، كۆڭۈلدىكىدەك بولغىنى . ئەگەر خان غالىب ئۈزەڭگىسىنىڭ تىزگىنىنى ئەندىجان تەرەپتىن ياندۇرمىسىمۇ ، پەقىر خانىنىڭ نۇسرەتلىك ئۈزەڭگىسى يېنىدا پەرمانبەردارلىق ۋە جان پىدالىق كەمىرىنى بېلىمگە قۇللار كەبى مەھكەم باغلىدىم . »

باباجاق سۇلتانىنىڭ بۇ ئەرزى خانىنىڭ مۇبارەك سەمىگە يەتتى . خان پەرمان قىلىپ : «نەچچە يىللاردىن بېرى بۇ ئەزىز قېرىندىشىم بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسىدا بىقارار ئىدىم . تەڭرىگە تەشەككۈرلەر بولسۇنكى ، مانا ھازىر پۈتكۈل ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى بۇ ئارزۇ - ئارمىنىمغا يەتكۈزدى . بۇ ئۇلۇغ نېمەتنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن ئەڭ ياخشىسى بۇ قېتىم مۇشۇ يەردىن قايتايلى . بىر نەچچە كۈن ۋىسال شارابىنى راھەتلىنىپ سۈمۈرۈپ ، ئەزىز ئۆمرىمىزنى ئۇلپەتلىشىپ سۆھبەت بىلەن خۇشال ئۆتكۈزەيلى . كېلەر يىلى بۇ ئەزىز قېرىندىشىم ئېيتقان يوسۇندا قوشۇن ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى تولۇق تەييار قىلىپ ، ئاندىن يۇرۇش قىلايلى . چۈنكى ، بۇ شەرەپلىك پۇرسەت شۇنداق ئەزىز ۋە غەنىيمەتتۇركى ، ھازىر ئۇنى زايە قىلىۋەتسەك ، ھېچقانداق چارە بىلەن ئۇنىڭ ئورنىنى تولدۇرغىلى بولمايدۇ . ئەمما ، ئەندىجانغا ھازىر بارمىساق ، بۇنىڭ ھېچبىر خاتاسى يوق ، چۈنكى دۇشمەن ئۆز ھالى بىلەن تۇرۇپ تۇرىدۇ . خۇدا خالىسا قاچانلا يۇرۇش قىلساق بولىۋېرىدۇ » دېدى ۋە ئارپەيازدىن سەپەر تىزگىنىنى كاشغەر تەرەپكە ياندۇردى .

باباجاق سۇلتان خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە ياركەندكە كەلدى ،

نەچچە كۈن شاھانە بەزمىلەر ۋە خۇسرەۋچە مەشرەپلەر تۈزۈلدى . باباجاق سۇلتانغا كۆپ ئىنئام ، نۇرغۇن تارتۇقلارنى ئىلتىپات قىلىپ ، ئۇنى شاھانە ئىنايەتلەر بىلەن مۇمتاز ۋە ئەزىز قىلدى ، ھەممە ئەمىرلەر ئۆز ھالىغا يارىشا خىزمەت رەسىملىرى ۋە پىشكەش قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈردى .نەزم :

زېھى جەشنى ئالىي يازىپ بالۇ پەر ،
كېلىپ بەخت خىزمەتكە باغلاپ كەمەر .
فەزايى زەمان جۇملە تاجۇ كۈلاھ ،
بەستى زەمىن پۈر ئەمرۇ سپاھ .
جەھان ئەرسەسى خەيلى ئەشرافدىن ،
بولۇپ ئېردى پۈر جۇملە ئەترافدىن .

دېمەك ، مېھماندارچىلىقتىن پارىغ بولغاندىن كېيىن باباجاق سۇلتان ئۆز ئورنىغا قايتىشقا رۇخسەت ئېلىپ ، سەپەر تىزگىنىنى شۇ تەرەپكە قايتۇردى . بۇ ۋەقە مەزكۇر تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 922 ـ يىلى كۈزدە بولۇپ ئۆتتى .

ئاتمىشىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ساريغ ئۇيغۇرغا جازا يۇرۇشى قىلغانلىقى ۋە يەنە ئۇ جازا يۇرۇشىدىن يېنىپ كەلگەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ سەۋەبىنىڭ بايانى

بۇ قىش يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان تەرىقىدە ئەيش ـ ئىشرەت ۋە بەختىيارلىق بىلەن ئۆتتى . باھار ۋاقتى كېلىپ تۆتىنچى پەلەك

سۇلتانى ھەمەل[1] بۇرجى مەرتىۋىسى ئۇستىگە ئاياغ قويۇپ سەۋر[2] تەختى ئۇستىدە بەرقارار بولدى . دەل ـ دەرەخ ئەلەمدارلىرى گۇل ـ چېچەك بايراقلىرىنى نۇرلۇق زېمىن سەھنىسىدە بىراقلا كۆتۈردى . دەرەخ ئەلەملىرىنىڭ تۇڭىدە سەبزە[3] لەشكەرلىرى سەپ تۈزدى ، بۇلۇت ئەسكەرلىرى ھەسەن ـ ھۈسەن يالىرىدىن يامغۇر ئوقلىرىنى ياغدۇردى ، شەبنەم تامچىلىرى يوپۇرماقلار ئۇستىدە گۈمبەز شەكلىنى ھاسىل قىلىپ يالتىرىدى ، ھەربىر گىياھ ئۇستىدە يامغۇر تامچىلىرى دۇبۇلغا شەكلىدە جىلۋىگەر بولدى ، [تاڭ شامىلى ۋە سۇبھى ھاۋاسى ھەر نەپەستە سەپ تۈزۈپ يارقىن دەرەخلەر ۋە يۈمران مايىسلارنى ھەربىرىكە كەلتۈردى .] بۇ سەۋەبتىن ھەربىر بەدەن روھلاندى ، ھەر كۆڭۈلدە شادلىق ھاسىل بولدى .[نەزم :

نىشەستە گۇل زى غۇنچە دەر ئىمارى ،
بەفارقەش نارۋەن دەر تاجدارى .
سەبا جەئدى بىنەفشە تاب دادە ،
گىرىھ ئەز تۇررەئى سۇنبۇل كۇشادە .

(گۇل ـ غۇنچە تەختىدە ئولتۇردى ، دەل ـ دەرەخلەر تاجلىرىنى كىيدى .
تاڭ شامىلى بىنەپشە چاچلىرىنى ئەشتى ، سۇمبۇل چاچلىرىنىڭ چىگىچلىرى يېشىلدى .)]

دېمەك ، غازىلار ۋە مۇجاھىدلارنىڭ ئالىي شان ـ شەرىپى ۋە يۇكسەك مەرتىۋىسى كىتاب ھۆكۈمى ۋە سۇننەت يوسۇنىدا شۇ

---

① ھەمەل — قەدىمكى ئاستىرونومىيىدىكى ئون ئىككى بۇرجنىڭ بىرىنچىسى . بۇ بۇرج قوي شەكلىدە تەسۋۋۇر قىلىنغان ۋە قۇياش ئۇنىڭغا 3 ـ ئايدا كىرىدۇ ، دەپ قارالغان .

② سەۋر — قەدىمىي ئاستىرونومىيىدە ئاسماندىكى ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئىككىنچىسى ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان يۇلتۇزلار ئۆكۈز شەكلىدە تەسۋۋۇر قىلىنغان ، 4 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

③ سەبزە — مايسا ، كوكات ؛ يېشىللىق ، يېشىل رەڭ .

دەربجىدە ھەقىقىي ۋە مۇقەررەر قىلىنغانكى ، بۇ ھەقتە ئىسپات ، ھۆججەت ، ئىككىلىنىش ۋە دەلىل كەلتۈرۈشنىڭ مۇتلەق ھاجىتى يوق . [«سىلەرگە ئۇرۇش ئاچقان ئادەملەرگە قارشى ئاللا يولىدا جىھاد قىلىڭلار ، تاجاۋۇز قىلماڭلار ، تاجاۋۇز قىلغۇچىلارنى ئاللا ھەقىقەتەن دوست تۇتمايدۇ .»[1]] شۇڭا ، خانىنىڭ ئالىي ھىممىتى ۋە رىغبىتى جازا يۈرۈشى قىلىش پىكرىگە سەرپ قىلىناتتى ۋە مەشغۇل بولاتتى ، شەرەپلىك خاتىرى جازا يۈرۈشى قىلىشقا مايىل ئىدى ۋە شۇنىڭغا كۈشىش قىلاتتى . بۇ ھەقتە ئەمىرلەر بىلەن كېڭەشتى ، ئاخىر شۇنداق پىكىرگە كېلىشتىكى ، خوتەن بىلەن خىتاي ئارىسىدا بىر كۈپپارلار بولۇپ ، ئۇلارنى سارىغ ئۇيغۇرلار دەپ ئاتايتتى ، شۇلارنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىش قارار قىلىندى . خان ھېسابسىز لەشكەرلەر ۋە ئۇلۇغ شەۋكەتلىك ئەمىرلەر بىلەن يارکەندتىن يۈردى ، خوتەنگە يەتكەندە خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىغا بىر ئاز ساقسىزلىق ئارىلاشتى . غازات ئىسلام ئەركانى (تۇۋرۇكلىرى)دىن بىر رۇكن (تۇۋرۇك) بولۇپ ، فەرزى كىفايە[2] دۇر . خان بۇ پەرزنى ئۆزى ئادا قىلماقچى بولغانىدى ، لېكىن شەرەپلىك مىزاجى يار بەرمىدى . ئىلاجسىز بىر قىسىم ئەمىرلەرنى جازا يۈرۈشىگە بېرىشقا تەيىنلەپ ، فەرزى كىفايەنى ئادا قىلدى ـ دە ، ئۆزى يارکەندکە قايتىشقا يۈزلەندى . ئەمما ، سەپەر ئۈستىدە ھەر كۈنى تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئالتۇن قەدەھلەر ئالەمنى يورۇتقۇچى قۇياشتەك ئايلاندۇرۇلاتتى ، تاكى زاۋال ۋاقتى بولغۇچە مەستلىك يۇقىرى چەككە يېتەتتى ؛ كۈن كەچ بولۇش بىلەنلا خان مەستلىك ئۇيقۇسىدا سېزىمىنى يوقىتاتتى ؛ جانىنى كۆيدۈرگۈچى خۇمار بىلەن ئويغىنىپ ، يەنە ھىلال ئاينى قىزغاندۇرغۇچى ئالتۇن جاملارنى شەپەقنى رەشك ئوتىدا كۆيدۈرگۈچى گۈل رەڭلىك شارابلار بىلەن ئايلاندۇراتتى . دېمەك ، ئاشۇ مۇددەت ئىچىدە ھوشيارلىقنىڭ

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 ـ سۈرە بەقەرە ، 190 ـ ئايەت .

② فەرزى كىفايە — ئىسلام شەرىئىتى بويىچە بىرەر قوۋم ئىچىدىن بىر قىسىم ئادەم بېجىرسە ، شۇ قوۋم ئىچىدىكى ھەممە كىشىنىڭ زىممىسىدىن ئادا بولىدىغان پەرز .

ئىسمىمۇ مىڭە سەھىپىلىرىدىن ئۆچۈپ كەتكەندى ، ھوشسىزلىق ساقچىسى ئەقىل ـ ئىدراك كارخانىسىغا تاجاۋۇز ۋە تەئەررۇز قوللىرىنى سوزغاندى . [خان] كۆپىنچە ۋاقىتلاردا كىچىنىى كۈندۈزدىن ، كۈندۈزنى كىچىدىن پەرقلەندۈرەلمەيتتى .نەزم :

كويۇڭا مەست كىلىپ ئىردىمۇ مەجنۇن كەتتىم ،
خەبەرىم يوقكى ، نېچۈك كەلمىش ئىدىم ، چۈن كەتتىم .

شۇنداق قىلىپ [خان] بىر نەچچە كۈندە يارکەندکە يېتىپ كەلدى . شۇ يىلى كۈزدە قىرغىزلار ئۈستىگە لەشكەر تارتتى .

سارىغ ئۈيغۇر ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا بارغان ئەمىرلەر خىتاي بىلەن خوتەن ئارىسىدىكى جايلاردا ئىككىى ئاي تۇرۇپ قىدىرىپ كۆرگەن بولسىمۇ ، ئۇ كۈپپارلاردىن نام ـ نىشان تاپالمىدى ، شۇڭا ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى ئىلىپ ساق ـ سالامەت قايتىپ كەلدى .

ئاتمىش بىرىنچى باب

خانىڭ قىرغىز ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە مۇھەممەد قىرغىزنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىنىڭ بايانى

كاشغەرنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقى بايانىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، مۇھەممەد قىرغىز موغۇلىستاندىن چىقىپ كىلىپ ، شۇ ئۇرۇش مەيدانلىرىدا مۇناسىپ خىزمەتلەرنى بەجا كەلتۈرۈپ ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى كۆپ ئالغانىدى . خانمۇ ئۇنىڭغا كەمەر ، شەمشەر ، مەي شېشىلىرى ۋە ئالتۇن پىيالىلەرنى ئىنئام قىلىپ ،

شاهانه ئىلتىپاتلار بىلەن ئەزىزلەپ رۇخسەت بېرىپ قايتۇرغانىدى .
نەزم :

قىلىپ لۇتفۇ ئىنئام ئاڭا بىگەران ،
كەمەرھايى شاھىيۇ تىغى سىنان .
قەبايى مۇزەھھەب ، لىباسى ھەرىر ،
ھەمە تەبئى خاھۇ ، بەسى دىلپەزىر .

دېمەك ، مۇھەممەد قىرغىز مەمنۇنىيەت ۋە مۇۋەپپەقىيەت بىلەن موغۇلىستانغا كەتتى ، بارلىق قىرغىزلار ئۇنىڭغا تەۋە ۋە قاراشلىق بولدى . مۇھەممەد قىرغىز تۇركىستان ، تاشكەند ۋە سايرامغا بېرىپ ئالتوپىلاڭ چىقىرىپ ، شۇ يەردىكى شەيبانىي سۇلتانلىرىنى تەڭلىكتە قويغانىدى . ئۇ ئاخىر تۇركىستان ئۈستىگە بېرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ياندى . كۆچۈمخانىنىڭ ئوغلى ئۇبەيدۇللا سۇلتان ئىۋ ۋاقىتلاردا تېخى خان بولمىغانىدى[1] ۋە تۇركىستانغا ھاكىم ئىدى ، ئۇ دەرھال مۇھەممەد قىرغىزنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى . قوغلاپ شەھەردىن بىرمۇنچە يىراقلاشقاندا ، مۇھەممەد قىرغىز توساتتىن ئارقىسىغا يېنىپ يۈزمۇيۈز بولۇپ ئۇرۇشقا كىرىشتى ـ دە ، بىر پەستىلا ئۇبەيدۇللا سۇلتاننى قولغا چۈشۈردى . بىر كۈن تۈتۈپ تۇرۇپ ئەتىسى ھۆرمىتىنى ساقلاپ ، ئۇبەيدۇللا سۇلتاننى تۇركىستانغا ماڭدۇرۇۋەتتى . بىر نەچچە ئېسىل ئات ۋە ياراملىق قورال ـ جابدۇقلارنى خانغا پىشكەش ۋە سۇۋغات سۈپىتىدە ئەۋەتىپ : «ئەگەر سۇلتانلاردىن بىرەرسى مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ قالسا ، ئۇنى قويۇپ بېرىمەن ، دەپ ئەھدە قىلغانىدىم . مانا ئۇبەيدۇللا سۇلتاننى قويۇپ بېرىپ شۇ ئەھدىمگە ۋاپا قىلدىم . ئۇمىدىم شۇكى ، خان ئەپۇ قىلغاي» دەپ ئۆزرە ئېيتتى . بۇ خەۋەر خانغا يەتتى ، خان ئۇنىڭ بۇ قىلىقىدىن

---

① ئۇ مىلادىيە 1540 ـ يىلى تەختكە چىققان ، لېكىن ئالتە ئايلا ھۆكۈم سۈرگەن (مۇھەررىردىن) .

غەزەپلەندى . بۇ ۋاقىت تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 923 ـ يىلى[1] كۈز پەسلى ئىدى ، خان موغۇلىستانغا بېرىپ مۇھەممەد قىرغىزنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن لەشكەر تارتتى . نەزم :

ئۇرۇپ مەۋج ، دەريا كەبى قوزغالىپ ،
زەمىنۇ زەمانغە ئەلالا سالىپ ،
چۇ دۈشمەنلەر ئەتسە ئەلەمگە نەزەر ،
بولۇپ ماتەم ئەھلى كەبى خۇن جىگەر .

خان كاشغەردە لەشكەرنى جەملەپ يۇرۇش باشلىدى ، خاجە ئەلى باھادىر بۇ لەشكەردە يەزەك[2] ئىدى . موغۇل تىلىدا قاراۋۇلنى «يەزەك» دەپ ئاتايدۇ . ئۇلار كافىر يارى[3] دېگەن يەرگە يەتكەنىدى ، ئەمىن خاجە سۇلتان ئاقسۇدىن سارىغ ئات[4] يولى بىلەن يېتىپ كېلىپ ، بۇ غالىب لەشكەرنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىنى ئېتىقاد كۆزلىرىگە سۈرمە قىلدى .

كېچىسى پىكىر ـ تەدبىر ئىگىلىرى شۇنداق مەسلىھەت قىلىشتىكى ، خان بارسقائۇن[5] يولى بىلەن كىرىدىغان ، ئەمىن خاجە سۇلتان جاۋقۇ يولى بىلەن كىرىدىغان بولدى . ئەمىن خاجە سۇلتان جاۋقۇ يولى بىلەن ماڭدى ، خان بارسقائۇن يولى بىلەن راۋان

---

① ھىجرىيە 923 ـ يىلى مىلادىيە 1517 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

② يەزەك — كېچە قاراۋۇلى ، قورۇقچى ، جىسەكچى .

③ كافىر يارى — بۇ سۆز موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يۇقىرىقىدەك ئىلىنغان . پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «كافىربازى» ، مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «كافىر يازى» دېيىلگەن .

④ سارىغ ئات — بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئىلىنغان ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە ۋە پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «سارىغ ئات ئاخۇرى» دېيىلگەن ؛ پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «سارىغ ئاب ئاخۇرى» دېيىلگەن . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «ئات ئاخۇرى» دېيىلگەن .

⑤ بارسقائۇن — بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «بارسقائۇن» دېيىلگەن ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بارسقۇن» دېيىلگەن . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە ئىككى يەردە «پارسقائۇن» ، بىر يەردە «فارسقائۇن» دېيىلگەن .

بولدى . بارسقائۇن جىلغا يولىدىن چۇشۇپ كېتىۋاتقاندا ، خاجە ئەلى باھادىر قىرغىزلاردىن ئىككى كىشىنى تۇتۇپ ئەۋەتتى . ئۇلار ئارقىلىق «مۇھەممەد قىرغىز تاۋابئاتلىرى» بىلەن بىللە بارسقائۇن جىلغىسىنىڭ ئاغزىدا — ئىسسىقكۆل لېۋىدە بىخەۋەر ياتار ئىمىش» دېگەن خەۋەر ئېنىقلاندى .

كاشغەردىن ئىسسىقكۆلگىچە بىر ئايلىق يولدۇر . شۇ كۈنى تېز سۈرئەتتە يۈرۈپ نامازدىگەردە جىلغا ئېغىزىغا يېقىن فۇجرە[1] دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى . خان بىرنەچچە مۆتىۋەرلەر بىلەن بىرىپ ، ئۇلارنىڭ ئاقئۆيلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ ياندى . نەزم :

مىھر قۇرسى پاتىپ سىياھىغە ،
كىردى يۇنۇس دەھانى ماھىغە .

تاۋاچىلار : «ھەر ئون كىشىدىن ساۋۇت كىيگەن تۆت كىشى غول قوشۇندا قالسۇن ، ئالتە كىشى چاپقۇن قىلىشقا بارسۇن» دەپ جار سالدى . ھەممە كىشى ئۇرۇش ۋە چاپقۇنغا تەييارلاندى . تەڭ كېچە بولغاندى ، مولجار تەرىقىسىدە [بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى] راۋان بولدى .

ۋاقتىكى ، سۇبھى سادىقنىڭ تۇمۇر كىيىملىك ياسالى نۇر چاچتى ، شەرق سۇلتانى قۇياش بايرىقىنى كۆتۈردى ، ئۇ تۇتاش كەتكەن سەھرادا ياسال[2] تۈزۈلدى . بېكىتىلگەن قارار بويىچە ھېچكىم بىر قەدەمنى ئىلگىرى يۆتكىمەي : «... گاسلاردۇر ، ... گاچىلاردۇر»[3] دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ تۇرۇشتى . بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن [ئېھتىيات بىلەن نەزەر سېلىنغاندى ،] ھەممە

---

① فۇجرە — بۇ ئىسىم تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ھەجەر» دېيىلگەن .
② ياسال — سەپ تارتىش ، ئۇرۇش سېپى تۈزۈش .
③ «قۇرئان كەرىم» ، 2 ـ سۈرە بەقەرە ، 18 ـ ئايەت ؛ 6 ـ سۈرە ئەنئام ، 39 ـ ئايەت .

لەشكەر بىر - بىرىگە تۇتىشىپ - قوۋۇشۇپ بولۇپتۇ . شۇ ۋاقىتتا ئالىي ئەلەمنىڭ تۇۋىدىن بىردىنلا كاناي - سۇناي ئاۋازى چىقىشقا باشلىدى ، چاپقۇنغا بەلگىلەنگەنلەر شۇ ھامان سەۋر - تاقەت تىزگىنلىرىنى بىراقلا قويۇۋەتتى .نەزم :

غۇبار ئۇلدى غەبراۋۇ بەس تۇتى ئەۋج ،
جەھان جۇملە دەريا بولۇپ ئۇردى مەۋج .
سىپەھ گەردى ئاساردىن ئافتاب
نىھان بولدى ياپقان مەسەللىك سەھاب .
جەھانغە پۇر ئولدى قىغانۇ خۇرۇش ،
غەرىۋ ئۆرلەدى تۇشتى لەشكەرگە جۇش .

دېمەك ، چاپقۇنغا تەيىنلەنگەنلەر دۇشمەنلەر ئۇستىگە گويا كى بورانەك باستۇرۇپ باردى . غولدا قىلىشقا بەلگىلەنگەنلەر ھەممىسى توپلىشىپ ، چاپقۇنچىلارنىڭ ئارقىسىدىن يۇرۇش قىلدى .

چاشگاھ ۋاقتى بولغان مەھەلدە ، خاجە ئەلى باھادىرنىڭ ئىنىسى[1] خانغا نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى يۇقىرىدا ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەن تەكە [باھادىر] مۇھەممەد قىرغىزنى باغلاپ خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى . خان پەرمان قىلىپ : «تۆرە قائىدىسى بويىچە سېنى ياساقتا يەتكۈزۈش لازىم ئىدى . ئەمما ، شەپقەت ۋە كەرەم يۇزىسىدىن خۇنۇكىنى ئۆزۈڭگە بەردىم» دېدى . شۇنىڭ بىلەن ، مۇھەممەد قىرغىزنى باغلاپ تاغامغا تاپشۇردى .

لەشكەرلەر يىلقا ، قوي ۋە تۆگىلەرگە باي بولدى ، ئەسىرگە چۈشكەن قىرغىزلارنى قويۇپ بەردى . نەزم :

---

② بۇ سۆز پارسچە نۇسخىلاردا «بەرادەرى خاجە ئەلى» (خاجە ئەلىنىڭ قەبرىندىشى) دېيىلگەن ، مولا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە «خاجە ئەلى باھادىرنىڭ ئىنىسى» دېيىلگەن . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «خاجە ئەلى باھادىرنىڭ ئاغىسى» (ئاكىسى) دېيىلگەن .

ئادەت ئولدۇركى ئەگەر مەملەكەتى فەتھ ئولسە ،
مال غارەت بولۇبان ، قالغۇسى ئۆي جا بەرجا .
جاننىڭ ئىقبالىنى كۆرگىل بۇ ئۇلۇغ فەتھ ئىچرە ،
مالۇ ئۆي ، ئۆي ئىگەسى جۇملەسى بولدى يەغما .

خان تولۇق بەختيارلىق ۋە غەلبە - نۇسرەت بىلەن بىر نەچچە كۈن تۇردى ، ئاندىن پاراغەت بىلەن كاشغەر دىيارىغا قاراپ يۇردى . ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى تەڭرىنىڭ تىنچ - ئامانلىقتا ساقلىشى بىلەن قىشنىڭ ئاۋۇلىدا كاشغەرگە كېلىپ چۈشتى .

ئاتمىش ئىككىنچى باب

يۈنۈسخاننىڭ قىزى دەۋلەتسۇلتان خانىمنىڭ بەدەخشاندىن كاشغەرگە كەلگەنلىكى

بىلمەك كېرەككى ، سۇلتان يۈنۈسخاننىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ بايىندا يۈنۈسخان پەرزەنتلىرىنىڭ كىچىكى دەۋلەتسۇلتان خانىم ئىكەنلىكى ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەندى . ئۇ تاشكەند ۋەيرانچىلىقى مەزگىلىدە شاھىبەكخاننىڭ ئوغلى تېمۇر سۇلتانغا چۈشكەندى . بابۇر پادىشاھ سەمەرقەندنى ئالغان ۋاقتىدا دەۋلەتسۇلتان خانىم پادىشاھقا قوشۇلدى ، چۈنكى پادىشاھ دەۋلەتسۇلتان خانىمنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى . بابۇر پادىشاھ كابۇلغا كەتكەن چاغدا ، دەۋلەتسۇلتان خانىم پادىشاھتىن ئايرىلىپ بەدەخشاندا — مىرزاخانىڭ قېشىدا قالغانىدى . چۈنكى ، مىرزاخانمۇ دەۋلەتسۇلتان خانىمنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى ، شۇڭا مىرزاخان دەۋلەتسۇلتان خانىمنى ئانىسىنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ ناھايىتى ئەزىزلەيتتى ۋە تەۋەررۈك بىلەتتى .

خان ئاقسۇدىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇبارەك كۆڭلىگە دەۋلەتسۇلتان خانىمنى ئېلىپ كېلىش ھەۋىسى چۈشتى ، چۈنكى دەۋلەتسۇلتان خانىم خانىڭ ئاتىسىنىڭ سىڭلىسى ئىدى . شۇڭا ، نەپىس ماتالار ، ئۇنچە ـ جاۋاھىرلار ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلاردىن سوۋغات راسلاپ ، دەۋلەتسۇلتان خانىمنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتتى .

ۋاقتىكى ، خان مۇھەممەد قىرغىز ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى ، ئاشۇ كۈنلەردە خانىم بەدەخشاندىن چىقىپ ياركەندكە چۈشكەنىدى . دېمەك ، خان ئۇ سەپەردىن يېنىپ كېلىپ خانىمنىڭ جاھانغا زىننەت بولغۇچى جامالىغا مۇشەررەپ بولدى ۋە خانىمنىڭ قالغان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ — ئۇلارنىڭ ھەربىرى پەقىرگە ھامما ۋە خالە بولاتتى — ھەممىسى خانىمنىڭ مۇبارەك دىدارىغا مۇشەررەپ بولدى .

خانىم تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خانىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۆتتى . ئاخىرقى ئەھۋالى خانىنىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىنغۇسى .

ئاتمىش ئۈچىنچى باب

ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ [ۋە شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ] تويى بولغانلىقىنىڭ بايانى

ئەمىن خاجە سۇلتان تۇرپاندىن كەلگەن ۋاقتىدا ، خان تاغامنىڭ قىزىنى ئەمىن خاجە سۇلتان ئۈچۈن سۆز سالدۇرغانىدى . تاغامۇ بۇ ئىشنى چىن كۆڭلىدىن خالاپ ۋە بەخت ـ سائادەت

بىلىپ ، شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ توي جابدۇقى ۋە تەييارلىقنىغا مەشغۇل بولۇپ كېلىۋاتاتتى . بۇ قىشتا شۇ تويىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى . شاھمۇھەممەد سۇلتان سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ ئوغلى سۇلتانمۇھەممەد سۇلتانىنىڭ پەرزەنتى ئىدى ، ئۇنىڭ بوۋىسى ۋە ئاتىسىنى شاھبېگخان شېھىت قىلغان ۋاقىتدا ، شاھمۇھەممەد سۇلتان كىچىك بالا ئىدى . ئۆزبېك ئەمىرلىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا رەھىم قىلىپ ، ئۇنى يوشۇرۇپ ساقلىغانىدى . [بابۇر] پادىشاھ كابۇلدىن قۇندۇزغا كەلگەن ۋاقىتدا ، ئۇ ئۆزبېك شاھمۇھەممەد سۇلتانىنى قاچۇرۇپ قۇندۇزغا ئەۋەتكەنىدى . [شاھمۇھەممەد سۇلتان ئۇ يەردە پادىشاھقا قوشۇلدى ،] شۇ ۋاقىتتىن تاكى پادىشاھ كابۇلغا يانغۇچە شاھمۇھەممەد سۇلتان پادىشاھنىڭ مۇلازىمىتىدە ئىدى . پادىشاھ كابۇلغا قاراپ يولغا چىققاندا ، شاھمۇھەممەد سۇلتان پادىشاھتىن رۇخسەت ئېلىپ ، خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇش ئۈچۈن كاشغەرگە كەلگەنىدى . ئۇ كەلگەندە كاشغەر ئىشغال قىلىنغىنىغا بىر يىل بولغانىدى . خان شاھمۇھەممەد سۇلتانىنى ئۆز پەرزەنتى ئورنىدا كۆرۈپ ، ئىنىسى باباجاق سۇلتاندىن ۋە ئوغلى رەشىد سۇلتاندىنمۇ ئەزىزرەك ۋە مۆھتەرەمرەك كۆرەتتى .

تاغامنىڭ قىزىنى ئەمىن خاجە سۇلتانغا بېرىدىغان چاغدا ، خانىنىڭ كۆڭلىدە ئۆز سىڭلىسى خەدىچە سۇلتان خانىمنى شاھمۇھەممەد سۇلتانغا نىكاھلاپ بېرىش ئارزۇسى پەيدا بولدى . چۈنكى ، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغىنىدەك ، [مىرزا ئەبابەكرنىڭ ئوغلى] جەھانگىر مىرزىنى باشباشتاق كىشىلەر ئۆلتۈردى ، ئۆلتۈرگۈچى ھېچ مەلۇم بولمىدى . خەدىچە سۇلتان خانىم ئۇنىڭدىن قېلىپ تاكى مۇشۇ ۋاقىتقىچە خانىنىڭ مېھرىبانلىق ھۇجرىسىدا تۇرۇۋاتاتتى ، شۇڭا بۇ ئىككى تويىنى بىراقلا ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولدى . ئوردا خادىملىرى ۋە ئالەمپاناھ بارگاھىنىڭ مۇلازىملىرى تويىنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىۋەتتى . بۇ تويدا ئەمىرلەر ئارىسىدا تولا گەپ ـ سۆزلەر بولدى ، شۇڭا قەدىمىي رەسىم ـ قائىدىلىرى

بويىچە ھەممە مەنسەپ ئىگىلىرىگە ئۆز مەرتىۋىلىرىگە لايىق ئورۇن ۋە ئىززەت - ئىكراملار تەيىنلەندى . نەزم :

ۋىساقى مۇدەۋۋەر مىسالى سىپىھر ،
سىپىھرىكى پۇرماھۇ ناھىدۇ مىھر .
ئىچى - تاشى ئالتۇن - كۆموش بىرلە غەرق ،
مۇرەسسەئ جەۋاھىر بىلە تا بەفەرق .

ئالىي مەرتىۋىلىك ئەمىرلەر ، شىجائەت نىشانلىق سەردارلار ۋە پەلەكتەك ئىقتىدارلىق خاقانلار يىغىلىپ بەزمە تۇزدى . نەزم :

تۇزەلدى ئەجەب بەزمى فەرخۇندە پەي ،
ھەمە شادكام ئەيلەبان نۇشى مەي .
بولۇپ ئەيش بىرلە ھەمە كامكار ،
كى ئىلكىدە پەيمانە ، يانىدا يار .

كىچىلىرى ئالاھىدە زاتلار ۋە خاس ئەربابلار شۇنداق مەخسۇس بەزمىلەردە بولاتتىكى ، ئۇ بەزمىنىڭ زوق - شوخىدىن پەلەك ئايۋانى ئۇستىدە زۇھرە يۇلتۇزىمۇ ئۇسسۇلغا چۇشەتتى ، ئاسمان كۇنگۇرىسىدە نۇرلۇق ئايمۇ ئۇ بەزمىنى تاماشا قىلىپ ھەيران قالاتتى .ئۇلار تاتلىق قىلىقلىق ساقىيلار قولىدىن ئاچچىق شارابلارنى گويا تاتلىق شەربەتنى ئىچكەندەك ئىچىپ ، فەرھاد كەبى بەھۇش بولۇشۇپ بىر - بىرلىرىنىڭ ئاياغلىرىغا باش قويۇشاتتى . نەزم :

ھەۋا بولدى بۇ دەۋردىن ئابنۇس ،
زەمىن دىلبەر ئاغزى كەبى جايى بۇس .
جەھانداری ساھىبقىران كامران ،
بولۇپ ئەبرى باران كەبى زەر فىشان .
زەرۇ گەۋھەرۇ جامەۋۇ شاھۋار ،

ئەتا قىلدى ھەددىن فۇزۇن ، بىشۇمار .
نەچە كۈن بۇ رەڭ تۈزدى بەزمى شەھى ،
كى ھەر كۈندە بىر گەنجىن ئەتتى تەھى .

نەچچە مۇددەت ئاشۇنداق ئەيش - پاراغەت بىلەن بەزمە تۈزۈشتى ، نەچچە كۈندىن كېيىن خۇتبە سەرەمجانلىرى تەييار بولدى ، ئاندىن بىر ئالىي مەجلىس تۈزۈلدى . بۇ مەجلىسكە ئۇلۇغ ئەكابىرلار ، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئەربابلار ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە سەلتەنەت كاتتىلىرىنىڭ ھەممىسى ھازىر بولدى . ئالدى بىلەن ئىپپەت داستىخىنىدىكى نېمەتنى ، يەنى تاغامنىڭ قىزىنى ئەمىن خاجە سۇلتانغا ئەقدى نىكاھ قىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن پاكلىق ئاسمىنىنىڭ قۇياشى ، ئىپپەت ۋە بۇيۇكلۇك مەملىكىتىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغۇچى ، يەنى پەقىرنىڭ ھامامانىڭ قىزى ، خانىنىڭ ئاتا بىر ، ئانىمۇ بىر سىڭلىسى خەدىچە سۇلتان خانىمنىڭ شاھمۇھەممەد سۇلتانغا ئەقدى نىكاھ قىلدى . خانلىق سەدىپىنىڭ بۇ ئىككى بۇيۇك مەرۋايىتىنى ، خاقانلىق كانىنىڭ بۇ ئىككى گۆھىرىنى نىكاھ رىشتىسىگە تىزدى . ئۇلۇغ ئەكابىرلار ، ئەزىز ئەربابلار ياخشى تىلەكلەر بىلەن بىراقلا دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ ، «فاتىھە» ۋە «ئىخلاس»نى راستچىل تىللىرى بىلەن ئادا قىلدى . ئۇلۇغ ئاياللار ۋە كەرەملىك خاتۇنلار تويلۇق سوۋغات ۋە لاۋازىماتلارنى تەقدىم قىلىش يوسۇنلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشتى .

شۇ كۈنلەردە پەقىر بىر ئىمارەت بىنا قىلدۇرغانىدىم . ئۇ ئىمارەتنى ياساش ، زىننەتلەشتە ئىمكانىيەتىنىڭ يار بېرىشىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدىم . شائىرلار ۋە پەزىلەت ئەھلىلىرى ئۇ ئىمارەتنىڭ قۇرۇلۇش تارىخىنى نەچچە خىل سۆرەتتە ئىپادە قىلىشقانىدى . ئۇ تارىخلاردىن مۇشۇ بىرى يادىمدا قېلىپتۇ :

رۇبائىي :

ئىن خانەكى مىدەھەد زى فىردەۋس خەبەر ،
دەر رۇيى زەمىن مىسالى ئۇ نىست دىگەر .

تەئرىخى بەنايى ئىن خۇجەستە مەنزىل ،
ھەردۇ شۇدە «بادەۋلەتى مىرزا ھەيدەر»[1] .

(پىردەۋس جەننىتىدىن خەۋەر بەرگۇچى بۇ قەسىرنىڭ يەر يۈزىدە يەنە باشقا مىسالى يوقتۇر .
بۇ مۇبارەك مەنزىلنىڭ بىنا قىلىنىش تارىخى شۇكى ، ھەر ئىككىسى مىرزا ھەيدەرنىڭ دۆلەتمەنلىكىدىن بولغاندۇر .)

بۇ [ئىككى] توپ ھەققىدىمۇ شائىرلار تارىخلارنى ئېيتقانىدى ، بىراق ئېسىمدە قالماپتۇ .

ئاتمىش تۆتىنچى باب

خان بىلەن مىرزاخاننىڭ ئوتتۇرىسىدا جېدەل - ماجىرا يۈز بەرگەنلىكى ، شۇ قىشتىن كېيىنكى يازدا خاننىڭ بەدەخشانغا لەشكەر تارتقانلىقىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، خاننىڭ بەدەخشانغا لەشكەر تارتىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى : يۇقىرىدا مىرزا ئەبابەكرنىڭ ۋەقەلىرى بايانىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، مىرزا ئەبابەكر خۇسرەۋ شاھنىڭ ئاخىرقى زامانلىرىدا بەدەخشان ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ ، بەدەخشاننىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ھەزارەلەردىن

---

① «بادەۋلەتى مىرزا ھەيدەر» (بادولت ميرزا حيدر) دېگەن سۆزلەردىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، ھىجرىيە 923 ـ يىلى (مىلادىيە 1517 ـ يىلى) غا توغرا كېلىدۇ .

سارىغچوپان ، غۇند ، پەرۋاز ، يەسار[1] ، سەرھ[2] ، [شۆھ] شىغنان قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزگەندى ، خۇسرەۋ شاھ بۇ ھەقتە بىرەر پىكىر - تەدبىر قىلغۇچە ئاردىدا شاھىبەگخان باستۇرۇپ كەلدى . شاھىبەگخان خۇسرەۋ شاھنىڭ مەملىكىتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن مىرزاخان ئۆزبېكلەرنىڭ ئەندىشىسى بىلەن ھەيران بولۇپ يۈرەتتى ، ئۇ مىرزا ئەبابەكرنىڭ تەۋەلىكىگە زادىلا چىقىلالمايتتى . شۇڭا ، بۇ چاغدا تەڭگىبالادىن تاكى سارىغچوپانغىچە بولغان جايلار كاشغەر دۇانى (ھۆكۈمىتى ، مەھكىمىسى)غا تەۋە بولغانىدى . نەزم :

چۇ دۇشمەنگە دۇشمەن بولۇر مۇشتەغىل ،
ساڭا دوست ئىلە يەتكەي ئارامى دىل .

دېگەندەك ، مىرزاخان ئۆزبېكنىڭ ھەلەكچىلىكى بىلەن قالغانلىقىتىن ، ئون ئىككى يىل مۇددەتتىن بېرى تەڭگىبالادىن سارىغچوپانغىچە بولغان جايلار بەدەخشاننىڭ تەۋەلىكىدىن چىقىپ ، كاشغەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەۋە بولۇپ كېلىۋاتاتتى . خان كاشغەرنى ئىشغال قىلغاندا ئۇ ۋىلايەتنىمۇ كاشغەر مەملىكىتىگە قاتاردا ئەمرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى . يۇقىردا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن مىر مۇھەممەد بەگنى ئۇ ۋىلايەتكە نامزات قىلىپ بەلگىلىدى . ئەمما ، بەدەخشاننىڭ ھەزارەلىرىدىن بىر ھەزارە بولغان ۋەخان «مىرزاخانغا تەۋە بولساق» دەپ ئەرز قىلىشتى ، مىرزاخانمۇ ھېچبىر ئويلىشىپ ئولتۇرمايلا ئۇ ۋىلايەتكە ئىگىدارچىلىق قىلدى . مىرزاخاننىڭ مۇددىئاسى مۇنداق ئىدى : بۇ ۋىلايەت ئەسلىدە بەدەخشاننىڭ تەۋەلىكىدە ،مۇشۇ ھەزارەلەرنىڭ ھەممىسى ئومۇملاشتۇرۇپ بەدەخشان دەپ ئاتىلىدۇ . مىرزا ئەبابەكر بۇ ۋىلايەتنى زورلۇق بىلەن ناھەق ئىگىلىۋالغان . ئەمدى مىرزا ئەبابەكرنىڭ

① يەسار — خەنزۇچە نەشرىدە «يارخ» (Yarkh) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .
② سەرھ — خەنزۇچە نەشرىدە «پاسار» (Pasar) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

ئىشى بىر تەرەپ بولدى ، شۇڭا بۇ ۋىلايەتمۇ ئۆز ئەسلىگە يانىدى ، مىسرا :

هەممە نەرسە يانار ئۆز ئەسلىگە .

خانىمنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى : مىرزا ئەبابەكرىمنىڭ كۇچلۇك چاڭگىلى تۇپەيلىدىن بۇ ۋىلايەت ئەسلىي رىشتىسىدىن ئۇزۇلۇپ ، كاشغەرنىڭ دىۋانىغا قوشۇلغانىدى . مۇتلەق پادىشاھ بولغان ھەزرىتى تەڭرى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇق ھېكمىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن مىرزا ئەبابەكرگە تەئەللۇق مەملىكەتلەرنى شەمشەر زەربىسىنىڭ ۋە باتۇر شىرمەردلەرنىڭ كۇچ - قۇۋۋىتىنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىزنىڭ تەختى تەسەررۇپىمىزغا كىرگۈزدى . ئەگەر سەن ھامامنىڭ ئوغلى ۋە قېرىنداشلىق ئەدەپ - قائىدىسىنى ساقلاپ بۇ ۋىلايەتنى ئىگىلىمەكچى بولساڭ ، ئالدى بىلەن كاشغەرنى ئىشغال قىلغانلىقىمنى مۇبارەكلەپ كىشى ئەۋەتىشىڭ كېرەك ئىدى . ئاندىن : «مېنىڭ ئاجىزلىقىم ۋە مىرزا ئەبابەكرنىڭ غالىبلىقى تۇپەيلىدىن بەدەخشانغا تەئەللۇق بولغان بۇ ۋىلايەت بەدەخشاندىن ئايرىلىپ كاشغەر دىۋانىغا قوشۇلغانىدى . ئەمدى ئۇ ئەزىز قېرىنداشىمنىڭ مەرھەمەت ۋە ئىنايىتىدىن ئىلتىماسىم شۇكى ، قەدىمدىن بەدەخشانغا تەۋە بولغان شۇ ۋىلايەتنى ماڭا ئىلتىپات قىلغايلا ... » دەپ ئىلتىماس قىلىشىڭ لازىم ئىدى . ئەگەر سەن مۇشۇ يوسۇندا ئادەمىيلىك ۋە ئەدەپ - قائىدىلىك يولنى تۇتقان بولساڭ ئىدى ، قېرىنداشلىق يۈز - خاتىرىسىدىن ئۇ ۋىلايەتنى ئەلۋەتتە ساڭا بەرگەن بولاتتىم . مەن ئىشغالىيەت قۇلۇپىنى جاھاننى ئاچقۇچى تىغ ئاچقۇچلىرى بىلەن ئاچقان مەملىكەتنى سېنىڭ بۇنداق يولسىزلارچە ئىگىلىشىڭ رەسىم - قائىدىدىن تاشقىرىغا چىققىنىڭ ، ئۇچىغا چىققان ئەدەپسىزلىكىڭ ئەمەسمۇ !

بۇنداق سۆزلەر ئىككى تەرەپتىن نەچچە نۆۋەت ئارىغا چۈشتى . ئاخىر ئىش شۇ يەرگە بېرىپ يەتتىكى ، شۇ يىلى يازدا خان

بەدەخشان ئۇستىگە ئاتلاندى . مىرزا ئەبابەكرىنىڭ بىر ئوغلىنى خان ئۆز ئوغلى ئورنىدا پەرۋىش قىلىۋاتاتتى ، بۇ سەپەر مەزگىلىدە ئۇ قېچىپ كەتتى . خالايىق ئاغزىدا : «مىرزا ئەبابەكرىنىڭ ئوغلى سۆيۈنچەكخان قېشىغا كېتىپتۇ . ئۇنىڭ غەرىزى خانىنىڭ بەدەخشانغا ئاتلانغانلىقىنى سۆيۈنچەكخانغا بىلدۈرۈپ ، ئۇنى كاشغەرگە كېلىشكە دالالەت قىلىش ئىمىش» دېگەن گەپ - سۆزلەر تارقالدى ، بۇ سۆزلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كەڭ تارقىلىپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن خان مېنى بۇ قېتىمقى سەپەردىن توختىتىپ قويۇپ كەتتى . پەقەر كاشغەردە قېلىپ بۇ چېگرانىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى تۇتۇشقا مەشغۇل بولدۇم . مىرزا ئەبابەكرىنىڭ ئوغلىنى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغانلار تۇتۇپ ئۆلتۈردى .

خان بەدەخشانغىچە بېرىپ ئۇ چېگرىغا قاتتىق زىلزىلە سالدى ، مىرزاخان ئاجىز ۋە ئىزتىراپلىق ھالەتكە چۈشۈپ قەلئەئى زەفەرگە بېكىندى . ئۇ قىلغان نالايىق ئىشى ئۈچۈن ھەسرەت بارماقلىرىنى نادامەت چىشلىرى بىلەن چىشلىمەكتە ئىدى . خان مىرزاخانىنىڭ ئۆزىگە ۋە مەملىكىتىگە قاتتىق تەڭلىك ۋە مۇشكۈلچىلىك يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا رەھمى كەلدى ، شۇڭا پەقەت كىچىك - شەپقەت تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا ھېچقانداق دەخلى - تەرۇز يەتكۈزمەي ياندى . شۇنىڭدىن كېيىن مىرزاخان ئۆزىنى چاغلىدى ۋە ئۆز ئەندىزىسىنىڭ سىرتىغا قەدەم قويمىدى . شۇ ۋاقىتتىن تاكى ھازىرغىچە ئۇ ۋىلايەت كاشغەر دىۋانىغا تەۋە بولۇۋاتىدۇ .

بۇ ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدا بىر قىسىم رەزىل ئادەملەر تۈپەيلىدىن سوغۇقچىلىق ۋە كىر - غۇبارلار پەيدا بولدى . شۇ ۋاقىتتىن تاكى ھايات-نىڭ ئاخىرلىرىغىچە بۇ ئىككىيلەن ئارىسىدا بېرىش - كېلىش ئادەتتىكىچىلا قىلىندى . چۈنكى ، ساق ۋە قىزغىن قەدىمىي ئالاقىلەرگە بۇ داغ پەيدا بولغاندىن كېيىن بۇ سوغۇقچىلىقنىڭ تەسىرى تولۇق كەتمىدى . ئەمما ، مىرزاخانغىمۇ ، خانغىمۇ ئۇ ۋىلايەت ئاخىر ۋاپا قىلمىدى . نەزم :

بۇ جەھاندۇر مىسالى مۇرداری ،
ئاندا قۇشلار ئېرۇر ھەزار - ھەزار .
تالاشىپ بۇ ئاڭا سالۇر چاڭگال ،
رەشك ئېتىپ ئول مۇڭا ئۇرار مىنقار .
ئاخىر ئول قۇش ھەمە كېتەر بىر - بىر ،
ھەممەسىدىن قالدۇركى بۇ مۇردار .

قىسقىسى ، خان بەدەخشاندىن تولۇق ئىززەت ۋە ئۇلۇغلۇق بىلەن ياندى ، ئولجا - غەنىيمەتلەر بىلەن پايتەخت يارکەندکە ساق - سالامەت كېلىپ ئەيش - ئىشرەت ۋە بەزمە - سۆھبەتكە مەشغۇل بولدى .

ئاتمىش بەشىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ مەنسۇرخان بىلەن ئىككىنچى نۆۋەت كۆرۈشكەنلىكى

بىلمەك كېرەككى ، مەنسۇرخاندا ھاممىسى دەۋلەتسۇلتان خانىمغا خىزمەت قىلىپ ، ئاتىسىدىن جۇدا بولغانلىق دەرد - ئەلەملىرىگە ئۇنىڭ مۇبارەك دىدارى ئارقىلىق شىپالىق تېپىش زوق - ئىشتىياقى كۆچەيدى ، خانمۇ بۇ مۇددىئاسىنى قوبۇل قىلدى . ئۇلار ئالدىنقى قېتىم كۆرۈشكەن ئورۇندا ، ئاشۇ قېتىمقىدەك يوسۇندا ئۇچراشتى ۋە يېڭى ئەھدۇپەيمانلارنى قىلىشىپ ، مېھىر - مۇھەببەت ۋە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ئالاقىسىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەپ ، شۇ يەردىن ھەرقايسىسى ئۆز پايتەختلىرىگە ياندى .

بۇ ۋەقە بولغاندا تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 926 - يىلى[1] بولغانىدى ، شۇنىڭدىن تاكى تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 928 - يىلى[2] بولغۇچە خانىنىڭ مۇبارەك تۇرمۇشى ۋە خالايىقنىڭ ئەھۋالى ئەلا دەرىجىدىكى پاراغەت ۋە مەمۇرچىلىق ئىچىدە ئۆتتى . بۇ ئۇچ يىل ئىچىدە بۇ كىتابقا يازغۇدەك ۋەقە كۆرۈلمىدى .

ئاتمىش ئالتىنچى باب

بابۇر پادىشاھنىڭ [كابۇلغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى] ۋەقەلەر ، [ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلتان ناسىر مىرزىنىڭ ئۆلۈمى ۋە ئەمىرلەر بىلەن بابۇر پادىشاھنىڭ ئارىسىدىكى ئارازلىقلارنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ[3]] بايانى

ۋاقتىكى ، بابۇر پادىشاھ كابۇلغا ئۆتۈپ كەتتى ۋە ئىنىسى سۇلتان ناسىر مىرزا ۋاپات بولدى ، ئەمىرلەر بابۇر پادىشاھ بىلەن قارشىلاشتى . بۇ ۋەقەلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنىپ پادىشاھ قۇندۇزدىن كابۇلغا ئۆتۈپ كەتتى ۋە ئىنىسى سۇلتان ناسىر مىرزا كابۇلنى بويسۇندۇردى ، دېگەن يەرگە يەتكەنىدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 920 - يىلى[4] بولغانىدى ، سۇلتان ناسىر مىرزا مەينى

---

① ھىجرىيە 926 - يىلى مىلادىيە 1519 — 1520 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

② ھىجرىيە 928 - يىلى مىلادىيە 1521 — 1522 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

③ خەنزۇچە نەشرىگە ئاساسەن تولۇقلاندى (مۇھەررىردىن) .

④ ھىجرىيە 920 - يىلى مىلادىيە 1514 — 1515 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ . بۇ ۋاقىت موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ نۇسخىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . باشقا نۇسخىلاردا 921 - يىلى دېيىلگەن ، بۇ مىلادىيە 1515 — 1516 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

كۆپ ئىچىۋەرگەنلىكتىن كېسەلگە دۇچار بولۇپ ، ئاز مۇددەتتىن كېيىن باقي ئالەمگە سەپەر قىلدى ، ئۇ ھال تىلى بىلەن بۇ ماقالنى ئېيتتى :

نەزم :

مەي خۇماردىن قاچانكىم كۆڭلۈمە يەتسە ئەلەم ،
نۇش ئېتەي مەي ئانچەكىم ، قىلسۇن ۋۇجۇدۇمنى ئەدەم .

غەزنەين [غەزنە] ناسىر مىرزىدىن قالدى . ئەمىرلەر ئارىسىدا شۇ دەرىجىدە نىزا ۋە قارشىلىق پەيدا بولدىكى ، نەيزە ـ شەمشەرگە قول سۇنۇشقۇچە بېرىپ يەتتى . پادىشاھنىڭ مۇلازىمىتىدە قالغان موغۇل ئەمىرلىرى ھەممىسى ياغى (دۇشمەن) بولدى . مەسىلەن ، مىر شىرەم پادىشاھنىڭ تاغىسى ئىدى[1] ۋە ھەممە ئۆمرىنىڭ پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئۆتكۈزگەنىدى . ئۇنىڭ ئىنىسى مىر مەزىد جەكە ، قۇلنەزەر ، چاغاتاييلار ئەمىرلىرى ۋە تاجىك ئەمىرلىرىدىن بىر نەچچە ئەمىر ، مەۋلانا [بابا] بەشاغەرى ھەمدە ئۇنىڭ قېرىندىشى بابا شەيخ قاتارلىقلار . مەۋلانا بابا بەشاغەرى سەمەرقەندنىڭ بەشاغەر قەلئەسىدىن ئىدى . پادىشاھ ئۇنىڭغا شۇ قەدەر مەرھەمەت قىلغانىدىكى ، پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلغان چاغدا سەمەرقەند ، ئۆرەتۆپە ۋە كوھىستان ھۆكۈمىتىنى مەۋلانا بابا بەشاغەرىگە ئىنئام قىلغانىدى . يەنە ئەھۋالى يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان مىر ئەھمەد قاسىم ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى كاتتا بەگ — بۇلارنىڭ بىرى تاشكەند ھاكىمى ، يەنە بىرى سايرام ھاكىمى

---

① مۇللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تېھران نەشرىدە «تاغايى ۋالىدەئى پادىشاھ بۇد» (پادىشاھنىڭ ئانىسىنىڭ تاغىسى) دېيىلگەن . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدىمۇ «پادىشاھنىڭ ئانىسىنىڭ تاغىسى ئىدى» دېيىلگەن .

ئىدى ۋە مەقسۇدئەلى گۇرگ[1] ، سۇلتانئەلى[2] ، چوناق ۋە باشقىلار . بۇلار ھەممىسى مۆتىۋەر ئەمىرلەر ۋە ئىشەنچ قىلىنغان سەردارلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ مېڭە پەردىلىرى ئىچىدە شەيتان ئورۇنلاشتى ، ساغلام ئەقلى ئورنىغا پەس ۋە ناچار تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى بولغان تەكەببۇرلۇق ، مەغرۇرلۇق ، يامانلىق يەرلەشتى ، شۇڭا ئۇلار ئىسيان ۋە توپىلاڭ قىلىش يولىنى تۇتۇپ ، مىر ئەييۇبتىن قالغان تەۋقى لەنەت (لەنەت ھالقىسى)نى بويۇنلىرىغا سالدى .

قىسقىسى ، بۇ ئەمىرلەر پادىشاھتىن يۈز ئۆرۈپ بىر نەچچە نۆۋەت ئۇرۇش ۋە پاراكەندىچىلىكلەر بولدى . ئاخىر ئۇلار بىلەن پادىشاھنىڭ ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى . ئىككى سەپ لەشكىرى ئۇچرىشىدىغان چاغدا ، ئەمىر قاسىم قاۋچىننىڭ ئوغلى ئەمىر قەنبەرئەلى قۇندۇزدىن نۇرغۇن جەڭگىۋار لەشكەر بىلەن يېتىپ كەلدى . شۇنداق قىلىپ ياغى بولغانلار يېڭىلدى ، «ھەقىقەت ئېگىلىدۇ ، سۇنمايدۇ ، ناھەقلىق ئېگىلمەيدۇ ، سۇنىدۇ» دېگەن ماقالىدىكىدەك بولدى .

دېمەك ، ئۇ ياغىلارنىڭ بەزىلىرى تۇتقۇن بولۇپ جازالىرىنى تارتتى ، بەزىلىرى شەرمەندىلىك ۋە خارۇزارلىق بىلەن قېچىپ كاشغەرگە كەلدى . شۇلاردىن بېرى مىر شىرەم بولۇپ ، خان مەنسۇرخان بىلەن بىرىنچى قېتىم ئۇچراشقاندىن كېيىن ئۇ بالا ـ چاقىلىرى بىلەن خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ خجالەتچىلىك ۋە ئازابلىنىش ئىچىدە يۈردى . مىر مەزىد بولسا مەئىشەت جەھەتتە قىسىلغانلىقتىن ، ئولجا ـ غەنىيمەت ئۈمىدىدە تىبەتكە باردى ۋە ئۇ يەردە بېشىغا تاش تېگىپ ئۆلدى . مىر شىرەممۇ خجالەتچىلىك تۇپەيلىدىن خانىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرالماي ، يەنە پادىشاھنىڭ ئالدىغا يېنىپ باردى . لېكىن ، پادىشاھ مۇرۇۋۋەتلىك ۋە گۇزەل ئەخلاقلىق

---

① مەقسۇدئەلى گۇرگ — خەنزۇچە نەشرىدە «مەقسۇد كەرەك» (Maksud Karak) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

② باشقا نۇسخىلاردا «سۇلتانقۇلى» دېيىلگەن .

بولغاچقا ، ئۇنىڭ نالايىق ئىشلىرىغا غەزەپ كۆزلىرىنى يۇمۇپ ، ئىلگىرى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنىڭ ھەققى ئۈچۈن ئۇنىڭغا شەپقەت ۋە ئىنايەت نەزەرلىرىنى سېلىپ ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن كۆرۈشتى . نەزم :

ئەيكى دەرماندەلەرى پەناھىسەن ،
جۇرم ئېلىنىڭكى ئۇزرخاھىسەن .

ئۇ مىر شىرەممۇ ئاشۇ كۈنلەردە باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى . پادىشاھ كابۇلدا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن قەندەھارغا يۈرۈش قىلدى . قەندەھار يۈقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، زۇننۇن ئارغۇننىڭ ئوغلى شاھبەگنىڭ قولىدا ئىدى ، قەندەھار مۇھاسىرە قىلىندى . شاھبەگ ئاخىر قەندەھاردىن قېچىپ سۇۋى تەرەپكە بېرىپ تەتتە[1] ، [ئۇچە] ۋە بەكەرەنى ئالدى . ئۇنىڭ ئەھۋالى ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسى .

پادىشاھ قەندەھاردىن ھىندىستانغا قاراپ يۈرۈش قىلدى . ئۇ يەردە نەچچە قېتىم ئۇرۇش ۋە تالاشلارنى قىلىپ ياندى . ئۇ ۋاقتىدا ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇلتان ھىندىستانغا پادىشاھ ئىدى . پادىشاھ ئاخىر پانىپەت دېگەن يەردە ئۇنىڭغا قارشى سەپ تۈزدى . ئىبراھىم سۇلتانىنىڭ لەشكىرى بىرلەك (يۈز مىڭ) تىن ئارتۇقراق ئىدى ، پادىشاھ ئون مىڭ لەشكەر بىلەن ئىبراھىم سۇلتانىنى يەڭدى . بۇ غەلىبىدە پادىشاھ لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا شۇ قەدەر كۆپ خەزىنىلەر چۈشتىكى ، رۇمدىن تاكى خىتايغىچە بولغان پۈتكۈل ئالەم ئۇ خەزىنىدىن بەھرىمەن بولدى . بۇ نەپىس ئالتۇن توقۇلمىلار ، خىتاينىڭ زەرلىك ئەتلەسلىرى چىن مەملىكىتىدىمۇ

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «تەببە» دېيىلگەن ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «تەبتە» دېيىلگەن ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «تەتتۇ» ئېلىنغان .

كەم تېپىلاتتى . بۇلار ھىندىستاندا ئۇلاغ ـ ئۇلاغلىرى بىلەن پادىشاھ لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشتى . بۇنىڭ تەپسىلاتى پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى .

ئاتمىش يەتتىنچى باب

قىرغىزلارنىڭ ۋە موغۇلستانىنىڭ تىزگىنلەنگەنلىكى ، رەشىد سۇلتانىنىڭ دەسلەپكى سەلتەنىتى ۋە ئۇنىڭ موغۇلستانغا ئورۇنلاشقانلىقىنىڭ بايانى

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 928 ـ يىلى[1] بولغانىدى ، خان قىرغىزلارنى تولۇق تىزگىنلەش ئۈچۈن موغۇلستانغا لەشكەر ئەۋەتىش رىجىسىنى تۈزدى ، بۇ ئىشنىڭ بىرنەچچە سەۋەبى بار ئىدى . بىرىنچى سەۋەب شۇكى ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدەك ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 923 ـ يىلى[2] مۇھەممەد قىرغىز تۇنقۇن قىلىندى . بۇنىڭ سەۋەبى ئۇ كۆچۈمخانىنىڭ ئوغلى ئۇبەيدۇللاخاننى ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈپ ، يەنە قويۇپ بېرىپ خانغا ناماقۇل ئۆزرىلەر ئېيتىپ كىشى ئەۋەتكەنىدى ، خان شۇ سەۋەبتىن ئۇنى تۇنقانىدى . بەش يىلدىن بېرى ئۇ قاماقتا ئىدى . شۇڭا ، قىرغىز تائىپىسى باشسىز قېلىپ ، تۇركىستان ، سايرام ، ئەندىجان ۋە ئاخسى ۋىلايەتلىرىگە بېرىپ ، مۇسۇلمانلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ئالتۇپىلاڭ سالماقتا ئىدى . گەرچە بۇ يەرلەر شەيبانىيلارغا

---

① ھىجرىيە 928 ـ يىلى مىلادىيە 1521 — 1522 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .
② ھىجرىيە 923 ـ يىلى مىلادىيە 1517 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

تەۋە ، شەيبانىيلار خانىنىڭ كونا دۇشمىنى بولسىمۇ ، لېكىن خان گۈزەل ئەخلاقلىق ۋە دىنىپەرۋەر بولغانلىقتىن ، قىرغىزلارنىڭ بۇ ئىشلىرىغا دەرغەزەپ بولۇپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بۇ بالا ـ قازانى يوقىتىپ ، بۇ ئالەمدە ياخشى ئاتاق ، ئاخىرەتتە ساۋاب دەرىجىلەرنى ھاسىل قىلماقچى بولدى .

يەنە بىر سەۋەب شۇكى ، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ، جان پىدالىقلىرى ۋە شجائەتلىكى يۈقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن خاجە ئەلى باھادىر ئۆزىنىڭ تۇغما تەبىئىتى تۈپەيلىدىن موغۇلىستانغا بەكمۇ مايىل ئىدى ، ئۇ ھەمىشە شەھەردىن نەپرەتلىنىپ موغۇلىستاننىڭ چۆل ۋە سەھرالىرىغا ئىنتىزار بولۇپ يۈرەتتى . خانىنىڭ ئىنىسى خەلىل سۇلتاننىڭ ئوغلى بابا سۇلتاننى خاجە ئەلى باھادىر پەرۋىش قىلىپ تەربىيىلەپ كېلىۋاتاتتى ، ئۇ خانغا ئىلتىماس قىلىپ : «تەڭرىگە تەشەككۈركى ، موغۇل ئۇلۇسىنىڭ چارۋا ـ مالىلىرى دۆلىتىڭىزنىڭ بەرىكىتىدىن كۆپىيىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، كاشغەر مەملىكىتىنىڭ يايلاقلىرى ئۇنىڭغا تارلىق قىلىۋاتىدۇ . خالايىق يايلاق تالىشىپ جېدەل ـ ماجىرا قىلىۋاتىدۇ . ئەگەر يارلىق بېرىلسە ، پەقەت بەندىڭىز بابا سۇلتاننى ئېلىپ موغۇلىستانغا بارسام ، پۈتكۈل موغۇلىستاننى تىزگىنلەپ قىرغىزلارنىڭ ئىشىنى سەرەمجانلاشتۇرسام خالايىق يايلاق تەڭقىسلىقىدىن قۇتۇلاتتى ، مۇسۇلمانلار قىرغىزلارنىڭ ئاپىتىدىن ئارام تاپاتتى» دەپ ئەرزىنى تۇگەتتى .

خاجە ئەلى باھادىرنىڭ ئەرزى خانىنىڭ رايىغا مۇۋاپىق چۈشتى ، خان بۇ ھەقتىكى مەسلىھەتنى بارلىق ئەمىرلەرنىڭ ئارىسىغا سالدى ، ئەمىرلەرمۇ سۆز ۋە مۇددىئا جەھەتتە خاجە ئەلى باھادىرنىڭ مەسلىھىتىنى بىردەك مۇۋاپىق كۆردى . لېكىن ، تاغام — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — ئارىدىن قويۇپ مۇنداق ئەرز قىلدى : «ئەي ئالىي شەۋكەتلىك خان ، يۈكسەك مەرتىۋىلىك سۇلتان ، بۇ ئەسلىدە مۇۋاپىق مەسلىھەت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ يەرگە بابا سۇلتاننى ئەۋەتىش مۇۋاپىق ئەمەس . چۈنكى ، ئەسلىدىلا موغۇل

ئۇلۇسىنىڭ موغۇلىستانغا بەكمۇ مەيلى بار . موغۇلستان تىزگىنلەنگەندىن كېيىن بارلىق موغۇللار موغۇلىستانغا بېرىشقا تەقەززا بولىدۇ . بابا سۇلتان موغۇلىستانغا بارسا ، موغۇللارنى موغۇلىستانغا بېرىشتىن توسساق ، بابا سۇلتاننىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ . ئەگەر ئۇلارنى توسمىساق ، ھەممە موغۇل موغۇلىستانغا كېتىپ قالىدۇ . بۇ سەۋەبتىن ئارىغا سوغۇقچىلىق ۋە كۆڭۈلدە كىر - غۇبار پەيدا بولماي قالمايدۇ . لېكىن ، رەشىد سۇلتاننى موغۇلىستانغا ئەۋەتىشىڭىز ھېچقانداق ئەھۋال يوز بەرمەيدۇ . چۇنكى ، رەشىد سۇلتان سىزنىڭ ئوغلىڭىزدۇر ، ئۇ قانچە كۆچەيگەن تەقدىردىمۇ سىزگە ئېغىر كەلمەيدۇ . ئەگەر موغۇللارنىڭ موغۇلىستانغا بېرىشىنى چەكلىسىڭىز ، رەشىد سۇلتان ئېغىر ئالمايدۇ ، ئېغىر ئالغان تەقدىردىمۇ ھېچۇەقەسى يوق . چۇنكى ، ئۇ ئۆز پەرزەنتىڭىزدۇر . »

تاغام شۇنداق دەپ ھەممە ئەمىرلەرنىڭ رايىغا قارشى چىقىپ ، رەشىد سۇلتاننىڭ ئىشلىرىنىڭ راۋاجى ئۈچۇن بۇ ئەرزنى خانغا مەلۇم قىلدى . بۇ مەسلىھەت تېخى بىر يەرگە قارار تاپماي تۇرۇۋاتقانىدى . خاجە ئەلى باھادىر شارابنى تولا ئىچكەنلىكتىن ، پۈتكۈل تومۇر ۋە پەيلىرى كۆيۈپ ۋاپات بولدى . ئاشۇ سەۋەبلەر بىلەن موغۇلىستاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى رەشىد سۇلتانغا تاپشۇرۇش قارار قىلىندى . ھالبۇكى ، ئاشۇ كۈنلەردە پەقىرنىڭ سەييىدلەر سەييىدى خاۋەندزادە مۇھەممەد ئەرھەڭنىڭ قىزىدىن بولغان سىڭلىم بابا سۇلتانغا نىكاھلاپ بېرىلگەنىدى . لېكىن ، تاغام كۆچلۈك دۆلەتپەرۋەرلىكى تۈپەيلىدىن ئۆز كۈيئوغلىنىڭ تەربىنى ئالماي ، بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى رەشىد سۇلتانغا مۇقەررەر قىلدى . بۇ سەۋەبتىن بابا سۇلتاننىڭ تاغامدىن كۆڭلى ناھايىتى ئاغرىدى . تاغام ئۇنىڭ كۆڭلى ئاغرىغىنىغىمۇ قارىماي ، رەشىد سۇلتاننىڭ راۋاجى ئۈچۇن ئەنە شۇنداق چارە - تەدبىرلەر بىلەن رەشىد سۇلتاننى شۇ دەرىجىگە يەتكۈزدىكى ، ئۇنىڭ تەپسىلاتى پات پۈرسەتتە زىكىر قىلىنغۇسىدۇر .

سۆز بۇ يەرگە يەتتى . ئەمدى گەپ - سۆزلەرنىڭ يوشۇرۇن ۋە چالا قالماسلىقى ئۈچۈن موغۇلستاننىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىيرەك بايان قىلىش لازىم بولدى . چۈنكى ، موغۇلستاننىڭ سۇپەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ھېچبىر كىتابتا يوق ، پەقەت ئانچە - مۇنچە تەخمىنىي بايانلارنى كەلتۈرۈپلا قويغان بولسا كېرەك . بەزى تارىخ كىتابلىرىدا موغۇلستاننىڭ بەزى شەھەرلىرىنىڭ ئېتى بار ، ھېكىملەر ۋە ئالىملار «سۇۋەرى ئەقالىم» (جاھان ئىقلىملىرىنىڭ ئورۇنلىرى) ۋە «تەئرىفى بۇلدان» (شەھەرلەرنىڭ تەرىپلىرى) ناملىق كىتابلاردا قىسقىچە بايان قىلىنىپتۇ ، ئەمما ئۇلار موغۇلستاننىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەرسىز بولسا كېرەك . ئۇلار ئۆز چۈشەنچىلىرىدە ھەقىقىتىگە يېتىپ يازغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى پەقەت تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتمەن .

ئاتمىش سەككىزىنچى باب

دىۋانىنىڭ باشقۇرچىسى ، جاھانىنىڭ يېگانىسى ھەزرىتى خاجە ئەلائىددىن مۇھەممەد [ئەتائۇل - مۇلك] جۇۋەينى موغۇلستاننىڭ تەرىپلىرىنى «تارىخى جاھانگۇشاي»دا مۇنداق بايان قىلغانىكەن ، ئۆز ئەينى بويىچە بايان قىلىندى

«تارىخى جەھانگۇشاي» (جاھاننى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى)دا شۇنداق بايان قىلىنىپتۇكى ، تاتارنىڭ تۇرغان ، چوڭ بولغان ۋە تۇغۇلغان يېرى تېرىقچىلىق قىلىنمايدىغان يەر ئىدى . [خۇددى مۇنۇ ئايەتتە ئېيتىلغىنىدەك : «ئەي پەرۋەردىگارىمىز ،

ئەۋلادىمىنىڭ بىر قىسمى (بالام ئىسمائىل بىلەن ئايالىم ھاجەر) نى ناماز ئوقۇسۇن (ساڭا ئىبادەت قىلسۇن) دەپ سېنىڭ ھۆرمەتلىك ئۆيۈڭنىڭ قېشىدىكى ئېكىنسىز بىر ۋادى (يەنى مەككە)غا ئورۇنلاشتۇردۇم. پەرۋەردىگارىمىز، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ دىللىرىنى ئۇلارغا مايىل قىلغىن، ئۇلارنى شۇكۇر قىلسۇن دەپ تۇرلۇك مېۋىلەرنى ئۇلارغا رىزىق قىلىپ بەرگىن.»[①] ئۇ يەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى، توغرىسى (كەڭلىكى) ۋە چۆگرىسى (ئايلانمىسى) يەتتە ـ سەككىز ئايلىق يولدۇر، شەرق تەرىپى خىتاي ۋىلايىتىگە تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر. شىمال تەرىپى قاراقورۇم[②] ۋە سالىنگاي[③]غا تۇتاش، جەنۇب تەرىپى تاغۇت[④] قا تۇتاشتۇر.

بۇ تۆت تەرەپ چېگرا «[تارىخى] جەھانگۇشاي»دا يېزىلغان بولۇپ، ھازىرقى زامانىدا بۇلاردىن خىتاي ئېنىق ۋە مەلۇملۇق. ئۇيغۇر ۋىلايىتىنىڭ قايسى تەرەپتە ئىكەنلىكى ۋە قايسى يەر ئىكەنلىكى ھازىرقى كۈندە مەلۇم ئەمەس، ئۇنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. قاراقورۇم ۋە سالىنگايمۇ ھازىر نامەلۇم، قاراقورۇم ۋە سالىنگاي ئاتلىق يەردىن ھازىر ھېچ نام ـ نىشان مەلۇم ئەمەس. تاغۇتنىڭ ئېتى موغۇل تارىخلىرىدا كۆپ زىكىر قىلىنغان بولۇپ، چىڭگىزخان دەسلەپكى ئىشغالىيەت يۈرۈشلىرىدە تاغۇتقا لەشكەر تارتىپ بېرىپتۇ. ئوكتاي (ئۆگەدەي) خاقانمۇ مەملىكەتلەرنى

---

① «قۇرئان كەرىم»، 14 ـ سۈرە ئىبراھىم، 37 ـ ئايەت.

② بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «قاراقىر»، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «قاراقىز» دېيىلگەن. مولالا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېيتىلغان.

قاراقورۇم — ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان.

③ سالىنگاي — يەنە سەلەڭگە، سېلىنگا دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قاڭغاي تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ بايقال كۆلىگە قۇيۇلىدىغان موڭغۇلىيەدىكى ئەڭ چوڭ دەريا (مۇھەررىردىن).

④ تاغۇت — تانغۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى چىڭخەي، شىزاڭ رايونىنى كۆرسىتىدۇ (مۇھەررىردىن).

ئىشغال قىلىش ئۈچۈن نەچچە يەرلەرگە كىشى ئەۋەتكەن ، شۇ يەرلەرنىڭ بىرى تاڭۇتتۇر . تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇمكى ، تاڭۇت ئۇلۇغ ۋىلايەت بولۇپ ، شۇ زاماندا ئۇ ۋىلايەتنىڭ شىمالىدىكى ئاتلىق پادىشاھى بولغانىكەن . كۆپ ئورۇنلاردا بايان قىلىنىشىچە ، شىمالدىكى سەككىز يۈز مىڭ لەشكىرى بار ئىكەن . ئۇ ئۇلۇغ خاقانغا ، يەنى چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ : «پۈتكۈل تەۋەلىرىم ، ھەيۋەت ـ ھەشىمىتىم ۋە لەشكەرلىرىم بىلەن بىرىپ چىڭگىزخان بىلەن قوشۇلىمەن» دەپ قارار قىلىپتۇ ، ئەمما بىر ئايلىق مۆھلەت سوراپتۇ . بۇ ۋاقىتلاردا چىڭگىزخان ئاغرىق ئىدى ، شۇڭا ئۇ پەرزەنتلىرىگە ۋە ئەمىرلىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ : «بۇ كۈنلەردە مەن ئۆلۈپ كېتىپ قالسام ، شىمالدىكى كەلسە ئۇنى سىلەر تۇتۇۋالغۇچە مېنىڭ ئۆلۈمىمنى مەخپىي تۇتۇڭلار» دەپ تاپىلىدى . چىڭگىزخان ۋاپات بولدى . شىمالدىكى سەككىز يۈز مىڭ لەشكىرى بىلەن كېلىپ چىڭگىزخاننىڭ لەشكىرىگە قوشۇلدى . ئاندىن شىمالدىكى لەشكەرلىرى بىلەن پاراكەندە قىلدى . بۇ نەقىل «مەجمەئۇت ـ تەۋارىخ»تىن ئېلىنغاندۇر . ئەمما ، بۇ زاماندا تاڭۇتنىڭ قەيەردە ، قايسى جايدا ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس ئىدى .

موغۇلستاندا نەچچىلىگەن شەھەرلەر بولغانىكەن ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرى مۆتىۋەر كىتابلاردا زىكىر قىلىنغان ، ئۇ شەھەرلەر تولا تەرىپلەنگەن . شۇلار جۈملىسىدىن بىرى بالاساقۇن شەھىرى[1] دۇر . «سۇۋەرەل ـ ئەقالىم» (ئىقلىملارنىڭ ئورۇنلىرى) ناملىق كىتابتا قاراختاي شەھەرلىرىدىن خانبالىق شەھىرى بايان قىلىنىپتۇ ۋە موغۇلستان شەھەرلىرىدىن بالاساقۇننىڭ ئېتى زىكىر قىلىنىپتۇ ، باشقا شەھەرلەرنىڭ ئېتىنى ئاتىماپتۇ . مۆتىۋەر تارىخ كىتابلىرىدا كەلتۈرۈلۈشچە ، بالاساقۇن ئەفراسىياب تۈرك تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان شەھەرلەردىن بىرى بولۇپ ، ناھايىتى كاتتا قىلىپ

① بالاساقۇن شەھىرى — بالاساغۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى توقماق شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى چۈ دەريياسىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

قۇرۇلغان ، دېيىلىدۇ . «مەجمەئۇت ـ تەۋارىخ»تا شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، بالاساقۇن تاكى قاراختاي زامانىغىچە ئەفراسىياب نەسلىنىڭ قولىدا ئىدى . گۇرخان قاراختاي بالاساقۇننىڭ ئەفراسىيابنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئىلىكخاندىن ئالدى ۋە ئۇنى پايتەختقا قىلدى ، بالاساقۇن تاكى توقسان بەش يىلغىچە قاراختاينىڭ پايتەختى بولدى . جەيھۇن دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بارلىق شەرق مەملىكەتلىرىنىڭ باج ـ خىراجلىرى بالاساقۇنغا كېلەتتى . موغۇللار بالاساقۇننى «قاربالىغ» دەيدۇ . «سۇراھ لۇغىتى»نىڭ تۈزگۈچىسى «مۇلھاقاتۇس ـ سۇراھ» (سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما) ناملىق ئەسىرىدە : «ئاتام بالاساقۇننىڭ فازىل (ئالىم)لىرىدىن ئىدى »دەپ ئېيتقان . «مۇلھاقاتۇس ـ سۇراھ »تا ھەربىر شەھەردىكى فازىللارنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن . سەمەرقەندتە ئوندىن ئازراق فازىللارنى ساناپ ئۆتكەن ، ئەمما بالاساقۇندا شۇنچە كۆپ كاتتا زاتلار ۋە فازىللارنى بايان قىلغانكى ، بىر شەھەردە ، بىر دەۋردە شۇنچىۋالا كۆپ فازىلنىڭ بولغانلىقىنى ئەقىل قوبۇل قىلالماي قالىدۇ . ئەمما ، ھازىرقى زاماندا بالاساقۇندىن ھېچ يەردە نام ـ نىشان يوق . «تارىخى مەجمەئۇل ـ ئەنساب» (بارلىق نەسەبلەرنىڭ تارىخى) ناملىق كىتابتا : «بالاساقۇننىڭ موغۇللار ئالمالىق دەيدۇ» دېيىلگەن[1] . ئەمما ، قاربالىغ ئاتلىق جاينىڭ بارلىقى ھېچ يەردە بىلىنمىدى .

كىتابلاردا ئەسكەرتىلگەن شەھەرلەردىن يەنە بىرى تىراز[2] دۇر . «موغۇللار تىرازنى ‹ياڭى › دەيدۇ» دەپ نەقىل كەلتۈرۈلگەن . موغۇلستاندا «ياڭى» ئاتلىق يەر بار . ياڭى خەلقى ماۋرائۇننەھردە ناھايىتى كۆپ ، ئۇلارنى «ياڭالىغ» دېيىشىدۇ .

---

① بۇ بىر جۈملە «تارىخى رەشىدي»نىڭ باشقا نۇسخىلىرىدا ئۇچرىمىدى . بۇ جۈملىدىكى «ئالمالىق»سۆزى كېيىنكى جۈملىدىكى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن «قارابالىغ» بولۇشى كېرەك ئىدى ، كۆچۈرگۈچىنىڭ سەۋەنلىكى بىلەن «ئالمالىق» دېگەن سۆزگە ئالمىشىپ قالغان بولسا كېرەك .

② تىراز — ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدىكى جامبۇل تەۋەسىدە (مۇھەررىردىن) .

ئەمما ، «ياڭى» دەپ ئاتالغان ئۇ باياۋاندا نەچچىلىگەن شەھەرلەرنىڭ ئىزنالىرى ساقلانغان بولۇپ ، ئۇ يەردە گۈمبەز ، مۇنار ، خانىقاھ ، مەدرىسىلەرنىڭ ئىزنالىرى ، بەلگىلىرى بار . بىراق ، ئۇ [كونا] شەھەرلەر ئارىسىدا «ياڭى» دېگەن شەھەرنىڭ قايسى ئىكەنلىكى ۋە قالغان شەھەرلەرنىڭ ئېتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس .

يەنە مەشھۇر شەھەرلەردىن بىرى ئالمالىغ[1] بولۇپ ، ھازىرقى كۇندىمۇ ئۇنىڭ ئورنى ئېنىق ، تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ قەبرىسى شۇ يەردە . ئۇ يەردە ئاجايىپ بىر شەھەرنىڭ ئىزناسى بار . تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ گۈمبىزى ناھايىتى ئېگىز ياسالغان بولۇپ ، كۆپ ھۇنەرلەر ئىشلىتىلگەن ، باشتىن - ئاياغقىچە كاھىشلانغان ۋە كىتابەلەر پۈتۈلگەن بولۇپ ، بىر مىسراسى ئېسىمدە قېلىپتۇ . **مىسرا :**

«ئىن يادگار سىفەتى ئۇستاد شېئىربافى .»[2]

بۇ مەزمۇندىن مەلۇم بولىدۇكى ، بۇ شېئىرنى يازغان ئۇستاز ئىراق زېمىنىدىن بولسا كېرەك . چۈنكى ، ئىراق زېمىنىدا توقۇمچى (باپكار)نى «شېئىربافى» دەيدۇ . ئېسىمگە كېلىشچە ، ئۇ ئىمارەتنىڭ تارىخىنى يەتتە يۇز ئاتمىشتىن[3] بىر نېمە زىيادە قىلىپ يېزىلغان .

موغۇلستاندا شەھەرلەر ناھايىتى كۆپ . بەزى ئىمارەتلەر

---

① ئالمالىغ — چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى پايتەخت قىلغان جاي . ئورنى ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

② بۇ مىسرا موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تېھران نەشرىدە «ئىن بارگاھ سەنئەتى ئۇستاد شېئىربافى» (بۇ ئىمارەت توقۇمچى ئۇستازنىڭ ھۇنىرى) دېيىلگەن . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «ئىن بارگاھ سىفەتى شېئىرباب» دېيىلگەن .

③ بۇ تارىخ موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدىمۇ شۇنداق ئېلىنغان . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «يەتتە يۇز ئاتمىش بىرىنچى» دېيىلگەن . ھىجرىيە 760 - يىلى مىلادىيە 1358 — 1359 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

ناھايىتى كاتتا ۋە مۇستەھكەم ئىكەن ، ئۇنىڭدىن نىشانىلەر ساقلىنىپتۇ . بەزى يەرلىرى ئۆز پېتى تۇرۇپتۇ ، بەزىلىرى بۇزۇلۇپ كېتىپتۇ . چۈ[1] دېگەن بىر ئورۇندىكى بىر يەردە بىر كاتتا شەھەرنىڭ خارابىسى بار . بىرقانچە يەردە مۇنارلار ، گۈمبەزلەر ۋە مەدرىسىلەر تۇرۇپتۇ . ئۇ شەھەرنىڭ ئېتىنى ھېچ كىشى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن موغۇللار ئۇنى «مۇنارە» دەپ ئاتاپتۇ . يەنە ئۇ يەردە بىر گۈمبەز بىلەن تاشتىن ياسالغان بىر لەۋھە بار ، ئۇ لەۋھەگە نەسىخ خېتى بىلەن مۇنداق سۆزلەرنى ئويۇپتۇ : «بۇ ئۇلۇغ ئىمام ، ھەقىقەت ۋە كامالەت ئەھلىنىڭ پېشۋاسى ، ئاقىللارنىڭ ۋە يېقىملىق نەقىلچىلەرنىڭ يېتەكچىسى ، ئاساسىي ۋە تارماق ئىلىملەرنىڭ باشچىسى ئىمام مۇھەممەد فەقىھ بالاساقۇنىينىڭ مەقبەرىسىدۇر ؛ بۇ كىشى يەتتە يۈز ئون بىرىنچى يىلى[2] ۋاپات بولغان . پۈتۈكچى : ئۆمەر خاجە ھەددات (تۆمۈرچى) » . چۈ دېگەن يەر موغۇلىستان تەۋەسى ئىچىدە بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى بىر ئايلىق يول ، ئۇنىڭ ئىچىدە بۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر ناھايىتى كۆپ .

يەنە موغۇلىستاندا «يۇمغان»[3] ئاتلىق مەشھۇر يەر بار ، ئۇ يەردە بىر گۈمبەر بار ، ئۇنىڭ يېرىمى ۋەيران بولۇپتۇ . بۇ گۈمبەزنىڭ كىتابەسىدە : «شاھ [جەلىل[4]] ئىبنى قۇسەم ئىبنى ئەببىاس ... » (ئەببىاس ئوغلى قۇسەمنىڭ پەرزەنتى شاھ جەلىل ...) دېگەن سۆزلەرلا ساقلىنىپ قېلىپتۇ ، قالغان قىسمى ۋەيران بولۇپتۇ . بۇ گۈمبەز شۇ كىشىنىڭ مەقبەرىسىمۇ ياكى بۇ

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ، مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «جۇد» ئېلىنغان ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «چۇد» دېيىلگەن .

② ھىجرىيە 711 ـ يىلى مىلادىيە 1311 — 1312 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

③ يۇمغان — خەنزۇچە نەشرىدە «يۇمغال» (Jumghal) دېيىلگەن . ئۇ ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى نارىن دەريىاسى ۋادىسىدىكى بىر شەھەر بولسا كېرەك (مۇھەررىردىن) .

④ بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قوليازما نۇسخىسىدا يوق . پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «خەلىل» دېيىلگەن .

سۆزلەر باشقا مۇناسىۋەت بىلەن يېزىلغانمۇ؟ بۇنى بىلگىلى بولمايدۇ ، تەڭرى ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر .

پۈتكۈل موغۇلستان ئىچىدە ئاشۇنىڭغا ئوخشاش خارابە ئىزلىرى ۋە بەلگىلىرى ناھايىتى كۆپ ، لېكىن بۇ شەھەرلەردىن ھېچقايسىسىنىڭ ئېتى مەلۇم ئەمەس .

«مىفتاھ»نىڭ مۇئەللىپى مەۋلانا سەككاكىنىڭ قەبرىسى كاتتا گۇمبەز بولۇپ ، قول[1]نىڭ ئايىغىدىن چىقىپ كېلىدىغان [تىكە] دەريا‌سى[2]نىڭ لېۋىگە جايلاشقان ، ئۇ يەردە ئاشۇ گۇمبەزدىن باشقا ھېچ نەرسىنىڭ ئىزناسى يوق . ئۇ يەر ئەسلىي شەھەر ئىدى ، شەھەر ۋەيران بولۇپ گۇمبەزدىن باشقا نەرسىدىن ئەسەر قالمىغانمۇ ياكى چاغاتايخان مەۋلانا سەككاكىنى ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈپ قەبرىسى ئۇستىگە بۇ ئىمارەتنى سالدۇرغانمۇ؟ ئاللا ئۆزى بىلىدۇ . مەۋلانا سەككاكىنىڭ ھېكايىسى تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان .

موغۇلستان چېگرىسى ئىچىدە قەدىمىي تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان نەرسىلەردىن مۇشۇنىڭدىن باشقا ھېچ نەرسىنىڭ ئىز - دېرىكى يوق ، چۈنكى ئۇ ۋاقىتتىكى جايلارنىڭ ئېتىنى ھازىر ھېچ كىشى بىلمەيدۇ .

ھازىر موغۇلستان دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ يەرنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ ، توغرىسى (كەڭلىكى)مۇ يەتتە - سەككىز ئايلىق يولدۇر . ئۇنىڭ شەرق تەرىپى قالماق زېمىنى بىلەن تۇتاش بولۇپ ، ئۇ تەرەپنى بارسكۆل[3] ، ئەمىل[4] ۋە ئەرتىش[5] دەپ ئاتايدۇ ؛ شىمال تەرىپى

---

① ھازىرقى ئىسسىقكۆلنى كۆرسىتىدىغان بولسا كېرەك (مۇھەررىردىن) .

② ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ شەرققە قاراپ ئاقىدىغان تېكەس دەريا‌سى بولسا كېرەك (مۇھەررىردىن) .

③ بارسكۆل — ھازىرقى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ بارىكۆل ناھىيىسىنى تەۋەسى (مۇھەررىردىن) .

④ ئەمىل — ھازىرقى شىنجاڭدىن باشلىنىپ قازاقىستاندىكى ئالاكۆلگە قۇيۇلىدىغان ئەمىل دەريا‌سى (مۇھەررىردىن) .

⑤ ئەرتىش — ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىن شىمالغا ئېقىپ سىبىرىيە ئارقىلىق شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

كۆكچه دېڭىز ، بوملىش ۋه قاراتال[1]غا تۇتىشىدۇ ؛ غەرب تەرىپى تاشكەند ۋه تۇركستاندۇر . جەنۇب تەرىپى فەرغانه ۋىلايىتى ، كاشغەر ، ئاقسۇ ، چالىش ۋه تۇرپانغا تۇتىشىدۇ . بۇ تۆت تەرەپ چېگرىدىن پەقەت جەنۇبىي چېگرىدىكى يەرلەرنىلا كۆردۈم . تاشكەندتىن ئەندىجانغىچه ئون كۇنلۇك يول ، ئەندىجاندىن ئاقسۇغىچه ئون بەش كۇنلۇك يول ، ئاقسۇدىن چالىشقىچه يىگىرمه كۇنلۇك يول ، چالىشتىن تۇرپانغىچه ئون كۇنلۇك يول ، تۇرپاندىن بارسكۆلگىچه ئون بەش كۇنلۇك يولدۇر . بارسكۆل موغۇلىستاننىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدۇر . ئۇنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى چېگرىسى ئوتتۇرا هال مېڭىشتا ئۇچ ئايلىق يول بولۇپ ، توقسان مەنزىل بولىدۇ ، قالغان ئۇچ تەرەپ چېگرىسىنى پەقەت كۆرمىدىم . كۆرگەن خەلقلەرنىڭ بايانلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچه ، ئۇ ئۇچ تەرەپ چېگرىنىڭ هەربىرى بۇ جەنۇب تەرەپ چېگرىدىن ئۇزۇن ئوخشايدۇ . بۇ هەممه زېمىن يەتته ـ سەككىز ئايلىق يولدۇر . ئۇنىڭ تاغ ۋه سەهرالىرىنىڭ كۆپىنچىسى ناهايىتى پاكىز ۋه خۇش هاۋالىق . پەقەت ئۇنىڭ گۇزەللىكى ۋه ياخشىلىقلىرى هەققىده هەرقانچه ئويلىغان بولسامۇ ، ئۇنى شەرهلەشكه سۆز يېتىشمىدى . ئۇنىڭ تاغ ۋه سەهرالىرىدىكى گۇللەر هەددۇهىسابتىن تاشقىرى بولۇپ ، ئۇ گۇللەرنىڭ ئېتىنى هېچكىم بىلمەيدۇ ، بۇ گۇللەر موغۇلىستاندىن باشقا يەرلەردە يوق . ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىنىڭ ياز پەسلىدىكى هاۋاسى تولۇق مۆتىدىل ، شۇڭا بىرقات كۆڭلەكنىڭ ئۈستىگه يەنه كىيىش خۇشياقمايدۇ . ئەمما ، بەزى جايلىرىنىڭ سوغۇقى مۆتىدىللىك چېكىدىن هالقىغان دەرىجىده كۇچلۇك .

موغۇلىستاندا جەيھۇنده‌ك ئۇلۇغ دەريالار كۆپ . مەسىلەن ، ئىلى ، ئەمىل ، ئەرتىش ، چۆپلەك ۋه نارىن قاتارلىقلار ، بۇ

---

① قاراتال — شەرقىي شىمال تەرەپتىن بالقاش كۆلىگه قۇيۇلىدىغان بىر دەريا (مۇهەررىردىن) .

دەريالارنىڭ جەيھۇن دەريالىرىدىن كەم يېرى يوقتۇر . بۇ دەريالارنىڭ كۆپىنچىسى كۆكچە دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ .

كۆكچە دېڭىز موغۇلستان بىلەن ئۆزبېكستان ئارىسىدا پاسىل بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر كۆل . ئۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز ئايلىق يول ، توغرىسى (كەشكى) بەزى يەرلىرىنىڭ قىياسەن ئوتتۇز فەرسەڭ[1] دۇر . قىش كەلگەندە كۆكچە دېڭىزدا مۇز تۇتىدۇ ، ئۆزبېكلەر مۇز ئۈستىدىن تېزلىك بىلەن يۈرۈپ ئىككى كېچە ـ كۈندۈزدە موغۇلستانغا ئۆتىدۇ . زېمىستان ئاخىرلىشاي دېگەندە ، يەنە ئاشۇنداق سۈرئەت بىلەن يۈرۈپ ئۆزبېكستانغا كېتىدۇ . ئەمما ، زېمىستاننىڭ ئاخىرىدا ئۆتۈش خەتەرلىك ، چۈنكى بەزىدە مۇز سۇنۇپ يۇز ، ئىككى يۈز ئۆيلۈك كىشى مۇز ئاستىغا چۈشۈپ كېتىدۇ . كۆكچە دېڭىزنىڭ سۇيى تاتلىق ، شۇنچىۋالا دەريالار كۆكچە دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ ، ھېچ يەرگە ئايىغى چىقمايدۇ . ئايىغى چىقىدىغىنى بۇ كۆلگە قۇيۇلىدىغان نەچچىلىگەن دەريالاردىن پەقەت بىرىنىڭ سۇيىچىلىكلا بولۇپ ، ئۆزبېكستانغا چىقىدۇ . ئۇنى «ئەتىل»[2] دەپ ئاتايدۇ ، ئۇنىڭ سۇيى قۇلزۇم[3]غا قۇيۇلىدۇ .

موغۇلستاننىڭ ئاجايىباتلىرىدىن يەنە بىرى ئىسسىقكۆل[4] بولۇپ ، كۆكچە دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان سۇلارنىڭ مىقدارىچە سۇ ئىسسىقكۆلگىمۇ قۇيۇلىدۇ . بۇ ئىسسىقكۆلنىڭ دائىرىسى يىگىرمە كۈنلۈك يولدۇر . ئىسسىقكۆلنىڭ سۇيىنىڭ ھېچ يەرگە ئايىغى چىقمايدۇ ، چۈنكى ئۇنىڭ تۆت ئەتراپى تاغدۇر . ئىسسىقكۆلگە كىرىۋاتقان مۇشۇنچىۋالا سۇلارنىڭ ھەممىسى تاتلىق ۋە لەززەتلىك

---

① فەرسەڭ — «فەرسەخ»مۇ دېيىلىدۇ . ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكى ، بىر فەرسەڭ 6.24 كىلومېتىرغا توغرا كېلىدۇ .

② ئەتىل — ھازىرقى رۇسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدىكى دەريا ، ۋالداي ئېگىزلىكىدىن باشلىنىپ كاسپى دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

③ قۇلزۇم — ياۋروپا ،ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى كاسپى دېڭىزى بولسا كېرەك (مۇھەررىردىن) .

④ ئىسسىقكۆل — ھازىرقى قىرغىزستان تەۋەسىدىكى تەڭرىتاغ ئارىسىدىكى كۆل (مۇھەررىردىن) .

سۇ بولسىمۇ، كۆلگە كىرىش بىلەنلا شۇ دەرىجىدە ئاچچىق بولىدۇكى، ئۇنىڭدا مۇتلەق تاھارەت ئالغىلى بولمايدۇ، ئەگەر ئۇنىڭدىن كۆزگە ياكى ئېغىزغا بىرەر تامچە كىرىپ كەتسە ئېچىشتۇرىدۇ. لېكىن، ئۇ سۇ ناھايىتى ساپ ۋە پاكىز بولۇپ، ئۇنى چىنە ياكى كاسىغا ئالسا، ئۇنىڭ ئەسلا دۇغى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ناھايىتى گۈزەل ۋە يېقىملىق دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ چېچەكلەر بەك كۆپ، ئىنتايىن خۇش ھاۋالىق. تاغ ۋە سەھرالىرىدا كېيىكلەر، رەڭگارەڭ قۇشلار ۋە ھەر خىل جانىۋارلار تولا، موغۇلىستان ئېچىدە ئۇنىڭدەك خۇش ھاۋا جاي كەم.

لېكىن، تارىخىڭ (ھىجرىيە) 916 ـ يىلى[1] دىن بۇيان قىرغىزلارنىڭ زىيان ـ زەخمىتى تۇپەيلىدىن ھېچبىر موغۇل موغۇلىستاندا تۇرالمىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، تارىخىڭ (ھىجرىيە) 928 ـ يىلى[2] بولغاندا خانىڭ ئالىي ھىرىسمەنلىكى ۋە ھىممىتى موغۇلىستانىنى تىزگىنلەشكە ئىشلىتىلدى. تۆۋەندە تەپسىلاتى زىكىر قىلىنغۇسىدۇر.

ئاتمىش توققۇزىنچى باب

ئەسلىي ھېكايەتنىڭ داۋامى

بىلمەك كېرەككى، خانىڭ يۇكسەك ھىممىتى ۋە ئالىي ھىرىسمەنلىكى دائىم ئىككىلا سائادەتمەن كۆزلىرىنىڭ ئۇ دۇنيالىق ئالىي دەرىجىلەر بىلەن يورۇق ۋە بۇ ئالەملىك يۇكسەك مەرتىۋىلەر بىلەن روشەن بولۇشىنى مەقسەت قىلاتتى. ھەرقانداق كىشىدە

① ھىجرىيە 916 ـ يىلى مىلادىيە 1510 — 1511 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.
② ھىجرىيە 928 ـ يىلى مىلادىيە 1521 — 1522 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

يۇكسەك تۇغما تەبىئەت ۋە مۇبارەك ئىرسىي قابىلىيەت بولسا ، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بىرى بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالمايدۇ . ھەر كىشى بۇ دۇنيادا ياخشى نام قالدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشسا ، ئۇنىڭ شاراپىتى بىلەن ئۇ ئالەمنىڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى كۆزلەيدۇ . بۇ ئىككى دۆلەت پۇتكۇل خالايىقنى ئادالەت بىلەن ئارام تاپقۇزۇش ، توپىلاڭ ۋە بالا ـ قازالارنى غەزەپ ۋە سىياسەت بىلەن تەرتىپكە كىرگۈزۈش ئارقىلىق مۇيەسسەر بولغۇسى .

بۇ مۇقەددىمىدىن مەقسەت شۇكى ، ئادالەت يوسۇنىدا ئۇلارغا كېپىل بولۇش خانىنىڭ زىممىسىدە بولغان بۇ خالايىقنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنىڭ سانى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، كاشغەرنىڭ تاغ ۋە ياپلاقلىرى تارلىق قىلدى . شۇڭا ، خالايىقنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن خانىنىڭ كۆڭلىگە موغۇلىستاننى تىزگىنلەش ھەۋىسى چۈشتى . يەنە قىرغىزلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىمان ئەركانلىرىدىن ئۇزاقتا ۋە دىيانەت ئەھلىلىرىنىڭ سىرتىدادۇر . تۈركىستان ، شاش ۋە فەرغانە ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭلىرى تۈپەيلىدىن پەرىشان ۋە پاراكەندە ئىدى . گەرچە ئۇ ۋىلايەتلەر ئۆزبېك شەيبانىيلارنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ ، خان بىلەن ئۆزبېك شەيبان كونا دۇشمەن بولسىمۇ ، ئەمما خانىنىڭ ھېسسىياتىدا ئىسلامنى ھىمايە قىلىش ۋە مۇسۇلمانلارغا مېھىر ـ شەپقەت قىلىش تۈيغۇسى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ، قىرغىزلارنىڭ ئۇ مۇسۇلمانلارغا ئازار ۋە كۈلپەت يەتكۈزگەنلىكى خانغا بەك ئېغىر كېلەتتى . خان ھەمىشە ھېچبىر مۇسۇلمانغا زىيان ، ھېچبىر كۈپپارغا پايدا يەتمىسە ، بەلكى مۇسۇلمانلار مەنپەئەتلەنسە ، كۈپپارلار دەپئى قىلىنسا ، دەپ ئارزۇ قىلاتتى . بۇ ئالەمنىڭ ياخشى نامى ۋە ئاخىرەتنىڭ تەييارلىقىنى مۇشۇ ئىككى ئىشتىن ئۈمىد قىلاتتى ، ئاللا ياخشى ئەجىر بەرگەي . نەزم :

ئىلاھاكى ، بۇ خانغە قىلغىل ئەتا ،
ئىنايا تۇ ئەلتافى بىئىنتىھا .

كى ئەدلى بىلە ئالەم ئاباد ئېرۇر ،
خەلايىق ئەمىنۇ دىلى شاد ئېرۇر .
ئانىڭ جۇملە جۇرمىنى بەرباد قىل ،
ھەمە خەيرى ئەئمالىن ئاباد قىل .
ئەزىز ئەيلەدىڭ چۇن بۇ دۇنيا ئارا ،
ئەزىز ئەت ئانى داغى ئۇقبا ئارا .

مىرزا ئەلى تاغاي ، خاجە ئەلى باھادىر ۋە باشقا كۆپ سانلىق ئەمىرلەر بابا سۇلتان تەرەپتە تۇرۇپ ، قىرغىزلارنىڭ ۋە موغۇلستانىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنىڭ بابا سۇلتانغا تەئەللۇق بولۇشى ئۈچۈن سەۋەبكارلىق قىلاتتى . چۈنكى ، بابا سۇلتانىنىڭ ئاتىسى خەلىل سۇلتان قىرغىزلارنى ئىدارە قىلغانىدى ، شۇڭا ئۇلار بۇ ئىشقا بابا سۇلتان ئەڭ ھەقلىق ۋە مۇناسىپ دەپىشەتتى . پەقەت يالغۇز تاغاملا رەشىد سۇلتان تەرەپدارى بولۇپ ، خانىنىڭ ئوغلى بولغان رەشىد سۇلتاننى بۇ مۇھىم ۋەزىپىگە ئىگە بولۇشنى ئۈنىتۈغا مۇقەررەرلەشتۈردى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىق ۋە سەۋەبكارلىقلارنى كۆرسەتتى . گويا كى **مىسرا :**

بەلايى راست قىلدىم مەن ئۆزۈمگە ،

دېگەن مەزمۇن شۇ بولدىكى ، يامانلىق ئويلىغانلار ئەزىز ۋە ئەتىۋارلىق بولۇپ ، دۆلەتنى ئويلىغانلار قەدىرسىز ۋە خارۇزار بولدى .

قىسقىسى ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 928 ـ يىلى ھەزرىتى خان رەشىد سۇلتاننى تۇرلۇك شاھانە ئىلتىپاتلار ، ھەر خىل جاھاندارلىق ئەسلىھەلىرى بىلەن ئىززەت ـ ئىكرامىلارغا ئىگە قىلدى ، مىرزا ئەلى تاغاينى ئۇلۇسبېگلىك مەنسىپىگە تەينىلىدى ؛ مۇھەممەد قىرغىزنى قىرغىزلارنىڭ ئەمىرى قىلىپ بەلگىلىدى ۋە

قاماقتىن چىقىرىپ رەشىد سۇلتانغا قوشتى ؛ موغۇللارنىڭ ھەربىر گۈرۈھىدىن ئېتىبارلىق ئەمىرلەر ۋە رۇستەم سۇپەت باھادىرلارنى ئىلغاپ ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلدى . **نەزم :**

سىپاھى ئىدى بىھىسابۇ شۇمار ،
ھەمە تىغدارانۇ خەنجەرگۈزار .

خانلىق مەرتىۋىسىنى تەنتەنە قىلغۇچى ئەسۋابلار ۋە سۇلتانلىق سەلتەنىتىنىڭ دەبدەبىسىنى نامايىش قىلغۇچى ئەسلىھەلەر جۇملىسىدىن تۇغ ، ناغرا ، كاناي ، ئەلەم ۋە باشقا زۆرۈر كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەييار قىلدۇرۇپ بەردى ؛ لەشكەرلەرگە زىياپەت بەردى ۋە ھەممىسىنى تۇرلۇك ئىلتىپاتلار بىلەن ئەزىز ۋە مۆھتىرەم قىلدى . خان جاھاندارلىققا ئاساس ۋە ھۆكۈمدارلىققا سەۋەب بولغۇچى ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى راۋان ۋە پاساھەتلىك ئۇسۇللار بىلەن بايان قىلدى .**نەزم :**

تەلەب قىلماغىل غەيرى نامى نىكۇ ،
كى باقىي قالۇر دەھرى فانىيدا بۇ .
نىيەت ئەيلەسەڭ ھەر نېچۇك ئىش ئەگەر ،
رەئىييەت سەلاھىغە قىلغىل نەزەر .
بۇ سۆزلەرنى مەندىن ئىشىت ، ياد قىل ،
بۇلۇر بەخت ياربىڭ ، دىلىڭ شاد قىل .

بۇ پەندۇنەسىھەت جاۋاھىرلىرى رەشىد سۇلتاننىڭ قۇلىقىغا ئورۇنلاشمايتتى ، گويا كى مۇنۇ مىسرادا ئېيتىلغىنىدەك ، **مىسرا :**

رىندلەرگە يەل ئېرۇر پەندۇ نەسىھەت قىلماق ،

ھەر ھالدا ئاشۇ پەندۇنەسىھەت تۇگىگەندىن كېيىن ھەممە ئەمىر ۋە لەشكەرلەرنىڭ يۈرۈش قىلىشىغا رۇخسەت بېرىلدى . رەشىد

سۇلتان ماڭار ۋاقتىدا خان پەقەت مۇھەممەدھەيدەرگە پەرمان قىلىپ : «سەن رەشىد سۇلتاننىڭ بېلىگە شەمشەر ۋە تەركەش باغلاپ ئېتىغا مىندۇرگىن ، بۇ ئۇنى مۇبارەكلەش بولسۇن . ئۇ ساڭا شاگىرت بولسۇن ، سەن ئۇنىڭغا ئۇستاز بولغىن» دېدى . نەزم :

كىمگەكىم ئوق ئاتىشنى ئۆرگەتتىم ،
مېنى ئاخىر نىشانە ئەيلەدى ئول .

ئۇنىڭغا گۇزەل ۋە مۇلايىم ئەخلاق ۋە شىددەتلىك ئۇرۇش ئەسۋابلىرى ھەققىدە شۇنچە تەلىم بەرگەنىدىم . مىسرا :

دۇرۇستىيۇ نەرمى بەھەم خۇب ئېرۇر .

روھنى قۇۋۋەتلەندۇرگۈچى مۇفەررىھمۇ دورىلارنىڭ ئاچچىقلىقى بىلەن شېكەرنىڭ تاتلىقلىقى ئارىلاشمىسا ، مىزاجغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ . ئەمما ، بۇ بايان قىلىنغان ئىككى خىل مەزمۇندىن ئالدىنقىسىنى يېقىن تۇغقانلارغا ، كېيىنكىسىنى ياتلارغا ئىشلەتتى .نەزم :

ھەر تەرەف نەچچە سەبۇكەش باردۇرۇر بۇ دەيرئارا ،
تەگدى ئەمماكىم سەبۇيۇمغە مېنىڭ سەڭگى جەفا .

قىسقىسى ، رەشىد سۇلتان يۇقىرى دەبدەبە ۋە ھەيۋەت ـ ھەشەمەت بىلەن يولغا راۋان قىلىندى ، خانمۇ كاشغەرگىچە ئۇزىتىپ باردى .نەزم :

رەۋان بولدى شەھزادەئى كامكار ،
رەفىقى بولۇپ ئەۋنى پەرۋەردىگار .

ئۇلار موغۇلستانغا بارغاندىن كېيىن مۇھەممەد قىرغىز ئىلگىرى يۈردى . قىش يېقىنلاشقاندا موغۇلستان سەھراسىغا يېتىپ باردى ، قىش بولغاندا قۇچقار[1]دا قىشلىدى .

يەتمىشىنچى باب

خانىنىڭ تەۋبە ۋە پۈشايمان قىلغانلىقىنىڭ بايانى

خانىنىڭ تەۋبە ۋە پۈشايمان قىلغانلىقى ئەپۇچان ، ئۇلۇغ ، قۇدرەتلىك ۋە نۇقسانسىز بولغان ھەزرىتى تەڭرىنىڭ ئىلتىپات ۋە مەرھەمەتلىرىنىڭ باشلىنىشى ئىدى . رەھىم ـ شەپقەتلىك ھەزرىتى پەرۋەردىگار ئىلتىپات ھۆكۈمى بولغان مۇقەددەس قۇرئاندا : «ئاللاغا سەمىمىي تەۋبە قىلىڭلار»[2] دەپ پەرمان قىلغان . مېھرىبان ئاللانىڭ ئەنە شۇ بويسۇنۇش زۆرۈر بولغان پەرمانىنىڭ ھۆكۈمى بويىچە مۆمىنلەرگە تەۋبە لازىم ۋە زۆرۈردۇر . «تەۋپىق ئەزىز نەرسە ، ئۇ ئەزىز بەندىلەرگىلا بېرىلىدۇ» دېگەن ھۆكۈمنىڭ تەقەززاسى بىلەن بۇ سائادەت ھەرقانداق قولى قىسقا كىشىگە مۇيەسسەر بولمايدۇ . ئەگەر ئۇ سائادەتمەن كىشىنى تەقدىر ھىدايىتى ۋە ئەزەل مۇۋەپپەقىيىتى قوللىغان بولسا مۇيەسسەر بولار . نەزم :

---

① قۇچقار — ھازىرقى مەركىزىي ئاسىيادىكى چۆ دەريانىڭ باش ئېقىنلىرىنىڭ بىرى (مۇھەررىردىن) .

② «قۇرئان كەرىم» ، 66 ـ سۈرە تەھرىم ، 8 ـ ئايەتنىڭ باش قىسمى .

ئەيكى ، فەزلىڭ دەستىگىرىدۇر ، ماڭا بول دەستىگىر ،
ئۆز ئۆزۈمدىن سىير بولدۇممەن ، ماڭا بول دەستىگىر .
تا قاچانغە تەگرۇ تەۋبە قىلغامەن ، سىندۇرغامەن ،
بەرگۈچى ، سىندۇرغۇچى سەنسەن ، ماڭا بول دەستىگىر .

ئەگەر ھەرقانداق بەختىيار كىشىگە بۇ سائادەت نېسىپ بولسا ، بۇ تەڭرى دەرگاھىنىڭ زور مۇھەببىتى ۋە كاتتا ئىنايىتىدۇر .
نەزم :

بۇ كۈشايىشدۇر ، ئانى بىلمەيىن ئەتمە كەج گۈمان ،
يەك قەبۇلۇمىزدۇر ئولكىم ، سېنى تارتادۇر بۇ يان .

خانىنىڭ مۇبارەك ئەھۋالى بۇ ھالغا مۇۋاپىق ۋە بۇ ماقالغا لايىق بولۇپتۇ .
يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، شارابخورلۇققا خانىنىڭ رىغبىتى شۇ دەرىجىدە ئۈستۈن ئىدىكى ، مەسلەن ، چۈشىدە ھوشيارلىقنى چۈشىسىمۇ ، «تەبىر چۈشىنىڭ ئەكسىچە بولۇر» دېگەن ماقالنى ئۆز ئەھۋالىغا لايىق دەپ قاراپ ، ئۇ چۈشكە مەستلىك تەبىرىنى بېرەتتى ، **نەزم :**

ئىچكۈچە جامى ئەجەل كۆڭلۈمدە ئول ساقىيدۇرۇر ،
تولغۇچە پەيمانىم ، ئول ساقى بىلە باقىيدۇرۇر .

خانىنىڭ بۇ ئادەتنى تاشلىشى ھەرگىز كىشىنىڭ تەسەۋۋۇرىغا كەلمەيتتى . ئەمما ، مېھرىبان تەڭرىنىڭ ئاتا قىلغان مۇۋەپپەقىيىتى ۋە پاك پەرۋەردىگارنىڭ بەخش ئەتكەن ھىدايىتى يېتىش بىلەنلا ، سائادەت قوللىرى پاسقلىق ياقىسىنى پارە ـ پارە قىلدى ، خان پۈتكۈل ئىچىملىكتىن تەۋبە قىلدى . **نەزم :**

ھەزار شۈكرىكى ، قىلدى غەفۇر ئانى مەغفۇر ،
ئۇقۇدى «تۈبۇ ئىلەللاھى»[1] نى لەبى ھۇر .

بۇ تەۋبە بارلىق مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىشتىن قىلىنغان بولۇپ ، تېخى تولۇق تەۋبە ئەمەس ئىدى . بارلىق مەنئى قىلىنغان قىلمىشلاردىن قىلىنغان تەۋبە ئاندىن تولۇق ۋە مۇكەممەل تەۋبە بولىدۇ . بۇ تەۋبەنىڭ تارىخى «تۈبۇ ئىلەللاھى تەۋبەتەن» (توبوالى الله توبه — تەڭرىگە تەۋبە قىلىڭلار) دېگەن ئايەتنىڭ «تەۋبە» سۆزىدىكى ئاخىرقى ئىككى ھەرپ «بە» ۋە «ھى» نى كىرگۈزمەي ھېسابلىغاندا ھاسىل بولاتتى[2] . خان بۇ ۋەقەدىن يەتتە يىل كېيىن تەۋبىنى تولۇقلىدى . يەنى ھەزرىتى مەخدۇم — تەڭرى ئۇنىڭ قەبرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي — نىڭ ھوزۇرىدا تەۋبە قىلىپ ، پۈتكۈل نەھي قىلىنغان (توسۇلغان) ئىشلاردىن ياندى . بۇ ۋاقىتقا نىسبەتەن «تۈبۇ ئىلاللاھى تەۋبەتەن» دېگەن ئايەت تولۇق ھالەتتە تارىخ بولدى[3] ، بۇ ئاجايىپ مەنە ۋە غارايىب لەتىپىدۇر .

بۇ ئىخچام بايانىنىڭ تەپسىلاتى شۇكى ، رەشىد سۇلتان موغۇلىستانغا يۈرۈش قىلغان شۇ باھارنىڭ ئاخىرقى زېمىستانىدا خان ياڭىھىساردا ئىدى . تاغام خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە بىللە ئىدى ، پەقەر يارىكەندتە ئىدىم . خان بۇ ئىشنى ماڭا كۆپ قېتىم سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى : «سەييىدمۇھەممەد مىرزا بىلەن ياڭىھىساردا ئىدۇق ، بىر كېچە مەيخورلۇق قىلدۇق . تۇن ئاخىرلاشقاندا خاتىرەمگە يەتتىكى ، نەزم :

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 66 ـ سۈرە تەھرىم ، 8 ـ ئايەتنىڭ باش قىسمى .

② «قۇرئان كەرىم» ، 66 ـ سۈرە تەھرىم ، 8 ـ ئايەتتىكى بۇ ھەرپلەرنىڭ سانى ئەبجەد ھېسابى بويىچە جەملىنىپ ، ئۇنىڭدىن «ب» ۋە «ھى» ھەرپلىرىنىڭ ۋەكىللىك سانى چىقىرىۋېتىلسە ، ھىجرىيە 928 ـ يىلى (مىلادىيە 1421 — 1422 ـ يىللىرى) كېلىپ چىقىدۇ .

③ بۇ ئايەت ئەبجەد ھېسابى بويىچە ھىجرىيە 935 ـ يىلى (مىلادىيە 1428 — 1429 ـ يىللىرى)نى ئىپادىلەيدۇ .

تۇن مەستۇ سەھەر مەستۇ ھەمە كۇندە خۇمار،
ئەۋقاتى شەرىق تۇرفە زايىئ كېچەدۇر .

ئەمدى ھوشيار بولىدىغان ۋاقتىك يەتتى . بۇ نالايىق قىلىقلىرىڭنى تاشلىغىن ، ئالەمنىڭ پەرۋىشچىسى بولغان تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بەندىلىك كەمىرىنى بېلىڭگە مەھكەم باغلىغايسەن . بۇ نىيەت كۆڭلۈمدىن ئورۇن ئالدى ، يەنە ئىككىلىنىپ : «بۇ خىياللىرىم مەستلىكىنىڭ ئالامىتى بولسا كېرەك ، ھالبۇكى بۇ ئەيش ـ ئىشرەتسىز ھاياتلىقتىن نېمە لەززەت ، نېمە ھوزۇر بولسۇن ؟ » ، دەپ ئويلاپ مۇشۇ خىيال بىلەن ئۇيقۇغا كەتتىم . بىر چاغدا خۇمارىدىن يىلاندەك تولغانغان ھالەتتە ئويغاندىم ، خۇمارنى بېسىش ئۈچۈن شاراب تەلەپ قىلغانىدىم ، ھازىر قىلىشتى . شۇ چاغدا كېچىدىكى نىيىتىم ئېسىمگە چۈشتى . دەرھال سەييىد مۇھەممەد مىرزىنى چاقىرتىپ ئۇنىڭغا : «بۇ مەيخورلۇقتىن كۆڭلۈمگە مالاللىق يەتتى . تەۋبە قىلىشنى خالايمەن » دېدىم . شۇ چاغدا سەييىدمۇھەممەد مىرزا زار ـ زار يىغلىغانچە سۆز باشلىدى : «ئەي ساھىبقىران سۇلتان ، ئەي سائادەت نىشانلىق خان ، بۇ دۇنيادا ھېچبىر پايدىسى ، ئاخىرەتتە ھېچبىر ياخشىلىقى بولمىغان ، بەدەننىڭ ساغلاملىقىغا ئۇنىڭدىن تۇرلۇك زىيانلار ۋە ئەقىلنىڭ پاكىز ئەينىكىگە شۇنىڭدىن يۇز قىسما كىر ۋە توزانلار يېتىدىغان ، ئىسلام دىنىدا ھارام قىلىنغان ، خالايىق ئارىسىدا يامان ئاتاقىقا سەۋەبچى بولىدىغان بۇنداق ئادەتنى تاشلاش لازىم ، بەلكى زۆرۈردۇر . بۇنداق نالايىق قىلىق ۋە يېقىمسىز ئادەت بىلەن شۇغۇللىنىش ھەرىتىڭزگە قانداقمۇ لايىق كەلسۇن ؟ ! كۆڭلۈم سىزنى بۇ قىلىقتىن توسۇشقا كۆپ قېتىم مايىل بولغان ، تىلىم بۇ ئەرزىمنى سەمىڭزگە سېلىشقا ھەمىشە تەلەپكار بولغان بولسىمۇ ، لېكىن مۇڭاپىق ۋاقىت بولمىغانلىقى ۋە ئەدەپ قاراۋۇلىنىڭ يول بەرمەسلىكى تۈپەيلىدىن ، ئاغزىمغا سۇكۇت تامغىسىنى بېسىپ يۈرۈڭاتقانىدىم . مانا ھازىر تەڭرىنىڭ ئىنايىتى

ۋە تەقدىرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بۇ ياخشى نىيەتنىڭ مۇبارەك كۆڭلىگىزگە سىلىپتۇ . مۇبارەك بولسۇن ، پۈتكۈل ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى ھەققى ، بۇ جەھەتتە تەخىر قىلماڭ ، بۇ ئىشنى كەينىگە تارتماڭ ، بۇنداق سائادەت ۋە بەخت ـ دۆلەتنى قولدىن بەرمەڭ ، دېدى ۋە تەۋبە قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ ناھايىتى كۈچەپ تەكىتلىدى . شۇڭا ، دەرھال چىن كۆڭلۈمدىن تەۋبە قىلدىم ، مەجلىس ئەھلىگە رۇخسەت بەردىم . ھەر قايسىسى بىر تەرەپكە بېرىپ بۇ ئىشقا ئۆزلىرى مەشغۇل بولۇشتى ، مەن ئۆزۈم تەۋبە قىلىپ بۇ تالايىق ئادەتنى تاشلىدىم . **نەزم :**

بىرى غايىب ئۆزدىن ، بىرى نىم مەست ،
بىرىسى غەزەل قېچىرىپ مەيپەرەست .
مۇغەننى سالىپ ھەر تەرفدىن خۇرۇش ،
كى ساقى ئۇرۇپ ھەر تەرەف باڭى نۇش .»

خان بۇ ۋەقەنى پەقىرگە ئەنە شۇنداق بايان قىلاتتى . تاغامنىڭ يەسەۋىيىە شەيخلىرىنىڭ تەرىقىتىگە كىرگىنىگە نەچچە مۇددەت بولغانىدى . شۇڭا ، تەقۋادارلىق ، سالىھلىق يولىنى تۇتقانىدى . خانىنىڭ بۇ ئادەت ۋە قىلىقىدىن ناھايىتى مالال ۋە پەرىشان بولۇپ يۈرۈۋاتاتتى . خان بۇ مەسىلىھەتنى ئارىغا سالغاندا ، تاغام خانىنى تەۋبە قىلىش يولىغا ھەدۋەھىسابسىز ۋە چەكسىز تەرغىب قىلدى ، خانمۇ تەقدىر سائادىتىنىڭ ياردىمى بىلەن دەرھال تەۋبە قىلىپ ، مەجلىس ئەھلىنىڭ ھەربىرىگە : «ئەمدى ھەرقايسىڭلار بىر تەرەپكە بېرىپ ئۆز ئەھلىڭلار بىلەن بەزمە تۈزۈڭلار ، بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ بىلەن بۇنداق بەزمە تۈزۈش ئۇمىدىنى ئۈزۈڭلار !» دەپ پەرمان قىلدى ـ دە ، بەزمە ـ سۆھبەت ئەسۋابلىرىنى سۇندۇردى . **نەزم :**

ئۈزۈپ ، سىندۇرۇپ چەڭ ئىلە تارنى ،
بەدەر قىلدىلار ئەھلى مەيخارنى .

كى مەيخانەڭۇ كۈفنى سىندۇردىلار ،
كەدۇلارغە جۇملە شىكەست ئۇردىلار .

دېمەك ، تەقۋادارلار جەلپ قىلىندى ، پاسىقلار نائۇمىد بولدى ، سالىھلار تائىپىسى ئەزىز ۋە مەقبۇل ، ئالىملار پىرقىسى مۆھتىرەم ۋە سۆيۈملۈك بولدى ؛ زاھىتلار ۋە ئىبادەت قىلغۇچىلار كەرەملىك تەڭرىتائالا ھۇزۇرىغا شۇكۇر - سانا ئېيتىشقا مەشغۇل بولدى ؛ دېھقانلار ۋە پۇقرالار ھاجەتمەنلىك يۈزلىرىنى يەرگە قويدى ، دۇئا قوللىرىنى ئاسمانغا كۆتۈردى . خان ئۆتكەن ئۆمرىنى شارابخورلۇق بىلەن كەچۈرگىنىگە پۇشايمان قىلىپ ، كېچە - كۈندۈز «ئەستەغفۇرۇللاھ» (ئەي تەڭرىم ، كەچۈرگەيسەن) ۋە «تەۋبۇن ئىلەيھى» (تەۋبە قىلدىم) دېگەن سۆزنى تىلىدا تەكرارلايتتى . نەزم :

جەۋانىكى مەست ئېردى پىنداردىن ،
قارىلار كەبى قاچتى ئەغيارىدىن .

ئەنبىيالارنىڭ خاتىمىسى بولغان ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۆجىزىلەرنى بايان قىلغۇچى تىلى بىلەن گۆھەرلەر چېچىپ ئېيتقان : «ئادەملەر ئۆز پادىشاھلىرىنىڭ دىنىغا ئەگىشىدۇ» دېگەن شەرەپلىك ھەدىسنىڭ تەقەززاسى بىلەن ، پۇتكۇل خالايىقتا تەۋبە قىلىش مايىللىقى ۋە ئىبادەت يولىغا كىرىش قىزغىنلىقى كۈچەيدى . مەيخانا ئىشكى ئېتىلدى ، مەسچىت دەرۋازىسى ئېچىلدى . سالىھلىق دەۋرىدىن زېمىندىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى ، مېھرىبان تەڭرىنىڭ رەھمىتى ئاسماندىن زېمىنغا چۈشكىلى تۇردى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە ئۇنىڭ ھۆرمەتكە لايىق ئائىلىسىنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن بۇنىڭ ئەجىر - ساۋابىنى پاك ۋە مۇقەددەس تەڭرى ئاشۇ خانىنىڭ جەننەتكە سازاۋەر پاكىز روھىغا گۈزەل چېھرە بىلەن ئاتا قىلغاي ۋە ئۇ ئالەملىك مەرتىۋىسىنى ئەلا دەرىجىگە يەتكۈزگەي .

يەتمىش بىرىنچى باب

خانلىك سەلتەنەتنى تاشلاپ دەرۋىش بولماقچى بولغانلىقى ۋە بۇنىڭغا مۇۋاپىق بولالمىغانلىقى ، بۇنىڭ سەۋەبىنىڭ بايانى

ۋاقتىكى ، خان تەۋبە قىلىش شەرىپىگە ئېرىشىپ «ئاللا ھەقىقەتەن تەۋبە قىلغۇچىلارنى دوست تۇتىدۇ»[1] دېگەن ئايەتتىكى شەرەپلىك زاتلار قاتارىغا كىردى ، ئۇنىڭدىن كېيىن موغۇلىستانغا چىقتى ۋە قۇچقاردا رەشىد سۇلتان بىلەن كۆرۈشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزى قۇچقاردا قېلىپ رەشىد سۇلتاننى ئەمىرلىرى ۋە مۇھەممەد قىرغىز بىلەن بىللە موغۇلىستانىنىڭ ھەممە ئەتراپىنى تىزگىنلەپ ، چېچىلىپ كەتكەنلەرنى يىغىشقا ئەۋەتتى . خان كۆڭلىنى پۈتكۈل قىرغىزلاردىن خاتىرجەم قىلدى ، باھار ۋاقتىدا خان كاشغەرگە يېنىپ كەلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى خان موغۇلىستانىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن موغۇلىستانغا كېلەتتى ، ئىككىنچى يىلى باھار ۋاقتىدا خان يەنە كۆچۈپ چىقتى ، كۆپىنچە موغۇل ئۇلۇسىمۇ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كۆچۈپ بېرىۋاتاتتى . قىشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە خان ئەھلى ئايالىنى موغۇلىستاندىكى قۇچقاردا قويۇپ ئۆزى ياركەندكە قايتتى .

بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى :

خان تەۋبە قىلغاندىن كېيىن سوپىلارنىڭ كىتابلىرىنى تولا مۇتالىئە قىلاتتى ، سۆزلىرىگە كۆپ دىققىتىنى ، ئوي - پىكرىنى

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 - سۈرە بەقەرە ، 222 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

سەرپ قىلاتتى ۋە ئۇنىڭدىن ئىنتايىن تەسىرلىنەتتى ، جۇملىدىن [ئۇلارنىڭ خوجىسى] ھەزرىتى شەيخ [ئەبۇلقاسىم] جۇنەيد باغدادى — ئۇ ئەزىزنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — «تەزكىرەتۇس ـ سالىھىن» (سالىھلار ھەققىدە ئەسلىمە) ناملىق كىتابىدا ئېيتقان : «ئاللانىڭ قوشۇنلىرىدىن بولغان قوشۇن» دېگەن لەتىپىنى كۆرۈپ ، خاندا چوڭ تەسىرات پەيدا بولدى . خان ھەمىشە تەسەۋۋۇف كىتابلىرىنى كۆرۈشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى ، سوپىلارنىڭ نازۇك سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنىغا يېتەتتى .

بىر كۈنى ھەزرىتى خاجەئى بۇزرۇك [بەھائىددىن نەقشىبەندى] — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نىڭ «مەقامات» لىرىنى مۇتالىئە قىلىپ كۆرۈۋاتاتتى . ھەزرىتى خاجەئى بۇزرۇك مۇنداق دېگەندى : «ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا جېنىم قۇلىنىغا شۇنداق بىر نىدا كەلدىكى : ‹ئەي بەھائىددىن ، بۇ يولغا قانداق كىرىسەن ؟ بۇ كىرمەك مەن ئېيتقان بويىچە كىرمەكتۇر . › مەن بۇ نىداغا جاۋاب بېرىپ : ‹ئۇنداق ئەمەس ، مەن ئېيتقان بويىچە بولسۇن › دېدىم . دېمەك ، نەچچە نۆۋەت شۇنداق نىدا كەلدى ، مەنمۇ ئاشۇ جاۋابنى بېرەتتىم . ئاخىردا : ‹شۇنداق بولسۇن › دەپ خىتاب كەلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يولدا تىرىشچانلىق قىلدىم .»

خان «مەقامەت» ئىچىدە بۇ ئاجايىپ ھېكمەتنى كۆردى ، بىللە ئولتۇرغان كىشىلەر : «ھەزرىتى خاجەئى بۇزرۇكنىڭ ھىممەت ۋە شىجائەتلىرى ئاجايىپ يۇقىرى ئىكەن» دېيىشتى . خان بولسا : «ھەزرىتى خاجەئى بۇزرۇكنىڭ ئاجىزلىقى ۋە موھتاجلىقى ئاجايىپ زىيادە ئىكەن» دېدى . بىللە ئولتۇرغانلار ھەيران قىلىپ بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى شەرھلەپ بېرىشنى ئۆتۈندى . خان بايان قىلىپ : ‹ئۇنداق ئەمەس ، مەن ئېيتقان بويىچە بولسۇن › دېگىنى ، يەنى مەن بىر ئاجىز بەندىمەن ، بۇ يولغا پاك ۋە بۇيۇك تەڭرىنىڭ پەرمانى بويىچە كىرىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن . ئەگەر ئۆز قۇدرىتىمنىڭ يەتكىنى بويىچە كىرسەم قوبۇل بولىدىغان بولسا كىرەلەيمەن ، ئۇنداق بولمىسا ئىنتايىن ئاجىز بولغانلىقىم ئۈچۈن

بۇ يولغا كىرەلمەيمەن ، دېگەنلىك بولىدۇ » دېدى .

بۇ سۆزلەرنى قىلىشتىن مەقسەت شۇكى ، سوپىلار — تەڭرى ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — نىڭ سۆزلىرىنىڭ تېگىگە خانىنىڭ پەمى ناھايىتى بەك يېتەتتى ۋە خان بۇ جەھەتتە كۆپ تەسىر پەيدا قىلاتتى .

خان تەسەۋۋۇف كىتابلىرىنى كۆرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئېنىق بىلدىكى ، تاكى بىر كامالەتكە يەتكەن پىرنىڭ خىزمىتىدە بولمىغۇچە بۇ سائادەتكە مۇيەسسەر بولغىلى بولمايدىكەن : شۇڭا ، خانىنىڭ دۇنيادىن ۋە سەلتەنەت ئىشلىرىدىن كۆڭلى سوۋۇدى ، كۆڭلى دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى . كۆپ ۋاقىتلاردا خىلۋەتتە ئولتۇرۇپ پېقىرلىق تەرىقىتىنىڭ سۇلۇكلىرى ھەققىدە سۆھبەتكە مەشغۇل بولاتتى ، ھەر خىل كىشىلەرنى سۆھبىتىگە قاتناشتۇرمايتتى .

خانىنىڭ سۆھبەتداشلىرىدىن بىرى تاغام — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — ئىدى . ئۇ يەسەۋىيە تەرىقىتىگە كىرگەن بولۇپ ، ئاشۇ سىلسىلە بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتاتتى ، شۇبھىلىك غىزالاردىن پەرھىز قىلاتتى . خان كۆپ ھاللاردا تاغام بىلەن ھەمسۆھبەت بولاتتى . خانىنىڭ يەنە بىر سۆھبەتدىشى — خانىنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى شاھمۇھەممەد سۇلتان بولۇپ ، خاجە ھىرىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى . ئۇنىڭ ئەسلىمىسى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى . پەقىر مۇھەممەدھەيدەرگىمۇ سېپىنىڭ ئاخىرىدا ئورۇن تېگەتتى ، ئۇ سۆھبەتكە كىرەلەيدىغان بۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى يوق ئىدى .

خالايىق بۇ ھەقتە ھەر قىسما پىكىرلەرنى قىلاتتى ، ھەر خىل تەبىرلەرنى ئېيتىشاتتى : «خانىنىڭ بۇ سۆھبىتىگە بۇ تۆتەيلەندىن باشقا ھېچ كىشى قاتناشتۇرۇلمىدى ، ئېھتىمال خان بۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىۋاتسا كېرەك » دەپ گۇمان قىلىشاتتى . **نەزم :**

مەن غەمىڭ بىرلە ، ۋەلى خەلق گۇمان ئەيلەركىم ،
ئۆزلەرىدەك مەگەر ئەندىشەئى ئالەم قىلامەن .

ئاخىردا مەسلىھەت شۇنىڭغا قارار تاپتىكى ، خان يارىكەندكە قايتىپ قېرىندىشى ئەمىن خاجە سۇلتاننى ئاقسۇدىن ئېلىپ كېلىپ پادىشاھلىققا ئولتۇرغۇزماقچى ، پۈتكۈل ئۇلۇسنىڭ ئۇنىڭغا تاپشۇرماقچى بولدى . خان خىلۋەتتە يەككە - يېگانە ئىبادەتكە مەشغۇل بولماقچى بولدى ، تەخىرىتائالا بىر مۇكەممەل پىرى كامىلىنىڭ خىزمىتىگە يەتكۈزگەي ، دەپ كېڭەشتى . بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەج سەپىرىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن كېتەرلىك جابدۇقلارنى تەييارلاپ قويغانىدى ، يەنە قالغان زۆرۈر لازىملىق سەپەر ئەسۋابلىرىنى تەييار قىلىپ ھەمراھلارنى تاللىماقچى بولدى . تاغام ھاياتلا بولىدىكەن ، خانىنىڭ خىزمىتىدە بولىدىغان بولدى . شاھمۇھەممەد سۇلتان بىلەن پەقىرمۇ خانىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولىدىغان بولدۇق . شۇنداق نىيەت قىلىنىپ قارار قىلىندى .

شۇ ئەسنادا ھەزرىتى خاجە مۇھەممەد ئەبدۇللا ئىبنى ھەزرىتى ناسىرىددىن ئۇبەيدۇللا ئەھرار — تەخىرى ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — نىڭ ئوغلى ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف سەمەرقەندتىن كاشغەرگە قەدەم تەشرىپ قىلدى ، بۇ خۇش خەۋەر موغۇلىستانغا ئاڭلاندى . ھەزرىتى خاجە مۇھەممەد يۇسۇف ناھايىتى سالىھ ۋە پەرھىزكار ئىدى . خاندا ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىگە بېرىش ئىشتىياقى كۈچەيدى ، خان ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىدە مەقسەت - تەلەپلىرىم مۇيەسسەر بولار ، دېگەن ئۈمىدتە ئىدى . خان شۇ ئۈمىدتە قۇچقاردىن راۋان بولدى ۋە زىمىستانىنىڭ ئاخىرىدا يارىكەندكە كېلىپ ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇفنىڭ مۇلازىمەت شەرىپىگە ئېرىشتى .

خان دۇنيانى تەرك قىلىش ، پەقىرلىق ۋە يەككە - يېگانىلىك يولىغا كىرىش مەقسىتىنى خاجەگە بايان قىلدى . خاجە ئېيتتىكى : «سوپىلىقنىڭ ئۇلۇغلىرى بۇ ھەقتە نۇرغۇن سۆزلەرنى ئېيتىپتۇ . شۇنداق ئېيتىپتۇكى :

نەزم :

سەربرى ھۆكۈمەت ئۈزە شاھ بول ،
نىھانىڭدا دەرۋىشى ئاگاھ بول .

يەنە بۇ يەردە شۇنداق ئېيتىپتۇكى :
مىسرا :[1]

باشىڭغە تاج قوي ، ئۇچاڭغە ئەلەم .

چۈنكى ، سەلتەنەت ۋە پادىشاھلىق بولسا تەڭرىتائالاغا يېقىنلىشىشنىڭ ئەڭ چوڭ ۋاستىسى ۋە ئەڭ يېقىن يولدۇر . لېكىن ، پادىشاھلار سەلتەنەتنى شەھۋانىي لەززەتنىڭ ئەسۋابى ۋە شەيتانىي ئەمەللەرنىڭ ۋاستىسى قىلىۋالغان . پادىشاھلار بىر سۆز بىلەنلا شۇنداق ساۋاب تاپىدۇكى ، دەرۋىشلەر ئۆمۈر بويى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ ئۇنداق ساۋابقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ . تەڭرىگە يېقىنلىشىشقا سەلتەنەتتىن يېقىن يول يوق . بۇنىڭ شەرتى شۇكى ، سەلتەنەت ئىگىسى دەرۋىشلىك ۋە گۇشەنشىنلىكمۇ قىلسۇن ، بىر پىرى كامىلنىڭ مۇلازىمىتىدە بولسۇن . شەيخ نەجمىددىن كۈبرا مۇنداق دېگەنىكەن : «ئەگەر مۇرىت چىن ئەخلاقلىق بولسا ، ھەقىقىي ئىرادىسى بولسا ، ئۇ مۇرىت مەشرىقتە ، پىرى مەغرىبتە بولغان تەقدىردىمۇ ، تەڭرىتائالا ئۇ پىرنى تارتىپ ـ تارتىپ ئىختىيارسىز ھالدا ئۇ مۇرىتنىڭ قېشىغا كەلتۈرىدۇ . ئەگەر مۇرىتنىڭ تەلىپى ھەقىقىي بولمىسا ، گەرچە ئۇ پىرى بىلەن بىر ئۆيدە تۇرسىمۇ ، مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ ۋە بۇ سائادەتكە مۇيەسسەر بولمايدۇ . » مەن ئۆزۈمدە قانچىلىك بار بولسا ،

---

① بۇ مولا مۇھەممەدنىيازنىڭ تەرجىمىسىدە يۇقىرىقىدەك ئىپادىلەنگەن . پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «بېيىت :
تاج بەر سەرنەۋۇ ئەلەم بەردۇش ،
دەر ئەمەل كۇش ھەرچە خاھى پۇش .»

(بېشىڭدا ئەگەر تاج ، ئۇچاڭدا ئەلەم ،
لېكىن بول ئىبادەت بىلەن بارچە دەم .) دېيىلگەن .

ئۇنى ئايمايمەن ، مەندە ئۆز كۆڭلۈمدىن بىر سۆز چىقىرىپ دېگۈدەك لاياقەت يوق . ئەمما ، ئاتام ھەزرىتى خاجە مۇھەممەد ئەبدۇللا ماڭا بىر نەچچە قۇر خەت پۈتۈپ بەرگەندى ، ئۇنى سىزگە ھەدىيە قىلىمەن . »

[ھەزرىتى خاجە] شۇنى ئېيتتى ـ دە ، ئۇ پۈتۈكنى چىقىرىپ خانغا بەردى . ئۇ خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى : «تەرىقەتكە تەلەپكار بولغۇچىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتلىرى شۇكى ، بىرىنچىدىن ، تاماقنى ئاز يېيىش ؛ ئىككىنچىدىن ، گەپنى ئاز قىلىش ؛ ئۈچىنچىدىن ، ئۆزلۈكنى ئاز ئويلاش ، يەنى مەنمەنلىكنى ئاز قىلىش . »

خانغا شۇنچىلىك پەندۇنەسىھەت يېتەرلىك بولۇپ تەسەللى تاپتى ، ئادالەت ۋە ياخشىلىق يولىنى تۇتتى ، بۇ ئىشقا قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە مەشغۇل بولدى .

شۇنىڭدىن كېيىن ھەزرىتى شەيخ نەجمىددىن كۇبرانىڭ سائادەت نىشانلىق سۆزلىرى راست چىقتى . بۇ ۋەقە بولۇپ بىر مەزگىلدىن كېيىن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — كەلدى ، خانىنىڭ تەلەپ قىلغان مەقسىتى مۇيەسسەر بولدى . بۇ كۈنلەردە خاجە تاجىددىن تۇرپاندىن كەلدى .

يەتمىش ئىككىنچى باب

خاجە تاجىددىننىڭ ئەھۋالىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، ھەزرىتى خاجە تاجىددىن ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىننىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىدى . ھەزرىتى مەۋلانا ئەرشىددىن بولسا مەۋلانا ھافىزىددىن كەبىر بۇخارىنىڭ ئىنىسى بولمىش

ھەزرىتى مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇدنىڭ ئەۋلادى ئىدى . مەۋلانا ھافىزىددىن كەبىر بولسا مۇجتەھىدلەرنىڭ ئاخىرقىسى بولۇپ ، مەۋلانا شۇجائىددىننى چىڭگىزخاننىڭ پاراكەندىچىلىكى مەزگىلىدە بۇ ۋىلايەتكە ئېلىپ كەلگەنىدى . مەۋلانا ئەرشىددىن بولسا مەۋلانا شۇجائىددىننىڭ نەسىللىرىدىن بولۇپ ، موغۇل تائىپىسى ئۇلارنىڭ ھىدايەتكە يېتەكلىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى . بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى خۇدا خالىسا «تارىخى ئەسل»دە بايان قىلىنغۇسى .

خاجە تاجىددىننىڭ ئەسلىي ئىتى خاجە ئۇبەيدۇللا ئىدى . خاجە ئۇبەيدۇللا بولسا خاجە ئەبدۇللا بۇشىزئابادىنىڭ مۇرىتى ، ئەزىز ۋە سالىھ كىشى ئىدى . خاجە تاجىددىن ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدە ماۋەرائۇننەھرگە باردى ۋە ئۇ يەردە مەۋلانا ئەلى غەززان تۇسىنىڭ ئالدىدا ئىلىم تەھسىل قىلغانىدى ، مەۋلانا ئەلى غەززان ھەزرىتى ئىشانىنىڭ ئېتىقادمەنلىرىدىن بولغاچقا ، ھەزرىتى ئىشانىنىڭ سۆھبەتلىرىگە مۇشەررەپ بولغانىدى . پەقەت خاجە تاجىددىندىن ئاڭلىغانىدىم ، ئۇ زات مۇنداق دېگەنىدى : «بىر كۈنى ھەزرىتى خاجە ئەھرار — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ سۆھبەتلىرىدە ئىدىم . بۇ مەجلىسكە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىگە نەزەر قىلدىم ۋە مۇلاھىزە قىلىپ بىلدىمكى ، بۇ مەجلىستە مەندىن باشقا بۇ سۆزگە مۇناسىپ كىشى يوق ئىكەن . شۇنىسى ئايان بولدىكى ، ئۇ نەسىھەتنى ماڭا قىلىۋېتىپتۇ . دەرھال قۇلاق سالدىم ، ئۇ نەسىھەتنىڭ مەزمۇنى شۇنداق ئىدىكى ، بۇنىڭدىن كېيىن پەرھىز قىلىشىم ۋە شۇبھىلىك تائاملاردىن يىراق بولۇشۇم كېرەك ئىكەن . شۇ كۈندىن تاكى بۈگۈنگىچە بۇ ئىشنى ئۆزۈمگە ئادەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن ، كىشىنىڭ تائامىنى يېمەيمەن . »

دېمەك ، خاجە تاجىددىن نەچچە مۇددەت ھەزرىتى ئىشانىنىڭ مۇلازىمەتلىرىدە بولغاندىن كېيىن ئىجازەت ئېلىپ تۇرپان تەرەپكە ياندى . سۇلتان ئەھمەدخان — ئاللا ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى نۇرلۇق

قىلغاي — ئۇنى ئەزىزلىدى ۋە ھۆرمەت قىلدى. ئۇ زاتىنىڭ پەرزەنتىنىمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاشلا ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلاتتى.

يەتمىش ئۇچىنچى باب

خانىنىڭ خاجە تاجىددىننى تۇرپانغا ياندۇرغانلىقى، [سەئىدخانىنىڭ] قازاق ئۆزبېكنىڭ خانى [تاھىر] خان بىلەن دوست بولۇشقانلىقىنىڭ [ۋە ئاشۇ كۈنلەردە بولۇپ ئۆتكەن باشقا ئەھۋاللارنىڭ] بايانى

خاجە تاجىددىن تۇرپاندىن كەلگەندە خان خاجەگە مۇناسىپ تەزىم ۋە ئىكرام يوسۇنلىرىنى بەجا كەلتۈردى، بىر يىل ياركەندتە تۇرغۇزدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەنمۇنىيەت ۋە ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن تۇرپانغا قايتتى.

كېيىنكى قىش مەزگىلىدە، رەشىد سۇلتان بېرىپ قالماقلارنى چاپقۇن قىلىپ، قالماقلارنىڭ باران تالىش[1] ئاتلىق سەردارىنى ئۆلتۈرۈپ، غازىلىق شەرىپىگە ئېرىشىپ قايتتىى ۋە قۇچقاردا قىشلىدى. خانمۇ كۆچمەي ئۆزى بېرىپ رەشىد سۇلتانغا قوشۇلدى.

يۇقىرىدا قازاق خانلىرىنىڭ بايانىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان تاھىرخان قىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يېتىپ كەلدى. ئارىدا كۆپ قېتىم ئەلچىلەر بېرىپ - كېلىشىپ، ئۇنىڭ خانىنىڭ خىزمىتىگە كېلىشى

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قوليازمىسىدا «باران تالىش» دەپ ئېلىنغان. پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «ياران تايش»، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ياران تايشى»، تېھران نەشرىدە «باران تايش» دېيىلگەن.

قارار قىلىنغانىدى . خانىمنىڭ ھاممىسى سۇلتانىنىگار خانىم ئۇنى خانىمنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزىدىغان بولغانىدى . بۇ سۇلتانىنىگار خانىمنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن ، ئۇ سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ تۆتىنچى قىزى ئىدى . سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ جانىپكخانىنىڭ ئوغلى ئەدىك سۇلتان قازاقلا بارغانىدى . بۇ خانىمنىڭ سۇلتان مەھمۇد مىرزىدىن مىرزاخان ئاتلىق بىر ئوغلى بار بولۇپ ، بەدەخشانغا پادىشاھ ئىدى ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە 917 ـ يىلى[1] كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى . ئۇنىڭ ئوغلى سۇلەيمان شاھ مىرزا بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئاتىسىنىڭ ئورنىدا بەدەخشاندا پادىشاھتۇر .

سۇلتانىنىگار خانىم ئەدىك سۇلتانغا نىكاھ قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن بىر قىز يۇزى كۆردى . ئۇنى مۇشۇ كۈنلەردە رەشىد سۇلتانغا نىكاھ قىلدى ، بۇ ئەھۋال كېيىن بايان قىلىنغۇسى .

قاسىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن خانلىق تاھىرخانغا تەۋە بولدى . تاھىرخان بولسا ئەدىك سۇلتانىنىڭ ئوغلى ئىدى . ئۇ سۇلتانىنىگار خانىمنى شۇ قەدەر ئەزىزلەيتتىكى ، تۇغقان ئانىسىدىنمۇ ئارتۇقراق كۆرەتتى . [سۇلتانىنىگار] خانىم ئۇنىڭدىن كۆپ مىننەتدار بولدى ۋە مۇنداق سۆزنى ئاڭا سالدى : «ھەرقانداق ئەھۋالدا سەن مېنىڭ پەرزەنتىمسەن ، سەن تۇرغان يەردە باشقا پەرزەنتىم ئېسىمگە كەلمەيدۇ ، ئۇنى ئارزۇمۇ قىلمايمەن . ئەمما ، مەن ئەمدى قېرىدىم ، دەشت ـ سەھرالاردا يۈرگۈدەك ماغدۇرۇم قالمىدى . شۇڭا ، مېنى قېرىندىشىمنىڭ ئوغلى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ قويساڭ ، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا

---

① ھىجرىيە 917 ـ يىلى مىلادىيە 1511 — 1512 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ . لېكىن ، ئىنگلىزچىسىغا تەرجىمە قىلغۇچى رۇس ئەرەبچە رەقەم Ashrun—20 بولسا Ashr—10 دەپ خاتا ئوقۇلغان . توغرىسى 927 ـ يىلى (مىلادىيە 1521—1522 ـ يىللىرى) ئىدى ، دەپ تەھلىل قىلىپ ئىزاھلىغان (مۇھەررىردىن) .

ئۇنىڭ شەھىرىدە تۇرۇپ ئامان - ئېسەنلىك ئايالغلىرىنى خاتىرجەملىك ئېتەكلىرى ئىچىگە تارتىپ كۇن ئۆتكۈزسەم ، كۆڭلۈم شۇنى خالاپ قالدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىبىكىستاندا ماڭغىتلارنىڭ دەستىدىن سېنىڭ ئىشىڭ روناق تاپمايۋاتىدۇ . ئۇلارنىڭ مۇداخىلىسى تۇپەيلىدىن سېنىڭ تەۋەيىڭ ئون لەك (بىر مىليون)دىن تۆت لەك (تۆت يۈز مىڭ)غا چۈشۈپ قالدى . ئەگەر مەن ئۇ يەرگە بارسام ، موغۇل خانلىرى بىلەن سېنىڭ ئوتتۇراڭدا بىر ئامال قىلىپ دوستلۇق ئورناتسام ، بەلكىم ماڭغىتلارنىڭ بالا - قازاسىدىن ئامان بولساڭ ، سېنىڭ ئىشلىرىڭغا پايدىلىقتەك تۇرىدۇ . »

بۇ سۆز تاھىرخاننىڭ رايىغا مۇۋاپىق كەلدى ، شۇڭا موغۇلىستان چېگرىسىغا كېلىپ دوستلۇق لايىھىسىنى ئارىغا سالدى ۋە ئۆزى قۇچقارغا كېلىپ خانغا مۇلازىمەت قائىدىسىنى ئادا قىلدى .

خان هاممىسىنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلىپ تاھىرخانغا ئورنىدىن تۇردى ۋە مۇنداق دېدى : «گەرچە ساڭا ئورنۇمدىن تۇرۇشۇم تۆرە قائىدىسى بويىچە ناتوغرا بولسىمۇ ، لېكىن سەن بۇزرۇكۇار هاممامنى ماڭا يەتكۈزدۇڭ ، مېنى كۆپ مىننەتدار قىلدىڭ . بۇ ياخشى ئىشىڭ ئۈچۈن ساڭا ئورنۇمدىن تۇرىمەن . »

خان ئورنىدىن تۇردى ، تاھىرخانمۇ ئۆز قائىدىسى بويىچە يەرگە باش ئۇرۇپ كېلىپ خان بىلەن كۆرۈشتى ، خانمۇ تاھىرخاننى تۇرلۇك شاھانە ئىلتىپاتلار بىلەن ئەزىز ۋە ھەر خىل خانلارچە تارتۇقلار بىلەن مەرتىۋىلىك قىلدى . تاھىرخاننىڭ سىڭلىسى [سۇلتانىنگار] خانىمنىڭ قىزى ئىدى ، ئۇنى رەشىد سۇلتانغا نىكاھلاپ بەردى . ئۇ ھازىرمۇ رەشىد سۇلتانىنىڭ ھەرىمىدە بولۇپ ، پەرزەنتلىرى بار . ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئەھۋالى ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسى .

خان يانىدىغان ۋاقتىدا مۇھەممەد قىرغىزنى تۇتۇپ باغلاپ كاشغەرگە ئېلىپ كەلدى . بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى ، مۇھەممەد

قىرغىزدىن ئازراق قارشىلىق كۆرۈلگەنىدى ، ئۇ ئۆزبېكلەرگە ئىلتىجا قىلماقچى بولغانىدى . شۇڭا ، ئۇ بۇ قېتىم قامالغانچە تاكى خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاندىن قاماقتىن خالاس بولدى . خان خالايىق تىنچلىنارمىكىن ، دېگەن نىيەتتە پەقەت مۇھەممەدھەيدەرنى موغۇلىستاندا قويۇپ قايتتى . پەقەت ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسامۇ ، قىرغىزلار تىنچىماستىن قېچىپ ، موغۇلىستاننىڭ نېرىقى چېتىگە بېرىپ تاھىر سۇلتانغا قوشۇلدى ، بەزىلىرى قېلىپ قالدى .

بۇ يىلى خان بىر پەرزەنت يۈزى كۆردى .

يەتمىش تۆتىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوغلى سۇلتان ئىبراھىمنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ بايانى

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 930 ـ يىلى شەۋۋال ئېيى[1] ئىدى .

نەزم :

چەراغى سەئاداتۇ ئەنۋارى جاھ ،
دەرەخشان يۈزىدىن چۈخۇرشىدۇ ماھ .
سەرىرى شەرەف ئۈزرە قويدى قەدەم ،
زېھى ئەختەرى سەئدۇ بۇرجى كەرەم .

---

① ھىجرىيە 930 ـ يىلىنىڭ شەۋۋال ئېيى مىلادىيە 1524 ـ يىلى 8 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

ئۇ خاندانلىق كۆكىنىڭ قۇياشىدىن ۋە سەلتەنەت ئاسمانىنىڭ تولۇن ئايىدىن چىققان نۇر شولىلىرى سائادەت ۋە دۆلەتنىڭ شەرەپ بۇرجىنى يورۇتتى ، ئۇنىڭغا سۇلتان ئىبراھىم دەپ ئات قويۇلدى ، ئۇنى ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف «پەرزەنتىم» دەپ ئاتىدى ، بابا سارىغ مىرزا ئۇنىڭ ئاتابېگى قىلىپ تەينىلەندى . بابا سارىغ مىرزىنىڭ ئەھۋالى كاشغەر ياسالىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىنغانىدى .

سۇلتان ئىبراھىم تۇغۇلغاندا تۇرلۇك ھەشەمەتلىك توي - مەرىكىلەر ئۆتكۈزۈلدى . ئىلگىرىمۇ ، كېيىنمۇ ئۇنداق كاتتا مەرىكە بولۇپ باقمىغان بولغىيدى . خانىنىڭمۇ ئۆز پەرزەنتلىرى ئىچىدە ئۇنىڭغا مۇھەببىتى زىيادە ئىدى ، ئۇنى ھەممە پەرزەنتلىرىدىن بەكرەك ئىززەتلەيتتى ۋە ھۆرمەتلەيتتى .

ئۇنىڭ تۇغۇلغان تارىخىنى پەزىلەت ئىگىلىرى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلەشتى ، شۇ جۈملىدىن پەقەت مۇھەممەد-ھەيدەر بۇ تارىخنى مۇنداق نەزم بىلەن ئىپادە قىلغانىدىم :

رۇبائىي :

ئەز رەۋزە گۈلى بەباغى دىل ئامەدەئەست ،
شەھزادەئى تۇركان چىگىل ئامەدەئەست .
زىللۇللاھ ئەگەر بەگۈيەمەش نىست ئەجەب ،
تەئرىخى ۋىلادەتەش چۇ «زىلل»[1] ئامەدەئەست .

(جەننەتتىن بىر گۈل كۆچۈل بېغىغا كەلدى ، گويا كى تۇرك شاھزادىسى چىگىل ئارىسىغا كەلدى .

ئۇنى «تەخرىنىڭ سايىسى» دېسەم ئەجەبلەنمەك ، چۈنكى ئۇنىڭ تۇغۇلغان تارىخىمۇ «سايە» دەكلا كەلدى .)

---

① «زىلل» (ظل — سايە) دېگەن سۆزنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، ھىجرىيە 930 - يىلى (مىلادىيە 1524 - يىلى)غا توغرا كېلىدۇ .

بۇ سۇلتان ئىبراھىمنىڭ قالغان ئەھۋالى ئۆز مەھەلىدە بايان قىلىنغۇسى .

يەتمىش بەشىنچى باب

خانىنىڭ ئەندىجانغا ئىككىنچى نۆۋەت بارغانلىقىنىڭ بايانى

ۋاقتىكى ، باھار شەھەرىستانىنى نوروز قەدىمى ئۇچۇن رەڭمۇ رەڭ گۈللەر بىلەن زىننەتلىدى . [«ئاللا بىر نەرسىگە ۋۇجۇدقا كەل دېسە ، دەرھال ۋۇجۇدقا كېلىدۇ .»[1] ھاۋايۇھەۋەس گۈلشىنىنىڭ بۇلبۇللىرى داستان ئېيتىشقا باشلىدى ، مەسلىھەتچىلەر رەشىد سۇلتاننىڭ ئىشلىرىنى مۇستەھكەملەشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى . شۇڭا ، سۇلتان سەئىدخان ياركەندتىن موغۇلىستانغا يۇرۇش قىلدى . كاشغەرگە يېتىپ بارغاندا ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ئەندىجان تەرەپتىن قەدەم تەشرىپ قىلىپ يېتىپ كەلدى ، خان ئۇنىڭ پايبۇسلۇق شەرىپىگە ئېرىشتى . ھەزرىتى خاجە ئۆتۈپ ياركەندكە كەلدى ، خان موغۇلىستانغا كەتتى ، يازنىڭ ئاخىرىدا ئىسسىقكۆلگە يېتىپ باردى . شۇ ئەسنادا «قالماقلار موغۇلىستان چېگرىسىغا يېقىن كېلىپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى ، خان : «ئاللا يولىدا جىھاد قىلغانلار»[2] ھەققىدىكى

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 6 ـ سۈرە ئەنئام ، 73 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

② «قۇرئان كەرىم» ، 2 ـ سۈرە بەقەرە ، 28 ـ ئايەتنىڭ ؛ 8 ـ سۈرە ئەنفال ، 74 ـ ئايەتنىڭ ۋە 9 ـ سۈرە تەۋبە ، 20 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

كەرەملىك دەلىلىنىڭ ھۆكۈمىگە ئەمەل قىلىپ ، بەختىيارلىق ئاياغ-لىرىنى سائادەت ئۈزەڭگىسىگە قويۇپ ، جىھاد ۋە ئۇرۇش نىيىتىدە قالماق تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى . ئىسسىقكۆلدىن ئون كۈن يول يۈرۈپ قابى قالار ئاتلىق يەرگە يەتكەنىدى . كاشغەردىن — تاغام قېشىدىن ئادەم كېلىپ : «سۆيۈنچەكخان ئۆلۈپتۇ ، ئۆزبېك سۇلتانلىرى باشسىز قېلىپتۇ ، ئىنتىقام ئېلىشقا بۇنىڭدىن ئوبدان پەيت تېپىلماس . نەچچە ۋاقىتلاردىن مۇشۇنداق پۇرسەتكە ئىنتىزار ئىدۇق» دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى .

تاغامنىڭ كاشغەردە قېلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى : شۇ باھاردا ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقى سەۋەبىدىن يەرگە يېشىل ئوت - چۆپلەرنى سېلىنچا قىلىپ سېلىپ ، ئۇ ئوت - چۆپلەر ئۈستىگە مۇز سۈيىنى سېپىپ ، يالىڭاچ پېتى ئۇنىڭ ئۈستىدە يېتىپ ئۇخلىغانىكەن . ئويغىنىپ قارىسا لەقۋا (پالەچ) بولۇپتۇ ، تىلىغىمۇ توسالغۇ پەيدا بولۇپتۇ . شۇ كۈنلەردە خان موغۇلىستانغا يۈرۈش قىلىپ كاشغەرگە يېتىپ كەلگەنىدى ، ھەزرىتى خاجە ئەندىجاندىن كەلدى . **نەزم :**

زىھى ، بۇ كەلمەكىڭگە بەخت مەرھابا قىلدى ،
چۇ كۆردى پاك يۈزۈڭنى مەلەك دۇئا قىلدى .
نەخۇش بۇ كەلمەكىڭ ئولدى ماڭا مەسىھ سىفەت ،
كى بىر نەفەسدە ھەمە دەردىمە دەۋا قىلدى .

«كېسەلنىڭ ساقايغۇسى كەلسە ، تېۋىپ ئۆزى كېلەر» دېگەن ماقال بار ، بۇ ئىش تاغامنىڭ تەلىيىنىڭ ئوڭلۇقى ئىدى . ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ئۆزىنىڭ مەسىھا سۈپەتلىك كۆڭلىنى تاغامنىڭ كېسىلىگە دەۋا قىلىشقا يۈزلەندۈردى . شۇ سەۋەبتىن تاغام موغۇلىستانغا بارالماي كاشغەردە قالغانىدى . سۆيۈنچەكخانىنىڭ

ژاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، تاغام خانغا كىشى ئەۋەتكەندى .
قابى قالاردا بۇ خەۋەر خانغا يېتىش بىلەنلا خان تېزلىكتە قايتتى .
خاننىڭ ئەھلى ئايالى ئىسسىقكۆلدە ئىدى . شۇڭا ، ئىسسىق-كۆلگە كېلىپ ، ئاندىن قانقا ئۇلاڭ[1] بىلەن ئەندىجانغا يۇرۇش قىلدى . نەزم :

لەشكەرى بىشۇمارۇ ئەندازە ،
ئەيلەبان كىينە رەسمىنى تازە .
نالەئى كەرنايۇ نەققارە ،
زۇھرەنىڭ كۆڭلىن ئەيلەدى پارە .
لەشكەر ئېرۇر مىسلى مۇرۇ مەلەخ ،
گەرم رەۋلىقدە ئاتەشى دەۋزەخ .

ئۇلار يەسسى داۋاندىن ئۆتۈپ ئۆزكەندكە باردى ، تاغاممۇ كاشغەر لەشكىرى بىلەن يېتىپ كەلدى . نەزم :

ھەمە فۇلادىۋەش ، ئاھەنىن خاي ،
كىينەسى دىۋەبەندۇ قەلئە كۇشاي .

ئۆزكەند قەلئەسى ناھايىتى مۇستەھكەم قەلئە ئىدى ، ئاسانلىق بىلەن ئىشغال قىلىنىدى ، ئاندىن مادۇ[2]غا كەلدى . پۈتكۈل فەرغانە ۋىلايىتىدە مادۇدەك مۇستەھكەم قەلئە يوق . شۇنداق بولسىمۇ كۇچتۇڭگۇر سىپاھلار ئۇنى ئاسانلىق بىلەن پەتھى قىلدى ، ئاندىن

---

① مولا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك ئىلىنغان ، پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تېھران نەشرىدە «قونغار ئۇلاڭ» ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «قونقار ئۇلاڭ» ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «قۇچقار ئۇلاڭ» دېيىلگەن .
② مادۇ — خەنزۇچە نەشرىدە «ئۇچا» (Ucha) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

ئوشقا كەلدى . ئوش ناھىيىسىدىكى ھەممە ئالىملار ، كاسىپلار ، پۈتكۈل خالايىقلار بىلەن كېڭىشىپ ئۆزىگە سۆيۈنچەكخان ئۆلدى ، ئەمدى ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ بىرەر ئىشقا قەدەم قويۇشىغا مەلۇم مۇددەت كېرەك . ئۇنىڭغىچە ئەندىجاننى ئېلىپ قەلئەنى قوغداش تەييارلىقلىرىنى قىلايلى ، ئۆزىمىز تاغ ئىچىدە ئورۇنلىشايلى ، ئۆزىگەكلەر تاغ ئىچىگە كىرىپ بىزنى يوقىتىشقا ئاجىز كېلىدۇ . شۇڭا ، قەلئەنىمۇ مۇھاسىرە قىلمايدۇ ، دەپ قارار قىلىشىپ ئەندىجانغا يۈرۈش قىلدى . خانىنىڭ ئەندىجانغا يۈزلەنگەنلىك خەۋىرى ئاڭلانغان ھامان شەيبانىي ئۆزىگەكلەر ھېچ لايىھەمۇ تۈزمەي ، مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتمۇ قىلماي ئالدىن يۈرۈش باشلىدى ۋە [يەتتىنچى كۈنى ھەر تەرەپتىن گويا كى پاشا ۋە چۈمۈلىدەك پەيدا بولۇشقا باشلىدى .] شۇڭا ، [بۇ ئىشقا پۈرسەتمۇ بولمىدى ،] قەلئەنى قوغداش ئىشلىرىمۇ رەتكە چۈشمىدى . خان ئىلاجسىز پۈتكۈل خالايىقنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ياندى . بۇ يۈرۈشتە خانىنىڭ لەشكىرى يېگىرمە بەش مىڭ كىشى ئىدى ، ئۆزىگەك لەشكىرى يۈز مىڭدىن كۆپرەك ئىدى . نەزم :

كى بولغۇنچە تەدبىر ئىلە كار ھەل ،
ئەدۇ بىرلە بىھۇدە قىلمە جەدەل .

خان كۆچۈرۈپ ئېلىپ ماڭغان خەلقنى كاشغەرگە ئەۋەتىپ ، ئۆزى موغۇلىستانغا قاراپ راۋان بولدى ، چۈنكى ئۇ يەردە ئەھلى ئايالىرى قالغانىدى . موغۇلىستانىنىڭ ئوتلۇغ ئاتلىق بىر مەشھۇر جايى بار ، خان شۇ يەردە ئەھلى ئايالى بىلەن ئۇچراشتى . خان شۇنىڭدىن كېيىن رەشىد سۇلتاننى موغۇلىستاندا قويۇپ ، ئۆزى ئەھلى ئايالىنى ئېلىپ كاشغەرگە كەلدى . بۇ قېتىممۇ كاشغەردە ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن — ئاللا ئۇنى ئامان قىلغاي — نىڭ

مۇلازىمەت شەرىپىگە ئېرىشتى . بۇ ۋەقە بولۇپ ئۆتكەندە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 931 ـ يىلى[1] بولغانىدى .

يەتمىش ئالتىنچى باب

خانىنىڭ موغۇلستانغا يەنە بىر نۆۋەت[2] بارغانلىقى ۋە موغۇل ئەھلىنى كاشغەرگە ئېلىپ كەلگەنلىكى ھەم ئاشۇ كۈنلەردە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

رەشىد سۇلتان موغۇلستاندا قېلىپ ، شۇ زىمىستاندا قۇچقاردا قىشلىدى .

تاھىرخان ئۆزبېكستاندا ئىدى . ئۇ يەردە بىر نەچچە ۋەقەگە دۇچ كېلىپ ئىلاجسىز موغۇلستانغا كەلدى ۋە قۇچقارغا يېقىن كېلىپ ئورۇنلاشتى . قىرغىزلارنىڭ يېرىمى ئۇنىڭغا قوشۇلدى ، تاھىرخان قىرغىزلارغىمۇ ئۆز ئەتراپىـــــدا ئورۇن بەردى . شۇ سەۋەبتىن رەشىد سۇلتان ئۇنىڭدىن چۆچۈپ ۋە ئەندىشە قىلىپ ، شۇ قىشتا قۇچقاردىن قېچىپ ئاتباشىغا باردى . بۇ خەۋەر خانىنىڭ مۇبارەك قۇلىقىغا يەتتى ـ دە ، شۇ زىمىستانىنىڭ ئاخىرىدا ئاتباشىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى ، ئاتباشىنىڭ قاتىلىشى (قوشۇلۇشـــى)دا رەشىدخان بىلەن كۆرۈشتى ۋە خالايىققا تەسەللى بەردى . ئۆزبېكلەر

---

① ھىجرىيە 931 ـ يىلى مىلادىيە 1524 — 1525 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

① بۇ سۆز خەنزۇچە ۋە قازاقچە نەشرىدە «ئاخىرقى قېتىم» دېيىلگەن .

موغۇلستاننىڭ شەرقىدىكى خان[1] ۋە كۆڭەس[2] دەپ ئاتىلىدىغان يەرلەرگە كەتتى .

رەشىد سۇلتاننىڭ تەۋەلىكىدە قالغان بىرمۇنچە قىرغىزلارمۇ رەشىدخاندىن ئايرىلىپ قۇچقاردا قالغانىدى ، ئۇلارنىڭ غەرىزىمۇ ئۆزبېكلەرگە قوشۇلغان قىرغىزلارغا قوشۇلۇش ئىدى . شۇڭا ، خان پەقىرنى رەشىد سۇلتانغا ھەمراھ قىلدى . بىز بېرىپ يۇمغان ۋە قۇچقاردىن قىرغىزلارنى كۆچۈرۈپ ئاتباشىغا ئېلىپ كەلدۇق . خان پۈتكۈل خەلقنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كاشغەرگە كەتتى . خەلقنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن پەقىرنى موغۇلستاندا قالدۇرۇپ قويدى . تاكى خان قايتىپ كەلگۈچە پەقىر رەشىد سۇلتان بىلەن بىللە ئىدىم . خان كاشغەردىن كېلىپلا : «بۇزرۇكۋار ھاممام سۇلتانىنگار خانىمنى ئېلىپ كەلگىن ، ئۇ تاھىرخان بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا ۋاستە بولۇپ سۇلھى ۋە دوستلۇق ئورناتسۇن » دەپ پەقىرنى كاشغەرگە بېرىشقا بۇيرۇدى . پەقىر خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ياركەندكە بېرىپ ، خانىمنى موغۇلستانغا ئېلىپ باردىم . خان ئاقساي[3] دا ئىدى . پەقىر يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى «قىرغىزلار ئۆزبېكلەردىن ئايرىلىپ

---

① بۇ سۆز موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، تېھران نەشرىدە «خاس» دېيىلگەن ، «قاش» سۆزىنىڭ خاتا كۆچۈرۈلۈشى بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ، باشقا نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىدە «قاش» دېيىلگەن (قاش — پولكىنور داۋانىدىن باشلىنىدىغان ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي تارماق ئېقىنى بولغان قاش دەرياسى بولۇشى مۇمكىن — مۇھەررىردىن) .

② بۇ يەر ئىسمىلىرى موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان . پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «خاس ۋە كۆڭەس» دېيىلگەن ؛ پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «قاش ۋە كۈنگەس» دېيىلگەن ؛ تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «خاس ۋە كۈنكەش» دېيىلگەن (كۆڭەس — ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى كۈنەس دەرياسى بولۇشى مۇمكىن — مۇھەررىردىن) .

③ ئاقساي — ھازىرقى دون دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئوڭ تارماق ئېقىنى بويىدىكى قورغان بولسا كېرەك . خەنزۇچە نەشرىدە «ئاق قۇماس» (Ak Kumas) دېيىلگەن . «ئاق قۇماس» تالاس دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى «ئاققۇم» بولۇشى مۇمكىن (مۇھەررىردىن) .

كېتىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغانىكەن. خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇشنى لايىق كۆرۈپ، ئاقسايدىن ئاتلىنىپ بىر مەنزىل ماڭغاندا رەشىد سۇلتانغا كېسەل تېگىپتۇ. ھەزرىتى خاجە ئۇ يەردە ئىكەن، ئۇ زاتنىڭ مەسىھا نىشانلىق نەپەسلىرىنىڭ بەركىتىدىن [رەشىد سۇلتان] ئۇ كېسەلدىن ئۇچ كۈن ئىچىدە ساقىيىپ كېتىپتۇ.

پەقىر خانىمنى خانىنىڭ مەنزىلگاھىغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئىلغار قوشۇننى ئېلىپ لەشكەر تەرەپكە يۈزلەندىم. خان ئۇ مەنزىلدىن راۋان بولىدىغان كۈنى پەقىر يېتىپ باردىم - دە، ھەزرىتى خاجەئى نۇرەنىنىڭ ئۇزەڭگىلىرىنى سۆيۈشكە ۋە خانىنىڭ خىزمىتى شەرىپىگە ئېرىشتىم. ھەزرىتى خاجە ئۇ مەنزىلدىن تولۇق ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن ياندى. خان يۈرۈشنى باشلىدى، قىرىق كۈنلۈك يولنى ئون ئىككى كۈندە بېسىپ تۈگەتتى.

ئۇ ئىخچام سۆزنىڭ تەپسىلاتى شۇكى، خان ئاققۇباش[1]قا يېتىپ كەلدى، پەقىرنى بەش مىڭ كىشى بىلەن رەشىد سۇلتانغا قوشۇپ قىرغىزلار ئۈستىگە ئەۋەتتى. قىرغىزلار ئارىشلار[2]دا ئىكەن. ئۇ يەرگە بېرىپ كۆردۈكى، قىرغىزلارنىڭ ئۇتاغ ۋە مەنزىللىرى تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن قىرغىزلارنىڭ بۇ يەردىن كۆچۈپ قېچىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى، تاشلاپ كەتكەن بەزى ئەسۋابلىرىنى كۆردۈق. قىرغىزلار بىزنىڭ كەلگەنلىكىمىزدىن خەۋەر تاپتى بولغاي، دەپ گۇمان قىلىشتۇق. بىر مۇنچە ۋاقىت يۈرگەندۇق، بىر مۇنچە ئۆلۈكنىڭ ياتقانلىقىنى ۋە ئوق تېگىپ ياتقان بىر مۇنچە ئاتلارنى كۆردۈق. ئۇ ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن ئىزدەپ يۈرۈپ يېرىم جان ياتقان بىر كىشىنى تاپتۇق. ئۇنىڭدىن

---

① پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «ئاق قۇباس»، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «ئاق قاياس» دېيىلگەن، تېھران نەشرىدە «ئاق قوماس»، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ئاق قۇياش» دېيىلگەن.

② خەنزۇچە نەشرىگە ئاساسەن تولۇقلاندى. «ئارىشلار» ساري دەريا سىنىڭ غەربىدىكى ئارىسكۆل بولۇشى مۇمكىن (مۇھەررىردىن).

ئېنىقلاپ بىلدۇقكى ، باباجاق سۇلتان كۈسەندىن كېلىپ قىرغىزلار ئۈستىگە چاپقۇن قىلىپتۇ . بىز كېلىشتىن ئىلگىرى ئۇچ كۈن قاتتىق ئۇرۇش قىلىپتۇ ، ئاخىر باباجاق سۇلتان يېڭىلىپ قايتىپتۇ . قىرغىزلار ئەھلى ئايالىرىنى ئۆزبېكلەر تەرەپكە ئەۋەتىۋېتىپ ، ئۆزلىرى باباجاق سۇلتاننى قوغلاپ كېتىپتۇ . لەشكەرلەر ئۇنىڭدىن يىراقراق بارغانىدى ، قىرغىزنىڭ يۇز مىڭغا يېقىن قويىنى تېپىپ ئېلىپ كەلدى . قىرغىزلار بىلەن ئۆزبېكلەر قوشۇلۇۋالغاچقا ، بۇنىڭدىن ئارتۇق چېقىلماي خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يېنىپ كەلدۇق . چۈنكى ، ئەسلىي مەقسەت ئۆزبېكلەرگە تېگىش قىلىش بولماستىن ، قىرغىزلارنى تەرتىپ ئىچىگە كىرگۈزۈش ئىدى . شۇ سەۋەبتىن لەشكەرلەر ئاشۇ جايدىن ياندى ۋە بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشكە «قوي چېرىكى» دەپ ئات قويۇشتى .

تاھىرخانىنىڭ شۇ كۈنلەردە ئىككى يۈز مىڭ ئادىمى بار ئىدى . ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ قۇياشى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەنگەن ، ئون لەك لەشكىرىدىن ئىككى لەك ئادەم قالغانىدى . ئەمما ، ئۇنىڭ ئىشغالىيەت سىياستى يەنىلا كۈچلۈك ئىدى ، شۇ سەۋەبتىن مەملىكەت ۋە ۋىلايەتلەرنىڭ سۇلتانلىرى ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە مۇقىم تۇرۇۋاتاتتى . ئۇنىڭ ئەبۇلقاسىم سۇلتان ئاتلىق بىر ئىنىسى بولۇپ ، خالايىق تاھىرخانىنىڭ ئىشغالىيەت سىياستىنى شۇنىڭدىن كۆرەتتى . شۇڭا ، خالايىق بىراقلا ھۇجۇم قىلىپ ئەبۇلقاسىم سۇلتاننى ئۆلتۈردى . ئاندىن پۈتكۈل خەلق شۇ دەرىجىدە چېچىلىپ كەتتىكى ، پەقەت تاھىرخان ئۆزى ۋە ئوغلىدىن بۆلەك كىشى قالمىدى ، بۇ ئىككىيلەن ئىلاجسىز ببرىپ قىرغىزلارغا قوشۇلدى . بۇ خەۋەر خانغا كاشغەردىكى ۋاقتىدا ئاڭلاندى .

خانىنىڭ كاشغەرگە كېلىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، موغۇللار خانغا : «قىرغىزلار ئۆزبېكلەر بىلەن قوشۇلۇپ بىر بولدى . ئۆزبېكنىڭ مۇددىئاسى موغۇلستاندا ئورۇنلىشىش . ئۆزبېكلەر كۆپ ، شۇڭا بىز ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمايمىز ، بۇ قىشتا بۇ يەردە

تۇرۇشمىز خەتەرلىك» دەپ ئەرز قىلدى. موغۇللارنىڭ بۇ ئىلتىماسىنى خان لايىق تېپىپ، رەشىد سۇلتان بىلەن پۇتكۇل موغۇل ئەھلىنى كاشغەرگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەلگەندى. بۇلار كاشغەردىكى ۋاقتىدا، ئۆزبېكلەرنىڭ ۋەيران بولغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى. لېكىن، باھار ئاخىرلىشىپ قالغان ۋاقىت بولغاچقا، موغۇللارنىڭ موغۇلىستانغا بېرىشى قىيىن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن موغۇللار قىشتا كاشغەردە قالدى. باش باھار يېقىنلاشقان چاغدا تاھىرخان قىرغىزلار بىلەن كېلىپ، خان ئاتاباشىدا قويۇپ كەلگەن قىرغىزلارنى ۋە موغۇل ئەھلىنىڭ موغۇلىستاندا قالغان يىلقىلىرىنى بىللە ئېلىپ كەتتى.

يەتمىش يەتتىنچى باب

بابا سۇلتاننىڭ قاچقانلىقىنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەھۋالىنىڭ بايانى

بابا سۇلتاننىڭ نامى يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەندى. ئۇ خانىنىڭ قېرىندىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 914 ـ يىلى[1] ئۇنىڭ ئاتىسى [سۇلتان خەلىل سۇلتان] نى [ئاخسىدا] جانىبېكخان رەھمەت سۈيگە غەرق قىلدى. ئۇ چاغدا بابا سۇلتان كىچىك ئىدى، خان ئەندىجاننى ئالغاندىن كېيىن بابا سۇلتان خانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. خان ئۇنى شۇ قەدەر ئەزىزلەپ ئەتىۋارلايتتىكى، خانىنىڭ ئوغۇللىرىمۇ بابا سۇلتانغا ھەسەت

---

① بۇ ھادىسە يۈز بەرگەن ۋاقىت، يەنى ھىجرىيە 914 ـ يىلى (مىلادىيە 1508 ـ يىلى) غا توغرا كېلىدۇ.

قىلاتتى .

خاجە ئەلى باھادىر بابا سۇلتاننى موغۇلىستانغا ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان چاغدا ، تاغام ئۇ مەسلىھەتنى ئۆزگەرتىپ موغۇلىستانغا رەشىد سۇلتاننى ئەۋەتىشنى قارار قىلدى ، شۇ سەۋەبتىن بابا سۇلتان كۆپ ئازار يېدى . خان ھەرقانچە ئىلتىپات ۋە مادارا قىلسىمۇ ، بابا سۇلتاننىڭ كۆڭۈل كىرى كۇندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتاتتى . چۈنكى ، رەشىد سۇلتاننىڭ شان - شەۋكىتى ئاشقانسېرى ، بابا سۇلتاننىڭ ھەسەت تومۇرلىرى تېخىمۇ قاتتىق سوقاتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئادىمىي شەيتانلار ھەممە يەردە بار ، خالايىقنىڭ كۆڭۈل سەھىلىرىگە ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقلىرىنى چېچىش ئۈنداق كىشىلەرگە ئادەت بولۇپ كەتكەن ، ئاشۇ تائىپىلەردىن بىر نەچچەيلەن بابا سۇلتاننى ۋەسۋەسىگە سېلىپ ، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە قارشىلىشىش تەرىپىگە كۈشكۈرتۈپ سەئىيى - ھەرىكەتلەرنى قىلىشتى ، ئۇلار ھەممە پىكىر - خىيالالارنى قىلىشتى ، لېكىن قېچىشتىن باشقىنى لايىق كۆرمىدى .

مەزىد ئاتلىق يەزىد خۇيلۇق بىر ئادەم بار ئىدى . باشتا خان ئۈنىڭغا كۆپ ئىلتىپاتلارنى قىلغانىدى ، ئەمما ئۇ ئۆز ئەمىلىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى ، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ مەنسەپتىن يىراقلاشتۇرغانىدى . شۇڭا ، مەزىد ئۆزىنىڭ كاشغەردە تۇرۇشىنى دىشۋار كۆرەتتى ، ئۇمۇ بابا سۇلتاننىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ ۋەسۋەسىگە سېلىشقا باشلىدى . بابا سۇلتان ياشلىق غۇرۇرى تۇپەيلىدىن يەنە كېلىپ بىلىمسىز ، نادان بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئەقىل نەسىھەتچىسىنىڭ يۈزىگە غەپلەت پەردىسى تارتىلىپ قالغانىدى . شۇڭا ، ئۇ مەزىدنىڭ بۇزۇق ۋە يارىماس ۋەسۋەسىلىرىنى ھەق ۋە راست ، دەپ گۇمان قىلاتتى .

مەزىدنىڭ مەسلىھىتى مۇنداق ئىدى : «سىزدەك قابىل سۇلتان كاشغەردەك كىچىك يۇرتقا زايە كېتىسىز . ئىسىت ، پۈتكۈل ئالەم ياخشى ۋە قابىل پادىشاھقا موھتاجدۇر . ئەگەر سىز ھەرقانداق

ۋىلايەتكە باردىغان بولسىڭىز ، مىڭلارچە مىننەتدارلىق بىلەن جان - دىلىدىن خۇشال بولۇپ سىزنى پادىشاھلىققا كۆتۈرىدۇ ، شۇ جۈملىدىن [سۇلتان] ئۇۋەيس خوتتەلان ۋە ھىسارىدا قابىل پادىشاھ تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن ئىلاجسىز ئۆزى سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرۇپتۇ ، ئۇ ھېچ كىشىگە تەۋە بولماپتۇ . ئەگەر سىز ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا بارسىڭىز ، سىزنى پادىشاھ قىلىدۇ ۋە ئۆزى باشلاپ بېرىپ پۈتكۈل بەدەخشاننى ئالىدۇ . يەنە نەچچىلىگەن ئىشلارنى قىلىدۇكى ، ئۇنىڭ تەپسىلاتى بايان قىلىنسا ، شەرھى ئىچىگە سىغمايدۇ . كاشغەر ۋە موغۇلىستاننىڭ پادىشاھلىقىغا سىلىشتۇر- غاندا ، ماۋەرائۇننەھر ۋە خوراسانىنىڭ پادىشاھلىقى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ۋە مۆتىۋەردۇر . »

مەزىد داۋاملىق ئەنە شۇنداق مەسلىھەتلەرنى ئاڭلىغا سىلىپ ، بابا سۇلتاننى قايمۇقتۇرۇپ بۇ سۆزگە ماقۇل قىلدى . ئۇنىڭ سۆزى بىلەن يەنە نەچچەيلەن قايمۇقۇپ بابا سۇلتاننى كۈشكۈرتۈپ ، شۇ يىلى قىشتا ياركەندتىن قاچتى . خان ئارقىسىدىن قوغلىمىدى ۋە : «مەندىن ياخشىراق كىشىنى تاپسا ، مۇبارەك بولسۇن . ئۇنداق بولمىسا ، يەنە يېنىپ كېلەر » دېدى .

بابا سۇلتان شۇ قاچقانچە سۇلتان ئۇۋەيسنىڭ قېشىغا باردى ، ئاندىن بەدەخشانغا باردى . بەدەخشانغا بارغاندىن كېيىن بىلدىكى ، ئۇ مەسلىھەتلەرنىڭ ھەممىسى قۇرۇق گەپ ئىكەن ، ئۇ شەيتان سۈپەتلىك كىشىلەر ئۆز مەنپەئەتلىرىنى كۆزلەپ ئاشۇنداق تەدبىر كۆرۈشكەنىكەن . شۇڭا ، بابا سۇلتان قاچقىنىغا پۇشايمان قىلىپ يەنە كاشغەرگە يېنىپ كەلدى . ئەمما ، خان ئۇنىڭغا كاشغەردە تۇرۇشقا ئىجازەت بەرمىدى . بۇ ئەھۋال پات يېقىندا بايان قىلىنغۇسى .

[بابا سۇلتان ئامالسىزلىقتىن ھىندىستانغا باردى ، ئۇ يەردىمۇ مەملىكەتنىڭ تىزگىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلمىدى . بابۇر پادىشاھ ھىسار ۋە فىرۇزەنىڭ ئاتاقلىق قەلئەسى بولغان روھتەكنى] بابا

سۇلتانغا بەردى ، ئەمما بابا سۇلتان نالايىق ئىشلارغا قەدەم قويدى . شۇڭا ، ئۇ كۈنلەردە ئىسھال (ئىچ سۇرۇش) كېسىلىگە دۇچار بولدى ۋە بۇ ئىسھال كېسىلى سۇئىلمەزاج (مىجەز بۇزۇلۇش)قا ئۆزگىرىپ ، شۇ كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى . بۇ تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 937 ـ يىلى[1] بولغان چاغ ئىدى ، بۇ ۋاقىتتا ئۇ يىگىرمە تۆت ياشتا ئىدى .

خان بابا سۇلتاننى كىچىك ۋاقتىدا ناھايىتى ئەزىزلەيتتى ، ھېچ ئۇستاز ئۇنىڭغا بىرەر ھەرپ سۆزلىيەلمەيتتى ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىلىم ئىگىلەش شەرەپلىرىدىن مەھرۇم قالغانىدى . بەيىت :

بەردى مەكتەبغە ئوغلىنى بىر شاھ ،
قىلغالى ئىلىم رەمزىدىن ئاگاھ .
بەردى ئىلكىگە تەختەئى سىيمىن ،
ئاڭا قىلدى بۇ نۇكتە تەرقىمىن .
يەتكۈرۈر مىھر ئاتاۋۇ جەبر ئۇستاد ،
ئېرۇر ئول مىھردىن بۇ جەبر زىياد .

دېگەن مەزمۇن بابا سۇلتاننىڭ شەنىگە مۇۋاپىق كەلدى . ئەمما ، ئۇنىڭ تەبىئىتى ئىقتىداردىن خالىي ئەمەس ئىدى ، ياي بىلەن ئوقنى ئوبدان ئاتاتتى ، خۇش مۇئامىلە ئىدى . دەسلەپكى چاغلاردا پەقەت بىلەن تولۇق بىرلىك ۋە چوڭقۇر ئېتىقاد بىلەن دوستلۇق ئورناتقانىدى ، سەپەردە خۇددى بىر قۇش بولۇپ ئۇچاتتۇق ، ئورۇنلاشقاندىمۇ كۆپىنچە ۋاقىتلاردا بىر ئۆيگە چۈشەتتۇق . چۈنكى ، ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ سىڭلىسى مەندە ، مېنىڭ سىڭلىم ئۇنىڭدا ئىدى ، شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق چاغدا تۇزۇت قىلماستىنلا بىر ـ بىرىمىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ـ كېلىشىپ ئۆتەتتۇق . تاغامدىن ئاشۇ ئىش سادىر بولغاندىن كېيىن ئاردىدا كۆڭۈلسىزلىك پەيدا بولدى .

---

① ھىجرىيە 937 ـ يىلى مىلادىيە 1530 — 1531 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

بابا سۇلتانغا خان بىلەن قارشىلىشىش ۋەسۋەسىسى چۈشتى ، پەقەت قانچە نەسىھەتلەرنى قىلدىم ، قوبۇل قىلمىدى . شۇنىڭدىن كېيىن بىر - بىرىمىز بىلەن بولغان ئىلگىرىكى بىرلىكىمىز قالمىدى .

بابا سۇلتان بەدەخشانغا قېچىپ بېرىپ يەنە قايتىپ كەلگەن چاغدا ، خان پەقەتنى بابا سۇلتاننى قايتۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرۈپ ئەۋەتتى . كۆرۈشكەندىن كېيىن بابا سۇلتان ھەددۇھېسابسىز ئۆزرە ئېيتىپ كەچۈرۈم سورىدى ، كۆپتىن - كۆپ پۇشايمان ۋە نادامەتلەرنى ئىزھار قىلىپ : «ئىسىت ، سېنىڭ چىن سۆزلىرىڭ ۋە بەرھەق نەسىھەتلىرىڭنى قوبۇل قىلماي بەدخاھلارنىڭ يالغانچىلىقلىرىغا ، ۋەسۋەسىلىرىگە ئالدىنىپتىمەن ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىپتىمەن . شۇڭا ، بۇ قاتتىق كۈنلەر بېشىمغا كەلدى» دەپ بۇ رۇبائىينى ئېيتتى :

بېيىت :

گەر مەن گۈنەھى رويى زەمىن كەردە ستەم ،
لۇتفى تۇ ئۇممىدەستكى گىرد دەستەم .
گۇفتىكى بەۋەقتى ئەجز دەستى كەرەم ،
ئاجىز تەر ئەزىن مەخاھكى ئەكنۇن ھەستەم .

تەرجىمىسى :

پۇر قىلدىم ئەگەرچە دەھرگە كوھى گۈناھ ،
لۇتفۇڭ ئەجەب ئېرمەسكى ماڭا بولسە پەناھ .
دېدىڭ : ساڭا ئەجز ۋەقتىدە رەھم ئەتكۇم ،
رەھم ئەيلەكى ، ئەھۋالىم ئېرۇر ئەسرۇ تەباھ .

ئەمما ، ئىش ۋاقتىدىن ئۆتكەنىدى ، شۇڭا ئۇ ئۆزرە - تەقسىرلەرنىڭ پايدىسى بولمىدى ، **نەزم :**

چۇ فۇرسەت بار ئىدى ، بىكار يۈردۈڭ ،
مەھەل ئۆتتى ، نە سۇد ئەمدى نەدامەت .

بۇ قېتىم ئۇنى روھى سۇنغان ۋە دەردەن ھالەتتە كۆرۈپ ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئاشۇ ھالەتتە تۇرسا ، دەپ ئۇمىد قىلغانىدىم . لېكىن ، ھىندىستانغا بارغاندىن كېيىن ئۇنىڭ خۇي ـ ئەپئالى بەكلا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ ، ئاشۇ پەسكەش بەدخاھلارنىڭ سۆھبىتىدە تەسىرى بىلەن سالىھلىقى بۇزۇقلۇققا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ . نەزم :

تۇتمە سۇھبەت يامان بىلەن زىنھار ،
ۋەقىنا ، رەببەنا ، ئەزابەننار .

بابا سۇلتاننىڭ جىنازىسىنى روھتەك (روھەڭ)تىن بەدەخشانغا ئېلىپ كېلىپ ، شاھمۇھەممەد سۇلتان ۋە بابا سۇلتاننىڭ مومىسى تەرەپتىكى بوۋىسى بولمىش سۇلتانمۇھەممەد بەدەخشىنىڭ گۇمبىزىدە دەپنە قىلدى .

يەتمىش سەككىزىنچى باب

شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ زىكرى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى ئەھۋالىنىڭ بايانى

شاھمۇھەممەد سۇلتان بولسا سۇلتانمۇھەممەد سۇلتاننىڭ ئوغلى ، سۇلتانمۇھەممەد سۇلتان بولسا سۇلتان مەھمۇدخان ئىبنى يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلىدۇر .
شاھىبەگخان سۇلتان مەھمۇدخاننى ھەممە پەرزەنتلىرى بىلەن

بىللە شېھىت قىلغان ۋاقىتىدا شاھمۇھەممەد سۇلتان تېخى كىچىك ئىدى . شاھىبەيخاننىڭ ئەمرلىرىدىن بىر ئەمىرنىڭ ئۇنىڭغا رەھمى كەلدى ، شۇڭا ئۇنى ئۆلتۈرمەي پىنھان ساقلىدى . شاھىبەيخان ئۆلتۈرۈلۈپ بابۇر پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتىدا ، ئۇ ئەمىر شاھمۇھەممەد سۇلتاننى قاچۇرۇپ ، بابۇر پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى . شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ شاھمۇھەممەد سۇلتان بابۇر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئىدى . ئۆزبەيكلەر بۇ يەرنى قايتىدىن ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن بابۇر پادىشاھ كابۇلغا كەتتى . شاھمۇھەممەد سۇلتان بەدەخشاندا — مىرزاخاننىڭ قېشىدا قالغانىدى ، كاشغەر ئىشغال قىلىنغان چاغدا بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خاننىڭ مۇلازىمىتىگە كەلدى . خان :

نەزم :[1]

ئاتاسىزغە سال مەرھەمەت سايەسىن ،
قىلىپ لۇتف ، تۇتغىل بىيىك پايەسىن .
چۇ كۆرسەڭ يەتىمى سەرئەفكەندەنى ،
ھەرام ئەيلە فەرزەندىكە بۇسەنى .

دېگەن مەزمۇن بويىچە شاھمۇھەممەد سۇلتاننى ئۆز پەرزەنتىدىنمۇ ئەزىزرەك كۆرەتتى ، دائىم ئۇنىڭغا ئاتىلىق نەزىرى ۋە شەپقىتىنىڭ سايىسىنى سالاتتى . شاھمۇھەممەد سۇلتانمۇ خانىڭ خاس ھۇزۇرىدا پەرزەنت قاتارىدا ھەمىشە ھازىر ئىدى . ئۇ بالاغەتكە يەتكەندە خان تۇغقانلىق زەنجىرىنى مەھكەم ۋە مەرھەمەت ئالاقىسىنى مۇستەھكەم قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئاتا بىر ، ئانمۇ بىر قان ـ قېرىنداش سىڭلىسى خەدىچە سۇلتان خانىمنى شاھمۇھەممەد سۇلتانغا نىكاھلاپ بەردى .

پەقەت بىلەن شاھمۇھەممەد سۇلتانىڭ ئارىسىدا مېھىر ـ

---

① بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «مەسنەۋى» دېيىلگەن .

مۇھەببەت ژە دوستلـۇق ئـالاقىسى شـۇ قەدەر چىڭ بـاغلاندىكى ، نەزم :[1]

مەن بولۇپ جانانۇ جانان بولدى مەن ،
گويىيا بىر روھ بولدۇق ئىككى تەن .

كۆپ ژاقىتلاردا بىر - بىرىمىز بىلەن سۆھبەتداش بولاتتۇق . شاھمۇھەممەد سۇلتان ، بابا سۇلتان ژە پەقىر توققۇز يىل مۇددەت ئىچىدە خانىڭ مۇلازىمىتىدە بولدۇق ، گويا كى «سەئىد» (سعيد) دېگەندىكى «سىن» (س) ھەرپىنىڭ چىشلىرىدەك ھەرگىز خىزمەتتىن ئايرىلمايتتۇق ، ھېچ سائەتتە ھېچبىر سەۋەب بىلەن مۇلازىمەتتىن يىراقلاشمايتتۇق . دىن ژە دۇنيالىقتىن ھەر قايسىمىزنىڭ ھەر قانداق نەرسىسى بولسا ، ئۇنىڭغا يالغۇز ئىگىدارچىلىق قىلمايتتۇق ، ئۇ گويا كى بىز ئۇچۇن ئورتاق مۇلۇك ئىدى . ئەگەر بىر - بىرىمىزگە مىننەت قىلغۇدەك ئىش سادىر بولسا ، ئۇ خىل مىننەتنىڭ مەزمۇنى ھېچقايسىمىزنىڭ خاتىرىمىز - نىڭ ئەتراپلىرىغىمۇ يېقىن بولمايتتى . ئەگەر ئۆزرە ئېيتىشقا تېگىشلىك بىرەر ژەقە يۇز بەرگەن تەقدىردىمۇ ، ئۆزرىنىڭ مەزمۇنى كۆڭۇل سەھىپىسىگە پەيدا بولمايتتى . ھەرقانداق ئىش سادىر بولسا ، بىر - بىرىمىزدىن رازى ئىدۇق ، ھەر جەھەتتە بىر - بىرىمىزگە مىننەتدار ئىدۇق . خۇددى دوستلۇقنى تەرىپلەپ مۇنداق ئېيتىلغىنىدەك :

نەزم :[2]

ئۇزر ئايغالى قويماغاي چۇ بەرسەڭ ئازار ،
لۇتف ئەتكەي ، مىننەت ئەتمەگەي ئول ئىزھار .

---

① بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ژە مۇھەممەدسادىق كاشغەرىنىڭ تەرجىمىسىدە «بەيت» دېيىلگەن .

② بۇ سۆز پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «رۇبائىي» دېيىلگەن .

يار ئىستەر ئېسەڭ ئۇشبۇ سىفەت تاپقىل يار ،
مۇنداغ ئەمەس ئېرسە ، يار تۇتمە زىنھار .

ھەقىقەتەنمۇ توققۇز يىل ئىچىدە ئەنە شۇنداق مېھىر - مۇھەببەت تىكلەنگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەنىدى . ئەمما ، ئوچۇق ۋە روشەنكى ، بۇ قىلىقى سەت تەتۇر پەلەك ھەققىدە مۇنداق ئېيتىلغىنىدەك :

نەزم :

مىھر ئېتەر دىلبەرۇ ئەمما ۋەفا قىلماغۇسى ،
مىھرىگە بەرمە كۆڭۇل ، غەيرى جەفا قىلماغۇسى .
ئىزدەمە ھەجر ، بىلۇرسەنكى ، ۋەكىلانى سىپىھر ،
قويماغاي ۋەسل ئېتىبان تاكى جۇدا قىلماغۇسى .

ئۇچرىشىش ۋە ئالاقە رىشتىلىرىنى چىڭىتقان دوستلار ئىچىدە ئۇزۇلۇش ۋە ئايرىلىش ھەنجىرىدىن ياردار بولمىغان بىرىمۇ يوق ، بىر - بىرى بىلەن دوست بولغانلار ئىچىدە شەپقەتسىز پەلەكنىڭ ئاپىتى تۇپەيلىدىن جۇدالىق زەنجىرىگە گىرىپتار بولمىغانلار زادىلا يوق . **نەزم :**

كۆڭۇل قايانغەكى بەرسەم ، ئەسىرى ھىجرانىمەن ،
ۋىسال كىمگەكى تاپسام ، جۇداۋۇ نالانىمەن .

بۇ ماقالىنى تەستىقلايدىغان ئەھۋال ۋە بۇ دەۋاغا گۇۋاھ بولىدىغان ھالەت شۇكى ، بابا سۇلتان قاچقاندىن كېيىن شاھمۇھەممەد سۇلتانغىمۇ شۇ قىشتا ئاجايىپ بىر ئىش دۇچ كەلدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق :

بابا سەييىد ئاتلىق بىر كىشى بار بولۇپ ، ئۇ مىرزا بەگچەكنىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ئىدى . شاھمۇھەممەد سۇلتانىنىڭ كۆڭلىگە ئۇنىڭ مۇھەببىتى چۈشتى . بابا سەييىد بولسا ئۆزىنىڭ

تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ، چېكىدىن ئاشقان ، پاكلىق لىباسلىرىنى غۇنچىدەك پارە - پارە قىلغان ، مالامەت تىكەنلىرىدىن گۈل كەبى قورقۇمسىز ۋە بىپەرۋا يىگىت ئىدى . شاھمۇھەممەد سۇلتان بىلەن بابا سەييىدنىڭ ئارىسىدا مۇھەببەت زەنجىرى مەھكەم باغلانغانىدى ، كېيىن شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ نۇرغۇن تىرىشچانلىقى ۋە ئۇرۇنۇشلار بىلەن پاكلىق ۋە تەقۋادارلىق يولىغا دالالەت قىلدىم . ئەمما ، شاھمۇھەممەد سۇلتان :

مىسرا :

ئەلۋىدا ، ئەي زۇھدۇ تەقۋا ، ئەلفىراق ، ئەي ئەقلۇ دىن .

دېگەندىن ئۆزگە جاۋاب بېرمەيتتى ۋە بابا سەييىدتىن كۆڭۈل ئۈزمەيتتى ، كۈندىن - كۈنگە بەتقىلىقلىققا قاراپ ھەركەت قىلاتتى . **نەزم :**

بولدى يەنە سەيرى چەمەن ئارزۇ ،
جىلۋەئى گۈل سەرۋى سۇمەن ئارزۇ .
تەۋبە قىلىپ ئېردىمۇ كەلدى بەھار ،
بولدى يەنە تەۋبە شىكەن ئارزۇ .

خان بىلەن پەقىر قانچە نەسىھەت قىلدۇق ، پايدىسى بولمىدى . ئۇنىڭ مۇتەدىللىكتىن ھالقىپ كەتكەن ئىشلىرى بارغانسېرى كۆپەيىشكە باشلىدى . ئاخىر شاھمۇھەممەد سۇلتاننى قوغلاشتىن باشقا چارە قالمىدى . **نەزم :**

چۇن نەسىھەت بىلە تۇزەلمەسە كار ،
بەس ھەقارەتكە يول تاپار ناچار .

شاھمۇھەممەد سۇلتاننى بابا سەييىد ۋە بىر قانچە مۇلازىملىرى بىلەن قاراتېگىن تەرەپكە ماڭدۇردى . ئەمىرلەردىن مۇھەممەد بارلاس ، ئەمىر جاناكا قاتارلىق ئىككى ئەمىرنى بۇلارنى قاراتېگىنكە

ئاپىرىپ قويۇش ئۈچۈن قوشۇپ بەردى . ئەمما ، ئەمىر جاناكا يولدا بارغۇچە قارشىلىشىپ ، شاھمۇھەممەد سۇلتاننى باشقا بىر تەرەپكە ئېلىپ بارماقچى بولدى ، شۇ سەۋەبتىن ئەمىر مۇھەممەد ئەمىر جاناكانى تۈتۈپ باغلىدى . بابا سەييىد شاھمۇھەممەد سۇلتاننى ئەمىر جاناكانى قۇتقۇزۇشقا تەرغىب قىلدى ، ئۇ : «ئەمىر جاناكا سىزگە ساداقەتمەنلىك قىلىپ بۇ مېھنەتكە مۇپتىلا بولدى ، شۇڭا ئەمىر مۇھەممەدتىن ئۈنى زورلۇق بىلەن ئاجرىتىپ ئالغايسىز » دېدى . شاھمۇھەممەد سۇلتان بۇ سۆزگە ئالدىنىپ قايتىپ كەلدى . تەڭ كېچە بىلەن ئۇلار تۇرغان جايغا يەتتى . ئۇلارمۇ ئاشۇنداق ئەندىشە بىلەن مۇكەممەل قوراللىنىپ تۇرۇشقانىدى . سۇلتان كېلىپ : «ئەمىر جاناكانى قويۇپ بېرىڭلار ! » دەپ ۋارقىرىدى . بۇلارمۇ ۋارقىراپ : «ھەر قانداق كىشى بولساڭ ئارقاڭغا يانغىن ، بولمىسا ئوق ياغدۇرىمىز ! » دېدى . سۇلتان ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئىشىتتى ، لېكىن ئۇنىڭغا ئىشەنمىدى . «كېچە دېگەن زالىم پادىشاھقا ئوخشاش » دېگەندەك ئۇ كىشىلەر ئوق ئېتىشقا باشلىدى . راست دېگەندەك بىر ئوق كېلىپ شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ كۆكرىكىگە تېگىپ تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى ، ئۇ شۇ ھامان ھەققە جان تاپشۇردى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قاتتىق سۇرەن ـ چۇقان پەيدا بولدى . ئۇلاردىن بەزىلىرى ، خۇسۇسەن «ھەرقانداق كىشى بولساڭ ئارقاڭغا يانغىن ، بولمىسا ئوق ياغدۇرىمىز » دېگەن كىشىلەر قېچىپ كەتتى ، بەزىلىرىگە خان نۇرغۇن ۋەدىلەر بىلەن تەسەللى بەردى .

بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندە ، بابا سۇلتان خۇتتەلان ۋە قۇندۇزغا قېچىپ بېرىپ پۇشايمان قىلىپ يېنىپ كەلدى . خان پەقىرنى بابا سۇلتاننى قايتۇرۇۋېتىشكە بۇيرۇدى ، پەقىر بېرىپ ئۇنىڭ يول ئۇزۇقى ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلىرىنى تەييارلاپ بېرىپ يولدىن ياندۇردۇم . بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىنىپ ئۆتتى .

شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ خوتۇنى خانىڭ سىڭلىسى ئىدى ، سۇلتانىنىگار خانىم ۋە دەۋلەتسۇلتان خانىملار ھەم خانىڭ ھاممىسى

هەم شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ ئاتىسىنىڭ ھاممىسى ئىدى . بۇلارنىڭ ھەممىسى خانغا : «شاھمۇھەممەد سۇلتاننى نېمە ئۈچۈن ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدىڭىز ،نېمىشقا ئۇنى بىگۇناھ ئۆلتۈردىڭىز ؟ !» دەپ ھۇجۇم قىلىپ خاننى تولا تەڭلىككە سالدى . خان نەچچە خىل قەسەملەرنى قىلىپ : «مەن ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇغان ئەمەسمەن ، بۇ ۋەقەدىن خەۋىرىم يوق» دېدى .

ئۇلار بىردەك : «ئۇنداق بولسا ، مۇھەممەدنى بىزگە بېرىڭ ، شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ ئورنىدا ئۇنىڭدىن قىساس ئالىمىز !»

خانمۇ مۇھەممەدتىن قىساس ئېلىشقا رازىلىق بەردى . مۇھەممەد بولسا ماڭا ۋە تاغامغا ئىلتىجا قىلدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەد بارلاس رەشىد سۇلتاننىڭ مۇلازىمى ئىدى . رەشىد سۇلتانمۇ تاغام بىلەن پەقىرنى ئىزدەپ تولا تەكىتلەپ : «ئەلۋەتتە مۇھەممەدنىڭ خالاسلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ سايە ـ سەۋەب قىلغايسىزلەر» دەپ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىلتىماسلار قىلدى .

شۇڭا ، پەقىر ئۇنىڭ تەرەپدارى بولدۇم ، خالىي ئورۇندا خانغا شۇنچە كۈچەپ ئەرز قىلدىم : «سىزنىڭ قېرىنداشلىرىڭىز بولمىش سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى كەتتى . ھازىر ئۆز قېرىندىشىڭىز بولغان مۇشۇ بىر سۇلتانلا قالدى . ئەگەر مۇھەممەدنى ئۆلتۈرسىڭىز ، ئۇنىڭ كۆڭلى ئازار يەيدۇ ، پەقىر كەمىنىمۇ ئازار يەيمەن ، چۈنكى مۇھەممەد بىلەن تۇغقانچىلىقىم بار» دەپ بۇ ھەقتە خانغا كۆپتىن ـ كۆپ ئىلتىجا قىلىپ يالۋۇردۇم . شۇڭا ، خان ئۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشنى ماڭا تاپشۇردى ۋە : «سېنى بۇ ئىشتا ساھىب ئىختىيار قىلدىم ، خاھى قىساس ئالغىن ، خاھى قويۇپ بەرگىن ، ئىختىيار سەندە» دېدى .

ئەمما ، يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان خانىملارنىڭ بەزىسى ئانامنىڭ سىڭلىسى ، بەزىلىرى ئاتامنىڭ سىڭىللىرىنىڭ قىزلىرى ئىدى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك ماڭا يۇزلەندى ۋە تەنە ، تەنبىھ ۋە ھاقارەتلەرنى قىلىپ : «ئۇ بارلاسنىڭ ساڭا بولغان

تۇغقانچىلىقىنىڭ قانچىلىك تايىنىسى بار ئىدى؟ ئۇنىڭ تۇغقانچىلىقىنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلىمەن دەپ مۇنچۇالا مۇھىم ئىشقا كىرىشمەيۋاتسەن؟ قىساس ئالماسلىقنى ئىختىيار قىلىۋاتامسەن؟ مۇھەممەد بارلاسقا سېلىشتۇرغاندا شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ ساڭا بولغان تۇغقانچىلىقىنى نەچچە دەرىجە زىيادە ئەمەسمۇ؟ مۇھەممەد بارلاس گەرچە ئاتاڭنىڭ ئانىسى بىلەن بىر تۇغقان بولسىمۇ، لېكىن شاھمۇھەممەد سۇلتان ئۆزۈڭنىڭ ئاناڭ بىلەن بىر تۇغقان، ئۇنىڭ ئۇستىگە شاھمۇھەممەد سۇلتان سېنىڭ دوستۇڭ ھەم سۆھبەتداش ئاغىنەڭ ئىدىغۇ؟! يەنە تېخى ئاناڭنىڭ ئىنىسىنىڭ قىزى خەدىچە سۇلتان خانىم ئۇنىڭ خوتۇنى تۇرسا، ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى، تاغىسىنىڭ قىزى سېنىڭ نىكاھىڭدا تۇرسا! خوش، شاھمۇھەممەد سۇلتان بىلەن سېنىڭ ئاراڭدا مۇشۇنچۇالا تۇغقانچىلىق ھەققى ۋە ئالاقىسى بار تۇرۇقلۇق، مۇھەممەد بارلاسنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى ساقلىساڭ، ئۇنىڭدىن قىساس ئالماي ئۇنى قويۇپ بېرىشنى خالىساڭ، بۇ راۋامۇ؟!» دەپ خانىملار شۇنچۇالا تەنە ۋە مالامەتلەرنى ياغدۇرۇشقان بولسىمۇ، لېكىن پاك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى ۋە پەلەكنىڭ قىسمىتى شۇنداق ئىكەن، ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ بۇ ھەق سۆزلىرىنى رازىلىق قۇلىقى بىلەن ئىشتىمىدىم. ھەق ئىشتىن يۈز ئۆرۈپ باتىل (ناھەق) تەرەپكە قەدەم قويدۇم، يەنى مۇھەممەد بارلاستىن قىساس ئېلىشقا رازىلىق بەرمەي مۇھەممەدنى تاغامغا تاپشۇردۇم. تاغام ئۇنى كاشغەر تاغلىرىدا قاچۇرۇپ ساقلىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن پەقەر بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم ئارىسىدا كۆڭۈل ئاغرىقى پەيدا بولدى. كۆڭۈلدىكى بۇ كىر - غۇبارلار نەچچە مۇددەتلەردىن كېيىن ئاندىن يوقالدى.

دېمەك، مۇشۇنداق مۇشكۈل قىيىنچىلىقلار بىلەن مۇھەممەدنى خانىملارنىڭ قولىدىن خالاس قىلىپ، تاغامغا ۋە تاغامنىڭ ئەۋلادىغا نىسبەتەن بىر جاللاتنى پەيدا قىلدىم. **مىسرا:**

ئۆز ئىلكىم بىرلە تاپتىم بىر بەلايى..

ئەي تەڭرىم ، تەۋبە قىلدىم ، يەنە تەۋبە قىلدىم . ئۆزۈڭ كەچۈرگەيسەن ، ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن . مەن بۇ ناھەق ئىشنى قىلدىم ، شۇڭا پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرىم بىزگە دەل شۇ مۇھەممەدنى كۆشەندە قىلدى . ناھەق ئىشنىڭ ھەقىقەتەن زىياندىن ئۆزىگە نەتىجىسى يوقتۇر . مۇھەممەدنى پەقىر ۋە تاغام ئۆلۈمدىن خالاس قىلغاندۇق ، بۇ مۇھەممەد تاغامنى ، ئۇنىڭ ئەۋلادىنى ئۆلتۈرۈشتە ۋە پەقىرگە زىيانكەشلىك قىلىشتا ھېچ كەم ـ كۈتىسىنى قويمىدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام : «كىمكى زالىمغا ياردەم بەرسە ، خۇدايىتائالا ھامان ئاشۇ زالىمنى شۇ كىشىگە كۈشەندە قىلىدۇ» دېگەنىدى .

بېيىت :

يامانغە ياخشىلىق قىلماق بىتەھقىق ،
ئېرۇر ياخشىغە قىلغاندەك يامانلىق .

ئەي تەڭرىم ، سېنىڭدىن مەغپىرەت تىلەيمەن ۋە شۇ ئىش خۇسۇسىدا سېنىڭ پاناھىڭغا سىغىنىمەنكى ، ھەر قانداق ئىش بۇ دۇنيالىقىنىڭ مەسلىھەتىدە مۇۋاپىق بولسىمۇ ، لېكىن ھەقىقەتتە ئۇ ئىش ئاخىرەتلىك ئۈچۈن زىيانلىق بولسا ، ئۇ ئىشنى ماڭا قىلدۇرمىغايسەن . شۇ ھەقتە سېنىڭدىن تەۋپىق تىلەيمەنكى ، سېنىڭ رازىلىقىڭ بولمىغان ھەرقانداق ئىشنى تاشلىغايمەن ، ھەممە ئىشلىرىمدا باتىلنىڭ ئورنىدا ھەقىقەتنى بەرپا قىلىپ بەرگەيسەن ، زالىملارغا يانتاياق بولۇشتىن ۋە ئۇنىڭ يامانلىقلىرىدىن ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن ، مۇسۇلمانلارغا يار ـ يۆلەكتە بولىدىغان ۋە ئۇلارغا كۈچ ـ قۇۋۋەت يەتكۈزىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا مۇۋەپپەق قىلغايسەن ، سالىھلار بىلەن دوست بولۇشقا ، ئۇلارنى دوست تۇتۇشقا نېسىپ قىلغايسەن . مۆمىنلەرگە يار ۋە ياخشى كىشىلەرگە يېقىن قىلغايسەن ، زالىملارنىڭ يامان قىلمىشلىرىدىن يىراق

قىلغايسەن ، غاپىللارچە ئۇيقۇغا كېتىشتىـــــن توسقايسەن . ئەي چەكسىز مېھرىبان تەڭرىم ، ماڭا رەھىم - شەپقەت قىلغايسەن .

يەتمىش توققۇزىنچى باب

رەشىد سۇلتاننىڭ پەقىر بىلەن بەلۋىرغا ئۇرۇش ئۇچۇن بارغانلىقى

ۋاقتىكى ، شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ ۋەقەسى يۈز بەردى ، شۇ سەۋەبتىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدا كۆڭۈلسىزلىك پەيدا بولدى . شۇ يىلى قىشتا خان رەشىد سۇلتان بىلەن پەقىرنى بەلۋىر[1]غا ئۇرۇشقا بۇيرۇدى ، بىزمۇ ئاشۇ كۈنلەردە بىر قانچە كۈن بولسىمۇ ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن يىراق بولىدىغانلىقىمىـــز ئۈچۈن خۇش بولۇپ ، تېزلىكتە ئۇرۇشقا يۈرۇش قىلدۇق .

بىلمەك كېرەككى ، بەلۋىر بولسا كۈپپارلار يۇرتىـــــدۇر . ئۇلارنىڭ كۆپ سانلىقى تاغ خەلقىدۇر ، ھېچبىرىنىـــڭ دىن ۋە مەزھىپى يوق ، ئۇلار ھېچ ئىشتىن پەرھىز قىلمايدۇ ۋە ئۆزىنى تارتمايدۇ ، كۆڭلى قايسى ئىشنى خالىسا ۋە نېمە خۇشياقسا شۇنى قىلىدۇ .

بەلۋىرستاننىڭ كۈنچىقىـــش تەرىپـــى كاشغەر ۋە ياركەند ۋىلايىتىگە ، شىمال تەرىپى بەدەخشانغا ، غەرب تەرىپى كابۇلغا ، جەنۇب تەرىپى كەشمىر دىيارىغا تۇتاشتۇر . ھەممە بەلۋىرستاننىڭ ئىچى ۋە تۆت ئەتراپى تۆت ئايلىق يول بولۇپ ، ئۇنىڭ ھەممىسى تاغ ، جىلغا ۋە تار يەرلەردىن ئىبارەت . مۇبالىغە يۇزىسىدىن پۈتكۈل

---

① بەلۋىر — بولۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ھازىرقى كەشمىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بالتىستان (مۇھەررىردىن) .

بەلۇرىستاندا بىر فەرسەڭمۇ تۇز يەر يوق دېيىشكە بولىدۇ .

بەلۇر خەلقى كۆپ خەلق بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھېچ كەنتى بىر - بىرى بىلەن ئىتتىپاق ئەمەس ، ئارىسىدا داۋاملىق قىرغىنچىلىق بولۇپ تۇرىدۇ ، جېدەل - ماجىرالار ئۇزۇلمەي داۋام قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۇرۇشلىرى كۆپىنچە مۇناق يوسۇندا بولىدۇ : ئايال ۋە ئاجىزلىرى ئىمارەت ۋە تېرىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ ، ئەرلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ سۇلھى - سالا قىلىدۇ . ئۇلار ئەگەر تاماق يەيدىغان ۋاقتى بولسا ، بىر - بىرلىرىگە ھىيلە ئىشلەتمەستىن ئۇرۇشنى توختىتىدۇ ۋە بىر - بىرلىرىدىن ئايرىلىپ ئۆيلىرىگە كېلىپ ، تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن يەنە كېلىپ ئۇرۇش قىلىدۇ . نامازدىگەر ۋاقتى بولسا ، يەنە خوتۇنلىرى ئارىغا كىرىپ سۇلھى قىلىدۇ ۋە ئەتە ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلىشىپ ئۆيلىرىگە يېنىشىدۇ . گاھىدا سۇلھى بىر يەرگە قارار تاپماي قالىدۇ ، بۇنداق ۋاقىتتا كېچە تاڭ ئاتقۇچە ئۆيلىرىنى مەھكەم تاقاپ ئۇخلىماي تەييار تۇرۇپ تاڭ ئاتقۇزىدۇ ، ئۇلارنىڭ ھەممە ئۆمرى ئەنە شۇ تەرىقىدە ئۆتىدۇ . ئۇلارنىڭ يايلاقلىرى ئاز بولغاچقا ، چارۋىلىرىمۇ كەم ، ئاز - ئازدىن قوي ۋە ئۆچكىلىرى بار ، ئۇلارنىڭ يۇڭىنى كىيىم قىلىشىدۇ . جۇملىدىن ياغ ۋە سۈت قىلغۇدەك كاللىرىمۇ بار ، ئۇنىڭدىن زىيادە چارۋىسى يوق . ھەربىر جىلغىنىڭ قوۋمىنىڭ زۇۋانلىرى باشقىچە بولۇپ ، ھېچقايسىلىرى بىر - بىرىنىڭ تىلىنى بىلمىگەيدۇ ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدا ھەمىشە ئۇرۇش ۋە دۇشمەنلىك بار . شۇڭا ، ئۆمرىلىرى ئىچىدە ئاشۇ جىلغىدىن بۆلەك يەرنى كۆرمەي ئۆتىدۇ .

ئەمما ، بەلۇرىستاندا ئوبدان باغلار ۋە ياخشى مېۋىلەر تولا ، بولۇپمۇ ئاناری ئوبدان ۋە كۆپتۇر . بىر خىل ئانار بار ئىكەن ، مەن ئۇنداق ئانارنى بەلۇرىستاندىن باشقا جايدا كۆرمىدىم . ئۇنىڭ دانىلىرى ناھايىتى سۇزۇك ۋە پاكىز ، تاتلىق ۋە تەملىكتۇر . ئۇ يەردە ھەسەلمۇ تولا .

دېمەك ، شۇ زېمىستاندا بىز بەلۈردا ئىدۇق ، قاتتىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى ، غەلىبە ۋە نۇسرەت بىز تەرەپتە ئىدى . تاكى باھار ۋاقتىغچە تۇرۇپ ، ئاندىن ساق ـ سالامەت سارىغچوپانغا كېلىپ ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى ئايرىدۇق ، مىڭدىن كۆپرەك ئەسىر بار ئىدى .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 934 ـ يىلى باش باھاردا[1] خانىنىڭ خىزمىتىگە يېتىپ كەلدۇق . شۇ يىلى يازدا سۇلتانىنىڭار خانىم — ئۇنىڭ ئېتى بۇ كىتابنىڭ بىر قانچە يېرىدە زىكىر قىلىندى — بەزگەك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى . تەڭرى ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرگەي . پەقىر ئۇنىڭ ۋاپاتى تارىخىنى «خۇلدەش» (خلدش — جەننىتى)[2] دېگەن سۆزدىن چىقارغانىدىم .

سەكسىنىنچى باب

خانىنىڭ بەدەخشانغا ئىككىنچى نۆۋەت بارغانلىقى ، ئۇنىڭ تەپسىلاتى ۋە ئاشۇ كۇنلەردە دۇچ كەلگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 936 ـ يىلى[3] بولغانىدى ، بابۇر پادىشاھ ھۇمايۇن مىرزىنى ھىندىستانغا ئېلىپ كەتتى . بۇنىڭ

---

① ھىجرىيە 934 ـ يىلىنىڭ باش باھارى مىلادىيە 1528 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

② «خۇلدەش» (خلدش) دېگەن سۆزنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، ھىجرىيە 934 ـ يىلى (مىلادىيە 1528 ـ يىلى)غا توغرا كېلىدۇ .

③ بۇ يىلنامە بۇ يەردە 936 دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان . باشقا بارلىق نۇسخىلاردا ۋە بۇ قولىيازمىنىڭ سەل تۆۋىنىدە 935 دېيىلگەن . ھىجرىيە 935 ـ يىلى مىلادىيە 1528 — 1529 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

تەپسىلاتى شۇكى ، مىرزاخان ئىبنى سۇلتان مەسئۇد مىرزا ئىبنى ئەبۇسەئىد مىرزا بەدەخشانغا پادىشاھ ئىدى . ئۇ ۋاپات بولدى ، ئۇنىڭ سۇلەيمان شاھ ئاتلىق بىر نارەسىدە ئوغلى قالدى . بابۇر پادىشاھ سۇلەيمان شاھنى ئۆز ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەتتى ، بەدەخشاننى چوڭ ئوغلى ھۇمايۇن مىرزىغا بەردى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 935 ـ يىلى بولغۇچە ھۇمايۇن مىرزا بەدەخشاندا ئىدى .

ۋاقتىكى ، بابۇر پادىشاھ ھىندىستاننى ئىشغال قىلىپ ، مەملىكىتى دۇشمەن خەس ـ خەشەكلىرىدىن پاكلاندى . شۇ ۋاقىتلاردا بابۇر پادىشاھنىڭ ئوغۇللىرىدىن ھۇمايۇن مىرزا ۋە كامران مىرزا قاتارلىق ئىككىسى ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى . بابۇر پادىشاھ ھۇمايۇن مىرزىنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ بەدەخشانغا كىشى ئەۋەتتى . ئۇنىڭ خىيالى پەرزەنتلىرىدىن بىرى ھەمىشە خىزمىتىدە بىللە بولسا ، ناۋادا تەقدىر خەۋەرچىسى ئۆلۈم ئۇچۇرىنى يەتكۈزسە ئىزىنى باسقاي ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى . شۇ سەۋەبتىن ھۇمايۇن مىرزىنىڭ ھىندىستانغا كېلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى .

بەدەخشان ئەھلى ھۇمايۇن مىرزىغا مۇنداق ئەرز قىلدى : «بەدەخشان ئۆزبېكلەرگە يېقىندۇر ، ئۆزبېكلەرنىڭ بەدەخشانغا كونا ئاداۋىتى بار . ئەگەر ئۆزبېكلەر بەدەخشانغا قەست قىلسا ، ئەمىرلەر ئۇنى يوقىتىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ . »

ھۇمايۇن مىرزا : «ئېيتقىنىڭلارنىڭ ھەممىسى راست . لېكىن ، ئاتامنىڭ بۇيرۇقىغا بويۇنتاۋلىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ، ئەمما ئىنىلىرىمدىن بىرەرسىنى تېز ۋاقىت ئىچىدە ئەۋەتەرمەن » دېدى . ھۇمايۇن مىرزا شۇنداق دەپ خەلقە تەسەللىي بېرىپ ھىندىستانغا قاراپ يولغا چىقتى .

ھۇمايۇن مىرزا كەتكەندىن كېيىن خالايىق مەيۇسلەندى ، شۇڭا سۇلتان ئۇۋەيس باشلىق پۇتكۇل بەدەخشان ئەمىرلىرى خانىنىڭ پەلەكتەك يۇكسەك بارگاھىغا تېزلىكتە كىشى ئەۋەتتى ۋە مۇنداق

ئەرز قىلدى : «ھۇمايۇن مىرزا ھىندىستانغا كەتتى ، بۇ ۋىلايەتنى پەقەت ئەلگە تاپشۇردى . پەقەت ئەلى ئۆزبېكنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن ، شۇ سەۋەبتىن بەدەخشاندا خاتىرجەملىك ھاسىل بولمايدۇ . ئەگەر پالان ۋاقىتقىچە يېتىپ كەلسىلە ، ياخشى بولغىنى ، بولمىسا ئۆزبېكلەرگە تەۋە بولماي ئىلاجىمىز يوق . چۈنكى ، ئۆزبېكلەر بىزگە يۇزلەنسە ، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا قۇدرىتىمىز يەتمەيدۇ . شۇڭا ، ئۇلار يۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن ئۇلارغا تەۋە بولساق ، بۇ خالاس بولۇشىمىزغا سەۋەب بولۇپ قېلىشى مۇمكىن . يەنە بىر جەھەتتىن بەدەخشان ۋىلايىتى خانىنىڭ مومىسى شاھبېگەم تەرەپتىن خانىنىڭ مىراسدۇر ، مۇشۇ كۈنلەردە بۇ مىراسقا خاندىنمۇ ھەقلىق ۋە مۇۋاپىق كىشى يوقتۇر . »

ئۇلار شۇنداق دەپ نۇرغۇن مۇبالىغىلەر بىلەن ئەرز ۋە ئىلتىجا قىلدى . خان ئەگەر ئۆزى بارمىسا بەدەخشان ئۆزبېككە تەۋە بولۇپ كەتكۈدەك ، دەپ جەزملەشتۇرۇپ ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 936 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ[1] ئاۋۋىلىدا بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى ، رەشىد سۇلتاننى يارکەندته قالدۇرۇپ قويدى . بۇنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، تاھىرخان تەنھا قالدى ، زىمىستاندا قىرغىز ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكلىرى پاراكەندە بولدى . خان ئالىي ھىممەتلىك قىلىپ ئۇنىڭغا ھېچقانداق چېقىلمىدى ، شۇڭا نەچچە مۇددەتكىچە قىرغىزلار ئېچىدە يۈردى . يەنە [يىگىرمە] ، ئوتتۇز مىڭ ئۆزبېك ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلدى ، تاھىرخان قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە ھەر تەرەپكە تاجاۋۇز قوللىرىنى سوزۇشقا باشلىدى . شۇڭا ، خان ئېھتىيات يۇزىسىدىن رەشىد سۇلتاننى كاشغەر ۋىلايىتىدە قالدۇرۇپ قويۇپ ، ئۆزى بەدەخشانغا يۈرۈش قىلدى . سارىغچوپانغا يەتكەندە ، خان پەقىرنى ئالدىن

---

① ھىجرىيە 936 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئاۋۋىلى مىلادىيە 1529 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ .

ماڭدۇردى ، ئۆزىمۇ پەقىرنىڭ كەينىمدىن راۋان بولدى .

پەقىر بەدەخشانغا بېرىپ ئاڭلىدىمكى ، ھۈمايۇن مىرزا كابۇلدىن ئىنىسى ھىندال مىرزىنى ئۆز ئورنىغا بەدەخشانغا ئەۋەتىپتۇ ، ھىندال مىرزىنىڭ بەدەخشانغا كېلىپ ئورۇنلاشقىنىغا ئون بەش كۈن بولۇپتۇ . بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پىكىر قىلدىمكى ، ھازىر جەدى پەسلى ، قىش ۋاقتى ، قايتىش مۇشكۈل ۋە دىشۋاردۇر . شۇڭا ، ئىلاجسىز قەلئەئى زەفەرگە كەلدۇق . ھەرقانچە سۈلھى سۆزلىرىنى ئاڭغا سىلىپ باقتۇق ، «بەدەخشانىڭ بەزى ۋىلايەتلىرىنى بىزگە بېرىڭلار ، قىشنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ۋىلايىتىڭلارنى ئۆزۈڭلەرگە قايتۇرۇپ بېرىمىز ، خانمۇ قايتىپ كېتىدۇ» دەپ كۈچەپ تەكىتلىدۇق . ئەمما ، ئۇلار بىزنىڭ بۇ سۆزىمىزگە ئىشەنمەي ، بۇنى ھىيلە ـ مىكىر دەپ گۇمان قىلىشتى . ئاخىر ئىشىمىز ئۇرۇشقا قارار تاپتى . خان يېتىپ كەلگۈچە پەقىر قەلئەئى زەفەرنىڭ ئەتراپىنى تالان ـ تاراج قىلىپ ، مال ـ مۈلۈك ، چارۋا ۋە دۇنيالىق ھەممە نەرسىلەرنى يىغدۇردۇم .

نەچچە كۈندىن كېيىن خانمۇ يېتىپ كەلدى ـ دە ، قەلئەئى زەفەرنى مۇھاسىرە قىلدى . پەقىرنىڭ دەخلى ـ تەرۇزۇم يەتمەي قالغان جايلارنىمۇ خانىڭ لەشكەرلىرى پايمال قىلدى .

قىش پەسلى ئاخىرلاشتى . ئۇ ئەسىرلەر خانىڭ خىزمىتىدە بولمىغانلىقىرى ئۈچۈن ئۆزىلەر ئېيتىپ : «ئەگەر ھىندال مىرزا كەلمىگەن بولسا ئىدى ، ئەلۋەتتە خانىڭ مۇلازىمىتىگە باش قويماتتۇق» دېيىشتى . خان ئۇلارغا : «بابۇر پادىشاھ بىلەن مۇخالىپلىق قىلىشىم ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ، سىلەر ‹ئەگەر كەلمىسىلە ، ئۆزىبەككە تەۋە بولمىز ، دەپ تولا ئىلتىجا قىلىپ كىشى ئەۋەتتىڭلار . ئەگەر ئۆزىبەكلەر بەدەخشانىنى ئىشغال قىلىۋالسا ، بىزگىمۇ ، بابۇر پادىشاھقىمۇ توسالغۇ بولاتتى . شۇ سەۋەبتىن مەن كەلگەنىدىم . ئەگەر ئىش ئاشۇنداق بولسا ، ھەركىم ئۆز ئورنىغا قايتسۇن .» خان شۇنداق دەپ قەلئەئى زەفەردىن

كاشغەرگە قاراپ يۈزلەندى .

خانىڭ بەدەخشانغا كەلگەنلىكى ھىندىستاندا بابۇر پادىشاھقا ئاڭلاندى . ئۇنىڭ كۆڭلى ناھايىتى ئەلەملىك بولۇپ ، بۇ ھەقتە كۆپ پىكىر يۈرگۈزۈپ ئويلانغاندىن كېيىن بەدەخشانغا سۈلەيمان شاھ مىرزىنى ئەۋەتىپ ، ھىندال مىرزىنى ھىندىستانغا قايتۇرۇپ كەتتى . ئاندىن خانغا مەكتۇپ يېزىپ : «ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدا نەچچە تۇرلۇك ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ھەق - ھوقۇقلىرى ۋە ئالاقىلىرى بار تۇرۇقلۇق ، بۇ ئىش ئەجەب سادىر بولۇپتۇ . شۇڭا ، مەن ھىندال مىرزىنى ھىندىستانغا ئېلىپ كېتىپ ، بەدەخشانغا سۈلەيمان شاھ مىرزىنى ئەۋەتتىم . ئەگەر مىراس ھوقۇقىنى ئىزدىسىلە ، مېنىڭ ھۇزۇرۇمدا تۇرۇۋاتقان سۈلەيمان شاھ مىرزا ئۆزلىرىگىمۇ پەرزەنت ھۆكۈمىدۇر ، شۇڭا ئۇنىڭغا شەپقەت قىلىپ بەدەخشاننى شۇنىڭغا بەرسىلە ياخشى بولىدۇ . ھازىر مەن ئۆز زىممەمدىن ساقىت قىلىپ مىراسنى ئۆز ئىگىسىگە تاپشۇردۇم ، قالغىنىنى ئۆزلىرى بىلۈرلا» دېگەن سۆزلەرنى بايان قىلىپ ئەۋەتتى . ئەمما ، سۈلەيمان شاھ مىرزا بەدەخشانغا يېتىپ كېلىشتىن خېلى مۇددەت ئىلگىرى خان قايتىپ بولغانىدى . شۇڭا ، ھىندال مىرزا پادىشاھنىڭ ھۆكۈمى بويىچە بەدەخشاننى سۈلەيمان شاھ مىرزىغا تاپشۇرۇپ ، ئۆزى ھىندىستانغا كەتتى . شۇ ۋاقىتتىن تاكى بۈگۈنگىچە سۈلەيمان شاھ مىرزا بەدەخشاندا تۇرۇۋاتىدۇ .

خان بەدەخشاندىن يېنىپ باش باھار پەسلىدە ياركەندكە يېتىپ كەلدى ، تاغام يولدا كېسەل بولۇپ قالغانىدى . كاشغەرگە يېتىپ كەلگەندە ، نەچچە قىسما كېسەلگە دۇچار بولدى ، ھەم ئىستىسقا ، ھەم زىققە ۋە بەزگەك كېسلى ئۈزلۈكسىز قوزغىلىپ تۇراتتى . شۇ ۋاقىتتىكى كامىل تېۋىپلاردىن ، مەسىلەن ، جانابى خاجە ئەبدۇلۇۋاھىد تەھۇرى ، قازى شەمسىددىن ئەلى تەببى[1] ۋە

① بۇ ئىسىم باشقا نۇسخىلاردا «قازى شەمسىددىن ئەلى كەرتەببى» دېيىلگەن .

باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئاجىز بولدى . كېسەلنىڭ شىددىتى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، ساقىيىشنىڭ ئۈمىدى قالمىدى . شۇ ھالەتتە تۇرغاندا ھەرزىتى مەخدۇمى خاجەئى نۇرەن — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاچ — تۇرپاندىن كەلدى .

ھەزرىتى خاجەنىڭ تۇرپانغا بارغانلىقىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى : مەنسۇرخان ھەزرىتى خاجەگە ئىلتىجا قىلىپ : «ئەگەر سائادەت كەلتۈرگۈچى قەدەملىرىنىڭ بەرىكىتىدىن بۇ مۇخلىسلارنى بەھرىمەن قىلسىلا ، كاتتا بەخت ۋە ئۇلۇغ دۆلەتتۇر . گەرچە بىز بەندىلەرنىڭ بېشىمىز بىلەن قەدەم ئېلىپ بېرىپ ئاستانىلىرىنى سۆيۈپ تاۋاپ قىلىش شەرىپىگە ئېرىشىشىمىز جايىز بولسىمۇ ، بىراق بۇ دۆلەتنىڭ بىزگە مۇيەسسەر بولۇشى ئۆزرىلىك ۋە مۇشكۈلدۇر . شۇ سەۋەبتىن بېيىت :

ئىنايەت ئەيلەكى يەتمەس كەمالىڭا نۇقسان ،
ۋەلىك بولغۇسى بىزلەرگە تۇرفە ئىززۇ شەرەف .

دېگەن بېيىتنىڭ ھۆكۈمى بويىچە ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلغايلا » دەپ تولىدىن ـ تولا تەكىتلەشلەر بىلەن ئىلتىماس قىلغانىدى . شۇ سەۋەبتىن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن تۇرپانغا بېرىپ ، ئۇ جايدىكى ئىشتىياق سەھراسىدا چاڭقىغان مۇخلىسلارنى ۋىسالىرى زىلالىغا قاندۇرۇپ كاشغەرگە قايتىپ كەلگەنىدى . بېيىت :[1]

سېنىڭ بۇ كەلمەكىڭە [بەخت] مەرھەبا قىلدى ،
چۇ كۆردى پاك يۈزۈڭنى مەلەك دۇئا قىلدى[2] .

① بۇ سۆز پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «نەزم» دېيىلگەن .

② بۇ شېئىر موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا مۇشۇ ئىككى بېيىت بىلەنلا كۆپايىلەنگەن . پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا يەنە «چەگۈيەمەنكى چەخۇش ئامەدى مەسىھ سىفەت ، بەيەك نەفەس ھەمە دەردى مەرا دەۋا كەردە» (تەرجىمىسى : مەسىھ سۈپەت نەقەدەر خۇش كەلدى دەپ نە ئېيتاي ، بىرلا نەپەس بىلەن ھەممە دەردىمگە داۋا قىلدى) دېگەن مىسرالار بار .

تاغامنىڭ ئەھۋالى شۇ يەرگە يەتكەنىدىكى ، ئارقا - ئارقىدىن خۇدىنى يوقىتاتتى ، بىھۇش بولاتتى ، تۆۋەنكى ئەزالىرىدىن زەردىپ ئېقىپ تۇراتتى . ھەزرىتى ئىشان كەلگەندىن كېيىن تاغامغا يۇزلەندى . ئاز مۇددەتتىن كېيىن كېسىلىنىڭ شىددىتى سەل قايتتى ، ئۇ ھەرقانداق چارە قوللانسا ھەممىسى مەنپەئەت قىلدى . ھەقىقەتەن بۇ تېبابەت ئەمەس ، بەلكى كارامەت ، ئەۋلىيالىق قۇۋۋىتى ئىدى . چۈنكى ، كېسەل شۇ دەرىجىگە يەتكەنىدىكى ، بەدەن تەبىئىتى ئاجىزلاپ ھالسىزلىنىپ كەتكەنلىكتىن ، دورىنى قوبۇل قىلغۇدەك قۇۋۋەت ۋە قۇدرەت قالمىغانىدى . دېمەك ، ھەزرىتى خاجەنىڭ بۇ ئىشلىرى ئادەتتىن تاشقىرى ئەھۋال ئىدى .

شۇ ئەسنادا ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن بىلەن ئۇنىڭ كىچىك ئىنىسى ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇفنىڭ ئارىسىدا كۆڭۈل ئاغرىقى پەيدا بولدى ، بۇ كۆڭۈل ئاغرىقى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتاتتى . بىر كۈنى پەقەر ھەززىتى خاجەئى نۇرەنىنىڭ مۇلازىمەتلىرىگە باردىم . ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف ھەزرىتى خاجەئى نۇرەنىنىڭ سۆھبەتلىرىدە ئولتۇرۇۋاتقانىكەن . ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن غەزەپ بىلەن ئولتۇرغانىكەن ، پەقەر كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ئېيتتىكى : «ئەي مۇھەممەدىيۇسۇف ، سەن نېمە ئۈچۈن مۇنداق ئىشلارنى قىلىسەن ؟ ئەگەر سەن ئاتامنىڭ مۇرىتى بولساڭ ، مەن بوۋىمىز خاجە ئەھرار قۇددىسە سىررۇھۇنىڭ مۇرىتىمەن . ئۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە بىر قانچە تۇرلۈك لاياقىتىم بىلەن سەندىن ئۈستۈن تۇرىمەن ، سەن مېنىڭ چوڭ ئوغلۇم بىلەن ئېمىلداشسەن . بۇ بارلىق پەزىلەتلىرىم بىر تەرەپتە تۇرسۇن ، مەن ھەزرىتى رەسۇل سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ تەربىيەتكەردىسىمەن . سېنىڭ مەن بىلەن قارشىلىشىدىغانغا نېمە ھەددىڭ بار ؟ ! » ھەزرىتى خاجە مۇھەممەد يۇسۇف : «مېنىڭمۇ ئانھەزرەتنىڭ تەربىيەتتە مەدەت بېرىشىدىن

ئۇمىدىم بار» دېدى ، شۇنىڭ بىلەن خاجەئىنى نۇرەن : «ئەي مۇھەممەدىيۇسۇف ، سەن ۋە مەن بۇ ئىشىمىزنى ئانھەزرەتكە ئەرز قىلايلى ، ئىككىمىز ھەققىدە ئانھەزرەت ھۆكۈم چىقارسۇن ، شۇنىڭغا رازى بولامسەن ؟» دېدى . ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف : «ئارى ، رازىمەن !» دېدى .

خاجەئى نۇرەن : «مەنمۇ رازى !» دېدى .

ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ھېچ سۆز قىلىشمىدى ، سۆھبەت شۇ سۆز بىلەن تامام بولدى . ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن شۇ كۈنى بەدەخشانغا قاراپ يۈزلەندى . ئاندىن بىر كىشى كېلىپ : «ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف كېسەل بولۇپ قالدى . سىلەرنى چاقىرىدۇ» دېدى ، پەقەت دەرھال باردىم . قارىسام قىزىتمىسى بار ئىكەن . ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف ماڭا : «مەن بىلىمەن ، خاجە خاۋەند مەھمۇد نەچچە مۇددەتتىن بېرى ماڭا تىكىلىپ تۇرۇۋالدى . بۈنىڭدىن ئىلگىرى ھەزرىتىنى رىسالەتپاناھ (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام)تىن ماڭا كۆپ مەرھەمەتلەر يېتىپ تۇراتتى . ئەمدى نېمە ۋەقە بولغانلىقىنى بىلمەيمەن ، ئۇ مەرھەمەتلەردىن ئەسەرمۇ كۆرۈنمەيدۇ . ماڭا ئېنىق مەلۇم بولدىكى ، بۇ كېسەلدىن خالاسلىق تاپالمايمەن . خاجە خاۋەند ماڭا قېرىنداش ، ھەم ئاتا ئورنىدا ئىدى . ماڭا مۇنچە شىددەت بىلەن تىكىلىپ تۇرۇۋالمىغان بولسا بولاتتى . بىر تۇغقانچىلىق مېھىر ـ شەپقىتىنمۇ تاشلىدى ، ئىسىت ، مىڭ ئىسىت !» دەپ مۇشۇنداق سۆزلەرنى كۆپ سۆزلىدى ۋە بىر قانچە ھېكايەتنى بايان قىلدى . ئاندىن تاۋابئاتلىرىنى پەقەرگە ھاۋالە قىلدى ۋە تۆگە يۈكىدىن توقۇلغان بىر ئۆزبېكچە كىيىم ، بىر بەلۋاغنى يادىكار تەرىقىسىدە ئىنايەت قىلدى .

پەقەت بۇ سۆزلەرنىڭ تاقابىلىدە ئۇنىڭ مەنىسىنى ياخشىلىققا جورۇپ بىر مۇنچە سۆزلەرنى ئېيتتىم ، لېكىن قوبۇل قىلماستىن : «ساقايماسلىقىم ئېنىق ، بۇنىڭدا ھېچ شەك ـ شۇبھە يوق» دېدى . ئالتىنچى كېچىسى كېسىلى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى . تارىخىنىڭ

(هىجرىيە) 937 ـ يىلى[1] سەپەر ئېيىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى ئىدى[2]، ئۇ زاتىنىڭ پاكىز روھى پاكلىق بارگاھى تامان كۆچتى. ئۇنىڭ روھى رەھمەتكە ۋە مەغپىرەتكە ئىرىشكەي، پەقەت خاجە مۇھەممەدىۇسۇفنىڭ ۋاپات تارىخىنى «تايىرى بەھىشتىي»[3] (جەننەت قۇشى)[4] دېگەن سۆزدىن چىقاردىم.

شۇنىڭدىن كېيىن خان پەقەتنى ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ مۇلازىمىتىگە ئەۋەتتى. پەقەت ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ ئۇ زاتنى قايتىشقا تەكلىپ قىلدىم، ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ئىلتىپات ۋە ئىنايەت قىلىپ ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلدى ۋە قايتىپ كەلدى. خان ئىستىقبالىغا چىقىپ بېشىنى ھەزرىتى خاجەنىڭ قەدەمىلىرىگە قويۇپ ئۆزرە ـ تەقسىرلەر ئېيتىپ كۆتۈۋالدى. خان ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىۇسۇفنىڭ ھازىسىنى ئېچىپ، ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ مۇلازىمەتلىرىدە سەدىقە، نەزىر ئاش ۋە خەتمىقۇرئانلار بىلەن ئۇزاتتى.

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ياڭىسارغا بېرىشنى نىيەت قىلغانىدى، خانمۇ ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇپ ياڭىسارغا بىللە باردى. شۇ قىشتا ئۇلار ياڭىساردا بولدى، پۈتكۈل مۇرىت ـ مۇخلىسلار ھەزرىتى خاجەنىڭ مۇلازىمىتىدە ئىدى. ئۇلار ھەزرىتى خاجەدىن ئاجايىپ ھالەتلەر ۋە غارايىب ئىشلارنى كۆرەتتى، خان ھەمىشە ھەزرىتى خاجەنىڭ سۆھبەتلىرىدە ئىدى.

---

① بۇ قولىيازمىدا «ئالتە» دەپ يېزىلىپ قالغان، باشقا نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىدە «يەتتە» دېيىلگەن. شۇڭا، ئىزاھتا تۈزىتىپ ئېلىندى.

② ھىجرىيە 937 ـ يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 14 ـ كۈنى مىلادىيە 1530 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

③ بۇ سۆز مولالا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا «تاھىر» (پاك، پاكىز) دەپ يېزىلىپ قالغان، باشقا نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىدە «تايىر» (قۇش، ئۇچقۇچى) دېيىلگەن، تۈزىتىپ ئېلىندى.

④ «تايىرى بەھىشتىي» دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە، ھىجرىيە 937 ـ يىلى (مىلادىيە 1530 ـ يىلى)غا توغرا كېلىدۇ.

سەكسەن بىرىنچى باب

خان بىلەن ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئارازلىق پەيدا بولغانلىقىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى ئۇزۇن ، ئۇنىڭ تەپسىلى بايان قىلساق ، ئەسلىي مەقسەت يىراقتا قالىدۇ . يىغىپ ئېيتقاندا ، قەشقەر ياسالى ھەققىدىكى بايانداً ئىسمى زىكىر قىلىنغان مىرزا ئەلى تاغاي تاغامغا قارىتا تولىدىن ـ تولا ھەسەت قىلاتتى ، لېكىن ئۇنى ئاشكارا بىلىندۇرمەيتتى . ئۇ ھەرقانداق تىرىشچانلىق بىلەن ئۇرۇنۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن خانىڭ ھۇزۇرىدا ئۇنىڭ غەمخورلىقى (چېقىمچىلىقى)دىن ھېچبىر نەتىجە چىقمىدى .

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، خان تاغامنىڭ قىزىنى ئەمىن خاجە سۇلتانغا نىكاھ قىلىپ ئېلىپ بەرگەنىدى ، ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ تاغامنىڭ قىزىدىن دۇنياغا كەلگەن قابىل پەرزەنتلىرى بار ئىدى . ئەمىن خاجە سۇلتان بىلەن تاغامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇغقانلىق زەنجىرى تاكى قىيامەتكىچە داۋام قىلغۇدەك دەرىجىدە مۇستەھكەم باغلاندى .

مىرزا ئەلى تاغاينىڭ كۆڭلىگە : «خان بىلەن سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھېچقانداق ھىيلە ـ مىكىرلەر بىلەن ئىتتىپاقسىزلىق سېلىش مۇمكىن ئەمەس . ئەمدى ئەمىن خاجە سۇلتان بىلەن خانىڭ ئارىسىدا بىر ھىيلە بىلەن تەپرىقىچىلىك چاڭ ـ توزانلىرىنى ئۆرلىتەي ، ئېھتىمال مۇشۇنىڭ ئۆزى

مەقسەتلىرىمنىڭ ئەملىگە ئېشىشىغا سەۋەب بولۇپ قېلىشى مۇمكىن . چۈنكى ، ئەگەر سەييىدمۇھەممەد مىرزا كۆيئوغلى تەرەپتە تۇرسا ، خاندىن يىراقلىشىشىغا توغرا كېلىدۇ . شۇنداق بولسا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولغىنى . ئەگەر خان تەرەپنى ياقلىسا ، ئەمىن خاجە سۇلتاندىن ئاتىلىق مېھىر - شەپقەت كۆزىنى يۇمۇشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئەگەر شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ ، مىرزىنىڭ ئابرۇيى تۆۋەنلەيدۇ » دېگەن خىيال يەتكەن بولسا كېرەك . بۇ پىتنە - پاساتلار رىجىسىنى تۇزۇپ ، ئۇنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ نۇرغۇن تەييارلىق ، مۇقەددىمە ، ئاساسىي ھەربىكەت ۋە خاتىمە ھەربىكەتلىرىنىڭ تەرتىپ ۋە تۇزۇلۇشلىرىنى بىر - بىرلەپ ئەملىگە ئاشۇرغاندى . نەتىجىدە زۆرۇرىيەت تۇپەيلىدىن ئەمىن خاجە سۇلتان خاندىن ، خان ئەمىن خاجە سۇلتاندىن ئەندىشە قىلىدىغان ، ۋەھىمە قىلىشىدىغان بولۇشتى .

بۇ تەپسىلاتنىڭ قىسقارتىلمىسى شۇكى ، خان ئەندىجان ئۇستىگە يۇرۇش قىلىپ بارغان ۋاقتىدا ، مىرزا ئەلى تاغاي ئايرىم پۇرسەتتە ئەمىن خاجە سۇلتانغا : «مەن سىزگە بولغان ساداقەت يۇزىسىدىن شۇنى ھېس قىلىۋاتىمەنكى ، خانىنىڭ سىزگە بولغان رايى ئۆزگىرىپ قاپتۇ . ئۇنىڭ خاھىشى شۇكى ، سىزنىڭ ئورنىڭىزغا ئوغلى رەشىد سۇلتاننى تەينىلىمەكچى ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنى ئۇنىڭغا بەرمەكچى . شۇڭا ، سىز ئېھتىيات بىلەن ئۇچۇر ئىگىلەپ ئۆز ئىشىڭىزنىڭ غېمىنى قىلغايسىز . مېنىڭ ساداقەت يۇزىسىدىن بۇ سۆزنى دېگەنلىكىمگە ئىشىنىپ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغايسىز » دەپتۇ . ئاندىن خانغا يەنە : «ئەمىن خاجە سۇلتان ئۆزلىرىدىن ھېچبىر سەۋەبسىزلا ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ . ئۇ دۇشمەنلەرگە ئىلتىجا قىلىپ ، بىرەر پىتنە - پاساتنى تېرىشى مۇمكىن » دەپتۇ . لېكىن ، خان ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىگە ئىشەنمەپتۇ . مىرزا ئەلى تاغاي : «ئەگەر بۇ سۆزۇمگە ئىشەنمىسىلە ، سىناپ كۆرسىلە . ئەمىن خاجە

سۇلتان بۇ يىل پالان ئىشنى قىلسا ، مېنىڭ سۆزۈم راست ، قىلمىسا يالغان بولسۇن » دەپتۇ . ئاندىن ئۇ ئەمىن خاجە سۇلتانغا مەخپىي گەپ يەتكۈزۈپ : «ھازىر ئەڭ ياخشى مەسلىھەت شۇكى ، پالانى ئىشنى قىلغايسىز » دەپتۇ .

ئەمىن خاجە سۇلتان تولىمۇ ساددا بولغانلىقى ، يەنە كېلىپ ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمەقلىقى ۋە ئەقىلسىزلىقى تۈپەيلىدىن ئۇ ئىشنى قىلىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، مىرزا ئەلى تاغاي خانغا ئەرز قىلىپ : «مەن خانغا ئەمىن خاجە سۇلتان بۇ يىل پالان ئىشنى قىلىدۇ ، دەپ ئەرز قىلغانىدىم . ئۇ سۆزۈم راست چىقتى ، ئىشنىڭ نىشانىسى بىلىندى » دەپتۇ .

خان ئەندىجانغا يۈرۈش قىلغان ۋاقىتتىن تاكى بۇ كۈنلەرگىچە ئالتە يىل ۋاقىت ئۆتتى ، بۇ مۇددەت ئىچىدە ئۇ بۇنداق ھىيلە ـ مىكىرلەرنى تەكرار ـ تەكرار ئەملگە ئاشۇردى . بۇنداق ئالامەتلەر راست چىقىۋەرگەنلىكى ئۈچۈن ئەمىن خاجە سۇلتانغا قارىتا خانىڭ كۆڭلى پۈتۈنلەي ئۆزگەردى .

تاغام بىلەن پەقەت ئەمىن خاجە سۇلتانغا نۇرغۇن تاپا ـ تەنلەرنى قىلاتتۇق ، «نېمە ئۈچۈن پالان ـ پالان ئىشلارنى قىلدىڭىز ؟ » دەپ مالامەت قىلاتتۇق . ئەمىن خاجە سۇلتان بۇنىڭغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بەرمەيتتى ، يەنە شۇنداق ئىشلارنى قىلاتتى . بۇ ئىشلارنىڭ سەۋەبى ھېچ مەلۇم بولمايتتى ، ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلەلمەيتتۇق . ئىش ئاخىردا مەلۇم بولدىكى ، ھەممىسى مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ ئىشلىرى ئىكەن .

مىرزا ئەلى تاغاي خانىڭ كۆڭلىدە ئەمىن خاجە سۇلتانغا قارىتا نالايىق ئۆزگىرىش پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلدى ـ دە ، مۇنداق ئەرز قىلدى : «ئەمىن خاجە سۇلتانىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشى پىتنە ـ پاساتلارغا سەۋەب بولغۇسى ، ئەڭ ياخشىسى ئۇنىڭ ئورنىغا رەشىد سۇلتاننى قويغايلا ، ئەمىن

خاجه سۇلتانغا بەدەخشان تەرەپتىن بىرەر ۋىلايەتنى بەرگەيلا ، دۆلەت ئۈچۈن مۇشۇ ئىش مۇۋاپىقتۇر . ئەمما ، مەن مىرزىلارنىڭ مېنىڭدىن كۆڭۈل ئاغرىتىشىدىن قورقىمەن . ئەگەر مىرزىلار رازى بولمىغان بولسا ، بۇ ئىش خانىڭ دۆلىتىگە تولىمۇ پايدىلىق تۇرمىدۇ . بۇ سۆزنى مىرزىلارغا ئېيتىش تولىمۇ مۇشكۈل .»

ئۇ «مىرزىلار» دەپ تاغام بىلەن پەقىرنى دەۋاتاتتى . خان بۇ كېچەشنى ئاۋۋال پەقىرگە سالدى . مەن خانغا : «سىز ئۇنى يۆتكەشنى لايىق كۆرسىڭىز ، مەن رازى بولمايدىغانغا نېمە ھەددىم . سىزنىڭ باشقا خىزمەتكارلىرىڭىزدىن ئەمىن خاجە سۇلتانىنىڭ نېمە ئۇستۇنلۇكى بار ؟ چۈنكى ، ئۇنىڭ ئۆزى تۇغقانلىق جەھەتتە ھەزرىتىڭىز بىلەن ئوخشاش . گەرچە تاغامنىڭ قىزى ئۇنىڭ نىكاھىدا ۋە ئۇنىڭدىن پەرزەنتلىرى بار بولسىمۇ ، لېكىن ھامامنىڭ قىزى ھەزرىتىڭىزنىڭ ھەرىمىدە بۇ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق دەرىجىسى تۇغقانچىلىقتا ئوخشاش ۋە تەڭ - باراۋەر ئىكەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر . ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغىنى شۇكى ، پەقىر خىزمىتىڭىزدە بولۇۋاتقىلى يىگىرمە ئۈچ يىل بولۇپتۇ ، ئاتىلارچە تۇرلۇك ئىلتىپات ۋە قىرىنداشلارچە ئىنايەتلەر بىلەن قەرنىلەردىن بىرى ئالاھىدە ئەزىزلىدىڭىز . شۇنداق تۇرۇپ مەن نېمە دەپ ئەمىن خاجە سۇلتانىنى جانابىڭىز بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويىمەن ؟ قايسى ئىش دۆلىتىڭىزگە پايدىلىق بولسا ، شۇنى قىلىش كېرەك» دېدىم . ئۇنىڭدىن كېيىن خان بۇ سۆزنى تاغامغا سالدى . تاغام : «خانىڭ ئالەمگە زىننەت بەرگۈچى كۆڭلىگە ئېنىق ئايانكى ، پەقىر ھەممە جەھەتتە سىزگە سادىقمەن ، خاندىن بىر پەس ئايرىلىپ تىرىكچىلىك قىلىشنى ئۆلۈمدىن يامانراق بىلىمەن . ئەمىن خاجە سۇلتاندىن سىزنىڭ دۆلەت - ئىقبالىڭىزغا توسقۇنلۇق يېتىدىغان بولسا ، مېنىڭ ئۇنىڭغا يۈز - خاتىر قىلىشىم ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس . ھازىر گەرچە ئۇنىڭ ھەزرىتىڭىزنىڭ دۆلىتىگە توسالغۇ

بولىدىغانلىق ئالامىتى ماڭا مەلۇم بولمىسىمۇ ، ئەمما ھەزرىتىڭىزنىڭ ياخشىلىققا باشلىغۇچى ئوي - پىكرىڭىز ھېچقاچان خاتا كەتكەن ئەمەس . مەن ھەزرىتىڭىزنىڭ رايىغا ئىقتىدا قىلىمەن ۋە ھەرقانداق ئىشنى مۇۋاپىق ۋاقتىدا ئالدى بىلەن بەجا كەلتۈرىمەن » دېدى . بۇ سۆز تامام بولغاندىن كېيىن خان ئېيتتىكى : «رەشىد سۇلتاننى ئاقسۇغا ئەڭ ياخشىسى مىرزا ھەيدەر ئېلىپ بارسۇن ، ئەمىن خاجە سۇلتاننى بۇ يەرگە ئەۋەتسۇن ھەم رەشىد سۇلتاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۇ ۋىلايەتنىڭ ئىشلىرىنى ئىزىغا چۈشۈرۈپ ، رەشىد سۇلتاننىڭ تىزگىنىگە كىرگۈزۈپ بېرىپ كەلسۇن . » تاغام : «يارلىق قانداق بولسا ، شۇ بويىچە بولسۇن » دېدى .

پەقىرمۇ پەرماننى باش ۋە كۆزۈم بىلەن قوبۇل قىلدىم . ئىككىنچى كۈنى ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈدۇق .

ئۇچقا يېتىپ كەلگەندۇق ، كاشغەر ياسالىدا نامى زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەن شاھباز مىرزا ئىستىقبالىمىزغا كەلدى . ئۇچتىن ئۆتتۇق ، ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ تەۋەلىكىدىكى پۈتكۈل خەلق ئىستىقبالىمغا كەلدى . ئەمىن خاجە سۇلتان ھەرقانچە كىشى ئەۋەتىپ : «ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ۋە يار - بۇرادەرچىلىك يۈز - خاتىرىسىنى تاشلاپ يۈزسىزلىك قىلمۇاتىسىز . نېمە بولدى ، ئاخىر ئىككىيلەن بىر كۆرۈشسەك ، نېمە بولىدۇ ؟ » دېدى . ئەمما ، پەقىر قوبۇل قىلمىدىم . مەن : «كۆرۈشكىنىمىزنىڭ بىرەر پايدىسى بولغان بولسا ئىدى ، كۆرۈشكەن بولاتتىم . بەس ، پايدىسىز ئىشقا قەدەم قويغانىنىڭ ھېچ مەنىسى يوق » دېدىم . ئادەم تەينەپ ئۇنىڭ سەپەر لازىمەتلىكلىرىنى تەييار قىلدۇرۇپ ، ئىشەنچلىك كىشىلەرنى ھەمراھ قىلىپ يولغا سالدىم . ئاندىن ئاقسۇنىڭ پۈتكۈل سىپاھ ۋە پۇقرالىرىغا تەسەللى بېرىپ ، ئۇلارنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ئۇ دىيارنىڭ سىپاھ ۋە پۇقرالىرىنىڭ تەلەپلىرىنى

ۋە رەشىد سۇلتاننىڭ كونا مۇلازىملىرىنىڭ ئىش - كۈشلىرىنى لايىقىدا ئورۇنداپ بەردىم . ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ دەپتەرلىرىنى راست قىلىپ ئېنىقلاپ ، ھەر ۋىلايەتنى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ تەقسىم قىلىپ بەردىم . مۇشۇ يول بىلەن پۈتكۈل خالايىق تەسەللى تاپتى .

پەقەت ئالتە ئايغىچە ئاقسۇدا تۇردۇم ، ھەممە ئىش رەشىد سۇلتاننىڭ كۆتكىنىدەك بولدى . ئۇ پەقىرنىڭ خىزمەتلەردىكى قاتتىق تىرىشچانلىقىمنى ، مۇھەببەت ۋە ئېتىقادىمنىڭ مۇستەھكەملىكىنى كۆردى ۋە بىلدى . شۇڭا ، رەشىد سۇلتانمۇ نەچچە يىلدىن بېرى پەقىرگە مەھكەم باغلاپ كەلگەن مۇھەببەت زەنجىرىنى بۇ مۇددەت ئىچىدە شۇ قەدەر مۇستەھكەم قىلدىكى ، بۇ ئالتە ئاي ئىچىدە بىر - بىرىمىزدىن بىردەممۇ ئايرىلمايتتۇق ، ئارىمىزدا زەررىچە ئېغىرچىلىق ۋە تەكەللۇپ يوق ئىدى . ئۇ قىلغان ھەرقانداق ئىشنى پەقەت ياقتۇراتتىم ، مەن قىلغان ھەرقانداق ئىشنى ئۇ جان - دىلى بىلەن قوبۇل كۆرەتتى . كونا دوستلىرىم بولمىش شاھمۇھەممەد سۇلتان ۋە بابا سۇلتانلارنىڭ جۇدالىقى تۇپەيلىدىن كۆڭلۈمدە پەيدا بولغان دەرد - ئەلەملەرگە رەشىد سۇلتاننىڭ دوستلۇقى بىلەن شىپالىق ھاسىل قىلاتتىم . ئاشۇ كۈنلەردە ئۇ : «گەرچە ئىلگىرى موغۇلىستاندا موغۇل قائىدىسى بويىچە ھەزرىتى خاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدا دوستلۇق ئېتى ئالماشتۇرۇلغان ، ئىككىمىز بىر - بىرىمىزگە ئاتىلىرىمىزنى مىندۇرۇشكەن بولساقمۇ ، لېكىن ئۇ دوستلۇقىمىز قەسەم ۋە ئەھدىلەر بىلەن مەھكەم تەكىتلەنمىگەنىدى . ئەمدى بۇ كونا دوستلۇقىمىزنى يېڭىلاپ ، ئۇنى ئەھدۇقەسەملەر بىلەن تەكىتلەپ مۇستەھكەملەشنى خالايمەن» دېدى ، پەقىرمۇ جان ۋە دىلىم بىلەن قوبۇل قىلدىم . ئاندىن مۇنداق يوسۇندا ئەھدۇپەيمان قىلىشتۇق ، پەقىر : «مادامىكى خان ھاياتلا بولىدىكەن ، خاننىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇشۇم زۆرۇر . خانغا تەقدىر ھۆكۈمى بىلەن قازايۇ

قەدەر يەتكەن ۋاقتىدا ، سىزدىن باشقا كىشىگە ئىتائەت قىلمايمەن . سىزنى خانغا ئوخشاش بىلىمەن » دەپ ئەھدە قىلدىم . ئەبدۇررەشىد سۇلتان : «ئەگەر خاندىن كېيىن قالساق ، سىزنى خانلىققا ئورنىدا ئۇلۇغ ئاغا دەپ بىلىمەن . گەرچە مەرىكە سورۇنلىرىدا ماڭا خانلىق مەرتىۋىسىدە مۇئامىلە قىلسىڭىزمۇ ، لېكىن خىلۋەتتە سىزگە ھازىر قانداق ئىززەت ۋە ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلغان بولسام ، ئاشۇ چاغدىمۇ شۇنداق قىلىمەن . ئىززەت ـ ھۆرمەت جەھەتتە خان سىزگە قىلغاندىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق قىلىمەن . تاغىڭىز ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭىزغا قۇدرىتىمنىڭ يېتىشىچە ياخشىلىق قىلىمەن . سىز ھەرقانداق ئىشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ مەسلىھەت بەرسىڭىز ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىمەن » دەپ ئەھدە قىلدى . ئىككىمىز ۋەدە ـ قەسەمىيادلار بىلەن ئەھدۇپەيمانمىزنى مۇستەھكەم قىلىشتۇق . نەزم :

ئەي دىلبەرى بىۋەفاكى ، باغلادىڭ ئەھد ماڭا ،
ئول ئەھد نەتىجەسى ئىكەن جەۋرۇ جەفا .
ئەي دىلبەرىم ، ئايتقىل ماڭا بەھرى خۇدا ،
ئول ئەھد قايان كەتتى ، قايان قالدى ۋەفا .

بۇ ئىشلار تامام بولغاندىن كېيىن ئۇ ماڭا ئىجازەت بەردى ، خانلىققا مۇلازىمىتىگە قايتىپ كەلدىم . خان بۇ ۋاقىتتا ياڭىھىسارىدا ئىكەن . ئۇ ماڭا تولا ئىلتىپات ۋە ئىنايەتلەر قىلدى ، ئادەتلەنگەن تۇرالغۇم يارکەندتە ئىدى ، ئۇ يەرگە بارغىلى قويمىدى . شۇ يەردىنلا تويۇنباشى دېگەن يەرگە شىكار قىلىش ئۈچۈن باردۇق . شىكارگاھقا يەتكەندە رەشىد سۇلتانمۇ ئاقسۇدىن يېتىپ كەلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قېتىم شىكار قىلغاندۇق ، خانلىققا كونا كېسىلى قوزغىلىپ قالدى . چۈنكى ، خان ھەرقانداق چاغدا يەللىك نەرسىلەرنى يېسە ياكى مەيدە (ئاشقازان) ۋە قورسىقىغا سوغۇق

ئۆتسه ، قۇلىنچى كېسلى قوزغىلاتتى . ئېھتىمال كېيىنكى قېتىملىق شكاردا خانىمنىڭ قورسىقىغا ۋە مەيدىسىگە سوغۇق ئۆتكەن بولسا كېرەك ، ئۇ كېسىلى قوزغالدى . شۇنداق قاتتىق تۇتتىكى ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھېچقاچان بۇنداق شىددەتلىك تۇتمىغانىدى . شۇ ھامان تاغامنى ئېلىپ كەلگىلى كاشغەرگە ئادەم ماڭدى ۋە تېۋىپلەرنى ئېلىپ كېلىپ داۋالاتتى . داۋالاش مۇۋاپىق كەلگەنلىكتىن ، خانىمنىڭ كېسلى خېلى يېنىپ ساقىيىشنىڭ ئالامىتى كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى ، تاغام يېتىپ كەلدى .

خان بۇ نۆۋەت بۇ كېسىلدىن كۆپ ۋەھىمە ۋە ئەندىشە قىلىپ رەشىد سۇلتاننى چاقىرتتى ۋە مۇنداق دېدى : «بۇ كېسىلمىدىن قورقمەن . بۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ بۇ كېسەل بەزىدە قوزغىلاتتى ، نەچچە يىللار بولغانىدى ، ھەر يىلى بىر قېتىم تۇتاتتى . بۇ يىل ئىككى نۆۋەت قوزغالدى . شۇڭا ، رەشىد بىلەن سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ ئارىسىدا ئەھدۇپەيمان بارلىققا كېلىشىنى ئىستەيمەن . مىرزا ھەيدەر بىلەن ئالايىتەن ئەھدىلىشىشنىڭ ھاجىتى يوق . چۈنكى ، موغۇلىستاندا ئۆزۈم ئارىدا تۇرۇپ ئىككىسىنى بىر - بىرى بىلەن دوست قىلغانىدىم . يەنە بۇ نۆۋەت ئاقسۇدا ئەھدۇپەيمانلار قىلىشىپ دوستلۇق ئالاقىسىنى تولۇق مۇستەھكەملىشىپتۇ . » خان شۇنداق دەپ تاغام بىلەن رەشىد سۇلتانىنى سۆز بېرىشىپ ۋەدىلىشىشكە دەۋەت قىلدى .

خانىمنىڭ ئىستېداتىنىڭ يۇقىرىلىقى ، ئىپادىلەشكە ماھىرلىقى ۋە نۇتۇق - پىتىكلىرىنىڭ نىشانىسى شۇكى ، بۇ مەزمۇننى تۇركىي تىل بىلەن مۇنداق ئىپادىلىدى : «ئەي سەييىدمۇھەممەد مىرزا ، ئەگەر ماڭا بىرەر ۋەقە يۈز بېرىپ قالسا ، رەشىدنى مېنىڭ ئورنۇمدا كۆرگەيسىز ، رەشىدمۇ مىرزىنى ماڭا ئوخشاش دەپ بىلگەي » دېدى . بۇ ئىخچام سۆزنىڭ يېقىملىقلىقى ۋە مەنىسىنىڭ كۆپلۈكىنى ئويلاش ۋە تەپەككۇر قىلىش بىلەن ھېس قىلغىلى بولىدۇ ، بۇ

سۆزنى پەزىلەت ئىگىلىرى نەچچە تۈرلۈك شەرھلەشتى .

دېمەك ، خان رەشىد سۇلتان بىلەن تاغامنى ۋەدىلىشىشكە بۇيرۇدى . ئۇ سۆزلەرنى تولۇق بايان قىلساق ، سۆز ئۇزىراپ مالالىققا سەۋەب بولغۇسى .

خان شۇ زىمىستاندا ياڭىسارىدا قىشلىدى ، پەقەت يارىكەندكە كەتتىم . مەن ئاقسۇدىن كەلگەن ۋاقتىمدا كۆرگەنىدىمكى ، خان ھەرزىتى خاجەئى نۇرەنگە مۇرىت بولۇپ ، خاجەلەر تەرىقىتى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانىكەن .

سەكسەن ئىككىنچى باب

سۇلتان سەئىدخانىڭ بۇيۇك ئەۋلىيا ۋە يېتەكچى ، دىن ۋە مىللەتنىڭ يالقۇنى ھەزرىتى شىھابىددىن مەھمۇد ، يەنى تونۇلغان نامى خاجە خاۋەند مەھمۇدقا مۇرىت بولغانلىقىنىڭ تەپسىلاتى

بىلمەك كېرەككى ، خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف ۋەقەسىدىن كېيىن پەقەت ھەمىشە خانىنىڭ خاجەئىنى نۇرەنگە مۇرىت بولۇشقا رىغبەتلەندۇرۇپ كېلىۋاتاتتىم . خان : «سەلتەنەت ئىشىنى تاشلاپ سەپەرگە چىقىپ ، بىر كامىل مۇرشىدنى تېپىپ شۇنىڭغا خىزمەت قىلسام دەيتتىم . پاك ۋە بۇيۇك تەڭرىتائالا ئۆزىنىڭ ئىلتىپاتى ۋە ئىنايىتى بىلەن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننى ھېچقانداق سەيىي سەۋەبسىزلا بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى . ئەمما ، ئۆزۈمنى ھەرقانچە

دەڭسەپ كۆرسەممۇ ، ئۆزۈمدە ھەزرىتى خاجەدىن ئىلتىماس قىلغۇدەك لاياقەتنى تاپالمايۋاتىمەن . شۇڭا ، شۇنداق نىيەتكە كەلدىمكى ، ئالدى بىلەن ئەخلاقىمنى ئۆزگەرتىپ سۈپەتلىرىمنى ياخشىلاشقا تىرىشىمەن ، ئۆزۈمنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە شۇنىڭغا لايىقلاشتۇرىمەن . قاچانكى ، مەن ئاشۇ لاياقەتنى ھازىرلىسام ، ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن مېنى ئىلتىماس قىلدۇرمايلا ئۆزلىرى ئىنايەت نەسىمنى ئىلتىپات قىلغۇسىدۇر . ئەگەر مەندە لاياقەت بولمىسا ، ئىلتىماس قىلغىنىمنىڭمۇ پايدىسى يوق . تەڭرىتائالا خاجەئى نۇرەننى ماڭا سەيى سەۋەبسىزلا يەتكۈزدى ، ئەمدى بۇ شەرەپلىك ئىشنىمۇ ماڭا نېسىپ قىلار دېگەن ئۈمىدتىمەن . ئەگەر بۇ بەخت ـ سائادەت ماڭا مۇيەسسەر بولسا ، كۆڭلۈمدىكى ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشقان بولاتتى» دەيتتى . پەقەر ئاقسۇغا باردىم ، نەچچە ئايدىن كېيىن خاندىن پەقەرگە بىر نىشان باردى . ئۇ ئاقسۇنىڭ ئىش ـ كۈشلىرى ھەققىدە پۈتۈلگەن يارلىق ئىكەن . خان ئۇ نىشانىنىڭ ئەتراپىغا ئۆز قولى بىلەن يېزىپتۇ . **نەزم :**

«بىيتۇ دەر سىينە نەفەسرا چەگۈزەر ،
دەر دىلەم غەيرتۇ كەسرا چەگۈزەر .

(سەنسىز كۆكسۈمدە نەپەس نە قىلار ،
كۆڭلۈمدە سەندىن ئۆزگە كىشى نېمە قىلار ؟)

مەقسەت قىلغان ئۇ ئىشنى ھەزرىتىنى خاجە ماڭا ئەسلا ئىلتىماس قىلدۇرماستىن ئىلتىپات قىلدى ، ئۇ بۇرادەرگە مەلۇم بولسۇن . » ئۇ نىشان ھازىرمۇ پەقەردا بار ، بۇ سۆزلەرنى ئاشۇ نىشاندىن نەقىل قىلىپ يازدىم .

دېمەك ، پەقەر ئاقسۇدىكى ۋاقتىمدا ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن خانىنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلىپ ، ئاندىن بەدەخشان يولى بىلەن

ھىندىستانغا قاراپ سەپەر قىلغانىكەن . پەقەت بۇ ئومۇمىي ۋەدالىشىش شەرىپىدىن مەھرۇم قالدىم .

سۆز بۇ يەرگە يەتتى . بىرقانچە قائىدىگە بىنائەن ئەمدى خاجەئى نۇرەننىڭ سىلسىلىلىرىنىڭ زىكرى ۋە ئەھۋاللىرىنىڭ تەپسىلاتىنى بايان قىلىشىم زۆرۈر ۋە لازىم كۆرۈندى .

بىرى ، ئەسلىي سۆز ، يەنى بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بۇ تەزكىرە بىلەن تېخىمۇ روشەن ۋە ئاشكارا بولغۇسى . چۈنكى ، بۇ كىتابنىڭ شاراپىتى ۋە لاتاپىتى مەلۇملۇقكى ، ئەگەر ئۇنىڭدا ئاللانىڭ ئەۋلىيالىرىنىڭ زىكرى تىلغا ئېلىنمىسا ، ئۇنىڭ قانچىلىك قەدىر - قىممىتى بولار ؟ سودىگەرلەرمۇ كاسات ماتالىرىنى بىر ۋىلايەتكە ئېلىپ بارماقچى بولسا ، بۇ ماتالىرىنىڭ ئارىسىدا بىرەر يېقىملىق ماتانىڭ بولۇشى ئۈچۈن تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىدۇ . چۈنكى ، خېرىدارلار بۇ يېقىملىق ماتا تۈپەيلىدىن ئۇ كاسات ماتالارنىمۇ سېتىۋالىدۇ . نەزم :

قىل قەبۇل ھەممەنىڭ تىنەيلى بىلەن ،
ئەي مېنىڭ ، ھەممەنىڭ ئىلاھى سەن .

يەنە بىرى ، ئاللا يولىدىكى ئۇلۇغ زاتلارنىڭ كىتابلىرىدىن كۆرۈشۈمچە ، قىيامەت كۈنى ئەڭ ئاخىرىدا پۈتكۈل خالايىقلاردىن بېھىشكە كىرىدىغىنى بېھىشكە ، دوزاخقا كىرىدىغىنى دوزاخقا بارىدۇ ، شاپائەت ئەھلى گۇناھكارلارغا شاپائەت قىلىدۇ . ئېھتىمال ھېچكىم شاپائەت قىلالمايدىغان ، ئۇنىڭدا شاپائەتكە سەۋەب ۋە نىجاتلىققا باھانە بولغۇدەك ھېچبىر ئىش - ئەمەل بولمىغان بىرەر كىشىمۇ چىقىپ قالىدۇ . بۇ چاغدا مىننەتسىز ئىلتىپات قىلغۇچى ۋە ئىللەتسىز ئىنايەت قىلغۇچى ھەزرىتى تەڭرىتائالا : «ئەي گۇناھكار بەندە ، پانىي دۇنيادىكى مېنىڭ دوستلىرىمدىن

بىرەرسىنىڭ ئېتىنى بىلەمسەن؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ بەندە: «ئارى، ئەي خۇداۋەندە، پالان - پالان بۇزرۇكنىڭ ئېتىنى بىلىمەن» دەيدۇ. شۇ ھامان ئۇ مېھرىبان ئاللا دەرگاھىدىن شۇنداق پەرمان كېلىدۇكى: «ئەي بەندە، بارغىن، بېھىشكە كىرگىن. ساڭا ئاشۇ دوستلىرىمنىڭ ئېتىنىڭ بەركىتىدىن بېھىشنى نېسىۋە قىلدىم.»

دېمەك، پەقىرمۇ ھەر خىل باھانە ۋە ھەر خىل يوللار بىلەن ئاشۇ بۇزرۇكلەرنىڭ ۋە ھەق - رەھمىتىگە ئېرىشكەن زاتلارنىڭ زىكرىنى قىلىمەن، ئېھتىمال ئۇلارنىڭ تۈپەيلىدىن تەڭرىنىڭ رەھمىتىگە مۇۋاپىق بولارمەن. **نەزم:**

ياماناڭلارغە مەھشەردە ھەيبى كەرىم،
بېرۇر ياخشىلار ھۇرمەتىدىن نەئىم.

شەيخ ئەبۇ ئەلى دەققاق — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — ئۆزىنىڭ مۇناجاتلىرىدا: «ئەي تەڭرىم، ئەگەر مەن مەغپىرەت ۋە رەھمەتكە لايىق بولمىسام، ماڭا دوستلىرىڭنىڭ قاتارىدا بېھىشتىن جاي بەرمىسەڭ، ئۇمىدىم كۆكسىگە رەددىيە قوللىرى بىلەن ئۇرۇپ دوزاخقا ئەۋەتسەڭ، ھاسا بىلەن رىدانى قولۇمدىن ئېلىۋالما، چۈنكى ھاسا بىلەن رىدا سوپىلار سۈرىتىدىكى دوستلىرىڭنىڭ كىيىمىدۇر. مەن ئاشۇ ھاسا ۋە رىدا بىلەن بىللە دوزاخقا باراي ۋە ئۇنىڭدا كۆيەي، گەرچە ئۇ دوستلىرىڭنىڭ سۈپەتلىرى دەرىجىسىگە يېتەلمىسەممۇ، ھەرھالدا ئۇلارنىڭ سۈرەتلىرىدە بولۇشتىن مەھرۇم قىلمىغايسەن. **رۇبائىي:**

كويۇڭدا يۈرۈر نەچچە تۈمەن ئەھلى ھەۋەس،
كىم تاپغاي ئىكىن ۋىسالىڭا دەست ئىلە رەس.

ئولكىم ئانى تاپتى دەۋلەتى تاپتى ئەزىم ،
ھەم تاپماغان ئەلگە تاپماغان داغى بەس .

دېمەك ، مەن ئۇلار جۇملىسىدىن بولالمىسامۇ ، ھەرھالدا ئۇلارنى ئەسلەيدىغانلاردىن بولاي . ئەي پاك تەڭرىم ، بۇ سۆزنى خاتا قىلدىم . ئۇ بۇزرۇكلەرنىڭ ئېتىنى تىلغا ئېلىش ۋە ئۇلارنى ئەسلەش بىلەن كۆڭلۇمنى خۇشال قىلىمەن .**رۇبائىي :**

جاناكى ، ۋىسالىڭ ماڭا مەتلۇب ئېرۇر ،
ئول يوقسە ، خەيالىڭ ماڭا مەرغۇب ئېرۇر .
گەر دەۋلەتى ۋەسلىنى تاپالماس جانىم ،
ئاتىڭنى تىلىم دەركى ، بۇ ھەم خۇب ئېرۇر .

يەنە بىرى شۇكى ، كۇنلەر دەپتىرىنىڭ ۋاراقلىرى چۇرۇكلەشكۇسى ، ئۆتكەنلەر ئەھۋاللىرىنىڭ ئەسلىمىسى كۆڭۇللەر سەھىپىسىدىن يوقالغۇسىدۇر . دېمەك ، سۇلتانلار ۋە خاقانلاردىن نام ـ نىشان قالمىغۇسىدۇر . ۋاقتى كەلگەندە خەلق پالان خاقان بۇزرۇكلەر سېپىگە قوشۇلغانكەن دېگەننى بىلسە ، شەكسىزكى ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە مەقبۇل بولغۇسى . مانا شۇ مەقبۇللۇقنىڭ ئۆزى ئۇلۇغ خۇدا خالىسا مەغپىرەتكە سەۋەب بولۇپ قېلىشىدىن ئۇمىد بار .

يەنە بىرى شۇكى ، كېيىنكى كىشىلەر ئۆتكەنلەرنىڭ ئەھۋالىغا نەزەر سالسا ، ئېھتىمال ئۇلارغا ئوخشاش يول تۇتۇپ ئاللاتائالانىڭ ئەۋلىيالىرىدىن بىرەر بۇزرۇكۋارغا مۇرىت بولۇشقا تىرىشقاي . ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى سەۋەبىدىن ئەگەشكۈچىگىمۇ ، يولباشچىغىمۇ ساۋاب ھاسىل بولغۇسى ۋە بۇ كىتابنى يازغۇچىسى ۋە كۆچۈرگۈچىگىمۇ مەنپەئەت يەتكۈسى ، ئەي ئالەمنىڭ پەرۋىشچىسى تەڭرى ، ئامىن ! »

سەكسەن ئۇچىنچى باب

ھەزرىتى [شىھابىددىن] خاجە خاۋەند مەھمۇدنىڭ ئەھۋاللىرى ۋە نەسەبـ لىرىنىڭ زىكرى

بىلمەك كېرەككى ، بۇ كىتابنىڭ ھەرقانداق يېرىدە «ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن» دېگەن سۆز كەلسە ، بۇنىڭدىن مەقسەت ھەزرىتى خاجە خاۋەند مەھمۇدتۇر — تەڭرى ئۇنىڭغا سالامەتلىك ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي . ئۇلارنىڭ مۇبارەك ئاتىلىرى شىھابىددىن مەھمۇدتۇر ، ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ ئېھتىرام تۇپەيلىدىن «خاجە خاۋەند» دېگەن ئىسىم بىلەن تونۇلغاندۇر . بۇ ئىسىمنى ھەزرىتى ئىشان خاجە ئەھرار — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — قويغانىكەن . چۈنكى ، ھەزرىتى ئىشانىنىڭ ئاتىلىرىنىڭ ئىسمى مەھمۇدتۇر ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى شىھابىددىندۇر . ھەزرىتى خاجە خاۋەند مەھمۇد بولسا خاجە مۇھەممەدئەبدۇللانىڭ ئوغلىدۇر . خاجە مۇھەممەدئەبدۇللانىڭ مەشھۇر لەقەملىرى «خاجەكە» بولۇپ ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ بىلىملىك ۋە تەقۋادار كىشىسى ئىدى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 908 ـ يىلى[1] فەرغانە ۋىلايىتىدە ئالەمدىن ئۆتتى ، مۇبارەك جەسىتى فەرغانىدىن تاشكەندكە ئېلىپ كېلىندى . خاجە مۇھەممەدئەبدۇللا ئەۋلىيالارنىڭ يىتەكچىسى ، مۇرشىدلارنىڭ قىبلىسى ، تەڭرى دەرگاھىغا يېقىن زات ھەزرىتى خاجە ناسىرىددىن

① ھىجرىيە 908 ـ يىلى مىلادىيە 1502 — 1503 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

ئۇبەيدۇللا ئـەھرار — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ پەرزەنتىدۇر . بۇ كىتابنىڭ ھەرقانداق يېرىدە «ھەزرىتى ئىشان» دېگەن سۆز كەلسە ، بۇ سۆز خاجە ئەھرارنى كۆرسىتىدۇ .

پەقىر ھەزرىتى خاجەئى مەخدۇمى نۇرەننىڭ گۆھەر تۆككۈچى تىلىدىن ئاڭلىغانىدىم ، ئۇ زات مۇنداق دېگەنىدى : «بوۋام ھەزرىتى خاجە ئۇبەيدۇللا ئـالەمدىن ئۆتكەندە ، مەن يىگىرمە يەتتە ياشتا ئىدىم . » يەنە ئۇ زاتتىن ئاڭلىغانىدىم ، مۇنداق دېگەنـــدى : «سەمەرقەندكە تەۋە شەھرىسەبزدە بىر باغ بار ، ئۇ باغدا بىر تۇپ ئۇجمە دەرىخى بار . ئۇ ئۇجمە دەرىخىگە ھەزرىتى بەھائۇل ـ ھەق ۋەددىن نەقشىبەندى — ئۇ ئەزىز زاتنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — يۆلىنىپ ئولتۇرغانىكەن ، [ھەزرىتى ئىشان ئۇ باغنى شۇنىڭ ئۈچۈن تەۋەررۇك بىلىپ سېتىۋالغانىدى .] ئۇ دەرەخنىڭ ئالدىدا بىر كۆل بار ، بىر كۇنى كېچىسى كۆل لېۋىدە [ھەزرىتى ئىشان مېنى ۋە خاجە ئەبدۇلھادىنى زىكىرگە سالدى .] ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن يەنە مۇنداق دېگەنىدى : «ھەزرىتى ئىشانىنىڭ ھاياتلىق زامانلىرىدا ماڭا مەئدە ئاغرىقى چاپلاشتى . ئاغرىقىم شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ تېۋىپلىرى داۋالاشقا ئاجىز كەلدى . شۇڭا ، كېسىلىمنى داۋالىتىش ئۈچۈن ئاخىر خوراسانغا باردىم . شەيخۇلئىسلام ، خەلقنىڭ پەخرى ھەزرىتى مەخدۇمى ئەبدۇررەھمان جامى — ئۇنىڭغا رەھمەتلەر بولسۇن — مېنى ئۆزىنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈردى ، مەن كۆپ ۋاقىتلاردا ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىدە بولاتتىم . ئۇ زاتنىڭ رىسالىلىرىدىن نەچچە رىسالىنى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئوقۇپ ئۆتكۈزدۇم . »

ھەزرىتى مەخدۇمى نـۇرەننىڭ رىسالىلىرى بولسا شۇنـىڭ داۋامىدۇر . پەقىر بۇ رىسالىدىن شۇنى پەملىدىمكـى ، ئۇ زات ھەزرىتى مەۋلىۋى جامىدىن كۆپ تەربىيەتلەرنى تاپقانىكەن . ئۇ زاتنىڭ بۇ كىتابقا نەقىل قىلىنىدىغان رىسالىســـــدىن مەلۇم بولىدۇكى ، خاجەئى نۇرەن كۇندىلىك زۆرۇر كىتابلارنى ئوقۇپ

ئۆتكۈزگەنىكەن .

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ھەزرىتى ئىشان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىراققا باردى ، ئۇ يەردە قازى مىرزا ھۈسەين يەزدى ۋە مىر سەدرىددىننىڭ سۆھبەتلىرىدە كۆپ بولاتتى . ئۇ يەردىن شىرازغا باردى . ئۇ مۇنداق دېگەنىدى : «شىرازدا ئالتە يىل تۇردۇم . مەۋلانا ئىمادىددىن مەسئۇد ئىراق زېمىنىدىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل ئالەمدىكى تېۋىپلارنىڭ ئۈستازى ئىدى . ئۇنىڭدا تېبابەت ئوقۇدۇم . مەۋلانا ئىمادىددىن مەسئۇد بىلەن بىرلىكتە ‹تەجرىد› ناملىق كىتابقا شەرھى يازغانىدۇق ۋە مەۋلانا جالالىددىننىڭ [ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ ،] ‹مۇئجىز› ناملىق كىتابقا مەۋلانا جالالىددىن بىلەن بىرلىكتە شەرھى يازغانىدۇق . [ئۇنى مەۋلانا ئىمادىددىن مەسئۇدنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ ئوقۇدۇق . »]

خاجەئى نۇرەن شىزار دارۇش - شاپاسىدا تېبابەت ئىلىملىرىنى توپلىغانىدى . ئۇيەردىن رۇمغا باردى ، ئۇ يەردىمۇ ئىلىم تەھسىل قىلدى . رۇمدىن مىسىرغا باردى ، ئۇ يەردىن شەرەپلىك ۋە كەرەملىك ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش شەرىپىگە ئېرىشىپ [ھەج قىلدى .] ئاندىن جىددەئى مۇبارەك يولى ئارقىلىق [كېمە بىلەن] دەريادا يۇرۇپ ، گۇجەرات[1] يولى بىلەن ھىندىستانغا كەلدى . ئۇ يەردىن كابۇلغا كەلدى ، بۇ ۋاقىتتا بابۇر پادىشاھ كابۇلدا ئىدى ، پەقىرمۇ كابۇلدا ئىدىم . بۇ ئەھۋال يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى .

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ بۇ سەپىرى يىگىرمە ئۈچ يىل داۋام قىلغانىدى . بابۇر پادىشاھ سەمەرقەندنى ئالغاندا ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن سەمەرقەندكە كەلدى . ئاندىن تارىخنىڭ (ھىجرىيە)

---

① گۇجەرات — ھازىرقى ھىندىستاننىڭ غەربىي دېڭىز ياقىسىنىڭ شىمالىدا (مۇھەررىردىن) .

931 ـ يىلى[1] كاشغەرگە كەلدى . بۇ ئەھۋال يۇقىرىدىمۇ زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى . ئۇ زات مۇنداق دېگەنىدى : «سەمەرقەندتىكى ۋاقتىمدا ، ھەزرىتى ئىشاننىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مۇلازىملىرىدىن بولغان مەۋلانا قاسىم ئىككى ئاتنى ئېلىپ كېلىپ : ‹ھەزرىتى ئىشان پەرمان قىلىپ خاجە خاۋەند مەھمۇدقا ئېيتقىن ، بۇ ئىككى ئاتنى ئېلىپ كاشغەرگە بارسۇن دېدى › ، دەپ ئېيتقانىدى . »

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن كاشغەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى تاغام لەقۋا كېسىلگە دۇچار بولغانىدى . ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن كېلىپ داۋالىغانىدى ، ساقايدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى يىل كاشغەردە تۇردى . ئۇ زاتنىڭ سائادىتى ۋە بەرىكىتىدىن مۇخلىسلار بەھرىمەن بولدى ، ئاندىن مەنسۇرخاننىڭ ئىلتىماس قىلىشى بىلەن تۇرپانغا باردى ۋە ئۇ يەردە ئۇچ يىل تۇرۇپ ، ئۇ دىيارىدىكى مۇخلىسلارنى بەخت ـ سائادەت كەلتۈرگۈچى قەدەملىرىدىن مەنپەئەتدار قىلدى . خان لەشكەركەشلىك سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەن چاغدا ، تاغام ئىستىسقا كېسىلگە دۇچار بولغانىدى . شۇڭا ، خاجەئى نۇرەن تاغامنى داۋالاش ئۈچۈن كاشغەردە تۇردى . تاغام ساقايغاندىن كېيىن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ياركەندكە كەلدى ، ھەزرىتى خاجە مۇھەممەدىۋسۇف ياركەندتە ئىدى . ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ ئالدىغا ئويلىغىنىدەك قارشى ئېلىپ چىقمىدى ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆڭۈلسىزلىك پەيدا بولدى . ئاخىر شۇ دەرىجىگە باردىكى ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى . دېمەك ، خاجە مۇھەممەدىۋسۇف ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ياڭىسارغا باردى ، خانمۇ ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ مۇلازىمەتلىرىدە شۇ قىشنى ياڭىسارىدا ئۆتكۈزدى . بۇ زىمىستاندا خاجەئى نۇرەندىن ئاجايىپ ئەھۋاللار كۆرۈلدى .

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن تۇرپانغا بېرىشتىن ئىلگىرى ،

---

① ھىجرىيە 931 ـ يىلى مىلادىيە 1524 — 1525 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

پەقىردىن ۋە مېنىڭ يېقىنلىرىمدىن بىر قانچە خاتالىقلار سادىر بولغانىدى . شۇنداق بايان قىلىنىدۇكى ، ئاللا يولىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ بىر ئۇلۇغ ماقاملىرىنى فۇتۇۋۇەت ، يەنى مەردانىلىك دەپ ئاتايدۇ . فۇتۇۋۇەت شۇكى ، خاتالاشقان ۋە گۇناھ قىلغانلارنى ھەرگىز خجىل قىلمايدۇ ، ئۆزرە ئېيتىشقىمۇ ھاجەت قويمايدۇ . دېمەك ، ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن پەقىرگە كەم - كۇتىسىز فۇتۇۋۇەت قىلدى ، پەقىر دائىم ئۇ زاتنىڭ مۇلازىمەتلىرىدە ئىدىم . شۇ كۇنلەردە [بىر غەزەل يازغانىدىم . بۇ ئۇچ بەيىت شۇنىڭدىن ئۇزۇندە :

بەيىت :

ئەي خۇش ئان كەسكى دەرى مەيكەدەھا جا كەردە ،
نەقدى ھەستى گەرەۋى ساغەرى سەھبا كەردە .
فەيزى رۇھۇل - قۇدس ئەر ھەمنەفەسى مەن باشەد ،
مەن ھەم ئىن كارى تەۋانەمكى مەسىھا كەردە .
لايىقى ئەفۇ مەنەم ئەفۇچە ھاجەت بەمەلىك ،
ئەفۇ لايىق نەبۇۋەد بەرگۇنەھى ناكەردە .

(ئەي مەيخانىدا ئولتۇرغان كىشى ، ھاياتىم بايلىقى سۇزۇك شارابقا تولغان جامىڭغا گۆرۇ بولسۇن .
پاك روھلارنىڭ پەيزى ماڭا ھەمنەپەس بولدى ، مەن شۇ قەدەر كۇچ - قۇۋۋەتكە تولدۇمكى ، گويا ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ مەدەتكارلىقىغا ئېرىشكەندەك بولدۇم .
مەن شۇ قەدەر كەچۇرۇمگە ئېرىشتىمكى ، گويا گۇناھ قىلىمىغان ئادەم كەچۇرۇمگە ھاجەت بولمىغاندەكلا بولۇپ قالدىم .)

خاجەئى نۇرەننىڭ سائادەتلىك نەزىرى بۇنىڭغا چۇشكەندىن كېيىن ئۇ زاتنىڭ مۇبارەك چېھرىلىرىدە رەھىم - شەپقەت نىشانىسى پەيدا بولدى . مەن ئۆزۇمنى ئۇنىڭغا لايىق دەپ قارىمىسامۇ ، ئۇ زات ماڭا تۇرلۇك ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى] ۋە شۇ كۇنلەردە

پەقىرگە : «ھەزرىتى مەخدۇمى مەۋلىۋى ئەبدۇررەھمان جامى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ زاتنىڭ ياتقان يېرىدىن كۆپ قولىيازمىلار چىقتى . شۇلاردىن بىرىنى سىزگە پۈتۈپ بېرىمەن» دېدى ۋە پەقىرگە پۈتۈپ بەردى . پەقىر ئۇنى شەرەپ ۋە تەۋەررۈك بىلىپ بۇ كىتابقا نەقىل قىلدىم . ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن بۇ ئىپتىخارلىق پۈتۈكنى تاربخنىڭ (ھىجرىيە) 937 ـ يىلى رەجەپ ئېيىدا[1] ياڭىھىسارىدا پۈتۈپ بەرگەنىدى . بۇ شەرەپلىك قولىيازمىنىڭ سۆزلىرى بۇ كىتابتا ئەينەن نەقىل قىلىنىدى — بۇ نۇسخىدا تۇركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنىدى :

بىسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ
ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

«لائىلاھە» دېگەن سۆز ھىدايەت بېغىدىكى لالە كەبىدۇر ، ئۇنىڭ ئىچىدە يەككە ـ يېگانىلىك ئەلپىنىڭ مىلىنى[2] ئۇنىڭ ئىچىدە سۇرمە كەبى قويۇپتۇ . ئۇ مىل ۋە سۇرمە بىلەن كور دىلغا «ئىللەللاھ»نىڭ پاناھلىقىنى كۆرۈش يېقىنلىشىپتۇ . **رۇبائىي :**

كۆر سۇرەتى «لائىلاھە ئىللەللاھ»[3] دىن ،
تۆرت ئەيلەگىل ئىككى «ھا» كەبى چەشمى يەقىن .
تا «لامئەلىق» دىن ئولغۇسىدۇر ئول ئەلەمىڭ ،
مەشھۇدغە جىلۋەگاھ ئېرۇر ئەرشى بەرىن .

---

① ھىجرىيە 937 ـ يىلى رەجەپ ئېيى مىلادىيە 1531 ـ يىلى 2 ـ ، 3 ـ ئايلار ئارىسىغا توغرا كېلىدۇ .

② مىل — كۆزگە سۇرمە تارتقاندا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئۇچلۇق ئىنچىكە تاياقچە .

③ لائىلاھە ئىللەللاھ — بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق .

«مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ»[1] نىڭ بۇلاقلىرىدا گۈۋاھلىق شارابلىرى قاياپ تۇرىدۇ ، خارۇزارلىق باياۋانىنىڭ تەشنالىرى ئۇ بۇلاقنىڭ تامچىلىرىدىن بەھرىمەن بولغۇسىدۇر . بەيىت :

زىلالى چەشمەئى ھايى ھۇۋىيەتكىم ئەيان ئولمىش ،
مۇھەممەد ئىككى مىمى چەشم ساردىن رەۋان ئولمىش .

بۇ ئۇلۇغ كەلىمە (جۇملە) يېگىرمە تۆت ھەرپتۇر ، ئۇنىڭ ھەرپ سانى بىر كېچە - كۈندۈز سائەتلىرىنىڭ سانىغا ماس كېلىدۇ . بۇ كەلىمىدىكى ھەربىر ھەرپنىڭ خاسىيىتى ۋە بەركىتى ھېسابسىزدۇر . بەيىت :

بىر سۆز ئېيتاي ، ئىشىتمەكنى قىلساڭ ھەۋەس ،
گەر ئۆيدە كىشى بار ئىسە بىر ھەرف ئاڭا بەس .

چېكىت چۈشىنگە ئوخشايدۇ ، بۇ كەلىمىدە چېكىت يوق . [چۈنكى ، بۇ (كەلىمىدىن ئىبارەت) ھەسەل چۈشىن تەبئەتلىك كىشىلەرنىڭ بۇلغىشىدىن خالىيدۇر .] بەيىت :

سۇنغىل ئەنگۈشتى شەھادەتىنكى بۇ شەھدغە بەس ،
قالماغاي تاكى دىلىڭدا ھەۋەسى تەبئى مەگەس .

ۋەسسالام .

قىش ئاخىرلاشقاندا پەقىر ئاقسۇغا كەتتىم . شۇ كۈنلەردە خان ۋە خانىنىڭ مۇلازىملىرىدىن كاتتا شەرەپلىك كىشىلەر ھەمدە باشقا مۇخلىس - ئېتىقادمەنلەردىن ئىلتىماس قىلالمىغۇدەك دەرىجىدىكى لەرنىڭ ھەممىسى ھەزرىتى خاجەئى نۇرەندىن ئىلتىماسلار قىلىپ مەنپەئەت ئالدى . شۇ ۋاقىتتا بىر قانچە پايدىلىق رىسالىلەرنى

---

① مۇھەممەدۇن رەسۇلىللاھ — مۇھەممەد پەيغەمبەر ئاللانىڭ ئەلچىسى .

يازغانىكەن ، شۇلار ئىچىدىن بۇ بىر رىسالە بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلدى .

بىسمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ
ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

ئىنسان قەلبىنى ئىمان نۇرى بىلەن يورۇتقان تەڭرىتائالاغا مەدھىيە - ماختاش ۋە تەشەككۈرلەر بولسۇن ؛ ئاللانىڭ دوستى ، بەندىلەرنى توغرا يولغا باشلىغۇچى ، ئۇلارغا توغرا يولنى ۋە ئازغۇنلۇق يولىنى بايان قىلغۇچى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ، ئۇنىڭ ئائىلىسىگە ، ھەق يولغا ، دىن ۋە مۇكەممەل ئىمانغا باشلىغۇچى ساھابىلىرىگە ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالامى بولسۇن .

شۇنىڭدىن كېيىن دانا ۋە كۆزى روشەن دوستلارنىڭ سەمىگە شۇنى بايان قىلىمىزكى ، ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام — ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالاملار بولغاي — نىڭ پەيغەمبەرلىك قەنىدىللىرىدىن ۋە ئاللانىڭ ئەۋلىيالىرى — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ سۆزلىرىدىن تاللاپ ، بۇ ۋاراقلار يۈزىگە بىرقانچە جۈملە يېزىلىدۇ . بۇنىڭدىن يازغۇچىغا ۋە دىققەت بىلەن ئوقۇپ چۈشەنگۈچىگە بۇ دۇنيادا ۋە ئاخىرەتتە ساۋاب (ياخشىلىق) ھاسىل بولغۇسى .

تەڭرىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام — ئۇنىڭغا ئاللانىڭ دۇئا ۋە سالاملىرى بولغاي — مۇنداق دېگەن : «ئاچلىق ۋە تەشنالىقنى ئىختىيار قىلىش يولى بىلەن ئۆز نەپسىڭلارغا قارشى جىھات (كۈرەش) قىلىڭلار .» بۇ ھەدىس ئاچلىقنىڭ پەزىلەتلىرى ۋە كۆپ يېيىشنىڭ زەرەرلىرى ھەققىدە ئېيتىلغاندۇر ، چۈنكى شەھۋەتنىڭ ھەممىسى كۆپ يېيىشتىن پەيدا بولىدۇ . شەھۋەت — مەيلى ئۇ جىسمانىي شەھۋەت بولسۇن ياكى يېمەكلىككە بولغان شەھۋەت بولسۇن — دەرۋىشنى توغرا يولدىن چىقىرىۋېتىدۇ . دەرۋىشلەر تاۋام يېيىشتە جەزمەن ئوتتۇرا ھال چەكتە كۆپايە

قىلىشلىرى زۆرۈر ۋە لازىمدۇر . ساھابىلەر — ئاللا ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىن رازى بولغاي — ئىنسانلار ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — دىن : «ئەي ئاللانىڭ پەيغەمبىرى ، ئادەملەر ئىچىدە ئەڭ پەزىلەتلىكى قايسى ؟» دەپ سورىدى . ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — جاۋاب بېرىپ : «ئاز يېگەن ۋە ئاز كۇلگەن ، كىيىم كىيىشتە ئەۋرىتىنى ياپقۇچىلىك كىيىمگە رازى بولغان كىشى ئەڭ پەزىلەتلىك كىشىدۇر» دېدى . پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام يەنە : «ئەمەللەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى ئاچلىقتۇر ۋە نەپسىنى خار تۇتۇش ، ئاددىي يۇڭ كىيىملەرنى كىيىشتۇر» دېگەنىدى . بۇ ھەدىسنىڭ مەزمۇنى شۇكى ، بەندە خۇدايىتائالاغا ئاچلىق ۋە تەشنالىق ھالىتىدە ئىبادەت قىلسا ، بۇنداق ئىبادەتنىڭ خۇدايىتائالا دەرگاھىدا قىممىتى يۇقىرى بولىدۇ ، چۇنكى بۇ پەيغەمبەرلەر ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ئادىتىدۇر . يۇڭدىن توقۇلغان قوپال كىيىملەرنى كىيىش ئارقىلىق كۆڭۈلگە كۆپرەك سۇنۇقلۇق ۋە يۇمشاقلىق ھاسىل بولغۇسىدۇر . دەرۋىشلەرنىڭ تەلەپلىرى كۆڭلى سۇنۇقلۇق بولۇپ ، بۇنىڭ قەدىر ـ قىممىتى يۇقىرىدۇر . مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى ئىمام ھۇسەين — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — دىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى ، ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەنكەن : «پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئورۇن تۇتۇش جەھەتتە سىلەرنىڭ ئىچىڭلاردىكى ئەڭ ياخشى كىشى شۇكى ، ئۇ كىشى دۇنيادا ئۆمرىنى ھەمىشە ئاچلىق ۋە تەپەككۇر بىلەن ئۆتكۈزگەندۇر . تەڭرى دەرگاھىدا ئەڭ يامان ، ئەڭ دۇشمەن كىشى تائامنى تولا يەيدۇ .» بۇ ھەدىستىكى تەپەككۇردىن مەقسەت شۇكى ، بۇ تەڭرىنى ياد ئېتىش ، ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاش ۋە ئاخىرەتكە تەييارلىق قىلىش دېگەنلىكتۇر .

ئاچلىقنىڭ پەزىلىتى توغرىسىدا ھەدىسلەردە ناھايىتى كۆپ ئېيتىلغان . شۇ خىلدىكى ھەدىسلەردىن بىرى ئۇسامە ۋە ھۇرەيرە — ئاللا بۇ ئىككىيلەندىن رازى بولغاي — قاتارلىقلاردىن رىۋايەت قىلىنغان . بۇ ھەدىس شۇكى ، ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن : «ئادەملەر ئىچىدە قىيامەت كۈنى پاك تەڭرىتائالانىڭ رەھمىتىگە ئەڭ يېقىن كىشى

شۇكى ، ئۇ كىشى دۇنيادا كۆپىنچە ئاچلىق ۋە تەشنالىقتا ئۆتكەندۇر . چۈنكى ، ئۇ كىشى نەپسىگە قارىمۇقارشى يول تۇتقان ، نەپسىنى خار قىلغان ، نەپسىنىڭ تەقەززاسىغا بويسۇنمىغان ، يىمەك ـ ئىچمەكلەرگە تۆت پۇتلۇق ھايۋانلاردەك ھېرىسمەنلىك بىلەن يۈگۈرمىگەن . جاھاندا ھەمىشە غەمكىن ھالدا ۋىسال شەربىتىنى ۋە جامىنى ئويلىغان كىشىدۇر . ئۇنداق كىشىلەر مەخپىيدۇر ۋە ھەر خىل ھۇنەر ـ كەسىپ ئىگىلىرىدۇر ، ئۇلار ئىبادەتلىرىنى خالايىقنىڭ نەزىرىدىن يوشۇرۇن قىلىدۇ . ئەگەر ئۇلار خالايىق ئارىسىدا پەيدا بولسا ، ھېچكىم ئۇلارنى تونۇمايدۇ . ئەگەر ئۇلار غايىب بولسىمۇ ، ھېچكىم ئۇلارنى ئىزدەپ تاپمايدۇ ، ئۇلارنى شەھەر ۋە يۇرتلاردا ھېچ كىشى تونۇمايدۇ . ئەگەر شۇنداق كىشىلەردىن بولىدىغان بولسا ۋە توغرا يولدا بولسا ، ئۇلار خالايىق نەزىرىدىن يوشۇرۇن ھالەتتىدۇر . » چۈنكى ، ئاسمانىدىكى پەرىشتىلەر ئۇلارنى خەلقنىڭ نەزىرىدىن يوشۇرىدۇ . خەلقنىڭ راھىتى دۇنيانىڭ نازۇنېمەتلىرى بىلەندۇر ، ئۇلارنىڭ راھىتى بولسا پاك ۋە ئۇلۇغ تەكرىگە ئىبادەت قىلىشتۇر . ئاۋام خەلق ئەنبىيا ۋە ئەۋلىيالارنىڭ پائالىيەت ۋە ئەخلاقلىرىنى زايە قىلغۇسىدۇر . ئۇلار ھەمىشە خالايىقنى مۇھاپىزەت قىلىشنىڭ تىرىشچانلىقىغا مەشغۇل . ئەگەر ئۇلار ئالەمدە بولمىسا ، زېمىن يىغلايدۇ . ھەرقانداق شەھەردە ئۇلاردىن بىرەرسى بولمىسا ، پاك ۋە ئۇلۇغ تەكرى ئۇ يەرگە رەھمەت نەزەرىنى سالمايدۇ . ئۇلار بۇ دۇنياغا ئىت تاپقا تەكالىب قىلغاندەك ، يەنى چاپلاشقاندەك چاپلىشۇالمايدۇ . «تەكالىب» دىن مەقسەت شۇكى ، ئەنبىيالار خاتىمىسى ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دۇنيانىڭ نېمەتلىرىنى تاپقا ئوخشاتقان . پەسكەش دۇنيانىڭ نېمەتلىرىگە ئالدانغان ، بەش كۈنلۈك ئۆمرى ئۈچۈن دۇنيانىڭ تۇراقسىز ۋە تۈتۈرۇقسىز نېمەتلىرىگە بېرىلگەن بىخەۋەر كىشىلەر گويا كى تاپقا يىقىلغان ئىتقا ئوخشاش ھارام مالغا چاپلىشۇالغان . ھەزرىتى ھەكىم سەنائى غەزنەۋى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — بۇ ھەقتە قىتئەلەرنى ئېيتقان بولۇپ ، [تەرجىمىسى] بۇدۇر :

قىتئە :

بۇ جەھاندۇر مىسالى مۇرداری ،
ئاندا كەركەس ئېرۇر ھەزار ـ ھەزار .

بۇ بىر ئول بىرگە سالغۇسى چاڭگال ،
ئول مۇڭا ئۇرغۇسىدۇرۇر مىنقار .
ئاخىرۇل ـ ئەمر كەتكۇسى ھەممەسى ،
قالغۇسى لېك مۇنداق بۇ مۇردار .

ياخشىلار تائىپىسى شۇكى ، ئۇلار قۇرۇق نان بىلەن كۇن ئۆتكۇزىدۇ ؛ كونا ، يىرتىق ئىگىنلەرنى كىيىدۇ ، يالاڭ ئاياق ، چاچلىرى چۈۋۈلغان ۋە چاك ـ توزانغا بۇلغانغان بولىدۇ ؛ كىشىلەر ئۇلارنى كۆرسە ، ئاغرىق دەپ گۇمان قىلىدۇ . ھالبۇكى ، ئۇلار ئاغرىق ئەمەس ، بەزىلىرى ئۇلارنى سەۋدايى دەيدۇ ۋە ئەقلىنى يوقاتقان دەپ گۇمان قىلىدۇ . ۋەھالەنكى ، ئۇلار سەۋدايىلىقتىن يىراق ۋە ئەقىلدىن ئېزىشتىن خالىيدۇر . لېكىن ، ئاۋام خەلق ئۇلارنى ئاشۇ خىل ھالەتتە كۆرۈپ ، ئۇلار ھەققىدە خاتا گۇمان قىلىدۇ . ئۇلار دۇنياغا پەشۋا ئۇرغان ، دۇنيادىن ۋە دۇنيا ئەھلىدىن يۈز ئۆرۈگەن كىشىلەردۇر . ئېھتىمال ئۇلاردىن بىرەرسى دۇنيانى لازىم قىلغان تەقدىردە ، ئۇنى يا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن ، يا ئائىلە ، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ تىرىكچىلىك مەئىشىتى ئۈچۈن لازىم قىلىدۇ ، ئەمما كۆڭۈللىرىدە دۇنيانىڭ مۇھەببىتى بولمايدۇ . دېمەك ، ئۇلارنىڭ ئەقىللىرى زاۋاللىققا ۋە نۇقسانغا يۈزلەنمەيدۇ . مەجنۇن ۋە ئەقىلسىز دەپ شۇنداق كىشىلەرنى دېسە بولىدۇكى ، ئۇلار مەككار دۇنيانىڭ مۇھەببىتىگە گىرىپتار بولۇپ ، پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مۇقەددەس دەرگاھىغا يۈزلىنىشتىن غاپىل ۋە مەھرۇم قالغان . بۇنداق كىشىلەر بۇزرۇكلەر تائىپىسىنى ئەقلىنى يوقاتقان ، دەپ گۇمان قىلىشىدۇ . ۋەھالەنكى ، ئاخىرەت دەرىجىسىنىڭ شەرەپلىرى ئاشۇ بۇزرۇكلەرگە نىسىپ بولغۇسى . ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەن : «ئەي ئۇسامە ، ھەر شەھەردە ۋە دىياردا ئۇلاردىن بىرەرسىنى كۆرسەڭ بىلگىنكى ، ئۇ شەھەرنىڭ ئاسايىشلىقى ئۇلارنىڭ شاراپىتى بىلەندۇر . قاچانكى ئۇلاردىن بىرەرسى بىرەر قەۋم ئارىسىدا بار بولسا ، خۇدايىتائالا ئۇ قەۋمغا ئازاب ۋە بالا ـ قازالار ئەۋەتمەيدۇ ، چۈنكى پاك ۋە بۈيۈك تەڭرى ئۇلاردىن رازى ۋە خۇشالدۇر . ئۇلارنى ئۆزۈڭگە دوست تۇتقىن ، ھەرقاچان نىجات تاپقايسەن . »

ھەزرىتى ئىيسا — ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالاملار بولسۇن — دىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى ، ئۇ مۇنداق دېگەنىكەن : «كۆڭلۈڭلەرنىڭ خۇدايىتائالانىڭ كۆرۈشى ئۈچۈن جىگىرىڭلارنى ئاچ تۇتۇڭلار ، بەدىنىڭلارنى يېلىڭ تۇتۇڭلار . » مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى ئىمام ھەسەن — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — ۋە ھەزرىتى ئائىشە سىددىق — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — قاتارلىقلاردىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى ، ئانھەزرەتتىن : «ئەي ئاللانىڭ پەيغەمبىرى ، جەننەتنىڭ ئىشىكىنى نېمە بىلەن ئاچقىلى بولىدۇ ؟ » دەپ سورىغانىدىم ، ئانھەزرەت : «ئاچلىق ۋە تەشنالىق بىلەن » دەپ جاۋاب بەردى . يەنە بىر ساھابە — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — دىن رىۋايەت قىلىنىدۇكى ، بىر ئولتۇرۇشتا ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — ئۇ ساھابىگە پەرمان قىلىپ : «كەمرەك كېكىرگىن » دېگەن . تولا كېكىرىشنىڭ سەۋەبى كۆپ يېگەنلىكتىندۇر . دېمەك ، بۇنىڭ مەنىسى «تائامنى ئاز يېگىن » دېگەنلىك بولىدۇ . ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام يەنە : «بۇ دۇنيادا قورسىقىنى توقلۇق بىلەن ئۆتكۈزگەن كىشىنىڭ قورسىقى قىيامەت كۈنى ئەڭ ئاچ بولىدۇ » دېگەنىكەن . شۇڭا ، تائام يېيىشتە ئوتتۇراھال چەكتە توختاش لازىم . بۇ مەزمۇندىكى ھەدىسلەر ناھايىتى كۆپ .

مۇرشىدلار تەختىنىڭ سۇلتانى ھەزرىتى خاجە بەھائىددىن نەقشىبەندى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەن : «بىز بۇ يولدا ھەر نەرسە تاپقان بولساق ، ئەھۋالىمىزنى پىنھان تۇتقانلىقتىن ۋە ھەمىشە تاھارەت بىلەن يۈرگەنلىكتىن تاپتۇق ھەم بۇ ئىشنى مۇخلىسلارغا ئۆگەتتۇق .ھەزرىتى خاجەنىڭ مۇرتىلىرىغا بۇيرۇغىنى ئىككى ئىش ئىدى . بىرىنچىسى ، نەپسىنىڭ پەرمانىغا كىرمەسلىك ؛ ئىككىنچىسى ، ھەرقانداق مۆمىن بەندىگە يارىدەم بېرىش ، ئۇلارنى خاھى تىل بىلەن بولسۇن ياكى قول بىلەن بولسۇن ، مۇشكۈلچىلىكتىن خالاس قىلىپ خۇشال قىلىش . بۇ يولدا ئەگەر مۇيەسسەر بولسا ، ئۆزىنى مۆمىنلەرنىڭ يۈكىنىڭ ئاستىغا قويۇش ، ئۇ مۇسۇلمانىنى ئۇ يۈكتىن خالاس قىلىش لازىم . بۇ ئەھلى تەرىقەتنىڭ ئۇلۇغ ئەسۋابى ۋە بۇ يولدا مۇراد ـ مەقسەتكە يېتىشنىڭ دەسمايىسىدۇر .

هـەزرىتى مـەخدۇم [بـوۋىمىز] — ئـۇنىڭ سىرلىرى مـۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەن : «ئەگەر بىر كىشى تەڭرى ئۈچۈن ، تەڭرىنىڭ پەيغەمبىرى ئۈچۈن ئاللانىڭ كىتابىنى ۋە پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىنى پېشۋا قىلىپ ، يەنى ئۇنىڭ قولىغا بۇيۇك ‹قۇرئان ›نى ، سول قولىغا كەرەملىك پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىنى ئېلىپ ، بۇ زامانىنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ، مۇمىنلەرنىڭ ئاسايىشلىقى ۋە مۇھىم ئىشلىرى خۇسۇسىدا سۆز قىلسا ، بۇ ھەق ۋە ئۇلۇغ تەڭرى دەرگاھىدىن يەتكەن كاتتا سائادەت بولىدۇ . بۇنىڭ ھېچقانداق نومۇسلۇق يېرى يوق . مەجازىي پادىشاھلار ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ شەرىئىتىنى خارلىسا ، شەرىئەت ھۆكۈمىگە ئەمەل قىلمىسا ، مانا بۇنىڭ ئۆزى نومۇستۇر .

شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، ئۆتكەن زامانىدا ئاللا يولىدىكى ئۇلۇغ زاتلاردىن بىرى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن ، پادىشاھلار ھۇزۇرىغا بېرىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ھەركەت قىلاتتى ، لېكىن قوبۇل قىلىنمايتتى . بەزى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى ئۇنىڭغا : «پادىشاھ ئېيتقان سۆزلىرىڭىزنى قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن ئۆزىڭىزنى ئابرۇيسىز قىلىپ يۈرگىنىڭىزنىڭ ھېچ پايدىسى يوققۇ ؟» دەيتتى . بۇ ئەنىز ئۇلارغا مۇنداق دەپتۇ : «ئەي ئەقىلسىزلەر ، مۇھەممەد مۇستافا — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ شەرىئىتى راۋاجلانسا ۋە جارى قىلىنسا ، شۇنىڭ ئۆزى ئابرۇيدۇر . مېنىڭ تىرىشچانلىقىم شۇنىڭ ئۈچۈندۇر ، بۇنىڭدىن باشقا ئىشنى مەن ئابرۇي دەپ بىلمەيمەن .»

بىلىش كېرەككى ، دەرۋىش ئۈچۈن توغرا يول غەپلەت ئەمەس ، بەلكى ئاخىرەت يولىدۇر . شۇڭا ، دەرۋىش دائىم تاھارەت بىلەن يۈرۈشى ۋە ھەمىشە ئاللانى ياد ئېتىشكە مەشغۇل بولۇشى لازىم . بەلكىم تاھارەت سۇندۇرغان ۋاقىتتا زىكىر ئېيتىش ئەدەپسىزلىكتۇر . تىلدا ئەمەس ، دىلدا زىكىر قىلغان بولسا ، بۇ ھالدا ئۇ كىشى ئىختىيارسىز زىكىر قىلغان بولىدۇ ، بۇنىڭدا كېرەك يوق . بەندە ھەمىشە تەڭرى يادى بىلەن بولسۇن . ھەزرىتى مەۋلانا جەلالىددىن رۇمى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دەيدۇ : «خالايىق : ‹خالا جايدا ، ئىستىنجا ۋاقتىدا تەڭرىتائالانىڭ شەرەپلىك

ئىسملىرىنى ئېيتقىلى بولمايدۇ ، دېيىشىدۇ . ئەمما ، سۇلتان ئاتقا مىنگەن ھالەتتىدۇر ، ئات بىچارەدۇر ، ئاتقا ئىختىيار يوقتۇر .» بەندە ھەممە ئەيش ـ ئىشرەت ، لەززەت ـ نېمەت خۇدايىتائالانىڭ زىكرىدىن ۋە ئۇنىڭ ئاتلىرىدىن ھاسىل بولىدىغانلىقىنى بىلىشى كېرەك ، قالغانلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭ ئالدىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ . بۇ مەزمۇندا ھەزرىتى مەخدۇمى كىرامى مەۋلانا ئەبدۇررەھمان جامى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەن :

نەزم :

ئەي بۇلبۇلى جان مەست زى يادى تۇ مەرا ،
ۋەي مايەئى ئۇمرەست زى يادى تۇ مەرا .
غەمھايى جەھانرا ھەمە دەر پايى فىكەند ،
زەۋقىكى دەھەد دەست زى يادى تۇ مەرا .

(ئەي سېنىڭ يادىڭ بىلەن جان بۇلبۇلۇم مەست بولدى ، سېنى ياد ئېتىش ھاياتىم دەسمايىسى بولدى .
سېنى ياد ئېتىشنىڭ شادلىقى تۇتقاندا ، جاھان غەملىرىنىڭ ھەممىسى پايخان بولدى .)

بەندە تەڭرىنى ياد ئېتىشكە مۇۋەپپەق بولسا ، [شەرەپلىك ۋاقىتلىرىنى ئاشۇ ياراتقۇچىنىڭ يادى بىلەن ئۆتكۈزسە] ، بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق قانداق خۇشاللىق ، قانداق راھەت ـ پاراغەت بولسۇن ؟ [بۇ دۇنيادا نازۇنېمەتلەر ناھايىتى كۆپ ، لېكىن ئۇنى كۆپ ئادەملەر بىلمەيدۇ . ئاخىرەتتىكى پەزىلەت ۋە ياخشىلىقلار ، يەنى ئاشۇ چەكسىز ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس نازۇنېمەتلەرنى كۆپلىگەن كۆزلەر كۆرەلمەيدۇ . بۇ ھەقتىكى گەپ ـ سۆز ، ۋەدىلەرنى ، «قۇرئان» ۋە ھەدىستە ئېيتىلغان نوتۇقلارنى كۆپ قۇلاقلار ئاڭلىمايدۇ ياكى قۇلاقتا تۇتمايدۇ . بەندە مەھمىلگە[1] ئولتۇرۇپ ، جەزبە بىلەن ئۇ سۇلتان

① مەھمىل — ئولتۇرۇپ سەپەر قىلىش ئۈچۈن تۆگە ئۈستىگە ئورنىتىلىدىغان كاجاۋا .

تەرەپكە بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن غەشلىك ۋە خىرەلىكلەرنىڭ ، گۈناھلىق قىلمىشلارنىڭ بۇلغاشلىرىدىن ، شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسىدىن پاك بولۇش زۆرۈر . **بەيىت :**

ھەرچە جۇز دوست بىرۇن مىكۇنەم ئەز خىلۋەتى دىل ،
كەي بۇۋەد دەر ھەرەمى شاھ مەجالى دىگەران .

(كۆڭۈل خىلۋىتىدىن دوستىتىن باشقىسىنى ئىمكان بار چىقىرىۋېتىمەن ، شاھ ھەرىمىدە باشقىلارنىڭ تۇرۇشى قاچان مۇمكىن بولسۇن .)]

بەندە ئۆزىدە ئاللانىڭ زوق ـ ئىشتىياقىنى پەيدا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تىرىشسۇن . بۇ بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ چارىسى شۈكى ، دائىم ئاجىز ۋە سولغۇنلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلسۇن ۋە ئۇلارنىڭ زىيارەتىنى قوبۇل قىلسۇن . پەيغەمبەرلەر — ئاللا ئۇلارغا سالام ئەۋەتكەي — نىڭ ۋە ئەۋلىيالار — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ روھلىرىدىن مەدەت تىلىسۇن ، مۇمىنلەرنىڭ كۆڭلىگە شادلىق يەتكۈزسۇن . شۇ ئارقىلىق بۇ بەخت مۇيەسسەر بولىدۇ . دېمەك ، بەندە ھەقىقىي دىلغا ئېرىشىش كېرەك . **نەزم :**

تەن ئەگەر بىچارەدۇر ، باشىمە كەلتۈرمەك تەبىب ،
ئەي ئەزىزىم ، تەن ئىشىدۇر سەھل ، فىكرى دىل قىلىك .
[ئەھلى دىللار ئالدىدا دەردىتىن بەتەر بىدەردلىك ،
چارە تەدبىر ئەيلەبان بىر دەردلى دىل ھاسىل قىلىك .]

دىل ھاسىل قىلىش شۇنداق بولىدۇكى ، چىن كۆڭلىدىن تەۋبە قىلىش بىلەن ئاجىزلىق نىيىتى بىرلەشسە ، ئۇنداق كىشىدە پاك كۆڭۈل ھاسىل بولىدۇ ـ دە ، ئۇ كىشى تەكەببۇرلۇق ۋە مەنمەنلىكنى كۆڭلىدىن چىقىرىپ تاشلايدۇ ، ئۇنىڭ موھتاجلىقى ۋە تەۋازۇسى خۇدايىتائالانىڭ ھەممە بەندىلىرىدىن شۇنچە ئارتۇق بولىدۇ . **نەزم :**

تا تىرىك مۇراد قىلساڭ يۈز نەۋبەت ،
بىر بار ساڭا مۇراد بولماس ھاسىل .

تەڭرىتائالانىڭ ئالدىدا ئۆزىنى شۇ قەدەر ئەرزىمەس ۋە ئاجىز بىلىش كېرەككى ، ئۆز نەزىرىدە ئۆزىدىن ئاجىزراق كىشى يوق بولسۇن . شۇ ئارقىلىق پاك ۋە بۈيۈك تەڭرى بۇ ئاجىزلىقىڭ ئورنىغا ئۇنىڭغا كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىلىدۇ ، ئىلتىپات ۋە رەھمەت ئىشىكىنى ئاچىدۇ . **نەزم :**

چۈن بەھار ئىچرە بولۇر سەر سەبزە رەڭ ،
خاك بولغىل تا گۈل ئۇنگەي رەڭ بەرەڭ .

ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەن : «ھەر كىشى ئاللا رىزالىقى ئۈچۈن كەمتەر بولسا ، ئاللا ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىدۇ . ھەر كىشى تەكەببۇرلۇق قىلسا ، ئۇنى خار ۋە پەس قىلىدۇ . »

[يەنە بىرى ، ئاجىز بەندە ئۆزىنىڭ ياخشى - يامان ئەھۋالىنى خۇدانىڭ باشقا بەندىلىرى بىلمىگەنلىكتىن ، ئۇنى رەت قىلسۇن ياكى قوبۇل قىلسۇن ، بۇنىڭغا سەۋر قىلىدۇ .] چۈنكى ، [پاك تەڭرىتائالا] بەندىلىرىنىڭ سۇپەتلىرىنى ھەر خىل لىباسلار ئىچىدە يوشۇرۇن ساقلايدۇ . «مېنىڭ چېدىرىمنىڭ ئاستىدىكى ئەۋلىيالىرىمنى مەندىن باشقىلار تونۇيالمايدۇ » دېگەن ھەدىسى قۇدسى شۇلارنىڭ شەنىدە ئېيتىلغان . [يەنە بىر ھەدىس بار ، تەرجىمىسى شۇكى : «چاچلىرى چۈۋۈلغان ۋە توپا - چاڭ باسقان كىشىلەر بارکى ، ئادەملەر ئۇنىڭغا ئۆز ئۆيلىرىدىن ئورۇن بەرمەيدۇ . ئۇنىڭ كىيىملىرى شۇ قەدەر كونا ، پەقەت ئەۋرەتلىرىنى يېپىپلا تۇرىدۇ ، ئۇلار ئەگەر ئاللا نامىدا قەسەم قىلسا ، چوقۇم قەسىمگە ئەمەل قىلىدۇ . » بۇ ھەدىسمۇ شۇلار شەنىدە كەلگەن . **بەيىت :**

مەبىن ھەقىر گەدايانى ئىشق را ، كىن قەۋم ،
شاھانى بىكەمەرۇ خۇسرەۋانى بىكۇلەھەند .

(ئىشق يولىدىكى گادايلارنى خار كۆرمە ، بۇ كىشىلەر كەمبەر باغلىمىغان پادىشاھ ، تاج كىيمىگەن خاقاندۇر .)]

خۇدا ۋە خۇدانىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھۆزۈرىدا دۇنيا ئەسۋابلىرى بىلەن قەدىر ـ قىممەت تاپقىلى بولمايدۇ . پاك تەڭرىتائالانىڭ مۇنەۋۋەر بەندىلىرىنىڭ ئالدىدا زىبۇزىننەت ۋە بېزىنىشنىڭ ھېچبىر قەدىر ـ قىممىتى يوق . توغرا ، مال ـ دۇنيا خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ خۇرسەنلىكى ئۈچۈن سەرپ قىلىنسا ، شۇنداق شەرت بىلەنكى ، ئۇ مال ـ دۇنيا ھالالدىن ھاسىل بولغان بولسا ، مەسىلەن ، كەسىپ ـ ھۈنەردىن ۋە دېھقانچىلىقتىن ھاسىل بولغان بولسا ، مەسىلەن ، زالىملارغا تۇتقۇن بولغان مىسكىن ـ پېقىرلەرگە ۋە دەرۋىشلەرگە سەرپ قىلىنسا ، بۇنداق مال ـ دۇنيا مۇبارەكتۇر .

ھەزرىتى شەيخ رۇكنىددىن ئەلائىد دەۋلە — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەن : «ئالەم خەلقىنىڭ غەلىتە بىر خىل ئېتىقادلىرى بار ، بۇ بولسىمۇ ئۇلار دەرۋىشلەر موھتاج ، خار ۋە تۆۋەن ئورۇندا بولۇشى كېرەك ، دەپ قارايدۇ ، دەرۋىشلەرگە مال ـ دۇنيا لازىم ئەمەس ، دەيدۇ . ئەمما ، پاك تەڭرىتائالا ئۆزىنىڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بەختىنى ، شادلىقىنى ۋە لەززەت ئېلىشىنى كۆزلەپ ، دۇنيانىڭ مۇنچىۋالا نازۇنېمەتلىرىنى يارىتىپتۇ . ئالەمنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامى پەيغەمبەرلەر — ئاللا ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — ۋە ئەۋلىيالار — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ شەرەپلىك روھلىرى بىلەندۇر . ئالەمنىڭ يارىتىلىشىدىن مەقسەت ئۇلارنىڭ شەرەپلىك ۋۇجۇدلىرىنى يارىتىشتۇر . شۇنداق ئىكەن ، نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ موھتاج بولۇشلىرى لازىم ئىكەن ؟ » ئۇ ھەزرەتنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن خالايىقنىڭ بوۋام خاجە ئەھرارغا قىلىدىغان ئىنكار ۋە ئېتىرازلىرى رەت قىلىنىدۇ . شەيخ يەنە : «ھەزرىتى شەيخ مەجدىددىن باغدادى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ [خانىقاغا قىلىدىغان] سەپەر خىراجىتى ئۈچۈنلا ھەر يىلى ئىككى يۈز مىڭ قىزىل دىنار سەرپ قىلىناتتى » دېگەنىدى . پاك تەڭرىتائالا بەزى مەقبۇل بەندىلىرىنى بايقاشاتلىق لىباسلىرى ئىچىدە پەرۋىش قىلىدۇ ، بەزىلىرىنى پېقىرلىق كىيىمى ئىچىدە پەرۋىش قىلىدۇ ۋە ئاسرايدۇ ، بۇنىڭغا ئۇ بەندىمۇ ناھايىتى رازىدۇر .

نەزم :

بۇ گۈلشەن ئىچرە مېنى سەلب قىلمە خۇدرو دەپ ،
نې نەۋئى پەرۋەرىش ئەتسە ، بولۇرمەن ئول يەڭلىغ .

دېمەك ، ھەممە پەزل ۋە كەرەم ئاللادىندۇر ، ئۇنىڭسىز بىزنىڭ قۇللۇقىمىز ۋە قىلمىشلىرىمىزدىن ھېچ نەرسە كەلمەيدۇ ۋە ھېچ ئىش ئېچىلمايدۇ . ئىلتىپات ۋە ساخاۋەت ئۇنىڭ قۇدرەت قوللىرىدا بولۇپ ، ئۇ كىمنى خالسا شۇنىڭغا ئاتا قىلىدۇ . «پەزلىنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ قولىدا بولۇپ ، [ئاللانىڭ] ئۇنى خالىغان ئادەمگە بېرىدىغانلىقىنى ، ئاللانىڭ ئۇلۇغ پەزل ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلىشى ئۈچۈن [ئاللا شۇ سۆزنى قىلدى] .»[1]

بەندە ھەرقانچە سالىھ ئەمەللەرنى بەجا كەلتۈرگەن تەقدىردىمۇ ، ئۆزىنى تەڭرى دەرگاھىدا گۇناھكار ۋە نۇقسانلىق بىلسۇن . ئۆزىنى گۇناھكار ۋە نۇقسانلىق دەپ بىلمەسلىكتىنمۇ يامانراق ھېچ گۇناھ بولماس . شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، بىر ياشانغان ئايال بار ئىدى ، ئىشكىمۇئىشىڭ يۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلاتتى . ئۇ قېرى ئايال ۋاپات بولدى ، كىشىلەر چۈشىدە ئۇنىڭ جەننەتكە كىرگەنلىكىنى كۆردى . ئۇنىڭدىن : «قايسى ئىشىڭ بىلەن بېھىشكە كىردىڭ ؟» دەپ سورىغانىدى ، قېرى ئايال : «مېنى خۇدايىتائالا ئۆز دەرگاھىغا چاقىردى ۋە مېنىڭدىن : ‹ئەي كەمپىر ، نېمە ئېلىپ كەلدىڭ ، قانداق ۋاستە كەلتۈردۇڭ ؟› دەپ سورىدى . مەن ئېيتتىمكى : ‹ئەي تەڭرىم ، مەن دۇنيادا ئىشكىمۇئىشىك يۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلاتتىم . خەلق مېنى نېمە تىلەيسەن ، نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ ؟ دەپ قوغلايتتى . ئەمدى سېنىڭ دەرگاھىڭغا كەلسەم ، سەن : ‹نېمە ئېلىپ كەلدىڭ ؟› دەۋاتىسەن . سەن ساخاۋەتلىك پادىشاھسەن ، مەندە سېنىڭ دەرگاھىڭغا كەلتۈرگۈدەك ھېچ نەرسە يوق . سەندىن ‹بۇ ئاجىزغا مۇنداق دېيىشىڭ نېمە كېرەكى بار دېيىشنى تىلەيمەن .› بۇ سۆزۈمدىن كېيىن تەڭرىتائالانىڭ رەھىم - شەپقىتى كەلدى - دە : ‹بۇ بەندەمنى بېھىشكە ئېلىپ بېرىڭلار ، ئۇ يەردە نېمىنى

① «قۇرئان كەرىم» ، 57 - سۈرە ھەدىد ، 29 - ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى .

خالىسا بېرىڭلار ، دەپ پەرمان قىلدى . شۇ سەۋەب بىلەن بۇ ئورۇنغا ئېرىشتىم» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

ئاللانىڭ ۋە ئاخىرەتنىڭ يولىغا قەدەم قويغان كىشىي دۇنيا - تەئەللۇقاتتىن كۆڭۈلنى ئاستا - ئاستا سوۋۇتۇش ئۈچۈن مال - دۇنيالىرىغا بولغان مۇھەببەتنى ئازايتىشى كېرەك . شۇغۇللىنىشنى قارار قىلغان مەشغۇلاتنى ھەمىشە ئىزچىل داۋاملاشتۇرمىغۇچە بۇ مەرتىۋە ھاسىل بولمايدۇ . بەندە شۇنداق بولۇشى كېرەككى ، مال - دۇنيالىرى قانچە كۆپ بولسىمۇ ، ئۇنىڭغا مۇھەببىتى ئاز بولسۇن . مال - دۇنيالىرىغا مۇھەببىتى بولمىغانلىقنىڭ نىشانىسى شۇكى ، ئەگەر بىر ئۆيدە لىق ئالتۇن - كۈمۈش ، جاۋاھىراتلار بولغان بولسا ، ئۇنىڭ ھەممىسىنى ئوغرى ئالسا ، ئۇ مال - دۇنيالىرىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇ كىشىنىڭ كۆڭلىگە قىلچە غەم ۋە دەرد - ئەلەملەر يەتمەيدۇ ، بەلكى شۇكۇر قىلىدۇ ، بۇنى تەقدىر - قىسمەت دەپ بىلىدۇ ، تەڭرىتائالانىڭ ئۇنى مال - دۇنيالىرىدىن ئاجرىتىشى ئۆزىگە مەشغۇل قىلىشىنى خالىغانلىقى دەپ چۈشىنىدۇ . ھەزرىتى فەرىدىددىن ئەتتار — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەنىكەن ، [تەرجىمىسى] بۇدۇر :

مەسنەۋى :

ئەۋۋەل ئۆزدىن دەستىنى كۈتاھ قىل ،
قويغىل ئاندىن سوڭرە ، ئەزمى راھ قىل .
[تاكى بولماي ئەۋۋەلا سەن پاكباز ،
يۈرگەلى بولماس ساڭا راھى نەماز .]

دەست (قول)نى ئۆزدىن كوتا (قىسقا) قىلىشتىن مەقسەت شۇكى ، بۇ ئالدى بىلەن ئاللادىن باشقىسىنىڭ مۇھەببىتى بارا - بارا كۆڭۈلدىن يىراق بولۇشى ، مۇھەببەت ھامان ئۇلۇغلۇق ۋە يۈكسەك پەزىلەت ئىگىسى بولغان تەڭرى تەرەپكە بولۇشى كېرەك ، دېگەنلىكتۇر . تەڭرىنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەگىشىشكە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ، مەيلى بۇيرۇلغان ياكى چەكلەنگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئاللانىڭ پەيغەمبىرىگە بويسۇنۇشتىن

تاشقىرغا قەدەم قويماسلىق ، دېگەنلىكتۇر . بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە ھەممە دۆلەت ۋە سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ ۋاستىسى ئەنە شۇ .

بەندە ھەمىشە ئۆزىنىڭ ئىستېدات ۋە قابىلىيىتى ئۈچۈن تىرىشچانلىق قىلىشى كېرەك . گەرچە ئىستېدات ۋە قابىلىيەتنىڭ ھاسىل بولۇشى پاك تەڭرىتائالانىڭ ئىنايىتى ۋە ئاتا قىلىشىغا باغلىق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلۇغ تەڭرى بۇ جەھەتتە بەندىگە قىسمەن ئىختىيارىنىمۇ بەرگەن . شۇڭا ، مەيلى پادىشاھ ياكى گاداي بولسۇن ، ھەممە كىشى ئاللاتائالانىڭ ئىشق - مۇھەببىتىگە ھازىرلىنىش ئۈچۈن پاك ئاللانى رازى قىلىشقا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى لازىم . **نەزم :**

ئىشق دۇررىكى بولدى ئاڭا جىلۋىگاھكىم ،
گاھى لىباسى شاھ ، گاھى كىشۋەتى گەدا .

يەنە شۇنى بىلگىنكى ، خۇدانىڭ ۋە خۇدانىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھۆزۈرىدا ، تەڭرى دەرگاھىدىكى مۇنەۋۋەر بۇزرۇكلەرنىڭ نەزىرىدە ئېنىقكى ، سۇنۇق ، ۋەيرانە كۆڭۈللەرنى ياساشنىڭ بۇ يولدا پايدىلىرى كۆپ . **نەزم :**

ۋەيران كۆڭۈل ئىچىدە قويار ئىشق گەنجىنى ،
مەئمۇر ئۇلۇر دىلىكى ، خەراب ئولدى ئول بەسى .

خۇدايىتائالانىڭ ياخشى بەندىلىرىنىڭ كۆڭلىگە تۇتىشىش ئۈچۈن بىر يول تېپىشقا ۋە ئۇلارنىڭ نەزەرلىرىنىڭ بەرىكىتىدىن مەقسەتلەرگە ئېرىشىشكە ھەرىكەت قىلماق كېرەك .

[**بەيىت :**

جا كۇن دەرۇن پاك زەمىرىكى ، ئاقىبەت ،
زىن شۇەئى كار قەترە بەدەردانگى كەشىد .

(پاك كۆڭۈللەر ئىچىدە ئورۇنلاشقىن ،
بۇ ئارقىلىق دەردمەنلەر ياشلىرىنى سۇرتكىن .)

ھەر بەندىنىڭ كۇنى ۋە ئەھۋالى بەزىدە ياخشىلار ئەھۋالى ۋە سۈپەتلىرى بىلەن ئۆتىدۇ ، يەنە بەزىدە ئۇنىڭ كۇنى ۋە ھالىتى بەتكىردار شەيتانىنىڭ ۋە يامانلارنىڭ رەپتارى بىلەن ئۆتىدۇ . ئۇ بەندە ئالدىنقى كۇنى ۋە ئالدىنقى ئەھۋالدا خۇدايىتائالانى تېخى ئەستىن چىقارمىغان ؛ كېيىنكى كۇنى ۋە كېيىنكى ئەھۋالدا ئۇ بەندە خۇدايىتائالادىن غاپىل بولغان ۋە كېچە - كۇندۈز ئۆزىنى يامان نىيەتلىك نەپسىنىڭ ھاۋايۇھەۋىسىگە قۇل قىلغان ھالدا كۇن ئۆتكۈزگەن . بۇنداق كۇنلەر ئۇچۇن تەۋبە قىلىپ تەڭرىگە ئىستىغپار ئېيتماق كېرەك .

ھېيتقايدىغان كىشىلەر ئۆزىنىڭ راھىتى ۋە ئىمكانىيىتىنى كۆزلەپ ئاچچىقلىنىشى مۇمكىن . بۇنداق ئاچچىقلىنىش بۆلگۈنچىلىك قوزغايدۇ ، كۆڭۈلنى پاراكەندە قىلىدۇ ، بۇنداقلار خۇدايىتائالادىن يىراقلىشىپ كېتىدۇ . ئاچچىقلىنىش خۇدا ۋە رەسۇلىنىڭ رىزالىقى ئۇچۇن بولسا توغرا بولىدۇ .]

تەڭرىنىڭ پەيغەمبىرى — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۇنداق دېگەن : «ھەر كىشى بىراۋغا بىر نەرسە بەرسە ، خۇدايىتائالا ئۇچۇن بەرسە ، بىراۋدىن بىر ئىشنى مەنئى قىلسىمۇ خۇدايىتائالا ئۇچۇن مەنئى قىلسا ، بىراۋنى دوست تۇتسا ، خۇدايىتائالا ئۇچۇن دوست تۇتسا ، بىراۋنى دۇشمەن تۇتسىمۇ خۇدايىتائالا ئۇچۇن دۇشمەن تۇتسا ، دېمەك ئۇ كىشى ھەقىقەتەن ئىمانىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان بولىدۇ .» ئەگەر بۇنى ئۆز نەپسى ۋە ھاۋايۇھەۋىسى ئۇچۇن قىلسا ، تەرىقەتتە ئۇ كىشىنىڭ نۇقسانلىرى كۆپ بولغان بولىدۇ . شۇڭا ، ھەر قاچان بەندىلەر سۈلۈك يولىدىكى توسالغۇلاردىن ھالقىپ ئۆتۈشى كېرەك ، شۇندىلا خۇدايىتائالا ئۇ بەندىلىرىگە ئاشنالىق پەيدا قىلىدۇ . خۇدايىتائالانى ياد ئېتىشنىڭ لەززىتى مۇيەسسەر بولۇپ ، ئۇ بەندە دۇنيادىن ۋە دۇنيا ئەھلىدىن ئاجرىلىپ چىقىدۇ . بۇ ھالەت مۇيەسسەر بولسا جەزم قىلسۇنكى ، بۇيۇكلۇك ئىگىسى بولغان ھەزرىتى تەڭرىنىڭ رەھمەت ئىشىكى ئۇنىڭغا ئېچىلىپتۇ . [ئۇ بەندە] خۇدايىتائالانى يادىغا ئېلىش ئارقىلىق خۇشال بولىدۇ . ئەگەر ئۇ مەڭگۈلۈك ھايانقا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ ، تەڭرىتائالانى ياد ئېتىشتىن بىردەممۇ غاپىل بولمايدۇ . ئەگەر تەڭرىنىڭ مۇكاپاتى ۋە نېمىتى تېخى ئايان بولمىغان

تەقدىردىمۇ ، ئاخىرەتتە بۇ ئىشى بەدىلىگە ئۇنىڭغا ئاشۇنداق يۇقىرى مەرتىۋە ئاتا قىلىنغۇسى . ھەممە پەيغەمبەرلەر — ئاللا ئۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ ھەممىسىگە سالاملارنى ئەۋەتكەي — ۋە ھەممە ئەۋلىيالار — ئاللا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي — نىڭ ئادىتى ئاشۇنداق بولغان .

مەنسەپنىڭ ۋە ئۇنى تەلەپ قىلىشنىڭ يامانلىقى ھەققىدە ئاللانىڭ كىتابىدىن ۋە ئاللا ئەلچىسىنىڭ سۈننەتلىرىدىن دەلىللەر كەلتۈرۈلىدۇ

مەنسەپنىڭ يامانلىقى ھەققىدە ئاللانىڭ كىتابىدىن دەلىل شۇكى ، [پاك ۋە بۈيۈك ئاللا] شەرەپلىك «قۇرئان»دا : «ئەنە شۇ ئاخىرەت يۇرتىنى يەر يۈزىدە چوڭچىلىق قىلىشنى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى كۆزلىمەيدىغانلارغا خاس قىلدۇق . (ياخشى) ئاقىۋەت تەقۋادارلارغا مەنسۇپتۇر»[1] دەپ خەۋەر بەرگەن . بۇ ئايەتنىڭ تەپسىرى شۇكى ، ئاللا : «بۇ ئاخىرەت ماكانىنى ، يەنى بېھىشنى بۇ دۇنيادا چوڭچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقنى كۆزلىمەيدىغان بەندىلىرىم ئۈچۈن ياراتتىم» دېدى . بىلمەك كېرەككى ، پاك تەڭرىتائالا چوڭچىلىق قىلىش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى كۆزلەشتىن بەندىلەرنى توستى . ئەگەر چوڭچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق كۆرۈلسە ، ئۇنى تولۇق چەكلەيدىغان يېتەرلىك دەلىل مانا شۇ . مەنسەپ تالىشىشتىن ۋە بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلىشتىن كۆپ ھەزەر قىلغىن ، شۇنداللا جەننەتكە كىرىشكە لايىق بولىسەن . «ئاقىۋەت تەقۋادارلارنىكىدۇر .» بۇ يەردىكى ئاقىۋەتتىن مۇراد ياخشى

① «قۇرئان كەرىم» ، 28 ـ سۈرە قەسەس ، 83 ـ ئايەت .

ئاقىۋەتتۇر . ھەرقانداق بەندىنىڭ ئاقىۋىتى بار . ئۇ ياكى ياخشى ئاقىۋەت ۋە ياكى يامان ئاقىۋەت ، ئەمما ياخشى ئاقىۋەت تەقۋادارلارغا نىسىپ بولغۇسى .

[خۇدانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ :] «مال ۋە مەنسەپ ئىتتىپاقسىزلىقنى خۇددى سۇ گىياھنى ئۇنۇرگەندەك ئۇنۇرىدۇ» دېگەن ھەدىسى بار . بۇ يەردە مال ۋە مەنسەپنىڭ ھەقىقىتى بايان قىلىنىدۇ . [مال بىلەن مەنسەپ ئىككى مەزمۇندۇر ،] مال دېگەن سۆز ئۇلۇغ ـ ئۇششاق كىشىلەر مەنپەئەتلىنىدىغان مۇلۇكنى كۆرسىتىدۇ . مەنسەپ دېگەن سۆز كۆڭۈلنى ئىگىلەشكە قارىتىلغان بولۇپ ، ئۇ باشقىلاردىن تەزىم ۋە ئىتائەتنى تەلەپ قىلىدۇ . مەنسەپ تەلەپ قىلغۇچى مۆمىنلەرگە مەدەتكار بولۇشنى كۆزلىشى كېرەك ، شۇنداقلا مەنسەپ مۇبارەك بولىدۇ ، ئۇنىڭدىن خۇدا ۋە رەسۇلمۇ رازى بولىدۇ . بۇنداق مەقسەت بولماستىن ، ئۆزىنىڭ نەپسى ۋە ھاۋايۇھەۋىسى ئۈچۈن مەنسەپ تەلەپ قىلسا ، بۇ ئاخىر ئازاب ـ ئوقۇبەتكە ۋە جازاغا ئېلىپ بارىدۇ ، ئاخىرەتتە چوڭ پۇشايمان كەلتۈرىدۇ . مەنسەپ تۇتۇش مۆمىنلەرنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن بولسا ، بۇنىڭ ھەممىسى نۇر ۋە پاكلىقتۇر ، بۇمۇ تائەت ـ ئىبادەت ھېسابلىنىدۇ . بۇ سەۋەبتىن بەزى ئەۋلىيالار — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەنىكەن : «كۆپلەپ مال تاپسام ، بۇ مال ـ مۇلۇكلەرنىڭ ھەممىسىگە ئازراق مەنسەپ سېتىۋالسام ، بۇ مەنسەپنى ئاجىز ۋە بىچارە مۆمىنلەر ئۈچۈن ئىشلەتسەم دەيمەن .» [بەيىت :

كۇن نىيەتى ھەر خەيركى گەر مانى باز ،
ئەز مۇزدى ئەمەل بمۇزدى نىيەت بىرەسى .

(ھەرقانداق ياخشى نىيەتنى قىلغىن ، ئەمەلگە ئاشۇرغان ھەققىڭدىن ئاۋۋال نىيەت قىلغانلىقىڭنىڭ ھەققى يېتىدۇ .)]

دېمەك ، بەندە ھەرقانداق ئەھۋالدا ياخشى نىيەت قىلىشى ، كاتتا ئەجىر ـ ساۋاب تېپىش ئۈچۈن ئۇ نىيىتىنى ئەملىيەتتە كۆرسىتىشى لازىم . شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، بىر كىشى جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن تاھارەت ئېلىپ مەسچىتكە ماڭىدۇ ، لېكىن جۈمە نامىزىغا ئۈلگۈرەلمەي ئازابلىنىپ غەمكىن بولىدۇ . جۈمە نامىزىغا ئۈلگۈرەلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ كىشى ياخشى نىيەت بىلەن ھەرىكەت قىلغانلىقتىن ، تەكبىرىتائالا ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ئەجىر ۋە ساۋاب ئاتا قىلىدۇ .

نەقىل قىلىنىدۇكى ، بىر كۈنى ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — بامدات ۋاقتىدا ئۇخلاپ قالغانىدى ، لەنەتكەردى شەيتان كېلىپ بامدات نامىزى قازا بولمىسۇن ، دەپ ئۇ ھەزرەتنى ئويغاتتى ، ئۇ ھەزرەت قوپۇپ نامازغا مەشغۇل بولدى . چۈنكى ، شەيتانغا مەلۇم ئىدىكى ، ئەگەر ئۇ ھەزرەت نامازنى بامداتنى قازا قىلغان بولسا ، شۇنچە ئازابلانغان بولاتتى ، تەكبىرىتائالا ئۇ قايغۇ ۋە ئازابنىڭ بەدىلىگە نامازنى ۋاقتىدا ئۆتىگەنىنىڭ ئەجىر ـ ساۋابىدىنمۇ ئارتۇق ساۋاب ۋە ئەجىر ئاتا قىلغان بولاتتى . شۇڭا ، لەنىتى شەيتان ئۇ ھەزرەتنى ئاشۇ ئەجىردىن مەھرۇم قالدۇرۇش ئۈچۈن ئويغاتقانىدى .

[يۇقىرىدىكى سۆزلەردىن مەنسەپنىڭ ھەقىقىتى شۇنداق مەلۇم بولىدۇكى ، ھەقىقىي مەنسەپ ئىگىسى بولغۇچى كىشى ئۆز تەۋەلىرىنىڭ ئىززەت ـ ئىكرامىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىگىلىگەندىلا ئۆز قابىلىيىتىنى ئۆزىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئالىرى ئۈچۈن سەرپ قىلالايدۇ . مەنسەپ ئىگىلىرى ئىچىدىكى يارىماس ، پەس كىشىلەر ئۆز تەۋەلىرىنىڭ جىسمانىي ۋۇجۇدىغا پادىشاھلىق قىلىپ ، شۇنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزىدۇ ، بۇلار ئۆزىنىڭ مەرتىۋە ـ نەسەب ئېتىبارى بىلەنلا مەنسەپ ئىگىسى دەپ ئاتىلىدۇ .]

مال - مۇلۇكلەرنىڭ ھەقىقىتى شۇكى ، بۇ ئايلىنىپ تۇرىدىغان ۋە كىشىلەر مەنپەئەتلىنىدىغان مۇلۇكتۇر . ئالتۇن - كۈمۈش ، جاۋاھىر ، پۇل ، خىزمەتكار ، ھايۋانات ، مەسىلەن ، ئات ، ئېشەك ، كالا ۋە ئېكىنزار ، كىشىلەر پايدىلىنىشقا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان باشقا نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ . بەندە بۇ نەرسىلەرنى پەقەت ئۆز نەپسىنىڭ پايدا - زىيىنىنى كۆزلەپلا يىغىشقا ھەرىكەت قىلسا ، ئۇ ئۆز ئۆمرىنى زايە قىلغان بولىدۇ . ئەگەر شۇنى ۋاستە قىلىپ مەنىۋى جەھەتتە يۇقىرى دەرىجىگە ئېرىشسە ، ئالىم بولسا ياكى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ئۇ مال - مۇلۇكلەرنى تەڭرىتائالانىڭ رازىلىقى ئۈچۈن سەرپ قىلسا ، بۇنداق مال - مۇلۇكلەر شەرەپلىك ۋە مۇبارەكتۇر . شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، قولى ئۇزۇنلۇق بىلەن دۇنيا ئەسۋابلىرىنى يىغىش ، نەچچە كۈنلۈك ئۆتكۈنچى ھايات ئۈچۈن خۇدانى ئۇنتۇپ مال - مۇلۇكلەرنى توپلاش كاتتا ھىممەتلىك دەرۋىشلەر مۇقامىدا يوق ئىش . بېيىت :

دىلا ، تا كەي دەرىن دەيرى مەجازى
كۇنى مانەندى تىفلان خاكبازى ؟

(ئەي كۆڭۈل ، بۇ مەجازى دۇنيادا قاچانغىچە كىچىك بالىلاردەك توپا - تۇپراق ئويناىسەن ؟)

چۇنكى ، بىر كىشى ھامان ئاخىرەتكە قاراپ كېتىۋاتقان تۇرۇقلۇق خۇدانىڭ رازىلىقىنى ئويلىماستىن ، پۈتۈن تىرىشچانلىق بىلەن مال - دۇنيالارنى يىغىشقا يۈگۈرسە ، ئۇنداق كىشىنى بۇ زامانىدىكى توپا ئويناپ ئولتۇرغان بالىلارغا ئوخشىتىشقا بولىدۇ . سائادەتمەن ۋە يىراقنى كۆرىدىغان كىشىلەر شۇنداق بولىدۇكى ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرى تېز زاۋال تاپىدىغان بۇ زامانىنىڭ مالىلىرىغا ۋە مەككار دۇنيانىڭ تۇراقسىز دۆلىتىگە باغلىنىپ قالمايدۇ . ئۇلار

مۆمىنلەرگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش ، مۇسۇلمانلارنى ئاللا نەزىرىدە مەقبۇللۇققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن شۇ قەدەر تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ ، ھەمىشە : «بۇ دۇنيا ئاخىرەتنىڭ ئېكىنزارى» دېگەن قۇتلۇق كەلىمىنى زىكىر قىلىپ تۇرىدۇ . بېيىت :

دەر مەزرەئى ئۇمر تۇخمى نىكۇئى مىكار ،
تا نامى بەر ئاۋەرى بەنىكۇ كارى .

(ھايات ئېكىنزارىغا ياخشىلىق ئۇرۇقىنى چاچقىن ،
بۇ ئىشنىڭ نامىغا ياخشىلىق كەلتۈرسۇن .)

بەندىنىڭ قىلغان ھەرقانداق ئىشلىرىدىن مەقسەت شۇكى ، شۇ ئىشقا كىرىشكەندە ئەلۋەتتە ئۇنىڭ سەۋەبىدىن پايدىغا ئېرىشىش مۇلاھىزە قىلىنغان بولۇشى كېرەك . سۆزلىگۈچى ئاللانى كۆزلەيدۇ . بېيىت :

راھەتۇ رەنج چۇن بۇۋەد گۇزەران ،
رەنج كەش خاھى راھەتى دىگەران .
زانكى باشەد بەمەزرەئى ئۇممىد
رەنجى تۇ تۇخمى راھەتى جاۋىد .

(راھەت بىلەن جاپا ئۆتكۈنچىدۇر ، مەيلى باشقىلارنىڭ راھىتى ئۈچۈن جاپا چەككىن .
بۇنىڭدىن ئۇمىد ئېكىنزارىدا سېپىنىڭ چەككەن جاپالىرىڭ مەڭگۈلۈك راھەتنىڭ ئۇرۇقى بولغاي .)

ئۇمىدۋار دەرۋىشلەر ۋە ئاخىرەت يولىدىكى سۇلۇك ئەھلىنىڭ ھەمىشە كۆزلەيدىغان ھوسۇللىرى دەرد - ئەلەم ، تەلەپ ۋە مەقسەتلىرى غەم - قايغۇدۇر . سۆزلىگۈچى ئاللانى كۆزلەيدۇ . بېيىت :

بەجايى ھەر سەرى مو بەر تەنى مەن باد سەد نەشتەر ،
ئەگەر خالى زىدەڑدى دوست خاھەم يەك سەرى مۇرا .

(ئەگەر دوستۇم قىلچىلىك دەردتىن خالاس بولىدىغانلا بولسا ، بېشىمنىڭ ھەربىر تۆكىسى بەدىنىمگە يۇزلەپ نەشتەر بولۇپ سانجىلسىمۇ رازىمەن .)

تەلەپكار ۋە موھتاج بەندىلەر شۇنداق بولۇشى كېرەككى ، بۇزرۇكۋارلارنىڭ تائىپىسىدىن بولغان ئىتلارنىمۇ ئىززەت ۋە ھۆرمەتتىن چەتتە قالدۇرمىسۇن . چۈنكى ، [ئەۋلىيالار پېشۋاسى ، مۇرشىدلار پېتەكچىسى ھەزرىتى خاجە بەھائۇل - ھەق ۋەددىن — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ مۇناجاتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن : «[مېنى] بىرقانچە [يىلغىچە] ھايۋانلارنىڭ خىزمىتى [ۋە پەرۋىشى] گە بۇيرۇدى ، ھەتتا بىر ئىتقا ئىلتىجا قىلىپ ھاجەتمەنلىكىمنى ئىزھار قىلدىم . ئۇ ئىتتىن مەن ھەققىدە قىلغان بىر مۇڭلۇق نالىنى ئاڭلىدىم - دە ، قولۇمنى كۆتۈرۈپ ‹ئامىن ! › دېدىم . ئۇ ئىت پۇت - قوللىرىنى ھاۋاغا كۆتۈرۈپ نالە قىلىۋاتاتتى ، ئۇنىڭ مەن ئۈچۈن تەڭرى دەرگاھىغا قاراپ نالە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدىم . » نەزم :

ماڭا تەئن ئەتمە ، گەر ئىتنىڭ ئاياغىن سۆيسەم ، ئەي ناسىھ ،
كى ئانى دوستىنىڭ كويىدا مەن بىر كۈن كۆرۈپ ئېردىم .

پاك ۋە بۇيۇك تەڭرى پۈتكۈل ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆز دەرگاھىنىڭ موھتاجلىرى ھەققىدە مۇناجاتقا كەلتۈرۈشكە قادىر . چۈنكى ، بەندىلىرىنىڭ بىرەرسىگە تەڭرىتائالانىڭ ئىنايەت نۇرى چۈشسە ، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ھەممە سەۋەبلىرىنى تەييار قىلىپ بېرىپ ، ئاشۇ باھانە بىلەن ئۇنىڭغا رەھمەت ئىشىكىنى ئاچىدۇ .

هەزرىتى خاجە ئەبۇلقاسىم گۈرگانى[1] — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ «رۇبائىيات»لىرىدىن بىرنەچچە رۇبائىي پەقىرنىڭ ھەسىبى ھالىمغا مۇۋاپىق ئىدى. شۇڭا، تەۋەررۈك بىلىپ، بۇ ۋاراقلارغا يېزىلدى.

رۇبائىي:

ئەي سىررى تۇ دەر سىنەئى ھەر ساھىب راز،
پەيۋەستە دەرى رەھمەتى تۇ بەر ھەمە باز.
ھەر كەسكى بەدەرگاھى تۇ ئايەد بەنىياز،
مەھرۇم زى دەرگاھى تۇكەي كەردەد باز.

(ئەي سىررىڭە ھەق سىنەئى ساھىب راز،
دائىم ھەمەگە رەھمەتىڭ ئىشىكىدۇر باز.
مەھرۇم قاچان يانغۇسى دەرگاھىڭدىن،
ھەركىمكى قىلۇر دەرگەھىڭە ئەجزۇ نىياز.)

رۇبائىي:

بەر نەفسى خۇدرا چە زۇلم كەردەم بىسيار،
بەر ئەفۇى تۇ كەردەم ئىئتىمادى غەففار.
فەرمانى تۇ ئەز خىلاف كەردەم، لېكىن،
بەر ۋەفقى ئىرادەتى تۇ كەردەم ھەمە كار.

(ئۆز نەفسىمە گەرچە زۇلم قىلدىم بىسيار،
ئەفۇڭغە قىلۇرمەن ئىئتىماد، ئەي غەففار.
فەرمانىڭا گەر خىلاف قىلدىم، لېكىن،
سەن قىلغان ئۆچۈن ئىرادە، قىلدىم ھەمە كار.)

---

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «خاجە ئەبۇلۋەفا» دەپىلگەن. تېھران نەشرىدە «ئارىپلارنىڭ ئەڭ كامىلى خاجە ئەبۇلۋەفا» دەپىلگەن.

[**رۇبائىي :**

ئامەد بەر مەن خەيالى ئۇ نىم شەبان ،
گۈفتەمكى : نسار پايى تۈست ئىن دىلۇ جان .
گۈفتاچە دىلۇ جانكى تۈرا مۈلكى كۈجاست ،
ئاسان باشەد سەخاۋەت ئەز مالى كەسان .

(تۈن تەڭدە ئۈنىڭ خيالى كەلدى بۇ تامان ،
ئېيتتىم : نسار بولسۇن قەدىمكگە دىلۇ جان .
ئېيتتىكى : بۇ جانۇ دىلىڭ كىمنىڭ مۈلكى ،
كىشنىڭ مېلىدىن خەير ـ ساخاۋەت قىلماق ئاسان .)]

رۇبائىي :

ئەي رەھمەتى ۋاسئەت پەناھى ھەمە كەس ،
لۈتفۇ كەرەمى تۇ ئۈزرخاھى ھەمە كەس .
بەر ئەفۋى تۇ ئىئتىماد دارەم ھەر چەند ،
پىشەست گۈناھەم ئەز گۈناھى ھەمە كەس .

(ئەي رەھمەتى ۋاسئىڭ پەناھى ھەمەنىڭ ،
لۈتفۇ كەرەمكدۈر ئۈزرخاھى ھەمەنىڭ .
ئەفۋىڭگە كۆپ ئىئتىماد ئېتەرمەن ھەرچەند ،
يوق جۈرمۇ گۈناھىمچە گۈناھى ھەمەنىڭ .)

[**رۇبائىي :**

ئەي رەھمەتى كامىل تۈئەم پۈشتۇ پەناھ ،
ۋەي بادى مۈلاقاتى تۈئەم تۈشەئى راھ .
جۈز جۈرم زى مەن نامزەد ئەمرى بەزۈھۈر ،
چۈن ئەفۋى تۇ پەستى كوھى جۈرم مەنى كاھ .

(ئەي رەھمەتۇ مېھرىكدۈر پۈشتۇ پاناھىم ،
بۈيۈكنى ئېلىپ كەلسە شامال ، قۇزۇەتى جانىم .

ئىشمدا گۇناھتىن ئۆزگىسى ھېچ بولمىدى سادىر ،
بىر دانە سامانمەن ، باستى تاغلارچە گۇناھىم .)]

رۇبائىي :

بىگانە زى ئىخلاسەمۇ ئەز تەقۋا دۇر ،
دائىم بەفەرىبى مەكرى شەيتان مەغرۇر .
سەرتا پا گۇناھۇ ئىسيانۇ فۇجۇر ،
لېكىن تۇ كەرىمىيۇ رەھىمىيۇ غەفۇر .

(ئىخلاسدىن ئېرۇرمەنكى [يىراق] ، تەقۋادىن دۇر ،
دائىم شەيتان فەرىبى بىرلە مەغرۇر .
باشتىن ئاياغىم گۇناھۇ ئىسيانۇ فۇجۇر ،
لېكىن سەنسەن كەرىم ، سەتتارۇ غەفۇر .)

[رۇبائىي :

دەر سىنەئى كەسكى دەردى پىنھانەش نىست ،
چۇن زىندە نەمايەد ئۇ ۋەلي جانەش نىست .
رەۋ دەرد تەلەب كۇن . . . . . .
دەردىستكى ھېچ گۇنە دەرمانەش نىست .

(ھەركىمنىڭ دىلىدا گەر دەردى پىنھانى يوق ،
كۆرۈنسىمۇ گەرچە تىرىك ، لېكىن جانى يوق .
يۇر ، دەردنى تەلەب قىل . . . . . ①
شۇنداق دەرد بولسۇنكى ، ھېچ دەرمانى يوق .)]

رۇبائىي :

دەرد ئەست چۇ دۇرۇ سىنەئى مەردى سەدەف ،
رۇھ ئەست چۇ بەھرۇ سۇرەتى جىسمى چۇ كەف .

① ھەممە نۇسخىلاردا بۇ يەردىكى سۆز كۆچۈرۈلمەي قالغان .

ئەز جۇنبىشى مەۋجى كەڭ تەلەڭ كەرد ، ۋەلىك ،
دەريا نىشەۋەد جۇنبىشى مەۋجى تەلەڭ .

(دەرد ئولدى چۇ دۇر ، سىنەئى مەرد ئولدى سەدەڭ ،
دەريا كەبى رۇھ ئېرۇر مىسلى كەفۇ كەڭ .
جۇنبىش مەۋجدىن تەلەڭ بولغۇسى ، لىك ،
دەريا بولماس جۇنبىشى مەۋج ئىلە تەلەڭ .)

رۇبائىي :

مىسكىنۇ نامۇرادىيۇ دەردگۇزىن ،
با مىسكىنانۇ دەرد مەندان نىشىن .
دەرمان مەتلەبى دەرد بەجۇ ، ئەي مىسكىن ،
كانرا نەتۋانى تۇ كەي يا بىئىن .

(مىسكىن بول ، نامۇرادۇ ھەم ئەسرۇ ھەزىن ،
دەرد ئەھلى بىلە مۇساھىب ئول ، ئەي مىسكىن .
دەرمان تەلەب ئەتمە ، ئىستەگىلۇ دەردۇ ئەلەم ،
بۇ بولمايىن ئانى تاپماغۇچدۇر بەيەقىن .)

رۇبائىي :

ھەر ناخۇشكى دارى ئەز ھەستى تۇست ،
ئەز دىدەنى خىشۇ بەد مەستى تۇست .
مەيدانكى سەئادەتى تۇ دەر ھەردۇ جەھان ،
دەر مەسكەنەتۇ تەۋازىئۇ پەستى تۇست .

[(غەمكىنگە ماكان بولغۇچىلارنىڭ ئۆزى سەن ،
ئەڭ قەدرى بۇيۇك ، گويا مەستانە كۆزى سەن .
مەيدانى سائادىتىگدەدۇر ھەر ئىككى جاھان ،
ئەزىزسەن ، يۇكسەكسەن ، بەخت يۇلتۇزىسەن .)]

رۇبائىي :

خۇررەم دىل ئانكى دەردى يارى دارەد ،
ۋەز شادى ھەردو كەۋن ئارى دارەد .①
نى دائىيەكى مۇلكۇ دىيارى دارەد ،
بازىلەتۇ فەقر ئىفتىخارى دارەد .

(خۇش ئولكى ، دىلىدا دەردى يارى بولسە ،
كەۋنەين فەرەھلىكىدىن ئارى بولسە .
نە دائىيەئى مۇلكۇ دىيارى بولسە ،
فەقرىغە بەزلەتۇ ئىفتىخارى بولسە .)

[رۇبائىي :

مادامىكى مۇشتەغىل بەكارى بەدەنى ،
مەئمۇرۇ ئەسرۇ بەندەئى نەفسۇ تەنى .
پا بەستە بەزەنجىرى سىفەتھايى زەمىم ،
دەر قەئر چە ۋۇجۇد مۇتەھەنى .

(بىزلەركى بەدەن ئىشىنىڭ دامىغا چۇشكەن ،
تەنىنىڭ ئەسرى ، نەپسىنىڭ پەرمانىغا چۇشكەن .
باغلاقتا يامانلىق زەنجىرىدە پۇتلىرىمىز ،
بىز تەكتى ۋۇجۇد ئىمتىھانىغا چۇشكەن .)]

رۇبائىي :

ئىن غۇسسەۋۇ ئىن دەرد بەدەرمان نەدەھەم ،
ۋىن فەقر بەشاھى سۇلەيمان نەدەھەم .

---

① بۇ مىسرا پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا بۇ رۇبائىينىڭ تۆتىنچى مىسراسى بولۇپ كەلگەن .

ئەرزان نەخەردە ئەم ئىن فەقرۇ فەنا ،
چىزىكى گىران خەردەم ، ئەرزان نەدەھەم .

(بۇ دەردۇ غەمىمنى نېگە دەرمانغە بېرەي ،
فەقرىمنى نېدىن مۇلكى سۇلەيمانغە بېرەي .
بۇ فەقرۇ فەنانى ئالماپ ئىدىم ئەرزان ،
قىيمەت ئالىپ ئېردىم ، نېگە ئەرزانغە بېرەي .)

رۇبائىي :

نابۇد شەۋ ، ئەي دوستكى ، بۇدەن خۇش نىست ،
فىرئەۋن سىفەت خىش ستۇدەن خۇش نىست .
چۇن ھەستىيۇ كىبرىيا خۇدا دارەد بەس ،
چىزىكى نىدارىش نەمۇدەن خۇش نىست .

(نابۇد بول ، ئەي دوست ، بار ئولماق خۇش ئەمەس ،
فىرئەۋن كەبى ئۆزنى ئاشۇرماق خۇش ئەمەس .
چۇن ھەستى كىبرىيا خۇدانىڭدۇر ، بەس ،
يوق نەرسەگە كۇسى لاق ئۇرماق خۇش ئەمەس .)

رۇبائىي :

[بىچارەۋۇ نامۇرادۇ دىلرىشەم ،
نادانىيۇ ، ئەجزۇ ھەيرەت ئامەد كىشەم .
خۇدرا بەكۇدام خىسلەت گۇيەم دەرۋىش ،
دەرۋىش نە ، خاكپايى ھەر دەرۋىشەم .

(بىچارىمەن ، نامرات ، غېرىپ ، دىلخەستە ،
ئاجىزۇ نادان ، كېلىمەن ھەيران ـ ھەستە .
نە خىسلەت ئۇچۇن دەي ئۆزۇمنى مەن دەرۋىش ،
دەرۋىش ئەمەس ، دەرۋىشنىڭ خاكىپايىمەن پەستە .)

رۇبائىي :

تەبىرۇ تەسەررۇف بەگۈزار ، ئەي دەرۋىش ،
بەگۈزارۇ بەكارى سازگار ، ئەي دەرۋىش .
زىراكى بەتەدبىرى تۇ دىگەر نەشەۋەد ،
تەقدىرۇ قەزايى كىردىگار ، ئەي دەرۋىش .

(تەتبىرۇ ئىلاج كەتتى ئۆتۈپ ، ئەي زاھىد ،
سەزمەستىلا ئىشلار كەتتى پۈتۈپ ، ئەي زاھىد .
تەقدىرى قازانىڭ ئىشىدۇر بارچە ، ئاڭا
بولماس يەنە ئۆزگە تەتبىرنى كۆتۈپ ، ئەي زاھىد .)

رۇبائىي :

مالۇ ھۇنەرى گەرچە نەدارەم دەر دەست ،
با فەقر بەسازەمكى مەرا فەقر خۇش ئەست .
ئەندىشە چەرا كۇنەم زى بىبەرگى خىش ،
گەر ھېچ نەدارەم چۇتۇ دارەم ھەمە ھەست .

(ئىلكىمدە يوقتۇر گەرچە مالۇ ھۇنىرىم ،
يوقسۇزلۇق كەسپىمدۇر ، پېقىرلىق پەخرىم .
يوق بولسىمۇ ھېچ نېمەم ، مېنىڭ بارلىقىمدۇر سەن ،
يوقسۇزلۇقۇمغا شۈكۈر يوق پەرۋايىمۇ پىكرىم .)

رۇبائىي :

چۇن مادەرى تۇ ھامىلەئى يارى تۇ بۇد ،
بىمىننەتى تۇ خۇدا نىگەھدارى تۇ بۇد .
ئان دەمكى قەلەم نەۋشىت ئاسارى تۇرا ،
ئان دەم نە تۇ بۇدىيۇ نە ئاسارى تۇ بۇد .

(يارىڭغا سېنىڭ ھامىلدار بولدى ئانا ،
مىننەتسىز ئاڭا بولدى خۇدا پۇشتۇ پانا .

سەن يوق ، سېنىڭدىن ئەسەر ھەم يوق چاغدا ،
تەقدىر قەلىمى يېزىپ قىلدى ئەسەرنىڭنى بىنا .)

رۇبائىي :

بىكۇشىشى بەندە ئەقلۇ جان مىبەخشى ،
سەمئۇ بەسەرۇ نۇتقى رەۋان مىبەخشى .
كەي تالىبى رەھمەت تۇ گەردەد مەھرۇم ،
چۇن بىتەلەب ئانچە بايەد ئان مىبەخشى .

(ئادەمكە تەلەپسىزلا ئەقىل ھەم جان بەخش ئەتتى ،
كۆزنىيۇ قۇلاقنى ھەم نۇتقى راۋان بەخش ئەتتى .
قانداقمۇ لەپكارنى رەھمەتتىن ئېتەر مەھرۇم ،
كېرەكلىكنى تەلەبسىزلا بىزگە ئاسان بەخش ئەتتى .)

ھەزرىتى مەۋلىۋى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — پەرزەنتلىرىگە ۋە مۇرىتىرىغا قىلغان ۋەسىيەتلىرىدە بۇ رۇبائىينى كەلتۇرگەنىكەن .

رۇبائىي :

پىشى تەلەبى زى ھېچ كەس پىش مەباش ،
چۇن مەرھەمۇ مۇم باشۇ چۇن نىش مەباش .
خاھىكى زى ھېچ كەس بەتۇ بەد نەرەسەد ،
بەد گۇيىيۇ بەد ئامۇزۇ بەد ئەندىش مەباش .

(گەر ئىلگىرىلىك ئىستەر ئىسەك پىش ئولمە ،
بول مەرھەمۇ مۇمدەككى ، چۇن نىش ئولمە .
دېسەك كىشىدىن زەررە يامانلىق كۆرمەي ،
بەدگويۇ بەد ئامۇزۇ بەد ئەندىش ئولمە .)

يەنە تەرىقەت يولىغا كىرگۈچىلەر چېچىلاڭغۇ كۆڭۈللىرىنى يىغىشقا ھەمىشە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرى كېرەك . ھەزرىتى خاجىلەر — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدە «كۆڭۈلنى يىغىش» دېگەن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، بەندە ھەمىشە پەرۋەردىگارىنى ياد ئېتىش بىلەن مەشغۇل بولۇشى لازىم . «چېچىلاڭغۇلۇق قىلماسلىق» دېگىنى پاك تەڭرىتائالانى ياد ئېتىشتىن غاپىل بولماسلىق دېگەنلىكتۇر . ھەزرىتى مەۋلىۋى رۇمى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەنىكەن :

رۇبائىي :

بەيەك لەھزە ئەزۇ دەۋرى نىشايىد ،
كى ئەز دەۋرى خەرابىھا فەزايىد .
بەھەر جايىكى باشى پىشى ئۇ باش ،
كى ئەز نەزدىكى بۇدەن مىھر زايىد .

[(قىلىپ بەزمە ئۇنىڭ بىلەن بىرەر دەم ،
چۇڭ ۇلغان بەزمەلەرنى ئەيلىگىن جەم .
قەيەردە بولساڭ ، ئۇنىڭ ئالدىدا بول ،
تۇرۇپ ئالدىدا ، ئۇنى ئەيلە خۇررەم .)]

بەندە يەنە قۇدرىتىنىڭ يېتىشچە جىمجىتلىق ۋە سۈكۈت قىلىشنى ئادەت قىلىشى لازىم . چۈنكى ، سۈكۈت قىلىش كۆڭۈلنى ، زېھىننى يىغىشقا كۆپ پايدىلىق . تولا سۆزلەشتىن كۆڭۈل بۆلۈنۈشكە ۋە چېچىلاڭغۇلۇققا يۈزلىنىدۇ ، شەرەپلىك نەپەسنى غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن كۆپ سۆزلىمەسلىك ، يەنى چىقىۋاتقان ھەربىر نەپەس تەڭرى يادى بىلەن چىقىشى لازىم . بۇنىڭ «ھۇزۇرى مەئەللاھ» (تەڭرىدىن ھۇزۇرلىنىش) دەپ ئاتايدۇ . [ئۇلۇغلار — ئۇلارنىڭ سىرلىرى

مۇقەددەس بولغاي — بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن :

مەسنەۋى :

تۇرا يەك پەند بەس دەر ھەردو ئالەم ،
كى ئەز جان بەر نسارى بىخۇدا دەم .

ئەگەر تۇ پاس دارى پاس ئەنفاس ،
بەسۇلتانى رەسانەندەت ئەزىن پاس .

[(ساڭا ئىككى جاھاندا بىرلا پەند بەس ،
كى جان بەرگەن خۇداسىز ئالما نەپەس .

نەپەسنى كەلسە قولدىن ئاسرا ھەر دەم ،
خاقانىنى قوغدىغاندەك قوغدا ھەر دەم .)]

ئەي تەڭرىم ، چىن ۋە ھەقىقي قەدەم بىلەن تەرىقەت يولىغا كىرىپ تەلەپ ۋادىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ، مەقسەتلەرنىڭ مەنزىلىگە ئۇلاشقان ۋە گۇمراھلارنى نىجاتلىق تەرەپكە باشلىغان زاتلارنىڭ ھۆرمىتىدىن ، ئۇمىد كېمىسىنى چېچىلاڭغۇلۇق ۋە تەپرىقچىلىك گىردابىدىن نىجاتلىق ساھىلىغا تارتقان ، خارۇزارلىق ۋادىسىنىڭ تەشنالىرىغا ھاياتلىق بۇلىقىنى كۆرسەتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ھۆرمىتىدىن بىز ئازغۇنلارنى نىجاتلىق يولىغا باشلىغايسەن ؛ مەھرۇملۇق ، يىراقلىق ۋە ئۇمىدسىزلىك ۋادىسىدا چاڭقىغان بىز تەشنالارغا ئۆزۈڭنىڭ رەھمىتىڭ دەريالىرىدىن ۋە مەغپىرىتىڭ بۇلىقىدىن تامچە ئاتا قىلغايسەن .] «توغرا يولغا ئەگەشكەن كىشى (ئاللانىڭ ئازابىدىن) ئامان قالىدۇ ، »[1] «ئۆزىنى نەفسىنىڭ خاھىشىغا بېرىلىشتىن ، يەنى ھارام قىلىنغان نەرسىلەردىن چەكلىگەن ئادەمگە كەلسەك ، ھەقىقەتەن ئۇنىڭ جايى جەننەتتە

① «قۇرئان كەرىم» ، 20 ـ سۈرە تاھا ، 47 ـ ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى .

بولىدۇ .»[1]

ھەزرىتى مەخدۇمى مەۋلىۋى ئەبدۇررەھمان جامى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەنىكەن :

غەزەل :

سەبۇك دەستى كۇن ، ئەي ساقى ، بىدەھ تەللى گىران مارا ،
بەخۇد دەرمانده ئىم ئەز ما زەمانى ۋارەھان مارا .
چۇنان دەر ئىشقى تۇ مەستمۇ دەر ھۇسنى تۇ مۇستەغرەق ،
كى نې پەرۋايى جان ماندەستۇ نە فىكرى جەھان مارا .
جەمالى ئۇ نەما تا نىست كەردىم ئەز ۋۇجۇدى خۇد ،
كى ھەست ئىن نىسبەتى تۇخمى بەقايى جاۋىدان مارا .
نە دەر كەۋنەست مەنزىل ئىشق دانە دەر مەكان جامى ،
رەھى بىنما بەرۇن ئەز ئەرسەئى كەۋنۇ مەكان مارا .

(سەبۇك دەست ئولغىل ، ئەي ساقى ، كەتۇر تەللى گىران بىزگە ،
كى ئول مەي نەشئەسىدىن قويمە ئۆزلۇك بىر زەمان بىزگە .
سېنىڭ ئىشقىڭدا ئانداغ مەستمەن ، ھۇسنۇڭدا مۇستەغرەق ،
كى قالماپدۇر نە جان پەرۋاسى نە فىكرى جەھان بىزگە .
نەمايانداۇر جەمالى بىزگە گەر نەفى ۋۇجۇد ئەتسەڭ ،
كى بۇ قۇللۇق ئېرۇر تۇخمى بەقايى جاۋىدان بىزگە .
[جاھاندا ئىشققا بار قايدا ماكانۇ مەنزىل ، ئەي جامى ،
جاھانۇ ھەم ماكاندىن تاشقىرى كۆرسەت ماكان بىزگە .)

ھەزرىتى خاجە ئىلتىپات قىلىپ ئوقۇپ بەرگەن :

دەر زىكر ئەگەرچە ھەبسى نەفەس مىكۇنەند قەۋمى ،
ما ئىن نەكەردەئىم ۋەلې سەبق بەردەئىم .
زىكرى مەنەست رويى تۇ دىدەن ئىلەد ـ دەۋام .
ما ھەبسى نەفەس خىش بەئىن زىكر كەردەئىم .

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 79 ـ سۇرە نازىئات ، 40 ـ ئايەتنىڭ كېيىنكى قىسمى ۋە 41 ـ ئايەت .

(يادىڭدا نەپەس ئېلىشىم قىيىندۇر چوقۇم ،
لېكىن بۇ ياد ئېتىشنى قىلمەن ئۇدۇم .
ئەسلىسەملا چېھرىڭ نامايان بولىدۇ دائىم ،
سىقىلغان نەپەسلىرىمدىمۇ سېنى زىكر قىلغۇم .)]

سەكسەن تۆتىنچى باب

ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرەننىڭ بەدەخشانغا بارغانلىقى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار ۋەقەلەرنىڭ زىكرى

بىلمەك كېرەككى ، باھار ۋاقتىدا خاجەئى نۇرەن[2] — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — بەدەخشان [يولى بىلەن ھىندىستان]غا قاراپ يولغا چىقتى . خان ۋىدالىشىش ئۈچۈن يەتتە ـ سەككىز كۈن يول يۈرۈپ شەھناز دەريا سى[3] غىچە باردى . ئەمما ، پەقىر ئاقسۇدا ئىدىم ، [بۇ بەختتىن مەھرۇم قالدىم .]

پەقىر ئاقسۇدىن قايتىپ كەلگەن چاغدا ، خان بۇ ئەھۋالنى نەقىل قىلىپ مۇنداق ئېيتىپ بەردى : «ھەزرىتى خاجە بىلەن ۋىدالىشىپ ئۇنىڭدىن پاتىھە (دۇئا) ئىلتىماس قىلدىم . مۇبارەك

---

① بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ، خەنزۇچە نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ھىندىستانغا» ، تېھران نەشرىدە «بەجانىبى ھىند» (ھىند تەرەپكە) دېيىلگەن .

② بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «ئىشان» (ئۇ) دېيىلگەن ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «مەخدۇمى نۇرەن» دېيىلگەن .

خەنزۇچە نەشرىدە «ھەزرەتى مەخدۇمى نۇرەن» (Khazrat Mahdum Nuran) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

③ بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «شەھباز» دېيىلگەن .

قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرگەندە ئەرز قىلىپ : «ئەگەر ئىلتىپات قىلسىلا ، ئاۋۋال مىرزا ھەيدەر ھەققىدە پاتىھە ئوقۇسىلا ، ئاندىن مېنىڭ ئوچۇن پاتىھە ئوقۇسىلا » دېدىم . [ئۇ زات] بۇ ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلدى ۋە ئىككىنى نۆۋەت پاتىھە ئوقۇدى . [ئاۋۋال سەن ھەققىدە پاتىھە ئوقۇدى ، ئاندىن مەن ھەققىدە پاتىھە ئوقۇدى .] نەزم :

يار كۆزدىن كەتتى ، ئەمما قالدى دىلدا خارخار ،
قالدى يۇزمىڭ داغۇ ھەسرەتلەر يۇرەكدە يادگار .
گەرچە كەتكەن ئۇمىدىن كەلمەكنى كۆز تۇتماس كىشى ،
ئۇمرلەر قالدى كۆزۈم ئالماڭ يولىدىن ئىنتىزار .»

ئاشۇ ۋاقىتتا بىللە بولغانلار شۇنداق رىۋايەت قىلىپ بەردىكى ، خان نەچچە مەنزىلگىچە ھەزرىتى خاجەگە ھەمراھ بولۇپ باردى . خانىنىڭ كۆڭلى بارغانسېرى يۇمشاپ كېتىۋاتاتتى . خاجە سۆز قىلغان ۋاقىتدا خانغا شۇنداق يېغا ئولىشاتتىكى ، باھار بۇلۇتىدەك ئىختىيارسىز ياش تۆكۈپ يىغلايتتى . بۇ يېغا خانغا ھال (ئىچكى) تىللىرى بىلەن : «بۇ سەن بىلەن مېنىڭ ئايرىلىش (ۋاقتىمىز) »[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇۋاتاتتى ، [بۇنىڭدىن كېيىن يەنە دىدارلىشىش قىيامەت كۈنىگە باقى قالغان ئىدى . بېيىت :

يار قەسدى قەتلى مەن دارەد بەتىغى ئىنقىتائ ،
ھەر كەس ئەز شامى ئەجەل تەرسەد مەن ئەز روزى ۋىدائ .

(قەستلىدى يار ئۆلتۈرۈشكە ئايرىلىش تىغى بىلەن ،
يەتتى باشىمغا ئەجەل شامى پىراق كۈنى بىلەن .)]

چۈنكى ، بۇ خانغا ئاخىرقى قېتىملىق دىدارلىشىش ، يەنە ئۇچرىشىشقا زادىلا ئىشەنچ بولمىغان ئىلاجسىز ئايرىلىش ئىدى ،

① «قۇرئان كەرىم» ، 18 ـ سۈرە كەھف ، 78 ـ ئايەتنىڭ باش قىسمى .

ئۇنىڭ غەم ـ غۇسسىسىدىن خانغا ئاشۇنداق ئەھۋال يۈزلەنگەنىدى .
شۇنداق قىلىپ ھەزرىتىسى خاجە ھىندىستانغا كەلدى . ھىندىستاننىڭ باشلىنىشىسى كابۇل ۋە لاھور[1] بولۇپ ، كامران مىرزىغا تەۋە ئىدى . كامران مىرزا ھەزرىتى خاجەنىسى لاھوردا تۇرۇشقا تۆۋەنچىلىك بىلەن شۇنچە ئىلتىماس قىلدى . ئەمما ، ھەزرىتى خاجە : «[مەن بالدۇرلا بابۇر] پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشنى نىيەت قىلغانىدىم ، [ئەمدى بابۇر] پادىشاھ [ۋاپات بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ھۇمايۇن پادىشاھقا كۆڭۈل ئېيتىشىم ۋە ئۇنىڭ] ھۇزۇرىدا بابۇر پادىشاھقا تەزىيە بىلدۇرۇشۇم لازىم . [قايتىپ كەلگەندىن كېيىن] بۇ ئىلتىماسىڭىزنى قوبۇل قىلىمەن » دەپ ھىندىستاننىڭ پايتەختى ئەگرە[2] ۋىلايىتىگە باردى . ھۇمايۇن پادىشاھىمۇ ھەزرىتى خاجەنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرىنى تەۋەررۈك بىلىپ ، ئىنتايىن ئىززەت ۋە ئىكرامىلار بىلەن ئالدىغا چىقتى .
شۇ چاغلاردا شەيخ پۇل[3] ئاتلىق بىر ھىندىستانلىق پەيدا بولغانىكەن . ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ غارابىيات ئىلمىسىگە كۆپ مايىللىقى بار ئىكەن ، دۇئا ـ تىلەك ۋە سېھىر ـ تەسخىر ئىشلىرىغا ھەددىدىن زىيادە قىزىقىدىكەن . شۇڭا ، شەيخ پۇل شەيخلىسىق لىباسىنى كىيىپ پادىشاھ بىلەن كۆرۈشكەنده : «دۇئالار ۋە سېھىر ئىشلىرى ھەقىقىي مەقسەتلەرگە يېتىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر ، ھەتتا ھەقىقىي مەقسەتنىڭ ئۆزىدۇر » دەپ ئىپادە بىلدۇردى . پادىشاھنىڭ مىجەزىگە ئۇنىڭ سۆزى ماس كەلگەنلىكتىن ، [ھۇمايۇن پادىشاھ] دەرھال شەيخ پۇلغا مۇرىت بولدى .
ئۇنىڭ ئۇستىگە مەۋلانا مۇھەممەد پەرغەرى موللا ئىدى .

---

① لاھور — ھازىرقى پاكىستاندىكى قەدىمىي شەھەر ، شەرقىي شىمالدىكى راۋى دەرياسى ۋادىسىدا . قەدىمدە لوھاۋارانا دەپ ئاتىلاتتى (مۇھەررىردىن) .
② ئەگرە — ھازىرقى ھىندىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكىسى شەھەر ، جۇمنە دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .
③ بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «شەيخ پۇھۇل» دەپىلگەن .

لېكىن ، ئۆز نەپسى ـ مەنپەئىتى ئۈچۈن باتىل ئىش بولسىمۇ ، قەدەم قويىدىغان دىيانەتسىز ، پەسكەش ئادەم ئىدى . شۇڭا ، شەيخ پۇل مەۋلانا مۇھەممەدكە پىشكەشلەرنى قىلىپ ئىلتىماسلار قىلدى . شۇ سەۋەبتىن مەۋلانا مۇھەممەدمۇ پادىشاھنى دۇئالارغا ۋە سېھىر ئىشلىرىغا تەرغىب قىلىشقا ھەرىكەت قىلدى . ئۇنىڭ بۇ خۇشامىتى پادىشاھقا خۇشياقتى ـ دە ، پادىشاھتا شەيخ پۇلغا نىسبەتەن تولۇق ئېتىقاد پەيدا بولدى . بۇ ۋەقەلەر بولۇپ نەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن پەقەت پادىشاھنىڭ مۇلازىمىتىگە باردىم ، بۇ ۋەقە كېيىن پات يېقىندا زىكىر قىلىنىدۇ . پادىشاھ ئۆزىنىڭ پىرى شەيخ پۇل ھەققىدە شۇنچە كۆپ سۆزلىگەن بولسىمۇ ، پەقەت ئۇنىڭدىن دۇئاخانلىق ۋە سېھىرگەرلىكتىن ئۆزگە بىرەر نەرسىنى ھېس قىلمىدىم . بۇنى بىر ئاللا بىلىدۇ .

[ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ شەيخ پۇلغا مۇرىت بولغانلىقى ئوچۇق مەلۇم بولدى . مەۋلانا مۇھەممەد ، ھەتتا پادىشاھ باشلىق ھەممە تاۋابىئاتلار ھەرزىتى خاجەنىڭ مۇلازىمەتلىرىگە بېرىشكە سۇسلۇق قىلىۋاتاتتى . ھالبۇكى ، پادىشاھ باشلىق ھەممىلىرىنىڭ ھەرزىتى خاجەگە ئەۋلادمۇئەۋلاد مۇرىتلىق ئالاقىلىرى بار ئىدى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن ھەرزىتى خاجەنىڭ نۇرلۇق كۆڭۈللىرى باشقىچە بولۇشقا ، [نەپرەتلىنىشكە] باشلىدى . لاھوردىن ئۆتۈش ۋاقتىدا كامران مىرزىغا : «قايتقاندا لاھورغا كېلىپ تۇرغايمىز» دەپ ۋەدە بەرگەنىدى . شۇ ۋەدىنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەگرەدىن كاتتا ئاۋات شەھەر — لاھورغا قاراپ يولغا چىقتى . ھۇمايۇن پادىشاھ ۋە ھەممە ۋەزىر ـ ئەمىرلىرى كۆپ يالۋۇرۇپ ئىلتىجا قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەرزىتى خاجە قوبۇل قىلمىدى . شۇنداق قىلىپ لاھورغا كەلدى . بۇ تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 943 ـ يىلى[1] بولغان چاغ ئىدى ، پەقەت ھەرزىتى خاجە كېلىشتىن ئىلگىرىرەك لاھورغا كەلگەنىدىم ، شۇڭا ھەرزىتى خاجەنىڭ ئاياغلىرىنى تاۋاپ قىلىش

① ھىجرىيە 943 ـ يىلى مىلادىيە 1536 — 1537 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

شەرىپىگە ئېرىشتىم . شۇ كۈنلەردە ھەزرىتى خاجەنىڭ گۆھەر چاچقۇچى مۇبارەك تىللىرىدىن : «چۈشۈمدە كۆردۈمكى ، بىر ئۇلۇغ دەريا پەيدا بولۇپ بىزدىن كېيىن ئەگىرەدە ۋە ھىندىستاندا قالغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كەتتى ، بىز مىڭ تەشۋىش بىلەن ئاران قۇتۇلدۇق » دېگەنلىكىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدىم . ھەزرىتى خاجەنىڭ بۇ چۈش كۆرگەن ۋەقەلىرىدىن يىگىرمە يىل ئۆتكەندى ، خاجە نېمە دېگەن بولسا ، شۇ بولدى . بۇ ئىشلار كېيىن زىكىر قىلىنىدۇ .

ھىندىستان ۋەيران بولغاندىن كېيىن ھەزرىتى خاجە كاشغەر يولى بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ ساق - سالامەت يۈردى . [مۇھەممەد] پەيغەمبەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ شەرەپلىك ئائىلىسىنىڭ ھۆرمىتىدىن پاك ۋە يۈكسەك تەڭرى ئۇ زاتنىڭ ئىلتىپات سايىسىنى كۆپ يىللارغىچە ھېسابسىز مۇرىت ، مۇخلىسلار ۋە ئېتىقادمەنلەرنىڭ باشلىرىغا سالغاي .

سەكسەن بەشىنچى باب

ھەزرىتى خاجە[ئى نۇرەن] نىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئىشلىرىنىڭ بايانى

بىر كۈنى پەقىر [ھەزرىتى خاجە]نىڭ شەرەپلىك مەجلىسلىرىدە بار ئىدىم . يۈقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەۋلانا مۇھەممەد پەرغەرى ئەگىرەدىن ، يەنى ھۇمايۇن پادىشاھ ھۇزۇرىدىن لاھورغا ئەلچىلىككە كەلگەندى ، ئۇمۇ بۇ مەجلىستە بار ئىدى . ھەزرىتى خاجە — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — يۈقىرىدا زىكىر قىلىنغان چۈشلىرىنى بايان قىلدى . مەۋلانا مۇھەممەد نالە - زارلار قىلىپ ئۆزرە ۋە كەچۈرۈملەر سورىدى ھەم ھۇمايۇن پادىشاھقا بىر

مەكتۇپ ئەۋەتىشنى ئىلتىجا قىلدى . ھەزرىتى خاجە بۇ بەيىتنى ئەۋەتتى :

بەيىت :

ھۇماي ، سالماغايسەن سايەئى شەرەف ھەرگىز ،
ئوشۇل دىياربداكىم ، تۇتىئى زەغەندىن كەم .

بۇ بەيىتنى ئەۋەتكەنلىكىدە كارامەت ۋە ئاجايىپ لەتىپە بار . چۈنكى ، ھۇمايۇن پادىشاھ ئۇ دىيارغا قۇزغۇندىن تۆۋەن ھالەتتىكى تۇتىچىلىك سايە سالالماي سەرگەردان بولۇپ كەتتى .

يەنە بىرى ، [كاشغەر ،] ياڭىھىساردىكى ۋاقىتدا رەجەپ ئېيى بولۇپ ، پەقەت روزا تۇتۇشنى نىيەت قىلغانىدىم . شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەزرىتى خاجەنىڭ مۇلازىمىتىگە باردىم ۋە ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇردۇم ، بىر يەردىن تاۋام كەلتۇردى . پەقەت سەزدۇرمەستىن شۇ ھامان روزىنى ئوشاتتىم ، كۆڭلۈمدە : «ئەتە قازاسىنى تۇتارمەن» دەپ نىيەت قىلدىم . ئەتىسى روزا نىيەت قىلىپ يەنە ھەزرىتى خاجەنىڭ سۆھبەتلىرىگە باردىم . بۇ كۈنىمۇ تاۋام پەيدا بولدى ، يەنە روزامنى ئۇشاتتىم . ئەتىسى قازاسىنى نىيەت قىلدىم ـ دە ، يەنە ھەزرىتى خاجەنىڭ سۆھبەتلىرىگە باردىم . ئوخشاشلا بۇ كۈنىمۇ تاۋام ھازىرلاندى ، لېكىن ھەزرىتى خاجە مېنىڭ ئۇلۇشۇمنى ئايرىپ قويدى ۋە : «بۇنى پالانغا ئېلىپ قويۇڭلار ، ئۇنىڭ روزىسىنى زايە قىلىۋەرمەيلى» دېدى . ھالبۇكى ، روزا نىيەت قىلغانلىقىمدىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

يەنە بىرى شۇكى ، لاھوردىكى كۈنلىرىمدە ، شاھ ئىسمائىلنىڭ ئوغلى شاھ تۇھماس[1] ئىراقتىن كېلىپ كامران مىرزىنىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىدىن قەندەھارنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىدىن بىرىگە تاپشۇرۇپ قايتتى . بۇ ۋەقەدىن

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «توھماسپ» دېيىلگەن .

كامران مىرزىغا ناھايىتى كۆپ قىينىچىلىق يۈزلەندى ۋە پەقىرگە : «قەندەھار تۇپەيلىدىن ناھايىتى كۆپ ئەندىشىدىمەن» دېدى . بۇ ۋەقەنى ھەزرىتى خاجەگە مەلۇم قىلدىم . يەنە بىر كۈنى ھەزرىتى خاجەنىڭ ھۇزۇرىغا بارغانىدىم ، ئۇ : «ھەزرىتى ئىشاننى چۈشۈمدە كۆردۈم ، ھەزرىتى ئىشان مەندىن : ‹نېمە سەۋەبتىن غەمكىن ۋە مالالدۇرسەن ؟ › دەپ سورىدى . مەن : ‹كامران مىرزا ئۈچۈن غەم قىلىۋاتىمەن . چۈنكى ، قەندەھارنى تۈركمەنلەر بېسىۋاپتۇ ، ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشى ئېنىق ئەمەس › دەپ مەلۇم قىلدىم . ھەزرىتى ئىشان ماڭا يېقىن كېلىپ قولۇمنى تۇتۇپ تۇرۇپ : ‹ھېچ غەم يېمىگىن ، بۇ ئىش ئاسانلىق بىلەن بىر تەرەپ بولىدۇ › » دېدى .

ھەزرىتى خاجە پەقىرگە بۇ بېشارەتنى بەردى ، ھەقىقەتەن ئىشنىڭ ئاخىرى ھەزرىتى خاجەنىڭ دېگىنىدەك بولدى . كامران مىرزا قەندەھار ئۈستىگە باردى ، شاھ تۇھماسنىڭ قەندەھاردا قويغان كىشىسى سۇلھى بىلەن قەندەھارنى كامران مىرزىغا قايتۇرۇپ بېرىپ كەتتى . تۈركمەنلەردىن بۇنداق ئىشنىڭ سادىر بولۇشى ئاجايىپ - غارايىب ئەھۋالدۇر . ھەزرىتى خاجەنىڭ سەۋەبكارلىقى ۋە مەدىتى بىلەن مۇشۇنچە مۇشكۈل ئىش ئاسانلىق بىلەن بىر تەرەپ بولدى .

يەنە بىرى شۈكى ، پادىشاھنىڭ سىڭلىسى خانزادە بېگىم كابۇلدا ئىدى . كېسەلگە دۇچار بولۇپ بىر مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتىپتۇ ۋە ھاۋالە قىلىپ : «مىرزا بۇ مەكتۇپنى ھەزرىتى خاجەگە بېرىپ ئۇنىڭدىن ئىلتىماس قىلسۇنكى ، ھەزرىتى خاجە مېنىڭ ئاغرىقىمنى ساقايتىشقا سەۋەب قىلسۇن» دەپ تەكىتلەپتۇ . بىراق ، ئۇ مەكتۇپقا قارىسام ، ھەزرىتى خاجەنىڭ شان - شەۋكەتلىرىگە مۇناسىپ پۈتۈلمەپتۇ . شۈڭا ، ئۇ مەكتۇپنى ئۆزگەرتىپ ياخشى سۆزلەر بىلەن قۇراشتۇرۇپ ئالاھىدە بىر مەكتۇپ پۈتۈپ ، ھەزرىتى خاجەنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدۈم . ھەزرىتى خاجە ماڭا : «سىز بىلەن سىردىششنى خالايمەن» دېدى . پەقىر ئورنۇمدىن قوپۇپ

تەزىم قىلدىم ، ئاندىن ھەزرىتى خاجە ماڭا : «خانزادە بېگىم ئۆزى پۇتۇپ ئەۋەتكەن خەتنى ماڭا بەرگەيسىز » دېدى . ھالبۇكى ، ئۇ خەتنىڭ كەلگەنلىكى ۋە مېنىڭ ئۇنى ئۆزگەرتىپ بۇ مەكتۇپنى پۈتكەنلىكىمدىن ھېچبىر ئىنسانىنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

ھەزرىتى خاجەدىن پەقىر كۆرگەن كارامەتلەر ۋە ئاجايىپ ئىشلارنى مۇشۇ ئۇچ - تۆت نەقىل بىلەن بايان قىلدىم ، ھەزرىتى خاجەدىن خالايىقلار كۆرگەن ۋە نەقىل قىلغانلىرىنى زىكىر قىلمىدىم .

پەقىر كەشمىرگە ماڭغان ۋاقتىمدا — بۇ ۋەقە پات يېقىندا زىكىر قىلىنغۇسى — [خاجەئى نۇرەن] بىرنەچچە قۇر خەت پۈتۈپ پەقىرگە ئەۋەتكەنىكەن . ئۇمىدۋارمەنكى ، ئۇ مەكتۇپ پەقىرگە دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە ئازادلىق خېتىم بولغۇسى . شۇڭا ، شان - شەرەپ ۋە تەۋەررۇك بىلىپ ، ھەزرىتى خاجەنىڭ زىكىرلىرى توغرىسىدىكى بۇ خېتىم ئاشۇ مۇبارەك خەت بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇلدى . پاك ۋە يۇكسەك تەڭرى ئۆزىنىڭ ئىبادەت قىلىنغۇچى پەرۋەردىگارلىق ھەققى ھۆرمىتىدىن ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ شەرەپلىك ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ ھۆرمىتىدىن ئۇ زاتنىڭ بەركەتلىرى سايىسىنى ۋە پاك سۈپەتلىرىنى ئۇزاق يىللارغىچە نۇرغۇن مۇخلىسلارنىڭ باشلىرى ئۈستىدە بەرقارار قىلغاي .ئۇ مەكتۇپ بۇدۇر :

بىسمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ
ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

شۇنى مەلۇم قىلىمەنكى ، پەقىر ئاسىي بەندىنىڭ دەرۋىشلىك دەۋايىم يوق . چۈنكى ، كىشى دەرۋىش بولىدىغان بولسا ، دەۋا قىلىش ئۇنىڭغا ماس كەلمەيدۇ ، سۇلۇك ۋە تەرىقەتتە دەۋا بولمايدۇ . دەرۋىشلىك يولىغا قەدەم قويغان سۇلۇك ئەھلى چوقۇم بەجا كەلتۈرۈش زۆرۈر بولغان شەرتلەر بار :

بىرى ، دەرۋىش بولغۇچى خۇدايىتائالانى مەيلى تىلىدا بولسۇن ياكى دىلىدا بولسۇن ، ياد ئېتىپ تۇرۇشى كېرەك . يەنە بىرى ، ئۇنىڭ خۇلقى پاك بولۇشى كېرەك . سىلەرگە مەلۇم ، بۇ كۇنلەردىكى ئەھۋالنى نېمە دەيمەن؟ نېمە ئۈچرىسا يەۋاتىمەن . بىزدە پاك تىل ۋە پاك خۇلق يوق ، تىلىمىز خۇدايىتائالانىڭ زىكرىدىن يىراق بولغان بىمەنە سۆزلەر بىلەن مەشغۇل . يۇقىرىقى شەرتلەرنى بەجا كەلتۇرمىگەن كىشىگە دەرۋىشلىك ھارامدۇر . بۇنى دېيىشتىن مەقسىتىم شۇكى ، پەقەت دەرۋىش ئەمەسمەن ، ئەمما ھەزرىتى مەۋلىۋى رۇمى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ پەرزەنتلىرى سۇلتان ۋەلەدكە ئېيتقان ۋەسىيەتلىرىدە ئېيتىلغانچىلىك سالاھىيەت بار .

نەزم :

بەيەك لەھزە ئەزۇ دەۋرى نىشايىد ،
كى ئەز دەۋرى خەرابىھا فەزايىد .
بەھەر جايىكى باشى پىشى ئۇ باش ،
كى ئەز نەزدىكى بۇدەن مىھر زايىد .

[(قىلىپ بەزمە ئۇنىڭ بىلەن بىرەر دەم ،
چۇڭ ۇلغان بەزمىلەرنى ئەيلىگىن جەم .
قەيەردە بولساڭ ، ئۇنىڭ ئالدىدا بول ،
تۇرۇپ ئالدىدا ، ئۇنى ئەيلە خۇررەم .)]

پەقەت بەندە دەرۋىشلەرنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۇرۇۋاتىمەن . مەيلى موللا ياكى دەرۋىش بولسۇن ، كىمكى دەرۋىشلەرنىڭ سۆزلىرىگە ۋە ئاللا يولىدىكى زاتلارنىڭ نەسىھەتلىرىگە ئەمەل قىلسا ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە مەنپەئەت تاپقۇسىدۇر . چۇنكى ، «سۆزلىگۈچىنىڭ ئەھۋالىغا ئەمەس ، سۆزىنىڭ قىممىتىگە قارا» دېگەن سۆز بار .

ھەزرىتى مەۋلىۋى ئەبدۇررەھمان جامىي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تەكىيىسىنىڭ ئاستىدىن بىرمۇنچە قولىيازمىلار

چىقتى ، ئۇلاردىن بىرىدە مۇنداق يېزىلغانىكەن :

بەزى بەزىدە خۇدايىتائالانىى يادىغا ئالمايدىغان ھېچقانداق ئىنسان يوق ، ئۇنىڭ خۇدايىتائالانى كۆڭلىگە كەلتۈرگەنلىكى باشقا بىر ھەقىقەتتۇر . ھەرقانداق كىشى ئىرسىيەت جەھەتتە بۇ تۆت مەزمۇنغا باغلىق بولىدۇ : ئۇنىڭ بىرىنچىسى قىسمەنلىك بولۇپ ، ئۇ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي يوقلۇقتىن بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىدۇ . ئىككىنچىسى مەڭگۈلۈك مەۋجۇتلۇقتۇر . [مەۋجۇتلۇق ئەركىى كىشىنىڭ ئۆز قولىدا ئەمەس ،] ئەگەر كىشىنىڭ ئۆز ئىختىيارى بويىچە بولغىنىدا ئىدى ، ئۇ مەڭگۈ ياشاپ يوقالمىغان بولاتتى . ئۇچىنچىسى بارلىق ئىمكانىيەتلىك (يارىتىلغان) مەۋجۇداتلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك بولىدۇ . تۆتىنچىسى ھەر نەرسە يوقلۇقتىن بار بولغانىكەن ، دېمەك ئۇنى بار قىلغان ياراتقۇچى بار . بۇ تۆت مەزمۇن ھەربىر يارالغۇچىغا بىر ياراتقۇچىدىن دالالەت بېرىدۇ . بۇ ياراتقۇچى باشقىنىڭ ئەمەس ، بەلكى ئۆزىنىڭ زاتىى بىلەن مەۋجۇتتۇر . [يەنە يارىتىلغان مەۋجۇداتلاردىكى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۇچۇن زۆرۇر بولغان سەزگۇ ، ئەقىل ، ئىچكى ـ تاشقى دۇنيا ۋە باشقا بارلىق چەكسىز ـ پۈتمەس نېمەتلەرنىڭ ھەممىسى شەك ـ شۇبھىسىز يېگانە ۋە ئۇلۇغ ئاللاتائالانىڭ ئىنئامى ۋە ئېھسانىدۇر . بۇنى تونۇپ يەتكەن كىشىگە «ئادەم — ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ماقال بويىچە ئاللاغا بولغان بىر جەزەبە (شەيدالىق) پەيدا بولىدۇ .] شۇنىڭدىن كېيىن ئەگەر مۇلاھىزە قىلسا ، دۇچ كەلگەن ھەرقانداق نەرسە مەيلى ئۇ پايدىلىق ياكى زىيانلىق بولسۇن ، «ھەممە نەرسە ئاللادىندۇر» دەپ ئويلاپ بۇ مۇلاھىزىنى تەكرارلاشقا كىرىشسە ، بۇ جەزەبە كۇندىن ـ كۇنگە كۆپىيىدۇ ، بارغانسېرى تېخىمۇ كۇچىيىدۇ ۋە مۇمكىنات (يارالغۇچىلار) ئالىمىگە كۆڭلىنىڭ مايىللىقى ئاجىزلايدۇ ، ئاللادىن باشقىسىدىن كۆڭلى ئۇزۇلىدۇ . ئەگەر مۇلاھىزە قىلىنسا ، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇغما خۇسۇسىيىتى بويىچە لەززەتلىنىشتىن خالىي ئەمەس .

لەزرەت مايىللىققا باغلىق ، مايىللىق بولسا مۇكەممەل ۋە مەڭگۈلۈك بولۇشنى تەقەززا قىلىدۇ . چۈنكى ، كۆڭۈل ۋاقىتلىق ، يەنى يوقىلىدىغان نەرسىلەرگە باغلانسا ، ئۇ نەرسە يوقالغاندا كۆڭۈلگە قايغۇ يۈزلىنىدۇ . بىلىسۇنكى ، مەڭگۈ زاۋال تاپمايدىغان ۋە ئاخىرلاشمايدىغان كامالەت ئىگىسى — ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك پەزىلەتلىك ئاللاتائالادۇر . چۈنكى ، ھەقىقىي گۈزەللىك ، ياخشىلىق ۋە ئىزگۈلۈكنىڭ ھەممىسى ئاللاتائالاغا مۇجەسسەملەشكەن . بەندىدە زاھىر بولغان ھەرقانداق يېقىملىق ۋە سۆيۈملۈك كامالەتنىڭ ھەممىسى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ۋە پەزىلەتلىك ئاللاتائالانىڭ گۈزەل ، كامىل ۋە تەڭداشسىز ھۆسن ـ جامالىنىڭ ۋە چەكسىز ئېھسانىنىڭ شولىسىدۇر . چۈنكى ، مۇمكىنات ئۆزىنىڭ مەلۇم چەك ـ چېگرىسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ھالقىسىلا يوقىلىدۇ ، يوقىلىدىغان شەيئىدە كامالەت سۈپىتى بولمايدۇ . مۇمكىناتتا زاھىر بولغان ھەرقانداق كامالەت مۇتلەق بېسىم ھالەتتىكى كامالەت ئەمەس ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كامالەت زاۋاللىق ۋە يوقىلىش ھالىتىدىدۇر . ھەر كىشى بۇ مەزمۇننى بىلسە ، شەكسىزكى ئۇنىڭ ھەقتائالاغا جەزەبىسى ۋە مايىللىقى تېخىمۇ كۈچەيگۈسىدۇر . چۈنكى ، مۇھەببەتنىڭ كۆزلەيدىغان نىشانى گۈزەللىك ۋە ياخشىلىقتۇر . بۇ ئىككىلا سۈپەت ھەزرىتى تەڭرىتائالانىڭ سۈپىتىدۇر . پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىنىڭ كامالىتى ۋە ئۇنىڭدىن باشقىلارنىڭ بولسا نۇقسانلىق ئىكەنلىكى ، زاۋاللىققا يۈزلىنىشنىڭ ۋە يوقىلىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى داۋاملىق مۇلاھىزە قىلىپ كەلمەئى تەييىبە «لائىلاھە ئىللەللاھ» ، يەنى «بىرلا ئاللادىن ئىبارەت سۆيۈملۈك تەڭرىدىن باشقا ئىلاھ يوق» دېگەن كەلىمىنى مۇلاھىزە قىلىپ ، يۈقىرىدا زىكىر قىلىنغان مەزمۇننى تەكرار ـ تەكرار مۇلاھىزە قىلسا ، كىشىنىڭ خۇدايىتائالاغا بولغان مايىللىقى ۋە تەڭرىدىن باشقىلاردىن كۆڭۈل ئۈزۈشى شۇ دەرىجىدە كۈچىيىدۇكى ، پۈتكۈل مەخلۇقاتتىن كۆڭلى تولۇق ئۈزۈلىدۇ ،

خۇدايىتائالادىن باشقىلارنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇيدۇ . ئەگەر كىشى بۇ مەزمۇننى بىلگەندىن كېيىنمۇ بۇ ھالەت يۈز بەرمىسە ، بۇ ئۇنىڭ يۈقىرىدىكى مەزمۇنلاردىن بىرەرسىگە ئېتىقاد قىلمىغانلىقىنى ئالامىتىدۇر ، ياكى ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى ئىنسانىي پارلاقلىقىنىڭ يوقالغانلىقىنى بېشارىتىدۇركى ، شۇ تۈپەيلىدىن ئۇ كىشىدە بۇ ئەھۋاللاردىن تەسىرلىنىش قابىلىيىتى يوقتۇر . خۇدا ساقلىسۇنكى ، بۇنداق تائىپە گويا چاھارپاي قاتارىدا بولۇپ ، ئۇلار «چاھارپايلارغا ئوخشاش ، ئۇلاردىنمۇ بەتتەردۇر .»[1] ئۇلار گەرچە بۇ ئالەمدىن ئىمان بىلەن كەتسىمۇ ، لېكىن تەبىئىتىدە قابىلىيەتتىن ئەسەر بولمىغانلىقتىن ئۇ ئالەمدە ئۆز ئەخلاقىغا ماس ھالدا ھايۋان سۈرىتىدە قوپىدۇ . بۇ ھەقتە ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ ئېيتقان ھەدىسلىرى بار .

مۇشۇ يەرگە كەلگۈچە ھەزرىتى مەۋلىۋى جامىنىڭ سۆزلىرىدۇر .

ئەمدى باشتا ئېيتىلغان تۆت مەزمۇندىن بايان قىلايلى . ھەزرىتى مەۋلىۋى جامى ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك «بەزىدە خۇدايىتائالانى يادىغا ئالمايدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق . خۇدايىتائالانى يادىغا ئالماق باشقا بىر ھەقىقەتتۇر .» چۈنكى ، زىكىر قىلىشتىن مۇراد خۇدايىتائالانى ئەسكە ئېلىشتۇر . ئەمما ، بۇنىڭ بىلەنلا يېتەرلىك بولمايدۇ . چۈنكى ، مۇسۇلمانلا ئەمەس ، كاپىرمۇ خۇدايىتائالانى يادىغا كەلتۈرىدۇ . بىراق ، بۇنداق يادىغا كەلتۈرۈش بىلەنلا كىشى دەرۋىش بولالمايدۇ . ئەگەر خۇدايىتائالانى ئەسكە ئېلىش بىلەنلا دەرۋىش بولىدىغان بولسا ، بازاردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دەرۋىش بولۇشى كېرەك بولىدۇ . ھالبۇكى ، ئىش ئۇنداق ئەمەس ، چۈنكى دەرۋىشلىك يولىغا كىرگەن كىشى ئالدى بىلەن چىن دىلىدىن تەۋبە قىلىشى ، ئىچكى ۋە تاشقى دۇنياسىنى

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 25 ـ سۈرە فۇرقان ، 44 ـ ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى .

پاكلاپ ، تەرىقەت شەرتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشى ۋە بىر پىرى كامىلغا مۇرىت بولۇپ قول بېرىشى لازىم . تەرىقەتنىڭ مەشھۇر سۈلۈكلىرى ئىچىدە تەلەپكارلار ئارىسىدا ئۇچ يول بار . بۇ ئۇچ يولنىڭ بىرىنچىسى زەكات (پاكلىق) يولى ، بۇ يولدا ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ سۆزلىرى بويىچە ھەممە زىكىرلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى كەلىمەئى تەييبەدۇر . ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — بۇ ھەقتە : «زىكىرلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى ‹بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق› دېگەن كەلىمىدۇر» دېگەن . ئىككىنچىسى قۇربەت (يېقىنلىق) يولىدۇر . بۇ يولغا كىرگەنلەر تەڭداشسىز تەڭرىنى ئوخشىشى ۋە مىسلى يوق دەپ بىلىپ ، ئۇنى پۈتكۈل مەخلۇقلارنىڭ ئەھۋالىدىن تاشقىرى دەپ تونۇغان ھالدا ئۇنىڭ دەرگاھىغا يۈزلىنىشى كېرەك . تەڭرىگە شۇنداق يۈزلىنىش كېرەككى ، پۈتكۈل ئالەمنىڭ پەرۋىشكارى بولغان تەڭرىدىن ئىبارەت پاك زاتتىن ئۆزگىسىنى ئەسكە كەلتۈرمەسلىك لازىم ، ئەمما بۇ ئىنتايىن مۇشكۈل ئىشتۇر . بۇنداق بەخت مۇيەسسەر بولغان سائادەتمەن بەندە مۇراقىب (ئاللانىڭ يېقىن كىشىسى) دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇچىنچىسى رابىتە (ئالاقە ، ۋاستە) يولىدۇر . بۇ يولدىكىلەرنىڭ چىراي - تۇرقىغا قاراپ ، ئۇ كىشىنى كۆرۈش بىلەنلا تەڭرىتائالا ئەسكە چۈشىدۇ . بۇ ئاشۇ كىشىنىڭ تەڭرىتائالاغا دائىم يۈزلەنگەنلىكىنىڭ مۇبارەك پېشانىسىدىكى ئالامىتىدۇر . ئۇ كىشى تەڭرىنىڭ جاھانىنىما ئەينىكى بولغاندەك ئۇنىڭغا يۈزلىنىش بىلەنلا تەڭرىتائالا يادىمىزغا چۈشىدۇ . «مۇراقىبە» (يېقىنلىق) دېگەن سۆز ۋەزىن جەھەتتە «مەفائىلە» دېگەن تۈردىكى سۆز بولۇپ ، بۇ تۈردىكى سۆزلەر مەنە جەھەتتە ئىككى تەرەپلىمىلىكنى تەقەززا قىلىدۇ ، يەنى بەندە تەڭرىگە مۇراقىب (يېقىن) بولسا ، تەڭرىمۇ بەندىگە مۇراقىب بولغان بولىدۇ .

ئاللانىڭ يېقىن كىشىلىرى ئىچىدە يەنە بىر قىسىم كىشىلەر

بارکی ، کۆروٚنوٚشته ئوٚلارنىڭ پىرى - يېتەكچىسى يوق ، ئوٚلارنى «ئۇۋەيسي» دەپ ئاتايدوٚ . ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام — تەڭرى ئوٚنىڭغا دوٚئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — ئۇۋەيس قەرەنى — ئاللا ئوٚنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نى ئوٚزىنىڭ ئىلتىپات ئالىقىنىدا ۋە مەرھەمەت سايىسىدە غايىۋانە تۇتوٚپ پەرۋىش قىلغان . ئۇۋەيس قەرەنى ئانھەزرەتنىڭ ھاياتلىق ۋاقىتلىرىدا بار ئىدى ، ئەمما ئانھەزرەت بىلەن كۆروٚشوٚش ، ھەمسوٚھبەت بولوٚش شەرىپىگە ئېرىشەلمىگەنىدى . كوٚنلەرنىڭ بىرىدە ئانھەزرەت — ئاللا ئوٚنىڭغا دوٚئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ھەزرىتى ئوٚمەر — ئاللا ئوٚنىڭدىن رازى بولغاي — گە ۋەسىيەت قىلىپ : «مەن ئالەمدىن ئوٚتكەندىن كېيىن سىلەر بىرىپ ئۇۋەيس قەرەنى بىلەن كۆروٚشوٚڭلار ، خوٚدايىتائالا قىيامەت كوٚنى كوٚپ خەلقنى ئۇۋەيس قەرەنىيىنىڭ شاپائىتى بىلەن جەننەتكە كىرگوٚزىدوٚ» دېگەنىدى . شوٚڭا ، ئۇۋەيس قەرەنىيدىن كېيىن ھەرقانداق كىشى بىرەر شەيخنىڭ روھىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەۋلىيالىق مەرتىۋىسىگە يەتسە ، ئوٚنى «ئۇۋەيسي» دەپ ئاتايدىغان بولدى . شوٚ جوٚملىدىن بايەزىد بىستامى — ئوٚنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ كۆروٚنوٚشته پىرى ياكى مۇرشىدى يوق ئىدى ، ھەزرىتى ئىمامى جەئفەرى سادىق — ئاللا ئوٚنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ روھلىرىدىن تەربىيەت تاپقانىدى ، لېكىن ھەزرىتى ئىمامى جەئفەرى سادىق — ئاللا ئوٚنىڭدىن رازى بولغاي — نى كۆرمىگەنىدى . يەنە شەيخ ئەبوٚلھەسەن خەرەقانى ھەزرىتى بايەزىد بىستامىنىڭ روھلىرىدىن تەربىيەت تاپقانىدى . بوٚ خىل مەرتىۋە قايسى سائادەتمەن كىشىگە نىسىپ بولسا ، ئوٚلوٚغلوٚق ماقامىغا يەتكەن بولىدوٚ .

شوٚنداق دېيىلىدوٚكى ، يوٚكسەك ۋە پاك تەڭرى دەرگاھىدىن ئىلتىپات قىلىنىدىغان مۇراقىبە ئىككى تۈرلوٚك بولىدوٚ : ئوٚنىڭ بىرى خەلقنى يوقلوٚق كوٚزىدىن ۋە فانىيلىق ھوٚجوٚمىدىن (يوقىلىشتىن) مۇھاپىزەت قىلىش . «ئاللا ھەممە نەرسىنى

كۆزىتىپ تۇرغۇچىدۇر»[1] دېگەن كەرەملىك ئايەت بۇنىڭغا دەللىدۇر . يەنە بىرى بەندىلەرنى قىلىشقا بۇيرۇلغان ئىشلاردا كۆزىتىپ تۇرۇش . بۇلار ئەمىر ۋە نەھى (بۇيرۇلغان ۋە توسۇلغان) ئىشلار جۈملىسىدىندۇر . ئەمما ، بەندە تەرەپتىن تەڭرىگە بولغان مۇراقىبە ئۇچ تۈرلۈك بولىدۇ : بىرىنچىسى ، پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىنىڭ ھەممە ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئىشلىرىنى كۆرۈپ - كۆزىتىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئويلاش . بۇ مۇراقىبەنىڭ مېۋىسى ، ھاياتلىقنىڭ سۈپىتىدۇر . بۇنى تەسەۋۋۇپتا ۋە تەرىقەت ئەھلىنىڭ ئىستېمالىدا «مۇراقىبەتۇل - مۇراقىبە» (يېقىنلىقنىڭ يېقىنلىقى) دەپ ئاتايدۇ . ئىككىنچىسى ، قۇۋۋايى زاھىرى (تاشقى ئىقتىدار) ۋە ئەقلىنى مەخلۇقاتقا سەرپ قىلىشتىن مۇھاپىزەت قىلىش . ئۈچىنچىسى ، كۆڭۈلنى پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىدىن باشقىسىدىن مۇھاپىزەت قىلىش بولۇپ ، بۇ كۆڭۈلگە ئاللادىن باشقىسىنىڭ پىكرى مۇتلەق يول تاپالمىسۇن ، دېگەنلىكتۇر .

بۇ يەردىكى مۇراقىبەدىن مەقسەت شۇكى ، تەرىقەت ئەھلى ئۇنىڭ ئىش - ئەمەللىرىگە مەشغۇل بولۇپ ، ئاشۇ مەرتىۋىنى ھاسىل قىلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ . بەزىلەر «كەلىمەئى تەييبە»نى جەھرە (يۇقىرى ئاۋاز) بىلەن ياكى خۇپىيە (مەخپىي ، يوشۇرۇن) تەكرار ئوقۇيدۇ ، بەزىلەر «كەلىمەئى تەييبە»نى تولۇق ئوقۇيدۇ . ئۇلارنىڭ دەللىلى شۇكى ، ھەزرىتى ئەبۇبەكر سىددىق — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — بۇ ھەقتە : «مەن ئالدىنقى كەلىمە (جۈملە)نى ھەرگىز ئىككىنچى كەلىمىدىن ئايرىپ ئېيتمىدىم» دېگەنىكەن . شۇڭا ، بىزنىڭ خاجەلىرىمىز بۇ كەلىمىنى تولۇق ئېيتىشنى ئىختىيار قىلغان . تەرىقەت ئەھلى يۇقىرىدا بايان قىلغان مەزمۇنلارغا ئەمەل قىلمىسا بولمايدۇ ، تەرىقەت ئەھلىنىڭ نەزىرىدە بايان قىلماقتىن ئەمەل قىلماق ئەلادۇر . شۇنداق بىر تەمسىل

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 33 - سۈرە ئەھزاب ، 52 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى .

بارکی ، شېکەرنىڭ ئىسمىنى ھەرقانچە ئاتىغان بىلەن تاكى شېكەرنى يېمىگۈچە ئېغىز تاتلىق بولمايدۇ .

يەنە بىلمەك كېرەككى ، خۇدايىتائالا بەندىلىرىنى ئىككى خىل ئۇسۇلدا پەرۋىش قىلىپتۇ . بەزىلەرنى پېقىرلىق يولىدا پەرۋىش قىلىپتۇ ، يەنە بەزىلەرنى بايلىقىتلىق لىباسلىرى ئىچىدە پەرۋىش قىلىپتۇ . بۇ ئىككىسى خىل يولنىڭ ھەر بىرىگە ھەدىسلەردىن دەلىل - ئىسپاتلار كۆپ . بۇ سۆز ئەسناسىدا ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇناجاتلىرى ھەققىدىكى قىسسە ئېيتىمگە چۈشتى :

شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام مۇناجات قىلىپ : «ئەي پەرۋەردىگار ، دوستلىرىڭدىن بىرەرسىنى ماڭا كۆرسەتكىن » دېگەندى ، «ئەي مۇسا ، پالان يەردىكى ۋەيرانەگە بارساڭ ، دوستلىرىمدىن بىرىنى كۆرسەن » دېگەن خىتاب كەلدى . ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۇ ۋەيرانىگە بېرىپ قارىسا ، بىر پېقىر كىشى مىسكىن ۋە خاراب ھالەتتە يېتىپتۇ . يەنە : «ئەي تەڭرىم ، دوستلىرىڭدىن يەنە بىرىنى كۆرسەتكىن » دەپ مۇناجات قىلغانىدى ، «پالان دەرگاھقا بارغىن » دەپ نىدا كەلدى . ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۇ دەرگاھقا بارسا ، تاشقىرىدا ياساۋۇللار تۇرۇپتۇ ، كەلگەن - بارغانلارنى پادىشاھلارچە رەسىم - قائىدە بويىچە كىرگۈزۈۋېتىپتۇ . ھەزرىتى تەڭرىتائالادىن : «ئەي مۇسا ، مېنىڭ دوستلىرىمدىن بىرى مانا مۇشۇ » دېگەن خىتاب كەلدى . ھەزرىتى مۇسا — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — يەنە مۇناجات قىلىپ : «ئەي پەرۋەردىگارىم ، بىر دوستۇڭنى شۇنچە پېقىر ۋە ئاجىز ، يەنە بىر دوستۇڭنى شۇنچە يۇقىرى مەنسەپ ۋە مەرتىۋىلىك قىلىپسەن ، بۇ ھېكمىتىڭدىن ئەجەبلىنىپ قالدىم » دېگەنىدى ، يەنە : «ئۇ دوستۇمنىڭ سالاھىيىتى ۋە ياخشىلىقىنى پېقىرلىقتا ئىدى ، شۇ سەۋەبتىن ئۇنى پېقىر قىلدىم . ئەگەر ئۇنى بايلىقات قىلغان بولسام ، ئۇنىڭ دىلىغا بۇزۇلۇق ، يامانلىق

يۇزلەنگەن بولاتتى . بەندىلىرىمنىڭ ھالىنى مەن ئەڭ ياخشى بىلىمەن» دەپ خىتاب كەلدى .

مەجبۇرىي پېقىرلىق ئىختىيارى پېقىرلىقتىن ئەۋزەلدۇر . مەجبۇرىي پېقىرلىق شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، خۇدايىتائالا بەندىگە پېقىرلىقنى لايىق كۆرگەنلىكتىن ئۇنى پېقىرلىق يولىغا سېلىپتۇ .

بەندە ھەر ھالدا شۇنى بىلسۇنكى ، دۇنيا ئەسۋابلىرى ، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تىرىكچىلىك ئۈچۈن لازىمدۇر ، بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ زىيىنى يوق . بۇ ھەقتە ھەزرىتى مەۋلىۋى رۇمى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ئۆزىنىڭ «مەسنەۋى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن : **نەزم :**

چىست دۇنيا ئەز خۇدا غافىل شۇدەن ،
نې قۇماشۇ نوقرەۋۇ فەزرەندۇ زەن .

(ھەرنە غافىل قىلۇر ھەقدىن ، ئوشۇل دۇنيا ئېرۇر ،
نە زەنۇ فەرزەندۇ سىمۇ نۇقرەۋۇ كالا ئېرۇر .)

ئەگەر دەرۋىشكە سۇلەيمان پەيغەمبەرنىڭ مال ـ مۈلكىلىرىنى بەرگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا باغلىنىپ قالمايدۇ ، بۇنداق ئەھۋالدا بۇ مال ـ مۈلۈكلەرنىڭ ئۇنىڭغا ھېچقانداق زىيىنى يوق . شۇ جۈملىدىن ھەزرىتى شەيخ مەجدىددىن باغدادى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ سەپەرلىرى ئۈچۈنلا ھەر يىلى ئىككى يۈز [مىڭ] تىللا خىراجەت قىلىناتتى . ئۇ : «كۆڭۈلنى خۇدايىتائالادىن باشقىغا تەۋە بولۇشتىن مۇھاپىزەت قىلىش كېرەك . چۈنكى ، ئاخىرقى نىجاتلىق ، مەڭگۈلۈك بەخت ۋە ئەبەدىيلىك مەرتىۋە شۇنىڭدىن ھاسىل بولغۇسىدۇر» دېگەن . «توغرا يولغا ئەگەشكەن كىشى (ئاللانىڭ ئازابىدىن) ئامان قالىدۇ ، »[1]

① «قۇرئان كەرىم» ، 20 ـ سۈرە تاھا ، 47 ـ ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى .

«پەرۋەردىگارنىڭ ئالدىدا (سوراققا تارتىلىشتىن) قورقىدىغان، ئۆزىنى نەپسىنىڭ خاھىشىغا بېرىلىشتىن (ھارام قىلىنغان نەرسىلەردىن) چەكلىگەن ئادەمگە كەلسەك، ھەقىقەتەن ئۇنىڭ جايى جەننەتتە بولىدۇ.»[1]

سەكسەن ئالتىنچى باب

ھەزرىتى [مەخدۇمى] خاجەئى نۇرەننىڭ زىكىرلىرىگە تۇگەللىمىسى ۋە بۇ ئېغىر ئىشقا يەڭگىللىك بىلەن كىرىشكەنلىكىمنىڭ ئۆزرىسى

گەرچە ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ زىكىرلىرىگە تىل سوزۇش — بۇ پەقىرنىڭ ھەددىم بولمىسىمۇ، لېكىن سۆزنىڭ مۆرىتى ۋە تەرتىپى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەزرىتى خاجەئى نۇرەننىڭ زىكىرلىرىنى قىلىش زۆرۇر ۋە لازىم بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى تەرىقەت بايانلىرى ۋە سۇلۇك ئەدەپلىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلار ئۇ زاتنىڭ سىلسىلە كىتابلىرىدىن نەقىل قىلىندى. پەقىرنىڭ ئۇ سۆزلەرنى توپلىغاندىن باشقا مۇناسىۋىتىم يوق.

ھەزرىتى خاجەگان (خاجەلەر) — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاچ — نىڭ كىتابلىرىدىن شۇنداق مەلۇم بولىدۇكى، زىكىر قىلىش يولى ئوچ خىلدۇر، بۇلار: زىكرى قەلبىي (كۆڭۈلدە زىكىر قىلىش)، زىكرى خۇفىيە (يوشۇرۇن زىكىر

① «قۇرئان كەرىم»، 79 ـ سۈرە نازىئات، 40 ـ ئايەتنىڭ كېيىنكى قىسمى ۋە 41 ـ ئايەت.

قىلىش) ۋە زىكرى جەھرىي (يۇقىرى ئاۋازدا زىكىر قىلىش) قاتارلىقلار. ئالەمنىڭ خوجىسى ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۈنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — ھايات ۋاقتىدا ئۇلۇغ ساھابىلىرى ئىچىدىن ئىككى كىشىنى ئۆزىنىڭ شەخسىيەتلىرىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە ساھابىلەردىن تولىسىنى شۇلارغا ھاۋالە قىلغانىدى. زىكرى قەلبىينى ئىمامىلارنىڭ ھەقىقىي ئەۋزىلى ھەزرىتى ئەبۇبەكر سىددىق — ئاللا ئۈنىڭدىن رازى بولغاي — غا تاپشۇرغانىدى. زىكرى خۇفىيەنى تەقۋادارلارنىڭ ئىمامى، تەڭرىنىڭ غالىب يولۋىسى ھەزرىتى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب — ئاللا ئۈنىڭ تۇپەيلىدىن ياخشىلىق ئاتا قىلغاي — قا تاپشۇرغانىدى. زىكرى جەھرىينى دىن يولىدا ئىجتىھات قىلغۇچى مۇجتەھىدلەر ۋە تەرىقەت پېشۋالىرى ۋاقىتقا قاراپ، خالايىقنىڭ ئىستېداتىغا مۇۋاپىق كۆرۈپ ئىختىيار قىلىپتۇ. ئالەمنىڭ خوجىسى ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام — ئاللا ئۈنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — بەزى مەخسۇس ۋاقىتلاردا يۇقىرى ئاۋازدا تەكبىر ئېيتقان، يۇقىرى ئاۋازدا زىكىر قىلغان. زىكرى جەھرىي شۇنىڭدىن باشلانغان، خۇددى ھېيىت ئەتىگىنىدە ۋە باشقا بىرقانچە خاس ۋاقىتلاردا يۇقىرى ئاۋازدا تەكبىر ئېيتىلغىنىدەك.

ھەزرىتى ئىمام ئەبۇيەئقۇب يۇسۇف[1] ئىبنى ئەييۇب ئەل-ھەمەدانى — ئۈنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ «مەقامات»لىرىدا [جاھانىنىڭ خوجىسى] ھەزرىتى خاجە ئەبدۇلخالىق غىجدۇۋانى مۇنداق سۆزلەرنى يېزىپتۇ: «بۇ زىكىر باشتا ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا — ئاللا ئۈنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ كۆڭلىدىن ھەزرىتى ئەبۇبەكر سىددىق — ئاللا ئۈنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ كۆڭلىگە يەتتى. ھەزرىتى ئەبۇبەكر سىددىق — ئاللا ئۈنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ

---

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى، ئىككىنچى نۇسخىلاردا «ئەبۇيۇسۇف يەئقۇب» دېيىلگەن، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «خاجە مۇھەممەدىيۇسۇف» دېيىلگەن.

كـۆڭلىدىن ھـەزرىتـى سـەلمـان فارس — ئـاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ كۆڭلىگە يەتتى . ئۇ زاتنىڭ كۆڭلىدىن ھەزرىتى قاسىم ئىبنى مۇھەممـەد ئىبنـى ئەبـۇبـەكر سىددىق — ئـاللا ئـۇنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇ زاتنىڭ كۆڭلىدىن ھەزرىتى ئىمامى جەئفەرى سادىق — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇنىڭدىن ئارىپلار سۇلتانـى ھەزرىتى بايـەزىد [بىستـامى] — ئـۇنىڭ سىرلىرى مۇقـەددەس بولغاي — نىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇنـىڭدىن ھەزرىتـــى شەيخ ئەبۇلھەسەن خەرەقانىنىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇ زاتنىڭ كۆڭلىدىن شەيخ ئەبۇلقاسىم گۇرگانىنىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇنىڭدىن شەيخ ئەبۇئەلى فارمەدى [تۇسى] نىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇنىڭدىن ھەزرىتى سەيخ ئەبۇيەئقۇب يۇسۇف ئەل ـ ھەمەدانىنىڭ كۆڭلىگە يەتتى ، ئۇنىڭدىن پېقىر ئەبدۇلخالىق ئىبنى ئەبدۇلجەمىلنىڭ دىلىغا يەتتى . ماشايىخلاردىن كىمكى زىكرى قەلبىيگە مەشغۇل بولسا ، ھەزرىتى ئەبۇبەكر سىددىق — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — قا ئىقتىدا قىلغۇسى . »

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن بولسا — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — بۇزرۇكۋار بوۋىسى خاجـە نـاسىرىددىن ئۇبـەيدۇللا ئەھرار — ئۇنىڭ سـىرلـــــرى مۇقەددەس بولغاي — نـــــىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، ھەزرىتى خاجە ئەھرار بولسا مەۋلانا يەئقۇب چەرخى — ئۇنىڭ سىرلـــــرى مۇقەددەس بولغاي — نـــــىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، مەۋلانا يەئقۇب چەرخى بولسا خاجەئى بۇزرۇك بەھائۇل ـ ھەق ۋەددىن خاجە نەقشىبەندى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، ئۇ زات خاجەئى بۇزرۇك سەييىد ئەمىر كەلاننىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، سەييىد ئەمىر كەلان بولسا خاجە مۇھەممەد بابايى ساماسىنىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، ئۇ زات خاجە ئەلى رامىتەنىنىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، ئۇ زات خاجە مەھمۇد ئەنجىر فەغنەۋىنىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، ئۇ زات خاجە ئارىف رىۋگەرىنىڭ مۇرتلىرىدىندۇر ، ئۇ زات جاھان خوجىسى خاجە

ئەبدۇلخالىق غىجدۇۋانىنىڭ مۇرىتلىرىدىندۇر [— ئاللا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ روھلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي .]

سۆز بۇ يەرگە يەتكەندە ، بۇ ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ھەربىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ۋە سۈپەتلىرىدىن ئازراق بايان قىلىش مۇۋاپىق ئىدى ، بىراق ھەرقانچە ئويلىساممۇ ئۆزۈمدە بۇنداق قىلغۇدەك لاياقەتنى تاپالمىدىم . [بەيىت :

ياری تۇ ماھی سەماۋۇ تۇ زىخاكى قەدەمى ،
تۇ كۇجا ، يار كۇجا ، ئىن چە خەيالەست ، ئەي دىل .

(يارىڭ ئاسماندىكى ئايدۇر ، سەن ئۆزۈڭ يەردىكى لاي ،
سەن كىمۇ يار ئۆزى كىم ، بۇ نە خىيالدۇر ، ئەي دىل .])

شۇنى بىلدىمكى ، بۇ ئىش ھەقىقەتەن پەقىرنىڭ ھەددى ئىمكانىيىتىدىن تاشقىرى ئىش ئىكەن . شۇنداقتىمۇ سۆزنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇنچىلىك جۇرئەت قىلدىم . بۇنىڭ ئىچىدە خۇدا ۋە رەسۇلنىڭ رازىلىقىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان يېرى بولسا ، بۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورايمەن . ئەي تەڭرىم ، سەن بىلگۈچى ۋە كۆرۈپ تۇرغۇچىسەن ، بىز ئاجىز ۋە نادانلارنىڭ قولىدىن نېمە كېلىدۇ ۋە نېمە ھەل بولىدۇ ؟ بەيىت :

ئىلاھا ، ئىلاھا ، خەتا ئەيلەدىم ،
كەرەم قىل ، ئۆزۈمگە جەفا ئەيلەدىم .

ھەزرىتى خاجەئى نۇرەن ھىندىستانغا كەلگەندىن كېيىن ئاقسۇدىن يۆتكەپ كېلىپ بەدەخشانغا چىقارغان ئەمىن خاجە سۇلتاننى خان ئۇ يەردىن ھىندىستانغا كېتىشكە يارلىق قىلدى . گەرچە خاننىڭ بۇ ئىشى مەملىكەت ۋە سەلتەنەت مەسلىھىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن بولغان بولسىمۇ ، لېكىن خان رەھىم ـ شەپقەتنى ئۇزۇشنى ئۆزىنىڭ زاتىغا مۇۋاپىق كۆرمىدى . ئەمىن خاجە سۇلتان

ھىندىستانغا بېرىپ ، ئۇ يەردە ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى . ئەمىن خاجە سۇلتاننىڭ چوڭ ئوغلى مەسئۇد سۇلتان ئاتىسىنىڭ ئارقىسىدىن باردى . خىزىر خاجە سۇلتان ، مەھدى سۇلتان ۋە ئىسان دەۋلەت سۇلتان قاتارلىقلار ھەر بىرى بىر يەردە سەرگەردان يۈرۈۋاتىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىشنىڭ مەقسەت بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ، ئۇلار ھەققىدە تەڭرىنىڭ ئىرادىسى قانداق بولسا ، شۇنداق بولغۇسى .

سەكسەن يەتتىنچى باب

بابۇر پادىشاھنىڭ ئەھۋالىنىڭ ئاخىرى ۋە ئىشلىرىنىڭ تۈگەللىمىسى

يۇقىرىدا پادىشاھنىڭ ئەھۋالى قىسقىچە بايان قىلىنىپ ، «شۇنچىۋالا خەزىنىلەر ۋە مال ـ مۈلۈكلەر بابۇر پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشتىكى ، پۈتكۈل ئالەم ئەھلى ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولدى» دېگەن يەرگە كەلگەنىدى . [ئۇنىڭ تارىخى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن :

رۇبائىي :

زەھىرىددىن مۇھەممەد شاھ بابۇر ،
سىكەندەر دەۋلەتۇ بەھرام سەۋلەت .
بەدەۋلەت كەرد فەتھى خەتتى ھىندى ،
كى تارىخ ئامەدەش «فەتھ بەدەۋلەت[1]» .

---

① فەتھ بەدەۋلەت (فتح بدولت — بەختلىك ئىشغالىيەت) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، ھىجرىيە 930 ـ يىلى (مىلادىيە 1524 ـ يىلى) كېلىپ چىقىدۇ .

(زەھىرىددىن مۇھەممەد شاھ بابۇر ،
ئىسكەندەر دۆلەتلىك ، بەھرام سۆلەت .
سائادەت بىلەن ئالدى ھىندى يۇرتىن ،
ئۇنىڭ تارىخى كەلدى «فەتھ بەدەۋلەت .»)

بۇ ئەھۋاللار يۇقىرىدا بايان قىلىنىپ ئۆتۈلدى .
پەقەر ھىندىستانغا كەلگەندىن كېيىن سەلتەنەت ئىشلىرىنىڭ تەشەببۇسكارى ۋە باشلامچىسى بولدۇم . بۇ ئەھۋال كېيىنچىرەك زىكىر قىلىنغۇسى .

بابۇر پادىشاھ سۇلتان ئىسكەندەر ئاۋغانىنىڭ پۇتكۈل تەۋەلىكىنى ئىلكىگە ئالدى . ھىندىستانىنىڭ راجەسى رانا سەنگا نەچچە لەك[1] لەشكەر بىلەن بابۇر پادىشاھنىڭ ئۈستىگە نەچچە قېتىم كەلدى . ھەر نۆۋەتلىك ئۇرۇشتا [بابۇر] پادىشاھ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن يارلىقلىرىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى «غازى» (كۇرەشچى) دەپ يازدۇردى . ئۇنىڭدىن كېيىن چېتۇر تەرەپكە قاراپ يۇرۇش قىلدى ، ئۇ يەردە غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشغالىيەتلەرنى قىلىپ پەتھى ـ نۇسرەت بىلەن ياندى . پۇتكۈل ھىندىستاننى ئىلكىگە كىرگۈزۈشنىڭ پىكرى ۋە ھەرىكىتىنى قىلىۋاتاتتى ، خۇددى مۇنداق دېيىلگىنىدەك :
[**مىسرا :**

ئىن جۇملە تەۋان يافت سۇخەن دەر ئۇمرەست .

(سەن ئۆمرۇڭدە نېمىنى ئىزدەپ تېپىشقا ئۇلگۈرەلەيدىغىنىڭنى ئېيتقىن)] .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 937 ـ يىلى[2] بولغانىدى ، بابۇر

---

① لەك — يۈز مىڭ .
② ھىجرىيە 937 ـ يىلى مىلادىيە 1530 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ .

پادىشاھنىڭ شەرەپلىك مىزاجىغا بىرقانچە خىل كېسەل چاپلاشتى ، تېۋىپلار نۇرغۇن داۋالاپ باققان بولسىمۇ پايدىسى بولمىدى . [مەسنەۋى :

چۈن قەزا ئەز پىشگەھ رويى نەمۇد ،
رەۋغەنى بادام خۇشكى مىغۇزۇد .
ئەز تەببۇ تىب نەيايەد يەك شىفا ،
ئىللەتۇ سەھھەت ھەمىدان ئەز خۇدا .

(كىشىگە قىلسا قازا گەر ئالدىنى ،
قورغاق كېلەر يېسە بادام يېغىنى .
تىب - تېۋىپتىن كەلمىگەي ھېچبىر شىپا ،
ئاغرىنۇ ساقلىقنى ھەم بەرگەن خۇدا .)]

پادىشاھنىڭ كېسىلىدىن ساقىيىش ئۈمىدى قالمىغانلىقتىن ، ھۈمايۇن مىرزىنى بەدەخشاندىن چاقىرىپ ئېلىپ كەلگەندى . بىر كۈنى ھۈمايۇن مىرزىنى ئالدىغا چاقىرىپ پۈتكۈل ئەمىرلەر ، پۈقرالار ۋە مەملىكەتنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى ، جاننى بولسا جاھانىڭ پەرۋەردىگارىغا تاپشۇردى — ئاللا ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى يورۇق قىلغاي .

ھۈمايۇن مىرزا ئاتىسى بابۇر پادىشاھنىڭ ئورنىدا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى . مۇھەممەد زەمان ئىبنى بەدىئۇززەمان مىرزا ئىبنى سۇلتان ھۈسەين مىرزا — ئۇ بابۇر پادىشاھنىڭ مۇلازىمىتىدە بولۇۋاتاتتى ۋە پادىشاھقا كۈيئوغۇل ئىدى — ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان بىرقانچىسى ھەر يەر ۋە ھەر تەرەپلەردە بۆلگۈنچىلىك ، قارشىلىشىش ناغرىلىرىنى چېلىۋاتاتتى . ھۈمايۇن پادىشاھ ھەمىسىنى سىلىق ۋە ئەپچىل تەدبىر بىلەن تىنچلاندۇردى ھەمدە ھىندىستان ئىقلىمىدىن ئاتىسى ئىشغال قىلالمىغان مەملىكەتلەرنىڭ ھەمىسىنى ئىشغال قىلىپ گۈجەراتقا

باردى ، گۈجەراتنىمۇ ئالدى . لېكىن ، بىر تۈغقانلىرىنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقى ، ئەمىرلىرىنىڭ قارىمۇقارشىلىقلىرى تۈپەيلىدىن گۈجەراتنى قويۇپ ياندى . قالغان ئەھۋاللار پات پۈرسەتتە زىكىر قىلىنغۇسى .

سەككىزىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ جازا يۈرۈشى قىلىش نىيىتىدە تىبەتكە لەشكەر تارتقانلىقىنىڭ بايانى

ھەزرىتى مەخدۇمى خاجەئى نۇرەن — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ھىندىستانغا يۈرۈپ كەتكەندىن كېيىن پەقەت ئاقسۇدىن كەلدىم ، رەشىد سۇلتانمۇ كەلگەنىدى . رەشىد سۇلتان شۇ قىشتا ئەھلى ئاياللىرى بىلەن كۆچۈنۈپ ئاقسۇغا كەتتى . شۇ يىلى باھار پەسلىدە خانىنىڭ كۆڭلىدە تىبەتكە لەشكەر تارتىش نىيىتى كۈچەيدى . بۇ ۋەقەدىن ئىلگىرىمۇ ئەمىرلەر نەچچە نۆۋەت بېرىپ تىبەت[1]نى چاپقۇن قىلىپ نۇرغۇن ئولجا - غەنىيمەتلەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى ، لېكىن ئەمىرلەرنىڭ بىلىمسىزلىكى تۈپەيلىدىن تىبەت ئەھلى مۇسۇلمان بولۇش شەرىپىگە ئېرىشەلمەي قالغانىدى . شۇ سەۋەبتىن خانىنىڭ كۆڭلىدە تىبەتكە بېرىپ ، ئاللا يولىدا جازا يۈرۈشى قىلىش ئارزۇسى بار ئىدى ، بولۇپمۇ خاجەلەر — ئاللا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي —

① تىبەت — ھازىرقى شىزاڭ ئاپتونوم رايونى تەۋەسىنى ۋە ئەتراپىدىكى لاداقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (مۇھەررىردىن) .

تەرىقىتىنىڭ سىلسىلىسىگە كىرگەندىن كېيىن خانىنىڭ كاتتا ھىممىتى دائىم شۇنىڭغا سەرپ قىلىنىشقا باشلىدى ، خان پاك ۋە يۇكسەك تەڭرىنى ياد ئېتىش ۋە تەڭرى يولىدىكى ھەرقانداق ئىشلارنى قىلىشقا تەلەپكار ئىدى . شۇ سەۋەبتىن تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 938 ـ يىلى[1] خان جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن تىبەتكە يۈرۈش قىلدى .

سۆزنىڭ مۆرىتى بۇ يەرگە كەلگەندە ، تىبەتنىڭ زېمىنى ، ھاۋاسى ، سۇيى ۋە رەسىم ـ قائىدىلىرىنى بايان قىلىش زۆرۈر بولدى .

تىبەت شۇنداق يەرگە ئورۇنلاشقانكى ، كۆپ سانكى خالايىقنىڭ ئايىغى ئۇ يەرگە يېتىپ باقمىغان . چۈنكى ، تىبەت يولىنىڭ مۇشكۈللۈكتە ۋە قىيىنلىقتا ھەددۈپايانى يوق . تىبەت يوللىرى پۈتۈنلەي ئېگىز تاغ ۋە خەتەرلىك داۋانلار بولۇپ ، ناھايىتى سوغۇق . ئۇ يەردە سۇ ، چارۋىلارنىڭ يېمەكلىكى ۋە ئوتۇنلار ناھايىتى ئاز . شۇ سەۋەبتىن تارىخچىلارنىڭ قەدىمى يەتمىگەنلىكتىن ، «مۇنجەمەل ـ بۇلدان »[2] ، «جامى گىتىنەماي » ، «مۇلھاقاتى ‹سۇراھ › » قاتارلىق مۆتىۋەر كىتابلاردا تىبەت ۋىلايىتى باشقا ۋىلايەتلەرگە ئوخشاش روشەن ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان ، بەلكى تىبەتنى بىر ۋىلايەت گۇمان قىلىپ بىرنەچچە نەرسىنى قىسقىچىلا بايان قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن تىبەتنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . شۇڭا ، تىبەت مەملىكىتىنىڭ كىتابلاردا ئۇچرىمايدىغان تەپسىلاتىنى بايان قىلىپ ئۆتمەي ئىلاج يوق .

---

① ھىجرىيە 938 ـ يىلى مىلادىيە 1532 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

② بۇ كىتاب ئىسمى پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «مەجمەئۇل ـ بۇلدان» ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «مۇئجەمەل ـ بۇلدان» دېيىلگەن .

سەكسەن توققۇزىنچى باب

تىبەت ۋىلايىتىنىڭ تاغ ـ بايا‌ۋانلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى [ھەمدە تۈبۈتلەرنىڭ رەسىم ـ قائىدىلىرى ۋە دىن ـ مەزھەپلىرىنىڭ] چۈشەندۈرمە بايانى

بىلمەك كېرەككى ، تىبەتنىڭ زېمىنى سوزۇنچاق بولۇپ ، شىمال بىلەن غەربنىڭ ئارىلىقىنى بىلدۈرىدىغان پىكەن [بايىت] دىن جەنۇب بىلەن شەرق ئارىلىقىنى بىلدۈرىدىغان [بەكەنگە قاراپ] سوزۇلۇپ ياتقان ھالەتتە ، ئۇزۇنلۇقى باشتىن ـ ئاياغقىچە سەككىز ئايلىق يولدۇر . توغرىسىغا [كەڭلىك مۇساپىسى] بىر ئايلىقتىن ئارتۇق ئەمەس ، ئەمما ئون كۈنلۈكتىن ئازمۇ ئەمەس . ئۇنىڭ بېشى پىكەن [بايىت] تەرىپىي بولۇپ ، بەلۇرىستانغا تۇتاشقان . بەلۇرنىڭ ئەھۋالىرى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى . ئاياغ تەرىپى بولسا بەكەنى تەرەپ بولۇپ ، خىتاينىڭ كانجافۇ[1] دېگەن يۇرتى تەۋەسىدىكى خوجو[2] ۋە سالارغىچە يېتىپ بارىدۇ .

يۇقىرىدا كاشغەر [ۋە] موغۇلىستان تاغلىرى ھەققىدە زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، پۈتكۈل تاغلار موغۇلىستان تاغلىرىنىڭ

---

① بۇ ئىسىم پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «كانجانقۇي» دېيىلگەن .
كانجافۇ — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن شەھىرى دائىرىسىدە (مۇھەررىردىن) .

② بۇ ئىسىم پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «جوجو» دېيىلگەن .
خوجۇ — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دائىرىسىدە (مۇھەررىردىن) .

شاخلىرىدەك يېيىلىپ كاشغەرنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئۆتۈپ كاشغەرنىڭ جەنۇب تەرىپىگە بارىدۇ . فەرغانە ۋىلايىتى بىلەن كاشغەرنىڭ ئارىسىدا مۇشۇ تاغ پاسىلدۇر ، كاشغەر بىلەن فەرغانەنىڭ ئارىلىقىدىكى تاغلار ئالاي[1] دېيىلىدۇ . بەدەخشان ياركەندنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇپ ، ياركەند بىلەن بەدەخشاننىڭ ئارىسىدىمۇ ئاشۇ تاغ بار . بۇ تاغنىڭ ياركەند بىلەن بەدەخشان ئارىلىقىدىكى قىسمى پامىر[2] دېيىلىدۇ . پامىرنىڭ توغرىسىغا كەڭلىكى بەزى يەرلىرى سەككىز[3] كۈنلۈك يول بولۇپ ، ئۇ يەردىن ئۆتسە ياركەندنىڭ بەزى يىراق تاغلىرىدۇر ، بۇ تاغلار بەلۇرىستان تەۋەسىگە بېرىپ تۇتىشىدۇ ؛ راسكام ۋە تاغدۇمباش دېگەنگە ئوخشاش جايلاردىن ئۆتسە تىبەت زېمىنىدۇر .

بەدەخشان ياركەندنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇپ ، يۇقىرىدا زىكر قىلىپ ئۆتۈلدى . كەشمىر[4] ياركەندنىڭ قىش پەسلىدىكى كۈن ئولتۇرۇش تەرىپىدە ياركەند بىلەن كەشمىرنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان تىبەتنىڭ ۋىلايىتىنى بالتى[5] دەپ ئاتايدۇ . ئۇ يەردە بىر تاغ بولۇپ ، ئۇنىڭ توغرىسىغا كەڭلىكى پامىردىن كەڭرەك ، چۈنكى بالتىدا بۇ تاغنىڭ كەڭلىكى يېگىرمە كۈنلۈك يولدۇر . بۇ تاغنىڭ ياركەند تەرەپتىكى چىقىدىغان ئورنى سانجۇ داۋىنى ، كەشمىر تەرەپتىكى چۈشىدىغان يېرى ئەسكەردۇ داۋىنىدۇر . سانجۇ داۋىنى بىلەن ئەسكەردۇ داۋىنىنىڭ ئارىلىقى يېگىرمە كۈنلۈك يول .

---

① ئالاي — ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئالاي تېغى بولۇشى مۇمكىن (مۇھەررىردىن) .

② پامىر — مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، غەربىي قىسمى تاجىكىستانىنىڭ تەۋەسىدە ، شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمى جۇڭگو ۋە ئافغانىستانىنىڭ تەۋەسىدە . تەڭرىتاغ ، قورۇم تېغى ، قارا قورۇم تېغى ۋە ھىندۇقۇش قاتارلىق تۆت تاغنىڭ تۇتىشىشىدىن شەكىللەنگەن چوڭ تاغ (مۇھەررىردىن) .

③ بۇ سان پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «يەتتە» دېيىلگەن .

④ كەشمىر — ھازىرقى ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدا (مۇھەررىردىن) .

⑤ بالتى — بالتىستان دەپمۇ ئاتىلىدۇ . كەشمىرنىڭ شىمالى ، لاداقنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

يەنە خوتەننىڭ قىش پەسلىدىكى كۈن ئولتۇرۇش تەرىپىدە ھىندىستاننىڭ لاھور[1]، سۇلتانفۇر[2] ۋە باجۋارە دېگەندەك بەزى شەھەرلىرى بار، ئاردىدا ئاشۇ تاغ پاسلىدۇر. خوتەن بىلەن ھىندىستاننىڭ مەزكۇر شەھەرلىرىنىڭ ئارىسىدا تىبەت ۋىلايىتىنىڭ ئۇردۇق، گۇگە (كۆكە)، ئەسپەتە[3] دېگەن تاغلىرى بار. شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىش كېرەككى، بۇ تاغ خىتايغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغنىڭ كۈن ئولتۇرۇش - جەنۇب (غەربىي جەنۇب) تەرىپى پۈتۈنلەي ھىندىستاندۇر. بەھرە[4]، لاھور ۋە بەنگالە[5] قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تاغنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان. ھىندىستاننىڭ ھەممە دەريالىرى مۇشۇ تاغدىن چىقىدۇ، بۇ دەريالارنىڭ چىقىدىغان باش قىسمىنىڭ ھەممىسى تىبەت دىيارلىرىدۇر. تىبەتنىڭ شىمال - مەشرىق (شەرقىي شىمال) تەرىپى ياركەند، خوتەن، چەرچەن، لوپ، كەتەك ۋە سارىغ ئۇيغۇردۇر، قالغان قىسمىمۇ قوملۇق بولۇپ، خىتاينىڭ قامجو، ساكجو[6] دېگەن يۇرتلىرىغا تۇتىشىدۇ.

تىبەت تاغلىرىدىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە ئاقىدىغان نىلئاب دەريا‌سى، بەھرە دەريا‌سى، چىنئاب دەريا‌سى، لاھور دەريا‌سى، سۇلتانفۇر دەريا‌سى، باجۋارە دەريا‌سىدىن سىند دەريا‌سى [ھاسىل

---

① بۇ ئىسىم موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا «ئۇرسەك» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان. پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا، تېھران نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «لاھور» دېيىلگەن. مەزمۇن ئېتىبارى بىلەنمۇ «لاھور» بولۇشى كېرەك ئىدى، شۇڭا تۈزىتىپ ئېلىندى.

② سۇلتانفۇر — بىئاس دەريا‌سى ۋادىسىدىكى بىر شەھەر (مۇھەررىردىن).

③ ئۇردۇق، گۇگە تاغلىرى ھازىرقى شىزاڭ ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە، ئەسپەتە ھازىرقى ھىندىستان تەۋەسىدە (مۇھەررىردىن).

④ بەھرە — ھازىرقى جەرۋم دەريا‌سىنىڭ سول قىرغىقىغا توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن).

⑤ بەنگالە — ھازىرقى بېنگال (مۇھەررىردىن).

⑥ قامجو — يەنى گەنجۇ، ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى جاڭيې دائىرىسىگە؛ ساكجو — يەنى سۇجۇ، ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى جيۇچۈەن دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ (مۇھەررىردىن).

بولىدۇ ، جۇملىدىن دەريا ۋە دېڭىز بويىدىكى قاتارلىق دەريالار[①] بەنگالەگە بېرىپ دەريايى مۇھىتقا قوشۇلىدۇ .

تىبەت تاغلىرىدىن شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ ئاقىدىغان ياركەند دەريا سى ، ئاققاش دەريا سى ، قاراقاش دەريا سى ، كېرىيە دەريا سى ، چەرچەن دەريا سى[②] قاتارلىق دەريالارنىڭ ھەممىسى كۆك نادىر[③]غا قۇيۇلىدۇ . كۆك نادىر بولسا مەزكۇر قۇملۇقتىكى بىر تاغدۇر . پەقىرگە بەزىلەر : «ئۇ تاغنى ئۇچ ئايدا ئايلىنىپ بولغىلى بولىدۇ» دەپ نەقىل قىلىپ بەردى . ئۇنىڭ ئايىغى بىر چوڭ دەريا بولۇپ ، ئۇنى قارا مۇرەن خىتايى دەپ ئاتايدۇ .

بۇ بايانلاردىن مەلۇم بولىدۇكى ، تىبەت ھەممە جايلاردىن ئېگىز يەرگە ئورۇنلاشقان ، چۇنكى ئۇنىڭ سۇيى ھەممە يەرگە بارىدۇ . ھەرقانداق تەرەپتىن تىبەتكە بارماقچى بولسا ئېگىز داۋانلارغا چىقىدۇ ، ئەمما تۆۋەنگە چۈشمەيدۇ . تۆپىگە چىققاندىن كېيىن زېمىنى تۈز بولۇپ ، بەزى داۋانلاردا ئازراق تۆۋەنگە مايىلراق چۈشىدىغان يەرلەر بار . شۇ سەۋەبتىن تىبەتنىڭ ھاۋاسى سوغۇق ، كۆپىنچە يەرلىرىدە ئارپا ۋە چامغۇردىن ئۆزگە ھېچقانداق زىرائەت پىشمايدۇ .

تىبەتنىڭ كۆپىنچە يەرلىرىدە يىلدا ئىككى ئاي يېشىللىق بولىدۇ ، بەزى يەرلىرىدە بولسا قىرىق كۈنلا ياز بولىدۇ . ئۇ قىرىق كۈن ئىچىدىمۇ تۈن يېرىمىدىن كېيىن ئېرىق سۇلىرى مۇزلايدۇ .

---

① تېھران نەشرى بىلەن خەنزۇچە نەشرىگە ئاساسەن تولۇقلاندى (مۇھەررىردىن) .

② قارا مۇرەن خىتايى — ھازىرقى چىڭخەيدىن باشلىنىدىغان خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئاتىلىشى ، بۇ دەريا يەنە ياشىل ئۆگۈز دەپمۇ ئاتىلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

③ كۆك نادىر — خەنزۇچە نەشرىدە «كۆكنۇر» (Koko—naur) دېيىلگەن . ئەسلىي لوپنۇر (كۆلى) دېيىلسە توغرا بولاتتى . چۇنكى ، ياركەند دەريا سى ، ئاققاش دەريا سى ، قاراقاش دەريا سى (ئىككىسى قوشۇلۇپ خوتەن دەريا سىنى ھاسىل قىلىدۇ) ، كېرىيە دەريا سى (ھازىر قۇملۇققا سىڭىپ كېتىدۇ) ، چەرچەن دەريا سى قاتارلىق دەريالار لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ . بۇ يەردە «كۆك نادىر» دېيىلگەندە لوپنۇر كۆلى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك (مۇھەررىردىن) .

تىبەتنىڭ ھەممە ۋىلايەتلىرىدە سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى سەۋەبىدىن ھېچقانداق دەرەخ ياكى ئوت ـ چۆپلەر ئېگىز ئۆسمەيدۇ .

تىبەت خەلقى ئىككى توپقا ئايرىلغان ، بىرى ئولتۇراقلاشقانلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ «يۇلپا» دەپ ئاتايدۇ . بەزى قىشلاق ۋە سەھرالىقلىرىنىڭ ئاجايىپ ئادەتلىرى بار ، بۇنداق ئادەت ھېچقانداق تاڭىپىدە يوق . بۇنداق ئادەتلەردىن بىرى شۇكى ، ئۇلار گۆش ياكى باشقا ھەر خىل غىزالارنى خام پېتى يەيدۇ ، ئۇنى پىشۇرىدىغان ئادەت ئەسلا يوق . يەنە بىرى ئاتلىرىغا بوغۇز ئورنىدا گۆش بېرىدۇ . ھەممە يۇكلىرىنى قويغا يۈكلەيدۇ ، ھەربىر قوي شەرىئەت پاتمىنىدا ئون ئىككى پاتمان يۈك كۆتۈرىدۇ . ئۇلار يۈكنى قويغا يۈكلەش ئۈچۈن خۇرجۇنلارنى تەييار قىلىپ ، ئۇنىڭغا قوشقۇن ۋە كەمەلدۇرۇك بېكىتىپتۇ ، ھاجەت بولمىسا ھېچقانداق ۋاقىتتا يۈكنى قوينىڭ ئۈچىسىدىن ئالمايدۇ .

يەنە بىرى «جانپا»[1] دەپ ئاتىلىدىغان سەھرالىقلار بار . ئۇلارنىڭ كۈنلىرى مۇنداق ئۆتىدۇ : قىشتا مەزكۇر تاغلارنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ھىندىستانغا بارىدۇ . ئۇ يەرگە خىتاي[2] نىڭ مالىرى ، تۈز ، تەنكار ، فارفى ، قوتاز ، تىللا قاتارلىقلارنى ئېلىپ بېرىپ ، ئۇ تاغنىڭ ئېتىكىدىكى ھىندىلار بىلەن سودا قىلىدۇ . ئۇ يەردىن ھىندىستان مالىرى ۋە كۆپ مىقداردا گۈرۈچ ، بۇغداي قاتارلىقلارنى ئېلىپ قويلارغا يۈكلەپ ئەتىياز ۋاقىتىغچە ئۇلگۈرۈپ تىبەتكە كېلىدۇ ، ئاندىن يەنە ئاستا ـ ئاستا يۇرۇپ قىش ۋاقىتىغچە خىتايغا يېتىپ بارىدۇ . تىبەت مالىرىدىن خىتايدا لازىملىقلىرىنى ۋە ھىندىستان مالىرىنى ئۇ يەردە سېتىپ ، ئاندىن خىتاي مالىرىنى ئېلىپ ئەتىياز پەسلىگىچە ئۇلگۈرۈپ تىبەتكە كېلىدۇ . يەنە قىش ۋاقىتىغچە ھىندىستانغا بېرىپ خىتايدىن ئېلىپ

---

① بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە «چەنپە» دېيىلگەن .

② بۇ يەردە ئوتتۇرا تۈزەڭلىك كۆزدە تۈتۈلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

كەلگەن ماللارنى ساتىدۇ ، ئاندىن يەنە ھېندىستاندىن ئالغان ماللارنى خىتايغا ئاپىرىپ ساتىدۇ . مۇشۇ يوسۇندا ئون مىڭچە قويغا يۇك يۈكلەپ سودا قىلىدۇ . بۇ جانپا قەبىلىسى كۆپ خەلق ، لېكىن يۈلپا قەبىلىسى ئۇلاردىنمۇ كۆپ بولۇپ ، [ئۇنىڭ دۈلپا دېگەن بىر تارماق قەبىلىسىنىلا] ئەللىك مىڭ ئۆيلۈكتىنمۇ كۆپرەك دېيىشىدۇ ، بۇنداق قەبىلىلەر كۆپ . پەقەر ئۇلارنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن سورىغانىدىم ، سانىنى بىلمەيدىكەن ، ئاللا ئەڭ ياخشى بىلىدۇ .

يۈلپا قەبىلىسى نەچچە ۋىلايەتكە تارالغان ، شۇ جۈملىدىن بالتىمۇ تىبەتكە تەۋە بولۇپ نەچچە ۋىلايەتتۇر . مەسىلەن ، پۇرىك ، [خاپۇلە ،] ئاشىگار ، ئەسكەردۇ ، لاداقس[1] ، رۇدوك قاتارلىقلار . بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ھەربىرىدە نەچچىلىگەن قەلئە ۋە يۈرتلار بار ، [پەقەت ئۇلارنى كۆردۈم .]

پەقەت تىبەت ۋىلايىتىدە ئۇچرىغانلا يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى شىددەت ۋە زورلۇق بىلەن ئېلىپ ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى جىزىيە بېرىشكە كۆندۈرۈپ سۈلھى قىلدىم . [بالتىدىن ئەسكەردۇ[2] غىچە] ماربىيۇل ، رۇدۇق ، گۇگە ، [لۇ ، بۇراس] زۇنكې ، مىنكاب ، دىرسۇتروز[3] [نىسان ، ھام ، ئالالاي لۇتۇڭ ، تۇك ، لابۇك ۋە سايا ھېتىمدە كۆرگەن ئەڭ ئاخىرقى يەر بولغان ئەسكەبرەق قاتارلىق يەرلەر بار . ئەسكەبرەقتىن] تاكى بەنگالەگىچە يېگىرمە كۈنلۈك يولدۇر .

ئۇرسەڭ[4] قەدىمدىن بېرى خىتاي ۋە تىبەتنىڭ قىبلىگاھىدۇر . ئۇرسەڭدە بىر كاتتا بۇتخانا بار ، ئەگەر ئۇنىڭ

---

① بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە «ۋارقىس» دېيىلگەن .
② بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە «زانسكار» دېيىلگەن .
③ بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە «زىرسۇدكانكار» دېيىلگەن .
④ ئۇرسەڭ — ھازىرقى شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى لاسانىڭ ئاتىلىشى (مۇھەررىردىن) .

ئىمارىتى ۋە ئاجايىباتلىرىنى ئاڭلىسا ، ھېچكىم ئىشەنمەي يالغان ، مۇبالىغە دەپ گۇمان قىلىدۇ ، شۇڭا ئۇنى يازمىدىم . [قىسقىسى ، بۇ يەر خىتاي ۋە تىبەتنىڭ ئىلىم ۋە تەقۋادارلىق مەركىزىدۇر .]

توقسىنىنچى باب

تىبەت يۇرتلىرىنىڭ غارايىباتلىرىنىڭ زىكرى

پەقەر كۆرگەن تىبەت ۋىلايەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئادەملىرىنىڭ ئادەتلىرى شۇ تەقلىدتىكى ، ئۇنى پەقەرنىڭ قانچە بايان قىلغۇم كەلسىمۇ ، لېكىن يېزىش نېسىپ بولمىدى . ئەمما ، ئۆزۈم كۆرۈپ بايقىغان ۋە دۇچ كەلگەن بىرنەچچە ئاجايىپ نەرسىلەرنى ۋە ئۆزۈم يېزىشنى ئىستىگەن جايلارنى ئاجايىباتلار قاتارىدا يازماقچىمەن .

شۇلاردىن بىرى ئالتۇن كانىدۇر . جانپالار ئورۇنلاشقان كۆپلىگەن يۇرتلاردا ئالتۇن كانى بار ، شۇنىڭ ئىچىدە ئىككى كان ئاجايىپتۇر . ئۇنىڭ بىرىنى موغۇللار «ئالتۇنچى تىبەت» دەپ ئاتايدۇ . يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تارماق قەبىلىلەردىن دۇلپا قەبىلىسى شۇ يەردە ئىشلەيدۇ . ئۇ يەرنىڭ سوغۇقىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈكلۈكى تۈپەيلىدىن ئۇ يەردە بىر يىلدا قىرىق كۈندىن ئارتۇق ئىشلىگىلى بولمايدۇ . تۈز يەرلەردە گەمىلەر قېزىلغان بولۇپ ، بۇ گەمىلەر بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئادەملەر مېڭىپ تۇرالايدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ تۇرالايدۇ . ئۇچ يۈز ئۆيلۈك كىشى

دائىم ئاشۇ گەمىلەردە تۇرىدۇ ۋە يۇرىدۇ ، دېيىشىدۇ . بەزى موغۇللارنىڭ شۇ تەرەپلەرگە يولى چىقىپ بېرىپ قالسا ، ئادەملەرنى يىراقتىن كۆرىدۇ ، ئەمما يېقىنلاپ بارسا ، ئۇ ئادەملەر ھەممىسى گەمىلەرگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ ، شۇڭا ئۇلارنى ھېچكىم تاپالمايدۇ . ئۇ گەمىلەرنىڭ ئىچىدە قوينىڭ ھېچ نەرسە قوشۇلمىغان ساپ قۇيرۇق مېيىدىن باشقا ھېچقانداق مايى يانمايدۇ . بۇ گەمىلەردىن تۇپراقنى ئېلىپ كېلىپ سۇدا چايقايدۇ . شۇنداق دېيىشىدۇكى — بۇنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا ئۇنى رىۋايەت قىلغۇچى مەسئۇل — «ئۇ كاننىڭ بىر غەلۋىر توپىسىدىن بەزىدە ئون مىسقال ئالتۇن چىقىدۇ . ئەگەر بىر ئادەم تۇپراقنىڭ ئۆزى قېزىپ ، ئۆزى چىقىرىپ ، ئۆزى چايقىسا ، بىر كۈندە يىگىرمە غەلۋىر تۇپراقنى چايقىيالايدۇ . » گەرچە بۇنىڭغا ئىشىنىش قىيىن بولسىمۇ ، لېكىن تىبەتتە كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىن بىردەكلا ئاشۇنداق دەپ ئاڭلىدىم . [شۇڭا ، بۇنى يازدىم .]

يەنە بىر ۋىلايىتى گۈگە بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئىككى يۈزگە يېقىن قەلئە ۋە يۇرت بار ، ئۇنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئۈچ كۈنلۈك يولدۇر . [ئۇنىڭ ھەممە يەرلىرىدە ئالتۇن بار ، تۇپراقلىرىنى قېزىۋېلىپ يەر يۈزىگە يايسا ئالتۇن چىقىدۇ .] ئۇ ئالتۇنلارنىڭ كىچىكلىرىمۇ ماشتەك ، نوقۇتتەك بار . بەزىلەر : «كۆپلىگەن يەرلەردىن قوينىڭ جىگىرىدەك چوڭلۇقتا ئالتۇن چىقىدۇ » دەيدۇ .

پەقەت گۈگەگە جەزىيە قويغىلى بارغان ۋاقتىمدا ، ئۇلارنىڭ چوڭلىرى ھېكايە قىلىپ مۇنداق دېدى : «مۇشۇ يېقىندا بىر كىشى زىرائەت تېرىۋاتقانىكەن ، ئۇنىڭ بۇقۇرسىسى بىر يەرگە ئىلىنىپ قېلىپتۇ . ئۇ ھەرقانچە ھەپىلەشكەن بولسىمۇ ، ھېچ ئاجرىتالماپتۇ . شۇڭا ، ئۇ يەرنى كولىغانىكەن ، بىر چوڭ تاش چىقىپتۇ ، ئۇ تاشنىڭ ئوتتۇرىسى پۈتۈن ئالتۇن بولۇپ ، بوقۇرسا شۇنىڭغا قادىلىپ قالغانىكەن . ئۇ كىشى بۇ ئەھۋالنى بېرىپ ھاكىمغا خەۋەر قىلىپتۇ . ھاكىم كېلىپ ئۇ تاشنى سۇندۇرغانىكەن ، ئىچىدىن

تىبەت مىسالىدا مىڭ بەش يۈز مىسقال ئالتۇن چىقىپتۇ .»

تىبەتنىڭ بىر مىسقالى بىزنىڭ شەرىئەت ئۆلچىمىدە بىر يېرىم مىسقال بولىدۇ . گۈگەنىڭ ئالتۇنىنى خۇدايىتائالا شۇنداق پاكىز ۋە تازا قىلىپ يارىتىپتۇكى ، ئۇنى تۇپراقتىن قېزىپ ئېلىپ تاۋلاپ تازىلايدىغان بولسا بىر مىسقالمۇ كېمەيمەيدۇ . بۇ ھەيران قالارلىق بىر ئاجايىبات بولۇپ ، ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ساپلىق دەرىجىسىنى بىلگۈچىلەرمۇ بۇنداق ئاجايىپ ئەھۋالنى ئالەمنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق يېرىدىن كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ .

تىبەتنىڭ كۆپىنچە ۋىلايەتلىرىدە خىتاي مىللىرى بىلەن ھىندىستان مىللىرىنى تەڭلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ .

تىبەتنىڭ ئاجايىباتلىرىدىن يەنە بىرى دەم تۇتۇلۇش (كېسىلى) بولۇپ ، موغۇللار ئۇنى «ئىس» دەيدۇ . بۇ خىل ئەھۋال تىبەتنىڭ ھەممە ۋىلايەتلىرىدە بار ، ئەمما قەلئە ۋە قىشلاقلىرىدا كەمرەك كۆرۈلىدۇ . بۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن كىشى ئىنتايىن بىئارام بولىدۇ ، ھەمىشە نەپىسى شۇ قەدەر سىقىلىدۇ ، بېلى خۇددى ئېغىر يۈكنى كۆتۈرۈپ ئېگىز تاغقا ئۇزاق ۋاقىت يۈگۈرۈپ چىققاندەك قىزىپ كۆيىدۇ ، بەلنىڭ بۇنداق قىزىپ كۆيۈشى تۇپەيلىدىن ئۇخلاشمۇ ئاسان بولمايدۇ . ئۇيقۇ بېسىپ كۆز يۇمۇلۇش بىلەنلا نەپەس سىقىلىپ كۆكرەك ۋە بەل قىزىپ ئەندىكىپ ئويغىنىدۇ ، بۇنداق چاغدا ھەممە ئادەمگە ھەر دائىم ئاشۇنداق ئەھۋال يۈزلىنىدۇ . بۇ خىل ئەھۋال كۈچەيگەندە خۇددىنى يوقتىپ قالايمىقان سۆزلىگىلى تۇرىدۇ ، بەزىدە ھەتتا سۆزلىگۈ-دەكمۇ ماجالى قالمايدۇ . يۈزلىرى ، قوللىرى ۋە ئاياغلىرى ئېسىلىپ غەلىتە بولۇپ قالىدۇ . ئاشۇ ھالەتتە يېتىپ تاڭ پەيتى ياكى چاشگاھ ۋاقتىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ . بەزىلەر ئاشۇنداق ھالەتتە نەچچە كۈنگىچە يېتىپ ئەجىلى يەتمىگەن بولسا ، بىرەر قەلئە ياكى قىشلاقتا ۋەياكى ئەتراپى قورشالغان يەرگە ئېلىپ بېرىلسا ھايات قېلىشى مۇمكىن . ئۇنداق بولمىغاندا شەكسىز ئۆلۈپ كېتىدۇ .

بۇنداق ئەھۋال تۇبۇت[1] بولمىغانلاردا كۆرۈلىدۇ ، تۇبۇتلەردە بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس . ئۇلارنىڭ تېۋىپلىرىمۇ تۇبۇت ئەمەسلەردە كۆرۈلىدىغان بۇ كېسەلنىڭ سەۋەبىنى بىلمەيدۇ ، بۇ ئاغرىقنى قانداق داۋالاشنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ . ھاۋا سوۋۇغاندىن كېيىن بۇ خىل كېسەل كۆپىيىشكە باشلايدۇ .[بۇ بەيىت ئاشۇ خىل ئەھۋالغا مۇۋاپىق كېلىدۇ . بەيىت :

ھەجرۇ ۋەسلى تۇ سەمۇمەستۇ سەرابەست ، ئانجا
نەزىد ھېچ كەسى ئابۇ ھەۋايى ئەجەبەست .

(ۋەسلىڭ بىلەن ھىجرانىڭ گويا ئۇپ بىلەن ئالۋۇن ،
بارمىسۇن يېقىن ھېچكىم بۇنداق غەلىتە جايغا .)

بۇ خىل ئاغرىق يالغۇز ئادەملەرگىلا خاس بولماستىن ، يەنە بارلىق جانلىقلارغا ، شۇ جۈملىدىن ئاتلارغىمۇ ئاپىتىنى سالىدىكەن ، بۇ ھەقتە تۆۋەندە تەپسىلىيرەك توختىلىمىز . زۆرۈر بولغانلىقتىن] پەقەت گۈگەدە بىر كۈن ئىلدامراق يۈردۈم ، كېچىسى بىر يەرگە بېرىپ چۈشتۈق . ئەتىسى قويۇپ قارىساق ، لەشكەرلەر ئىچىدىكى ئاتلارنىڭ ئازىيىپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى . ئېنىقلىساق ، بىر كېچىدىلا ئىككى مىڭدىن كۆپرەك[2] ئات ئۆلۈپتۇ . پەقەتلا يىگىرمە تۆت مەخسۇس ئېتىم بار ئىدى ، ئۇ ئاتلار سالقىنلاپ يۈرۈلەتتى ، ئۇنىڭدىن يىگىرمە بىرى ئۆلۈپتۇ . بۇ ئىس كېسىلى ئاتلارغا بەكرەك تەسىر قىلىدىكەن . بۇ ئىس ئاغرىقى تىبەتتىن باشقا يەردە بار ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس ، بۇ كېسەلنىڭ سەۋەبىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ .

---

① تۇبۇت — تىبەتلىكلەر (مۇھەررىردىن) .

② بۇ سان موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا ۋە پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تېھران نەشرىدە يۇقىرىقىدەك يېزىلغان . تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «مىڭدىن كۆپرەك» دېيىلگەن .

توقسان بىرىنچى باب

تىبەت خەلقىنىڭ مەزھەپ ۋە ئېتىقادىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، تىبەت خەلقى ئۆلىمالارنى بىردەك «لاما» دەيدۇ . لېكىن ، ھەرقايسى ئۆلىمالىرىنىڭ ئىلىملىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، ھەرقايسىسىنى باشقا - باشقا ئات بىلەن ئاتايدۇ . [بىزدە «ئىمام» ، «مۇجتەھىد» دېيىلگىنىدەك ، ئۇلاردىمۇ «تۇنكابا» ، «كىجۇڭا» دېيىلىدۇ .] پەقىر ئۇلارنىڭ ئالىملىرى بىلەن ئاردا تىلچى (تەرجىمان) قويۇپ كۆپ سۆزلەشتىم ، سۆز نازۇك ۋە ئىنچىكە يەرگە يېتىپ كەلگەندە تىلچى ئاجىز كەلدى . شۇ سەۋەبتىن بىزمۇ ئاجىز بولدۇق ، سۆز تۈگىمەي چالا قالدى . ئەمما ، [بۇ سۆھبەت ئارقىلىق] ئۇلارنىڭ ئېتىقادلىرىدىن تۆۋەندىكىلەر مەلۇم بولدى ، ئۇلار مۇنداق دەيدۇ : «پاك ۋە يۇكسەك تەڭرى زاۋالسىز ئەزەلدە ، دەسلەپكى مەخلۇقاتلارنى ۋە روھلارنى ئاپىرىدە قىلىش ۋاقتىدا ، ھەربىر روھقا ئۆزىنىڭ پاك ۋە يۇكسەك دەرگاھىغا ۋاسىل بولۇشنىڭ يولىنى ، دوزاختىن نىجاتلىق تېپىپ بېھىشكە كىرىشنىڭ يولىنى ئېغىزسىز ، تىلسىز تولۇق ۋە بىۋاستە چۈشەندۈرگەن . ئەرۋاھلارنى ۋاقىت تەقەززاسى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن تۇپراققا ئارىلاشتۇرغان ۋە ئۇلارغا يۇقىرىغا ئۆسىدىغان كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەن . تۇپراقنىڭ ئۆسۈملۈكلەرگە قۇۋۋەت بولۇشى شۇ سەۋەبتىندۇر . روھ يۇكسەكلىكتىن تۆۋەنگە قاراپ چۈشكەندىن

كېيىن ئۇنىڭدا پاكلىق ، يارقىنلىق تۇغەپ بىخۇدلۇق ، ئۇنۇتقاقلىققا گىرىپتار بولغان . نەچچە مۇددەتلەر ئۆتكەندىن كېيىن روھ تۇپراققا ئارىلىشىپ تۇرۇشتىن تەرەققىي قىلىپ ، تۆۋەن دەرىجىدىكى جەسەتلەردىن بىرەرسىگە ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ ئۆتكەن بۇ ئورنى گەرچە تۆۋەن مەرتىۋىدىكى ئورۇن بولسىمۇ ، لېكىن تۇپراققا ئارىلىشىپ تۇرغانغا سېلىشتۇرغاندا تەرەققىي قىلغانلىق . چۈنكى ، ئۇ روھ ئاشۇ جەسەتتە ئىمكانىيەتنىڭ بارچە تەرەققىي قىلىشقا ھەرىكەت قىلىدۇ . ئەگەر ئۇنىڭ ھەرىكىتى ئۇ بەدەندە يۇقىرى چەككە يېتىپ تاماملانسا ، ئۇ جەسەتتىن ياخشىراق ۋە ئالىيراق جەسەتكە كىرىدۇ . ئەگەر ئۇ جەسەتتىكى ھەرىكىتىدە كەمچىلىك سادىر بولغان بولسا ، ئۇ جەسەتتىن تۆۋەنرەك ۋە ئاجىزراق جەسەتكە كىرىدۇ . ئەگەر ئۇ جەسەتتە يامانلىق قىلغان بولسا ، يەنە تۇپراققا ئارىلاشقۇسىدۇر ۋە نەچچە مۇددەتكىچە تاشلاندۇق بولۇپ تۇرغۇسىدۇر .

روھ ئەنە شۇنداق جەسەتتىن جەسەتكە ئۆتۈپ تەرەققىي قىلىش ئارقىلىق ئاخىر ئىنسان جەسىتىنىڭ مەرتىۋىسىگە يەتكۈسىدۇر . ئىنسانلىق مەرتىۋىسىدە ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ياخشى ئىشلارنى قىلسا ، ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ ئۆتكەن ئەھۋاللىرىغا قارىتا بىلىش ۋە سېزىم ھاسىل بولىدۇ ، يەنى ئۆزىنىڭ ھەربىر جەسەتتە قايسى ئىشنى قىلىش بىلەن تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكى ۋە قايسى يامان ئىشنى قىلىش بىلەن چېكىنگەنلىكىنى بىلىدۇ ، بۇنداق بىلىش ۋە سېزىش ئەۋلىيالىق مەرتىۋىسىگە يەتكەنلىكتۇر . روھ بۇ مەرتىۋىدە نۇرغۇن رىيازەتلەرنى چېكىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق يەنە بىر مەرتىۋىگە يېتىدۇكى ، ئۇنىڭ ئەزەلدىكى ، يەنى دەسلەپ ئاپىرىدە قىلىنغان چاغدىكى ئەھۋاللار ئېسىگە چۈشىدۇ . شۇ چاغدا يۈكسەك ۋە مۇقەددەس تەڭرىدىن بۇيرۇستە ، تىلسىز ۋە ئېغىزسىز ئاڭلىغانلىرىنىڭ ھەممىسى يادىغا كېلىدۇ . بۇ پەيغەمبەرلىك مەرتىۋىسىدۇر . بۇنداق زاتقا ئۆلۈم يوقتۇر ، مەڭگۈلۈك ھايات نېسىپ بولغۇسىدۇر . ئۇنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتى يوقالمىسىلا تېنى

بەرھايات تۇرغۇسىدۇر ، قاچانكى جىسمانىي قۇۋۋەتتى يوقالسا تېنى ئۆلىدۇ ، ئەمما پاك روھى قالىدۇ . ھەرقانداق كىشىدە ئاشۇ دەرىجىدە روھىي قۇۋۋەت بولسا ئۇنى كۆرەلەيدۇ . ئۇنداق بولمىغاندا تاشقى كۆز ، يەنى جىسمانىي كۆز بىلەن ئۇنى كۆرگىلى بولمايدۇ . »

[ئۇلارنىڭ دىن ۋە مىللىتى ئەنە شۇنداق ئىدى .] بۇ شاكا مۇنىنىڭ دىنىي ئەقىدىسى بولۇپ ، پۈتكۈل خىتاي مۇشۇ دىندا . خىتاي خەلقى ئۇنى «شاقيا مۇنى»[1] دەيدۇ ، تىبەت خەلقى [«شاكا تۇبا»[2] ۋە] «شاقا مۇنى» دەپ ئاتايدۇ . تارىخ كىتابلىرىدا «شاكا مۇنى» دەپ يېزىلغان ، بەزى تارىخ كىتابلىرىدا شاكا مۇنىنى ھىندىلارنىڭ پەيغەمبەرلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلىغان ، بەزىلەرنىڭ نەزىرىدە ئۇنى تېۋىپ بىھەرەۋى ھېكىم دەپ قارىغان . ئۇلارنىڭ ئەقىدىلىرى شۇكى ، كىشى دىن ۋە مەزھەپنى قوبۇل قىلىش بىلەن بېھىشكە كىرمەيدۇ ، بەلكى ئىش ـ ئەمەللىرى بىلەن كىرىدۇ . ياخشى ئىش ـ ئەمەللەرنى قىلسا بېھىشكە كىرىدۇ ، يامان ئىشلارنى قىلسا دوزاخقا كىرىدۇ . [مۇسۇلمانمۇ ،] كاپىرمۇ ئاشۇنداق بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ .

ئۇلار ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — گە مۇنداق قارايدۇ : ھەممە ئادەمنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىغا كىرىشىنىڭ پەرز ئىكەنلىكىگە قايىل ئەمەس . ئۇلار مۇنداق دەيدۇ : «شاكا مۇنى : ‹مەندىن كېيىن يۈز يىگىرمە تۆت مىڭ پەيغەمبەر كېلىدۇ ، ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا جانا كاساپا[3] ئاتلىق بىر پەيغەمبەر كېلىدۇ . ئۇ ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم

---

① شاقيا مۇنى — ساكيامۇنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇددا دىنىنى بەرپا قىلغۇچى ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردە ياشىغان ، ھىندىستانىنىڭ شىمالىدىكى ساكا ئۇرۇقىدىن (مۇھەررىردىن) .

② شاكا تۇبا — تۇبا تۇبۇتچە «ساكا» دېگەنلىك بولۇپ ، «كۈچلۈك ، قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىدە (مۇھەررىردىن) .

③ جانا كاساپا — رىۋايەتتىكى ساكيامۇنىنىڭ ئالدىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ بىرى ئىكەن (مۇھەررىردىن) .

قالىدۇ ، پۈتكۈل ئالەمنى ئۇنىڭ مۇبارەك دىنى تولۇق ئالىدۇ . قاچانكى ئۇ پەيغەمبەر دۇنياغا كەلسە ، پۈتكۈل خالايىقنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشى پەرز بولىدۇ ، سائادەتمەن ئۇممەتلەر ئۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرۈشنى كېچىكتۈرمەيدۇ . مەن ئۆز ئۇممەتلىرىمگە شۇنداق ۋەسىيەت قىلمەنكى ، مېنىڭ بۇ ۋەسىيىتىمنى تاكى ئاشۇ شەرەپلىك پەيغەمبەر پەيدا بولغان زامانغىچە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا بىر - بىرىگە يەتكۈزسۇن . ئۇ پەيغەمبەرنىڭ سۈرەتلىرى مۇنداق تەرزدە ۋە مۇنداق سۈپەتتە بولىدۇ . ئەگەر ئاشۇنداق سۈرەتلىك پەيغەمبەر پەيدا بولسا ، مېنىڭ ئۇممەتلىرىم ئۇنىڭغا ھەممە خالايىقتىن ئىلگىرى ئىمان كەلتۈرسۇن ، دەپ ۋەسىيەت قىلغان .» مۇشۇ زاماندا ھەممە بۇتخانىلاردا چوڭ بىر بۇتنى ئەڭ يۇقىرىغا ئولتۇرغۇزۇپ ، ھەممە بۇتلارنى ئۇنىڭغا قارىتىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ . ئۇنى جانا كاساپانىڭ سۈرىتى ، دەيدىكەن . جانا كاساپانىڭ سۈرىتىنى شۇنداق تەقلىدىتە تەرىپلىشىدۇكى ، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا توغرا كېلىدۇ . پەقەت ئۇلارغا : «شاكا مۇنىنىڭ تەرىپلىگىنى ۋە سىلەرنى ئىمان كەلتۈرۈشكە ۋەسىيەت قىلغىنى دەل بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — دۇر » دېدىم . ئۇلار : «شاكا مۇنى : ‹مەندىن كېيىن يۇز يىگىرمە تۆت مىڭ پەيغەمبەر كېلىدۇ › دەپ ئېيتقان . بۇ يۇز يىگىرمە تۆت مىڭ پەيغەمبەردىن ئاز قىسمى پەيدا بولدى ، كۆپىنچىسى تېخى پەيدا بولمىدى » دەيدۇ . پەقەت كۆپ چۈشەندۇرۇپ : «يۇز يىگىرمە تۆت مىڭ پەيغەمبەر تولۇق پەيدا بولۇپ ، ئاخىرەتكە سەپەر قىلىپ بولدى ، [ئاخىرقى پەيغەمبەرمۇ پەيدا بولدى] » دەپ كۆچەپ ئېيتقان بولساممۇ ، ئۇلار ئىشەنمىدى . شۇ سەۋەبتىن ئاداشقان يولىدىن چىقالماي قالدى .

[بىر ئەھۋال شۇكى ،] زۇنكى تىبەتنىڭ ئەڭ ئېتىبارلىق ۋىلايەتلىرىدىن بولۇپ ، ئۇ ۋىلايەتتىن فارفى چىقىدۇ . [پەقەت ئۇ يەردە] خىتاي پادىشاھىنىڭ خىتايچە خەت بىلەن يېزىلغان يارلىقىنى

كۆردۇم ، يەنە بىر بۇرجەككە ئۇ مەزمۇننى تىبەت خېتى بىلەن پۈتۈپتۇ . يەنە بىر بۇرجىكىدە ئۇنى پارسچە تىلغا تەرجىمە قىلىپ ، نەسىخ نۇسخىسىدىكى خۇشخەت بىلەن پاكىز قىلىپ پۈتۈپتۇ . ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق : «ھەزرىتى پادىشاھ ھەممە خالايىققا ياخشىلىق ئەۋەتىش بىلەن شۇنى ئېيتىدۇكى ، شاكا مۇننىڭ بۇتپەرەستلىك مەزھىپىنى پەيدا قىلغىنىغا ئۇچ مىڭ يىلدىن ئېشىپتۇ . ئۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ پەمى يەتمەيدىغان ئىنچىكە سۆزلەرنى سۆزلەپتۇ . . . » دەپ پۈتۈپتۇ . مېنىڭ ئېسىمدە قالغىنى مۇشۇ يەرگىچە ئىكەن . يەنە بۇتخانىنىڭ قۇرۇلۇشى ، ياسلىشى ۋە تەرتىپ ـ نىزاملىرى ھەققىدە كۆپ سۆزلەر بار ئىكەن ، ئۇنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇپتىمەن . دېمەك ، شاكا مۇننىڭ تارىخى ئۇچ مىڭ يىلدىن كۆپرەك دېيىلىپتۇ . ئۇ يارلىقتا تارىخ يېزىلغان بولسىمۇ ، ئۇ يېزىلغىنى ھىجرىيە تارىخى ئەمەس ، شۇڭا ئۇ تارىخ بىلەن بىزدىكى تارىخ يېقىن كەلمەيدۇ . ئەمما ، ئۇ خەتنىڭ نۇسخىسى ۋە كونىلىقىدىن مەلۇم بولىدۇكى ، ئۇ يارلىقنامە يېزىلغىنىغا يۈز يىلدىن ئاشمىغان بولسا كېرەك . ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر . پەقىر زۇنكېگە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 940 ـ يىلى رەبىئەل ـ ئەۋۋەل[1] ئېيىدا بارغانىدىم .

يەنە بىر ئەھۋال شۇكى ، قوتاز ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ۋە بەكمۇ خەتەرلىك ياۋايى ھايۋاندۇر . چۈنكى ، ئۇ ئادەمگە يېتىشىۋالسا ، نېمىلا قىلسا ئادەم ھالاك بولىدۇ . مەيلى ئۇ ئۇسسۇن ياكى تەپسۇن ، ئادەم سالامەت قالمايدۇ . ئەگەر بۇنىڭغا پۇرسەت تاپالمىسا ، تىلى بىلەن ئادەمنى ئىلىپ ھاۋاغا ئاتىدۇ ، ئادەم يىگىرمە گەز ئېگىزگە ئۆرلەپ ، ئاندىن يەرگە چۈشىدۇ ـ دە ، تىرىك قالمايدۇ . بىر قوتازنىڭ گۆشى ئون ئىككى ئاتقا يۈك بولىدۇ ، بىر پۇت گۆشنى بىر ئادەم ھېچقانداق قىلىپ كۆتۈرەلمەيدۇ . پەقىر

① ھىجرىيە 940 ـ يىلى رەبىئەل ـ ئەۋۋەل ئېيى مىلادىيە 1533 ـ يىلى 10 ـ ، 11 ـ ئايلار ئارىسىغا توغرا كېلىدۇ .

بىر ۋاقىتتا بىر قوتازنى ئۆلتۈرگەنىدىم . ئۇنى يەتمىش كىشىگە تەقسىم قىلغانىدۇق ، ھەربىر كىشىگە تۆت كۈنلۈك ئوزۇق بولغۇدەك گۆش تەگدى . بۇ جانىۋار باشقا يەردە ئۇچرىمايدۇ .

تىبەتنىڭ باشقا ئەھۋاللىرى تىبەتكە لەشكەر تارتقانلىق ھەققىدىكى بايانداً زىكىر قىلىنغۇسى .

توقسان ئىككىنچى باب

خانىنىڭ تىبەتكە لەشكەر تارتقانلىقىنىڭ بايانى

خان تەۋبە قىلىش شەرىپىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۆزى ئۇرۇش ئىشلىرىنى ئادا قىلىشنى ھەمىشە ئارزۇ قىلاتتى . بۇ ئىشنىڭ تەشنالىقى ۋە ئىشتىياقى تۇپەيلىدىن ھەر يىلى ئۇرۇش قىلىشقا لەشكەر ئەۋەتەتتى ، لېكىن ئۇ ئۇرۇشنىڭ ئۆزى ئادا قىلمىغاچقا ، كۆڭلى تەسكىن تاپمايتتى . ئاخىرى تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 938 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىدا[1] خان تىبەتكە يۈرۈش قىلدى .

يۇقىرىدا تىبەتنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى بايانداً ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، [تىبەتنىڭ شىمالىي چېگرىسى بالتى ۋىلايىتى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاخىرى بەلۇر ۋە بەدەخشانغا تۇتىشىدۇ . ئۇنىڭ قىش پەسلىدىكى كۈنچىقىش تەرىپىدە ياركەند ۋىلايىتى ، غەرب تەرىپىدە كەشمىر ئورۇنلاشقان .]

---

① ھىجرىيە 938 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيى مىلادىيە 1532 ـ يىلى 7 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

خان ئىسكەندەر سۇلتاننى ماڭا قوشۇپ تىبەتكە يۇرۇشكە بۇيرۇدى ، ئۆزى خوتەن يولى بىلەن دۇلپا دەپ ئاتلىدىغان ئالتۇنچى تىبەتكە قاراپ يۇزلەندى .

توقسان ئۈچىنچى باب

بۇ كىتاب مۇئەللىپىنىڭ تىبەتكە كەلگەنلىكى ۋە ئاشۇ كۈنلەردە يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

پەقەت شۇ يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئاخىرىدا [1] يۇرۇشنى باشلىدىم ، سەپەر ئېيىنىڭ بېشىدا [2] تىبەتنىڭ ئېتىبارغا سازاۋەر ۋىلايەتلىرىدىن بولغان نۇبرەگە يېتىپ باردىم . ئۇنىڭغا تەۋە بولغان ھەممە يەرلىرىگە كىشى ئەۋەتىپ ئىسلامغا دەۋەت قىلىپ ئومۇمىي چاقىرىق قىلدۇق . بەيىت :

سەلايى دەئۆەئى ئام ئولدى دىنى ئەھمەدكە ،
خۇش ئول كىشىكى ئاڭا كەلسە [نەسىبەسىن ئالسە] .

ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىتائەتكە بويسۇندى . نۇبرەنىڭ سىپاھلىرى بويۇنتاۋلىق قىلىپ [قارشىلاشتى ،] ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ سېپىل ۋە قەلئەلىرى ئىچىگە بېكىندى . ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ چوڭى بۇرقەپا دېگەن كاپىر ئىدى . [ئۇ ئاشۇ

① ھىجرىيە 938 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئاخىرى مىلادىيە 1532 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

② ھىجرىيە 939 ـ يىلى سەپەر ئېيىنىڭ بېشى مىلادىيە 1532 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

ۋىلايەتنىڭ باش قەلئەسى بولغان ھۇندەرە قەلئەسىگە بېكىندى.]
پەقەت ئاشۇ ھۇندەرە قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلدىم ، نەچچە كۈنگىچە قەلئەنى قورشاش ئەسۋابلىرىنى تەييار قىلدۇردۇم . پەقەت قەلئەنى ئېلىشقا يۇزلەنگەن كۈنى لەشكەر قوللىرىنىڭ كۆچلۈك پەنجىسى ئۇلارغا شىكەستە يەتكۈزدى . ئۇلار قەلئەنى تاشلاپ پاراكەندە ۋە تالان ـ تاراج بولدى ، ھەربىر لەشكەر ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە پۇتۇن كۈچى بىلەن قوغلاپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكتىن ، ئۇ ئازغۇن قوۋمدىن ھېچبىرى قۇتۇلۇپ قالالمىدى . بۇرقەپانىي پۈتكۈل سىپاھلىرى بىلەن قوشۇپ قەتلىئام قىلىنىپ ئۇلارنىڭ باشلىرىنى ئالدى . بۇ سىياسەتنىڭ ھەيۋىسى بىلەن ئۇ تەۋەلىك ئىچىدىكىلەرنىڭ دىمىقىدىن ئۆرلىگەن دۈت ئاسمانغا يەتتى ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىدا قارشىلاشقۇدەك ۋە باشتۇڭلۇق قىلغۇدەك ماجال قالمىدى . پۈتكۈل نۇبرە ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىپ ، قەلئەلىرىگە لەشكەر ئېلىپ كىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ تولۇق قولغا كىرگۈزدۇق .

ئۇنىڭدىن كېيىن ماريۇل ۋىلايىتىگە چۈشتۇق . ماريۇلنىڭ ئىككى ھاكىمى بار ئىكەن ، ئۇنىڭ بىرى لاتە جۇغدان ، يەنە بىرى تاشكۇن ئىكەن ، بۇ ھاكىم خىزمىتىمىزگە كەلدى . بۇ كۈنلەر قۇياش مىزان[1] يۇلتۇزىنىڭ بۇرجى[2]غا كىرگەن ۋاقىت ئىدى . مىزان پەسلىدە پۈتكۈل تىبەت ۋىلايەتلىرىدە شۇنداق سوغۇق بولىدۇكى ، باشقا ۋىلايەتلەرنىڭ قىشى ئۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا گويا كى تومۇزدۇر . شۇڭا ، ھەمراھ بولۇپ بارغان ئەمىرلەر بىلەن قىشلايدىغان يەرنىڭ مەسلىھىتىنى ئارىغا سالدۇق . «قىشلاشقا قايسى ۋىلايەت مۇۋاپىق ؟» دەپ تولا تەھقىقلەپ سۇرۇشتۇردۇق .

---

① مىزان — (1) ئۆلچەم ، تارازا ؛ (2) ئاسماندا قاتار جايلاشقان ئوچ يۇلتۇزنىڭ ئىسمى . قەدىمدىكى ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە كۆكتىكى ئون ئىككى بۇرجنىڭ يەتتىنچىسى بولۇپ ، توققۇزىنچى ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

② بۇرج — يەر شارىنىڭ ئېكۋاتور سىزىقىغا پاراللېل كەلگەن ئاسمان بوشلۇقىدىكى ئىكلىپتىكا سىزىقىنى بويلاپ جايلاشقان 12 تۈركۈم يۇلتۇزلار توپى ۋە ئۇنىڭ ئورنى .

تىبەت تەۋەسى ئىچىدە ، ھېچ مۇڭاپىق يەردىن نام ـ نىشان بولمىدى . شۇنداق قىلىپ ئاخىرقى پىكىر كەشمىرگە بېرىشقا قارار تاپتى . «بۇ قېشتا كەشمىرگە بارايلى ، ئەگەر كەشمىرنى ئىشغال قىلىپ قالساق ، تېخى ياخشى ، بولمىغاندىمۇ بۇ قېشنى كەشمىرده ئۆتكۈزۈپ ، ئەتىيازدا تىبەتكە يېنىپ كېلىمىز» دەپ كېڭىشىپ كەشمىرگە بېرىشنى قارار قىلدۇق . ماربيۇلدىن شۇ تەۋەدىكى تىبەت لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ، ئۆز لەشكەرلىرىمىزگە قوشۇپ كەشمىرگە يۈزلەنگەنىدۇق ، شۇ ئەسنادا خانىنىڭ مۆتىۋەر ياساۋۇللىرىدىن ئابدال قۇلى ياساۋۇل يېتىپ كېلىپ :«خانمۇ بۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلغانىدى . بۇ يولغا خاس بولغان ئىس كېسىلى خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىغا تەسىر قىلدى . خان سىلەر بىلەن كۆرۈشۈشكە تولىدىن ـ تولا ئىنتىزاردۇر» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى . پەقىر بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان لەشكەرنىڭ ئاشۇ مەنزىلده قالدۇرۇپ قويۇپ ، ئۆزۈم خانىنىڭ ئىستىقبالىغا بېرىپ دىدارلىشىش شەرىپىگە ئېرىشتىم .

توقسان تۆتىنچى باب

خانىنىڭ تىبەتكە كەلگەنلىكى ۋە پەقىرنىڭ كەشمىرگە بېرىشىغا رۇخسەت بېرىپ ، ئۆزى بالتىغا يۈزلەنگەنلىكىنىڭ بايانى

خان ئۆزى خوتەن يولى بىلەن دۆلپاغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ، پەقىرنى بالتى تەرىپى بىلەن ماڭدۇرغانلىقى يۈقىرىدا ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەنىدى . خان بىر ئايلىق يولنى خوتەن تاغلىرىدا ۋە

يايلاقلىرىدا ئۆتكۈزۈپتۇ ، سۈنبۈلە[1] پەسلىنىڭ ئاۋۇللىرى بولۇپ قاپتۇ . شۇڭا ، ئۇ تەۋەدىكى خالايىق ئەرز قىلىپ : «ئەي ئالىي مەرتىۋىلىك خان ، ئەمدى مەقسەتكە قەدەم قويىدىغان پۇرسەت قالمىدى . چۈنكى ، بۇ يولنى بېسىپ ئۆتۈشكە يۈرۈش قىلىدىغان ۋاقىت ئۆتتى . بۇ كۈنلەردە ھەممە سۇلار مۇزلايدۇ ، شۇ دەرىجىدە مۇزلاپ كېتىدۇكى ، مۇتلەق سۇ تاپقىلى بولمايدۇ . ئوتۇنمۇ يوق ، [ئاش ـ تاماق ئېتىش ۋە مۇز ئېرىتىپ ئات ـ ئۇلاغلارنى سۇغىرىشقا] زۆرۈر ئېھتىياجنى قامدىغۇدەك قوتاز تېزىكى تېپىش ئۈچۈن ھېسابسىز كۆپ ئىزدىنىشكە ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ . بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بىرنەچچە نۆۋەت بۇ يولدا لەشكەرلەر ئات ـ ئۇلاغلىرىدىن ئايرىلىپ پىيادە قالغان» دېدى .

بۇ يولغا كىرىشكە بولمايدىغانلىقى خانىنىڭ كۆڭلىگە ئورناشتى . شۇڭا خان : «نىيەتنى بىكار قىلىش كاتتا ساۋابتىن مەھرۇم بولۇشقا سەۋەب بولغۇسىدۇر ، ئەگەر بۇ يول مۇشكۈل ۋە خەتەرلىك بولسا ، مىرزا ھەيدەر بارغان يول بىلەن بارايلى ۋە ئۇرۇشنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى ئاخىرىغا چىقىرايلى» دەپ خوتەندىن قايتىپ پەقەر كەلگەن يول بىلەن يۈرۈش قىلىپتۇ ، ئەمما بۇ يولدا كەلگۈچە خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىغا ئىس كېسىلى يۇزلىنىپتۇ . [مىزاجى مۇتىدىللىكىنى يوقتىپ شۇ دەرىجىگە يېتىپ بېرىپتۇكى ، كۈن ـ كۈنلەپ بىھۇش ۋە سېزىمىنى يوقاتقان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپتۇ ، ھاياتتىن ئاخىرقى تىنىقىلا قالغاندەك بولۇپ قاپتۇ . تېۋىپلار نەپەسلەندۈرگۈچى ھەر خىل دورىلارنى ئىشلىتىپتۇ . ئۇنۇملۇك دورىلار تەسىر قىلغانسېرى خان ئېسىنى يىغىدىكەن ، شۇنىڭدىن كېيىن قايتىدىن ئېسىنى يوقىتىدىكەن . ئېسىنى يىغقان] ئاشۇنداق ۋاقىتلاردا ئەمىرلەر ۋە دۆلەت ئەركانلىرىغا پەرمان قىلىپ : «گەرچە مىزاجىمنىڭ قۇۋۋىتى ئۇرۇشنى ئادا قىلىشقا ۋاپا قىلمىغان بولسىمۇ ، لېكىن مەقسەت

---

① سۈنبۈلە — (1) باشاق ؛ ئاينىڭ نامى . (2) كونا ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئاسماندىكى ئون ئىككى بۈرجىنىڭ ئالتىنچىسى بولۇپ ، 8 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

ۋە نىيەتلىرىمىزگە نۇقسان يەتمىسۇن . گەرچە دوستلار سۆھبىتىدىن يىراقتا بولساقمۇ ، لېكىن مۇستەھكەم ئىرادىلىك جامائەتكە قوشۇلايلى ، نىيىتىمىزنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرماي مۇشۇ يولدا ئۆلەيلى . تېنىمدە جان ئىزناسى ۋە بەدەندە تىنىق ئەسىرى بولسىلا ، مېنى ئەلۋەتتە ئۇرۇش مەيدانى تەرەپكە ئېلىپ يۇرۇڭلار . قاچانكى جېنىم قۇشى بەدىنىم قەپىسىدىن ئۇچۇپ كەتسە ، ئۇ چاغدا ئىختىيار سىزلەردە بولسۇن » دەيدىكەن ۋە شۇ ھالەتتە پەقىرنى سورايدىكەن . [ھاياجانلانغان ۋە ئەپسۇسلانغان ھالدا : «مۇشۇ تاپتا بەرنىكەتلىك ۋە يۇكسەك تەڭرىدىن تىلەيدىغىنىم شۇكى ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈۋالغۇچە جانىنى ماڭا ئامانەت بېرىپ تۇرغان بولسا ، بۇنىڭدىن باشقا ئارزۇيۇممۇ يوق ئىدى » دەپ كۆڭلىدىكى بۇزۇلغان ھالدا مۇشۇ مەنىدىكى شېئىرلارنى ئېيتىدىكەن ، بۇ بېيىت ئاشۇلاردىندۇر :

بېيىت :

زى جانەم يەك رەمىق ماندەست رەۋىشى ئارزۇ دارەم ،
زى مەھرى قەتلى مەن ئان نامۇسۇلمان دەير مىئايەد .

(جېنىمدىن بىر تىنىق قالدى ، يەنە ئارزۇ يولىن تۇتتۇم ،
مېنى مېھرىدە ئۆلتۈرگەن نامۇسۇلمان يارنى كەلتۈر .)

خان ئاشۇ كۈنلەردە ھوشىغا كەلسىلا ، ھامان ئاشۇنداق مەنىدىكى شېئىرلارنى تەكرار ئېيتىدىكەن . ئاجايىپ ئەھۋال شۇكى ، خان شۇنچە ئېغىر ۋە شىددەتلىك ئەھۋالدا بولسىمۇ ، ھېچبىر يەردە توختىماپتۇ . چۈنكى ، ھايال بولۇپلا قالسا ، سوغۇقنىڭ شىددىتى ، ھاۋانىڭ يامانلىقى ، سۇ ۋە يەم - خەشەك ، ئوت - چۆپلەرنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن ئۇلارغا خەتەر يېتەتتى ۋە بۇ ھايال بولۇش خانىنىڭ كېسىلىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا سەۋەب بولاتتى . بۇنداق كېسەلنى داۋالاشنىڭ ئامالى شۇكى ، ھەرقانداق قىلىپ دەم سقىلىش ئازراق بولىدىغان يەرگە يېتىۋالسا ، ھەر ھالدا دەم تۇتۇلۇش ئاغرىقى پەسىيەتتى - دە ، خان ھوشىغا كېلەتتى . خان ئاشۇنداق جايغا ئېلىپ كېلىنىپ ھوشىغا

كەلگەنكەن ،] شۇ كۈنى پەقەر خانىمنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ باردىم . ئۆزئارا قول ئېلىشىپ قۇچاقلاشقاندىن كېيىن خان يۈمشاق كۆڭۈللۈك بىلەن : «دوستلىرىم ۋە پەرزەنتلىرىم ئۈچۈن ھېچبىرى يادىمغا يەتمىدى ، پەقەت سېنى كۆرۈش ئارزۇسىدىلا كۆڭلۈم بىردەممۇ ئارام تاپمىغانىدى . خۇداغا شۈكرى ، سېنى كۆردۈم ، ھېچ ئارزۇيۇم قالمىدى » دەپ بۇ بەيتنى ئوقۇدى :

بەيىت :

پەيكى ئەجەل يەتسە ئەگەر مەن لەدەيھى ،
ئىننە لىللەھى ۋە ئىننە ئىلەيھى .

(ئەجەل خەۋىرى يەتسىمۇ گەر رازىدۇرمىز ،
بىز تەڭرىگە تەۋە ، شۇ يان بارۇرمىز .)

شۇ كۈندىن باشلاپ خانىمنىڭ مىزاجىغا كۈندىن ـ كۈنگە ساقلىق ۋە تەبىئىتىگە قۇۋۋەت يۈزلىنىشكە باشلىدى ، تاكى نۆبرەگە يېتىپ بارغۇچە تولۇق ساغلام ھالەتتىكى شاراپەتلىك مىزاج پەيدا بولدى . شۇڭا ، بەختىيارلىق ئاياغلىرىنى سائادەت ئۈزەڭگىسىگە قويۇپ نۆبرەگە ئاتلىق كىردى .

شۇنىڭدىن كېيىن بارلىق ئەمىرلەر يىغىلىپ كېڭەش قىلدى . [ھەر كىم ئۆزى مۇۋاپىق تاپقان سۆزنى مەسلىھەت مەيدانىدا ئوچۇق ـ ئاشكارا بايان قىلدى .]

پەقەر خانغا مۇنداق مەلۇم قىلدىم : «ئەي ئالىي شانۇشەۋكەتلىك ، سۈلەيمان سۇپەت خان ، تالاي قېتىم تەكشۈرۈپ ـ ئېنىقلاپ كۆردۇق ، تىبەت تەۋەسىدە مىڭ كىشىدىن ئارتۇق كىشى قىشلىيالمىغۇدەك يەر يوق ئىكەن . مىڭ كىشىگە تىبەت خەلقىنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىپ قارشىلىشالىشى ناتايىن . بۇنچە كۆپ لەشكەرگە قىشلاق قىلىشقا كەشمىردىن باشقا جايدىن نىشان مەلۇم بولمىدى . ئەمما ، كەشمىرنىڭ يولىدا تاغ ـ داۋانلار كۆپ ، [ئۇنىڭدىن ئۆتۈشكە خانىمنىڭ شەرەپلىك مىزاجىنىڭ قۇۋۋىتى يار بەرمەيدۇ . ئەگەر ئالىي مەرتىۋىلىك خانىمنىڭ شەرەپلىك رايىغا مۇۋاپىق كەلسە ،

ئۇچ مىڭ ئادەم بىلەن بىللە ئامان ـ ئېسەنلىك ۋە بەختىيارلىق تىزگىنىنى] بالتى تەرەپكە قارىتىپ تارتسا ، مۇڭاپىق بولمىغاندەك قىلمىدۇ . چۈنكى ، بالتىغا بارغۇچە داۋان ۋە ئىس بارلىقى مەلۇم ئەمەس . پەقىرنى قالغان لەشكەر بىلەن كەشمىرگە يۈرۈشكە يارلىق قىلىنغىنىز ، باھار پەسلى يېتىپ كەلگەندە ھەرقانداق مەسلىھەت بولسا ، ئالدى بىلەن بەجا كەلتۈرىمەن . »

خان پەقىرنىڭ بۇ پىكرىمنى مۇڭاپىق كۆرۈپ ، مۇشۇ مەسلىھەتنى قوبۇل قىلىشنى قارار قىلدى . چۈنكى ، تىبەتتە كۆپ لەشكەر سىغمىغان يەرنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولغانىدى .

پەقىر : «بەش مىڭ كىشىدىن ئۇچ مىڭ كىشى خانىنىڭ خىزمىتىدە بولسا ، پەقىر ئىككى مىڭ كىشى بىلەن بارسام» دەپ ئەرز قىلغانىدىم . ئەمما ، خان مىڭ كىشىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ قېلىپ بالتىغا يۈزلەندى ، تۆت مىڭ كىشىنى ماڭا قوشۇپ كەشمىرگە ماڭدۇردى . كاشغەر ياسالىنىڭ بايانىدا نامى زىكىر قىلىنغان ئەمىر دائىمئەلىنى ، بابا سارىغ مىرزىنى ۋە باشقا بىرقانچە [مۆتىۋەر خاس] ئەمىرلەرنى پەقىرگە قوشۇپ بەردى .

توقسان بەشىنچى باب

خانىنىڭ بالتىغا بارغانلىقى ۋە ئۇ يەردە دۇچ كەلگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، خان تىبەتكە كېلىپ تارخىنىڭ (ھىجرىيە) 938 ـ يىلى مىزان پەسلىنىڭ ئاخىرىدا [1] بالتىغا

---

① ھىجرىيە 938 ـ يىلى مىزان پەسلىنىڭ ئاخىرى مىلادىيە 1532 ـ يىلى 9 ـ ، 10 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

يېتىپ كەلدى . بالتىنىڭ سەردارلىرىدىن بەھرام جۇ ئىستائەت ھالقىسىنى بوينىغا سېلىپ ، خانىنىڭ تەختىنىڭ ئاياغلىرىنى سۆيۈش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى . بالتىنىڭ قالغان جۇلىرى دۇشمەنلەرنىڭ ئادىتى بويىچە قارشىلىق ۋە توپىلاڭ قوزغىدى . بەھرام جۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بالتىنىڭ مەركىزى بولغان شىگار قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى . ئۇ قەلئەنىڭ ئىچىدىكى ھەممە ئەرلەر سائادەتمەن لەشكەرلەرنىڭ قان ئىچكۈچى شەمشەرلىرىگە يەم بولدى ، ئاياللار ۋە بالىلار غالىب ئەسكەرلەرگە ئولجا ۋە غەنىيمەت بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن تاغلىقلاردىكى ھەربىر ۋىلايەتمۇ قالماي يۇرۇش بىلەن ئىشغال قىلىندى ، ھادىسىلەرنىڭ قوللىرى يېتىشكە قىسقا كەلگەن قەلئەلەرمۇ خانىنىڭ غالىب لەشكەرلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىغىدا پايمال بولدى .

بۇ يىلى قار كۆپ ياغقانلىقى ئۈچۈن يوللار توسۇلۇپ كەشمىردىن خانغا ھېچ سۆز ئاڭلانمىدى . لېكىن ، دۇشمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىلمۇخىل يالغان ۋە شۇم خەۋەرلەرنى كەلتۈرۈشۈپتۇ . شۇ سەۋەبتىن خان ۋە بارلىق ئىسلام لەشكەرلىرى غەمكىن بولۇپتۇ . شۇ قىشنىڭ ئاخىرىدا پەقەر كەشمىردىن ئەۋەتكەن خەۋەرچى غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن ، ئاندىن ئۇلارنىڭ غەلىرى شادلىق ۋە خۇشاللىقغا ئالمىشىپتۇ . خان باشلىق ھەممە ئەمىرلەر ۋە لەشكەرلەر ئەڭ ئۇلۇغ ۋە دانا پادىشاھ بولغان ھەزرىتى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تەشەككۈرلەر ئېيتىپ : «جىمى ھەمدۇسانا بىزدىن قايغۇنى كەتكۈزۈۋەتكەن ئاللاغا مەنسۇپتۇر »[1] دېگەن ئايەتنى تەكرارلاشقا مەشغۇل بولۇپتۇ .

شۇ باھار پەسلىدە خان بالتىدىن يېنىپتۇ . ئۆز ۋاقتىدا پەقەر نۇبرەنى ئىشغال قىلىپ ئىگىدارچىلىقىمىزغا كىرگۈزۈپ ، خانغا تاپشۇرۇپ بېرىپ كەشمىرگە ماڭغانىدىم . خان نۇبرەنى قەنبەر

① «قۇرئان كەرىم» ، 35 ـ سۈرە فاتىر ، 34 ـ ئايەتنىڭ ئالدىنقى يېرىمى .

كوكۇلداش — ئۇنىڭ نامى كاشغەر ياسالىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىنغانىدى — قا تاپشۇرۇپ بەرگەنىكەن ، ئەمما قەنبەر كوكۇلداش ئىنتايىن بوشاڭ ، تەدبىرسىز ۋە مۇئامىلىدە قوپال بولغاچقا ، ئۇ ۋىلايەتنى شۇنچە خاراب قىلىپتۇكى ، پۈتكۈل خالايىق بۆلۈنۈپ قارشىلىق كۆرسىتىپ ، ھەرقايسىسى مۇستەھكەم يەرلەرگە بېكىنىپتۇ . شۇ سەۋەبتىن خان نۇبرەدە تۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرمەي ماريىۇلغا كېلىپتۇ . تاشكۈن خانغا مۇلازىمەت قىلىشنى كەينىگە سۈرۈپ ، پەرۋاسىزلىق ۋە ئەدەپسىزلىك قىلغاچقا ، خان ئۇنىڭ قەلئەسىنى ئېلىپ قەتلىئام قىلىپ ئۇ قەلئەگە كىرىپ ئولتۇرغانىكەن ، پەقىر كەشمىردىن يېتىپ كەلدىم . بۇ ئىش پات پۈرسەتتە زىكىر قىلىنغۇسى .

توقسان ئالتىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەرنىڭ كەشمىرگە بارغانلىقى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ۋاقتىكى ، پەقىر نۇبرە ئەمىرلىرى بىلەن خان بىزگە قوشۇپ بەرگەن لەشكەرنى ئېلىپ ماريىۇلغا كېلىپ ، ئۆز لەشكىرىمگە قوشۇلدۇم ، ئاندىن كەشمىر تەرەپكە تېزلىكتە يۈرۈش قىلدۇق . يول بويىدىكى تىبەت يۇرتلىرىنىڭ سەردارلىرى ھەممىسى بىزگە تەۋە بولۇپ لەشكەرلىرىنى قوشۇپ بەردى . بالتى خەلقىنىڭ بەزىلىرى باشچى بولۇپ ، يول باشلاپ مېڭىۋاتاتتى .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 939 ـ يىلى ئەقرەب پەسلىنىڭ

ئوتتۇرىسىدا ، جۇمادىلئاخىر ئېيىنىڭ بەشىنچىسى كۈنىدە[1] كەشمىرنىڭ زۇجى دېگەن جىلغىسىغا يېتىپ كەلدۇق . ئەمما ، بۇنىڭدىن بۇرۇنراق كەشمىر سەردارلىرى بىزنىڭ كەشمىرگە يۈزلەنگەنلىكىمىزنى ئاڭلاپ ، لار دېگەن يەردىكى تار ئۆتكەلنى توسقانىكەن . بىز زۇجى جىلغىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن پۈتكۈل لەشكەر ئىچىدىن ئۇرۇش كۆرگەن ، قولىدىن ئىش كېلىدىغان باتۇرلارنى تاللاپ ، تۆت يۈز كىشىنى قاراۋۇل قوشۇن قىلىپ ماڭدۇردۇق . بۇلارغا تۇمەن باھادىر قالۇچىنى سەردار قىلىپ تەينىلىدىم . بۇلار تار ئۆتكەلگە يېتىپ بېرىپتۇ . كەشمىر لەشكىرى لار ئۆتكىلىنىڭ ئىچىدە ئىكەن ، ئۆتكەلنىڭ بۇ بېشىدا بىرمۇنچە كىشىنى قاراۋۇللۇقتا قويغانىكەن . بۇلار سۇبھى ۋاقتىدا يېتىپ بېرىپ ، قاراۋۇللۇقتا تۇرۇۋاتقان كىشىلەرگە ئۆزلىرىنى ئۇرۇپتۇ . ئۇ خالايىق قېچىپتۇ ، ئەمما بۇلار ئامان بەرمەستىن ئارقىسىدىن قوغلاپ مېڭىپتۇ . بۇ كەشمىر لەشكەرلىرى قاراۋۇللارنىڭ قېچىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئەھۋالنى سوراپ بولغۇچە تۆت يۈز باھادىر يېتىپ بېرىپتۇ ـ دە ، كەشمىر لەشكەرلىرى يولنى توسۇشقا پۈرسەت تاپالماي قېچىپتۇ . شۇ ئەھۋال ئەسناسىدا پەقىر يېتىپ باردىم . شۇنداق قىلىپ لار ئۆتكىلىنىڭ تار ۋە مۇشكۈل يېرىدىن ھەممە لەشكەرلەر ئاسانلا ئۆتۈپ كەتتۇق . يەنە يۇرۇپ ئارىدا بىر قونۇپ ، ئەتىسى كەشمىر شەھىرىگە كىردۇق . سۆز بۇ يەرگە يەتتى ، ئەسلىي ھېكايەتنىڭ روشەن ۋە ئوچۇق بولۇشى ئۈچۈن كەشمىر شەھىرىنىڭ ئەھۋالى ، رەسىم ـ قائىدىلىرى ۋە ھاكىم ـ سۇلتانلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۇم .

---

① ھىجرىيە 939 ـ يىلى ئەقرەب پەسلىنىڭ ئوتتۇرىسى جۇمادىلئاخىر ئېيىنىڭ 5 ـ كۈنى مىلادىيە 1533 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ . بۇ ۋاقىت پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «جۇمادىلئاخىردا» دېيىلگەن . بەشىنچى كۈنى يېزىلمىغان ، بۇنداق بولغاندا بۇ ۋاقىت مىلادىيە 1532 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 1533 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىگىچە بولغان ۋاقتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

توقسان يەتتىنچى باب

كەشمىرنىڭ ئەھۋالى ۋە سۇيەتلىرىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، كەشمىر يەر يۈزىدىكى شەھەرلەر ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر ۋە تونۇلغانراقى بولۇپ ، خالايىقنىڭ تىللىرىدا ئاجايىپ ـ غارايىب ئەھۋالى بىلەن مەزكۇر ۋە مەشھۇردۇر . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ھېچ كىشى ئۇنى تولۇق بىلمەيدۇ . قەدىمكى كىتابلاردا كەشمىرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئەھۋالى مەلۇم ئەمەس .

ھازىر تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 950 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىدۇر[1] ، پەقىر كەشمىر ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق ئىگىلىدىم ، ھەممە ئەھۋالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم . كەشمىر ئەھۋالاتىدىن بۇ كىتابتا بايان قىلىنغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزۈم كۆرۈپ ئېنىقلىغان ۋەقەلەردۇر .

پەقىر ئىككىنچى قېتىم كەشمىرگە كىرگەن ۋاقتىمدا ، ئۇنى تولۇق ئىگىلەپ بولمىغانىدىم . كەشمىرنى تولۇق ئىشغال قىلىش نىيىتىدە «كەلامۇللاھ» (قۇرئان)دىن پال ئاچتىم . قارىسام «پەرۋەردىگارىنڭلار بەرگەن رىزىقتىن يەڭلار ۋە ئۇنىڭغا شۇكۇر قىلىڭلار . (سىلەرنىڭ جايىڭلار) ياخشى جايدۇر ، (سىلەرگە رىزىق بەرگەن پەرۋەردىگارىڭلار شۇكۇر قىلغۇچىنى) مەغپىرەت

---

① ھىجرىيە 950 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيى مىلادىيە 1543 ـ يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلارغا توغرا كېلىدۇ .

قىلغۇچى پەرۋەردىگاردۇر»[1] دېگەن كەرەملىك ئايەت چىقتى .

كەشمىر زېمىنى بەكەنى [ئورۇنلاشقان غەربىي جەنۇب تەرەپتىن ، يەنە شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى ماچىن ئورۇنلاشقان] تەرەپتىن رىكەن [بايىن] تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان تۈزلەڭلىكتۇر . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز كۇرۇھ[2] قا يېقىنلىشىدۇ ، يەنى ئوتتۇز فەرسەڭ كېلىدۇ . كەڭلىكى بەزى يەرلىرى يىگىرمە كۇرۇھ ، ئاز بىر قىسىم يەرلىرى ئون كۇرۇھ كېلىدۇ . بۇ دائىرىنىڭ ئىچىدىكى پۈتكۈل يەرلەر تۆت تۈركە بۆلۈنىدۇ : بىرىنچىسى سۇ بىلەن سۇغىرىلىپ زىرائەت قىلىنىدىغان يەرلەر ؛ [ئۇچىنچىسى باغ - ئوتاغلار ؛] تۆتىنچىسى تۈپتۈز مەيدانلار ، يەنى يايلاقلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىنەپشىلەر ۋە رەڭگارەڭ گۈللەر بىلەن قاپلانغان . كۆللەرنىڭ ئەتراپىدا ۋە ئېقىن بويلىرىدىمۇ خىلمۇخىل گۈللەر ئۈنگەن . بۇ يەرلەردە ھۆللۈك بەك زىيادە بولغانلىقتىن ، زىرائەت ياخشى بولمايدۇ . شۇڭا ، بۇنداق يەرلەر بىكار تۇرىدۇ . [شۇنداقتىمۇ بۇ يەرلەر كەشمىرنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى تەشكىل قىلىدۇ .]

ياز كۈنلىرىدە كەشمىرنىڭ ھاۋاسى شۇ قەدەر يېقىملىقكى ، ھېچقانداق چاغدا يەلپۈگۈچكە ئېھتىياج چۈشمەيدۇ . چۈنكى ، ھەمىشە جاننى ياشناتقۇچى مەيىن شامال ئېسىپ تۇرىدۇ ، ئۇنىڭ تاڭ شاملىنىڭ خۇش ھاۋاسى خۇددى ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ نەپەسلىرىدەك كىشىگە يېڭى روھ بېغىشلايدۇ ، [گۈل - چېچەكلەرنىڭ بەرگلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ . تىنماي سايراۋاتقان بۇلبۇللار ئۆزىگە خاس تىللىرى بىلەن كىشىگە : «چىرىپ كەتكەن

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 34 - سۈرە سەبەئ ، 15 - ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى .

② كۇرۇھ — ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ ، بىر كۇرۇھ تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىرغا توغرا كېلىدۇ .

سۆڭەكلەرنى كىم تىرىلدۈرەلەيدۇ ، دېدى»[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇۋاتقاندەك تەسىرات بېرىدۇ . بېيىت :

بادىكى ئەزو نەفھەئى جانان ئايەد ،
بەر قالىبى فەرسۈدەئى كەس جان ئايەد .

(ئۇنىڭ شامىلىدىن خۇش بۇيى جانان كېلىدۇ ،
ۋەيرانە كۆڭۈلگە يېڭىدىن جان كېلىدۇ .)

ئۇنىڭ قىش پەسلىدىكى ھاۋاسى شۇ قەدەر مۆتىدىلكى ، ھەرقانچە كۆپ قار ياغسىمۇ ، جۇۋا كىيىشكە ئېھتىياج بولمايدۇ . بۇ ۋاقىتنىڭ سوغۇقى ئۇنىڭ تەبئىي ئىللىقلىقىنى ھېس قىلدۇرۇپ تۇرىدۇ . نۇرلىرى بىلەن ئالەمنى يورۇتقۇچى قۇياش مەشئىلىنىڭ ھارارىتى بولمىغان چاغلاردىمۇ ، تەبىئەت ئوتنىڭ ھارارىتى پەسەيمەيدۇ ، خۇددى مۇنداق ئېيتىلغىنىدەك :
بېيىت :

ئەگەر گەردۇن غۇبار ئالۇدەڭ تەبئىم مۇشەڭڭەشدۇر ،
بۇ كۇنلەرگە مۇناسىب بادەڭ خىرگاھى ئاتەشدۇر .

بۇنداق چاغلاردا كەشمىرە بەزىدە شۇنداق كۇنلەر بولىدۇكى ، ئۇنىڭ ھاۋاسىدىن ئاللانىڭ : «ئۇنىڭغا جان كىرگۈزگەن چېغىمدا . . .»[2] دېگەن نىداسى ئايان بولسا ، جان بېغىشلىغۇچى خۇش پۇراقلىرىدىن «تىرىكنى ئۆلۈكتىن چىقارغۇچى . . .»[3] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئاشكارا بولىدۇ . سەھرالىرىدىكى كۆكلەمزارنىڭ يېقىملىقلىقىدىن جەننەت چىمەنزارى ئابرۇي

① «قۇرئان كەرىم» ، 36 ـ سۈرە ياسىن ، 78 ـ ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى .
② «قۇرئان كەرىم» ، 15 ـ سۈرە ھىجر ، 29 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .
③ «قۇرئان كەرىم» ، 6 ـ سۈرە ئەنئام ، 95 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

تاپىدۇ . ئۇنىڭ دەرەخلىرىنىڭ گۈل ـ چېچەكلىرىنى كۆرسە ، ئىرەم گۈلىستانى رەڭگىنى يوقىتىپ قويىدۇ . بۇ يەرلەردىكى ئېقىنلار « . . .ئاستىدىن ئۆستەڭلەر ئېقىپ تۇرىدىغان [جەننەتكە كىرگۈزىدىغان] . . . »[1] دېگەن ئايەتنى كىشىنىڭ ئېسىگە سالىدۇ . ئاتەش كەبى گۈللىرى خەلىلنىڭ گۈلىستانىغا تەنە قىلىدۇ . **بېيىت :**

بەتۈرفە باغ قەدەش قامەتى تەۋىل كەشىد ،
زى رويى گۈل بەچەمەن ئاتەشى خەلىل كەشىد .

(ئۇزاقلارغا سوزۇلغان گۈزەل باغنىڭ بويلىرى ،
خەلىل ئوتىدەل قىزىل چەمەن رەڭگرويلىرى .)

[باغ سەۋسەنلىرى مىڭلىغان تىللىرى بىلەن ئاينىپ كەتكەن تاغ گۈللىرىگە «بەڭۈاش» دەپ تەنە قىلىپ ، تاغ گۈللىرىنىڭ قار باسقان باشلىرىغا قاراپ ، ئۇنى «سۆرۈن چىراي» دەپ مازاق قىلىپ ، سېنىڭ ئۇنگەن ماكانىڭدا قايسى گۈل ئېچىلىشىنى خالىسۇن» دەۋاتقان ، تاغ سەۋسەنلىرى بولسا بۇ تەنە ئۇچۇن تىل شەمشەرلىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ مۇنداق دەۋاتقاندەك ئىدى : **بېيىت :**

دەرىن چەمەن چەزەنى تەئنەئەم بەخود رويى ،
چۇنانكى پەرۋەرىشەم مىدەھەنەد مىرەۋىم .

(دېسە تەنە قىلىپ : «بۇندا نە دەپ ئۆستۇڭ ؟» ئاڭا دەرمەن : ئىگەم ئۇندۇردى ، ئۆستۇردى ماڭا پەرۋىش قىلىپ شۇنچە .)]

رەھمەت يامغۇرلىرىدىن سۇ ئىچكەن گۈللەر ئېگىز يەرلەردە

① «قۇرئان كەرىم» ، 66 ـ سۈرە تەھرىم ، 8 ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى .

ھېچ سەيسەۋەبسىزلا باش كۆتۈرۈپ ئۆسۈشكەن ، دانالارنىڭ نەزەرلىرىدە ئېچىلغان باغ گۈللىرى باغۋەنلىكى پەرۋىشى ۋە مۇھاپىزەت قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر ، ئەمما بۇ گۈللەر بىلەن باغۋەن ئوتتۇرىسىدا نېمە مۇناسىۋەت بولسۇن ؟ **مىسرائ :**

ئۇنگەن گۈلغە كۆچۈرگەنى ئوخشاماغاي .

ئەگەر قىزىلگۈل ئۆزىنىڭ پاكىزلىق ئېتىقادىنى ياتلارنىڭ خىيالىدىن پاك تۇتالمىسا ، ئۇنىڭ نېمە ئېتىبارى بولسۇن ؟ **بېيىت :**

بىر گۈل ئۈچۈن يۈز جەفالار خاردىن چەكمەك كېرەك ،
دىلغە سانچىلسە تىكەن ، ناچار ئانى چەكمەك كېرەك .

ئۆتكۈر كۆزلۈك زاتلارنىڭ نەزىرىگە گوياكى دەردسىزلەرنىڭ كۆزلىرىدەك ياشتىن خالىي ، قۇرۇق قەدەھتەك كۆرۈنىدىغان مەنمەنچى نەرگىس گۈلىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ بولمايدۇ ، بىنەپشمۇ بۇ خىجالەت سەۋەبىدىن بېشىنى ئۇستۈن كۆتۈرەلمەيدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە باغ گۈللىرى جالايىقىنىڭ جىگىرى بىلەن پەرۋىش قىلىنىدۇ ۋە پاكلىق پەردىلىرىنى يىرتىپ ئىپپەت غۇنچىلىرىدىن بېشىنى چىقارغىنىدا ، ھەر نائەھلىنىڭ ئىلكىدىن ھەر نامەھرەمنىڭ قوللىرىغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ . بىچارە ۋە بىناۋالىقى تۈپەيلىدىن بىۋاپالىق بەرگىلىرىنى خالايىقنىڭ قول ۋە پۇتلىرىغا تۆكىدۇ . **رۇبائىي :**

بىر لالە رۇخى يوقكى ، ئېرۇر مەھر ئەفزا ،
بىمەھرلىكى ئەيان ئېرۇر مەھر ئاسا .
گۈللار كۆپ ئېرۇر زەمانە باغىدا ۋەلى ،
بىر گۈل يوقكىم ، بەرگەي ئوشۇل بۇيى ۋەفا .

تاغلىرىنىڭ ياپيېشىل قەلئەلىرى پەلەك گۈمبىزىگە تاقىشىپتۇ . تاغلارنىڭ سەينالىرى ئىنتايىن پاكىز ۋە چىرايلىق بولغانلىقتىن ، پاك ئاياغلىرىنى باغلارنىڭ يېقىملىق ئېتەكلىرىدىن تارتىپتۇ . تاغلاردىن قۇيۇلۇۋاتقان سۇلىرىنىڭ يېقىملىق سادالىرى ئالەمگە غۇلغۇلا سېلىپتۇ . [**رۇبائىي :**

ئابەش چۇ گۈلاب ھەر تەرەف گەشتە رەۋان ،
خاكەش زى زەمىن جەننەت ئاۋەردە نىشان .
گۈلنارى ۋەيەست نارى مۇسايى كەلىم ،
بادەش بەمىسالى نەفھەئى رۇھى رەۋان .

(سۇلىرى گۈل سۇيىدەك ھەر تەرەپ ئاقار راۋان ،
تۇپراقلىرى بېرىدۇ جەننەت يېرىدىن نىشان .
ئانارگۈلى بۇ يەرنىڭ گويا مۇسا چوغىدەك ،
خۇشبۇي مەيىن شاملى گويا تەندە شېرىن جان .)]

دېمەك ، [يايلاق ، باغ ، سەھرالىرى ۋە تاغلىرىنىڭ گۈزەللىكى ، ھاۋاسىنىڭ يېقىملىقلىقى ، تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ھاۋاسىنىڭ مۆتىدىللىكى قاتارلىق] سۈپەتلەردە كەشمىرگە ئوخشايدىغان جايىنى كىشى كۆرمىگەن ۋە ئاڭلىمىغان بولغىيدى .

نەزم :

ئىستەپ بەرابەرىكىنى ، ئالەم يۈزىن قىلىپ تەي ،
مىسلىكىنى كىمسە كۆرمەي يا كىمسەدىن ئىشتىمەي .

شەھەرلىرى ۋە ئۈنىڭ ئەتراپلىرىدا ئالىي ئىمارەتلەر كۆپ ، ئۈنىڭغا يېكى قارىغاي ياغاچلىرىنى ئىشلىتىپتۇ . كۆپىنچە ئىمارەتلىرى كۆپ قەۋەتلىك بولۇپ ، ھەربىر قەۋىتى نەچچە ئۆي ، نەچچە ھۇجرا ۋە ئايۋاندۇر ، [يەنە مۇنار ، ھويلا ۋە يېكىچە كۆركەم

ئۆيلەر بار ، بۇلارنى بايان قىلىشقا قانچە تىرىشساممۇ ، بۇنىڭغا ئىمكانىيىتىم يەتمەيدۇ .] ئىمارەتلىرىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە زىننەتلىنىشى شۇ دەرىجىدىكى ، بۇنىڭغا نەزىرى چۈشكەن كىشى ھەيرانلىق بارماقلىرىنى تىشىجۈپ چىشلىرى بىلەن چىشلەپ [ئىختىيارسىز توختاپ قالىدۇ . ئەمما ، ئىچى ئۇ دەرىجىدە ئەمەس .]

بازار رەستىلىرى ۋە قەلئە كوچىلىرىغا پۈتۈنلەي سىلىقلانغان تاشلار يانقۇزۇلغان . [كەشمىرنىڭ بازارلىرى باشقا شەھەر ۋە قەلئەلەرنىڭ بازارلىرىغا ئوخشمايدۇ . بازار رەستىلىرىدە ھەر تۈرلۈك دۇكانلار ، توقۇلما تاۋارلار ۋە ئۇششاق ـ چۈششەك تاۋار دۇكانلىرىدىن باشقا دۇكانلار يوق . ھەربىر كاسىپ ياكى ھۈنەرۋەن ئۆز ئىشلىرىنى ئۆز ئۆيىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا ئىشلەيدۇ . بۇ يەرنىڭ رەسىم ـ قائىدىسىدە باققاللار ، ئەتتارلار ، ئىچىملىك ساتقۇچىلار ۋە باشقا تۈرلۈك يېمەكلىكلەرنى ساتىدىغانلارنىڭ دۇكانلىرى يوق .] شەھەردىكى خەلقنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە بۇ يەردىكى شەھەرلەرمۇ چوڭ شەھەرلەرگە تەڭلىشەلەيدۇ .

مېۋە تۈرلىرىدىن نەشپۈت ، شاتۇت ، گىلاس ، ئامۇت قاتارلىقلاردىن باشقا مېۋە تۈرلىرىنىڭ ھەممىسى بار ، بولۇپمۇ ئالما ناھايىتى ئوخشايدۇ . باشقا مېۋە ـ چېۋىلەرمۇ شۇ قەدەر كۆپكى ، بارلىق ئېھتىياجنى قاندۇرالايدۇ .

ئاجايىپ ئەھۋالاتلاردىن بىرى شۇكى ، كەشمىرده ئۈجمە كۆپ ، ئۇنىڭ يوپۇرمىقىنى يىپەك ئېلىشقا ئىشلىتىدۇ ، لېكىن مېۋىسىنى يەيدىغان ئادەت يوق ، [ئۇنى يېيىش ئەيىب سانىلىدۇ . باشقا مېۋىلەر شۇ قەدەر كۆپكى ، پىشقان ۋاقتىدا ئۇنى ئېلىش ـ سېتىش ئادەتتە كەم ئۇچرايدۇ .] بۇ يەردە مېۋىدىن بېغى بارلار بىلەن بېغى يوقلار ئوخشاش پايدىلىنىدۇ . چۈنكى ، [باغلار تام بىلەن قورشالمىغان ،] ھەر كىشى كىرىپ مېۋىسىنى يېسە توسىدىغان ئادەت يوق .

توقسان سەككىزىنچى باب

كەشمىرنىڭ كاتتا ئاجايىباتلىرىنىڭ بايانى

[كەشمىرنىڭ] چوڭ ئاجايىباتلىرىدىن بىرى بۇتخانا بولۇپ، كەشمىرنىڭ بارلىق ناھىيىلىرىدە قىياسەن يۈز ئەللىك، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇقراق بۇتخانا بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ سىلىقلانغان تاش بىلەن ياسالغان. [تاشلارنى گەجسىز، يىلمىسىز ۋە ھاك لېيمۇ ئىشلەتمەستىن بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە ۋە يېنىغا شۇ قەدەر تۇز ۋە] ئۈستىلىق بىلەن جىپسىلاشتۇرۇپ قويۇپتۇكى، ئىككى تاشنىڭ ئارىسىدىكى دەرزدىن بىر قات قەغەزنىمۇ ئۆتكۈزگىلى بولمايدۇ. ھەربىر تاش [نىڭ ئۇزۇنلۇقى] ئۈچ گەزدىن تاكى يىگىرمە گەزگىچە، قېلىنلىقى بىر گەز، كەڭلىكى بىر گەزدىن بەش گەزگىچە يېتىدۇ. ئۇ تاشلارنى قانداق ئېلىپ كېلىپ بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ئۈستىگە قانداق چىقارغانلىقىغا ئەقىل يەتمەيدۇ. ئۇ بۇتخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى بىر خىل لايىھىلەنگەن بولۇپ، تۆت ئەتراپى تام بىلەن قورشالغان. ئۇنىڭ بەزى ئېگىز يەرلىرى ئوتتۇز گەزگە يېتىدۇ، ئۇنىڭ ھەربىر تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ [يۈز] گەزگە يېتىدۇ، ئىچىگە تۆۋرۈكلەر قويۇلغان. ھەربىر تۆۋرۈكنىڭ ئۈستىگە تىك تۆت تەرەپلىك مۇقەرنەس① باشلار قويۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھالچىلەر

① مۇقەرنەس — بىنانىڭ قاتمۇقات ئويما ۋە قاپارتما نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن ئۈستۈنكى قىسمى.

قويۇلغان . بۇ تۇۋرۇك ، مۇقەرنەس ، ناھالچەلەرنىڭ كۆپىنچىسى پۇتۇن بىر پارچە ئۇيۇل تاشتىن چىقىرىلغان . گۈمبەزلەرنىڭ ئايلانما گىرۋىكى تۇۋرۇكلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلغان ، گۈمبەزلەرنىڭ كەڭلىكى ئۇچ ياكى تۆت گەز كېلىدۇ . [ئېگىزلىكى] قىرىق گەز ياكى ئەللىك گەز چىقىدۇ . ھەر تۆت دانە تاش تۇۋرۇك ئۈستىدىكى مۇقەرنەس ۋە ناھالچەلەرنىڭ ئۈستىگە پۇتۇن بىر پارچە ياكى ئىككى پارچە تاش باستۇرۇلۇپ ئۈستى يېپىلغان .

يەنە ئالدىغا گۈمبەز ۋە دەرۋازىلارنى چىقىرىپ ، گۈمبەزلەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ئېگىزلىكى قىرىق ـ ئەللىك گەز كېلىدىغان تۇۋرۇكلەرنى قويۇپتۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى مۇقەرنەس ۋە ناھالچەلەرمۇ ھەربىرى پۇتۇن بىر پارچە ئۇيۇل تاشتىن ياسىلىپتۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەربىرى بىر ياكى ئىككى پارچە ئۇيۇل تاشتىن چىقىرىلغان تۆت تۇۋرۇك قويۇپتۇ ، شۇنىڭ بىلەن ئالدى گۈمبەزنىڭ ئىچكىرىسى ۋە تاشقىرىسى ئىككى ئايۋان شەكىلدە بولۇپتۇ . ئۇنىڭ ئۈستىنى بىر پارچە ياكى ئىككى پارچە پۇتۇن چوڭ تاش خىش بىلەن يېپىپتۇ . ھەربىر ئايۋاننىڭ ئېگىزلىكى يېگىرمە گەز ، كەڭلىكى يەتتە [ـ سەككىز] گەز كېلىدۇ . بۇ ئايۋانلارنىڭ ئۈستىگە پۇتۇنلەي نەقىش ـ رەسىملەر ۋە رەڭگارەڭ تەسۋىرلەر سىزىلىپتۇ . ئۇنى سۇپەتلەپ يېزىپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس . بەزى رەسىملەر كۈلۈپ تۇرغان ھالەتتە ، بەزى رەسىملەر يىغلاپ تۇرغان تەرزدە ، ئۇنى كۆرگەن كىشىنىڭ ئەقلى ھەيران قالىدۇ . ئوتتۇرىدا تاشتىن ياسالغان بىر چوڭ ۋە ئېگىز ئورۇندۇق ئورنىتىپ ، ئورۇندۇقنىڭ ئۈستىگە تاشتىن گۈمبەز ئورنىتىپتۇ ، ئۇنىڭ شەرھلەشكە تىل ئاجىز ، [تەسۋىر چولتا] كېلىدۇ . بۇنداق ئىمارەتتىن يەنە بىرەرسىنىڭ بارلىقىنى ئالەم يۈزىدە ھېچكىم كۆرگەن ياكى ئاڭلىغان ئەمەس . [بۇنداق ئىمارەتتىن يۈز ئەللىكچە جايدا بار .]

ئاجايىباتلاردىن يەنە بىرى شۇكى ، كەشمىرنىڭ شەرق تەرىپىدە بەرنەگ ئاتلىق بىر ۋىلايەت بار ، ئۇ يەردە بىر ئېگىز دۆۋىلىك بار ،

ئۇ دۆۋىلىكىنىڭ تۆپىسىدە كۆلگە ئوخشايدىغان بىر چوڭقۇر يەر بار ، ئۇ يەرنىڭ تېگىدە بىر تۆشۈك بار . ئۇ تۆشۈك ھەمىشە قۇرۇق تۇرىدۇ ، قاچانكى سەۋر[1] پەسلى يېتىپ كەلسە ، ئۇ تۆشۈكتىن سۇ چىقىدۇ . ھەر كۈنى ئىككى ياكى ئۈچ قېتىم سۇ چىقىپ ئۇ كۆل توشىدۇ ـ دە ، بىر ياكى ئىككى تۈگمەنلىك سۇ ئۇ دۆۋىلىكتىن ھەر تەرەپكە ئېقىشقا باشلايدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئاستا ـ ئاستا سۇ پەسىيىپ ، شۇ تۆشۈكتىن باشقا يەردە سۇ قالمايدۇ . شۇ پەسل ئۆتۈپ كەتسىلا ئۇ تۆشۈك يەنە يىل ئاخىرىغىچە قۇرۇپ قالىدۇ . ئۇ تۆشۈكنى بىرمۇنچە كولاپ ئاغزىنى گەج بىلەن چاپلاپ يىپىۋېتىپتىكەن . سۇ چىقىدىغان ۋاقىت كەلگەندە ، ئۇنى كۆتۈرۈپ تاشلاپ سۇ چىقىپتۇ ، ھېچبىر ئامال ـ چارە بىلەن ئۇنى توختىتالماپتۇ .

يەنە [بىر ئاجايىب شۇكى ،] كەشمىرنىڭ مۆتىۋەر ۋە ياخشى جايلىرىدىن بىرى ناگام دېگەن يەر بولۇپ ، ئۇ يەردە ناھايىتى ئېگىز بىر دەرەخ بار . شۇنچىلىك ئېگىزكى ، يا بىلەن ئوق ئاتسا ، ئۇ دەرەخنىڭ ئۈچىغا يەتمەيدۇ . ئەگەر ئۇ دەرەخنىڭ بىر تال كىچىك شېخىنى تۈتۈپ مىدىرلاتسا ، ئۇ دەرەخ شۇنچە چوڭ بولسىمۇ ، يەنە پۈتۈن گەۋدىسى بىلەن بىراقلا مىدىرلايدۇ .

يەنە كەشمىرنىڭ ئېتىبارلىق ۋىلايەتلىرىدىن بىرى دۆسەر ۋىلايىتىدۇر . ئۇ يەردە بىر بۇلاق بار ، ئۇ بۇلاق ئەتراپىدىكى كۆلنىڭ ھەممە تەرىپى يېگىرمە گەزدىن كېلىدۇ . بۇ بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا چىرايلىق ۋە خۇش قامەت دەرەخلەر ، گۈزەل كۆكلەمزارلار بار . [كىشىلەر] بىر كوزىغا گۈرۈچ قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ ، [ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئېتىنى يېزىپ] بۇلاققا تاشلايدۇ ، كوزا چۆكۈپ كېتىدۇ . [شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ

---

① سەۋر — (1) ئۆكۈز ؛ (2) كونا ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئاسماندىكى ئون ئىككى بۈرجىنىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ ، بۇ دائىرىگە توپلانغان يۇلتۇزلار ئۆكۈز شەكلىدە تەسەۋۋۇر قىلىنغانلىقتىن ، شۇ نام بىلەن ئاتالغان . سەۋر پەسلى 2 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ .

لەيلەپ چىقىشىنى] كۆتىدۇ . گاھىدا بەش يىلدا ، گاھىدا بىر كۈندىلا چىقىدۇ ، كوزىنىڭ لەيلەپ چىقىدىغان ۋاقتى مۇقىم ئەمەس . قاچانكى كوزىدىكى گۈرۈچ پىشىپ ئىسسىق چىقسا ، بۇنى ياخشى پالىنىڭ بېشارىتى دەپ بىلىدۇ . گاھىدا گۈرۈچنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ چىقىدۇ ، بەزىدە گۈرۈچنىڭ ئورنىدا لاي ، قۇملار چىقىدۇ . دېمەك ، كوزىنىڭ ئىچىدىكى نەرسە قانچە يامانراق بولۇپ چىقسا ، پالىنىڭ شۇنچە يامانلىقىنىڭ بېشارىتى دەپ قارايدۇ .

يەنە بىرى شۇكى ، كەشمىردە ئۇلۇر[1] دەپ ئاتىلىدىغان بىر كۆل بار ، ئۇنىڭ ئىھاتىسى يەتتە فەرسەڭ ئەتراپىدا . كەشمىر سۇلتانلىرىدىن سۇلتان زەينەلئابىددىن ئۇ كۆلنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا بىر ئىمارەت بىنا قىلدۇرۇپتۇ . ئالدى بىلەن كۆلگە تاش تۆكتۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىنى تۈزلەتكۈزۈپ ، ئۈستىگە تاش يانقۇزۇپ تۆت چاسا شەكىلدىكى بىر سۇپا ياستىپتۇ ، بۇ سۇپىنىڭ ھەربىر تەرىپى ئىككى يۈز گەزدىن كېلىدۇ ، ئېگىزلىكى ئون گەز كېلىدۇ . سۇپىنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي تاش بىلەن ياساپ چىقىپتۇ ، ئۇنىڭدا تاشنى جىپسىلاشتۇرغان دەرز ياكى چاكنى مۇتلەق سەزگىلى بولمايدۇ . ئۇ سۇپىنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى كۆركەم ۋە پۈختا بىر ئىمارەت بىنا قىلىپتۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا گۈزەل ۋە ھۈزۈر بەخش ئەتكۈچى دەرەخلەرنى تىكىپتۇ ، بۇنداق گۈزەل ۋە پاكىز جاي ئالەمدە كەم ئۇچرايدۇ .

يەنە [بىر ئاجايىبات شۇكى ،] مەزكۇر سۇلتان زەينەلئابىددىن شەھەر ئىچىدە بىر ئىمارەت سالدۇرغانكەن ، بۇ ئىمارەتنى كەشمىر تىلىدا راجدان دەپ ئاتايدۇ . بۇ شۇنداق ئىمارەتكى ، ھەممىسى ئون ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ ، بەزى قەۋەتلىرىدە ئەللىك ئۆي ، ھۈجرا ۋە ئايۋان بار ، شۇنچىۋالا ئېگىز ئايۋان ، [ئىمارەتنىڭ] ھەممىسى ياغاچتىن پۈتكۈزۈلگەن . ئالەم يۈزىدىكى ئالىي ئىمارەتلەردىن بولغان تەبرىزدە سۇلتان يەئقۇب بىنا قىلغان ھەشت بېھىشت

① ئۇلۇر — خەنزۇچە نەشرىدە «ئۇلار» (Ular) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

(سەككىز بېھىشت) سارىيى ؛ ھېراتتىكى باغى زاغان ، باغى سەفىد ، باغى شەھر سارايلىرى ؛ سەرمەرقەندتىكى كۆكسارای ، ئاقسارای ، باغى دىلگۇشاي ، [باغى بۇلدى] قاتارلىق ئالەمنىڭ بارلىق ئىمارەتلىرىنىڭ ھەممىسىدىن بۇ راجدان ئىمارىتى [ئېگىز] ۋە ئۆيلىرى كۆپ . ئەمما ، راجدان ئىمارىتى [سىياقى] ، تەرھى (تۇزۇلۇش ، رەجە) ، گۈزەللىك جەھەتلەردە ئۇ ئىمارەتلەرگە يېتەلمەيدۇ .

ھەزرىتى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى «زەپەرنامە» كىتابىدا كەشمىرنى تەرىپلەپ بىرنەچچە نەرسە ھەققىدە يازغانكەن ، لېكىن بۇلار ئەملىيەتتە كەشمىرنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . سەۋەبى شۇكى ، ھەزرىتى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى كەشمىرنى ئۆزى كۆرمىگەنكەن ، كۆرگەن كىشىلەردىن سوراپ ، شۇلارنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرىدىن ئاڭلاپ يازغانكەن . ئېھتىمال ئۇ نەقىل قىلغۇچىلار خاتا ئېيتىپ بەرگەن بولسا كېرەك . شۇ تۈپەيلىدىن بەزى تەرىپلەردە ۋە سۈپەتلەشلەردە ئۆزگىرىپ كەتكەن ئەھۋاللار سادىر بولغان بولۇشى مۇمكىن . [بۇ نەقىل تۆۋەندىكىدىن ئىبارەت .

توقسان توققۇزىنچى باب

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل

كەشمىر — ئالەم خەلقى ئولتۇراقلاشقان مەشھۇر جايلاردىن بىرى . بۇ جاي ئاجايىپ يەرگە ئورۇنلاشقانلىقتىن ، پەقەت ئۇ يەرگە بېرىشنى مەقسەت قىلغان كىشىلەرلا ئۇ يەرگە سەپەرگە چىقىدۇ ، باشقىلارنىڭ ئايىغى ئۇ يەرگە يېتىپ بارمايدۇ . كەشمىرنىڭ

ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ تۇزۇلۇشى ھەققىدە ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى ۋە شۇ يەرنىڭ تۇراقلىق كىشىلىرىدىن سوراپ ئىنىقلاپ ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ توختالغانلىرىمىزدىن كېيىن بايان قىلدۇق . ئاللا مۇۋەپپەقىيەت بەرسە ، بۇ جايىنىڭ ئىقلىملار ئىچىدىكى ئورنى ، كۆلىمى ھەققىدە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مەملىكەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ كۆلىمى بىلەن تۇزۇش ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى كىتابلاردىن پايدىلىنىپ يازىمىز .

كەشمىر — تۆتىنچى ئىقلىمنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېقىن يەرگە ئورۇنلاشقان ۋىلايەت . ئۇنىڭ كەڭلىكى ئوتتۇز ئوچ دەرىجە ئەللىك تۆت دەقىقە . كەشمىرنىڭ ئېنى (كەڭلىكى) خەتتى ئۇستەۋادىن[1] ئوتتۇز بەش[2] دەرىجە ، ئۇزۇنلۇقى جەزائىرى سەئدى[3] دىن بىر يۇز بەش دەرىجە . بۇ ۋىلايەتنىڭ بارلىق زېمىنى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشالغان . تاغنىڭ جەنۇبى دېھلى ۋە زەمىن تامانغا ، شىمال تەرىپى بەدەخشان ۋە خوراسان تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان . ئۇنىڭ غەرب تەرىپى ئاۋغان تائىپىلىرىنىڭ ئورۇنلاشقان يۇرتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شەرق تەرىپى تىبەت زېمىنىغا بېرىپ تاقىلىدۇ . ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى قىرىق فەرسەڭگە يېقىنلىشىدۇ ؛ جەنۇبىدىن شىمالىغىچە بولغان كەڭلىكى يىگىرمە فەرسەڭ كېلىدۇ ؛ يان تەرىپى تاغلار بىلەن قورشالغان بولۇپ ، تەكشى تۇزلەڭلىكلىرى ئاۋاتلاشتۇرۇلغان يېزا ، كەنت ، مەھەللىلەردىن ئىبارەت . ئۇ يۇرت ـ مەھەللىلەردە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بۇلاقلار ، گۈزەل كۆكلەمزارلار ، چىمەنزارلار ، پاك ۋە سۈزۈك ئېقىنلار شۇ قەدەر كۆپ ؛ بارلىق تاغلىق يۇرتلاردا ۋە تۇزلەڭلىكلەردە يۇز مىڭ كىشىلىك يۇرت ـ مەھەللىلەر بار ، ئۇ يەردە ئۆيلەر سىلىنغان ، تېرىقچىلىق يەرلىرى بار ، دېيىشىدۇ . ئۇ جايىنىڭ ئاب ـ ھاۋاسىنىڭ يېقىملىقلىقى ، ئۇ يەرنىڭ خۇش

---

① خەتتى ئۇستەۋا — خەرىتىدىكى ئېكۋاتور سىزىقىنى كۆرسىتىدۇ .

② خەنزۇچە نەشرىدە «ئوتتۇز تۆت دەرىجە» دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

③ جەزائىرى سەئدى — يەر نامى . قەدىمكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى دەسلەپكى مەزگىلدىكى مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ ، دەپ قارىغان (مۇھەررىردىن) .

قامەت گۈزەللىرى ۋە يېقىملىق نازىنىنلىرىغا ئوخشىتىلىپ ، سۆزمەنلەرنىڭ ئېغىزلىرىدا ماقال بولۇپ تارقالغان . بۇ ھەقتە مۇنداق تەمسىل بار :

رۇبائىي :

شاھى ھەمە دىلبەرانى كەشمىر تۇئى ،
خۇررەمى دىل ئان سىپاھى كەشمىر تۇئى .
ئان ھۇركى رۇھرا سەرىكەش گۈيەند ،
كەندەر كەفى پايى نازۇكەش مىر تۇئى .

(كەشمىر گۈزەللىرىنىڭ شاھى سەن ئۆزۈڭ ،
شادلىق قوشۇنىنىڭ سىپاھى سەن ئۆزۈڭ .
روھنى ياشناتقۇچى ھۆرلەرنى ئايىغىڭغا
باش ئەگدۈرگۈچى ھەم پاناھى سەن ئۆزۈڭ .)

ئۇ يەرنىڭ تاغ ۋە سەھرالىرىدا تۇرلۇك مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆسىدۇ ، ئۇلارنىڭ مېۋىلىرى ناھايىتى ياخشى ۋە پايدىلىق . ئەمما ، ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى سوغۇققا مايىل بولغاچقا ، قار ناھايىتى كۆپ ياغىدۇ ، شۇڭا ئىسسىق تەرەپلەردە ئۆسىدىغان مېۋىلەردىن خورما ، نارەنج (ئاپېلسىن) ، لىمون ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان مېۋىلەر ئۇ يەردە پىشمايدۇ . لېكىن ، ئۇلارنى يېقىن ئەتراپلاردىكى ئىسسىق جايلاردىن ئېلىپ كېلىشىدۇ . ئاشۇ تۇزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ، تاغدىن ھېسابلىغاندا شەرق تەرىپىمۇ ، غەرب تەرىپىمۇ بىر فەرسەڭدىن كېلىدىغان جايدا سىرىناگار ناملىق شەھەر بار . بۇ دىيارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى شۇ شەھەردە تۇرىدۇ ، خۇددى باغدادتىكىگە ئوخشاش ، بۇ شەھەرنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ سۈيى باغدادتىكى دىجلە دەرياسى[1]نىڭ سۈيىدىن كۆپ . ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى ، شۇنچە كۆپ ئېقىن سۇلارنىڭ

① دىجلە دەرياسى — يەنى تىگرىس دەرياسى . ھازىرقى تۈركىيە بىلەن ئىراقتىن ئېقىپ ئۆتىدىغان غەربىي ئاسىيادىكى چوڭ دەريا (مۇھەررىردىن) .

ھەممىسى بىرلا بۇلاقتىن باشلىنىدۇ ، باشلىنىدىغان مەنبەسىمۇ شۇ ۋىلايەتتە بولۇپ ، ئۇنى «چەشمەئى ۋىر» (ۋىر بۇلىقى) دەپ ئاتىشىدۇ . ئۇ يەردىكى ئاھالە كېمىلەرنى زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىپ ئوتتۇزغا يېقىن كۆۋرۈك ياساپ دەريانىڭ ئازادە يول سالغان ، بۇ كۆۋرۈكلەردىن يەتتىسى بۇ دىيارنىڭ مەركىزى ۋە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغان سىرىناگاردا .

بۇ دەريا ئېقىپ كەشمىر چېگرىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇ ئېقىپ ئۆتىدىغان يۇرتلىرىنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇپ ، ئۇنى بىر يەردە دەندانە دەرياسى ، يەنە بىر يەردە جۇملە دەرياسى دەپ ئىككى خىل ئاتايدۇ . بۇ دەريا مۇلتانىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ چىنئاب دەرياسىغا قوشۇلىدۇ ، ئاندىن ئىككىسىنى قوشۇلۇپ مۇلتاندىن ئېقىپ ئۆتۈپ راۋا دەرياسىغا بېرىپ قۇيۇلىدۇ . راۋا دەرياسى مۇلتانىنىڭ باشقا تەرىپىدىن ئېقىپ كېلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىككى دەريا قوشۇلۇپ ئېقىپ بېرىپ سىياھ دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ . بۇ دەريالارنىڭ ھەممىسى بىر بولۇپ ، ئۇچ شەھىرىنىڭ يېنىدا سىند دەرياسىغا كېلىپ قوشۇلىدۇ . ئاندىن بۇ دەريالار سىند دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ ۋە تەتتە دېگەن جايدا بۇ دەريا ئۇممان دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ .

ئاللانىڭ : «يەر يۈزىنى (توغرىسىغا ۋە ئۇزۇنىسىغا سوزۇپ) كەڭ ياراتتۇق ، يەر يۈزىدە (ئۇنىڭ تەۋرەپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن) تاغلارنى قىلدۇق ۋە ئۇنىڭدا تۇرلۇك چىرايلىق ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈردۇق»[1] دېگەن نازۇك ھېكمەتكە مۇۋاپىق بۇ ئاۋات ماكانىنىڭ ئەتراپىنى ئادەم ئۆتەلمەيدىغان تاغلار قورشاپ تۇرىدۇ . شۇڭا ، ئۇ گۈزەل دىيارنىڭ تۇراقلىق ئاھالىسى دەخلى - تەرۇزدىن خالىي ، تىنچ ۋە ئەندىشىسىز ياشايدۇ ، زامان زورلۇقلىرىنىڭ بوران ۋە يامغۇرلىرىدىن غەم قىلمىشمايدۇ .

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 50 - سۈرە قاف ، 7 - ئايەت .

ئۇ ژىلايەتنىڭ ئۇچ چوڭ يولى بار . بۇنىڭ بىرى خوراسان تەرەپتىن ئۇ يەرگە باردىغان يول بولۇپ ، بۇ يول ناھايىتى مۇشكۇل ، شۇڭا يۈك توشۇيدىغانغا قولايسىز . كىشىلەر بۇ يولدا يۈكنى ئۆلاغلارغا ئارتمايدۇ . ئۇ يەرنىڭ يەرلىك كىشىلىرى بۇنىڭغا ئادەتلىنىپ كەتكەن ، ئۇلار يۈكلىرىنى مۇرىسىگە ئارتىپ بىرنەچچە كۈن پىيادە يۈرۈپ ، چارۋىلارغا يۈك ئارتىشقا بولىدىغان يەرگىچە يەتكۈزىدۇ . ئۇ يەرگە ھىندىستان تەرەپتىن باردىغان يولمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش . تىبەت تەرەپتىن باردىغان يول ئاسانراق ، لېكىن بىر نەچچە كۈنلۈك يولدا تەبىئىتى زەھەرلىك ئوت ـ چۆپلەر كۆپ . شۇڭا ، ئاتلىق يۈرگۈچىلەرگە بۇ يولمۇ قىيىن ، چۈنكى زەھەرلىك ئوت ـ چۆپلەرنى يەپ قالغان چارۋىلار ھالاك بولىدۇ .]

يۈزىنچى باب

كەشمىرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ۋە كەشمىرده ئۆتكەن [مۇسۇلمان] پادىشاھـ لارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنىڭ بايانى

بىلمەك كېرەككى ، كەشمىر يېقىنقى زاماندا ئىسلام دىنىغا كىرگەنكەن ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەممىسى ھىندىلارنىڭ بىراھمى دىنىدا ئىكەن .

سۇلتان شەمسىددىن دېگەن بىر دەرۋىش سۈپەت كىشى ئۇ يەرگە كەلگەن . ئۇ ۋاقىتلاردا كەشمىرده بىر ئايال ھۆكۈمدار پادىشاھ بولۇپ تۇرۇۋاتقانىكەن . [سۇلتان شەمسىددىن بۇ مەلىكە (پادىشاھ)گە خىزمەت قىلىشقا باشلاپتۇ .] بىر مۇددەت ئۆتكەندىن

كېيىن مەلىكىدە سۇلتان شەمسىددىننىڭ نىكاھىغا ئۆتۈش رىغبىتى پەيدا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەقدى - نىكاھىغا كىرىپتۇ . بۇ ئىش بولغاندىن كېيىن سۇلتان شەمسىددىن پۈتكۈل كەشمىرنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزۈپتۇ ، ئاندىن ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئەلائىددىن ئۇنىڭ ئورنىدا سۇلتانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن [ئەلائىددىننىڭ ئوغلى] سۇلتان قۇتبىددىن ھۆكۈمدارلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپتۇ . ئاشۇ سۇلتان قۇتبىددىننىڭ زامانىدا ھەزرىتى ئەمىرى كەبىر ئەلىيۇس - سانى (ئىككىنچى ئەلى) — سەييىدئەلى ھەمەدانى ، ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — كەشمىرگە كەلگەنىكەن . [شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان قۇتبىددىن] قىرىق كۈندىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرمەي ۋاپات بولغان . سۇلتان قۇتبىددىنىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئىسكەندەر ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ ئىسلام دىنىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، بۇتخانىلارنى ۋەيران قىلغان . كېيىن ئوغلى سۇلتان زەينەلئابىددىن ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ ئەللىك يىل سەلتەنەت تەختىدە ھۆكۈم سۈرۈپتۇ ، كەشمىرنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپتۇ ، [بارلىق تائىپىلەرنى كاپىر ياكى مۇسۇلمان دەپ ئايرىماستىن ھەممىسگە مېھرىبانلىق بىلەن قاراپتۇ .] ئۇنىڭ زامانىدا كەشمىر شەھىرى بىنا قىلىنغان بولۇپ ، ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئاسارئەتىقىلىرى بار . كۆپ خىل ھۈنەرۋەنلەر ، مەسلەن ، كۆپىنچە شەھەرلەردە كەم تېپىلىدىغان ھەككاك[1] ، تاشچى ، شېشىگەر[2] ، تابدانچى[3] ، زەرگەر ۋە باشقا ھۈنەرۋەنلەر كەشمىردە كۆپ ، ئۇلارنىڭ بازارلىرىمۇ كاسات . پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھردە بۇخارا ۋە سەمەرقەندتىن باشقا ھېچ يەردە بۇنداق

---

① ھەككاك — قىممەت باھالىق تاش ياكى مەدەنلەرنى قىرىپ ، سىلىقلاپ ، ئۇلارغا خەت ۋە گۈل قاتارلىقلارنى ئويغۇچى ۋە پەردازلىغۇچى .

② شېشىگەر — شىشە ، ئەينەك ياكى چاقچۇق بۇيۇملارنى ياسىغۇچى .

③ تابدانچى — مەش ، ئوچاق ، تۇرخۇن ، مورا ياسىغۇچى .

ھۇنەرۋەنلەر يوق . [كەشمىردە بۇنداق ھۇنەرۋەنلەرنىڭ تۇرلىرى تولۇق ، سانى كۆپ .] بۇلارنىڭ ھەممىسى سۇلتان زەينەلئابىددىن-نىڭ تىرىشچانلىقى ۋە سەۋەبكارلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر .

سۇلتان زەينەلئابىددىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن كەشمىرنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرى ئاجىزلىشىش ، چېكىنىشكە يۈزلەنىپتۇ . ئەمىرلىرىنىڭ كۈچى زورىيىپ كەشمىر سۇلتانلىرىنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىدا پەقەت نامىلا ساقلىنىپ قېلىپتۇ . ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يېتىپتۇكى ، ئەمىرلەر كۆرۈنۈشتىكى ھۆرمەتنىمۇ تاشلاپتۇ . ئۇ سۇلتانلار جانلىرىنى سالامەت ساقلىغانلىقىنى ، ۋەتەندىن قوغلاپ چىقىرىلمىغانلىقلىرىنى غەنىيمەت بىلىشىپ ، ئەمىرلىرىنىڭ سەركەشلىكلىرىگە سەۋر - تاقەت قىلىشىپتۇ . ھازىرقى كۈنلەردە سۇلتان نادىر پەقىر مىرزا ھەيدەرنىڭ سۆھبىتىمدە بولۇاتىدۇ . ئۇنىڭغا پەقىر كەشمىرنىڭ ئەمىرلىرى قىلغان ھۆرمەتتىن ئارتۇقراق ئىززەت - ئېھتىرام قىلدىم . بۇ سۇلتانلار سۇلتان زەينەلئابىددىن كېيىن تاكى ھازىرغىچە نەچچىلىگەن كىشى سۇلتانلىق تەمىنى كۆتۈرۈپتۇ ، لېكىن تولۇق مۇستەقىل سەلتەنەت سۈرەلمەپتۇ .

بىر يۈز بىرىنچى باب

كەشمىرلىكلەر مەزھىپىنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى ، كەشمىرلىكلەرنىڭ ھەممىسى [ئىسلام دىنىنىڭ] ھەنەفى مەزھىپىدە ئىكەن . نادىر سۇلتانىنىڭ ئاتىسى زەفەر فەتھ شاھنىڭ زامانىدا ئىراق زېمىنىنىڭ تالىش دېگەن

يىرىدىن شەمس ئاتلىق بىر كىشى كېلىپ ، ئۆزىنى نۇر بەخشى دەپ ئاتاپتۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ بۇزۇق مەزھىپىنى ئاشكارا تارقىتىپ ، ئۇنى «نۇر بەخشى مەزھىپى» دەپ ئاتاپتۇ . كاپىرلىق ۋە خۇداسىزلىقنى تەرغىب قىلىپتۇ ، «فىقھى ئەھۋەت» ناملىق كىتابنى ئاشكارا تارقىتىپتۇ . بۇ مەزھەپ ئەھلى سۈننەت جامائىتىگىمۇ ، شۇنىڭدەك مەزھىپىگىمۇ ۋەياكى رافىزىي مەزھىپىگىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس . ئۇلار ھەزرىتى ئائىشە — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — گە ۋە كەرەملىك ساھابىلەرگە ھاقارەت قىلىشنى — خۇدا ساقلىسۇنكى ، بۇ رافىزىيلارنىڭ شۇئارىدۇر — ئۆزلىرىگە لازىم دەپ بىلىدۇ . ئەمما ، شۇنىڭدەك ئەقىدىسىگە قارىمۇقارشى ئېتىقاد قىلىدۇ . شۇنىڭدەك ئەقىدىسىگە خىلاپ ھالدا ئەمىر سەييىدمۇھەممەد نۇربەخشىنى «زامانىنىڭ ئىگىسى» ، «مەھدى» ۋە «مەۋئۇد»[1] دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ ، ئاللانىڭ كاتتا ئەۋلىيالىرىغىمۇ شۇنىڭدەك قارىمۇقارشى ئېتىقاد قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ ئەقىدىلىرىنى توغرا دەپ بىلىدۇ . خۇدا ساقلىسۇنكى ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كاپىرلىق ۋە خۇداسىزلىق ئەقىدىلىرىگە ياتىدىغان بۇ مەزھىپىگە «نۇر بەخشى» دەپ ئات قويۇپتۇ . پەقەت نۇربەخشى شەيخلىرىدىن بىرنەچچىسىنى بەدەخشاندا ئۇچراتقان ، ئۇلارنىڭ ھەممە ئەھۋاللىرىنى كۆرگەنىدىم . ئۇلارنىڭ ھەممە ئەمەل ۋە ئېتىقادلىرى ئەھلى سۈننەت جامائىتىگە مۇۋاپىق ئىدى ، كۆرۈنۈشلىرىمۇ ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ سۈننەتلىرىگە مەنسۇپ بولۇش بىلەن زىننەتلەنگەنىدى . ھەزرىتى ئەمىر سەييىدمۇھەممەد نۇربەخشىنىڭ پەرزەنتلىرىدىن بىرى ماڭا بىر رىسالىنى كۆرسەتكەنىدى . بۇ سەييىدمۇھەممەد نۇربەخشىنىڭ يازغان كىتابى ئىكەن . بۇ رىسالىدە مۇنداق دېيىلگەن :

«پادىشاھلار ۋە ئەمىرلەرنىڭ بىلىمسىزلىرى سەلتەنەت سۈرى

---

① مەۋئۇد — ۋەدە ئالغۇچى ، سۆز ئالغۇچى ، كېپىل بولغۇچى .

پاكلىق ۋە تەقۋادارلىق بىلەن بىرلىشەلمەيدۇ ، دەپ گۇمان قىلىشىدۇ ، بۇ ناتوغرا گۇماندۇر . چۈنكى ، ئۇلۇغ پەيغەمبەرلەر پەيغەمبەرلىكلىرى بىلەن بىللە يەنە پادىشاھلىقنىمۇ قىلغان ۋە سەلتەنەت ئىشلىرىغىمۇ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن . مەسىلەن ، ھەزرىتى يۈسۈف ، ھەزرىتى مۇسا ، ھەزرىتى داۋۇد ۋە سۇلەيمان — ئاللا ئۇلارغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — ھەم ھەزرىتى رىسالەت پاناھ مۇھەممەد — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — شۇنداقلا ئەۋلىيالارنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن ھەزرىتى ئەبۇبەكر سىددىق ، ھەزرىتى ئۇمەر فارۇق ، ھەزرىتى ئۇسمان [زىننۇرەين] ، ھەزرىتى ئەلى [مۇرتەزا] — يۇكسەك تەڭرى ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە جەننەت ئاتا قىلغاي — قاتارلىقلار . »

دېمەك ، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان شەمس دېگەننىڭ مەزھىپى نۇربەخشى مەزھىپىگىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس ئىكەن ، شۇنداقلا يەنە ئەھلى سۇننەت جامائىتىنىڭ يولىغىمۇ مۇخالىپتۇر . پەقەت ئۇ «فىقھى ئەھۋەت» دېگەن كىتابنى ھىندىستان ئۆلىمالىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەندىم ، ھىندىستان ئالىملىرى ئۇ كىتابنىڭ مۇقاۋىسىغا پەتۋا يېزىپ ئەۋەتىپتۇ . ئۇ پەتۋا تۆۋەندىكىچە :

بىسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ
ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

ئەي ئاللا ، ھەقىقەتنى ھەقىقەت بويىچە ، يالغاننى يالغان بويىچە ۋە بارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز پېتىچە ئەينەن كۆرسەتكەيسەن .

بۇ كىتابنى مۇتالىئە قىلىپ مەسىلىلىرىنى ئويلاپ كۆرگەندىن كېيىن مەلۇم بولدىكى ، بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى باتىل (يالغان) دىندا ئىكەن . بۇ كىتاب ھەممىگە ئايان بولغان سۇننەتكە ۋە ئۇممەتلەرنىڭ ئورتاق يولىغا

مۇخالىپلىق قىلىشقا بېرىپ يېتىپتۇ ، بۇ ھەقىقەت ئەھلىنىڭ مەزھەپلىرىدىن بىرەرسىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان كىتاب ئەمەسكەن . بۇ كىتابتا : «ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى ماڭا شۇنداق پەرمان قىلدىكى ، بىرىنچىدىن ، مۇھەممەد ئۈممەتلىرىنىڭ ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان دىنىي تارماقلاردىكى ئىختىلاپلارنى توگەتكەيمەن ، شەرىئەت ھەززىتى مۇھەممەد — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ زامانلىرىدا قانداق بولغان بولسا ، شۇنىڭدىن كەم ياكى زىيادە قىلماي شۇ تەقلىدتە بايان قىلغايمەن . ئىككىنچىدىن ، ئۈممەتلەر ئارىسىدىن ۋە ئالىملار ئارىسىدىن دىن ئۇسۇللىرى ھەققىدىكى ئىختىلاپلارنى كۆتۈرۈۋەتكەيمەن » دەپ بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى بۇ خىل دەۋا بىلەن ھەقىقەتەن يالغانچىلىق ۋە دىنسىزلىق گۇناھىغا مايىل بولۇپتۇ . بۇنداق كىتابنى مەنئى قىلىش ۋە ئالىم يۇزىدىن يوقىتىش قۇدرىتى يېتىدىغان خەلقە ۋاجىپتۇر ؛ بۇ كىتابنى يوق قىلىشى ۋە ئالەمدە پەيدا بولمايدىغان قىلىشلىرى لازىمدۇر ؛ بۇنداق مەزھەپنى مەنئى قىلىش ۋە يوقىتىش زۆرۈرىيەت جۈملىسىدىندۇر ؛ بۇ كىتابقا ئەمەل قىلىدىغان ۋە بۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىدىغان خاتالىقنى تۈگىتىش پەرزدۇر ؛ ئەگەر بۇ كىتابقا ئەمەل قىلىشتىن ۋە بۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىشتىن توختىمىسا ، قەتلى قىلىش سىياسىتى بىلەن بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى تۈگىتىش ، ئۇلارنىڭ يامانلىقلىرىدىن مۇسۇلمانلارنى خالاس قىلىش ۋاجىپتۇر . دىنىنىڭ نۇسرەت تېپىشى ، كۆچىيىشى ، توغرا يولنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشى ئۈچۈن ئۇلار توۋا قىلىپ بۇ باتىل مەزھەپتىن يانسا ، ئۇلار ھەززىتى ئەبۇھەنىفە — ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — نىڭ مەزھەپلىرىگە ئەمەل قىلىپ ، مۇشۇ مەزھەپكە كىرىشكە بۇيرۇلسۇن .

ھازىر كەشمىرده سوفىي بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىنسىزلىققا مايىل بولماقتا . ئۇلارنىڭ ھالال بىلەن ھارامدىن ھېچ خەۋىرى يوق ، پەقەت كەم ئۇخلاش ، كەم غىزالىنىشنىلا تەقۋادارلىق ۋە ئىخلاسمەنلىك دەپ ئاتاۋاتىدۇ . ھەرقانداق نەرسە تاپسا ھېچ ئىۋا قىلماستىن ، ھېيىقماستىنلا ئېلىۋېرىدۇ . ھالال قايسى ، ھارام قايسى ؟ بۇنى پەرق ئەتمەيدۇ ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاش دەپ قارايدۇ . ئۇلار ھەممىسى ئاچ كۆزلۈك

بىلەن ۋەقبە ـ ئەۋقاپ مۇلۇكلىرىنى شەرىئەتكە مۇناسىۋەتسىز ھالدا سەرپ قىلىشقا قول سوزۇپ تىرمىشىدۇ . ئۇلارنىڭ دائىم چۈش كۆرۈش ، تەبىر ئېيتىش ، «بۇ يىل ئانداق ۋەقە بولىدۇ» ، «مۇنداق ھادىسە كۆرۈلىدۇ» دەپ كارامەت ئىزھار قىلىش ، كېلىدىغان زاماندا بولغۇسى غايىب ئەھۋاللاردىن خەۋەر بېرىش قاتارلىقلاردىن ئۆزگە ئىشلىرى يوق . ئۇلار بىر ـ بىرلىرىگە سەجدە قىلىشىدۇ . بۇنچىۋالا رەسۋالىق بىلەن يەنە چىللىگە كىرىپ ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشىدۇ . ئىلمىنى ۋە ئىلىم ئەھلىنى ناھايىتى [يامان] كۆرۈشىدۇ ، [ئۇلارغا يامان كۆز بىلەن قارايدۇ ،] شەرىئەتنى تەرىقەتتىن ئايرىۋېتىدۇ ، شۇنداقلا «تەرىقەت ئەھلىنىڭ شەرىئەت بىلەن ئەسلا ئىشى يوق» دەيدۇ . بۇنداق مۇلھىد (دىنسىز) مەزھەپنى كىشى ھېچ يەردە كۆرمىگەن بولغىيدى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە ئۇنىڭ شەرەپلىك ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى تۈپەيلىدىن ، پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرىتائالا ئىسلام ئەھلىنى بۇنداق ئاپەتلەردىن ۋە بالا ـ قازادىن ئۆزىنىڭ ئىسمەت پاناھىنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئامان ساقلىغاي ، ھەممە مۆمىنلەرنى شەرىئەتنىڭ توغرا يولىدا ماڭغىلى نېسىپ قىلغاي .

تەڭرىگە تەشەككۈرلەر بولسۇنكى ، ھازىر كەشمىردە بۇ باتىل مەزھەپنى ھېچ كىشى ئاشكارا قىلالمايدۇ . ھەممەيلەن ئۇنى مۇتلەق ئىنكار قىلىشىدۇ ۋە ئۆزلىرىنى ئەھلى سۈننەت جامائىتىگە تەۋە قىلىپ كۆرسىتىشىدۇ . پەقەت مۇھەممەدھەيدەرنىڭ شىددىتىم ۋە سىياسىتىم ئۇلارغا ئايان ۋە ئاشكارىدۇركى ، ھەر كىشىدە ئەگەر ئۇ مەزھەپنىڭ ئىزناسى زەررىچە ئاشكارا بولۇپ قالسا ، ئۇنىڭغا قەتلى قىلىشتىن باشقا مۇئامىلىنى قىلمايمەن . خۇدايىتائالانىڭ تەۋپىق ـ ھىدايەت ئاتا قىلىشى ۋە پەقەرنىڭ تەرىشچانلىقىم بىلەن بۇ بەختسىزلىك ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلسە ، دېگەن ئۈمىدتىمەن . ئۇلار ھەممىسى ھازىر كۆرۈنۈشتە ئۆزلىرىنى ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسەتكىنىدەك ، تەڭرىم ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىمۇ ئىسلام نۇرى بىلەن يورۇق قىلغاي . ئەي

ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ، ئامىن !

قۇياشقا تېڭىنىدىغان بىر تائىپە كۇپپارلار بار ئىكەن ، ئۇلارنى «شەماسىن» دەپ ئاتايدىكەن . ئۇلارنىڭ مەزھىپى مۇنداق ئىكەن : ئۇلار «قۇياشنىڭ ۋۇجۇدىنىڭ نۇرانىلىكى بىزنىڭ ئېتىقادىمىزنىڭ ساپلىقى تۇپەيلىدىندۇر ، بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىز بولسا قۇياشنىڭ نۇرانىلىكى تۇپەيلىدىندۇر . ئەگەر ئەقىدىمىزدىن ساپلىق كۆتۈرۈلۈپ كەتسە ، قۇياشنىڭ نۇرانىلىكى قالمايدۇ ، ئەگەر قۇياشنىڭ نۇرانىلىكى قالمىسا ، بىزنىڭمۇ نۇرانە ۋۇجۇدىمىز قالمايدۇ . ئۇ بىز بىلەن مەڭگۈت ، بىز ئۇنىڭ بىلەن مەڭگۈتتۇرمىز . بىزسىز ئۇنىڭ ۋۇجۇدى يوق ، ئۇنىڭسىز بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىز يوقتۇر . قۇياش ئاشكارا تۇرغان ۋاقىتتا بىزنىڭ ھەممە ئەھۋالىمىز ئۇنىڭغا روشەن ۋە ئايانداۇر . شۇڭا ، بۇنداق چاغدا تەقۋادارلىق ۋە ياخشىلىقتىن باشقا ئىشنى قىلغىلى بولمايدۇ . كېچە بولغان ۋاقىتتا قۇياش بىزنى كۆرەلمەيدۇ ۋە ھېچقانداق ئەھۋالىمىزنى بىلەلمەيدۇ ، چۈنكى ئۇ كېچىدىكى ئەھۋاللاردىن خەۋەردار ئەمەس . شۇڭا ، كېچىسى ھەرقانداق ئىش قىلسا ، ھېچ گۇناھ ياكى ۋابال بولمايدۇ » دېيىشىدۇ . بۇ تائىپىنىڭ ئېتىنى «شەماسىن» (كۇنگە تېڭىنغۇچىلار) دەپ ئاتايدۇ .

بۇ مۇقەددىمىنى بايان قىلىشتا بىر لەتىپە بار : ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — «لەقەملەر ئاسماندىن چۈشىدۇ » دېگەنىكەن . ئەمىر شەمس كەشمىرده پەيدا بولۇپ خەلقنى يولدىن ئازدۇرغان ۋاقىتىدا ئۇنىڭ «شەمسەددىن» دېگەن لەقىمى بولغان . ئېھتىمال ئۇنىڭ ئاسماندىن چۈشكەن لەقىمى ئەسلىدە «شەماسىنەددىن» (كۇنگە تېڭىنغۇچىلار دىنداری) بولغان بولسا كېرەك . كەشمىر خەلقى خاتالىشىپ ئۇنى «شەمسەددىن» (دىننىڭ قۇياشى) دېگەن بولۇشى ، ئۇنى يەڭگىل قىلىش ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك قىسقارتىپ «ىمىر شەمس» دېگەن بولۇشى مۇمكىن .

بىر يۇز ئىككىنچى باب

ئەسلىي ھېكايەتنىڭ داۋامى

بىلمەك كېرەككى ، كەشمىرنىڭ تۇزۇلۇشى ۋە ئەھۋالىنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ، سۆزىمىز : «ئۇلارنىڭ تار ئۆتكىلىدىن ئاسانلىق بىلەن ئۆتۈپ كەشمىر شەھىرىگە كىردۇق» دېگەن يەرگە كەلگەنىدى . شۇنىڭدىن كېيىن كەشمىر لەشكەرلىرى چېچىلىپ كەتتى ، شەھەر خەلقى ھەممىسى ئۆيلىرىنى تاشلاپ تاغ ۋە دەريالارغا قاچتى ، ئۇلارنىڭ بارلىق مۇلۇك ۋە ئەسۋابلىرى ئۆيلىرىدە ئۆز ئورنىدىلا قالدى . پەقەت يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەن راجدان دېگەن ئىمارەتكە چۈشتۇم . راجداننىڭ ئەتراپىغا مۇھاپىزەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئەسكەرلەرنى قورشاۋ شەكلىدە ئورۇنلاشتۇردۇق . نەچچە كۈنگىچە شۇ يەردە تۇردۇق ، كەشمىر لەشكىرىدىن ھېچ ئەسەر سېزىلمىدى . تاكى يىگىرمە [تۆت] كۈنگىچە شۇ يەردە تۇردۇق ، [ئەسكەرلىرىمىز بىلەن] ئات ـ ئۇلاغلىرىمىز ئاچلىق ، ئۇسسۇزلۇق ۋە ھارغىنلىقتىن قۇتۇلۇپ ئىلگىرىكى ھالىتىگە كەلدى .

كەشمىر لەشكەرلىرى شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى ، شەھەرگە ئىككى فەرسەڭ يىراقلىقتىكى بىر پاتقاقلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇراقلاشقانىكەن ، ئۇلار ئاشكارىلاندى . چارە ـ تەدبىرلىك كىشىلىرىمىز مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق دېيىشتى : «بىزنىڭ شەھەرنى ساقلىغىنىمىزنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق . ئەگەر ياخشىسى بىز شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش قىلىش پۇرسىتىنى تاپايلى . چۈنكى ، كەشمىر لەشكىرى سان ۋە كۈچ جەھەتتە بىزدىن ئارتۇق ، بىز پۇرسەتنى تېپىپ ھىيلە ئىشلەتكەندىلا ئۇلارغا زەربە

بەرگىلى بولىدۇ .» نەزم :

چۇ تەدبىر ئىلە مۇشكىل ئولغۇسى ھەل ،
كى بىھۇدە تاپمە ئەدۇدىن خەلەل .

چارە ـ تەدبىر ئىگىلىرىنىڭ مەسلىھىتىگە ئەمەل قىلىپ ، شەھەردىن كۆچىتۇق ۋە كەشمىر لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدىن ياسال بىلەن ئۆتۈپ ، كەشمىرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بەكلەنە[1] ئاتلىق يەردە مەنزىلگاھ قۇردۇق .

يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا ، شۇ يىلى جۇمادىيەلئاخىر (كۈز ۋاقتى)نىڭ ئاخىرىدىن تاكى شەبئان ئېيىغىچە (ئەتىياز پەسلى) بولغان مۇددەت ئىچىدە ، بىر مەزگىل كەشمىر لەشكەرلىرىدىن قېچىپ يۇردۇق . شۇ سەۋەبتىن كەشمىر لەشكىرى بارغانسېرى تەكەببۇرلىشىشقا باشلىدى . دەسلەپكى ۋاقىتلاردا بىز كۆچمەك ، ئۇلار بىرنەچچە كۈن توختاپ تۇرۇپ بىزگە تاقابىل تۇرالمۇدەك مۇستەھكەم بىر جاينى تېپىپ ، ئالدى بىلەن ئۇ يەرنى مەخپىي ئىگىلەپ ۋە پۇختىلاپ بولغاندىن كېيىن ، ئاندىن كېچىسى كۆچۈپ كېلىپ ئۇ يەردە مۇستەھكەم بېكىنەتتى . ئاخىرقى ۋاقىتلاردا ئۇلار شۇنداق قورقۇمسىز ۋە يۇرەكلىك بولۇپ كەتتىكى ، قاچانكى بىز كۆچمەك ، ئۇلارمۇ ئارقىمىزدىنلا ھېچبىر ئەندىشىسىز كۆچۈپ كېلىۋېرىدىغان بولدى . ئاخىر ئۇلار كۆچۈپ باغنۇن[2] دېگەن يەردە تۇزلەشكەككە چىقتى . پەقەت ئارقىغا بۇرۇلۇپ ياسال تۇزۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستۇم ، ئۇ ئۇرۇشنىڭ ۋەقەسىي ئۇزۇن . قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، بىر پەستىن كېيىن غالىب ۋە

---

① بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە «بەكانە» (خەنزۇچە نەشرىدە «بەكلاتە » (Baklata) دېيىلىپ ، يەنە «بەكلانە ، نەكلانە» (Baklala, Naklana) دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، دېيىلگەن — مۇھەررىردىن) .

② بۇ يەر نامى موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا يۇقىرىقىدەك يېزىلغان ، تاشكەند رۇسچە نەسرىدە «باگنۇن» ئېلىنغان ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «باغى بەۋن» دېيىلگەن .

كەرەملىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپات دېڭىزىدىن غەلىبە ۋە بەخت - سائادەتنىڭ مەيىن شامىلى ئېسىشكە باشلىدى . بەختسىزلىك شۇئىرغىنى دۇشمەنلەرنىڭ كۆزلىرىگە چاڭ - توزان ۋە توپا - تۇپراقلارنى چاچقىلى تۇردى . **نەزم :**

ئۆلۈكلەر تەنۇ باشىدىن ئۇشبۇ چاغ ،
بولۇپ زاھىر ئول رەزمگاھ ئىچرە تاغ .

كەشمىر ئەمىرلىرىنىڭ چوڭى مەلىك ئەلى ئىدى ، يەنە بىرقانچە مەملىكەت مۆتىۋەرلىرى كەشمىر لەشكىرىنىڭ سەردارلىرى ئىدى . [ئۇلار ئۆلۈمگە جېنىنى تىكىپ ئۇرۇش قىلغۇچى بىر توپ كىشىلەرنى باشقۇرۇپ ئۇرۇش قىلىشتى . ئاخىر ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەجەل قوينىغا كىردى ،] ئۇ ئەمىر ۋە سەردارلارمۇ ئاشۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ سەردارى بولۇپ قالدى ، قالغانلىرى تاغقا قېچىپ چىقىپ كەتتى . لېكىن ، كۆپىنچىسى ياردار ئىدى ، سالامەت قالغانلىرىنىڭمۇ يۈرەكلىرى ۋەھىمە ۋە دەھشەتلىك قورقۇنچ تۇيغۇسىدىن پارە - پارە بولغانىدى . ئۇلار يەنە قېچىشنىڭ خىيالى بىلەن سەرگەردان ۋە ھەيران ئىدى .

لېكىن ، تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئاجايىپ بىر ئىش سادىر بولدى . ئۇ ئىش مۇنداق ئىدى : پەقىر مىرزا ئەلى تاغاينىڭ شەيتانلىقى ۋە پەسكەش تەبىئىتىنى بۇرۇنلا بىلەتتىم ، چۈنكى ئۇ ھىيلە - مىكىرده شەيتاندىنمۇ مەشھۇرراقتۇر . ۋەقەنىڭ قىسقىچە بايانى شۇكى ، مىرزا ئەلى تاغاي پەقىرنىڭ ئالدىمغا كېلىپ مۇنداق مەسلىھەت كۆرسەتتى : «بۇ لەشكەر پاراكەندە بولۇپ قېچىپ تاغقا چىقتى . دېمەك ، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، ئۇلار ئۇ يەردە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىدۇ . بىزنىڭ تاغقا چىقىپ ئۇرۇش قىلىشىمىز مۇۋاپىق ئەمەس ، ئابرۇيىمىزنى مۇنچىۋالا تۆكۈشىمىز نادانلىقتۇر . دۇشمەننىڭ لەشكەرلىرىنى ۋەيران قىلىشنىڭ يولى شۇكى ، بىز ئىلغار قىسمىمىزنى ئېلىپ كېلىپ كەشمىرنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ،

يەنى ئۇلارنىڭ ئائىلە ۋە بالا ـ چاقلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلايلى . بىز ئۇلارنىڭ ئەھلى ئاياللىرىنىڭ ئۈستىگە يېتىپ بارغان ۋاقتىمىزدا ئۇلار تاغدا تۇرالمايدۇ ، ئائىلە ۋە بالا ـ چاقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئىلاجسىز تاغدىن تۆۋەنگە چۈشىدۇ . بالا ـ چاقلىرىنى تاغقا بىللە ئېلىپ چىققانلار بولسا ، بالا ـ چاقلىرىنى تاشلاپ تاغدىن چۈشۈشنى خالىمايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، بۇ زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ بۆلۈنۈشىگە ، پارچىلىنىشىغا توغرا كېلىدۇ . مۇشۇ تەدبىر بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تاغدا قالىدۇ ، يەنە بەزىلىرى تۆۋەنگە چۈشىدۇ . ئۇلار بىرلا پارچىلانسا ، ئىككىنچى قېتىم بىرلىشىشى تەس بولىدۇ ، بىزگىمۇ ئۇرۇش قىلىشقا ھاجەت قالمايدۇ . »

ئۇ ئاشۇنداق مەسلىھەتنى كۆرسەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ شەيتانلىق ناخشىسى بولغان بۇ داۋرىڭنى سەلتەنەت دەبدەبىسى دەپ ئويلاپ قالدىم ، بۇ باتىل سۆزنى ھەق دەپ گۇمان قىلمىدىم . شۇڭا ، ئۇنىڭ بۇزۇق مەسلىھىتىنى قوبۇل قىلدىم ـ دە : «ئەتە تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئىلغار قىسمىنى ئېلىپ تۆۋەن تەرەپكە بارايلى» دەپ قارار چىقاردىم . نەزم :

چۇ شەيتان ماڭا بەردى مۇنداغ فۇسۇن ،
يىقىلدىم ئاياق ئاستىغە سەرنىگۇن .

شۇنداق قىلىپ ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەنلا تۆۋەن تەرەپكە كۆچۈشكە يۈزلەندۇق . شۇ چاغدا ئەمىر دائىمئەلى يېنىمغا كەلدى ۋە ماڭا : «بىز نۇرغۇن مېھنەت ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ يۈرۈپ ئىشنى مۇشۇ ھالەتكە يەتكۈزدۇق ، مانا بارلىق دۇشمەنلەرنىڭ پاراكەندە قىلىپ بۇ تاغقا سولىدۇق . ئەمدى بۇلارنى قويۇپ نەگە بارىمىز ؟ » دەپ قوپاللىق بىلەن سۆزلىدى . پەقەت بۇ سۆزدىن كېيىن ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالغانىدىم ، مىرزا ئەلى تاغاي كۆچۈپ كېلىپ بىزنىڭ توختاپ قالغانلىقىمىزنىڭ سەۋەبىنى سوردى .

ئەمىر دائىمئەلى ماڭا دېگەن سۆزلىرىنى مىرزا ئەلى تاغايغىمۇ ئېيتتى . مىرزا ئەلى تاغاي شۇنىڭدىن كېيىن ماڭا قاراپ : «سۆزى ـ قارارىدىن يېنىش ، مەسلىھەتنى ئۆزگەرتىش گۆدەك بالىلارنىڭ ئىشى . تۇنۇگۈن قارار قىلىشقىنىمىزنىڭ ئۆزى كېچەش ـ مەسلىھەت دېگەن شۇ ، ئەمدى ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك» دېدى . [بېيىت :

تا دەر نە رەسەد ۋەئدەئى ھەر كارکى ھەست ،
سۇدى نە كۇنەد يار ھەر يارىكى ھەست .

(بېرىلگەن ۋەدىگە يەتمىسە ھەر ئىش ،
ھەر دوست نەسىھىتى كار قىلماس ئىمىش .)]

ئەمىر دائىمئەلىنىڭ ئويلىغانلىرى ۋە مەسلىھىتى پۈتۈنلەي توغرا ئىدى . ئۇنىڭغا قۇلاق سالمىدىم ، ئۇ بەتقىلىق بىر نېمىنىڭ تامامەن خاتا سۆزلىرىنى قوبۇل قىلدىم . نەزم[1] :

سەن دوست ئىلە دۇشمەننى بەرابەر قىلمە ،
ھەرگىز ساڭا سۆز دېسە باۋەر قىلمە .
دۇشمەن بىلەن دوستنى كېرەك فەرق ئەتمەك ،
فەرق ئەتمەي ئۇلار ئىشىنى ئەبتەر قىلمە .

ئەلقىسسە ، ئۇ ھېيلىگەرنىڭ مىكىر ـ ئەپسۇنلىرىغا ئالدىنىپ ھابىل ۋە بابىلنىڭ قۇدۇقىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ ، ئۇ بولۇمسىزنىڭ ئەپسۇنلىرى بىلەن كۆچۈپ ناگام چېگرىسىغا يېتىپ باردۇق . مىرزا ئەلى تاغاي ئالدىدا مېڭىۋاتاتتى ، ئىككىنچى مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا : «تۆۋەن تەرەپتە يول يوق ، بولغان تەقدىردىمۇ لەشكەر ماڭغۇچىلىك يول ئەمەس» دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى . ئامالسىز يا

① بۇ سۆز پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ، تېھران نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «رۇبائي» دېيىلگەن .

ئارقىمىزغا ياناڭماي ، يا ئىلگىرىلىيەلمەي هارۇرە[1] ئاتلىق يەرگە چۈشتۇق .

كەشمىر لەشكىرى بىزنىڭ كۆچۈپ كەتكىنىمىزنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولۇپ ، قېچىپ كەتكەن ۋە چېچىلىپ كەتكەنلىرى قايتىدىن يىغىلىپ تاغدىن تۆۋەنگە چۈشۈپ بىر مۇستەھكەم يەرگە بېكىنىپ ، ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنى شاخ بىلەن توسۇپ ئورۇنلىشىۋاپتۇ .[بەيىت :

ئەز جەفاھايى سەرى تىغى چە ئەفتادى مەرا ،
مۇردە بۇدەمكى ، خۇدا جانى نەۋى دادى مەرا .

(جەۋر تىغىدىن بولدۇم ئاجىز ، يەتمىدى دەرمان ماڭا ،
مۇردا بولغانتىم ، خۇدا بەردى يېڭىدىن جان ماڭا .)]

بۇ ۋەقە تارىخىنىڭ (ھىجرىيە) 939 ـ يىلى شەئبان ئېيىنىڭ تۆتىنچى كۈنى[2] بولغانىدى . پەزىلەت ئىگىلىرىدىن بىرى : بۇ ۋەقەگە «روزى چەھارۇم ئەز [ماھى] شەئبان» (شەئبان ئېيىنىڭ تۆتىنچى كۈنى) دېگەن سۆزنى تارىخ قىلىپ تاپقانىدى .

شەئبان ئېيىمۇ ئۆتۈپ سەۋر پەسلى ئاخىرلاشتى . قىشنىڭ سوغۇقىدىن جەدى[3] پەسلىنىڭ بۇلۇت غەلۋىرلىرىدىن تاغلارنىڭ ئۈستىگە ئاپئاق كافۇرلارنى[4] چاچقانىدى ، قۇياشنىڭ قىزدۇرۇشى

---

① بۇ يەر نامى پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «جارۇرە» ، تېھران نەشرىدە «چارۇردە» دېيىلگەن ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «چارۇرە» دەپ ئېلىنغان .

② ھىجرىيە 939 ـ يىلى شەئبان ئېيىنىڭ 4 ـ كۈنى مىلادىيە 1533 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

③ جەدى — (1) تاغ ئۆچكىسى ، كېيىك ؛ (2) كونا ئاستىرونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە كۆكتىكى ئون ئىككى بۇرجنىڭ بىرى ، بۇ بۇرج كېيىك شەكلىدە تەسەۋۋۇر قىلىنغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان . بۇ شەمسىيە ھېسابى بويىچە قىش ئايلىرىنىڭ بىرىنچىسى بولۇپ ، 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ .

④ كافۇر — ناھايىتى ئاق ۋە خۇشبۇي ماددا ، بۇ يەردە قار مەنىسىدە كەلگەن .

بىلەن سەۋر بۇرجىدىن ياغقان تۇپراقنىڭ ئاق يېپىنچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئېرىپ كەتتى .

مىرزا ئەلى تاغاي پەس ۋە ياراماس ئەمرلەردىن گەپ ئالاتتى ۋە ئۆزى كەشمىرنى تولۇق ئىشغال قىلىشنىڭ ناھايىتى قىيىن ئىكەنلىكىنى شەرھلەپ تولا مۇبالىغىلەرنى قىلاتتى . ئۇ شۇنداق قىلىپ يۇرۇپ ئاخىر ھەممە ئەمرلەر ۋە لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى كەشمىردىن سوۋۇتتى .

ئەمىر دائىمئەلى شىجائەت ، ياخشى پىكىر ۋە مەسلىھەت جەھەتلەردە ناھايىتى مۇستەھكەم كىشى ئىدى . پۈتكۈل موغۇل لەشكەرلىرى ۋە كاتتىلىرى يىغىلىپ ، ئەمىر دائىمئەلىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىشىپ ئۆزئارا كېلىشىۋالغان تەلەپ ۋە سۆزلىرىنى ئەمىر دائىمئەلىگە غەلۋە - غوۋغا قىلىپ دەپتۇ . ئۇلار پەقەت مۇھەممەدھەيدەرنى كۆزدە تۇتۇپ : «پالانى كىشىگە ئەرزىمىزنى يەتكۈزگىن ، بىز موغۇل خەلقىمىز ، شۇڭا ھەمىشە موغۇلىستانىنىڭ مۇھىم خىزمىتىگە مەشغۇلمىز . موغۇل ئەھلىنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋە ياخشى كۆرىدىغان يەر ھېچقانداق ئاۋاتلىق يېرى بولمىغان سەھرادۇر . بىز ھۇۋقۇشنىڭ ۋەيرانىدىكى كۈلكىسىنى بۇلبۇلنىڭ باغ ناخشىسىدىن ئەۋزەل كۆرىمىز . گۈللەنگەن ، كۆجۇم يەردە ھۇۋقۇش ماكان تۇتمىغىنىدەك ، بىزمۇ ئاۋات يەرلەردە ماكانلىشىشنى خالىمايمىز . بىزنىڭ تۇرار جايىمىز تاغ - باياۋان ، [دوستلىرىمىز تاغ ھايۋانلىرى ، ئۇلپەتلىرىمىز دالا توڭغۇزىدۇر ؛] كىيىدىغىنىمىز ھايۋانلارنىڭ تېرىسى ، يەيدىغىنىمىز قۇشلار ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ گۆشىدۇر . شۇنداق تۇرۇپ بىز قانداقلارچە جەننەت كەبى گۈزەل ، ئاۋات ، بەلكى فىردەۋسى ئەلادەك كەشمىرنىڭ ئەقىلسىز كاپىرلىرى بىلەن بىللە تۇرالايمىز ؟ ‹كاپىرلار جەننەتكە كىرەلمەيدۇ › دېگەن ھۆكۈم بويىچە قارىغاندىمۇ ، بىز كەشمىردە تۇرساق خۇشال بولالمايمىز . ئۇنىڭ ئۈستىگە كەشمىر بىلەن كاشغەرنىڭ ئارىلىقىدىكى يول مۇساپىسى بەك ئۇزاق ، يەنە كېلىپ بۇ يولنىڭ قىيىنچىلىقى ۋە

مۇشكۇلاتلىرى ھەددۇھېسابسىز كۆپ . ئەھلى ئايالىمىز ۋە مال - چارۋىلىرىمىز ئۇ يەردە قالدى . [ئۇنى ئېلىپ كېلىش ئوڭاي ئەمەس . بىزنىڭ تىرىكچىلىكىمىز مال - چارۋىلارغا باغلانغان ،] بىز ئۇلاردىن ئايرىلىپ ھايات ياشىيالمايمىز . [ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆلۈمگە يۈزلىنىپ كۆز يۇمغىنىمىز ياخشىراق ، دەپ قارايمىز .] ئەڭ ياخشىسى بىز بۇ لەشكەر ۋە جابدۇقلارنى ۋەيران قىلىپ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا بارىمىز . ئەگەر خان بىزنى ئۆلتۈرگەن تەقدىردىمۇ ، جەستىمىزنى ئەھلى ئايالىمىز ئۆز قولى بىلەن دەپنە قىلىدۇ . ئەگەر بىزنى ئۆلتۈرمىسلا بۇنىڭدىن كېيىن ئارزۇ تىزگىنىنى موغۇلستاندىن باشقا تەرەپكە تارتمايمىز . » [بەيىت :

ئەگەر ئىن بار جان بەرم زى غەمەت ،
دىگەرەم ئاشىقى ھەۋەس نەكۇنەد

(غەمىڭ يادى يۈرەكتە ، بولسىلا جان ،
يەنە قىلماسمەن ئاشىقلىق ھەۋەسنى .)]

ئەمىر دائىمئەلى يېنىمغا كېلىپ ئۇ جاھىللارنىڭ دېگەن گەپلىرىنى پەقىرگە يەتكۈزدى . پەقىر ئۇ ناكەسلەرنىڭ بۇ قىلىقىغا ھەيران قالدىم . [مىسرا :

تەۋرى كۈدام مەردۇمۇ رەسمى كۈجاست ئىن ؟

(قانداق ئادەم ئادىتى بۇ ، قانداقلارنىڭ يوسۇنى ؟)]

شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى ، بىر ئەخلەتچى ئەتتارنىڭ دۇكىنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا ، دۇكاندىكى ئەتىرنىڭ خۇش ھىدى دىماغىغا يەتتى - دە ، ھوشىدىن كېتىپ يىقىلدى . ئۇ يەردە بىر ھۆكۈما تېۋىپ بار ئىدى . ئۇ تېۋىپ ئەخلەتچىنىڭ بۇرنىغا بىر ئاز نىجاسەتنى ئېلىپ كېلىپ پۇراتقانىدى ، شۇ ھامان ھوشىغا

كەلدى ۋە مۇنداق دېدى : **نەزم :**

يللار ئېردىكى ئاڭلار ئېردىم مەن ،
ئەترۇ ئەنبەر بەسى ئىمىش مەرغۇب .
يەتتى ئول بۇيىكىم بۇ دۇكاندىن ،
ئاندىن ئېركەن بەسى نىجاسەت خۇب .

شۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر دائىمئەلىگە : «ئەگەر كەشمىرنى تولۇق پەتھى قىلىشقا كىرىشسەم ، بۇ ناكەس ئادەملەر سەلتەنەت ئاساسىغا خەلەل يەتكۈزۈشكە قەدەم قويىدىغان ئوخشايدۇ » دېدىم .

مىر دائىمئەلى مۇنداق دېدى : «خان ماڭا بۇ ياقتا مېڭىشقا رۇخسەت بېرىدىغان چاغدا پەرمان قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى : ‹مىرزا ئەلى تاغاي سەلتەنەت ئىشلىرى جەريانىدا ، ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىشلىرىنى بېجىرىشنى زۆرۈر دەپ بىلىدۇ ، ئۆزىنىڭ ئايرىم ئىشى ئۈچۈن ئومۇمىي سەلتەنەت ئىشلىرىغا زىيان سالىدۇ . ئۇنىڭ بۇنداق يامان قىلىقلىرىنى كۆپ قېتىم ئەيۇ قىلىپ ، كەچۈرۈم ئېتەكلىرى بىلەن ياپتىم . ئۇنىڭ مۇرادىنىڭ ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن ئۆز سەلتەنىتىمنىڭ ئىشلىرىغا تەسىر يېتىشىگىمۇ رازى بولدۇم . ئەمما ، بۇنداق ئىشلار تولا سادىر بولىۋەرسە ، ئەلۋەتتە كۆڭۈلگە پەرىشانلىق ۋە سەلتەنەت ئىشىغا ۋەيرانلىق يېتىدۇ . ئەگەر بۇ قېتىم مىرزا ئەلى تاغاي ئۆزىنىڭ كونا ئادىتىنى تەكرارلىسا ، ئوغلۇم ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنىڭ تېنىنى ئومۇمىي ھاياتتىن تىرىكلىك ئىزدەشتىن ئازاد قىلىڭلار ، ئەلۋەتتە كېچىكتۈرمەڭلار ! › ، خان ماڭا شۇنداق دەپ يارلىق قىلغانىدى . مانا ھازىر ئۇنىڭ گەدىنىدە گۇناھ ئىسپاتلىنىپ تۇرۇپتۇ . ئەگەر خانىنىڭ يارلىقىنى تۇتۇپ ئۇنى يوقاتساق ، باشقا ھېچكىمنى قارشىلىق قىلىشقا ، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىشقا پېتىنالمايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن تولۇق ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولىدۇ . ھېچقاچان موغۇل خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرمىگەن كەشمىر مەملىكىتى ئاسانلىق بىلەن تەسەررۇپىمىزغا كىرىدۇ ، تاكى

قىيامەتكىچە ياخشى ئاتاق ۋە يۇقىرى ئاۋاز سىزنىڭ نامىڭىزغا مەنسۇپ بولىدۇ . موغۇل خانلىرى خانلىقىنىڭ زىممىسىدە سىزگە بولغان كاتتا مىننەتدارلىق پەيدا بولىدۇ ، چۈنكى ئۇلار بۇ مەملىكەتنى ھېچ زاماندا ئۆز تەۋەلىكىگە كىرگۈزەلمىگەن ئەمەس . »

مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن : «ھالا بۇگۈنگىچە مانا يىگىرمە يىل[1] بولۇپتۇ ، ھەزرىتى خان بارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەر ۋە ئەسكىرىي ئىشلارنى تولۇق ھوقۇق بىلەن مۇتلەق ۋە پۈتۈنلەي پەقىرگە تاپشۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ . كېڭەش ـ مەسلىھەت زۆرۈرىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ھەر قېتىمدا ئەمىرلەرنى پەقىرگە ھەمراھ قىلىۋاتىدۇ . خۇداغا شۈكرى ، ھازىرغىچە ھەممە مۇھىم ئىشلار خەيرلىك ئاخىرلىشىپ تۇرۇۋاتىدۇ ، ئېتىراز بارماقلىرى بىلەن كۆرسەتكىلى بولغۇدەك ھېچ ئىش يۈز بەرمىدى . ئەمدى كېلىپ بۇ ئىشنى قىلساق ، بۇ يامان ئاتاق ئەلۋەتتە پەقىرنىڭ نامىغا مەنسۇپ بولىدۇ ، بۇنىڭدىن كېيىن ئەمىرلەردىن ھەرقانداق كىشى ماڭا ھەمراھ بولسا ، شۇ ھامان ئۇنىڭ كۆڭلىدە ۋەھىمە ، ۋەسۋەسە پەيدا بولىدۇ ، ئۆزىنىڭ ماڭا ھەمراھ قىلىنىشىدىن مەقسەت گويا كى مېنىڭ ئۇنىڭغا ئەزرائىلنىڭ خىزمىتىنى بېجىرىشىم ئۈچۈندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تىرمىشىپ ھەرىكەت قىلىدۇ . ماڭا ھەمراھ بولۇش ھەرقانداق كىشىگە جان ۋەھىمىسى سېلىشقا سەۋەبچى بولىدۇ . شۇڭا ، بۇنداق يولنى تۇتۇش مۇسۇلمانچىلىق ئادىتىگە لايىق ئەمەس ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرەپلىك شەرىئەتنىڭ نەزىرىدىمۇ بىر مۇسۇلماننى قەتل قىلىش دۇرۇس ئەمەس . »

پەقىر تەپەككۇر ئەينىكىدىن مۇلاھىزە كۆزلىرىم بىلەن شۇنى كۆردۈمكى ، بۇ ئىككى ئىشتىن بىرىنى تاللاشتىن ئۆزگە چارە يوق : بىرى ، مىرزا ئەلى تاغاينى ئۆلتۈرۈش ۋە كەشمىرنى ئېلىش .

---

① بۇ يىل سانى مۇشۇ قولىيازمىدا يۇقىرىقىدەك يېزىلىپ قالغان ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ئون يىل» دېيىلگەن .

يەنە بىرى ، ئۇنى ئۆلتۈرمەسلىك ۋە كەشمىرنىمۇ پەتھى قىلماي قايتىش . پەقەت ئاخىر كەشمىرنى قويۇپ يېنىشقا رازى بولدۇم . كەشمىر شاھلىرى بىلەن سۇلھى تۈزۈش پىكرىنى ئارىغا سالدىم . ئاقىللارنىڭ پەندۇنەسىھەتىنى ئاڭلىماي ، نې - نې مېھنەتلەرنى چەكتىم ، نې - نې ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تارتتىم . ھەرقانداق كىشى دۇشمەنگە كۇچى يېتىپ تۇرۇپ ئۇنى ئۆلتۈرمىسە ، ئۆزىگە ئۆزى دۇشمەنلىك قىلغان بولىدۇ . [بەيىت :

دەست بەردەستۇ ماری بەر سەری سەڭ ،
خىيرە رايى بۇۋەد قىياسى دەرەڭ .

(قولۇڭدا تاش ، يەنە بىر تاش ئۇستىدە بار يىلان ،
پۇرسەتنى چىڭ تۇتمىساڭ ، دېمەك ، ئۆزۇڭ
گول - نادان .)]

بىر يۇز ئۇچىنچى باب

كەشمىردىن يانغانلىقىمىزنىڭ زىكرى ۋە شۇ كۇنلەردە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى ، ئۇ چاغلاردىكى كەشمىر پادىشاھىنىڭ ئىتى مۇھەممەدشاھ ئىدى . سەردارلىرىدىن مەلىك ئەلى بىزنىڭ قولىمىزدا ئۆلگەنىدى . ئۇنىڭ تۆۋەنىدىكىلەردىن مەلىك ئابدال ماكرى ، كاجىچەك ، لاھۇرى ، ماھىرى[1] ۋە زەنگىچەك قاتارلىقلار

① تېھران نەشرىدە ۋە خەنزۇچە نەشرىدە لاھۇرى ، ماھىرى ئىككىسى لاھۇرى ماكرى دەپ بىر ئادەم قىلىپ ئېلىنغان (مۇھەررىردىن) .

بار ئىدى .

پەقەت سۇلھى سۆزىنى ئاڭلىغا سالدىم . ئۇلار جان ـ دىللىرى بىلەن مىننەتدار بولدى ، ھەتتا ئىشەنمەي قالدى . ئۇلار : «بۇنداق گۈزەل ۋە لاتاپەتلىك مەملىكەتنى ئېلىپ بولۇپ يەنە تاشلاپ كېتىش ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ ئىشى ئەمەس» دەپ ئويلايتتى .

دېمەك ، سۇلھى قىلىشنى قارار قىلىشتۇق . خۇتبەنى خانىنىڭ نامىغا ئوقۇتتۇم ، ئاقچا (پۇل)لارنى خانىنىڭ نامى بىلەن زىننەتلەپ قۇيدۇردۇم . كەشمىر مالىلىرىدىن موغۇللارغا لازىملىقلىرىنى يېتەرلىك مىقداردا ئالدۇق . مۇھەممەدشاھنىڭ پاكلىق پەردىسى ئىچىدىكى قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەر سۇلتانغا نىكاھ قىلدۇردۇم . ئەمىرلەردىن ھەربىر كىشى ئۆز مەرتىۋىلىرىگە يارىشا كەشمىر سۇلتانلىرىدىن بىرى بىلەن كۆرۈشتى . پەقەت مۇھەممەدشاھ بىلەن كۆرۈشۈپ موغۇل قائىدىسى بويىچە دوست بولۇشۇپ ، بىر ـ بىرىمىزنى دوست دەپ ئاتاشتۇق . ئەمىر دائىمئەلى ئابدال ماكرى بىلەن ، مىرزا ئەلى تاغاي لاھۇرى بىلەن ، بابا مىرزا كاجىچەك بىلەن ، تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزا — ئۇنىڭ ئەھۋالى پات پۇرسەتتە زىكىر قىلىنىدۇ — زەنگىچەك بىلەن كۆرۈشتى ۋە بىر ـ بىرلىرىگە قولىدىن كېلىشىچە سوۋغات ۋە پىشكەشلەرنى قىلىشتى . شەۋۋال ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى ئىدى ، كەشمىرگە كەلگەن يولىمىز بىلەن ماڭدۇق . تىبەت چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتىمىزدا ، ئۇ تەۋەلىكتىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىستىقبالىمىزغا پىشكەشلەرنى ئېلىپ چىقتى . تىبەتنىڭ كەرسە ئاتلىق بىر ۋىلايىتى بار ئىكەن ، ئۇنىڭ يەرلىرىدە بېخىلىنىڭ كۆڭلىدەك تار جىلغىلىرى بار ئىكەن . ئۇنىڭ بىر تەرىپى چوڭقۇر يار بولۇپ ، گويىاكى پەسلەر قەلبىدەك تەگسىز ئىكەن . يەنە بىر تەرىپى شۇ قەدەر ئېگىز قىيا بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېتىشكە پىكىر ـ ئەندىشىنىڭمۇ قۇۋۋىتى يەتمەيدىكەن . يولى شۇ قەدەر خىرە ئىكەنكى ، يورۇق كۈندۈزمۇ ئۇ يەردە قاپقاراڭغۇ كېچىدەك كۆرۈنىدىكەن . كەرسەلىكلەر ئۆزىنىڭ بۇ تار جىلغىسىغا ئىشىنىپ

ۋە چوقۇنۇپ : «ھېچقانداق تائىپىنىڭ بۇ جىلغىنى بويسۇندۇرۇشقا قۇدرىتى يەتمەيدۇ» دەپ خىيال قىلىشىپ بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ سەركەشلىك قىلدى ، سېلىق تۆلەش ۋە پىشكەش قىلىشتا بىپەرۋالىق قىلدى . ئاماز پېشىن ۋاقتى بولغاندا ئۇلارغا يېقىن بېرىپ چۈشتۇق ، كېچىسى ھەممە ئادەم ئۇرۇش ئەسۋابلىرىنى تەييارلىدى .

ئەتىسى تاڭ ئاتتى . ئالتۇن سۇپەرلىك ئاسمان تۈركىي (قۇياش) تۆتىنچى ئاسمان قەلئەسىنى ئېگىلىدى ۋە جاھانىي ئىشغال قىلىش ئۈچۈن شەرق تەرەپتىن زېمىن مەيدانىغا قاراپ يۈزلەندى . پۈتكۈل لەشكەر ئۇرۇش كىيىملىرىنى كىيىپ سۇرەن سېلىشتى .

ئەلقىسسە ، چوڭ ۋە قاتتىق ئۇرۇش بولدى . نەچچە قېتىم يۇقىرىدىن تاش دومىلىتىپ ئىسلام لەشكىرىنى قاچۇردى . ئىسلام لەشكىرى قايتىدىن مەردانىلىك ئېتەكلىرىنى ئىجتىھات بىلىگە چىڭ قىستۇرۇپ ، سۇبات ئاياغلىرىنى ئۇرۇش تاغلىرىغا قويدى . ئاخىر ئىسلامنىڭ نۇسرەت شامىلى دۈشمەنلەرنىڭ تاغدەك مۇستەھكەم ئاساسىي كۈچىنى گويا كى سامانىي ئۇچۇرغاندەك يوقلۇق تامان ئۇچۇردى . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ سەردار ۋە باتۇرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلتۈرۈلدى ، قالغانلىرى قېچىپ يوقالدى . پۈتكۈل مال ـ مۈلۈكلىرى ، چارۋىلىرى ۋە ئەھلى ئاياللىرى ئىسلام لەشكىرىنىڭ قولىغا نېسىپ بولدى . بۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن قالغان ئەتراپتىكىلەرنىڭ كۆڭلىدە ۋەھىمە ۋە چۆچۈش پەيدا بولدى . شۇڭا ، ئاياللىرى ، بالا ـ چاقىلىرى ۋە مال‌لىرىنىڭ سالامەت قالغىنىغا رازى بولۇپ ، ھەممە نەرسىلىرىنى پىشكەش قىلىشتى . تىبەتنىڭ مۇھىم ۋىلايەتلىرىدىن بىرى بولغان پۇرىك ۋىلايىتىنىڭ ھەممە مال ـ مۈلۈكلىرىنى يىغىپ ، ئەمىرلەر ۋە لەشكەرلەرگە ئۆلەشتۇرۇپ بەردۇق . نەپىس ماتالاردىن بىرمۇنچىسىنى خانغا پىشكەش ئۈچۈن ئېلىپ مارىيۇلغا قاراپ يۈردۇق .

بىر يۈز تۆتىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ماريىۋلدىن پايتەخت ياركەندكە يانغانلىقى ، پەقەت مۇھەممەد- ھەيدەرنى ئۇرسەك تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇغانلىقى

[نەزم :]

نە خۇش ، بولسە ماڭا ۋەسلىڭ مۇيەسسەر ،
جەمالىڭدىن كۆزۈم بولسە مۇنەۋۋەر .
خەلاس ئولسام فىراقىڭ كېچەسىدىن ،
ۋىسالىڭ سۇبھى بولغاي نۇرگۇستەر .

ئۇنىڭ ۋىسالىغا يېتىش بىلەن ھىجران ئاخىرلاشتى . پىراقنىڭ ئاخىرى ۋىسال بىلەن نەتىجىلىنىدىغان بولسا ، ئۆتكۈر كۆزلۈكلەرنىڭ نەزىرىدە بۇنداق ھىجران ۋە پىراق ئازابلىرىنىڭ شىددىتى كۆزگە ھېچقانچە كۆرۈنمەيدۇ . شەۋق - ئىشتىياق يوسۇنىنىڭ ۋاپادارلىرى ۋە مېھىر - مۇھەببەت يولىنىڭ يولۇچىلىرى بۇنداق ھىجراننى ۋىسالدىن ئەلا بىلىدۇ . [ھىجراندا قالغاندا ، ئۇلار ئۇچرىشىش ئۇمىدىنىڭ پارلاق يولىغا قاراپ يۈزلىنىدۇ . بەيىت :

دەر سۇبھى ۋەسلى تۇ بەۋىسالى تۇ زىندەئەم ،
دەر شامى ھەجرى تۇ بەخەيالى تۇ زىندەئەم .

(ۋىسالىڭ سۇبھىدە ۋىسالىڭ بىلەن تىرىكمەن ،
ھىجرانىڭ تۈنىدە خىيالىڭ بىلەن تىرىكمەن .)]

ئۇنىڭ ئەكسىچە ۋىسالنىڭ ئاقىۋىتى ھىجران بىلەن ئاخىرلىشىدىغان بولسا ، بۇنداق ۋىسالنى ھىجران بىلەن ئوخشاش دەپ ھېسابلايدۇ ، [مۇنداق ئېيتىلغىنىدەك :

بېيىت :

نىسىت دەر بەئىد جۇز ئۇمىدى ۋىسال ،
ھەست دەر قۇرب ھەمە بىمى زەۋال .
ئاتەشى ھەجر دىلۇ جان سوزەد ،
شەمئى ئۇممىد رەۋان ئەفرۇزەد .

(قىلچە يوق ۋىسالنىڭ ئۇمىدى ،
كۆرگىنىم غەم - قايغۇ كېچىسى .
ھىجراندا كۆيىدۇ جانۇ دىل ،
ئۇمىد شامى يېنىپ پۈتتى ، بىل .)]

پەقىرنىڭ ئەھۋالىمنىڭ ئاجايىپ - غارايىبلىقىنى ئۆتكۈر كۆزلۈكلەرنىڭ كۆزلىرىنىمۇ خىرەلەشتۈرىدۇ . بۇ ئەھۋالنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق :

پەقىر پەتھى - نۇسرەتلەر بىلەن يېتىپ كېلىپ ، خانىنىڭ سائادەتلىك بوسۇغىسىنىڭ تۈپرىقىنى كۆزۈمگە سۈرمە كەبى سۈرتتۈم . خانىنىڭ بەختلىك نەزەرلىرى پەقىرگە چۈشتى - دە ، ئۇنىڭ مۇبارەك چېھرىدە خۇشاللىق ۋە سۆيۈنۈش ئالامەتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى ، پەيز بەخش ئەتكۈچى قوللىرىنى سۇندى ، شادلىق قۇچاقلىرىنى ئاچتى . پەقىر قۇللۇق ئەدەپلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈردۈم [ۋە ئالدىغا باردىم .] خانمۇ ئىلگىرى كېلىپ پەقىرنى ئۆزى بىلەن قۇچاقلىشىش بىەختىگە مۇشەررەپ قىلدى . [چەكسىز خۇشاللىق ۋە ھېسابسىز سۆيۈنۈش يۈرەكلەرنى ھاياجانغا سالدى .] خان خېلىغچە پەقىرنى باغرىغا چىڭ بېسىپ قۇچاقلاپ

تۇرۇپ ، مېھىر ـ شەپقەت ئۇنچىلىرىدەك ياش تامچىلىرىنى پەقىرىنىڭ دۇمبىسىگە تامغۇزدى . پەقىرمۇ پاكلىق ۋە ساداقەت سەدىپىدىن ئىخلاس ـ ئېتىقاد دۇرۇيـاقۇتلىرىنى يامغۇر تامچىلىرىدەك تۆكۈپ ، بەخت ـ دۆلەت ئېتەكلىرىنى ۋە سائادەت قۇچاقلىرىنى ئۇنچىلەر بىلەن تولدۇردۇم . [**رۇبائي :**

دەر ۋەسلى تۇ ئەقل دەر تەھەييۇر شۇدە ئەست ،
ۋەز گىريە كەنارى مەن پۇر ئەز دۇر شۇدە ئەست .
گەر زەنجە شەۋى زىمەن مىفشان دامەن ،
كەز گىريەئى مەن كەنار پۇر دۇر شۇدە ئەست .

(ۋەسلىگدىن سۆيۈنۈپ ئەقبل ھەيران بولدى ،
كۆز ياشى بىلەن ئېتىكىم دۇر ئەپشان بولدى .
شادلىق بىلەن تۆككەن تامچە ـ تامچە ياشلاردىن
ئېتەكلەردە پەۋەس ئۇنچە ـ مارجان بولدى .)]

بۇ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ھۆرمەت ـ تەزىم ئىزھار قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن خان ھەممە ۋەقەلـەرنىڭ جەريـانىنى پـەقىردىن بىر ـ بىرلەپ سوردى . پەقىر بولغان ۋەقەلەرنـى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغچە قالدۇرماي تەپسىلي بايان قىلدىم . خان ئىككىنچى قېتىم يەنە خاقانلارچە ئىلتىپات قىلىپ مۇنداق دېدى : «خانلارنىڭ خانلىقىنىڭ ۋە سۇلتانلارنىڭ ئەھلى ئەۋلادىنىڭ زىممىسىگە ساڭا كاتتا مىننەتدارلىق يۈكلەندى . چىڭگىزخاندىن تارتىپ تاكـى ھازىرقى زامانغىچە بولغان جاھانگىر سۇلتانلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىشغالىيەت قوللىرىنى كەشمىرنىڭ ياقىسىغا يەتكۈزەلمىگەنىدى . مانا ئەمدى سېنىڭ تىرىشچانلىقىڭ نەتىجىسىدە كەشمىرنـىڭ مۇنبەرلىرى موغۇل خانلىرىنىڭ ئىسىملىرى بىلەن زىننەتلىنىپتۇ . كەشمـىر سۇلتانلىرى قەدىمدىن بېرى باشقا سۇلتانلار ۋە ھۆكۈمدارلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ ۋە بېقىندۇرۇپ كەلگەنىدى ، ئەمدى موغۇل خانلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا تەۋە بولۇپ بېقىنىپتۇ . بۇ كاتتا شان ـ شۆھرەتكە ، يۈكسەك قەدىر ـ قىممەتكە ئىگە چوڭ

ئىش ئۇچۇن مىننەتدار بولۇش مېنىڭ زىممەمدىكى ۋە بارلىق موغۇل خانلىرىنىڭ زىممىسىدىكى پەرز . ياخشىلىق يوسۇنىدا پۈتكۈل دۆلەت ئەربابلىرى ئۇچۇنمۇ پەرزدۇر . بۇ ياخشى ئاتاق بولۇپمۇ مېنىڭ ۋە مېنىڭ پەرزەنتلىرىمنىڭ نامىغا مەنسۇپ بولۇپتۇ ، ئۇلار بۇنىڭ بىلەن ئىپتىخارلانغۇسىدۇر .» خان لەۋزىدىن ئاشۇنداق دەپ گۆھەرلەرنى تۆكتى .

پەقىر يارلىققا بىنائەن لەشكەرلەردىن ئىلگىرىرەك يۇرۇپ خانىنىڭ مۇلازىمىتىگە كەلگەنىدىم . ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن قالغان ئەمىرلەر ئەتىسى كېلىپ ، خانىنىڭ ئاياغلىرىنى سۆيۈش شەرىپىگە ئېرىشتى . بۇ ئىككى لەشكەرنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلغانلىقى گويا «ئۇ ئىككى دېگىزنى ئاققۇزدى ، ئۇلار ئۇچرىشىدۇ»[1] دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغان مەزمۇننىڭ ئەملىي كۆرۈنۈشىدەك ئىدى .

پەقىر ئېلىپ كەلگەن كەشمىرنىڭ مالىلىرىنى ، ماتالىرىنى ، خانىنىڭ ئېتىنى يازدۇرۇپ سوقتۇرۇلغان بىرمۇنچە ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى تىبەت تەۋەسىدىن ئېلىپ كەلگەن مال - مۇلۈكلەر بىلەن قوشۇپ خانىنىڭ ئالدىدا قويدۇم . خان بۇلارنى ياقتۇرۇش نەزەرلىرى بىلەن قاراپ قوبۇل قىلدى ، ئاندىن ھەممىسىنى ئىلگىرىكى ئادىتى بويىچە تەقسىم قىلىپ بەردى . ئەمىرلەرگە ، سەردارلارغا ۋە لەشكەرلەرگە ئۆزىگە يارىشا ئىنئام ۋە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ ئۇلارنى خۇشال - خۇرام قىلدى ، ئاندىن مۆتىۋەر ئەمىرلەر ۋە دۆلەت ئەركانلىرىنى چاقىرىپ كېچىش ئۆتكۈزدى . ھەركىم ئۆز ھالىغا يارىشا كۆڭلىگە يەتكەن مەسلىھەتلىرىنى بايان قىلىشتى . ئەمىرلەرنىڭ پىكىر ۋە مەسلىھەتلىرى خانىنىڭ شەرەپلىك قۇلاقلىرىغا يەتتى . خان بىر پەس ئويلانغاندىن كېيىن پەقىرگە مۇنداق خىتاب قىلدى : «سىزگە مەلۇم ۋە ئېنىقكى ، مەن دائىم ئىخلاس تىلىم ۋە چىن نىيىتىم بىلەن : ‹يۇكسەك تەڭرى يولىدىكى ئۇرۇشنى ئۆزۈم ئادا قىلىمەن ، بۇ پەرزى كۈپايىنى ئومۇمىي

① «قۇرئان كەرىم» ، 55 - سۈرە رەھمان ، 19 - ئايەت .

ئىسلام ئاھالىسىنىڭ جانلىرىدىن ئۆزۈم كۆپايە قىلىمەن ، خىتاينىڭ قىبلىگاھى بولغان ئۇرسەڭ بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىمەن . چۈنكى ، ئىسلام پادىشاھلىرىدىن ھېچبىرىگە بۇ ئىش نېسىپ بولماپتۇ ، بەلكى ئىسلام ئەھلىنىڭ كۆزى ئۇ يەرگە چۈشمەپتۇ ، دەپ بۇ نىيەتنى جەزم قىلغانىدىم . ئەپسۇسكى ، مېنىڭ ئەھۋالىمدىن قارىغاندا ، مىزاجىمىنىڭ قۇۋۋىتى بۇنىڭغا يار بەرمەيدىغان ئوخشايدۇ . [شۇنداقتىمۇ ئۇرۇش ئىشلىرىنى مۇشۇنچىلىك دەرىجىگە ئېلىپ كېلىپ ، نىيىتىمىزنىڭ بىر قىسمىنى ئىشقا ئاشۇردۇم . قارىغاندا داۋاملىق يۈرۈش قىلىشقا تەن ساقلىقىم ماسلاشمىغۇدەك . مىزاجىمىنىڭ ۋە باتىنىمىنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمەن ، بۇ مېنىڭ ھازىرقى كۈچ - ماغدۇرۇمدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ .] شۇڭا ، مېنى تەڭرىتائالانىڭ پاك ۋە بۈيۈك مۇھاپىزىتىنىڭ ئالىقىنىغا تاپشۇرۇپ ، سىز ماڭا ۋاكالىتەن ئىجتىھات ئېتىكىنى جەھات كەمىرىگە مەھكەم قىستۇرۇپ ، گويا كى ئىككىلىمىز بىرلىشىپ بارغانىدەكلا بېرىپ ، ئۇرسەڭ بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىشقا قەدەم قويغايسىز . مەن ئادەتلەنگەن ۋەتەنگە قايتىمەن ، قالغان ھەممە ئىشلىرىمنى سىزگە تاپشۇرىمەن . تاغىڭىز بىلەن ئىككىمىز بىر تىنچ ۋە پىنھان جايىنى تېپىپ ئىبادەتكە مەشغۇل بولىمىز . چۈنكى ، بىز ئىككىلىمىز ياشاندۇق ، ئەمدى بۇ دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا سىز مەسئۇل بولغايسىز . بىز ياخشى دۇئا - تىلەكلىرىمىز بىلەن سىزگە يار - يۆلەكتە بولىمىز ، سىزمۇ ياخشى ئىش - پائالىيەتلىرىڭىز بىلەن بىزگە مەدەتكار بولغايسىز . »

خان ئەنە شۇنداق مەزمۇندا تەڭداشسىز ئېسىل پەندۇنەسىھەت سۆزلىرىنى بايان قىلدى ، ئاندىن يارلىق چۈشۈرۈپ : « مىرزا ھەيدەرنى تولۇق ھوقۇق - ئىختىيارغا ئىگە قىلدىم ، ئەمىرلەردىن ۋە لەشكەرلەردىن ئۇ كىمنى خالىسا ، شۇنى ئېلىپ قالىدۇ . بۇ ئىشتا ھېچ كىشى مېنىڭ يارلىقىمغا قاراشلىق ئەمەس » دېدى .

مۇشۇنداق يارلىق چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن چوڭ - چوڭ

ئەمرلەرنىڭ ھەممىسىگە خان بىلەن بىللە قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردىم ، قېرىندىشىم ئەبدۇللا مىرزا بىلەن تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزىنى ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ تاللىدىم ، جانەكە مىرزا بىلەن بەھرەكە مىرزا — بۇلارنىڭ نامى كاشغەر ياسالى ھەققىدىكى بايانىمىزدا زىكىر قىلىنغانىدى — نى بىللە ئېلىپ قېلىشنى قارار قىلدىم . قالغان پۈتكۈل لەشكەردىن ئىككى مىڭ كىشىنى تاللاپ ئېلىپ ، بۇ مۇھىم ئىشقا كىرىشتىم . بۇ ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولغۇچە زۇلھەججە ئېيىدىن ئالتە كۈن ئۆتتى ، پەقەر خانىنىڭ يېنىدا بولغان ۋاقىت مۇشۇ ئالتە كۈن ئىدى .

ئەلقىسسە ، پەقەر خان بىلەن خوشلىشىدىغان ۋاقىتتا خان پەقەرنى خىلۋەتكە چاقىردى . خان ئۆز قولىدا ساقلىغان كىيىملىرىدىن تون ، سەرۇپايلارنى بېرىپ پەقەرنى تارتۇقلىدى ، ئۇنىڭغا يەنە بىرنەچچە ئاتنى قوشۇپ ئىنئام قىلدى . [ئاندىن يەنە بىر كەمەر ، بىرنەچچە پىچاقنى غىلىپى بىلەن پەقەرگە بەردى . بۇلار خان ئۆز قولى بىلەن ياسىغان جابدۇقلار بولۇپ ، ئىنتايىن گۈزەل ، نەپىس ئىدى ، خانىنىڭ ھۇنەر ـ سەنئەتتىكى ئاجايىپ ئىقتىدارىنىڭ ، شەرەپلىك تەبىئىتىنىڭ نەمۇنىسى ئىدى . خان بۇ جابدۇقلارنى ماڭا بېرىپ : «بۇلار مېنىڭ ھۇنەر ـ كەسپىلىرىمنىڭ نەتىجىسى ئىدى ، ئەستىلىك ئۈچۈن سىزگە تاپشۇرىمەن . ئەگەر سىز ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلىپ [مېنىمۇ ساق ـ سالامەت كۆرسىڭىز ،] بۇلارنى ماڭا قايتۇرۇپ بەرگەيسىز . [ھازىرچە بۇلارنى سىزگە ساقلاش ئۈچۈن ئامانەت بەرگەن بولاي . بۇلارنى سىزگە بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كەلسىدى ، دېگەن ياخشى پال ۋە تىلەك بىلەن بېرىۋاتىمەن . مۇبادا بۇ بىزنىڭ پىشانىمىزگە پۈتۈلگەن تەقدىر بويىچە مەڭگۈلۈك خەيرلىشىدىغان كۈنىمىز بولۇپ قالىدىغان بولسا ، بۇ جابدۇقلار مەندىن سىزگە يادىكار بولۇپ قالسۇن . » پەقەر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ تەزىم بەجا كەلتۈردۈم . تاقىتىم تىزگىنلىرى سەۋرىم قوللىرىدىن چىقىپ كەتتى ، كۆڭۈل خەزىنىسىدىكى غەم ـ ئەندىشە يامغۇرلىرى كۆزلىرىم يولى بىلەن

چىقىپ توختىماستىن تۆكۈلۈشكە باشلىدى . سەۋرىم ۋە تەسكىنلىكىم بىناسىغا لەرزە چۈشۈپ تىترەشكە ، تەۋرەشكە باشلىدى ، خانىمۇ كۆڭلى بۇزۇلۇپ كۆزلىرىدىن ياش ئۇنچىلىرىنى چىچىشقا باشلىدى .

ئاخىر بىر - بىرىمىزگە تەسەللى بېرىپ كۆڭلىمىزنى سەل تىنچلاندۇردۇق . شۇنىڭدىن كېيىن پەقەر ئەرز قىلىپ : «ئەي ئالىي شانۇشەۋكەتلىك خان ، ھەزرىتىڭىزدىن بۇنداق غەم - ئەندىشىلىك سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرۇپ ، قايسى يۈرەكنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن كۆڭلۈمنى تەسكىن تاپقۇزالايمەن ؟ سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدىن قانداقمۇ يىراق بولالايمەن ؟ [سىزگە خىزمەت قىلىشتىنمۇ ئارتۇق مەرتىۋە بارمۇ ؟ ئىلتىماسىم شۇكى ، ھەزرىتىڭىز مەملىكەت پايتەختى ياركەندكە يېتىپ بارغۇچىلىك پەقەر سائادەتلىك ئۇزەڭگىزنىڭ يېنىدا سايىدەك ئەگىشىپ باراي . ھەزرىتىڭىز سائادەت تەختىدە ساق - سالامەت ئورۇنلاشقاندىن كېيىن سىزدىن خاتىرجەم ئىجازەت ئېلىپ ، بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا قەدەم قويىمەن . ھازىرچە بۇ يەردە قالىدىغان لەشكەرگە بۇيرۇق بېرەي ، ئۇلار تىبەت يايلاقلىرىدا ئاتلىرىنى باققاچ ، مەن قايتىپ كەلگۈچە ئارام ئېلىپ تۇرسۇن » دەپ سۆزۈمنى ئاخىرلاشتۇردۇم . خان مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : «بىر مۇھىم ئىشقا سۇسلۇق قىلىپ ، ئۇنى ئارقىغا سۇرۇش ئەقىلگە ۋە تەدبىرگە ئۇيغۇن ئەمەس ، مەن ئېيتقان ئۇ سۆزلەرنىڭ سىز خاتا مەنىدە چۈشىنىۋالدىڭىز . چۈنكى ، مېنىڭ ئۇ سۆزلىرىمنىڭ مەنىسى شۇكى ، ئەجەل شەربىتىنى ئىچمەستىن ئالەمدە مەڭگۈ تۇرىدىغان ھېچقانداق جانلىق يوق . ھەربىر جان ئىگىسى ھامان ئاقىۋەتتە ئۆلۈم شەربىتىنى تېتىيدۇ ، ئەجەلگە ئاغرىق ۋە كېسەل شەرت ئەمەس . ماڭمۇ تەقدىرده نېسىپ قىلىنغان ئاشۇ ئەجەل ھامىنى بار ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس . بۇ سەپەرده ساق - سالامەت بېرىپ ياركەندته ئورۇنلاشقان تەقدىردىمۇ ، يەنىلا ئۆلۈمدىن ئامان بولغىلى بولمايدۇ . ئەگەر بۇ سەپەرده ماڭا قازا يېتىدىغان

بولسا ، سىزنىڭ مەن بىلەن بىللە بېرىشىڭىز بىلەنمۇ ، بۇ تەقدىرنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ . ھازىرچە سىز بىللەن سۆزلەشكۈدەك پۇرسەت بار بولغاچقا ، بۇنى غەنىيمەت بىلىپ بۇ سۆزلەرنى دەپ قويۇڭ . ھەرقانداق ئەھۋالدا خۇدا بىلەن بىللە بولماق كېرەك ، ھەممە ئىشنى تەڭرىتائالاغا تاپشۇرۇش كېرەك . سىزنىمۇ تەڭرىتائالاغا تاپشۇردۇم ، ئاللا خالىسا ساق - سالامەت ئۆيىڭىزگە - مىز ، دېگەن ئۈمىدتىمەن . سىزگە تاپشۇرغان مۇھىم ۋەزىپىنى چىن دىلىڭىز بىلەن ئادا قىلىشقا كىرىشكەيسىز ۋە جان - دىلىڭىز بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەيسىز . بۇ ئىش كەشمىرنى پەتھى قىلغانلىقىڭىزغا قوشۇلۇپ نۇر ئۈستىگە نۇر بولغاي ، [ياخشى ئاتىقىڭىز تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەي .] ماڭىمۇ بۇ ياخشى ئىشقا مەدەتكار بولغىنىم ئۈچۈن بۇ ئالەمدە ياخشى ئات ، ئاخىرەتتە ھەسەنات ھاسىل بولغۇسى ، بۇ ئىشتىن مېنىڭ جان ۋە دىلىمدا سىزگە تېخىمۇ زور مىننەتدارلىق پەيدا بولغۇسى .»

[خان بىلەن بولغان بۇ سۆھبەت خېلى ئۇزاققا سوزۇلدى .] خان ئەنە شۇنداق شېرىن سۆزلەرنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن ماڭا ئاتلىنىشقا ئىجازەت بېرىپ ئۆزى قايتىشقا يۈزلەندى .

بىر يۈز بەشىنچى باب

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرى ۋە قىسقىچە ئەھۋالىنىڭ بايانى

[رۇبائىي :

ئىن جۇملە جەھان ھەممە فەنا خاھەد بۇد ،
دەر ھەرچە نەزەر كۇنى ھەبا خاھەد بۇد .

ئانىكى فەنا مىشەۋەد ئادەم باشەد ،
ئانىكى ھەمىشە ھەست خۇدا خاھەد بۇد .

(بۇ بارچە جاھاندا ھەممە ئۆلۈپ كەتكۈسىدۇر ،
ھەر نەرسىگە باقساڭ ھامان يوقلۇق تامان يەتكۈسىدۇر .
دۇنيادا پەقەت بىرلا خۇدا مەڭگۈلۈك ،
ئادەمنى ئۆلۈم ھامان يەر بىلە يەكسان ئەتكۈسىدۇر .)]

ئۇلۇغ ئارىپلار شۇنداق دەيدۇكىسى ، ئەجەل — يۇكسەك مەرتىۋىلىك ئاللادىن باشقىسىنى يوقلۇق ئالىمىگە ئېلىپ كەلگۈسىدۇر . يوقالغۇچى نەرسىنىڭ ھەقىقىتىسى شۇنىڭدىن مەلۇمكى ، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق بىناسى گويا كى بىر قىيانىڭ لېۋىدە بولغان بولىدۇ . تۇنۇگۇن ئۇ مەۋجۇت ئىدى ، ئەمما بۈگۈن يوق ، ئۇ پەقەت ئويمىزدىلا ساقلىنىپ قالىدۇ . بۇرۇن كۆرۈنمىگەن نەرسىلەر بولسا ، بۈگۈن كۆرۈنۈپ تۇرغان بولىدۇ ، لېكىن ئەتە ئۇنىڭدىن يەنە نېمە قالىدۇ ؟ مەڭگۈلۈك شەيئى بولسا ھەمىشە بار ئىدى ۋە داۋاملىق مەۋجۇت بولغۇسى . ئۇنىڭ ئەبەدىيلىك چېھرىنى ھېچقانداق ھادىسە تاشلىرى ئۇپرىتالمايدۇ . [**رۇبائىي :**[1]

ھەر سۇرەتى دىلكەشكى تۇرا رويى نەمۇد ،
خاھەد فەلەكەش زۇد زىچەشمى تۇ رۇبۇد .
رەۋ دىل بەكەسى دەھكى دەر ئەتۋارى ۋۇجۇد ،
بۇدەست ھەمىشە باتۇۋۇ خاھەد بۇد .

(كۆڭلۇڭنى رام ئەيلىگەن نې - نې گۈزەل سۇرەتلەر ،
پەلەك قوللىرى بىلەن تېزلا بۇلاپ كېتىلەر .
تا ئەزەلدىن ئەبەدكە مەۋجۇد بولغاي تەڭرىلا ،
شۇ ئەبەدىي مەۋجۇدلۇق ۋۇجۇدىغا كۆڭۈل بەر .)]

---

① بۇ سۆز تېھران نەشرىدە «نەزم» دېيىلگەن .

ياراتقۇچى ۋە پەرۋىش قىلغۇچى پاك ۋە بۈيۈك تەڭرىنىڭ ھۆكۈمى شۇنداق يۈرگۈزۈلۈپ كېلىۋاتىدۇكى ، ھەربىر ھايات ئىگىسى «ھەربىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇسىدۇر »[1] دېگەن ھۆكۈمنىڭ جامىدىن ئامالسىز بىر ئوتلام ئىچىدۇ ۋە ھايات قەدەھىدىن ئۆلۈمنىڭ ئاچچىق شارابىنى ئىلاجسىز سۇمۇرىدۇ - دە ، مەۋجۇتلۇق ئويغاقلىقىدىن يوقلۇق ئۇيقۇسىغا كېتىدۇ . **رۇبائىي :**[2]

يوقلۇقغە ئوشۇل خەيلكى ھەمدەست ئولمىش ،
كىم كويى فەنا ئىچرە ھەمە پەست ئولمىش .
كۆپ ئىچكەچ ئۇلار مەجلىسى ئەنس ئىچرە شەراب ،
بۇ ۋەجھى ئىلە بىزدىن ئىلگەرى مەست ئولمىش .

ئەبەدىيلىك بېغىدا ھېچقاچان گۈل ئېچىلمايدۇ ، ئۇنداق گۈلنىڭ پۈرىقىنى ھېچكىم ھىدلاپمۇ باقمىغان . كىشى بۇ يوقلۇق ئۆتكىلىدىن ئۆتكەندىلا ، ئاندىن ئەبەدىيلىك بېغىغا قاراپ يول ئالالايدۇ . بۇ جەسەتنىڭ تۈپرىقىنى يوقلۇق شامىلىغا سورىۋەتمەي تۇرۇپ ، بۇ تۈپراقنى ئەبەدىيلىك دېڭىزىغا قانداقمۇ يەتكۈزگىلى بولسۇن ؟ [يوقلۇق كۆزىنىڭ دېرىزىسى بىلەن ئەبەدىيلىك گۈلزارىنى قانداقمۇ كۆرگىلى بولسۇن ؟]

ھەممىنىڭ بارىدىغان ماكانى ئەبەدىيلىك جايدۇر ، ھەممىنىڭ قاچىدىغان يېرى يوقلۇق دەشتىدۇر . بۇ ئالەمنى تۇرىدىغان ۋە بارىدىغان يەر دەپ ئويلاش پۈتۈنلەي خاتادۇر . **بېيىت :**

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 3 - سۈرە ئال ئىمران ، 185 - ئايەتنىڭ باش قىسمى ؛ 21 - سۈرە ئەنبىيا ، 35 - ئايەتنىڭ باش قىسمى ؛ 29 - سۈرە ئەنكەبۇت ، 57 - ئايەتنىڭ باش قىسمى .

② بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «رۇبائىي» ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تېھران نەشرىدە «نەزم» دېيىلگەن .

كىم سېلى فەنا گۈزەرگەھىن خانە قىلۇر ؟
ئاقىل قىلماس ، مەگەركى دىۋانە قىلۇر .

[ھەرقانچە بويىنى قاتتىق ئادەمنىڭ ياقىسىمۇ ، ئەگەر ئۇنىڭ جېنىلا بولىدىكەن ، ئەجەلنىڭ چاڭگىلىدىن ئامان قالمايدۇ .
ھېكايەت :

شۇنىدەمكى جەمشىدى فەرروخ سىرىشت ،
سەرى چەشمەئى بەر بەسەڭگى نەۋىشت :
بەرىن چەشمە چۈن ما بەسى دەم زەدەن ،
بەرەفتەند تا چەشم بەرھەم زەدەن ،
گىرىفتەند ئالەم بەمەردىيۇ زور ،
ۋە لېكىن نەبۇردىم باخۇد بەگور .
جەھان ، ئەي پىسەر ، مۇلكى جاۋىد نىست ،
زى دۇنيا ۋەفادارى ئۇممىد نىست ،
چۇ ئاھەڭگى رەفتەن كۇنەد جانى پاك ،
چە بەر تەخت مۇردەن چە بەر رويى خاك .
ئەگەر سەد سال مانى دەر يەكى روز ،
بەيايەد رەفت زىن كاخى دىل ئەفروز .

(ئىشتىتىمكى ، جەمشىد تەۋەرۇك سۆزى ،
بۇلاق باشىدا تاشقا ئۇيغان ئۆزى :

ئىچىپ بۇ بۇلاقتىن تالاي ئەل قېنىپ ،
كېتىشتى ، بۇلاق بۇندا قالدى ئېشىپ .

جاھاندا ئېلىپ تويمىغان زوراۋان ،
كېتەلمەس ئېلىپ گۆرگە بىر پارچە نان .

جاھان ، ئەي ئوغۇل ، مەڭگۈلۈك جاي ئەمەس ،
بۇ دۇنيادىن ھەرگىز ۋاپا كۈتمە ، بەس .

تېنىڭ بولغۇسى مۇردا ، گەر چىقسا جان ،
ئاڭا تەختۇ تۇپراق باراۋەر ھامان .

كىشى كىرسىمۇ يۇزگە ، بىلسۇن شۇنى ،
قويۇپ بۇ ساراينى ، كېتەر بىر كۈنى .)]

بۇ سۆز بېشىنى كەلتۈرۈشتىن ۋە بۇ نەقىلنى بايان قىلىشتىن مەقسەت خانىڭ سائادەتلىك ھاياتىنىڭ ئاخىرىنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت . ئوچۇق ۋە ئايان بولسۇنكى ، خان يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك ، ئاشۇ مۇھىم ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزى ماربىيۇلدىن يارکەندکە قاراپ يۇزلەندى . پەقەر بىر مەنزىلگىچە سايىدەك ئەگىشىپ باردىم ، ئاندىن ئۇ مەنزىلدىن ۋىدالىشىش داغلىرىنى ئايرىلىش قىسمىتى پۈتۈلگەن پېشانەمگە قويۇپ يانىدىغان بولدۇم . ئۇمىدۋار كۆڭلۈمدە ئۇمىدسىزلىك ئوتلىرى يېلىنجاشقا باشلىدى . [سائادەت نەزەرلىك خان تاكى كۆزۈم يەتكۈدەك يەرگە بارغۇچە قاراپ تۇردۇم ، خانمۇ پەقەر تەرەپكە قاراپ ـ قاراپ يۇرۇپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن ، پەقەر جېنىم مىڭلارچە ئەنسىرىگەن ، كۆزۈم ياش تۆككەن ، قەلبىم جۇدالىق ئوتلىرىدا ئۆرتەنگەن ھالدا راۋان بولدۇم . **رۇبائىي :**

ئەي چەرخى فەلەك ھەمىشە كارى ئىنەست ،
جەۋرۇ ستەمۇ جەفايى ما ئائىنەست .
دېينى تۇ جۇدا كەردەن يارانى شەفىق ،
ئائىنى ئەجەب ، ۋەھ چە بەلا بەددىينەست .

(ئەي چەرخى پەلەك ھەمىشە ئىشىڭ شۇنداق ،
بىزلەرگە زۇلۇم ، جەۋرۇ جاپالار قىلماق .
شەپقەتلىك دوستلارنى جۇدا قىلماق بۇرچۇڭ ،
رەسمىڭدۇر ئاجايىپ ، ۋاھ ، نې بالالار قىلماق .)

جۇدالىق ئوتلىرى دەممۇدەم كۆچىيىپ ھىجران ئازابلىرى بارغانسېرى ۋۇجۇدۇمنى چۇلغىدى . خىيالىمدا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىش دەملىرىنى تەسەۋۋۇر قىلاتتىم ، بۇرۇنمۇ تالاي قېتىملىق جۇدالىق كېچىلىرى ئۇچرىشىش سۇبھىلىرىگە ئالماشقانىدى . مۇشۇلارنى خىيالىمدىن ئۆتكۈزۈپ تەسەۋۋۇر قىلىش بىلەن تەسكىن تاپقاندەك بولاتتىم . **بېيىت :**

مەن ئىز خەيالۇ تەسەۋۋۇر كۇنەم ، فەلەك گۇيەد :
زېھى تەسەۋۋۇرى باتىل ، زېھى خەيالى مەھال .

(بۇنى خىيال ۋە تەسەۋۋۇر ئەيلىسەم ، پەلەك ئېيتۇر :
«ئەجەب تەسەۋۋۇرۇڭ باتىل ، ئەجەب خىيالىڭ خام . »)

كۆڭۈل تىلى يەنە : «بۇ ھىجران كېچىسىنىڭ سۇبھىسى قىيامەت كۇنىگە قالغۇسى » دەۋاتقاندەكمۇ قىلاتتى .

ئەلقىسسە ، پەقىر خاندىن ئايرىلىپ تۆت كۇندىن كېيىن خان مۇبارەك قوللىرى بىلەن بىر ئىنايەتنامە يېزىپ پەقىرگە ئەۋەتكەنىكەن . ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى : «ساقرى داۋۇنىدىن ئوڭايلا ئۆتتۇم ، تەبئىتىمگە گۇمان قىلغان كېسەل يۇزلەنمىدى . خۇداغا شۇكۇر ، ساق ـ سالامەت نۇبرەگە كىردۇق ، قۇربان ھېيىت نامىزىدىن يېنىپ يارکەندکە راۋان بولىمىز ، ۋەسسالام . » بۇ شەرەپلىك مەكتۇپقا خان ئۆزىنىڭ مۇبارەك تەبئى (تالانتى)نىڭ مېۋىسى بولغان بۇ تۇركىي رۇبائىينى يېزىپ ئەۋەتىپتۇ . **رۇبائىي :**

ئەزم ئەيلە ، سەبا ، يەت گۇلى خەندانىمغە ،
نې گۇلكى ، قۇياشدەك مەھى تابانىمغە .
ئېلتكىل داغى ئىشتىياق مەنزىلى مەندىن ،
زىنھار دېگىل سەلام تۇغقانىمغە .

بۇ خاننىڭ پەقىرگە يازغان ئاخىرقى مەكتۇپى ئىدى ،

بۇنىڭدىن كېيىن مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتىشكە تەقدىر پۇرسەت بەرمىدى .

دېمەك ، ئۇلار نۇبرەدە قۇربان ھېيىت نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن تېزلىكتە راۋان بولۇپتۇ . مۇزئارت داۋىنىدىن ئۆتكەن ئىكەن ، ئۇ يەرنىڭ دوزاخ كەبى ئىسسىق ھاۋاسىدىن خانىنىڭ شەرەپلىك مىزاجىغا كېسەل تېگىپتۇ . ئۇ يەردىن ئىس يوق يەرنىڭ ئارىلىقى سەككىز كۇنلۇك يولدۇر . ئىس ئاغرىقىنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا تىلغا ئەھۋاللىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى . ئەمىرلەر مەسلىھەتلىشىپ : «بۇنداق كېسەلگە دۇچار بولغاندا ، مەيلى تېز ياكى ئاستا يۇرۇشنىڭ ھەر ئىككىلىسى خەتەرلىك ، شۇنداقتىمۇ ھەر ھالدا تېزرەك ئىس يوق يەرگە يېتىۋالغىنىمىز ئەۋزەل . ئۇ يەرگە يېتىۋالغۇچە كېسەلنىڭ شىددىتىگە بىمار تەبىئىتىنىڭ قۇۋۋىتى يار بېرىپ قالار . ئەگەر تۇتەك بار يەردە ئاستا يۇرۇپ ھايال بولساق ، بۇ خەتەرلىكتۇر» دېيىشىپتۇ . [بەيىت :

جۇز دو گۇنە چارەئى كارەت ، كۇجاست ،
يا بەمىرى ، يا كۇشەندەت راست ، راست .

(بۇ ئىشىڭنىڭ چارىسىدۇر ئىككى خىل ،
ياكى ئۆلگىن ، ياكى قىينالغىن تىرىل .)]

پايدىسىز ۋە ناتوغرا پىكىرلىك ئەمىرلەرنىڭ كاتتىسى مىرزا ئەلى تاغاي ئىدى . ئۇلار بۇ قەدەر ئېغىر كېسەل بولغان خانىنى ئاتقا مىندۇرۇپ تۆت تەرەپتىن يۆلەپ تېزلىكتە مېڭىپتۇ . گەرچە ئۇ يەردە تۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ ئىنتايىن خەتەرلىك بولسىمۇ ، لېكىن مەپە بىلەن ئېلىپ ماڭسىمۇ بولغانىكەن . [مەپىنى قول بىلەن كۆتۈرۈپ يۇرگەندە ، ئېگىز قىيا ۋە قىيىن يوللاردىن ئۆتەلمەيمىز ، دېگەن باھانە ـ سەۋەبىنى كۆرسىتىپتۇ . شۇنداق قىلىپ قىيىن يوللاردىن ئۆتۈپ كۆتۈرۈپ ماڭغىلى بولمىغان يەرگىچە ئات بىلەن ئېلىپ

مېڭىپتۇ . مىسرا :

روزىكى قەزا باشەد كۆشىش نەكۆنەد سۈدى .

(تەقدىرى ئەجەل كەلسە ، تىركەشسىمۇ يوق پايدا .)]

دېمەك ، ئۇلار سەككىز كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندە بېسىپ ، ناماز پېشىن ۋاقتى بولغاندا بىر مەھەللىگە كېلىپتۇ . ئۇ يەردىن ئىس يوق يەرگىچە ئۇچ فەرسەڭلىك مۇساپە قالغانىكەن . شۇ مەھەللىگە يېتىپ كېلىش بىلەنلا ئەجەل خەۋىرىمۇ يەتكەنىدى .

نەزم :

يەتسە ئول ۋەقت ئەگەركى بۇ تەركىب ،
مۇ تەلاشى بولۇر ھەمە ئەجزا .
قىلۇ قال ئانىڭدا سىغماغۇسى ،
كىمسەگە يوق مەجالى چۈنۈ چەرا .

[شۇ سائەتتە خانىنىڭ تەبئىتىدىكى كۈچ ـ قۇۋۋەتىنىڭ ھەممىسىنى كېسەلنىڭ شىددىتى ۋە تېبەت ئەھۋاللىرىنىڭ بايانىدا شەرھلەپ ئۆتكىنىمىزدەك بۇ يەرنىڭ دوزاخ كەبى ئاب ـ ھاۋاسى .

بەيىت :

ھەجرۇ ۋەسلى تۇ سەمۇمەستو سەرابەست ، ئانجا
نەزىد ھېچ كەسى ئابۇ ھەۋايى ئەجەب ئەست .

(ۋەسلىڭ بىلەن ھىجرانىڭ گويا ئۇپ بىلەن ئالۋۇن ،
بارمىسۇن يېقىن ھېچكىم بۇنداق غەلىتە جايغا .)]

خانىنىڭ تەبئىتىدىكى كۈچ ـ قۇۋۋەتىنىڭ ھەممىسىنى خورىتىپ ئۇنى تولۇق يەڭدى . شۇ چاغدا دىندارلارنىڭ دەرۋىش سۈپەت پادىشاھى ، ئادالەت ئەھلىنىڭ ئىقتىدارلىق يېتەكچىسى

بولمىش خان «سەن پەرۋەردىگارىڭدىن مەمنۇن ، پەرۋەردىگارىڭ سەندىن رازى بولغان ھالدا ئۇنىڭ دەرگاھىغا قايتقىن»[1] دېگەن چاقىرىققا «لەببەيكە» (خوپ ، بولىدۇ) دەپ ئەمەل قىلدى . شۇ چاغدا ئۇنىڭ پاك روھى بۇ بۇلغانغان دۇنيادىن ئەڭ پاك ۋە ئەڭ مۇقەددەس ئالەمگە يۇرۇپ كەتتى . «بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز) ، چوقۇم ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز .»[2] — ئاللا ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى نۇرلاندۇرسۇن ، سۆزلىرىنى يارقىن ۋە ئوچۇق قىلسۇن .

[**مەسنەۋى :**

دەرىغ ، ئان شەھەنشاھى ساھىبقىران ،
جەمى تاج بەخشۇ مەمالىك ستان .

دەرىغ ، ئانكى دىگەر نەيايەد زەمىن ،
بەسەد قەرن شاھى بەئان دادۇ دىن .

دەرىغ ، ئان جەھانداری پاك ئېئتىقاد ،
سەلاھۇ فەلاھۇ بەلادۇ ئىباد .

(ئېيىت ، كەتتى ئۇ شاھى ساھىبقىران ،
ئۇلۇغ تاجبەخشىلىكتە جەمشىد نىشان .

ئۇنىڭدەكنى كۆرمەس بۇ پانىي زېمىن ،
ئەگەر ئۆتسە يۈز قەرنلەر شاھى دىن .

ئېيىت ، كەتتى ئۇ شاھى پاك ئېتىقاد ،
مۇنەۋۋەر يېتەكچى ، جەسۇر ، ياخشى زات .)]

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 89 ـ سۈرە فەجر ، 28 ـ ئايەت .
② «قۇرئان كەرىم» ، 2 ـ سۈرە بەقەرە ، 156 ـ ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى .

دېمەك ، بۇ جانىنى ئۆرتىگۈچى دەھشەتلىك ۋەقە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 939 - يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئون ئالتىنچى كۈنىدە[1] يۈز بەرگەنىدى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن بۇ قاپلان ۋە لەھەڭ كەبى يىرتقۇچ ۋە پىشمىغان زامان ئاجايىپ ئويۇنلارنى ئاشكارا قىلدى ، ئۇنىڭ زىكرى پات پۈرسەتتە ئېيتىپ ئۆتۈلىدۇ .

مەخپىي قالمىسۇنكى ، خانىنىڭ شەرەپلىك نەسەبىنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق : غالىبلار ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان بولسا سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ ئوغلى ، سۇلتان ئەھمەدخان بولسا سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلى ، سۇلتان يۇنۇسخان بولسا سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئوغلى ، سۇلتان ئۇۋەيسخان بولسا شىر ئەلىخانىنىڭ ئوغلى ، شىر ئەلىخان بولسا مۇھەممەدخانىنىڭ ئوغلى ، مۇھەممەدخان بولسا خىزىر خاجەخانىنىڭ ئوغلى ، خىزىر خاجەخان بولسا تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ ئوغلىدۇر — ئاللا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى پاك قىلغاي .

تۇغلۇق تېمۇرخاندىن تاكى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسكىچە بولغان نەسەبنىڭ تەرتىپى «مەجمەئۇت - تەۋارىخ» تا ۋە «زەپەرنامە»نىڭ مۇقەددىمىسىدە زىكىر قىلىنغان . ئۇنى ئاللا خالىسا «تارىخى ئەسل»دە زىكىر قىلىمىز ، شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە تەكرارلىمىدۇق .

بىلمەك كېرەككى ، سۇلتان سەئىدخان تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 892 - يىلى[2] موغۇلىستاندا تۇغۇلغان ، مۇبارەك ئېتىنى بوۋىسى يۇنۇسخان قويغانىدى . ئون تۆت ياشقا كىرگۈچە موغۇلىستاندا ئاتىسىنىڭ قولىدا ۋە ھۇجرا تەربىيىسىدە بولدى . سائادەتلىك ئاتىسى سۇلتان ئەھمەدخان بۇزرۇكۋار قېرىندىشى [سۇلتان مەھمۇدخان] بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن تاشكەندكە بارغاندا ،

---

① ھىجرىيە 939 - يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 16 - كۈنى مىلادىيە 1533 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

② ھىجرىيە 892 - يىلى مىلادىيە 1486 — 1487 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ .

[سەئىد]خانىمۇ ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغاندى . ئاخسىدا شاھىبېكخان بىلەن خانلار ئارىسىدا ئۇرۇش بولغان ۋاقتىدا ، خانلار يېڭىلدى . شۇ ئۇرۇشتا سۇلتان سەئىدخان ياردار بولۇپ ، ئاخسى ھاكىمى شەيخ بايەزىدنىڭ قولىغا تۇتقۇن بولدى . شەيخ بايەزىد بىلەن شاھىبېكخان ئوتتۇرىسىدا بولغان «بۆرە سۇلھىسى» ۋەقەسىنى يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتكەنىدۇق . شەيخ بايەزىد خاننى بىر يىلغىچە قاماقتا ساقلىدى . كېيىنكى يىلى شاھىبېكخان كېلىپ شەيخ بايەزىدنى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى تەنبەلنى ئۆلتۈردى ، فەرغانە ۋىلايىتىنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالدى . خاننى قاماقتىن چىقىرىپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلدى ، ھىسار ۋە قۇندۇزنى ئالغان سەپەردە خان شاھىبېكخان بىلەن ھەمراھ ئىدى . شاھىبېكخان بۇ لەشكىرىي يۇرۇشتىن قايتىپ خارەزمگە قاراپ يۇرۇش قىلدى . بۇ ۋاقىتتا خان ئون ئالتە ياشتا ئىدى . خان سەمەرقەندتىن ئون يەتتە كىشى بىلەن قېچىپ موغۇلىستانغا — تاغىسى مەھمۇدخانىنىڭ ھۇزۇرىغا باردى ، ئاخىر موغۇلىستاندىن بىر ئۇرۇشتا قېچىپ ئەندىجانغا كەلدى . ئەندىجاندا شاھىبېكخان قويغان ھاكىم خاننى ئۆلتۈرۈش مەقسىتىدە تۈتۈپ قامىدى . خان ئۇنىڭدىن ئاجراپ قېچىپ كابۇلغا — ھاممىسىنىڭ ئوغلى بابۇر پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا باردى . پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ھىسارغا يۈزلەندى ، خاننى ئەندىجانغا ئەۋەتتى ، خان ئەندىجانغا كەلدى . تاغام ئەندىجاننى خانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى . ئۆزبېكلەر كېڭىيىشكە باشلىغان ۋاقتىدا خان ئەندىجاننى تاشلاپ كاشغەرگە كېلىپ ئۇرۇش قىلىپ ، كاشغەرنى ئىگىلەپ يىگىرمە ئۈچ يىل مۇستەقىل پادىشاھلىق قىلدى . ئاخىرقى ۋاقتىدا تەڭرى يولىدا خالىس ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدە تىبەتكە بېرىپ ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 939 ـ يىلى ئىس كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى ، شەرەپلىك ئۆمرى قىرىق يەتتە ياشقا يەتكەنىدى .

ئەجداد ۋە پۇشتىدىن باشلاپ ھەنەفىي مەزھىپىدە ئىدى .

دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ۋە ياشلىق مەزگىللىرىدە ئويۇن - تاماشا ۋە كەيپ - ساپالارغا كۆپرەك مايىل ئىدى . ياخشى ئىشلار ۋە گۈزەل خۇلقلارغا كەمرەك مەشغۇل ئىدى . ئۆمرى ئوتتۇز يەتتىگە يەتكەن چاغدا ، ھەممە ئويۇن - تاماشا ۋە كەيپ - ساپالاردىن تەۋبە قىلىپ ، ئۆزىنى ھەزرىتى ئىشان مەخدۇمى خاجە شىھابىل - مىللە ۋەددىن ، مەشھۇر نامى خاجە خاۋەند — ئاللا ئۇنى سالامەت قىلغاي — نىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ تەسەۋۋۇپ يولىغا كىردى . خان بۇ شەرەپلىك سۈلۈك بىلەن داۋاملىق شۇغۇللىناتتى ، ھەممە چاغدا كۈندۈزى روزا تۇتۇپ ، كېچىسى ئىبادەت قىلىشنى تەرك قىلمايتتى ، ھەممە ئولتۇرۇشلىرىدا تەرىقەت سۆزلىرىدىن باشقا سۆز كەمرەك زىكىر قىلىناتتى . خانغا تەسەۋۋۇپ سۈلۈكىگە دائىر سۆزلەر بەكمۇ تەسىر قىلاتتى . خان شەرەپلىك شەرىئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئادالەتنىڭ جارى قىلىنىشىغا ئىنتايىن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى . شەرىئەت ھۆكۈمىگە ئەمەل قىلىشتا ھېچقاچان بىپەرۋالىق ۋە سۈسلۇق قىلمايتتى ، كۆپىنچە ئىشلار ۋە مۇئامىلىلەردە شەرىئەت مەھكىمىسى ھۆكۈم چىقىراتتى .

خان ئالىملارغا ھەددىدىن تاشقىرى ئىززەت - ئىكرام قىلاتتى . شۇ دەرجىدە ئىدىكى ، زامانىمىز سۇلتانلىرى خانىنىڭ ئالىملارغا ھەددىدىن ئارتۇق ئىززەت - ھۆرمەت قىلغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرۈشتى ، خان ئۇلارغا جاۋاب بېرىپ : «بىر - بىرىگە ئىززەت - ھۆرمەت قىلىش باراۋەرلىك ۋە قېرىنداشلىقنىڭ بەلگىسى . ئالىملىرىمىز جىسمانىي ۋۇجۇدى جەھەتتە بىزنىڭ ئەڭ ئاددىي خىزمەتچىلىرىمىز بىلەن ئوخشاش ، مېنىڭ ئۇلارغا قىلغان ئىززەت - ھۆرمىتىم ئۇلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىلمى ئۈچۈندۇر» دەيتتى . سوپى ۋە سالىھلاردىن ھەرقانداق كىشىنى كۆرسە ، ئۇلارنى گويا قېرىندىشى ئورنىدا كۆرەتتى ، ئۇلارنى ھېچبىر تۇزۇت ۋە تەكەللۇپ قىلدۇرمايتتى . بۇنداق چاغلاردا ئۆزىنىڭ سەلتەنەت ئىگىسى ، پادىشاھ ئىكەنلىكىنى

زادىلا يادىغا كەلتۈرمەيتتى . ئۇنىڭ خۇش خۇلقى ۋە يېقىملىق مۇئامىلىسى ھەممىگە ئورتاق ۋە ئوخشاش ئىدى . گەرچە شۇنچە كۆپ خەلق ئۇنىڭ سەلتەنەت مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىشىۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن خان ئۇلارغا شۇ قەدەر ياخشى ۋە يېقىملىق مۇئامىلە قىلاتتىكى ، ئۇنىڭدىن زىيادىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . پەقەت يىگىرمە تۆت يىل خانىنىڭ خىزمىتىدە بولدۇم ، بۇ مۇددەت ئىچىدە خانىنىڭ بىرەر كىشىگە ئەدەپسىزلىك ۋە ھاقارەتلىك تىل بىلەن سۆز قىلغانلىقىنى ئىشتىمىدىم . ئەگەر بىرەر گۇناھ بىلەن بىراۋغا دەشنام بېرىش كېرەك بولسا ، «نەس» ياكى «مۇردار»[1] دەپ تىللايتتى . بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ئاغزىدىن چىقىپ باقمىغان بولسا كېرەك .

بىر يۈز ئالتىنچى باب

خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن كاشغەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

[نەزم :

فەلەك بەر خىش بەجانى ئەژدىھا ئىست ،
پەيى ئازارى ما زور ئازما ئىست .

گىرىفتارىم دەر پىچۇ خەمى ئۇ ،
رەھىدەن چۇن تەۋانىم ئەز دەمى ئۇ .

---

① مۇردار — نىجىس ، بۇزۇلغان ، يېيىشكە بولمايدىغان گۆش ، تاپ .

نەبينى كەس ئەزۇ زەخمى بەخۇردە ،
زى سەد كەس بەر يەكى رەھمى نەكەردە .

زى زۇلمەش ھېچ كەس سالىم نەجۇست ئەست ،
كۇدامىن سىنە كان زالىم نەخوست ئەست .

(پەلەك نەسلىم جېنىغا ئەجدىھادۇر ،
ئازابىمغا نە دەرمان ، نە داۋادۇر .

دۇچار بولدۇم توقايلىقتا ، نە ئىمكان ،
قېچىش دەم تارتىشىدىن بولماس ئاسان .

قۇتۇلماس يەم بولۇشتىن بارچە ئادەم ،
رەھىم قىلمايدۇ يۇزدىن بىرسىگە ھەم .

قېچىپ زۇلمىدىن ھېچ ئىنسان قۇتۇلماس ،
كىشى بارمۇ بۇ زالىمغا تۇتۇلماس ؟ !)

زالىم پەلەكتىن شىكايەت قىلىنغان ، تەتۇر ئايلانغۇچىى چەرختىن يەتكەن ئازاب - كۇلپەتلەردىن ۋە ئوڭۇشسىزلىقلاردىن ھېكايەت قىلىنغان تۇركىي رۇبائىي بار . **رۇبائىي :**

جانا نې جەفالاركى ماڭا قىلمادىڭىز ،
بىر زەررە ماڭا رەھىم نېگا قىلمادىڭىز ؟
يۇز قاتلا ۋەفا ۋەئدە قىلىپسىز ، ئەمما ،
بىر قاتلا بۇ ۋەئدەغە ۋەفا قىلمادىڭىز .

تەقدىرنىڭ ئىرادىسى جارى قىلىنىشقا باشلىغاندا ، بەندىنىڭ بۇنىڭغا قارىتا «قانداقچە ؟» ، «نېمىشقا ؟» دەپ سوراشقىمۇ ماجالى يەتمەيدۇ . **رۇبائىي :**

ئان روزكى تەۋسەنى فەلەك زىن كەردەند ،
ئارايىشى مۇشتەرى زى پەرۋىن كەردەند
ئىن بۇد نەسىبى ما زى دىۋانى قەزا ،
ماراچە گۇنەھ قىسمەتى ما ئىن كەردەند .

(شۇ كۇندە پەلەك تۇلپارى پەرۋاز قىلدى ،
مۇشتەرىگە ئۇكەر بىلەن پەرداز قىلدى .
تەقدىر يازمىشىدىن نېسىۋەم مۇشۇ بولدى ،
گۇناھىم نېمىدۇر ، قىسمىتىم ناساز قىلدى .)]

خان ئامانەتنى جان ئالغۇچىغا تاپشۇرغاندىن كېيىن شەيتانلارنىڭ كاتتىسى مىرزا ئەلى تاغاي بىلەن شەيتانلارنىڭ ئانىسى خاجە شاھمۇھەممەد دىۋان ئىككىسى نەچچە يىللاردىن بېرى ھەسەت ئۆچمەنلىكىنى كۆزلىرىدە نۇردەك ساقلاپ كېلىۋاتقان بولغاچقا ، ئىككىسى بىرلىشىپ مىرزا ئەلى تاغاينىڭ كۇيئوغلى يادگار مىرزىنى ئاقسۇغا — رەشىد سۇلتانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى . ئۇلار باشتىن - ئاخىر يالغان بىلەن تولغان بىر ئەرزنى قۇراشتۇرۇپ چىقىپ ، بۇ كاززاپلار ئۇنىڭغا خانىنىڭ ۋەسىيتىنى دەپ ئات قويۇشتى . ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى :

«خان جان ئۇزۇش ئالدىدا مۇنداق دېدى : ‹مېنىڭ تىبەتكە بېرىپ ئۇرۇش قىلىش غەرىزىم يوق ئىدى . سەييىدمۇھەممەد مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەر تولا سايە - سەۋەبلەر بىلەن دالالەت قىلىپ ، مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچار قىلدى . ئەگەر پەرزەنتىم ئەبدۇررەشىد ئۇ ئىككىسىنى ئۆلتۇرمىسە ، مەن ھەرگىز رازى بولمايمەن . سەييىدمۇھەممەد بىلەن مىرزا ھەيدەرنى قەتلى قىلسا ، مېنىڭ قىساسىمنى ئالغان بولىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە سەييىدمۇھەممەد مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەرلا بولىدىكەن ، خانلىق ئوغلۇم ئەبدۇررەشىدكە مەنسۇپ بولماي قالىدۇ › . . .»

ئۇلار ئەنە شۇنداق ھەر قىسما يالغان گەپلەرنى قۇراشتۇرۇپ ،

نەچچە يىللاردىن بېرى كۆڭلىگە پۈككەن شۇملۇقلىرىنى ئەرزنامە قىلىپ ئەۋەتىپتۇ . يەنە بىر كىشىنى تاغامنىڭ ھۇزۇرىغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ : «خانغا مۇنداق ئەھۋال يۈز بەردى ، قانداق قىلىمىز ؟ ئەمرىڭىزنى ئاڭلىساق ، شۇ بويىچە ئىجرا قىلىمىز . . .» دەپ قانچىلىگەن يالغان ۋەدە - قەسەملەر بىلەن مەلۇمات يوللاپتۇ .

بۇ خەۋەر تاغامغا يېتىپتۇ ، ئىنتايىن ئىزتىراپ ۋە بىتاقەتلىك يۈز بېرىپ يۈرىكى چەككە يەتكەن مەھەلدە ، خانىڭ مۇبارەك جەستى تېزلىك بىلەن ئېلىپ كېلىنىپتۇ - دە ، دىۋانخانىنىڭ ھۇجرىسىدا دەپنە قىلىنىپتۇ . بۇ ئەھۋال ئەسناسىدا تاغام كاشغەردىن يېتىپ كېلىپ ، خانىڭ ئالىي نەسەبلىك خانىملىرى ھەمدە ھەرەم ئەھلىگە ئۆزىنىڭ تەزىيىسىنى يەتكۈزۈپتۇ ۋە نەزىر - چىراغ رەسمىيەتلىرىنى ئورۇنداپتۇ . نەزىر - چىراغ سىرتتا ئۆتكۈزۈلۈپتۇ . تاغام ئۇ يەردىكى ئەمىرلەر ، ئۆلىمالار ۋە دۆلەت كاتتىلىرىنىڭ ھەممىسىدىن مەرھۇم خانىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كەلگەن ۋە بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان قارىمۇقارشىلىق ، ئىچكى نىزالارنى توسۇش ھەققىدە ئەھدۇپەيمانلار قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ . ئەمىرلەرنىڭ ھۇزۇرىدا تاغامۇ ئەھدۇپەيمان قىلىپ : «بىزمۇ ساداقەت ۋە بىرلىك - ئىتتىپاقلىق يوسۇنلىرىنى ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بەجا كەلتۈرىمىز » دەپتۇ ، بولۇپمۇ مىرزا ئەلى تاغاي خىزمەتكارلىق ، ئىخلاس - ئېتىقاد ۋە بىرلىك دەۋالىرىنى يالغان قەسەملەر بىلەن كۈچەيتىپ ئىزھار قىلىپتۇ .

بۇ ئىشلارنى پۈتكۈزۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ئەبدۇررەشىد سۇلتاننى خان قىلىپ تىكلەش ۋە ئۇنىڭغا تەزىيە ئەھۋالىنى يەتكۈزۈشنى قارار قىلىشىپتۇ . دېمەك ، ئۇلار رەشىد سۇلتانىنىڭ نۇسرەتلىك قەدەملىرىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇرۇپتۇ .

زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئاخىرىدا ، رەشىد سۇلتانىنىڭ يېتىپ

كەلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلىنىپتۇ . تاغام دۆلەت كاتتىلىرى ، ئۆلىمالار ۋە ئەمرلەرنى ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىشقا تەيىنلەپ ، ھازىرنىڭ قائىدە ـ تەرتىپلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئەۋەتىپتۇ ، ئاندىن يەنە : «ھەم يىلنىڭ ئايىغى ھەم ئاينىڭ ئاخىرى بولغان چارشەنبە كۈنىدە شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشى ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس ، ئەڭ ياخشىسى بۇ كېچە شەھەر سىرتىدا كۈتۈپ تۇرۇپ ، ئەتە پەيشەنبە كۈنى ، ھەم مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى ، ھەم توققۇز يۇز قىرىقىنچى يىلنىڭ بېشى ناھايىتى قۇتلۇق ۋە مۇبارەك كۈندۇر ، شۇ كۈنى شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاي» دەپتۇ . ئەمرلەر ئىستىقبالىغا بېرىپ تاغامنىڭ سۆزىنى رەشىد سۇلتانغا يەتكۈزۈپتۇ .

ئەمما ، مىرزا ئەلى تاغاي رەشىد سۇلتاننىڭ ئالدىغا خۇپىيانە كىرىپ يىغلاپ تۇرۇپ : «خانىڭ گەدىنىمىزدە تۇز ھەققى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا ، سەييىدمۇھەممەد مىرزا ماڭا ۋە باشقا ئەمرلەرگە قىلغۇزغان قەسىمىنى بۇزۇپ ، بۇ ئەھۋالنى ئەرز قىلمۇاتىمەن ، ۋاقتىدا بۇنىڭ تەدبىرىنى كۆرگەيلا . ئەرزىم شۇكى ، سەييىدمۇھەممەد مىرزا ھەممىزگە قەسەم قىلدۇرۇپ : ‹رەشىد سۇلتان كەلگەن ھامانلا ئۇنى ئاتىسىنىڭ يېنىدا ياتقۇزمىز ۋە خانلىق تەختىگە ئىسكەندەر سۇلتاننى ئولتۇرغۇزمىز ، دەپ كېڭەش قىلىپ قارار قىلدى ›» دەپ مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان نەچچىلىگەن يالغان سۆزلەرنى توقۇپ رەشىد سۇلتاننى ئالداپتۇ . ئاندىن : «سەييىدمۇھەممەد مىرزىنى كۆرگەن ھامان گەپ سورىماستىنلا ئۆلتۇرگەيلا» دەپتۇ ۋە شۇنداق قارار قىلىشىپتۇ .

ئەلقىسسە ، تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 940 ـ يىلىنىڭ بېشى مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى پەيشەنبە بولۇپتۇ ، رەشىد سۇلتان تاڭ سەھەردە ئاتىسىنىڭ قەبرىسىگە قاراپ يۈزلىنىپتۇ . تاغام ماتەم كىيىملىرىنى كىيىپ خان — ئاللا ئۇنىڭ قەبرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي — نىڭ مەقبەرىسىدە ئولتۇرغانىكەن . [خۇددى بۇ

روبائىيدا ئېيتىلغىنىدەك :

رۇبائىي :

دەر ماتەمى تۇ دەھر بەسى شۇەن كەرد ،
لالە ھەمە خۇن دىيدە دەر دامەن كەرد .
گۇل جەيبى قەبايى ئەرغەۋانى بەدرىد ،
قۇمرى نەمەد سىياھ دەر گەردەن كەرد .

(ئالەم ماتەمخگە ئەجەب مۇك - پىغان قاتتى ،
لالە ئېتەكلىرىگە قان - ياش تۆكۈپ ، ئاھ تارتتى .
گۇل يىرتىپ قىزىل ياقىسىنى ، ھازا ئېچىپ ،
قۇمرى[1] بويۇنلىرىغا قارا كېگىز ئارتتى .])

رەشىد سۇلتان ئىشكىنىك ئالدىغا ئاتلىق يېتىپ كېلىپتۇ . تاغام شۇ چاغدا [ياقىلىرىنى يىرتىپ ساقال - بۇرۇتلىرىنى يۇلۇپ ، كۆك سەللىسىنى يەرگە ئۇرۇپ ، بويۇنلىرىغا قارا كىگىزنى سېلىپ] ئالدىغا چىقىپتۇ . [**نەزم :**

دىل خۇنۇ جان فىگارۇ جىگەر رىشۇ سىنە چاك ،
ھەم خۇد بەگۈكى چۇن نەكەشەم ئاھى دەردناك .
ئەترى كەفەنى زى خاكى دەرەت كەردەم ئارزۇ ،
ۋا ھەسرەتاكى مىبەرەم ئىن ئارزۇ بەخاك .

(جېنىم زەئىپ ، جىگەر يارا ، كۆكرىكىم چاك ،يۇرىكىم قان ،
ئۆزۈم دائىم تارتماقتىمەن دەرد - ئەلەملىك ئاھۇ پىغان .
كېپىنىمگە ئەتىر بولغاي دەرگاھىنىك تۇپرىقى دەپ ،
ئارمان قىلار ئىدىم ، ئىسىت ، بەربات بولدى ئارزۇ -
ئارمان .)]

---

① قۇمرى — كەپتەر تۇرىگە مەنسۇپ ، بوينىدا قارا بەلدىمى بار كۇل رەڭ قۇش .

تاغام : «ۋاي ھەسرەتا ! ۋاي ئىستا !» دەپ باھار بۇلۇتىدەك ياش تۆكۈپ زار ـ زار يىغلاپ تۇرۇپتۇ . رەشىد سۇلتاننىڭ كۆزى تاغامغا چۈشۈش بىلەنلا : «تۇتۇڭلار !» دەپ بۇيرۇپتۇ . ھەر تەرەپتىن كېلىپ ئۇنى تۇتۇپتۇ ـ دە ، بۇ مۇسۇلماننىڭ بوغۇزىغا نامۇسۇلمانلىق تىغىنى سۇروپ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپتۇ . ئەلى سەييىد — ئۇنىڭ نامى يۇقىرىدا بىرقانچە ئورۇندا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەنىدى — نىمۇ شېھىت قىلىپتۇ . بۇ ئىككى گۇناھسىز بىچارىلەرنى شېھىت قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاتتىن چۈشۈپ ئاتىسىنىڭ قەبرىگاھىغا بېرىپتۇ . ئۇ يەردىن قايتىپ ھەرەمگە — خانىملار ھۇزۇرىغا بېرىپتۇ . مۇشۇ ئەھۋال ئەسناسىدا مىرزا ئەلى تاغاينى كاشغەرگە ئەۋەتىپ ، تاغىلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىدىن سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ ئوغلى ھۇسەين مەنسۇر ۋە ئەبابەكر مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى سۇلتانمۇھەممەد مىرزا ۋە سەييىدمەھمۇد مىرزا قاتارلىق ئۇچ كىشىنى ئۆلتۈرۈپتۇ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ياشلىرى تېخى يىگىرمىگىمۇ يەتمىگەنىدى . تاغامنىڭ قالغان ئەھلى ئاياللىرىغا ناھايىتى قاتتىق ئاھانەتلەرنى قىلىپتۇ .

تاغام رەشىد سۇلتانغا كۆپ ياخشى خىزمەتلەرنى قىلغانىدى ، ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۆلتۈرۈش ۋە بۇلاش ـ تالاش بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپتۇ . [ئىمانىنى شېپى كەلتۈرۈپ ۋە ئاللانى گۇۋاھ قىلىپ قىلىشقان ۋەدە ـ قەسەملىرىنى ئۇلارنىڭ قانلىرى بىلەن يۇيۇپتۇ] . [بەيىت :

جەھان پۇر كۇفر ئەزان زۇلفى دو تا شۇد ،
مۇسۇلمانان ، مۇسۇلمانى كۇجا شۇد .

(جاھان ئىككى چېچىدىن كۇپرانە بولدى ،
مۇسۇلمانلار ، مۇسۇلمانلىققا نە بولدى .)]

ئالەم ئەھلى ئىچىدە چوڭلاردىن ھەرقانداق كىشى ۋاپات

بولسا ، پۇل ـ مالىلىرىنىڭ پاكراقلىرىنى خەجلەپ ، چارۋىچىلىرى-نىڭ ھالاللىرىنى بوغۇزلاپ ، خەتمىقۇرئان قىلىدىغان ئادەت بار ئىدى . ئوخشاشلا رەشىد سۇلتانمۇ ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىغا ئەلى سەييىدنى ۋە تاغامنى بالىلىرى بىلەن قوشۇپ بوغۇزلىغاندىن كېيىن خەتمىقۇرئان قىلىپتۇ . نەزم :

زالىمى را پەدەر ۋەفات شۇدە ،
خەتمى ئۇرا بەخۇنى مەردۇم كەرد

[دەر ئەزايەش بەجايى يەك گىريە ،
سەد كەررەت خەندەۋۇ تەبەسسۇم كەرد .

زالىمىنىڭ ئاتاسى ئۆلمىش ئىدى ،
قىلدى خەتمىنى خۇنى مەردۇم ئىلە .

(ھازىدا يىغلىماقنىڭ ئورنىغا ،
يۇز قېتىم كۇلدى تەبەسسۇم ئىلە .)]

ئۇ تاغامنى ۋە بالا ـ چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن بۇزرۇكۇار ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى يىرگەندۇ-رىدىغان نالايىق تەلەپلەرنى قويۇپتۇ . بۇنى بايان قىلىش خىجالەتچىلىككە سەۋەب بولغاچقا ، سۆزلەشتىن ئۆزىمىزنى تارتىشقا توغرا كەلدى ، شۇڭا يەنە بىر ھېكايىنى بايان قىلىمىز :

مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى — ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىدە ئەمىر تېمۇردىن كېيىن بوۋىسىنىڭ ئورنىدا سەمەرقەند تەختىدە ئولتۇرغان ئەمىر تېمۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان خەلىل مىرزىنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلغان . سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ قىلىقلىرىدىن «زەپەرنامە»دە زىكىر قىلىنغان ھېكايىنى بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز . سۇلتان خەلىل مىرزىدىن كېيىن رەشىد سۇلتاندىن باشقا ھېچبىر ئىنسان بالىسى مۇنداق قاباھەتلىك زۇلۇمنى قىلمىغان بولسا

كېرەك . رەشىد سۇلتاننىڭ قىلىقلىرىنى شەرھلەشكە شەرم ـ ھايا ۋە خىجالەت يول قويمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ ھېكايىسى بۇ كىتابقا مىسال سۈپىتىدە نەقىل قىلىپ يېزىلدى . ئەقىل ئىگىلىرى رەشىد سۇلتاننىڭ قىلمىشلىرىنى سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ نەقىل قىلىنغان مىسالىدىن قىياس قىلىپ بىلىۋالسۇن .

مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ بۇ قەبىھ قىلمىشىنى بايان قىلىشتىن مەقسىتى شۇكى ، دۆلەت ئىگىلىرىنىڭ ياخشى ئىشلارغا قەدەم قويۇشىغا ۋە بۇنداق يامان قىلىقلاردىن ئېھتىيات قىلىپ ئۆزىنى تارتىشىغا پايدىسى بولار دېگەندىن ئىبارەت ئىدى .

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل مانا بۇ :

شاھزادە سۇلتان خەلىل مىرزا ئۆزىگە ئانىلىق مۇناسىۋىتى بار ، ھۆرمەت ـ ئېھتىرام قىلىشقا تېگىشلىك ھەرەم خادىملىرىغا ئەقىلگە سىغمايدىغان نالايىق مۇئامىلىلەرنى قىلىشنى مۇژاپىق كۆردى . ئۇلارغا زورلۇق بىلەن پەرمان چۈشۈرۈپ ، ھەر بىرىنى شۇنداق كىشىلەرگە بەردىكى ، ئەسلىدە ئۇلارنىڭ بوسۇغىسىدا خىزمەتكار بولغۇدەكمۇ لايىقىتى يوق ئىدى . بۇ گويىاكى ھۆر سۈپەت پەرىشتىنى ئەھرەمەن دىۋىنىڭ ئېتىكىگە تاشلاپ بەرگەندەك ، ئەنقا سۈپەت ھۇمايىنى قاغا ـ قۇزغۇنلار بىلەن جۈپ قىلىپ بىر ئۇۋغا قويغاندەك ، قىممەت باھالىق يېگانە گۆھەرنى قەدىر ـ قىممەتسىز ئېشەك مونچىقى بىلەن بىر يىپقا تىزغاندەك ، قىزىل ياقۇتنى يەمەنىنىڭ ئادەتتىكى قىزىل تاشلىرى بىلەن بىر نامدا ئاتىغاندەك قىلمىش ئىدى .

نەزم :

بۇ ئىشنى قىلىپ بولمادى شەرمسار ،
نە ئەلدىن ، نە ھەقدىن ، ئەجەب كارۇ بار .
ئەگەر قالماسە شەھدە نامۇسۇ ئار ،
بولۇر مۇلك بەرباد ، ئۆزى خاكسار .

بۇ نالايىق ئىش تۇپەيلىدىن ئامالسىز پۇتكۇل خالايىقنىڭ كۆڭلى ئۇنىڭدىن سوۋۇدى ، بارلىق پۇقرالار ۋە لەشكەرلەر چېچىلىپ كەتتى ، ھەممەيلەننىڭ كۆڭۈللىرىدە سۇلتان خەلىل مىرزىغا ئىخلاس ۋە ئېتىقاد قالمىدى .

ئەمما ، رەشىد سۇلتان ئەنە شۇنداق قاتتىقلىقلارنى قىلغانىنىڭ ئۈستىگە ، يەنە ئۆزىنىڭ ھاممىلىرى ، يەنى پەقەت مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ھەربىي ، شاھمۇھەممەد سۇلتانىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئانىسى ، مەرھۇم سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاتىمۇ بىر ، ئانىمۇ بىر قېرىنداشلىرى بولغان خانىملارنى شۇ ۋاقىتدا ئىستىسقا كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىۋاتقانلىقىغا قارىماستىن ، پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە قوشۇپ بەدەخشانغا ھەيدەپ چىقىرىپتۇ . ئۇ بىچارىلەر بەدەخشانغا يەتمەي تۇرۇپ ، مىڭلىغان جاپا ـ مۇشەققەت ۋە ئازاب ـ كۈلپەتلەر بىلەن ۋاپات بولۇپتۇ . ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىسمائىل سۇلتان ، يەئقۇب سۇلتان ۋە مۇھتەرەم خانىم قاتارلىقلارنىڭ بەزىلىرى گۆدەك بالا ، يەنە بەزىلىرى تېخى سۈت ئېمىۋاتقان بالىلار ئىدى . ئۇلار شۇنچىۋالا يالغۇزچىلىق ، يېتىملىك ۋە غېرىب ـ مۇساپىرلىق بىلەن كابۇلغا كەلدى . ئېسانتېمۇر سۇلتان[1] — ئۇنىڭ زىكرى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى — ھىندىستاندا كامران مىرزىنىڭ ھوزۇرىدا ئىدى . شاھمۇھەممەد سۇلتانىنىڭ بالىلىرى بولسا ئۇنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىنىڭ پەرزەنتلىرى ئىدى . شۇڭا ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېلىپ ، ئاتىلىق شەپقىتىنى يەتكۈزۈپ مۇھاپىزەت قىلىپ تەربىيىلىدى .

ئىسمائىل سۇلتان ھىندىستان ئۇرۇشىدا ئۆلتۈرۈلگەنىدى ،

---

① ئېسانتېمۇر سۇلتان — خەنزۇچە نەشرىدە «تېمۇر سۇلتان» (Timur Sultan) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

يەئقۇب سۇلتان كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى . پەقەت مۇھەممەد ھەيدەر مۇھتەرەم خانىمنى كامران مىرزىغا نىكاھلاپ بەرگەنىدىم ، بۇ كېيىن زىكىر قىلىنغۇسى . ئىسھاق سۇلتان ئاشۇ نىكاھ ۋە نەسەب ۋاستىسى بىلەن تاكى بۇگۈنگىچە كامران مىرزىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرۇۋاتىدۇ .

بىر يۈز يەتتىنچى باب

سۇلتان رەشىدخانىنىڭ ئەمىرلەر ئەمىرى ، بەلكى سۆزلەيدىغان تىلى ۋە تىنىقى ، بارلاس ئېشىكى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان ئادىمىي ھايۋان مۇھەممەدىنىڭ زىكرى

يوشۇرۇن قالمىسۇنكى ، مۇھەممەدى بارلاس بولسا ئەلى مىرەك بارلاسنىڭ ئوغلى ، ئەلى مىرەك بولسا ھۈسەين دەرۋىش بارلاسنىڭ ئوغلىدۇر . خان فەرغانە ۋىلايىتىدىكى ۋاقتىدا رەشىد سۇلتان [ئۆزبېكلەردىن] ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ ئاتىسىغا قوشۇلدى ، خان ئۇنىڭغا غۇرى بارلاسنى ئاتابېگى قىلىپ تەيىنلىدى . مۇھەممەدى بولسا غۇرى بارلاسنىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ئىدى . شۇ كۈنلەردە غۇرى بارلاس كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەلى مىرەك بارلاسنىڭ ئاتابېگى بولۇشى قارار قىلىندى . كاشغەر خانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈپ نەچچە يىل بولۇپ ئەلى مىرەك بارلاس تىبەت ئۇرۇشىدا قازا تاپقاندىن كېيىن ، رەشىد سۇلتانغا ئاتابېگى بولۇش مىراس تەرىقىسىدە مۇھەممەدىگە قارار تاپتى . شۇنىڭدىن كېيىن رەشىد سۇلتاننى موغۇلىستانغا ئەۋەتتى ، [رەشىد سۇلتانىنىڭ] ئەمىر ۋلئۇمەرالىقىنى

مىرزا ئەلى تاغايغا بەردى .

ئەلى مىرەك بارلاس بولسا تاغام سەييىدمۇھەممەد مىرزىنىڭ ئانىسى بىلەن بىر تۇغقان ئىدى . شۇ ئالاقە تۈپەيلىدىن تاغام بىلەن پەقىر ئىككىمىز ھەمىشە مۇھەممەدىنىڭ ئىشلىرىنىڭ راۋاج تېپىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتەتتۇق . ئەمما ، مىرزا ئەلى تاغاي ئۇنى ياخشى كۆرمەيتتى . مىرزا ئەلى تاغاي ئۇنىڭ پەسكەش ، قارانىيەت ۋە رەھىمسىزلىكىنى چۈشەنگەنلىكتىن ، تاغامغا بىر ھەسسە دۈشمەنلىك قىلسا ، مۇھەممەدىگە ئىككى ھەسسە دۈشمەنلىك قىلاتتى . [مىرزا ئەلى تاغاينىڭ تاغامنى ياقتۇرماسلىقىمۇ كۆپىنچە شۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىدى . چۈنكى ، مۇھەممەدى قانداقلا ئىشتا بولسۇن ، تاغامنىڭ قوللىشىغا تايىناتتى .] شۇنداق ئىشلاردىن بىرى شۇكى ، شاھمۇھەممەد سۇلتان ئۇنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلدى . بۇ بالا ـ قازادىنمۇ ئۇنى تاغام بىلەن پەقىر سەۋەبكارلىق قىلىپ قۇتقۇزۇپ قالدۇق . شۇ سەۋەبتىن خانىملار بىلەن پەقىرنىڭ ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق كۆڭۈل ئاغرىقى پەيدا بولدى .

رەھىمەتلىك خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاغامنى ئۆلتۈرۈش ، ئۇنىڭ ئەھلى ئاياللىرىغا ئىزا ـ ئاھانەتلەرنى قىلىشلارنىڭ ھەممىسى كۆرۈنۈشتە مىرزا ئەلى تاغاينىڭ سەۋەبكارلىقى بىلەن بولغان بولسىمۇ ، لېكىن ھەقىقەت شۇكى ، مۇھەممەدى بارلاسنىڭ رازىلىقى بولمىسا ، رەشىد سۇلتان ھەرگىز مۇنداق يامان ئىشقا قەدەم قويماس ئىدى . [ئۇ رەشىد سۇلتاننى قايمۇقتۇرۇپ شۇ قەدەر يولدىن چىقارغاندىكى ، ئۇنىڭ كۆڭلى قايسى نەرسىنى ئىستىسە ، ئۇ ھەتتاكى كۆيۈرلۈق بولغان تەقدىردىمۇ ، رەشىد سۇلتان ئۇنى شۇنىڭ ئېيتقىنى بويىچىلا ئورۇنلىدى ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى دەپ شۇنچىۋالا نالايىق ۋە يىرگىنچلىك ئىشلارنىمۇ قىلدى . ھەرەمدىكى ئېسىل نەسەبلىك خانىملاردىن مەرھۇم خانىنىڭ ھەرىمى ، يەنى رەشىد سۇلتانىنىڭ ئانىسى قاتاردىكى خانىمنى رەشىد سۇلتان مۇھەممەدىگە نىكاھلىنىش تەكلىپىنى بەرگەن . ئۇ خانىم رازى

بولمىغاچقا ، ئۇنىڭغا شۇ قەدەر كۈلپەت سېلىندىكى ، ئۇنى تالان - تاراج قىلىپ بولغاندىن كېيىن قوغلاپ چىقىرىشتى . پاك ۋە مەرتۋىلىك خانىملار ھۈماي قۇشى بىلەن قاغا بىر ئۇۋدا ياشىغاندەك ھايات كەچۈرۈشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆرمىدى .

ئۆزىنىڭ قېرىندىشى بەدىئۇل جەمال خانىمنى ئۆزبېك قازاقلاردىن باباۋەش سۇلتان[1] ئىبنى ئەدىك سۇلتانغا بەردى . شەيبانخان ئۆزبېكلىرى بىرلىشىپ ئۆزبېك قازاقلارنى يەڭگەندىن كېيىن باباۋەش سۇلتان كۈيئوغۇللۇق مۇناسىۋىتىگە ئىشەنچ قىلىپ ، رەشىد سۇلتاننى پاناھ تارتىپ كەلگەندى . رەشىد سۇلتان ئۇنى «ئۆلتۈرىمەن» دەپ قورقۇتۇپ بەدىئۇل جەمال خانىمنى تالاق قىلدۇرۇپ ئاجراشتۇرۇۋالدى . ئۇنى شۇنداق ئېسىل نەسەبلىك خانزادىدىن ئاجراشتۇرۇۋېلىپ مۇھەممەدنىڭ ئەجدادلىرىدىن ھېچكىممۇ بۇنداق ئالىي مەرتىۋىگە قول يەتكۈزەلىگەن ئەمەس ئىدى ، بۇ ھەقىقەتەن نالايىق ئىش بولدى . پادىشاھ بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى پۇقرانى پەرق ئەتمىدى ، ئەمما رەشىد سۇلتان بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى راۋا كۆردى ، ئۆزىنىڭ خانىدانىغا ئۆزى ئاھانەت كەلتۈردى ، ساغلام نۇتۇققا ئىگە ئادەمنى ھاڭرايدىغان ھايۋاندىن پەرقلەندۈرەلمىدى . نەتىجىدە بىر لاياقەتلىك ئەر بىلەن بولغان نىكاھنى زورلۇق بىلەن بۇزۇپ ، قېرىندىشىنى بىر لاياقەتسىز ئادەمگە بەردى . مىسرا :

رەسمى كۈدام مەردۇمۇ تەۋرى كۈجاست ئىن ؟

(قانداق ئادەم ئادىتى بۇ ، قانداقلارنىڭ قىلىقى ؟)

مۇھەممەدى نېمىسى بىلەن رەشىد سۇلتانىنىڭ كۆڭلىنى مۇنچە

---

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بويداش» دېيىلگەن .

خەنزۇچە نەشرىدە «بەۋش سۇلتان» (Baush Sultan) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

رام قىلىۋالدىكىن؟ قانداق قىلىپ ئۇنى بۇنچىۋالا تىزگىنلىۋالـ
ىدىكىن؟ بۇنىڭ سەۋەبـــى مەلۇم ئەمەس. مۇھەممەدىنـــــىڭ يا
خىزمەتلەردە تەجرىبىسى يوق، يا چوڭراق ئىشلاردا ئىقتىـــدارى
يوق، يا ئۆزئارا مۇئامىلىدە تۇزۇكرەك نۇتۇقى ۋە چېچەنلىكى يوق.
يا بىرەر ياخشى خۇي ـ ئەخلاقى يوق، يا بەزمە ـ ئولتۇرۇشلاردا
زېرەكلىكى ۋە خۇشچاقچاقلىقـــى يوق. جەڭ ـ كۆرەشلەردىمۇ
جاسارىتى يوق، قارىماققىمۇ كىشى ياقتۇرۇپ قالغۇدەك سۆزلەت ـ
سالاپىتى يوق. «ئىككىلا دۇنيادا قارا يۇز» دېگەن سۆز ئۇنىڭ
يۇزىنىڭ ناھايىتى ياخشى سۈپىتـــــى ئىـــدى، خۇددى مۇنداق
ئېيتىلغىنىدەك:

بەيىت:

ئەي دەرۇنەتى سىياھ ھەمچۇ بىرۇن،
ئەي سىيەھ رويى ئەندەرۇنۇ بىرۇن.

(ھەي ئىچىڭدۇر تېشىڭ كەبى قاپقارا،
ئىچ ـ تېشىڭدۇر يۇزۇڭ كەبى قاپقارا.)

ئۇنىڭ قىڭغىر سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي يالغانچىلىق،
شۇم گەپلىرىنىڭ بەرى باشتىن ـ ئاخىر كاززاپلىقتۇر. ئۇنىڭغا
بېرىلگەن ئادىل باھا مانا مۇشۇ.]

راستىنى ئېيتقاندا، رەشىد سۇلتاندىن سادىر بولغان ھەر بىر
نالايىق ئىشنىڭ ھەممىسى مۇھەممەدىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى ۋە
سەۋەبكارلىقى بىلەن بولغان. رەشىد سۇلتانغا نىسبەتەن مۇھەممەدـ
نىڭ ھەممە سۆزلىرىگە ھېچبىر سەۋەبسىزلا ئەگىشىۋەرگەنلىكىـ
گە نارازى بولغىنىمىزدىن باشقا ئېتىراز بىلدۇرۇشىمىز يوق. مۇشۇ
كۇنلەردە «مۇھەممەدى ھايات بىلەن خوشلـــــىشىتۇ» دېگەن
خەۋەرلەرنى ئاڭلىدۇق. ئەگەر راست بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن
رەشىد سۇلتان ئۆزىنىڭ ئەركى ۋە تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ

ياخشى يولغا كىرىپ قالار ، ئۆتكەنكى نالايىق ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلار . ئەي ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ، ئامىن !

بىر يۈز سەككىزىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەرنىڭ ئۇرسەك تەرەپكە بارغانلىقى ، قەبرىندىشىم ئەبدۇللا مىرزىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ۋە بۇ لەشكىرىي يۈرۈشتە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

خان پايتەخت ياركەندكە قايتقان ۋاقتىدا پەقىرگە ئۇرسەكگە يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بەردى . تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 939 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ بىرىنچى ئون كۈنى[1] دە پەقىر قۇربان ھېيىت نامىزىنى ماريۇلدا ئۆتەپ ، ئاندىن ئۇرسەك بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىش نىيىتىدە يۈرۈش قىلدىم . يىگىرمە كۈنلۈك يەرگىچە باردۇق ، ئۇ يەردە تىبەت كۈپپارلىرىدىن ئۇچرىمىدى . ئۇلار بەزى پۇختىراق قەلئەلەرگە ئىشەنچ قىلىشىپ شۇنىڭغا بېكىنىپتۇ ، ئۇ قەلئەلەرنى ئاسانلىق بىلەن ئالغىلى بولمايدىكەن ، مۇشەققەتلەر بىلەن ئالغىلى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ قەلئەلەرنىڭ مەھسۇلاتى مۇشەققىتىگە بەدەل بولالمايدىكەن . شۇڭا ، قەبرىندىشىم ئەبدۇللا مىرزىنى ، ئىسكەندەر سۇلتاننى ۋە تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد

---

① ھىجرىيە 939 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ بىرىنچى ئون كۈنى مىلادىيە 1533 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ .

مىرزىنى ھەممە ئېغىر جابدۇقلار بىلەن ئاجىز ئاتلارنى شۇ يەردە قويۇپ ، ئاتنىڭ ياش ۋە كۈچلۈكلىرىنى تاللىۋېلىپ تېزلىكتە يۈرۈپ ، سەپەر ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى تىبەتنىڭ بارماق[1] دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدۇق . بۇ يەردە تۈبۈتلەردىن كۆپ ئادەمنى تېپىپ چاپقۇن قىلدۇق . ئۇچ يۈز مىڭدەك قوي ئولجا ئالدۇق ، يەنە شۇنىڭغا يارىشا ئات ، مال ـ مۈلۈك ۋە ئەسىر لەشكەرلەر قولغا چۈشتى . ئەسكەندەر سۇلتان ، ئەبدۇللا مىرزا ۋە مەھمۇد مىرزىلارنى ئارقىمىزدىن يەتكۈزۈپ بولالمىدۇق ، شۇڭا ئۇ يەردە ئوبدان بىر يايلاققا كېلىپ چۈشتۇق . ئەمما ، پەقەت ئۇلاردىن ئىلگىرىرەك يۈرۈپ كەتتىم .

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 940 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى[2] ئۇلارمۇ قەلئەلەردىن بىرىگە يۈرۈش قىلىپتۇ . بۇ قەلئەنىڭ نامى كاردۇن ئىكەن ، ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ قامال قىلىشى بىلەن ئۇ قەلئەدىكى كۈپپارلار ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغاچقا ، ھىندىستان رايلىرىدىن بىرىگە ئىلتىجا قىلىپ ئۇچ مىڭ پىيادە لەشكەرنى يارەمگە ئېلىپ كېلىپتۇ . [مۇنداق دېيىلگىنىدەك :

بەيىت :

سەران دو چەشم كەردەمكى ، چۇ ھىندۇ ئان رەھزەن ،
ھەمەرا بەنۇكى مىژگانزەدە بەر جىگەرى كەتارە .

(يۇلۇمدا ئىككى كۆزۈڭ ھىند قاراقچىسى بولدى ،
كىرپىكلىرىڭ ئۇچلىرى جىگىرىمگە تىغ ئۇردى .)]

---

① پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «يارماق» ، ئىككىنچى نۇسخىدا «يابدىياڭ» دېيىلگەن ، تېھران نەشرىدە «بارياڭ» ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «بارياك» دەپ ئېلىنغان .

② ھىجرىيە 940 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 1 ـ كۈنى مىلادىيە 1533 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن ئەبدۇللا مىرزا ۋە مەھمۇد مىرزىلار ئىككى يۇز كىشى بىلەن ئۇلارغا يۇزلىنىپ ئەڭ تېز سۈرئەت بىلەن يۇرۇپتۇ ، شۇڭا بۇ ئىككى يۇز كىشىدىن ئازغىنە كىشىلا يېتىشىپ بېرىپتۇ . قېرىندىشىم ئەبدۇللا مىرزا تونۇلغان باتۇر يىگىت ئىدى . بۇنىڭدىن ئىلگىرى بالتىدا خانىنىڭ يېنىدىكى ۋاقتىدا ھەيران قالارلىق مەردانىلىكلەرنى كۆرسىتىپ ، خاندىن جۇلدۇ[1] ئالغانىدى ۋە خانىنىڭ بارلىق باھادىر ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ باھادىرلىقىغا قول قويغانىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقىغا مەغرۇرلىنىپ لەشكەرنىڭ يېتىپ كېلىشىگىمۇ ساقلىماستىن ، يېنىدا بىللە كەلگەن ئۇچ ئادىمى بىلەنلا توختىماستىن ۋە تەپ تارتماستىن ئۇچ مىڭ ھىندى لەشكىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى غول قىسمىغا ئۆزىنى ئۇرۇپتۇ . ھىندىلار ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئارىغا ئېلىپ تۇرغان مەزگىلدە ، تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزا تۆت كىشى بىلەن يېتىپ كېلىپتۇ ـ دە ، ئەبدۇللا مىرزىنىڭ قورشاۋدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، ھۇجۇم قىلىپ مىرزىنى بۇ ھالاكەتلىك خەتەردىن قۇتقۇزۇپتۇ . ئەبدۇللا مىرزا يەنە كەينىگە يېنىپ ھىندىلارغا ھۇجۇم قىلىپتۇ ، ھىندىلار ئۇنى يەنە ئارىغا ئېلىپتۇ . بۇ چاغدا مۆتىۋەر باھادىرلاردىن بەش كىشى يېتىپ كېلىپ ، بۇ ئىككى قېرىنداشنى بۇ ھالەتتە كۆرۈپ ، ئۇلارمۇ ياردەم بېرىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلىپتۇ . ئۇنىڭغىچە قېرىندىشىم ئەبدۇللا مىرزىنى پارچە ـ پارچە قىلىپ بولغانىكەن ، ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ ھەربىر ئەزاسىدىكى كىيىمىنىڭ بىر پارچىسى بىردىن دۈشمەننىڭ قولىدا تۇرۇپتۇ . بەيىت :

شەرابى شەھدى شەھادەت بەكامى ئۇ گەشتە ،
ھەلال بادكى ، خۇش نۇش كەردە ئەست ئانرا .

مەن بۇدەم ئەز جەھانۇ گىرامى بەرادەرى ،
دەر سىلكى نەزمۇ نەسر گەرانمايە گەۋھەرى .

---

① جۇلدۇ — مۇكاپات ، ئىنئام .

(شېھىتلىق بالى شارابى سۈنۈلدى ئاغزىغا ،
ئۇنى ئەجەب خۇشال ئىچتى ، ئاڭا ھالال بولسۇن .

بۇ جاھاندا مەن قالدىم ، ئەزىز قېرىندىشىم كەتتى ،
نەزمۇ نەسىردىكى قىممەتلىك گۆھىرىم كەتتى .)]

ئەبدۇللا مىرزىنىڭ ۋەقەسى پەقەتلا ئاڭلاندى ، خۇددى مۇنداق دېيىلگىنىدەك :
[نەزم :

باقەزا كارزار نەتۇزان كەرد ،
گىلەھ ئەز روزگار نەتۇزان كەرد .
كىردىگار ئان كۇنەدكى ، ئۇ خاھەد ،
ھۇكم بەركىردىگار نەتۇزان كەرد .

(تەقدىرنىڭ ئىشىغا نېمە قىلۇر كار ،
ھاياتتىن نە كېرەك قىلماق يىغا - زار ؟
تەڭرىنىڭ خاھىشى شۇ بولغان ئىكەن ،
تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىگە نېمە چارە بار ؟)]

«بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز) ، چوقۇم ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز »[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ تەڭرىنىڭ تەقدىرىگە رازىلىق بىلدۇردۇم .
نەچچە مەھەلگىچە شۇ يايلاقتا ئارام ئالدۇق ، ئات - ئۇلاغلار قايتىدىن كۈچ - قۇۋۋەتكە تولدى . قولىمىزغا چۈشكەن ئولجا - غەنىيمەتلەرنى شۇ يەردىن ئەۋەتتىم . لەشكەردىن توققۇز يۈز كىشىنى ئىلغاپ ئۇرسەڭگە قاراپ يۈزلەندىم . مارىيۇلدىن بۇ يەرگە ئىككى ئايلىق يول ئىدى . بۇيەردىن يەنە بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 - سۈرە بەقەرە ، 156 - ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى .

بىر يەرگە بېرىپ چۈشتۇق . ئۇ يەردە ئايلانمىسى قىرىق فەرسەڭ ئەتراپىدا چىقىدىغان بىر كۆل ، ئۇ كۆلنىڭ بويىدا لۇكلەبۇك دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەلئە بار ئىكەن ، كېچىسى شۇ يەردە قونغانىدۇق . ئەتىسى قوپۇپ قارىساق ، لەشكەر ئىچىدىكى ئاتلاردىن ئازراقى نىمجان بولۇپ قالغاندىن باشقا مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆلۈپتۇ ، جۇملىدىن پەقىرنىڭ يىگىرمە يەتتە مەخسۇس ئېتىم بار ئىدى ، ئۇ ئاتلاردىن بىرىلا سالامەت تۇرۇپتۇ ، ئىككىسى يېرىمجان بولۇپ قېلىپتۇ ، قالغان يىگىرمە تۆت ئاتنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپتۇ . بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن ئىس كېسىلىنىڭ سەۋەبى بىلەن بولغان ۋەقە ئىدى . ئەتىگەندىلا ئۇ يەردىن يۇرۇپ ، ئىككىنچى كۈنى ھەرى[1] ناملىق بىر ۋىلايەتنى چاپقۇن قىلدۇق . ئۇ يەرلىك ئادەملەر : «بۇ يەردىن بەنگالەگە يىگىرمە تۆت كۈندە بارغىلى بولىدۇ» دەپ ھېكايە قىلىپ بەردى . بۇ ئۇرۇشتا كۆپ ھىندىلار قولىمىزغا چۈشتى ، ئەمما شۇ كۈنلەردە بىزنىڭ قولىمىزدا ئاتلىرى يۇرۇشكە يارىمايدىغان توقسان ئاتلىق ئەسكەر قېلىپتۇ ، بۇ توقسان كىشى بىلەن ئۇرسەڭگە پىيادە قاراپ يۇردۇق . تۆت كۈنلۈك يەرگە بېرىپ ، ئەسكەبرەق دېگەن جايىنى چاپقۇن قىلىپ يۈز مىڭچە قوي ، يىگىرمە مىڭچە قوتاز ، يەنە شۇنچىلىك مىقداردا ئات ۋە ئەسىرلەرنى غەنىيمەت ئالدۇق . ئەسكەبرەقتىن ئۇرسەڭگە سەككىز كۈنلۈك يول قالغانىدى . لەشكەرنىڭ ئاتلىرى يۇرۇشتىن قالدى ، شۇڭا ئامالسىز ئارقىمىزغا يېنىشقا توغرا كەلدى . ئارقىمىزغا يېنىپ ئالتە كۈن يول يۇرۇپ قالغان لەشكەرلەرگە قوشۇلدۇق ۋە يولغا چىقتۇق . بۇ چاغ رەببىيەلئاخىرنىڭ سەككىزىنچى كۈنى ئىدى ، جۈمادىيەل-ئاخىرنىڭ ئاخىرىسىدا تاملىق دېگەن يۇرتقا كەلدۇق ، تاملىقتىن ماريۇلغا يىگىرمە كۈنلۈك يولدۇر . بىز ھەممە ئولجا -

---

① پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تېھران نەشرىدە «ھىم» دېيىلگەن ، تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «نىم» دېيىلگەن .

غەنىيمەتلەرنى ئېلىپ بۇ يەرگە سالامەت يېتىپ كەلدۇق . گۇگە خەلقى تاملىققا كېلىپ ئىلتىماس قىلىپ : «گۇگە تىبەتنىڭ ئەڭ چوڭ ۋىلايىتىدۇر ، ھەممىمىز جىزيە (سېلىق) تاپشۇرۇشنى قوبۇل قىلىمىز . ئۆزىڭىز ئۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ ، ئەھۋالىمىزغا قاراپ مۇۋاپىق جىزيە بەلگىلەپ بەرسىڭىز » دەپ ئەرز قىلىشتى . ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ شۇ ياقتا يۈزلەندۇق . تاملىقتىن يۇرۇپ ئارىدا بىر قونۇپ گۇگەگە يېتىپ كەلدۇق . گۇگە خەلقى خىزمەتكارلىق قائىدىسىنى تولۇق بەجا كەلتۇردى . پەقەت ئۇ يەردە ئۇچ كۈن تۇرۇپ ، ئۇلارغا [تىبەت مىسقالىدا ئۇچ مىڭ مىسقال] جىزيە توختىتىپ بەردىم . تىبەتنىڭ بىر مىسقالى بىزنىڭ شەرئەت ئۆلچىمىدە بىر يېرىم مىسقال بولىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن گۇگەدىن قايتىپ كېلىۋاتقىنىمىزدا ، لەشكەرلەرنىڭ ۋەيران بولغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى . بۇ ۋەقە پات پۇرسەتتە زىكىر قىلىنغۇسى .

بىر يۈز توققۇزىنچى باب

تىبەتتە بىز دۇچ كەلگەن قايغۇلۇق ۋەقەلەر ۋە تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنىڭ بايانى

[نەزم :

سۇبھى ما ئەز تۇ بەغەم شامى بەماتەم گۇزەرەد ،
سۇبھۇ شامى كەسى ئەز ئىشق چۇنىن كەم گۇزەرەد .
مەكۇن ئەفسانەئى ما گۇشكى ئىن مايەئى غەم ،
ھەيف باشەدكى بەرئان خاترى خۇررەم گۇزەرەد .

(بولدى سۇبھىم غېمىڭدىن گويا ماتەم تۇنىدەك ،
ئىشقتا ئىنسان كۇن - تۇنى كەم كېچىدۇ بۇنىڭدەك .
بۇ غەمكىن ھېكايەمگە قۇلاق سالما ، ئىشتىسەڭ ،
ئىسىت دەيسەن ، يوقىلار خۇشاللىقىڭ شۇنىڭدەك .)]

شۇنداق ئېغىر مېھنەت - مۇشەققەتلەر ۋە شىددەتلىك ۋەقەلەر [گويا كى بېيىت :

تاكەي زەمانە داغى غەمەم بەر جىگەر نەھۇد ،
داغى ھەنۇز تازەكى داغى دىگەر نەھۇد .
ھەر داغكى ئاۋەرەد قەدرى رويە بەھتەرى ،
ئان داغ را گۇزارەدۇ داغى دىگەر نەھۇد .

(قاچانغىچە باغرىمغا زامان سالار دەردۇ غەم ،
كۇنا يارا ئۇستىگە يېڭى يارا قىلار جەم .
ھەر يارىسى ساقىيىپ تېخى پۇتمەي تۇرۇپلا ،
ئۇستىلەپ سالار يارا ، ھەسرەت ئۇستىگە ئەلەم .)

ئۇزلۇكسىز جاپا - مۇشەققەت ، ئازقا - ئازقىدىن ئولىشىپ كەلگەن ئازاب ۋە خورلۇق بىزگە گويا بىرىنىڭ ئازقىسىدىن بىرى بېسىپ كەلگەن دەريا دولقۇنلىرىدەك ئازقا - ئازقىدىن باستۇرۇپ كېلىشكە باشلىدى . نەزم :

زىن بەھرى ئابگۇن چۇ كەسى ئاب خۇش نەخۇرد ،
خۇدرا زى ئابخۇردى جەھان سىير كەردە ئىم .

(دېگىز كەزگەن ھېچقاچان دېگىز سۇيىنى ئىچمەيدۇ ،
جاھان سۇيىنى ئېچىپ خېنەككىچە[1] تويدۇق بىز .)

① خېنەك — ساقاقنىڭ ئاستى ، بۇغدىيەكنىڭ ئۇستى ، بوغۇز .

ئەھۋالىمىز كېمىسى بۇزۇقلۇق ۋە بالا ـ قازا دېڭىزىنىڭ قاينىملىرىغا چۆكتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە پالاكەت ۋە ئازاب دولقۇنلىرى كېلىپ تاشلاندى . بۇنىڭغا قوشۇپ ئۈستىمىزدىن جاپاكار پەلەك غەم ۋە تەشۋىش بۇلۇتلىرىدىن ئەندىشە ۋە مېھنەت مۆلدۈرلىرىنىڭ ياغدۇرۇشقا باشلىدى . **بەيىت :**

ھەرگىز نەيايەد زى چەرخ بارانى كەرەم ،
زىن چەرخى بەلا ھەمىشە مىبارەد غەم .

(پەلەك ئەۋەتمەس ھەرگىز رەھمەت يامغۇرىنى بىرەدەم ،
بۇ چەرخى زالىم ھەمىشە ياغدۇرار پالاكەت ـ غەم .)

بۇ تەتۇر ئايلانغۇچى چەرخ ، بۇ تۇتامى يوق پەلەك ئىككى يۇزلىمىلىك بىلەن ئاداۋەت ئويۇنلىرىنى باشلىغىنىدا ، كىشىگە بىر تەرەپتىن پاك قېرىنداشلارنىڭ ئۆچمەنلىكلىرى ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر تۇرلۇك بالا ـ قازا ۋە پالاكەتچىلىكلەر تەڭ يېغىشقا باشلايدۇ . بۇنىڭغا ھېچقانداق كىشى ئالاقىدار ئەمەس ، بۇ ھېچ كىشىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس ، **رۇبائي :**

ئەز دۇشمەن ئەگەر جەفا رەسەد ئەيبى نې ،
ئەز جەۋرۇ جەفايى ئۇ مەرا رەيبى نې ،
زان جەۋرۇ جەفاكى فەلەك مىئايەد ،
دەر جۇملە جەھان دۇرۇست جەيبى نې .

(دۇشمەندىن ئەگەر جاپا يەتسە ھەم نېمە ئەيب ،
ئۇنىڭ جەۋرۇجاپالىرىدىن مەندە ھەم نېمە ئەيب .
بۇ بارچە جاھاندا تۇز كۆڭۈل كىشى قايدا ،
بۇ جەۋرۇ جاپانى قىلغان پەلەكتە ھەم نېمە ئەيب .)

مەغپىرەت تاپقۇر خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن بىزگە

يۇزلەنگەن كۆلپەتلەرنىڭ يۇزدىن بىرىنىلا قىسقىچە بايان قىلىش مۇڭاپىق كۆرۈندى . چۈنكى ، خۇدا پاناھ بەرسۇن ، ئۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى بۇ نۇسخىغا تەپسىلىي يېزىلسا ، بۇ ئاددىي كىتابقا ئاقىللارنىڭ سائادەتلىك نەزەرلىرى چۈشۈپ قالسا ، بۇ ۋەقەلەرنى مۇبالىغىدە ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلىك دەپ قاراپ سۆز زىننەتلەش قاتارىغا قوشۇۋېتىدۇ . دانىشمەنلەر : «يالغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان راست سۆزنى مۇبالىغە قىلما ، راستقا ئوخشايدىغان يالغان سۆزنى ئېغىزغا ئالما» دېگەنكەن . بۇ مەزمۇنغا ئەمەل قىلىپ بۇ يالغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان راست ۋەقەنى تەپسىلىي بايان قىلىشتىن ئۆزىنى تارتىپ ، ئىخچام ۋە قىسقىچە زىكىر قىلىشقا تۇتۇش قىلىندى .

دېمەك ، رەشىد سۇلتان تاغامنىڭ ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ باشقا مۆتىۋەرلەرگە ئازار بېرىپ ، ئۇلارنى قورقۇتۇپ ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن تىبەتكە كىشى ئەۋەتىپ ، ئۇ كىشىلەرگە بىرنەچچە نىشان (يارلىقنامە) ئەۋەتىپتۇ . بۇ نىشانلاردىن بىرىنى ئىنىسى ئىسكەندەر سۇلتانغا ئەۋەتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا : «تىبەت زېمىنىنى سىزگە بەردۇق ، مىرزا ھەيدەر بىلەن مەھمۇد مىرزىمۇ سىز بىلەن تىبەتتە تۇرغاي» دەپتۇ . قالغان لەشكەرلەردىن بىر جامائەتكە يەنە بىر نىشانىنى ئەۋەتىپتۇ . ئۇنىڭدا : «كىمكى تىبەتتە تۇرۇپ قالىدىغان بولسا ، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە بالا ـ چاقىلىرى قىرغىزلارغا چىقارتىپ بېرىلىپ ئانقا ئالماشتۇرۇلىدۇ . شۇڭا ، بۇ ھۆكۈمنى ئاڭلىغان ھامان ھەممە سىپاھلار توختىماستىن يارکەندکە قايتىپ كېلىشى كېرەك» دەپتۇ . بۇ بەتنىشان پەقىر گۈگەدىكى ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپتۇ ، پۈتكۈل لەشكەر بۇ نىشاننىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولۇپتۇ . ئۇلار ۋاقتىنى غەنىيمەت بىلىپ تېزدىن يارکەندکە قاراپ يولغا چىقىپتۇ . ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن مەھمۇد مىرزىلار بىرقانچە كىشى بىلەن قېچىپ قېلىپ قالغانكەن ، پەقىر ئىككى كۈندىن كېيىن لەشكەر ۋەيران بولغان يەرگە كېلىپ ، ئىسكەندەر

سۇلتان ۋە مەھمۇد مىرزىلار بىلەن كۆرۈشتۇم . ئۇلار : «بۇ كېچە مۇشۇ يەردە تۇرغىنىمىز مۇۋاپىقمۇ تۇرىدۇ . چۈنكى ، لەشكەرنىڭ بەزىلىرى ئىلاجسىزلىقتىن كەتتى ، ئۇلار پۈرسەت تېپىپ قېچىپ بىزگە قوشۇلۇشى مۇمكىن » دېدى . شۇڭا ، كېچىسى ئاشۇ مەنزىلدە ساقلىدۇق .

پەقەر بىلەن يۈزدىن ئارتۇقراق كىشى بار ئىدى ، ئۇلار ئۇرۇشلاردا پىشقان ، ئىشلاردا تەجرىبىلىك ، شىجائەتلىك ، مەشھۇر پالۋانلارنىڭ تىللىرىدىمۇ ئۇلارنىڭ تەرىپ ـ تەۋسىپلىرى بار ئىدى . ئۇلار ئاتا ـ بوۋامنىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ خىزمەتتە بولۇپ كەلگەنلەر بولۇپ ، پەقەرگە مىراس تەرىقىسىدىكى خىزمەتكار بولۇپ قالغانلار ئىدى . كۆپلىگەن ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۇلار ئۆز تەڭتۇشلىرى ئارىسىدا نۇرغۇن قېتىم تەكرار كۆزگە كۆرۈنۈپ مۇمتاز بولغان بولۇپ ، ھەربىرى ئەمىر دېگەن ئاتاقنى كۆتۈرگەنلەر ئىدى . بەزىلىرى پەقەر بىلەن ئېمىلداش ۋە قېرىنداش بولۇشقا رازى بولۇشۇپ كوكۇلداش[1] ئاتالغانلار ئىدى ، ئۇلارنىڭ پەقەردىن يۈز ئۆرۈپ قارشى مەيدانغا ئۆتۈشى ناتايىن ئىدى . [كېچىنىڭ يۇلتۇز لەشكەرلىرى پىتىراپ قېچىشقان ۋاقتىدا ، پەلەكنىڭ ئاتلىق تۇركى ئالىچىپار ئاسمان ئېتىغا يالغۇز ۋە تەنھا مىنگەنىدى . پەقەر يۇلتۇز لەشكەرلىرى كۈندۈزگە بويسۇنماي تاراپ كەتكىنىگە ئوخشاش ، ئىشەنچلىك ھەمراھلىرىنىڭ كېچە قاراڭغۇسىدا غايىب بولۇپ ، تۈن بويى قېچىپ بىقارار بولۇپ يۈرگەنلىكلىرىنى ھېس قىلدىم .

قۇياش مەشئەلى بەختسىز ھاياتتەك قاپقاراڭغۇ زېمىن سەھىنىسىنى يورۇتۇپ نۇرلاندۇرغان چاغدا ،] يۇقىرىدا نامى زىكىر قىلىنغان جانىۋەمەد ئاتاكا كەلدى ، ئۇ پەقەر بىلەن ئېمىلداش بولۇشقانىدى . كوكۇلداشلىرىم ئىچىدىن شاھمۇھەممەد ناملىق

---

① كوكۇلداش — كۆكەلداشمۇ دېيىلىدۇ . بىر ئانىنى ئەمگەن ، ئېمىلداش ، قېرىنداش دېگەن مەنىلەردە (مۇھەررىردىن) .

بىرىمۇ قايتىپ كەلدى ، [ئۇ ئاشۇ توپنىڭ ئابرۇيلۇق كىشىلىرىدىن ئىدى ،] ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ ھۈنەرلىك شاگىرتلىرىدىن بەش كىشىنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلدى . يالغۇزلۇق ئەندىشىسى تەسكىن تاپتى . بىر سائەتچە ۋاقىت ئۆتكەندى ، بىر تەرەپتىن ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن مەھمۇد مىرزىلار كەلدى . تەرەپ - تەرەپتىن كەلگەنلەر يىغىلىپ ئەللىك كىشى بولدۇق - دە ، ئۇ يەردىن مارىيۇلغا قاراپ يۇزلەندۇق . بۇ جەدى پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولۇپ ، سوغۇق تازا كۈچەيگەن چاغ ئىدى . [بەيىت :

ئەز سەردى دەي چۇ مۇرغى ئابى ،
ئاۋەردە پەناھى با كەبابى .

(قىش سوغۇقىدىن ئۆردەكمۇ ھەتتا ،
كەلدى كاۋابچىدىن تىلىشىپ پاناھ .)

قىشنىڭ سوغۇقى شۇ قەدەر شىددەتلىك بولدىكى ، ئۇنى ئەگەر تەپسىلىيرەك بايان قىلىدىغان بولساق ، باشقىلار بىزنى سۆزمەنلىك قىلىۋېتىپتۇ ، دەپ گۇمان قىلىشى مۇمكىن .] سوغۇقنىڭ شىددىتى تۇيۇلىدىن يۇقىرىقى ئەللىك كىشى ئىچىدىن قىرىقتىن كۆپرەك ئادەمنىڭ بەزىسىنىڭ قولى ، بەزىسىنىڭ پۇتى ، بەزىسىنىڭ قۇلىقى ، يەنە بەزىسىنىڭ بۇرنى ئۇشۇپ قالدى . ئاشۇنداق ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى چېكىپ يىگىرمە بەش كۈندە مارىيۇلغا يەتتۇق . مارىيۇلنىڭ جۇ (ھاكىم)لىرىدىن يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنىپ ئۆتۈلگەن تاشكۇن بىلەن لاتە جۇغدان ئارقا - ئارقىدىن خىزمەتىمىزگە كەلدى . گەرچە بىزدىن ئۇلارغا كۆپ زورلۇق ۋە ئازار يەتكەن بولسىمۇ ، ئەمما تاشكۇن بىلەن لاتە جۇغدان بۇنىڭغا جاۋابەن شۇنچە خىزمەتلەرنى ۋە ئۆزىنىڭھاللارنى قىلدى . ئۇلار ئۆزىرە ئېيتىپ : «تۆت يۇز يىلدىن بېرى ، ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ [ئەۋلادمۇئەۋلاد باشقىلارغا پۇقرا بولۇپ كەلگەنىكەن . مانا ھازىر] بىز پۇقرا ، سىلەر پۇقراپەرۋەر پادىشاھ .

ئۆز ۋاقتىدا سىزنىڭ سەلتەنىتىڭىز تازا كۆچەيگەن ۋاقىتلاردا سىزدىن چۆچۈپ ۋە ئەندىشە قىلىپ بەزى خاتالىقلارنى سادىر قىلغانىدۇق ، شۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭغا جاۋابەن ئەدەپ ۋە جازا بېرىلىشى كېرەك ئىدى . شۇنداق قىلدىڭىز ، بۇنىڭغا بىز رازىمىز . شۇ چاغدا تىبەت جۇلىرىدىن ھەركىم سىزگە ئىتائەت ۋە خىزمەت قىلغان بولسا ، بۇ قورقۇنچ سەۋەبىدىن بولغانىدى . مانا ھازىر خىزمىتىڭىزنى قىلىپ ئىتائىتىڭىزدە بولۇشمىز دوستلۇق ۋە ئېتىقادنىڭ نىشانىسىدۇر . ئېتىقاد ئەھلى كىم ئىكەن ؟ خىزمەتكارلىق داۋاسىدا كىم سادىق ئىكەن ؟ كىم يالغانچى ئىكەن ؟ بۇنىڭدىن مەلۇم بولغۇسىدۇر . [بەيىت :

جەمئى زەبان بەدەئۇنى ئىشقەت كۇشادە ئەند ،
ئەي مەن غۇلام ئانكى دىلەش با زەبان يەكەست .

(ئىشقىڭ دەۋاسىنى قىلىپ ھەممە ئېغىزلار ئېچىلۇر ،
مەن خىزمىتىڭدە تىل بىلەن دىلىمنى بىر قىلدىم ھامان .)]

ئۇلار بىزگە مارىيۇلنىڭ مەركىزى شەيە قەلئەسىنى سوۋغا قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن شەيەگە كىرىپ راھەتلىنىپ ئارام ئالدۇق . ئۇ يەردە لەشكەردىن ئايرىلىپ قالغانلاردىن بىرنەچچە كىشى بار ئىكەن ، ئۇلارمۇ بىزگە قوشۇلدى . مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد قاراتاغى شۇلار ئىچىدە بار ئىكەن .

بۇ مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد يۇقىرىدا ناملىرى زىكىر قىلىنىپ ئۆتۈلگەن ھەزرىتى مەخدۇمى خاجە [مۇھەممەد] يۇسۇفنىڭ خادىم ۋە مۇلازىملىرىدىن بولۇپ ، تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى ، تىبەت تىلىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى ، تىبەتنىڭ ھەممە جۇلىرى بىلەن دوست ۋە ئاغىنە ئىدى . تىبەت جۇلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق ئىش بولسا ، مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد ئۇنى ناھايىتى ياخشى ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلاتتى . [ئۇنىڭدىن كېيىن كەشمىردىن ھاجى ئاتلىق كىشى كەلدى ، بۇ كىشى ھەققىدە

كېيىن ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىمىز . ئۇ كىشى پەقىرگە خىزمەت قىلىشنى ئۆزىگە بەختىيارلىق دەپ قارىدى .] ئۇنىڭ بىلەن قوشقاندا توپىمىزغا يىغىلغانلارنىڭ سانى ئاتمىش كىشىدىن ئېشىپ كەتتى .

[ۋەيران بولۇپ پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلەر ھاۋانىڭ ئۆزگىرىپ قالتىق سوۋۇپ كېتىشى سەۋەبىدىن قالتىق قىينىچىلىققا ئۇچرىدى ، ئۇلارنىڭ يول يۇرۇشى ئىنتايىن تەس بولدى . ئالدىراپ قايتىپ كېتىشكە سەۋەبكار بولغانلارنىڭ مال ـ مۇلۇكلىرى شۇنىڭغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى ۋە زايە بولدى .] يارىكەندىكە قاراپ يۇرگەن بۇ كىشىلەردىن بىر يۇز ئەللىككە يېقىن كىشى ھاۋانىڭ شىددەتلىك سوغۇقىدا جانلىرىدىن ئايرىلىپتۇ ، قالغانلىرى چالا ئۆلۈك ھالەتتە يارىكەندىكە قاراپ يۇرۇپتۇ . يەنە بىرمۇنچىلىرى يولدىن يېنىپ ۋەيرانە ۋە مۇشكۇل ھالەتتە ماريۇلغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار بىلەن قوشقاندا توپىمىزغا يىغىلغانلارنىڭ سانى بەش يۈز كىشىگە يەتتى ، ئۇن مىڭغا يېقىن قوي يىغىلدى . تولۇق تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئورنىتىلدى .

ماريۇلغا يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن جانىئەھمەد ئاتاكا بىلەن شاھمۇھەممەد كوكۇلداشنى بۇ جاڭگاللاردا قولغا چۈشكەن ماللاردىن نەچچە خىل تۆھپىلەر بىلەن بىللە يارىكەندىكە — رەشىد سۇلتانىنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەنىدىم . يەنە بىر ئەرز يېزىپ ئارىمىزدىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتى ۋە بۇرۇنقى ۋەدە ـ قەسەملىرىمىزنى بايان قىلدىم . بىر ـ بىرىمىزگە بېرىشكەن نىشانلار ئىچىدىن رەشىد سۇلتان ماڭا بەرگەن قۇش پېيى شەكلىدە توقۇلغان بىر ساۋۇت ، بىر پولات دۇبۇلغا[1] بار ئىدى ، [ئۆز ۋاقتىدا رەشىد سۇلتان بۇلارنى دوستلۇقىمىزنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە ماڭا بەرگەنىدى ،] ھەر

---

① بۇ ئەستىلىك بۇيۇملار موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قوليازمىسىدا يۇقىرىقىدەك « . . .ساۋۇت ، . . .دۇبۇلغا» دېيىلگەن ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «قارا قوڭۇر رەڭلىك ئەرەب تونى بىلەن پولاتتىن سوقۇلغان ئايپالتا» دېيىلگەن .

ئىككىسىنى رەشىد سۇلتانغا ئەۋەتتىم . نەزم :

يادىڭا كەلتۈركى ، ھەرگىز سەن مېنى ياد ئەتمەدىڭ ،
بۇ ھەزىن كۆڭلۈمنى ھەرگىز خۇررەمۇ شاد ئەتمەدىڭ .
گەرچە بىزگە شاھ بولدۇڭ سەلتەنەت تەختى ئۈزە ،
لېيك بىزگە لۇتفۇ شەفقەت ، ئەدل ئىلە داد ئەتمەدىڭ .

دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتتىم . [ئۆتكەنلەر ئۆتتى ، بېيىت :

بەۋەفائى شۇەئى مەھبۇب مىدانىم ما ،
نىست خۇبانرا ۋەفايى خۇب مىدانىم ما .

(مەشۇقلەرگە بەۋاپالىق ئىكەن ئۇدۇم ، بىلدۇق مانا ،
بۇ گۈزەللەردە ۋاپا يوق ئىكەن چوقۇم ، بىلدۇق مانا .)]

شۇ قېتىم ئاخىرلاشقانىدى ، رەشىد سۇلتان جانئەھمەد ئاتاكانىڭ ئوغلى ، مېنىڭ كوكۇلدىشىم بىكەن[1] ھەسەن دۆاننى قوشۇپ تىبەتكە — بىزنىڭ يېنىمىزغا ئەۋەتتى . ئۇلاردىن : «نادانلىق تۈپەيلىدىن بۇ خاتا ئىشلار سادىر بولۇپ ، مېنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە خىجالەتچىلىكتە قېلىشىمغا سەۋەب بولدى . ھازىرچە سىز ئەزىز دوستۇمنى كەلسۇن ، دېيىشىمگە بىرمۇنچە توسالغۇلار بار . مەۋلانا قۇداشنى [ئىككى] يۈز كىشى بىلەن خىزمىتىڭىزگە ئەۋەتتىم . يار كەندكە قايتىپ كەلگەن مۇلازىملىرىڭىزنىڭ ھەممىسى خىزمىتىڭىزگە بارسۇن » دەپ ئۆزرە سوراپ پۇشايمانلار ئىزھار قىلىپ ، ماڭا بىر ئات ۋە بىرقانچە تۇرلۇك سوۋغاتلارنى ئەۋەتىپتۇ . بۇ سۆزدىن كۆڭلۈمگە يېڭىدىن كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل

① خەنزۇچە نەشرىدە «بىدەكەن» (Bidakan) دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

بولدى . [پەقەت يەنىلا ئۇنى ئارقا تەرىكىم دەپ ھېسابلىمىدىم .] تىبەتنىڭ كۆپىنچە يەرلىرى يەنە ئىتائەت قىلدى . شۇ ئەسنادا مەۋلانا قۇداش يېتىپ كەلدى ، ئۇنىڭ بىلەن ئابرۇيلۇق مۇلازىملىرىمدىن بىرنەچچە كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلدى ، بۇ جامائەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ كەشمىر چېگرىسىغا تۇتاش بولغان بالتىغا يۈرۈش قىلدۇق . پۈتكۈل بالتى ۋىلايىتى قارار قىلىنغان سىلىق مالنى تەخىرسىز ۋە كەم - كۈتىسىز تولۇق تاپشۇردى .

سۇرۇ بالتىدا ئىنتايىن مۇستەھكەم ۋە پۇختىلىقى بىلەن تونۇلغان جاي ئىدى . مەۋلانا قۇداش سۇرۇنىڭ بېرىدىغان مېلىنى بېرىپ ئېلىپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلىپ رۇخسەت سورىدى ، پەقەت رازى بولمىدىم . چۈنكى ، ئۇ يەردىكى كاپىرلاردىن ھېچبىرىنىڭ بىزنىڭ ئۇ يەرنى بېرىپ كۆرۈشمەزگە رازى ئەمەسلىكىنى بىلەتتىم . سۇرۇ خەلقىمۇ كۆپ ئىلتىجالار قىلىپ يالۋۇرۇپ : «قارار قىلىنغان مالنى مۇشۇ يەرگە ئۆزىمىز ئەكېلىپ بېرىمىز ، مەۋلانا قۇداشنىڭ ئۇ يەرگە بېرىپ جاپا تارتىشىنىڭ كېرىكى يوق» دەپ تۇرۇۋالدى . لېكىن ، تەقدىر ئوۋچىسى شۆھرەتپەرەسلىك يەمچۈكىنى ئەجەل قاپقىنىغا قويغاندا ، ھەرقانداق زېرەك قۇشمۇ ئۇ قاپقاندىن ئۆزىنى قاچۇرالمايدۇ . [بېيىت :

ئانچە نەسىب ئەست نەكەم مىدەھەند ،
گەر نەستانى بەستەم مىدەھەند .

(ئۆز نېسىۋەڭ ئۆز پېتىچە بېرىلۇر ،
ئالمىساڭمۇ زورلۇق بىلە بېرىلۇر .)]

مەۋلانا قۇداش پەقىرنىڭ توسقىنىمغا ئۇنماي قايتا - قايتا يالۋۇرۇپ رۇخسەت ئېلىپ كەتتى . سۇرۇ خەلقى ئۇنى تار جىلغىدا قىستاپ جەڭگۇجىدەلسىزلا يىگىرمە تۆت مۆتىۋەر باھادىر بىلەن

بىللە شېھىت قىلىپتۇ . بىزنىڭ لەشكىرىمىز يەتتە يۈز كىشى ئىدى ، لېكىن ئۇرۇش ئەسلىھەلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن سۇرۇلۇقلاردىن ئىنتىقام ئېلىش نېسىپ بولمىدى . [نەزم :

تۇ بەئەنجام كارى خۇش نەگەر ،
تا نەباشەد بەجانەت ھېچ خەتەر .
قۇۋۋەتى ئىنتىقام ئەگەر نەبۇد ،
ھەمچۇ مارى بىخۇد ھېچ دىگەر .

(پۇتمىسمۇ ئىشلىرىڭ ياخشى ئەگەر ،
يەتمىسۇن ئەزىز جېنىڭغا ھېچ خەتەر .
ئىنتىقامغا قۇۋۋەتىڭ يەتمىسە ، كۇت ،
خۇددى بىر بىھۇش يىلاندەك قىل سۇكۇت .)

ئېغىزلىرىمىز يىلاننىڭ چىشلىرىدەك زەھەرگە تولغان ، قەھرلىك يۈرەكلىرىمىز ئىلاننىڭ ئۆتىدەك ئېزىلگەن ھالدا] بالتىدىن تىبەتتىڭ زەڭسكار ناملىق ۋىلايىتىگە باردۇق . بىز ئۇ يەرگە بارغاندا ئېكىنزاردىكى زىرائەتلىرى تېخى پىشمىغانىكەن . بىز بارغاندىن كېيىن ھوسۇل يىغىدىغان ۋاقىت بولدى ، ھوسۇلنى شېرىكلىشىپ ئالدۇق .

بالتى جۇلىرىدىن بىر كىشى بار ، ئۇنىڭ ئېتى تەڭى سەكاب ، بىزگە ياخشى خىزمەتلەرنى قىلغان كىشى ئىدى . ئاشۇ كۇنلەردە ئۇ بىزگە بىر خەۋەرچى ئەۋەتكەنىكەن ، يېتىپ كەلدى . ئۇ : «مەۋلانا قۇداشنىڭ قاتىللىرى بولغان سۇرۇلۇقلاردىن ئۆچ ئالىدىغان ۋاقىت كەلدى . بېرىپ ئۇلارنى چاپقۇن قىلىپ ئەھلى ئايالىرىنى ئەسىر قىلىپ ، ئەرلىرىدىن قىساس ئېلىپ كېلەيلى» دەپ خەۋەر ئەۋەتىپتۇ . رايىم شۇنىڭغا قارار تاپتىكى ، لەشكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ئاجىز ، ماغدۇرى يېتەرسىز بولغان بىر قىسمىنى دەرھال ئىلغاپ ، ئۇلارنى مارىيۇلغا قايتۇردۇم . چۇنكى ، قالغانلار بىلەن تېزلىكتە

يېتىپ بارغىلى بولاتتى . ماريۇلغا باردىغانلارغا تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزىنى قوشۇپ بەردىم ، چۈنكى ئۇلارنىڭ بىر كۈنلۈك يولى خەتەرلىك ئىدى . ئۇلار ئۇ خەتەرلىك يەردىن ئۆتۈپ كېچىسى بىر يەرگە چۈشۈپ ، ئېتىنى ئۆزى ياتقان يەرگە يېقىن باغلاپ قويۇپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ . ئات ئوتلاپ ، مەھمۇد مىرزىنىڭ قېشىغا يېقىن بارغانىكەن ، مىرزا ئاتنى يېقىن كەلمىسۇن دەپ ئاۋاز چىقىرىشىغا ئات ئۇنىڭ پېشانىسىگە تەپكەنىكەن ، ئاتنىڭ تۇيىقى ئۇستىخاننىڭ ئىچىگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ . ئەتىسى مەھمۇد مىرزا مېنىڭ يېنىمغا قايتىپ كەلدى . ئۇنىڭ جاراھىتىنى كۆردۈم ، بېشىنىڭ سۈنغان ئۇستىخىنىنى موغۇل جەررالھلىرىدىن بىرى بىلەن بىرلىكتە تېڭىپ داۋالاشقا كىرىشتۇق ، ئاندىن بۇ ۋەقەنى تەڭى سەكابكە خەۋەر قىلدىم . تەڭى سەكاب جاۋابەن : «ھەزرىتىڭىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىڭىزگە بىرمۇنچە توسالغۇلار پەيدا بولدى . ئەگەر بىر قىسىم لەشكەر ئەۋەتسىڭىز ، سۇرۇنى ئېلىپ غەنىيمەت مالىلارنى ھۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتىمەن . بۇ خىزمەتنى قولۇمدىن كېلىشىچە بەجا كەلتۇرىمەن» دەپ خەۋەر بەردى . زەڭىسكار پەقىرنىڭ ھازىرقى تۇرالغۇ يېرىم ئىدى . بۇ يەردىن تەڭى سەكابنىڭ يۇرتى سۇت دېگەن يەرگىچە بەش كۈنلۈك يول ئىدى . مەۋلانا مۇھەممەد قاراتاغىنىڭ تىبەت جۇلىرى بىلەن دوستلۇق ئالاقىسى بار ئىدى ، ئۇنىڭ ئابرۇيلۇق شاگىرتلىرىدىن نۇرئەلى دېۋانە بۇ قېتىم يولدىن يېنىپ كەلگەنلەردىن ئىدى . پەقىر بۇ ئىككىيلەننى يەتمىش كىشىگە باش قىلىپ تەڭى سەكابنىڭ قېشىغا ئەۋەتتىم .

ئۇ يەرگە ئەلچى ئەۋەتىش پىكرىنى قىلىپ بولغۇچە ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى . مەھمۇد مىرزىنىڭ يارىسىمۇ ياخشىلاندى . ئەمما ، ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىدىن زەڭىسكاردا تۇرۇشىمىز قىيىنلاشتى ، ئامالسىز مەھمۇد مىرزىنى ماريۇلغا يولغا سالدىم . پەقىر مەھمۇد مىرزا سالامەت يېتىپ بارغاندىن كېيىن سۇرۇغا

بېرىش نىيىتىدە زەڭسكاردا تۇردۇم .

مەھمۇد مىرزا بېشىغا ئات تەپكەن يەرگە يېتىپ كېلىپتۇ ، كېچىسى ئۇ يەردە قونۇپتۇ ، ئەتىسى بېشىغا مەلھەم قويۇش نىيىتىدە تېڭىقنى ئېچىپتۇ . ھاۋا ناھايىتى سوغۇق بولغاچقا ، جاراھەتلەنگەن مېڭىگە سوغۇق ئۆتۈپ كېتىپ ئارقا - ئارقىدىن ھوشىنى يوقىتىپتۇ . ناماز پېشىن ۋاقتىدا پەقىرنىڭ يېنىغا كىشى كېلىپ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر بەردى . پەقىر تېزلىكتە ئۇنىڭ يېنىغا قاراپ ماڭدىم ، تەڭ كېچىدە يېتىپ باردىم . قارىسام ھوشسىز يېتىپتۇ . ئەتىسى ھوشىغا كەلدى ۋە تولۇق سېزىم پەيدا بولدى ، ئىككىنچى كۈنىمۇ سەزگۈلىرى جايىدا بولدى . ئۈچىنچى كۈنى جۆيلۈپ قالايمىقان سۆزلىگىلى تۇردى . كېچىنىڭ ئىككى ھەسسىسى ئۆتكەندى ، [تىرىكلەر سۆھبىتىدىن تويۇپ ئۆلۈكلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇش ئۈچۈن] باقىي ئالەمگە قاراپ سەپەر قىلدى .

رەشىد سۇلتان گويياكى مېنىڭ كۆز قارىچۇقۇمدەكلا ئىدى . ئۇ زالىمنىڭ كىرپىكىدەك قىلچىلىرى بىلەن تاغامنى ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، جان ۋە يۇرتىمنى جاراھەت قىلدى . بۇ جاراھەتلەر تېخى ساقايماي تۇرۇپلا مەھمۇد مىرزا قازاغا دۇچار بولدى . بۇ پەلەك جاپاكارلىق ، ۋاپاسىزلىق ئويۇنلىرىنى رەشىد سۇلتانغا ئۆگەتتىمۇ ياكى رەشىد سۇلتاندىن ئۆگەندىمۇ ؟ بىلمىدىم .

[بەيىت :

ئان جەفا پىشەكى سەد داغى جەفا سۇختە بۇد ،
يا رەب ، ئىن جەۋرۇ جەفا رازكى ئاموختە بۇد .

(ئۇ جاپاكار كۆيدۈرۈپ ، قىلدى جاراھەت تەنلىرىم ،
ئەي خۇدا ، كىمدىن ئۆگەندى بۇ ھۇنەرنى ، بىلمىدىم .)

ئاشۇ كۆيدۈرگۈچى ئوتلۇق جاراھەت داغلىرى ئۇستىگە تەقدىر

يەنە يارقىن يۇلتۇزلار كەبى جاراھەت چوغلىرىنى تۆكتى . تېنىمدىكى كۆيۈك يارىلىرى ئاز كەلگەندەك ، بۇ يارىلارنىڭ ئۈستىگە ۋاپاسىزلىق ۋە زۇلۇم قىلىچلىرى بىلەن ئەبدۈللا مىرزىنىڭ ئازاب يارىسىنى قوشۇپ ، بۇرۇنقى جاراھەتلەرنىمۇ تىرناپ ئېچىپ ئېچىشتۇرغانىنىڭ ئۈستىگە يېڭىدىن تۇز سەپتى . **بەيىت :**

مەرا خۇد دىلى دەردمەند ئەستۇ رىش ،
تۇ نەيىزەم نەمەك جەراھەت مەبىش .

(يۇرەك دەرد ـ ئازاب تىغلىرىدىن زىدە ،
ئېچىشقان يارامغا تۇز سەپمەك يەنە .)

يا ئۇنىڭ ياقىسىدىن ئېلىپ سىلكىگۈدەك قۇدرەتلىك قول يوق ، يا نالە ـ پەريادىمغا يېتىپ ئۇنىڭ زۇلۇملىرىدىن قوغدايدىغان كۈچلۈك ھىمايىچىم يوق . **رۇبائىي :**

فەريادۇ فىغان زى دەستەت ، ئەي چەرخى فەلەك ،
نې ئەھلى ۋەفا شىناسى ، نې ھەققى نەمەك .
كارەست ھەمە ئازار دىلى زارى مەنەست ،
دەر پىشى تۇ يەكسان ھەمە شەيتانۇ مەلەك .

(ئەي چەرخى پەلەك ، دەستىڭدىن يۇز ئاھۇ پىغان ،
تۇزكور كىم ، ۋاپادار كىم ؟ تونۇمايسەن ھامان .
دەردمەن دىلىمغا ئازار بېرىشتۇر ھەمە ئىشىڭ ،
ئالدىڭدا پەرىشتە بىلەن شەيتان يەكسان .)

تەقدىرنىڭ ھەمە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىكى ھەربىر بالا ـ قازانى كۆرۈپ ،] ئۆمرۈمنىڭ مۇددىتى ئوتتۇزدىن ئۆتۈپ تېخى قىرىقتا يەتمىگەنىدى ، پەلەكنىڭ قايغۇ ـ ھەسرىتى ۋە بالا ـ

قازالىرىنىڭ ھەممىسى ماڭا بىراقلا ھۇجۇم قىلدى . [بەيىت :

مەھمىل ھەمىن بەسىنەئى ژەيرانى ما كۈشاد ،
ھەر كارۋانى غەمكى رەسىد ئەز دىيارى ئىشق .

(ئىشق دىياردىن يېتىپ كەلگەن جىمى غەم كارۋىنى ،
يۈكىڭىزنى چۈشۈرۈڭ ژەيرانە كۆكسۈم ئۈستىگە .)

ھەربىر ژەقەنىڭ يۈز بەرىشى ژە يۈز بەرىدىغان يېڭى ژەقەلەرنىڭ يۈزەگە چىقىشىنىڭ ھېچبىر سەۋەب ژە توختالغۇسىنىڭ بولماسلىقىدا مىڭلىغان سىر - ھېكمەتلەر يوشۇرۇنغان . بەخت - تەلەي دەرىخى بەرىكەتلىك باھارنىڭ كېلىشى بىلەن چېچەك ئېچىپ ، ئىللىق ژە راھەتبەخش كۆكلەمدە مول مېۋە بېرىدۇ ؛ كۈزنىڭ ئاخىرلىرىدىكى سوغۇق شامال يېتىپ كەلگەندە ئۈنىڭ ياپراقلىرى تۆكۈلىدۇ ؛ قىش ئايلىرىنىڭ سوغۇقى مېۋە دەرىخىنىڭ قۇرۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ - دە ، سائادەت كۆكلىمىنىڭ مەيىن شامىلى ئەسكەندە ئۆتكەنكى مېۋىنىڭ ئورنىغا يېڭى مېۋە پەيدا بولۇشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلايدۇ . بۇ مەنىلەر كۆرۈنۈشىگە پاراسەت كۆزى بىلەن قارىغان چېغىمدا ، ۋاقتى يەتكەندە دەرەخ مېۋىسىنىڭ شاخ ئۈستىدە ئۈزاق تۇرالمايدىغانلىقىنى ، ئۈنىڭ يوقلۇق تۇپرىقىغا چۈشمەسلىككە ئامالى قالمايدىغانلىقىنى تەجرىبە كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ بىلدىم . شۇڭا : «بىز سىلەرنى بىر ئاز قورقۇنچ بىلەن ، بىر ئاز قەھەتچىلىك بىلەن ژە ماللىرىڭلارغا ، جانلىرىڭلارغا ، بالىلىرىڭلارغا ، زىرائەتلىرىڭلارغا يېتىدىغان زىيان بىلەن چوقۇم سىنايمىز »[1] ، «بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز) ، چوقۇم

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 - سۈرە بەقەرە ، 155 - ئايەتنىڭ باش قىسمى .

ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز»[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇدۇم .

شۇ ئارىدا سۇرۇغا ئەۋەتكەن كىشىلەر ئىچىدىن بىر ئادەم قايتىپ كەلدى . ئۇنىڭ خەۋەر قىلىشچە ، نۇرئەلى دېۋانە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، مەۋلانا قاراتاغنى تۇتقۇن قىلىپ باغاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ . باغان — تىبەت ۋىلايەتلىرىدىن بىرىنىڭ ھاكىمى بولۇپ ، ئاشۇ مەۋلانا دەرۋىش مۇھەممەد قاراتاغى بىر يەردە ھېيلە ئىشلىتىپ يارىلاندۇرۇپ ، ھالاكەت گىردابىغا ئاپىرىپ قويۇپتۇ . بۇ مۇسۇلمانلار مەۋلانانى ئاشۇ كاپىرغا سوۋغات قىلىپ تۇتۇپ بېرىپتۇ ، ئاندىن ئۇنىڭدىن ئىجازەت ئېلىشىپ يارکەندکە مېڭىشىپتۇ . ئۇ كاپىر مەۋلانانى مىخلاپ ئۆلتۈرۈپتۇ ، سۇرۇنىڭ ئىشلىرى شۇ سەۋەبتىن توختاپ قاپتۇ .

پەقەت مەھمۇد مىرزىنىڭ جىنازىسىنى ماريېۇلغا ئېلىپ كەلدىم ، ئاندىن ئۇ يەردىن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ زىيارەتگاھى جايلاشقان كاشغەرگە ئەۋەتتىم . بۇ ئىش ئەقرەب[2] پەسلىنىڭ بېشىدا يۈز بەردى . تىبەتتە سوغۇق چۈشۈشكە باشلىغاندا ماريېۇلغا كەتتۇق . شۇ زىمىستاندىن تاكى باھارغىچە بولغان ئارىلىقتا شۇ قەدەر قىيىنچىلىق ۋە كۈلپەتلەرنى چەكتۇقكى ، ئۇنى تەپسىلىي بايان قىلساق ، ئاشۇرۇپ مۇبالىغە قىلغاندەك تۇيغۇ بېرىشى مۇمكىن .

باھار كېلىشى بىلەنلا ئاتلارنى بېقىش ئۈچۈن يەتمىش كىشى بىلەن تاغنىڭ ئېتىكىدىكى ئوتلۇق دېگەن يايلاققا باردۇق ، بۇ يەر تىبەتتىكى ئوت - چۆپلىرى مول بولغان مەشھۇر يايلاق ئىدى . شۇ يەردە قۇلان ۋە ياۋا قوتاز ئۆۋلاپ يەپ كۈن ئۆتكۈزدۇق . ئىسكەندەر سۇلتاننى بىر قىسىم جامائەت بىلەن ماريېۇلدا قالدۇرۇپ قويغانىدىم ، ھەممەيلەننى بىر يەرگە يىغىپ مۇشۇ يەردە تۇردۇق .

---

① «قۇرئان كەرىم» ، 2 - سۈرە بەقەرە ، 156 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى .

② ئەقرەب — (1) چايان ؛ (2) كونا ئاستىرونومىيىدىكى 12 بۈرجىدىن بىرى .

ئاتلارمۇ سەمـــرىپ قۇۋۇەتلەندى ، ئادەملەر پالاكەت ۋە ئازابقا چىداشلىق بېرەلمەي بىراقلا پىتىراپ يارىكەندىكە كەتتى . ئۇلاردىن ئەللىك ئادەم قالدى ، باشقىلىرى قېچىپ كەتكەنىدى .

شۇ چاغدا جانئەھمەد ئاتاكا يارىكەندىتىن كەلدى . ئۇنى بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئۇرسەڭ يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەن چېغىمدا ، رەشىد سۇلتاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدىم ، بۇ ھەقتە ئىلگـــرى سۆزلەپ ئۆتۈلگەنىدى . جانئەھمەد ئاتاكا بۇ قېتىم يارىكەندىتىن بىزنىڭ تىبەتتە تۇرماسلىقىمىز ھەققىدىكى يارلىقنى ئېلىـــپ كېلىپتۇ . بۇ يەردە بۇنداق ئۇزۇن ساقلاپ تۇرۇشۇمنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى : ئەگەر ئۆز ئىختىيارىم بىلەن بىر تەرەپكە كەتكەن بولسام ، ئۇ چاغدا ئىمان بىلەن مۇستەھكەملەپ ، ئاللانى شېپى كەلتۇرۇپ قىلىشقان ۋەدە - قەسەملەرنى بۇزغانلىق گۇناھىنى دەرھال پەقىرگە يۈكلەپ قويغان بولاتتى . ئەمەلىيەتتە ، ئۇ ئۆزى ئارىمىزدىكى ھەممە ۋەدە - كېلىشىملەرنى بۇزۇپ ، كۆرۈنۈشتە ئۆزىنى ۋەدىسىدە تۇرغاندەك قىلىپ كۆرسىتىپ كەلگەنىدى . مانا ھازىر ھەممە يوللارنى توسۇپ ، ئەسكەرنى تارقىتىۋېتىش توغرۇلۇق يارلىق ئەۋەتىپتۇ . نەزم :

شاھا زى كويى تۇ ئان دەم رەفتەم ،
سەۋگەند بەگەردەنى تۇ شاندەم رەفتەم .
سەۋگەندۇ ئۇھۇدرا چۇن بەشكەستى ،
ئان جۇملە بەگەردەنى تۇ ماندەم رەفتەم .

(ئەي شاھ ، سېنىڭ كوچاڭدىن شۇئان كەتتىم ،
شۇ ۋەدە - قەسەملەرنى قىلىپ ئارمىغان ، كەتتىم .
سۇنغان ئاشۇ بارلىق بىچارە قەسەملەرنى ،
بوينۇڭغا سېنىڭ يۈكلەپ قويۇبان كەتتىم .)

جانئەھمەد ئاتاكا بىزگە قوشۇلغاندىن كېيىن بەدەخشانغا قاراپ يول ئالدۇق .]

بىر يۈز ئونىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ تىبەتتىن بەدەخشانغا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنىڭ بايانى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، يەتتە يۈز كىشىدىن ئەللىك كىشى قالدى ، باشقىلىرى ياركەندكە قېچىپ كەتتى . تىبەت ۋىلايىتىنىڭ ئوت ـ چۆپلىرىنىڭ كەملىكى ، ھاۋاسىنىڭ بەك سوغۇقلۇقى ، يولىنىڭ مۇشكۈللۈكى تۈپەيلىدىن كەتمەكمۇ ئىنتايىن تەس ، تۇرۇش تېخىمۇ قىيىن ئىدى . [ھەممە قىينىچىلىق شۇ دەرىجىدە زىيادە ئىدىكى ، ئۇنى كىشىنىڭ ساغلام تەبىئىتى قوبۇل قىلىپ كېتەلمەيتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مۇشكۈلچىلىكلەر بارلىق كۈچ ۋە ئىقتىدارنى خورىتىپ تۈگەشتۈرىدىغان دەرىجىدە ئىدى . ئوزۇق ـ تۈلۈك ، كىيىم ـ كېچەكلەرنى ، قىسقىسى بۇ يەرنىڭ يولى ئۇچۇن زۆرۈر كېرەكلىك بولغان ئاتنىڭ تاقىسىنمۇ تېپىش مۇمكىن بولمىغانلىقى ، ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ كەملىكى ۋە بارلىرىنىڭ ھېرىپ كۈچ ـ ماغدۇرىدىن كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن تىبەتتە بۇنىڭدىن ئارتۇق تۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى قالمىدى . **مىسرا :**

نە رويى رەفتەنۇ نە رايى بۇدەنۇ چە ھالەت ئىن

(نە ئەھۋال بۇ ؟ كېتىشكىمۇ ، تۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ .)

بۇ يەردە تۇرۇش ياكى كېتىشنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىنتايىن

قىيىن ئىدى . كەتكەن تەقدىردە بىر ئاماللارنى قىلىپ يۈرۈپ بۇ قىيىنچىلىقلارنىڭ ئاخىرىغا يېتىشتىن ئۈمىد بار ، ئەگەر تۇرۇپ قالغاندا ، بۇ مۇشكۈلچىلىكلەرنىڭ ئاخىرلىشىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ . **مىسرا :**]

فەريادكى ، ئالتە تەرەفتىن يولۇم باغلاندى !

كەشمىر ، كاشغەر ، تۇرپان ، ھىندىستان قاتارلىق يەرلەرگە بېرىشقا ئىمكانىيەت يوق ، پەقەت بەدەخشان تەرەپتىنلا ياخشىلىق ئۈمىدى بار ئىدى . تىبەتتىن كاشغەرگە كىرمەستىنلا بەدەخشانغا بارغىلى بولىدىغان يولنى بۇ يەردە ھېچكىم بىلمەيتتى . ياركەندكە قېچىپ كەتكەنلەر ئىچىدە جەھانشاھ ئاتلىق بىر كىشى بار بولۇپ ، ئۇ ياركەند تاغلىقلىرىدىن ئىدى . ئۇ : «تاغاناق دېگەن يەردە بەدەخشان پامىرغا بارغىلى بولىدىغان بىر يول بار » دېگەنىدى . ئۇ يولنى سوراپ ئېنىقلىۋالغانىدىم ، ئامالسىزلىقتىن ئاشۇ كۆرمىگەن يول بىلەن بەدەخشانغا قاراپ يۈزلەندىم . [**بېيىت :**

راھىكى نەبىنەدۇ نەداند ،
ئايا ، بەچۈنىن رەھى نەتۇان رەفت .

(ئالدىمدا ھېچ كۆرمىگەن ، بىلمىگەن يول تۇرۇپتۇ ،
بۇ يول بىلەن مەنزىلگە بولارمىكىن يەتكىلى .)]

پەقەت بىلەن قالغان ئەللىك كىشىدىن بىرقانچىسىنىڭ كۈچ ـ ماغدۇرى بولمىغانلىقتىن تىبەتتە قالغاچقا ، يىگىرمە يەتتە كىشى بىلەن يولغا چىقتۇق . بىزدە سەپەر جابدۇقىمۇ يوق ، ئاتلىرىمىزدا ماڭغۇدەك كۈچمۇ يوق ، يول ئىنتايىن مۈشكۈل ئىدى . سۈمبۈلە مەزگىلى بولسىمۇ ، لېكىن ھاۋا سوغۇق ئىدى .

بىز كۈن ئولتۇراي دېگەن چاغدا ، قاراقورۇم① دېگەن جايغا يېتىپ كەلدۇق . ئۇ يەردە بىر ئېقىن سۇ بار ئىكەن ، پۈتۈنلەي مۇزلاپ كېتىپتۇ . بىرنەچچە يەرنى تېشىپ كاچكۇل ئاچقان بولساقمۇ ، بىر تامچە سۇ چىقمىدى . ئاتلار ئۇسسۇز ئىدى ، بۇ يەرگە كەلگەندە ھالسىزلىنىپ يېقىلدى . ئارپا بەرگەن بولساقمۇ ، ئۇسسۇز بولغانلىقتىن يېمىدى . جانئەھمەد ئاتاكا : «بىر ۋاقىتلاردا بىر بۇلاق كۆرگەنىدىم » دەپ بىزنى باشلاپ ماڭدى . بىر يېرىم فەرسەڭ يەرگە بارغانىدۇق ، شۇ يەردە مۇزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر جاينى كۆرسەتتى . ئۇ مۇزنى تەشكەنىدۇق ، سۇ پەيدا بولدى ، ئاتلارنى سۇغاردۇق . [بىر ياراملىق قېچىر بار بولۇپ ، ئۇ ئەڭ كۈچلۈك ئىدى ، كېرەكلىك يۈك ـ تاقلار شۇنىڭغا ئارتىلاتتى . ئۇسسۇزلۇق تۈپەيلىدىن بۇ جانۋارنىڭ چىشلىرى ناھايىتى چىڭ كىرىشىپ كېتىپتۇ . ھەرقانچە ئۇرۇنۇپ سايە ـ سەۋەبلەر قىلىپ باققان بولساقمۇ ، سۇ ئىچەلمەي ئۆلۈپ كەتتى . ئۇنىڭغا ئارتىلغان يۈك ـ تاقلار شۇ يەردە قالدۇرۇپ قويۇلدى . دېمەك ، بۇ يولنىڭ جاپاسى شۇ دەرىجىدە شىددەتلىك ئىدى . **مىسرا :**

مۇسۇلمان نەشنەۋەد ، كافىر نەبىنەد .

(مۇسۇلمان ئىشتىمىسۇن ، كاپىرمۇ كۆرمىسۇن .)]

شۇنچىۋالا مۇشەققەتلەر بىلەن ئاخىر بەدەخشانغا ئايرىلىدىغان يول ئۇستىگە يېتىپ كەلدۇق . ئىسكەندەر سۇلتان مەندىن ئىجازەت سوراپ : «مەن رەشىد سۇلتانىنىڭ يېنىغا بارىمەن . ئەگەر مەن بارسام ، ئۇنىڭ قېرىنداشلىق مېھرى ئويغىنىپ ھۇماي قۇشىدەك

---

① قاراقورۇم — قورۇم تېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبى بولۇپ ، جۇڭگو بىلەن كەشمىر ئارىلىقىدىكى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان تاغ تىزمىسى (مۇھەررىردىن) .

شەپقەت ۋە مەرھەمەت سايىسىنى سالار ، [ئاداشقانلىقتىن ئۇزگەن مېھىر - مۇھەببەتنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ كۆڭۈل يارامغا مەلھەم ياپار] » دېدى . پەقەت ئۇنىڭغا : «سىزنىڭ بۇ قېرىندىشىڭىز ئاللا تەرىپىدىن پەرز قىلىنغان مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ئاساسى بولغان مېھىر - شەپقەت ۋە قېرىنداشلىقتىمۇ تازا چىڭ تۇرالمىدى ، ئۇنىڭ قىلمىشلىرىدىن كۆڭلى بىلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆڭلىنىڭ قارىلىقىغا ناپاك ۋۇجۇدى گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرۇۋاتقان مۇھەممەدى بارلاسنىڭ شەيتانلىقلىرى ئۇنىڭغا ھەمدەم بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ . شۇڭا ، ئۇنىڭدىن ھەرگىز ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ . بۇ دۇنياغا بەك بېرىلىپ كەتكەن كىشىدە ۋاپا بولمايدۇ ، ئۇنىڭ مەيلى زاھىرىدا ، مەيلى باتىنىدە ساپا يوقتۇر . ۋاپا ئەھلىگە جەبىر - جاپادىن باشقىسى نېسىپ بولمايدۇ » دەپ مۇشۇ مەزمۇندا كۆپ نەسىھەتلەرنى قىلدىم . [**رۇبائىي :**

دەردۇنياۋۇ ئەھلى ئۇ ۋەفايى نەبۇد ،
دەر زاھىرۇ باتىنەش سەفايى نەبۇد .
ئەز ھەمچۇ كەسى بەھالى ئەربابى ۋەفا ،
غەير ئەز ستەمۇ جەۋرۇ جەفايى نەبۇد .

(دۇنيا بىلەن دۇنيا ئەھلىدە ۋاپا يوق ،
زاھىرىدىمۇ ، باتىنىدىمۇ ساپا يوق .
نەزەر سالساڭ ۋاپا ئەھلىنىڭ ھالىغا ،
ئۇلارغا زۇلۇم ، جاپادىن ئۆزگىسى ئەسلا يوق .)]

بىراق ، يولىنىڭ مۇشكۈلاتلىرى تۇپەيلىدىن تەڭلىكتە قالغانلىقى ئۈچۈن توغرا يول ئۇنىڭ پاراسەت كۆزىدىن چەتتە قالغانىدى . شۇڭا ، يارىكەندىكە بېرىشقا كۆپتىن - كۆپ كۈچەپ رۇخسەت تەلەپ قىلدى . ئىلاجسىز ئىسكەندەر سۇلتانغا تۆت كىشىنى ھەمراھ قىلىپ ئىجازەت بەردىم ، يىگىرمە يەتتە كىشىدىن بۇ بەش كىشى يارىكەندىكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى .

پەقەت يىگىرمە ئىككى كىشى بىلەن ئاشۇ كۆرمىگەن يولغا كىردىم . [تاقىسى بولمىغانلىقتىن ، بىرنەچچە ئات تېيىلىپ كېتىپ يىقىلدى . ئىسكەندەر سۇلتان بىزدىن ئايرىلغان كۈنى پېشىن ۋاقتىدا ، بىر ياۋا قوتازنى ئۆلتۈردۇق . ئۇنىڭ تېرىسىدىن ئاتلارنىڭ پۇتىغا پايپاق ياسىدۇق ، گۆشىدىن ئالالىغۇدەكنى ئالدۇق . چۈنكى ، بىزدە ئوزۇقلۇقتا ئارپىنىڭ تالقىنىدىن بىر - ئىككى كۈنگىلا يەتكۈدەك قالغانىدى . بۇ قوتاز رىزقىمىزنى بەرگۈچى تەڭرىنىڭ بىزگە يەتكۈزگۈپ بەرگەن بىر نېمىتى بولدى . يول ئوزۇقىنى ئات - ئۇلاغلىرىمىز كۆتۈرەلىگۈدەك ئالدۇق ، تەخمىنەن بەش كۈنلۈك ئوزۇقىمىزغا يەتكۈدەك ئالغانىدۇق . قوتاز گۆشىنىڭ ئاران تۆتتىن بىرىنىلا ئېلىپتىمىز ، قالغان قىسمى شۇ يەردە قالدى . ئۇنى ئېھتىمال شۇ تەۋەدىكى سار ، قارغا - قۇزغۇن قاتارلىق ئوۋ قۇشلىرى پۈتكۈل دالانى بېشىغا كىيىپ قاقىلدىشىپ تالىشىپ يەپ ، بىر ھەپتىگىچە توي ۋە بەزمە قىلىشقاندۇ . شۇ كۈنى بىز پەرەز بىلەن قىياس قىلىپ يول يۈردۇق . ئىككىنچى كۈنى تېخىمۇ يوغان بىر قوتازنى ئۆلتۈردۇق . بېيىت :

دىگەر روز بەئەز ئىتتىفاق ئۇفتاد ،
كى روز رەسان قۇتى روزەش داد .

(ئىككىنچى كۈنى بىز ئۇچۇن يەنە ئىگىمىز ،
يەتكۈزدى تىرىكلىك ئۇچۇن يەنە ئوزۇقىمىز .)]

يۇقىرىدا ئېيتقان جەھانشاھنىڭ دەپ بەرگىنىگە قاراپ ، يەنە ئالتە كۈندىن كېيىن بىر ئاۋات يەرگە يېتىمىز ، دەپ مۆلچەرلىگەنىدىم . [ئىسكەندەر سۇلتاندىن ئايرىلىپ] ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن چاشگاھ ۋاقتىدا [بىر مەھەللىگە يەتتۇق .] بىر نەچچە ئۆيلۈك كىشى بىزنى قارشى ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقتى ۋە خۇشاللىق ئىزھار قىلىشتى . ئۇلاردىن بەدەخشاننىڭ يولىنى

سورىغاندىم ، ئۇلار : «بۇ جىلغىنى راستكام دەپ ئاتايدۇ . بۇ يەردىن پامىرغىچە بەش كۈنلۈك يول ، ھەربىر مەنزىلدە ئادەم بار» دېيىشتى .

بىز بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن نەچچە يىلدىن بېرى تارتقان مېھنەت - مۇشەققەتلەرنى ئۇنتۇپ راھەتلىنىپ ئارام ئالدۇق . ئۇلار ھېرىپ كۈچىدىن قالغان ئاتلىرىمىزنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ قاۋۇل ۋە كۈچلۈك ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ بەردى ، يېمەك - ئىچمەكلىرىمىزنى تەييارلاپ بەردى . ئۇ كىشىلەردىن ھەرقايسىسى پەقىرنى كۆرسە ئىختىيارسىز ھالدا كۆز يېشى قىلاتتى . ئۇلار : «تۆت يۈز يىللىق پادىشاھلىرىمىزنىڭ ئەۋلادىدىن پەقەت سىزلا ھايات قېلىپسىز . ھەممىمىز سىزگە پىدا بولايلى ، پۈتكۈل مال - مۈلكىمىز سىز ئۈچۈن سەدىقە بولسۇن !» دېيىشتى ئۆزلىرىنىڭ تىلىدا .

پەقىر ھەربىر يۇرتقا يەتسەم ، شۇ يۇرتتىكى خەلق پەقىرگە پۈتكۈل ئائىلىسى بىلەن ھەمراھ بولاتتى . ئۇلار بىزنى بۇ يەتتە كۈن ئىچىدە يۈزلەرچە ئىززەت ، مىڭلارچە ئىكرام بىلەن پامىرغا يەتكۈزدى . [ئۇلار بىزگە ھەمراھ بولۇپ بەدەخشانغىچە بىللە بارماق-چى ئىدى ، بىز ئۇلارغا قايتا - قايتا سۆزلەپ ئاران كۆندۈرۈپ] قايتىشقا ئىجازەت بەردۇق ، ئۆزىمىز بەدەخشانغا يۈردۇق .

نەچچە كۈندىن كېيىن بەدەخشانغا يېتىپ باردۇق ، مىرزاخاننىڭ ئوغلى سۇلەيمانشاھ مىرزىنىڭ مەنزىلىگە باردۇق . مىرزاخان پەقىرنىڭ ھامامنىڭ ئوغلى بولۇپ ، ئۇ توغرىلىق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرى توغرىلىق ئىلگىرى بىرنەچچە يەردە زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى . سۇلەيمانشاھ مىرزا بىزنى قارشى ئېلىپ ئىستىقبالىمىزغا چىقتى ۋە قولىدىن كېلىدىغانلىكى خىزمەتلەرنى قىلچە كەمچىلىكسىز بەجا كەلتۈردى . ئاشۇنچىۋالا مۇشكۈلاتلاردىن كېيىن بۇ يەرگە يەتكىنىمىز ، ئاشۇنداق ھالاكەتلىك خەۋپ - خەتەرلەردىن خالاس بولۇپ بۇنداق خاتىرجەم ئەھۋالغا يەتكىنىمىز

ئۇچۇن تەڭرىمگە يۈز مىڭ تەشەككۈرلەرنى ئېيتتىم . [**مىسرا :**

مۇردە بۇدەمكى خۇدا جانى نەۋى داد مەرا .

(مۇردا بولغانتىم ، خۇدا يەتكۈزدى يېڭى جان ماڭا .)

ئىلگىرى كۆپپارلارنىڭ ئېلىدە مىڭ قېتىملاپ شۇنداق دېگەنىدۇق :

بەيىت :

بەر سەرى كويى رەقىبان زىكرى ئان مەھ چۇن كۇنەم ،
كافىرىستانەست ئان جا ، ئەللاھ ، ئەللاھ چۇن كۇنەم .

(ئۇ گۈزەلنى ئەسلىدىم رەقىپ يولىنىڭ باشىدا ،
كاپىرىستاندۇر بۇ يەر ، ئاللاھ ئۈزۈڭ بەرگىن پاناھ .)

بىز مانا ئەمدى مۇسۇلمانلار دىيارىغا يەتتۇق . **رۇبائىي :**

مەن بى تۇ دەمى قەرار نەتۋانەم كەرد ،
ئېھسانى تۇرا شۇمار نەتۋانەم كەرد .
گەر بەرتەنى مەن زەبان شۇد ھەر مۇيى ،
يەك شۇكرى تۇ ئەز ھەزار ، نەتۋانەم كەرد .

(قانداقمۇ سېنىڭسىز سەۋر ـ قارار قىلغايمەن ،
ئېھسانلىرىڭنى قانداق ھېسابلاپ بولغايمەن .
تېنىمدىكى ھەربىر تۈك ئەگەر بىردىن تىل بولسا ،
مىڭ رەھمىتىڭدىن بىرىنى ھەم دەپ بولالمايمەن .)

بىز بەدەخشاننىڭ چېگرىسى ۋەخان[1] دېگەن يەرگە كەلگىنىمىزدە

① ۋەخان — جۇڭگو ، پاكىستان ۋە تاجىكىستان بىلەن تۇتىشىدىغان جاي بولۇپ ، ۋەخان كارىدورى دەپ ئاتىلىدۇ (مۇھەررىردىن) .

مىزده ، رەشىد سۇلتاننىڭ بىر مۇلازىمى بىر ئىش بىلەن ئۇ يەرگە كەلگەنىكەن ، مېنىڭ يېنىمغا كەلدى . پەقىر تۇركىي تىلدا قىتئە ئېيتىپ ، ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ رەشىد سۇلتانغا ئەۋەتتىم .

تۇركىي قىتئە :

شەرتى ئەھدۇ ۋەفاۋۇ مېھرىڭنى ،
بارچەسىنى ئەجەب ئەدەم قىلدىڭ .
مەزھەبىڭدە جەفا كەرەم ئېرمىش ،
بارىكەللاھ ، بەسى كەرەم قىلدىڭ .

بېيىت :

گەر بەنالەم زى دىل خارە بەرئايەد نالە ،
ۋەر بەگىرىيەم زى گىل تىيرە بەرويەد لالە .

(گەر پىغان چەكسەم ، ئېرىپ تاشمۇ قىلار نالە ،
يىغلىسام ، چاچار يۇزىگە قارا تۇپراق لالە .)

بۇلارنى يېزىشتىن مەقسەت شۇكى ، جاپاكار كىشىلەرنىڭ يەتكۇزگەن ئازار ـ كۇلپەتلىرىدىن داد ئېيتىش ئەمەس ، بەلكى سۆزنىڭ مۆرىتى كەلگەندە بايان قىلغان ئويلىرىمىز ئارقىلىق ئۇلۇغلارنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىگە دەلىل بولۇشتىن ئىبارەت .

مەسنەۋى :[1]

سېھ كەسى را شىنۇدەمكى غەيبەت رەۋاست ،
ۋەزىن دەر گۇزەشتەن چەھارۇم خەتاست .

---

① پارسچە بىرىنچى نۇسخىدە «مەسنەۋى» ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «نەزم» دېيىلگەن .

یەکی پادىشاهی مەلامەت پىسەند ،
کەزۇ بەردىلی خەلق ئايەد کەزەند .

(غەيۋەت قىلسا راۋامىش ئۇچ خىل كىشى ئۇستىدە ،
كەچۇرسىمۇ تۆت قېتىم ، خاتالاشسا ئۇ يەنە .
يەنە بىرى ئۇلاردىن : مالامەتخور پادىشاھ ،
خەلق ئۇنىڭ دەستىدىن كۆڭلى سولغۇن ، چېكەر ئاھ .)]

ئەگەر جاپاكارلارنىڭ جاپاسىنى بايان قىلغىلى تۇرسام ، ئايرىم بىر كىتاب يازسام بولىدۇ . رەشىد سۇلتاننىڭ ئەھۋاللىرىنىڭ تەپسىلاتى خۇدا خالىسا «تارىخى ئەسل»دە بايان قىلىنغۇسى ، شۇڭا ئۇنى بۇ يەردە تەكرار بايان قىلىش نامۇۋاپىق كۆرۇلدى .

قىسقارتىپ ئېيتقاندا ، مۇشۇ ئەسنادا رەشىد سۇلتان ئۆزىنىڭ ھاممىسى ، يەنى پەقىرنىڭ خوتۇنىغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ ئۇنىڭغا ئىسكەندەر سۇلتاننى قوشۇپ ھەيدەپ چىقىرىپتۇ . بەدەخشاندا تازا قىينىچىلىق ۋە تەڭلىك تارتىپ تۇرۇۋاتقاندۇق ، ئۇلار چارۋا ۋە باشقا دۇنيا ئەسۋابلىرىدىن خېلى نەرسىلەرنى بىللە ئېلىپ كەلگەنكەن . [رەشىد سۇلتان ياخشىلىق قىلىپ ئون ئۆيلۇك كىشىنى مال - مۇلۇكلىرى بىلەن قوشۇپ چىقىرىۋەتكەنكەن ، ئۇلار يېتىپ كەلدى .]

دېمەك ، بۇلار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ قىشنى بەدەخشاندا تىنچ ، پاراغەتتە ئۆتكۈزدۇق . باھارنىمۇ بەدەخشانىنىڭ تاغ ۋە سەھرالىرىدا ئۆتكۈزۇپ ، تومۇز پەسلىدە كابۇلغا كەلدۇق . [رەشىد سۇلتان مېنىڭ ئائىلە تاۋابئاتىمنىڭ ئارقىسىدىنلا خانىنىڭ قەدىرلىك ھەرىمى ، پەقىرنىڭ ھاممامنىڭ پەرزەنتى بولمىش زەينەپ سۇلتان خانىمنى ، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ، يەنى خانىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى ئىبراھىم سۇلتاننى ، مۇھسىن سۇلتاننى ۋە مۇھەممەدىيۇسۇف سۇلتاننى قوغلاپ چىقاردى . بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ھەممىسى كابۇلغا كېلىپ جەم بولدى .] شۇنىڭدىن كېيىن پەقىر

ھىندىستانغا قاراپ يۈردۈم ، لاھورغا يېتىپ كەلدىم . بابۇر پادىشاھنىڭ ئوغلى كامران مىرزا لاھوردا[1] ئىكەن . ئۇ پەقىرنىڭ كەلگىنىمگە ئىنتايىن خۇشال بولۇپ ھەددىدىن ئارتۇق ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى ، شاھانە ئىلتىپات ۋە خاقانلارچە مەرھەمەتلەر بىلەن ئەزىزلىدى . ئاشۇنداق ۋەھىمە - ۋەھشەتتىن كېيىن مۇشۇنداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە يېتىشتۇق . [«بوستان» دىن كەلتۈرۈلگەن بۇ بىرنەچچە بېيىت بىزنىڭ ئەھۋالىمىزغا ماس كەلگەچكە ، بۇ يەردە نەقىل قىلىنىدۇ . **نەزمىي ھېكايەت :**

كەسى دىيد سەھرايى مەھشەر بەخاب ،
مىسى تەفتە روي زەمىن زى ئاقتاب .

ھەمى بەر فەلەك شۇد زى مەردۇم خۇرۇش ،
دىماغ ئەز نەفەس مىبەر ئامەد بەھۇش .

يەكى شەخس ئەزىن جۇملەئى سايەئى ،
بەگەردەن پۇر ئەز ھۇللە پىرايەئى .

بەپۇرسىد كەي مەجلىس ئارايى مەرد ،
كى بۇد ئەندەرىن مەجلىسەت پايى مەرد .

رەزى داشتەم بەر دەرى خانە گۇفت ،
بەسايە دەرەش نىك مەردى بەخۇفت .

دەر ئان ۋەقتى نەۋمىدى ئان مەردى راست ،
گۇناھەم زى دارايى داۋەر بەخاست .

---

① موللا مۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قولىيازمىسىدا «كابۇلدا» دەپ يېزىلىپ قالغان ، پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «لاھوردا» دەپىلگەن ، تۇزىتىپ ئېلىندى .

کی یارەب ، بەرىن بەندە بەخشایىشى ،
کەزۇ دىدە ئەم ژەقتى ئاسایىشى .

چۇ گۇفتەم چۇ ھەل کەردەم ئىن راز را ،
بىشارەت خۇداۋەند شىراز را .

کی جۇمھۇر دەر سایەئى ھىممەتەش ،
مۇقىم ئەند بەر سۇفرەئى نىئمەتەش .

دەرخت ئەست مەردى کەرەم باردار ،
ئەزۇ بۇگزەرى مىنەرەم کوھسار .

بەسى پایدار ، ئەي دەرەختى ھۇنەر ،
کى ھەم مىۋە دارىيۇ ھەم سایەۋەر .

ھەتەبرا ھەمى تىشەبەر پەي زەنەند ،
دەرەختى بەرۇمەندرا کەي زەنەند .

(قىيامەتنى کۆردى چۇشىدە بىرى ،
زېمىن مىس کەبى قىزىغان کۇنلىرى .

پەلەككە يېتەتتى پىغان ، نالە ـ زار ،
نەپەس سىقىلىپ ، بارچە ئەقىلدىن ئازار .

بىرى سايىدا ئولتۇرار بەھۇزۇر ،
پاراغەت سۇرۇپتۇ کىيىنىپ پۇزۇر .

ئۇنىڭدىن سوراىدى : «ئەزىز بەختىيار ،
نە ئىشتىن بۇ راھەت ساڭا بولدى يار ؟»

دېدى : «تال يېتىشتۇردۇم ئۆي ئالدىدا ،
ئۆتەتتى کۇنۇم کەچکىچە سايىدا .

ئەجەل يەتتى ، سوربدى ئىلاھىم مېنىڭ ،
ھاياتىمدا قىلغان گۇناھىم مېنىڭ .

دېدىم : ئەي ئەپۇچان ، كەرەملىك ئىگەم ،
پاراغەتتە ئۆتتى كۇنۇم ئاندا ھەم .»

دېمەك ، بولدى سىر ئاشكار ، مۇشكۇل ھەل ،
شىراز ھاكىمىغا دېدى دەرمەھەل .

كى شاھلار ئۇچۇن سايىدۇر ھىممىتى ،
شىجائەت ئېرۇر دائىمىي نېمىتى .

كەرەملىك كىشى ھەم دەرەختۇر گويا ،
قىلۇ تاغۇ سەھرانى ئۇ خۇش ھاۋا .

ھۇنەر ھەم دەرەختۇر تولا پايدىسى ،
ھۇزۇر بەرگۇسى مېۋە ھەم سايىسى .

ئوتۇن پەيلىرىن پالتا كەسكەي ھامان ،
ھوسۇللۇق دەرەخنى كېسەر كىم ، قاچان ؟)

كامران مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەندىن كېيىن جانلىرىم جاپادىن ئامان بولدى . بېيىت :

جان رەمىد ئەز تەن بەكۇيەش ئارامىد ،
ئەز قەفەس مۇرغى بەگۇلزارى فەتاد .

(جان چىقىپ تەندىن ، يولۇڭدا توختىدى ،
قۇش قەپەستىن چىقتى گۇلزار ئۇستىگە .)

تۇرلۇك شاھانە ئىنايەت ، خاقانلارچە مېھىر ـ شەپقەتلەرنى كۆرۈپ بېشىمغا چۈشكەن ئازاب ، تۆھمەت ، ئازار ، كۈلپەت ۋە ھەسرەتلەر تارقىلىپ كەتتى . ھايات قىسمەتلىرىدىن جانلىرىم ئېغىزى ئاچچىق بولغانىدى ، بۇ كاتتا ئىلتىپات ۋە يېقىملىق مۇئامىلە ۋە ئىنايەتلەرنىڭ تەرياكلىرى ۋە شەربەتلىرى بىلەن شىپالىق تاپتى . نەزم :

بىرۈن بىنەم ئەۋسافى شاھ ئەز ھېساب ،
نەگۈنجەد دەرىن تەڭگى مەيدان كىتاب .
دەر ئان جۈملە را سەئدى ئىنشا كۈنەد ،
مەگەر دەفتەرى دىگەر ئىملا كۈنەد .

(ساناق كەم بۇ شاھنىڭ سۈپەت ـ شەنىگە ،
ئۇ سىغماس بۇ قىستاڭ كىتاب سەھنىگە .
بۇ ھەقتە ئەگەر سەئدى يازسا شۇ تاپ ،
پۈتۈپ چىققاي ئىدى يېڭى بىر كىتاب .)]

شۇ ئەھۋال ئەسناسىدا شاھ ئىسمائىلنىڭ ئەۋلادىدىن بىرى كېلىپ قەندەھارنى ئالدى . بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق :

شاھ ئىسمائىلنىڭ ئەۋلادىدىن سام مىرزا ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىدى ، ئۇ شاھ توھماسىپتىن قېچىپ سىيستان چېگرىسىغا كەلدى ، ئاندىن قەندەھارغا قاراپ يۈرۈش قىلدى . قەندەھاردا ھۇمايۇن پادىشاھ تەرەپتىن ئەمىر ئەمىن خاجەئى كەلان ھۆكۈمەت باشقۇرۇۋاتاتتى . بۇ ئەمىر خاجەئى كەلان مەۋلانا سەدرىددىنىڭ[1] ئوغلى ، مەۋلانا سەدرىددىن بولسا سۇلتان ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغلى ئۇمەر شەيخ مىرزىنىڭ ھۆكۈمىتىدە كاتتا تايانچ شەخس ئىدى .

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ، تېھران نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «مەۋلانا مۇھەممەد سەدر» دېيىلگەن .

مەۋلانا سەدرىددىننىڭ ئوغۇللىرى ئۈمەر شەيخ مىرزىدىن قالغان مىراس تەرىقىسىدە بابۇر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولۇۋاتاتتى ، بابۇر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئۇلارنىڭ قوللىدىن كارامەت ئىشلار ۋۇجۇدقا كەلدى . بۇ خانداندا ئۇلارنىڭ تەرىپ - تەۋسىپلىرى ناھايىتى كۆپ . بابۇر پادىشاھنىڭ ئالدىدا ئۇرۇشتا ئۇلاردىن ئالتە ئاكا - ئۇكا بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى ئۆلۈپ كەتكەنىدى . بۇ قېرىنداشلار ئىچىدىن پەقەت مۇشۇ ئەمىر خاجەئىسى كەلانلا قالغانىدى . ئەمىر خاجەئى كەلان ئالىم ۋە پەزىلەتلىك ، باتۇر ۋە شىجائەتلىك كىشى بولۇپ ، ئۇ ئۆزبېنىڭ كۈچلۈك تەدبىرى ۋە مەملىكەتكە زىننەت بەرگۈچى پىكىرلىرى بىلەن بابۇر پادىشاھ سەلتەنىتىنىڭ بارلىق مۇھىم ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ تۇراتتى . بابۇر پادىشاھنىڭ ھىندىستانىنى ئىشغال قىلىشى تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئەمىر خاجەئى كەلانىنىڭ تەدبىرى سەۋەبىدىن بولغانىدى . دېمەك ، سام مىرزا قەندەھارغا يېتىپ كەلدى . ئەمىر خاجەئى كەلان قەندەھار قەلئەسى ئىچىگە مۇستەھكەم بېكىنىپ قەلئەنى چىڭ ساقلىدى . سام مىرزا قەلئەنى سەككىز ئايغىچە قورشاپ كۆپ تىرىشچانلىق بىلەن تۇتۇشقان بولسىمۇ ، ھېچقانداق چارە - تەدبىر بىلەن بۇ قەلئەنى ئالالمىدى . سەككىز ئايدىن كېيىن كامران مىرزا ھىندىستاندىن قەندەھارغا كەلدى - دە ، قەندەھار دەرۋازىسى ئالدىدا سام مىرزا بىلەن ئۇرۇش قىلدى . ئىچكى تەرەپتىن ئەمىر خاجەئى كەلانىنىڭ شىجائىتى ، تاشقىرىدا كامران مىرزىنىڭ مۇستەھكەم پۇت تىرەپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن غەلىبە شامىلى كامران مىرزا تەرەپكە قاراپ ئەستى . سام مىرزا مەغلۇپ بولۇپ ۋەيرانە ۋە پاراكەندە ھالەتتە ئىراق تەرەپكە قاراپ قاچتى ، كامران مىرزا لاھورغا قايتىپ كەلدى . شۇ كۈنلەردە پەقىر كابۇلدىن لاھورغا يېتىپ باردىم . بۇ قىش تىنچ - ئامانلىق بىلەن ئۆتتى .

باھار پەسلى يېتىپ كېلىش بىلەنلا شاھ توھماسىپ ئىنىسى

سام مىرزىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن قەندەھار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى .

توھماسىپنىڭ كۈچى شۇ قەدەر زور ئىدىكى ، ئۇ ھەر قېتىم خوراسانغا قاراپ يۈرۈش قىلسا ، ئەبدۇللاخان[1] شۇنچە جاسارەتلىك تۇرۇپ ، ئۆزىبىكلەر شۇنچە كۆپ بولسىمۇ تاقابىل تۇرۇش ئورنىغا يىراقلىششقا ، پۈت دەسسەپ تۇرۇش ئورنىغا قېچىشقا قاراپ يۈزلىنەتتى . [بەيىت :

گەر تۇ ئەزمى بەھىشت خاھى كەرد ،
دېگەران دەۋرەخ ئىختىيار كۈنەند .

(سەن بېھىشگە ئەگەر سەپەر قىلساڭ ،
باشقىلار دوزاخ ئىختىيار قىلغاي .)

دېمەك ، شاھ توھماسىپنىڭ لەشكەرلىرى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتى قىياس قىلغاندىن زىيادە ئىدى . شۇڭا ، ئەمىر خاجەئى كەلان بۇ قېتىم قەلئەنى ساقلاش پىكرىدىن ۋاز كەچتى . چۈنكى ، بۇ شەھەر تېخى ئۆتكەن يىللا سەككىز ئاي مۇھاسىرە ئىچىدە تۇرغانلىقتىن قەلئەنى ساقلايدىغان بارلىق ماددىي ئەشيا ۋە ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلەر ئىشلىتىلىپ تۈگىگەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە كامران مىرزىنىڭ ۋاقتىدا كېلىپ ، ئۇلارنى توھماسىپنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتقۇزالمىغا ئۈمىد چوڭ ئەمەس ئىدى . شۇڭا ، ئەمىر خاجەئى كەلان ئىلاجسىز قەندەھارنى تاشلاپ ئۈچ بىلەن تەتتەگە كەلدى ، ئاندىن ئۇ يەردىن لاھورغا كەلدى .

بۇ خەۋەر كامران مىرزىغا يەتكەندىن كېيىن قەندەھارغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى . شۇڭا ، پۈتكۈل ھىندىستان

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ، تېھران نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ئۇبەيدۇللاھخان» دېيىلگەن .

تەۋەسىدىكى ئۆزىگە قاراشلىق ھەممە جايلارنى ، دىۋان مەنسەپدارلىرى بىلەن مەملىكەت ئەمەلدارلىرىنى پۈتۈنلەي پەقىرگە تاپشۇردى . پۈتكۈل مەملىكەت ئىچىنى ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ۋە مەملىكەت ئىشلىرىنىمۇ پەقىرگە بېرىپ ، ئۆزى قەندەھارغا يۈرۈپ كەتتى .

كامران مىرزا قەندەھارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن شاھ توھماسپنىڭ ۋەكىللىرى سۈلھى تۈزۈپ ، قەندەھارنى كامران مىرزىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ ئىراققا قايتىپ كەتتى . كامران مىرزىنىڭ بۇ سەپىرى بىر يىلدىن ئۇزۇنراق مۇددەتكىچە سوزۇلدى .

بۇ مۇددەت ئىچىدە پەقىر مەملىكەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئىمكانىيىتىمنىڭ يار بېرىشچە ناھايىتى جىددىي تىرىشچانلىق كۆرسەتتىم . مەملىكەت ئىشلىرىنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامى ، ئېلىق - سېلىق ئىشلىرىنىڭ مۇڭاپىق ئىدارە قىلىنىشى ، قارشىلاشقانلارنى ، دىندىن يانغانلارنى بويسۇندۇرۇش ، مەملىكەت چېگرىسىنى قوغداش ، ئىسلام شەرىئىتىنى مۇستەھكەملەش قاتارلىق مۇھىم ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى تولۇق يۈرۈشلەشتۈرۈپ باشقۇردۇم .

كامران مىرزا غەلىبە - نۇسرەت بىلەن پايتەخت لاھورغا قايتىپ كەلدى . پەقىرنىڭ مائاشىمنى ئىلگىرى ئون بەش لەك شاھرۇخى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى ، بۇ قېتىم ئەللىك لەك مەۋاجىب (مائاش) تەيىنلىدى ۋە يۇقىرى ئىززەت - ئىكرام ، زىيادە ئىلتىپات - ئىنئاملار بىلەن زاماندىشلىرىم ئارىسىدا ئەزىز ، مۇمتاز قىلدى . ھىندىستان ھېسابى بويىچە بىر لەك ئادەتتە يىگىرمە مىڭ شاھرۇخىغا توغرا كېلىدۇ ، ھەربىر شاھرۇخى ھازىرقى ئايلىنىۋاتقان مۇئاملىدە بىر مىسقال كۈمۈشكە باراۋەر كېلىدۇ .

بىر يۈز ئون بىرىنچى باب

بابۇر پادىشاھنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن پادىشاھ-نىڭ ئەھۋالى ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرىنىڭ بايانى

ھۇمايۇن پادىشاھ بابۇر پادىشاھنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى ۋە ئەڭ ئىقتىدارلىقى ئىدى . يۇقىرى تەبىئەت (تالانت) ۋە ئالىي دەرىجىدىكى تۇغما ئىقتىدار جەھەتتە ئۇنداق كىشىنى كەم ئۇچرىتقانىدىم . لېكىن ، ئەتراپىدىكى نەپسى يامان ئەربابلارنىڭ ۋە خىزمەتچىلىرىنىڭ يامان قىلىقلىرىغا ئارىلىشىپ قالغانلىقتىن بەزى ناچار سۇپەتلەرنىمۇ يۇقتۇرۇۋالغانىدى ، جۇملىدىن مەۋلانا مۇھەممەد پەرغەرى ۋە باشقا بىرنەچچە ھەمسۆھبەتلىرى خالايىق ئارىسىدا تاپا ـ تەنە ۋە غەيۋەت ـ شىكايەتلەرگە سەۋەب بولىدىغان ئەپيۇن ۋە باشقا نامۇناسىپ ئىشلارنىڭ پادىشاھتا سادىر بولۇشىغا زامىن بولغانىدى . ئۇنداق بولمىغىنىدا ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ تۇغما تەبىئىتىگە پۈتۈنلەي ھەر خىل پەزىلەت ۋە كامالەتلەر جەملەنگەن ۋە مۇجەسسەملەشكەنىدى . ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى ، شىجائىتى ، مۇستەھكەم ئىرادىسى گويا كى تاغ كەبى ئىدى ، بەزىلەردىكى يېقىملىق خۇي ـ پەيلى ۋە ساخاۋەتلىك قوللىرى خۇددى دەريادەك ئىدى ، شائىر ئەنۋەرى بۇ شېئىرنى ئېھتىمال شۇنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئىجاد قىلغانمىدىكىن . نەزم :

دىل ئەگەر بەھرۇ دەست كان ئېرمىش ،
دىلۇ دەستى خۇدايىگان ئىرمىش .

دېمەك ، ئۇ ئالىي مەرتىۋىلىك ، ئۇستۇن ھىممەتلىك ۋە ھەيۋەت ـ ھەشەمەتلىك پادىشاھ ئىدى . پەقەت ئەگەردە ئۇنىڭ مۇلازىمىتىگە يەتكەنىدىم ، بۇ پات يېقىندا زىكىر قىلىنغۇسى . بۇ ۋاقىتلاردا خالايىق : «ھازىر ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ئىلگىرىكى بۇيۇكلۇكى ۋە شان ـ شەۋكەتلىرىدىن مىڭدىن بىرىمۇ قالمىدى» دېيىشىۋاتاتتى . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي گانگ دەريا[1] بويىدا پۈتكۈل ئىشلارغا پەقەت مەسئۇل بولغانىدىم ، ئۇنىڭدىن ھۇنەر ئۆگەنگۈچى شاگىرتلارنىڭ ئون يەتتە مىڭ كىشى ئىكەنلىكىنى ھېسابلاپ چىققانىدىم . ئۇنىڭ باشقا پەزىلەت ۋە خىسلەتلىرىنى مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ .

بۇ ۋەقەنىڭ قىسقىچە زىكرى شۇكى ، كامران مىرزا بىرىنچى قېتىم قەندەھارغا يۈرۈش قىلغاندا ، [ھۇمايۇن] پادىشاھ گۈجەراتقا يۈرۈش قىلدى ۋە گۈجەراتنى ئۆزىگە قاراتتى . لېكىن ، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان ئىقتىدارسىز ئەمىرلەرنىڭ نالايىق ئىشلىرى تۈپەيلىدىن يەنە گۈجەراتنى تاشلاپ قايتىپ كەلدى . بۇ ئىش پادىشاھلىق شان ـ شەۋكىتىنىڭ ھۆسنىگە بىر قارا داغ ۋە بەخت ـ تەلەينىڭ يانغانلىقىغا بىر نىشان بولدى ـ دە ، پادىشاھنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە مۇستەھكەملىك سالاپىتى خالايىقنىڭ كۆڭلىدە ئاجىزلاشقا باشلىدى . بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ يەنە ئاز پۇرسەتتىن كېيىن [ھۇمايۇن] پادىشاھ يەنە گۈجەراتنىن يەتكەن شىكەستىلىكىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن بەنگالەگە يۈرۈش قىلدى . بەنگالەنىمۇ ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزدى ۋە بىرنەچچە مۇددەت ئۇ يەردە ھايال بولۇپ تۇرۇپ قالدى .

ھىندال مىرزا [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ كىچىك ئىنىسى ئىدى ، ئەگەردە تۇراتتى . شىرخاننىڭ بارىكۇن چېگرىسىدىكى رۇھتاستىن ئەگەرەگە يۈرۈش قىلغانلىقى سەۋەبىدىن ھىندال مىرزا

---

① گانگ دەريا — ھىمالايا تېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىدىن باشلىنىدىغان ، ھىندىستان ۋە بېنگالدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان جەنۇبىي ئاسىيادىكى چوڭ دەريا (مۇھەررىردىن) .

[ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ پىرى شەيخ پۇلنى ئۆلتۈرۈپ خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتتى ، سەلتەنەت ناغرىسىنى قارىمۇقارشىلىق كەسىللىرى بىلەن ئاشكارا چېلىشقا باشلىدى . «قەيەرگە قارىمۇقارشىلىق كەلسە ، شۇ يەردىن بەخت ـ دۆلەت كېتىدۇ» دەيدىغان مەشھۇر ماقال بار .

بۇ خەۋەر بەنگالەدە تۇرۇۋاتقان ھۇمايۇن پادىشاھقا ئىشتىلدى . [ھۇمايۇن] پادىشاھ بەنگالەنى ئىبراھىم بەگچەك موغۇلنىڭ ئوغلى جەھانگىرقۇلىغا تاپشۇردى ، جەھانگىرقۇلىنى بەش مىڭ ئەسكەر بىلەن بەنگالەدە قويۇپ ئۆزى ئەگرەگە قاراپ يۈزلەندى .

ھىندال مىرزا خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتقان بولسىمۇ ، لېكىن ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ھىندىستان ئەتراپىدىكى ئەمىرلىرىدىن ھېچقايسىسى ھىندال مىرزىغا بويسۇنمىدى . ھىندال مىرزىمۇ ئۆزىنىڭ تەدبىرسىزلىكى ۋە تەلىيىنىڭ كاجلىقى تۈپەيلىدىن شىرخانغا قارشى تۇرۇشنى تاشلاپ قويۇپ ، ئالدى بىلەن ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ مەملىكىتىنى ئىگىلەش پىكرىگە چۈشتى . «دوستلارنىڭ ئىشىنى پۈتكۈزگىن ، دۈشمەن ئۆز ئىشىنى ئۆزى قىلغاي» دېگەن ماقالدا ئېيتىلغىنىدەك ، ھىندال مىرزا دېھلى شەھىرى[1] گە قاراپ يۈرۈش قىلدى . دېھلى پۈتكۈل ھىندىستانىنىڭ پايتەختى ئىدى ، دېھلىنىڭ ھاكىملىرى [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئەمىرلىرى ۋە مۇلازىملىرىدىن ئىدى . ئۇلار ھىندال مىرزىغا دېھلىنى بەرمىدى ، ئىككى تەرەپ قاتتىق ئۇرۇشتى . دېھلى خەلقى دۈشمەنگە قۇلايسىز ، دوستلارغا پايدىلىق ھالەتتە تۇردى . شۇڭا ، ھىندال مىرزا ئۇرۇشقا مەشغۇل بولۇۋەردى .

شۇ ئەسنادا ھۇمايۇن پادىشاھ بەنگالەدىن يۇرۇپ ، چەۋسە بىلەن پايەككە يېتىپ كەلدى . شىرخان پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ پادىشاھنىڭ يولىنى توستى . ئەمما ، پادىشاھ لەشكىرىنىڭ ئاتلىرى

---

① دېھلى — ھازىرقى ھىندىستانىنىڭ ئوتتار پرادىش ۋە خارىيانا شتاتى ئارىلىقىدىكى مەركەزگە قاراشلىق رايون (مۇھەررىردىن) .

بەنگالەدە پۈتۈنلەي نابۈت بولغان ، لەشكەرلىرىمۇ ھارغىن ۋە ماغدۇرسىزلانغانىدى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھىندىستانىنىڭ يامغۇرى ياغقىلى تۇردى . شۇڭا ، ئۇ شىرخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئۆچ ئاي تۇرۇپ قالدى . ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ يېنىدىن ئارقا - ئارقىدىن ئادەم كېلىپ : «ھىندىستان مەملىكىتىنىڭ توپىلاڭچىسى شىرخان بارغانسىرى كۈچلىنىپ كېتىۋاتىدۇ . ئۇ بىز بىلەن تۈتۈشقىلى كەلدى ، قېرىنداشلىرىم تېز يېتىپ كېلىڭلار ، شىرخاننى تارمار قىلايلى» دېگەن مەزمۇندىكى مەكتۇپلارنى يەتكۈزۈۋاتاتتى . ئەمما ، قېرىنداشلىرى دۈشمەنلىككە مەشغۇل بولغاچقا ، دۈشمەن خاتىرجەم ئىدى . بۇ خەۋەرلەر كامران مىرزىغا يەتتى ، ئۇ دەرھال لەشكەرلەرنى ئېلىپ دېھلىغا يۈزلىنىپ ھىندال مىرزا ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى ، ھىندال مىرزا كامران مىرزىغا تاقابىل تۇرالماي قېچىپ كەتتى . ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ ئەمىرلىرى كامران مىرزىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى ، كامران مىرزىنىڭ كەلگەنلىكى خالايىققا كۈچ - قۇۋۋەت بەردى . كۆپلىگەن تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك كىشىلەر كامران مىرزىنى چەۋسەگە لەشكەر باشلاپ بېرىپ ، ھۇمايۇن پادىشاھقا ياردەم قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى . ئەمما ، كالتە پەم ۋە ئەقىلسىز كىشىلەر ئۇنىڭ ئەكسىنى تەرغىب قىلىشىپ : «چەۋسەگە بېرىش — پادىشاھنى قۇتقۇزۇپ دۈشمەننى يوقىتىش بىلەن بىللە ، يەنە بىزنىڭ تۇتقۇن بولۇشىمىزغا سەۋەب بولغۇسى» دېيىشتى . كامران مىرزىمۇ گۆدەكلىكى ، تەجرىبىسىزلىكى تۈپەيلىدىن مۇنۇ سۆزدە ئېيتىلغىنىدەك :

مىسرا :

كېرەك پىرلار بولسە لەشكەرگە باش .

ئاشۇ ئەقلى چولتا كىشىلەرنىڭ نالايىق تەدبىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە چەۋسەگە لەشكەر تارتىشنى ئارقىغا سۈردى . تەدبىرلىك كىشىلەر : «ئەگەر چەۋسەگە لەشكەر تارتىشنى ئارقىغا سۈرىدىغان بولساق ، لەشكىرىي ئەسلىھەلەرنى زايە قىلماي ئۆز ئورنىمىزغا

يانايلى . ھەركىم ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ ئۇرۇش ئەسۋابلىرىنى تولۇق تەييارلىسۇن ، ئەگەر شىرخان [ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ] لەشكىرىنى يەڭسە ، بىز ئاربغا چۈشۈپ ئۇرۇش قىلىشقا تەييار تۇرايلى . پادىشاھ ئەگەر شىرخان ئۇستىدىن غالىب كەلسە ، ئۇ چاغدا مەقسىتىمىزگە يەتكىنىمىز شۇ » دېيىشتى . [ئۇ رەزىل كىشىلەر بۇنىڭغىمۇ كۆنمەي قوشۇلمىدى . ئۇلار : « ئەگەر ھۇمايۇن پادىشاھ شىرخاننى يوقاتسا ، دەرھال بىزدىن ئۆچ ئالىدۇ » دېيىشتى . ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن « قۇرئان » دىكى : « مۇناپىقلار كۆپرى بىلەن ئىمان ئارىسىدا ئارىسالدى بولۇپ تۇرىدۇ ، يا ئۇلارغا ، يا بۇلارغا مەنسۇپ ئەمەس »[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇغان ھالدا] ئەگرەگە يۇرۇپ كەتتى ، ئەگرەدە بىر ئايدىن ئارتۇقراق تۇرغاندى ، ئۇ يەرگە ھۆل - يېغىن پەسلىدە [ھۇمايۇن پادىشاھ] يېڭىلگەن ۋە پاراكەندە بولغان ھالەتتە يېتىپ كەلدى ، ھەممە قېرىنداشلار بىر يەرگە يىغىلدى . بۇ ۋەقە تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 946 - يىلى سەپەر ئېيىدا[2] بولغانىدى .

بىر يۈز ئون ئىككىنچى باب

[گانگ دەرياسى ساھىلىدىكى ئۇرۇشنىڭ بايانى]

ھەممە قېرىنداشلار بىر يەرگە جەم بولغاندىن كېيىن ئۇلار بۇ ھادىسىلەر خۇسۇسىدا كېڭەش قىلىشقا ۋە لايىھەلەرنى تۈزۈشكە

---

① « قۇرئان كەرىم » ، 4 - سۈرە نىسا ، 143 - ئايەتنىڭ باش قىسمى .

② ھىجرىيە 946 - يىلى سەپەر ئېيى مىلادىيە 1539 - يىلى 7 - ئايغا توغرا كېلىدۇ . تاشكەند رۇسچە نەشرىدە بۇ ۋاقىت « ھىندىستان تارىخى » دىن نەقىل ئېلىنىپ « 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى » دەپ ئىزاھلانغان .

كىرىشتى . تولا گەپ - سۆزلەر ۋە ئەھۋاللار بولدى ، بۇلارنى شەرھلەشنىڭ مەقسىتىمىز بىلەن ئالاقىسى يوق ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېزىپ شەرھلەشكە لاياقىتى توشقۇدەك بىرەر مەسلىھەت سۆزىمۇ ئارىغا چۈشمىدى . خۇددى بۇرۇنقىلار ئېيتقاندەك ، تەلەي كاج كەلسە ، ئەقىل خىرە بولىدىكەن . كامران مىرزا قايتىپ كېتىشنىڭ ئارزۇسىدا ھەددىدىن ئارتۇق تەقەززا بولدى . كامران مىرزا قايتىپ كېتىش ئارزۇسىدىن باشقا ھەرقانداق پەرماننى جاكارلىغان بولسىمۇ ، ھۇمايۇن پادىشاھ ئۇنى تولۇق قوبۇل قىلغان بولاتتى ، لېكىن بۇ ئارزۇسىغا كۆنمىدى . كامران مىرزا قايتىپ كېتىش پىكرىدە ئالتە ئايغىچە قەتئىي چىڭ تۇرۇۋالدى . ئاخىر ۋاقىت قىستاپ قالدى ، شىرخان ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن گانگ دەريا‌سى بويىغا كېلىپ قالدى . [**نەزم :**

مەرگ ئامەدەۋۇ نىشەستە دەرپىش ،
تۇ دەر پەي ئىنۇ ئان فەتادە ،
دەر غەفلەتۇ قىللەتى تەجارىب ،
مىسى تۇ كەسى نەدىد سادە .
ئىن جۇملە ئەزايىمۇ زى دىلرا ،
ئەزلادگىھا زى دەستى دادە .

(ئەجەل كېلىپ ئولتۇرماقتا ئالدىڭدا ،
سەن يەنىلا ئۇنىڭ - بۇنىڭ پېيىدا .
غەپلەت باسقان ، تەجرىبىسىز ساددىدىن ،
سەندەك يەنە بىرى يوقتۇر جاھاندا .
ساددىلىقتىن ، ئەقىلسىزلىك دەستىدىن ،
ھەممىسىدىن ئايرىلدىڭ سەن ئارماندا .)]

ئەنە شۇنداق تالاش - تارتىشلارنى قىلىپ قايتىپ كېتىشنى قەتئىي تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋاتقاندا ، كامران مىرزا نەچچە خىل كېسەلگە مۇپتىلا بولدى . ھىندىستاننىڭ ھاۋاسى ۋە سۇيى ئۇنىڭغا

مۇڭاپىق كەلمىدى . ئۇنىڭدا ئىشتىھايى كازىب (يالغان ئىشتىھا) پەيدا بولۇپ ئاشقازىنى بۇزۇلدى ، يەنە كېلىپ تاماق مۇڭاپىق كەلمەي بوۋاسىر بولۇپ ، مەقەتكە ياللۇغ ، ئىششىق ۋە ئۆسمە پەيدا بولدى ، مەقەت ئەترافى تىلىم ـ تىلىم يارا بولدى ، مەقەت ئىششىقى كۇچەيگەنلىكتىن چوڭ تەرەت يولىمۇ توسۇلدى . بۇ كېسەلنىڭ مۇددىتى ئۇچ ئايغا سوزۇلۇپ قىزىتما ، مىزاج بۇزۇلۇش كۆرۈلدى ، شۇ سەۋەبتىن يېمەك ـ ئىچمەكلەردە سوغۇقلۇق ۋە ھۆللۈك تاماملار كۆپ بېرىلدى . بۇ تۇپەيلىدىن ئىستەرخا (پارالىچ) كېسىلىمۇ يېپىشتى ، ئىككى قولى ۋە پۇتى ھەرىكەتتىن قالدى . [شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، بېيىت :

لاغەر شۇدەم چۈنانكى ، چۇ چەڭگى ئەز دەرۇن پوست ،
بەرتەن رەگىكى ھەست مەرا مىتەۋان شۇمۇرد .

(شۇنچە ياداپ كەتتىمكى ، قېپىدىن ئايرىلغان چاڭدەك ،
تېنىمدىكى بار تومۇرنى كۆرۈپ ساناشقا بولۇر .)

ئۇنى داۋالاشتا ئەمىر ئەبۇلبەقا گويياكى مەسىھ كەبى كارامەت ئىشلارنى قىلدى . كامران مىرزا قايتىش پىكرىدە ناھايىتى قاتتىق كۇچەپ مۇبالىغىلەرنى قىلدى ،] ئۇنىڭ ئۇستىگە كېسىلى شىددەت بىلەن كۇچەيگەنلىكتىن ، كامران مىرزىنىڭ قايتىپ كېتىشى قارار قىلىندى . كامران مىرزىنىڭ قايتىپ كېتىشى شىرخانىنىڭ تەلىيى بولسا ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ بەختسىزلىكى ئىدى . [ھۇمايۇن] پادىشاھ كامران مىرزىدىن كۆپ قىسىم ئەسكەرلىرى ۋە ئەمىرلىرىنى بۇ يەردە يارەمگە قالدۇرۇپ قويۇشنى قانچە كۇچەپ تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن كامران مىرزا پادىشاھنىڭ پىكرىنىڭ تامامەن ئەكسىچە ئەگرە خەلقىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىشكە ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى ، ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى قويۇپ كېتىشكە بولسا مۇتلەق رازى بولمىدى . بۇ خۇسۇستا ئۇ

جىددىي ھەربىرىكەت قىلدى . ئەمىر خاجەئى كەلانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئۇ ئۆزى بۇ يەردە تۇرۇپ دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىكى ئۈچۈن تىرىشچانلىق بىلەن سايە - سەۋەبلەر قىلىشى زۆرۈر ئىدى . لېكىن ، ئەمىر خاجەئى كەلانمۇ كېتىشكە ۋە كامران مىرزىنىڭ رايى بويىچە ئىش كۆرۈشكە مايىل بولدى . كامران مىرزا ھەر ئاماللارنى قىلىپ ئەمىر خاجەئى كەلانىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ماڭدۇردى ، ئۆزىمۇ مېڭىشقا تەييارلىنىپ تۇرۇۋاتاتتى . شۇ ئەسنادا شىرخان گانگ دەريانى بويىغا يېتىپ كەلدى ۋە لەشكەرلىرى دەريادىن ئۆتتى .

شىرخاننىڭ ئوغلى قۇتبخان ئەتاۋە ۋە كاپلى تەرەپكە كەلدى . ئۇ يەرلەردە كەفە[1] ، قىرىم[2] ۋە ئۆزبېك سۇلتانلىرىدىن بولغان قاسىم ھۈسەين بار ئىدى ۋە بۇ جايلار بابۇر پادىشاھنىڭ قېرىندىشى ناسىر مىرزىنىڭ ئوغلى يادگار مىرزىغا تەۋە ئىدى . كاپلىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلار كامران مىرزىغا بەردى ، كامران مىرزا ئۆزىگە ۋاكالىتەن ئىسكەندەر سۇلتاننى ئۇ يەرگە ئەۋەتكەندى . بۇ ئۇچەيلەن قۇتبخانغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ قۇتبخاننى ئۆلتۈردى ۋە ئاجايىپ مەردانە ئىشلارنى قىلىپ تولۇق غەلىبە قازاندى .

[ھۇمايۇن] پادىشاھ شىرخانغا قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن گانگ دەريانى تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى . لېكىن ، كامران مىرزا پۈتكۈل ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى پەقەتلا تاپشۇرۇپ ، پەقىرنى بىللە ئېلىپ لاھورغا قايتىشنى تەلەپ قىلدى . ئۇ پەقىرگە تەكىتلەپ : «سىز پۈتكۈل ئۆمرىڭىزنى ئۆز قېرىنداشلىرىڭىز ۋە خەلقىڭىزنىڭ ئىشلىرىنى روناق تاپقۇزۇشقا سەرپ قىلدىڭىز . لېكىن ، ئۇلاردىن سىزگە قانداق ئىشلار كەلدى؟ بۇنى ئۆزىڭىز

---

① كەفە — قىرىم ئوبلاستىدىكى فېئودوسىيە شەھىرىنىڭ شۇ زامانىدىكى ئىسمى (مۇھەررىردىن) .

② قىرىم — ھازىرقى ئازوف دېڭىزى بىلەن قارا دېڭىز بويىدىكى قىرىم يېرىم ئارىلى (مۇھەررىردىن) .

كۆردىڭىز . ئۇلارنىڭ نالايىق ئىشلىرى تۇپەيلىدىن كاشغەردىن چىقىپ مېنىڭ يېنىمغا كەلدىڭىز . مەن سىزنى تۇغقانلىق جەھەتتە بىر تۇغقان قېرىندىشىم دەپ بىلدىم ، پۈتكۈل ئىشلىرىمنى ئىشىنىپ سىزگە تاپشۇردۇم . دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىش ۋە قارار قىلىشتا سىزنى ئەڭ مۇستەھكەم ۋە كاتتا تايانچىم دەپ بىلدىم . ئەگەر بۇ جەھەتتە مەندىن بىرەر كەمچىلىك سادىر بولغان بولسا ، ئۇنى ماڭا مەلۇم قىلغايسىز ، مەن تۈزىتەي . ئۇنداق بولمىسا ، دۇشمەن ۋەتەنگە ، كېسەل بەدەنگە ھۇجۇم قىلغان بۇنداق ھالقىلىق پەيتتە ، قېرىنداشلىق ۋە شەپقەت قوللىرىڭىزنى مەندىن يىراقلاشتۇرمىغايسىز ، مېنى بۇ ئىككى تەھلىكىدىن قۇتقۇزۇپ لاھورغا يەتكۈزگەيسىز . »

[يەنە بىر تەرەپتىن ھۇمايۇن پادىشاھ پەقەر بىلەن موغۇل ئادىتى بويىچە دوست تۇتۇشۇپ ئۆزىگە دوست قىلىۋالدى . سۆزلىگەندە ئىسمىنى ئەمەس ، «دوستۇم» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىپ خىتاب قىلاتتى . پەرمانلىرىغا بولسا : «ئۇلۇغ سۇلتانلار-نىڭ ئەۋلادى ، ئېسىل يولباشچىلارنىڭ پۇشتى ، ياخشى پەزىلەت-لەرنىڭ يىغىندىسى ، مۇكەممەل ۋە مۇنەۋۋەر خىسلەتلەرنىڭ مەنبە-سى ، بىر تۇغقاندىن ئارتۇق دوستۇم مۇھەممەدھەيدەر كۆرەگان — ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇھەببىتىمىز ئۇزاق داۋام قىلسۇن ! » دەپ يازاتتى . ھۇمايۇن پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى سۇلتانلار ۋە خىزمىتىدە يۈرۈۋاتقان قېرىنداشلىرىدىن ھېچبىرىنى ئۇنداق لەقەملەر بىلەن سۈپەتلەپ ئاتاپ ئادەتلەنگەن ئەمەس ئىدى . پەقەرنىڭ يەنىلا كامران مىرزىنىڭ خىزمىتىدە بولۇۋاتقانلىقىمغا قارىماستىن ، ھۇمايۇن پادىشاھ ئۆزىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى پەقەرنىڭ مەسلىھەتىدىن ئۆتكۈزۈپ يۈرگۈزۈۋاتاتتى . ئۇ ماڭا قايتا ـ قايتىلاپ مۇنداق دېگەنىدى : «ئەگەر كامران مىرزا سىزنى ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ لاھورغا بېرىشنى تەلەپ قىلسا ، بۇ ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ شىددىتى مىزاجى ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىكىدىن

ئۆزىنىڭ نېمە قىلىش ۋە قانداق ھەرىكەت قىلىشنى ئويلاپ يېتىشىگە كېسەلنىڭ ئىمكان بەرمىگەنلىكىدىن بولغان . ئۇنىڭ بىلەن ھەمراھ بولۇپ سىزنىڭ لاھورغا بېرىشىڭىزنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوق ، چۈنكى ئۇنى لاھورغا ئېلىپ بارىدىغان ھېچقانداق ئىشنىڭ سىز بىلەن ئالاقىسى يوق . ئەگەر ئۇ ئۆزىنىڭ ساقسىزلىقىنى ئېيتىپ سىزنى ئېلىپ كېتىمەن دېسە ، سىز تېۋىپ ياكى دورا ئەمەس . ئەگەر ئۇ تۇغقانلىق ـ دوستلۇق جەھەتتىن شۇنداق دەيدىغان بولسا ، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ بىلەن بولغان دوستلۇقىڭىز سىزنىڭ بابۇر پادىشاھقا بالا بولغان ۋاقتىڭىزدىن باشلىنىدۇ . شۇڭا ، تۇغقانلىق ۋە دوستلۇق جەھەتتە كامران مىرزا بىلەن مەن ئىككىمىز سىزگە ئوپمۇ ئوخشاش . مېنىڭ ئېيتقانلىرىمنىڭ توغرا ياكى ناتوغرلىقىنى ئۆزىڭىز ئادىل مەيداندا تۇرۇپ ئىنچىكە ئويلاپ كۆرۈڭ . پۈتكۈل ھىندىستاننىڭ ئىشلىرى ۋە بابۇر پادىشاھ پەرزەنتلىرىنىڭ تەقدىرى بۇ قېتىم مەن بىلەن شىرخان ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئۇرۇشقا باغلىق بولۇپ تۇرماقتا . ئاشۇنداق ھەل قىلغۇچ ئىش كۈتۈپ تۇرۇۋاتقاندا ، سىز كامران مىرزىنىڭ كېسىلىگە ھەمراھ بولۇپ لاھورغا كەتسىڭىز قانداق بولار ؟ بۇنى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئويلاشقا بولىدۇ : بىرىنچىسى ، سىز بۇ خەۋپلىك جايدا تۇرۇشتىن قورقۇپ ، بېشىڭىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كامران مىرزىنىڭ كېسىلىنى سەۋەب قىلىپ ھەممىنى تاشلاپ بىخەتەر جايغا كېتىسىز ، ھەممىسى قىرىلىپ سىز ئامان قالىسىز ؛ ئىككىنچىسى ، سىز بابۇر پادىشاھنىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ، شۇڭا ئۇنىڭ ھەممە بالىلىرىغا تۇغقانچىلىقىڭىز ۋە دوستلۇقىڭىز ئوپمۇئوخشاش . شۇنىڭ ئۈچۈن ، سىز بابۇر پادىشاھنىڭ ھەممە پەرزەنتلىرىنىڭ غېمىنى قىلغىنىڭىز ئەۋزەل . مۇشۇنداق ئومۇمىي ھۇجۇم پەيتىدە ، سىز ھېچكىمنىڭ غېمىنى يېمەي بۇ ئادەملەرنىڭ ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشىغا قارىماستىن ، ئۆزىڭىزنىڭ سالامەتلىكىنى ئويلاپ لاھورغا كەتكەيسىز . ئەگەر لاھوردىنمۇ

خەۋپسىز جاي بولسا ، شۇ ياققا كەتسىڭىز . ئەگەر بۇ ھەرىكىتىڭىز دوستلۇق ، قېرىنداشلىق يوسۇنىغا ئۇيغۇن كەلسە ، شۇنداق قىلىڭ . شۇنى بىلگەيسىزكى ، ئالەم ئەھلى سىزنىڭ كامران مىرزا ئاغرىق بولسىمۇ ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ لاھورغا بىللە بارماي گانگ ئۇرۇشىنىڭ مەسلىھىتى ئۇچۇن ئەسكەر ئىچىدە قالدى ، دەپ ئېھتىرام[1] بىلدۇرگۇسى . بۇ خانىدانلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشى بولغان بۇ ئۇرۇشتا ئۆزىڭىز خىزمەت قىلماقچى بولغان بۇ جەمەتنىڭ بارلىق ئەۋلادلىرىنىڭ ئىشى ھەل بولغۇسى . ئومۇم دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلىگەندە ، بۇ ئىشىڭىز توغرا ۋە زۆرۇردۇر . ئەگەر بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ماڭا تاشلاپ قويۇپ ، كامران مىرزىنىڭ كېسىلىنى باھانە قىلىپ تىنچ جايغا بارسىڭىز ، بۇ مۇھىم جاي قولدىن كەتسە ، لاھورمۇ ئاشۇ تىغ بىلەن بىرىنچى بولۇپ ۋەيران بولىدۇ . »

پەقىر ئويلاپ كۆرۈپ ئاخىر مۇشۇ سۆزگە توختالدىم ـ ده ،] كامران مىرزا پەقىرنىڭ پادىشاھنىڭ يېنىدا قېلىشىمغا رۇخسەت بەرمىگەن بولسىمۇ ، پەقىر رۇخسەتسىز ئايرىلىپ قالدىم . كامران مىرزا ئىسكەندەر سۇلتان باشچىلىقىدا مىڭچە كىشىنى قالدۇرۇپ قويۇپ ، ئەگرە خەلقىدىن ئېلىپ كېتىشكە ئىمكانىيىتى يار بەرگەنچە ئادەملەرنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ لاھورغا يۈزلەندى . ئۇنىڭ بۇ ئىشى دۇشمەنلەرگە قۇۋۋەت ، دوستلارغا شىكەستىلىك ئېلىپ كەلدى .

دېمەك ، [ھۇمايۇن] پادىشاھ ئەگرەدىن يولغا چىقتى . گانگ دەرياسىنىڭ لېۋىگە يېتىپ كەلدۇق . بۇ تەرەپتە پادىشاھ ، ئۇ تەرەپتە شىرخان ، تاكى بىر ئايغىچە بىر ـ بىرى بىلەن تىركىشىپ يۈزمۇيۈز قارىشىپ تۇردى . ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ مۆلچەرلىگەندە ، ھەربىر تەرەپتە تەخمىنەن ئىككى

---

① بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا «ئېھتىرام» دېيىلگەن ، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا بولسا «ئېتىراز» دېيىلگەن .

لەكتىن زىيادە لەشكەر بارەك كۆرۈنەتتى .

ئاخىر ، تېمۇرىي مىرزىلىرىدىن بولغان مۇھەممەد سۇلتان مىرزا ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇلۇغ مىرزا ۋە شاھ مىرزىلار خوراسان ھەققىدىكى بايانىمىزدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان سۇلتان ھۇسەين مىرزىنىڭ قىزلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ ، بۇ مىرزىلار ھىندىستانغا — بابۇر پادىشاھنىڭ يېنىغا كەلگەنىدى . بابۇر پادىشاھ ئۇلارغا ناھايىتى شەپقەت ۋە ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ ، تۇرلۇك ئىنايەتلەر بىلەن ئەزىزلىگەنىدى . بابۇر پادىشاھ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇلار ھۇمايۇن پادىشاھقا بويسۇنماي نەچچە قېتىم قارشىلاشتى . لېكىن ، بۇ قارشىلىشىشلىرىنى ھېچ ئاقتۇرالماي ئاخىر يەنە ئىلاجسىز ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىشكەنىدى ، پادىشاھ ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرگەنىدى . بۇ نۆۋەت يەنە شۇ مىرزىلار شىرخان بىلەن كېلىشۈپلىپ شۇ تەرەپكە قاچتى . ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن لەشكەرلەر ئىچىدىكى باشقا خالايىقلارنىڭ قېچىشىغىمۇ يول ئېچىلدى ، لەشكەرلەر ئىچىدىكى ھەربىر كىشى ئۆزى بىلگىنىچە قېچىشقا باشلىدى . ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى ، بۇ ئەقىلسىزلەر قېچىپ شىرخانغا قوشۇلمىدى . ئۇلار شىرخاندىنمۇ ياخشىلىق كۈتمەپتۇ ، ئۆز خىيالى بويىچە ھاۋا ئىسسىق دېگەننى باھانە قىلىپ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئارام ئېلىشىپتۇ . كامران مىرزىنىڭ يارەمگە قويۇپ كەتكەن لەشكەرلىرىنىڭمۇ كۆپىنچىسى لاھورغا قېچىپ كەتتى .

بۇ ئۇرۇشتا [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئىلكىدىكى ئۇرۇش ئەسلىھەلىرى ئىچىدە يەتتە يۈز ھارۋا بولۇپ ، ھەربىر ھارۋىنى تۆت جۈپ ئۆي سۆرەپ ماڭاتتى . ھەربىر ھارۋىغا بىردىن زەربزەنى رۇمىي (تۈركىيە زەمبىرىكى) ئورنىتىلغانىدى ، ئۇنىڭغا بەش يۈز مىسقال ئوق سېلىناتتى . يەنە سەككىز توپەك[1] بار ئىدى ، ئۇنىڭ

---

① خەنزۇچە نەشرىدە يېگىرمە بىر توپەك دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

ھەربىرىنى ئاتمىش جۈپ ئۈي[1] سۆرەپ ماڭاتتى . ئۇنىڭغا تاش ئوقنى سالسا ، چىدىمايى ئۇندەك بولۇپ كېتەتتى ، يەتتە خىل مېتال ئېرىتمىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىغان بەش مىڭ مىسقال ئېغىرلىقتىكى ئوق سېلىناتتى ، ئۇنىڭ ھەربىر دانە ئوقى بىر بەدرەگە تەييار بولاتتى . بىر بەدرە ئىككى يۈز مىسقال كۈمۈش دېمەكتۇر . بۇ توپەڭنى ئاتسا بىر فەرسەڭ يەردىكى كۆز كۆرگەن نەرسىگە خاتا كەتمەي تېگەتتى .

لەشكەرلەر ئىچىدىن قاچىدىغانلار كۆرۈلۈشكە باشلىغاندا ، شۇنداق مەسلىھەتكە كەلدۇقكى ، لەشكەرلەر ئۇرۇش قىلمايلا پىتىراپ كېتىۋاتىدۇ ، شۇڭا بىر ئۇرۇش قىلايلى . خۇدا ساقلىغاي ، ئەگەر بىز يېڭىلىپ قالغان تەقدىردىمۇ ، ئەلنىڭ تەنىسىگە قالمايلى ، كىشىلەر بىزنى ھىندىستاندەك كاتتا مەملىكەتنى ئۇرۇش قىلمايلا بىكاردىن ـ بىكارغا قولدىن بېرىپ قويدى ، دېيىشمىسۇن . يەنە بىر مەسلىھەت شۇكى ، بىز دەريادىن ئۆتەيلى . شۇنداق قىلساق ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچ كىشى قاچالمايدۇ .

مۇشۇ پىكىر بىلەن ھەممەيلەن دەريادىن ئۆتتى . ھەر ئىككىلا تەرەپ خەندەكلەرنى قېزىشتى ، ھەر كۈنى ئىككىلا تەرەپتىن نەچچە ئون باشباشتاق ھىندىلار چىقىپ ئۆزلىرى خالىغانچە باشلىقسىز ۋە تەرتىپسىز ئۇرۇش قىلىشاتتى . بۇ ئەھۋال ئەسناسىدا يامغۇر ياغقىلى تۇردى ، چېدىر تىكىلگەن ۋە قورۇقچىسى ئەسكەرلەر تۇرۇۋاتقان بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى ھۆلچىلىك بولۇپ كەتتى . شۇڭا ، بۇ يەردىن كۆچۈش زۆرۈر بولدى . تەدبىرلىك كىشىلەر : «يامغۇر يەنە يېغىۋەرسە ، سەل كېلىپ لەشكەرلەرنى ئىزىتىراپ قاينىمىدا سەرگەردان قىلىۋېتىدۇ . شۇڭا ، دۈشمەننىڭ قارشى تەرىپىدە سەل كەلسىمۇ ، تەسىر قىلالمىغۇدەك بىر ئېگىز جايغا بېرىپ چۈشەيلى» دېيىشتى .

---

① خەنزۇچە نەشرىدە سەككىز جۈپ ئۈي دېيىلگەن (مۇھەررىردىن) .

پەقەت شۇ ئەتراپقا قاراپ بىر مۇڭاپىق جاينى كۆردۈم. ئەمدىلەر شۇ يەرگە كۆچۈشنى مۇڭاپىق تاپتى. پەقەت پادىشاھقا مەلۇم قىلىپ: «بۇ دۇشمەنلەرنى ئىمتىھان مەھكى[1] بىلەن سىناپ باقايلى. چۈنكى، بىز كۆچۈڭاتقان مەزگىلدە دۇشمەن بىزگە ھۇجۇم قىلسا، ئۇ چاغدا ياسال تۇزۇشىمىز تەدبىر يۆنىلىشىگە قارىمۇقارشى ئىش بولۇپ قالىدۇ. ئەڭ ياخشىسى ئەتە ئۇشۇر كۈنى[2] ئىنتايىن چىڭ ۋە گىرەلەشمە سەپ تۇزەيلى، ئاندىن دۇشمەن لەشكەرلىرىگە يېقىنراق بارايلى. ئەگەر دۇشمەن لەشكەرلىرىمۇ سىرتقا چىقىپ بىزگە ھەملە قىلسا، ئۇرۇش قىلايلى. چۈنكى، بىزنىڭ بىر ئۇرۇش قىلىش پىلانىمىز تېخى بار. مۇڭاپىق چارە شۇكى، بىز ئۆزىمىزنى تۇزۇپ زەربزەن (زەمبىرەك)لەرنى دەل قىلىپ توغرىلاپ، بەش مىڭغا يېقىن توپچىنى ھارۋىلارنىڭ ئەتراپىغا تۇرغۇزۇپ ياسال قىلايلى. ئەگەر دۇشمەن چىقىپ بىزگە ئۆزىنى ئۇرسا، بىز ئۇچۇن ئۇرۇش قىلىشقا بۇنىڭدىن ئوبدان ۋاقىت تېپىلمايدۇ. ئەگەر دۇشمەن سىپاھلىرى خەندەكتىن تاشقىرىغا چىقمىسا، بىز تاكى چۈشكىچە سەپ تۇزۇپ تۇرايلى. ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن چىقماسلىقى ئېنىق مەلۇم بولغاندا، ئاندىن بىز بۇ كۈنى قايتىپ چۈشۇپ ئەتىسى يەنە چىقىپ ئاشۇ يوسۇندا ياسال قىلىپ تۇرايلى. كۆچىدىغانلار ياسالنىڭ ئارقىسىدا بىلەن يۇرۇپ كۆچىدىغان مەنزىلگە بېرىپ چۈشسۇن. ھەممەيلەن تولۇق كۆچۈپ بولغاندىن كېيىن بىز ئاستا ئۇلارنىڭ ئىزىدىن بېرىپ چۈشسەك بولىدۇ. مۇشۇنداق قىلىش ئېھتىياتقا يېقىنراق» دېدىم. پۈتكۈل چارە - تەدبىر ئەھلى بۇ مەسلىھەتىمنى قوبۇل قىلدى.

تارىخنىڭ [ھىجرىيە] 947 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ

---

① مەھەك — ئالتۇن ۋە كۈمۈشلەرگە سۈركەپ، ئۇلارنىڭ تازا ياكى تازا ئەمەسلىكىنى ئايرىيدىغان تاش، سىناق تېشى.

② ئۇشۇر كۈنى — مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - كۈنى.

ئوننچى كۈنى[1] ئاشۇ يوسۇندا ياسال قىلىش ئۇچۇن قوشۇن ئاتلىنىپ سەپ تۇزدى . [سەپ خۇددى مۇھەببەت ئەھلىنىڭ يۇرىكىدەك تەۋرىنىپ تىنچ ۋە مۇقىم تۇرالمىدى . بەلگىلەنگەن قارار بويىچە ھارۋىلار ، توپ - زەمبىرەكلەر ئوتتۇرا غولدا تۇردى . ھەربىر توپەڭچى ، زەمبىرەكچى ، مىلتىقچى ئۇستىكارلارغا مۇھەممەدخان رۇمى بىلەن ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇستاز ئەلىقۇلى ، ئۇستاز ئەھمەد رۇمى ۋە ھەسەن خەلىپەت باشچىلىق قىلدى . بۇ ئۇستىكارلاردىن ھەربىرى بەلگىلەنگەن يەرگە ھارۋىلار بىلەن زەمبىرەكلەرنى قويۇپ ، تەرتىپ بويىچە ھارۋىلارغا زەنجىر تارتىۋەتتى .

بۇ يەردە ئۆز ئېتىغا ماس كەلمەيدىغان ئەمرلەرمۇ بار ئىدى . ئۇلاردا «ئەمىر» دېگەن ئاتاق بولغاندىن باشقا ، ۋۇجۇدىدا ھېچقانداق ئەمرلىك يوق ، ئۇلار ۋىلايەت ۋە خەزىنىگە تولۇق ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئەمرلىكنىڭ ئەسلىي سۈپىتى بولغان چارە - تەدبىر ، ھىممەت ، غەيرەت - شىجائەت ، جەسۇر - باتۇرلۇق ، ئەرلىك - مەردانىلىك دېگەنلەرگە زەررىچىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى .]

پەقىرنى پادىشاھنىڭ سول يېنىدا تۇرۇشقا تەيىنلىدى ، ئوڭ بىلىكىم پادىشاھنىڭ سول بىلىكىگە چاپلاشقان ھالەتتە تۇردۇم . ئوڭ قاناتتا پادىشاھنىڭ شاگىرتلىرى بولمىش پۈتكۈل باھادىرلار ۋە تاللانغان ئوغلانلار تۇردى . پەقىرنىڭ سول تەرىپىمدە ئۆزۈمنىڭ مۇلازىملىرىم تۇرغانىدى ، پەقىر مۇلازىملىرىم ئىچىدىن تۆت يۈز كىشىنى تاللاپ چىققانىدىم . ئۇلار قىرغىنچىلىق مەيدانىدا كۆپ ئىشلارنى كۆرۈپ پىشقان ۋە جەڭگۇجىدەل ئىشلىرىنى تالاي قېتىم تەجرىبىدىن ئۆتكۈزگەن كىشىلەر بولۇپ ، ھەممىسى توپچاق ئاتلارغا مىنىشكەن ، دۇبۇلغا ، ساۋۇت ۋە كىستۈانلار بىلەن

---

① ھىجرىيە 947 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - كۈنى مىلادىيە 1540 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

جابدۇنغان ، ئاتلىرىمۇ پۇتۇن جابدۇقلارغا پۈركەنگەن . پەقىردىن تاكى جەۋانغار غولىغچە تۇغدار ئەمىردىن يىگىرمە يەتتىسى بار ئىدى ، ئۇلارنىڭ تۆۋەن يېنىدا جەۋانغار توپى ئورۇن ئالغانىدى . جەۋانغار توپىنىڭ نەقەدەر كۆپلۈكىنىمۇ مۇشۇنىڭغا قاراپ قىياس قىلماق كېرەك .

[ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى تەييارلىنىپ بولۇشىغا شىرخان تەرەپتىنمۇ لەشكەرلەر توپ ـ توپ بولۇپ ئۇرۇشقا چىقتى . شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى چىققان ۋاقتىدا سول قاناتتىكى يىگىرمە يەتتە تۇغدىن بىرىمۇ قالمىدى ، بارلىق داڭدار ئەمىرلەر دۇشمەن بىزگە قاراپ يۈزلەنمەسۇن ، دەپ قورقۇشۇپ تۇغلىرىنى يوشۇرۇشقانىدى . سەردارلىرىنىڭ شىجائىتىنى ئەمىرلىرىنىڭ مانا مۇشۇ «باتۇر» لۇقىدىنلا قىياس قىلىشقا بولاتتى .

شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى بەش توپقا بۆلۈنۈپ چىقتى . ھەر بىر توپى مىڭدىن ئارتۇق ، ئۇچ مىڭغا قەدەر ئادەمدىن تەركىب تاپقانىدى ، پەقەت ھەممىسىنى ئون بەش مىڭ كىشىدىن ئارتۇقراق ، دەپ قىياس قىلدىم . ئەمما ، چاغاتاييلارنىڭ لەشكەرلىرىنى قىرىق مىڭ كىشى دەپ مۆلچەرلىدىم . [ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇلار ھەممىسى تولۇق ياساپ جابدۇلغان ئاتلارغا مىنگەن ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلارنى كىيىشكەن ، دولقۇن ئۇستىگە دولقۇنلار مىنگەشكەن دەريادەك ھەيۋەتلىك ئىدى . ئەمما ، لەشكەرلەرنىڭ ئەمىرلىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ سەردارلىرىنىڭ ئەر يۈرەكلىك جەھەتتىكى ئەھۋالى يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغىنىدەك ئىدى .]

شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى خەندەكتىن ئۆتكەندە ، ئۇلارنىڭ سان جەھەتتە كۆپرەك بولغان ئىككى توپى خەندەكنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ، قالغان ئۇچ توپ لەشكىرى [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرىگە قاراپ يۈزلەندى . بۇ تەرەپتىن [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ غول (ئوتتۇرا) قىسمىدىكى لەشكەرلەرنى ھەربىرىكە

كەلتۇردۇق ، [ئۇلار بەلگىلەنگەن ئورۇنغا بېرىپ توختاپ بېكىنىشى كېرەك ئىدى . توختايدىغان يەرگە يېتىپ باردۇق ، لېكىن توختىغىلى بولمىدى . چۈنكى ، چاغاتايىيلارنىڭ لەشكەرلىرىدە ئەمىر ياكى ۋەزىرلەر مەيلى باي بولسۇن ياكى يوقسول بولسۇن ، ھەربىرىنىڭ بىرنەچچىدىن خادىملىرى بار ، بۇ خادىملاردىن ھەربىرىنىڭ كەم دېگەندە يۈزدىن خاس نۆكىرى ، بۇ نۆكەرلىرىگە تەئەللۇق بەش يۈزدىن غۇلاملىرى بار ئىدى . بۇ غۇلاملار ئۇرۇش ۋاقتىدا يا خاجەلىرىدىن خەۋەرسىز ، يا ئۆزىدىن خەۋەرسىز ئىدى ، [ئۆزلىرىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقى ، نەگە بېرىپ نەدە توختاشلىرىنىمۇ چۈشەنمەيتتى . ئۇلارغا ھەر تەرەپتىن «تۇر !» «توختا !» دېگەن بۇيرۇقلار بېرىلىۋاتسىمۇ ، ئۆز تىزگىنلىرىنى تارتقۇدەك چامى يوق ئىدى . ئۇلارنىڭ خوجىلىرى ئۆزىنى ئۆزى قانداق يوقتىپ قويغان بولسا ، ئۇلارمۇ ئۆزىنى ئۆزى تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقاتتى . توغرا كەلگەن بىر غۇلامنىڭ ئۇرۇپ : «توختا !» دەپ تۇرسىمۇ ، ئۇلار ئۆز باشلىرىنى چاڭگاللىشىپ] ئىختىيار يۈگۈرەتتى ۋە سەۋر ـ تاقەت تىزگىنلىرىنى قولدىن بېرىپ قويياتتى .. قىسقىسى ، ھېچ ئامال بىلەن ئۇلارنى توختىتىش مۇمكىن بولمىدى . ئارقىدا تۇرغان غۇلاملار ئوتتۇرىدا تۇرغانلارنى ئىتتىرىپ ـ سىقىپ ، ھارۋىلارغا باغلانغان زەنجىرلەرنىڭ يېنىغچە سۇرۇپ ئەكېلىپ قويدى . ئىتتىرىشىپ ئوڭنى سولغا ، سولنى ئوڭغا ئۇرغىلى تۇردى . خۇددى : «زېمىن ئارقىمۇئارقا تەۋرىتىلگەن چاغدا»[1] دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغاندەك ئەھۋال كۆرۈلگىلى تۇردى . [ئارقىدا تۇرغان غۇلاملار ئالدىدا تۇرغان ئادەملەرنى تۇرتۇپ ـ سىقىپ ، ئۇلار ھارۋىلار ئارىسىغا تارتىلغان زەنجىرلەرنى ئىتتىرىپ بىرنەچچە يەردىن ئۇزۇۋەتتى . ئۇزۇلگەن زەنجىرنىڭ يېنىدا تۇرغان ئادەملەر ئۆزلىرى خالىسۇن ـ خالىمىسۇن ، زەنجىرنىڭ ئالدىغا

① «قۇرئان كەرىم» ، 89 ـ سۈرە فەجر ، 21 ـ ئايەت .

چىقىپ كەتتى - دە ، ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى زەنجىر تارتىلغان جايدىكىلەر بولسا ئارقىسىدا قالدى ، ئەسكەرلەرنىڭ سېپى بۇزۇلدى . ئوتتۇرا غولدىكىلەرنىڭ ئەھۋالى ئەنە شۇنداق ئىدى .

ئوڭ تەرەپكە شىرخاننىڭ ئۈچ توپ ئەسكىرى باستۇرۇپ كەلدى . ئۇلار قايسى سەپكە بولسۇن ، باستۇرۇپ كىرىپ ئوق ئېتىشقىنىچە خۇددى شامال سامانىنى ئۇچۇرغاندەك سۇرۇپ ، سول تەرەپتىكى سېپىمىزنى تالقانىنى چاچقاندەك توزىتىۋەتتى ۋە ئوتتۇرا غولغا يېتىپ كەلدى . خوجىلىرى ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرغان غۇلاملارنى ئارقىدىكى غۇلاملار تۇرتۇپ - زورلاپ ، ھارۋىلارنىڭ ئالدىغا چىقىرىۋەتتى . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھارۋىلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قالدى ، يەنە بىر قىسمى ھارۋىنىڭ ئارقىسىدا قالدى . سەپلەر بۇزۇلۇپ ئەمىرلەر نۆكەرلەردىن ، نۆكەرلەر ئەمىرلەردىن ئايرىلىپ كەتتى . شۇ پەيتتە شىرخاننىڭ ئەسكەرلىرى لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئوڭ قانىتىنى پاراكەندە قىلىپ غول قىسمىغا يېتىپ كەلدى ، ئادەملەر دۈشمەنگە قارىتىپ بىر تال ئوق ئاتمايلا پىتىراپ كەتتى - دە ، بىراقلا مەغلۇبىيەتكە يۈزلەندى . [چاغاتايىيلارنىڭ لەشكەرلىرى غۇلاملار ۋە شاگىرتلارنى قوشمىغاندا ، مۇكەممەل قوراللانغان سىپاھلىرى مىڭنىڭ مۆلچەرىمچە قىرىق مىڭچە ئىدى ، شۇنداق تۇرۇپ ئون ئىككى مىڭ كىشىدىن يېڭىلىپ قاچتى . مۇشۇنچىۋالا چوڭ ئۇرۇشتا يا دوست تەرەپتىن ، يا دۈشمەن تەرەپتىن بىرەرمۇ ئادەم زەخمىلەنمىدى . چاغاتايىيلار شىرخاندىن يېڭىلدى ، [توپەڭلەر بىرەر تال تاشمۇ ياغدۇرمىدى ، زەمبىرەكلەردىن بىرەر پاي ئوقمۇ ئېتىلمىدى ، ھارۋىلارمۇ ھەرىكەتسىزلا قېپقالدى .]

چاغاتايىيلار قېچىشقا يۈزلەندى . ئۇرۇش بولغان يەردىن گانگ دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر فەرسەڭ مۇساپە بار ئىدى . پۈتكۈل ئەمىرلەر ۋە باھادىرلار ھېچقانداق يارىلانماي ، زەخمە يېمەيلا

دەريا لېۋىگە ساق ـ سالامەت يېتىپ كەلدى . لېكىن ، شىرخاننىڭ لەشكەرلىرىمۇ ئارقىمۇئارقا قوغلاپ كەلدى . چاغاتاييلار كېچىك تاپقۇچىلىك ياكى تۆمۈر ساۋۇتلىرىنى سالغۇچىلىرىنى پۈرسەت تاپالمىدى ، ھەممەيلەن ئاتلىرى بىلەنلا ئۆزلىرىنى سۇغا ئۇردى . گانگ دەريا سىنىڭ كەڭلىكى يا بىلەن ئوق ئۇزگەندە تەخمىنەن بەش ئوق ئېتىمى ئارىلىقىدا بار ، مۇشۇنچىۋالا ئۇلۇغ دەريادا نامدار ئەمىرلەر ۋە جەسۇر لەشكەرلەر پۈتۈنلەي نامەردلىك بىلەن غەرق بولۇپ كەتتى . ئۇلاردىن قالغىنى قالدى ، كەتكىنى كەتتى .

دەريادىن ئۆتۈپ ئۇ قىرغاقتا چېقىنىمىزدا ، شۇ كۈنىلا سارىيىدا ئون يەتتە مىڭ شاگىرت خىزمەتىدە بولغان ھۇمايۇن پادىشاھ يالاڭ ئاياغ ، يالاڭئۇاشتاق دەريادىن ئاتلىق چېقىپ كەلدى . ئۇنى تۇردىبەگ دېگەن بىر كىشى ئانقا مىنگۈزۈۋالغانىدى . [مىسرا :

بەقا بەقايى خۇدايەستۇ مۇلك مۇلكى خۇدا .

(ئەبەدىيلىك خۇدانىڭ ئەبەدىيلىكى ، مەملىكەت ئاللانىڭ مەملىكىتى .)]

پەقىرنىڭ مۇلازىمىتىمدە مىڭ كىشى بار ئىدى . ئۇلاردىن پەقەت ئاتمىش كىشىلا دەريادىن سالامەت چىقتى ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى چۆكۈپ كەتتى . قالغان خالايىقنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا قاراپ قىياس قىلىنسا بولىدۇ .

بىز دەريادىن چىققاندىن كېيىن ئەگرەگە يېتىپ كەلدۇق ، ئۇ يەردىمۇ تۇرۇشنىڭ ئامالى قالمىدى . شۇقەدەر پاراكەندە ۋە پەرىشان ئىدۇقكى ، ئۇنى بايان قىلساق ، كۆڭۈلگە ئازاب ئېلىپ كەلگەندىن باشقا ھېچقانداق پايدىسى يوق . شۇنداق ئەھۋالدا لاھورغا يېتىپ كەلدۇق .

بىر يۈز ئون ئۇچىنچى باب

چاغاتاييلارنىڭ ھىندىستاندىن لاھورغا قېچىپ كەلگەنلىكىنىڭ بايانى

تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 947 ـ يىلى رەببىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى[1] پۈتكۈل ئەمىرلەر، سۇلتانلار ۋە باشقا خالايىقلار يىغىلدى. خالايىقنىڭ كۆپلۈكى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، مېڭىشقا يول، تۇرۇشقا ئورۇن تارلىق قىلدى. ھەر كىمدە بىر ئوي، ھەر ناكەستە بىر خىيال، ھەر جىنستا بىر پىكىر، ھەر ناجىنستا بىر مىكىر پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا گانگ ساھىلىدىكى ئۇرۇشتىن بۇرۇن دەريا قىرغىقىغا يەتمەيلا قېچىپ، نەچچە ئون باشباشتاق ھىندىلارغا باش بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن مۇھەممەد سۇلتان ۋە ئۇلۇغ مىرزىلارمۇ بار ئىدى. ئۇ مىرزىلارمۇ ھېچ يەردە تۇرالماي خارۇزار ھالەتتە لاھورغا كېلىشتى، ئۇلار بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردا يۇرۇپ، [تېخىچە يەنىلا قارشىلىشىش ھەرىكەتلىرىنى داۋام ئەتتۈرۈۋاتاتتى. نەچچە ئون ھارامتاماق باشباشتاقلار ئۇلارنى ئۆزىنىڭ توپىغا باشچى قىلىپ بىر توپ ئېشەكلەرگە ئايلاندى.]

ھىندال مىرزا ۋە يادگار ناسىر مىرزىلارمۇ ئەقىلغا سىغمايدىغان رېجىلەرنى تۇزۇپ لاپ ئۇرۇشۇپ: «بىز بەكەرەگە

---

① ھىجرىيە 947 ـ يىلى رەببىيەل ئەۋۋەل ئېيىنىڭ 1 ـ كۈنى مىلادىيە 1540 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

بېرىپ شاھ ھۇسەين ئارغۇندىن بەكەرەنى تارتىۋېلىپ ، ئۇنىڭ كۈچى بىلەن گۈجەراتنى ئالمىز » دەپ داۋراڭ قىلىشاتتى . كامران مىرزا ئۇلارنىڭ جاي ـ جايلارغا پىتىراپ چېچىلىپ كېتىشى ۋە ئۆزىنىڭلا كابۇلغا كېتىۋېلىشى ئۈچۈن ، قانداق ھىيلە ـ تەدبىرلەرنى ئىشلىتىشنىڭ كويىدا ئىدى . ھۇمايۇن پادىشاھ باشلىق بىرمۇنچە جامائەت ، ئىتتىپاقلىشىش ۋە بىرلىككە كېلىشنىڭ پىكرىدە ئىدى ، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىققا ئېرىشىش مۇشكۈل ئىش ئىدى ، شۇ سەۋەبتىن ئۇمىدسىزلىنىپ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىغا كۆزى يەتمەي خىيالغا چۆكۈپ كەتكەنىدى . [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ ئويلىغىنى ئىشنىڭ ئەسلىي تەدبىرى ئىدى .

ھەر نېمە دېگەنبىلەن شۇ ئەھۋال ئەسناسىدا ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر يەرگە يىغىلىپ باش قوشۇشتى . بۇ يىغىلىش كۆرۈنۈشتە ئىتتىپاقلىشىش ، بىرلىشىش ئۈچۈن بولۇۋاتقاندەك قىلسىمۇ ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پارچىلىنىش يىغىنىغا ئۆزگىرىپ كېتىۋاتاتتى . دۆلەت كاتتىلىرى ۋە چارە ـ تەدبىر ئىگىلىرى بۇ يەردە پۈتۈشكەن قارار ۋە كېڭەشكە ھېچ كىشىنىڭ دەخلى ـ تەرۇز قىلماسلىقى ۋە ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ خىلاپلىق قىلماسلىقى ئۈچۈن كېڭەشكە بۇيۇك شەخسلەر ۋە كاتتا ئۆلىمالارنىمۇ قاتناشتۇرۇپ ، ئۇلۇغ ئالىملار ۋە مائارىپ ئەھلىنى بۇ مەسلىھەتكە گۇۋاھ ـ شاھىت قىلىشنى قارار قىلدى . بۇ ئىش قارار قىلىنغاندىن كېيىن خانىدانلارنىڭ سەرخىلى ، مەخدۇملارنىڭ ئىزباسارى ، ھەدىس ۋە ئۇسۇل ئىلمىنىڭ ئالىمى ، پاكلىقنىڭ تەشەببۇسكارى ، ئەۋلىيالارنىڭ تايانچىسى ، مۇرشىدلارنىڭ يېتەكچىسى ، تەرىقەت ئەھلىنىڭ قىبلىگاھى ، ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ يولباشچىسى ، تەقۋادارلارنىڭ زىننىتى ، سىددىق ۋە فارۇق نەسەبلىك ئەۋلىيالارنىڭ ئەڭ كاتتىسى ، مىللەت ۋە

دننىڭ يۇلتۇزى شىھابىددىن مەھمۇد ، يەنى تونۇلغان لەقمى خاجە خاۋەند مەھمۇد — ئاللا ئۇلارنىڭ سايىسىنىدىكى ئۇزاققىچە ئىخلاسمەنلەر تائىپىسىنىڭ بېشىدا قىلسۇن — ۋە ئۇ زاتىنىڭ كىچىك ئىنىسى ، سۇلتانلارنىڭ پىرى ، خاقانلارنىڭ ئۇستازى خاجە ئەبدۇلخالىق[1] ، يەنە تەقۋادارلار ، ئالىملارنىڭ ۋە ھەقىقەت ئەھلىنىڭ يېتەكچىسى ، ئىسلامنىڭ ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ياردەمچىسى ، پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى ۋە ئاخىرقى پەيغەمبەر (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام)نىڭ مۇنەۋۋەر ئەۋلادى ئەمىر ئەبۇلبەقا — بۇلار ھەممىسى ھازىرقى كۇندە ئالىملارنىڭ ئالىمى ، پۈتكۈل دۇنيانىڭ تۆتتىن بىرىدە پىرى كامىللىقتا يۇقىرى چەككە يەتكەنلەر ۋە بارلىق ئىلىم ئەھلىگە ئۇستاز بولغۇچىلاردۇر . يەنە بىرمۇنچە كاتتىلار بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى تولۇق بايان قىلساق ، سۆزىمىز ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى جەم بولۇشتى .

بارلىق سۇلتانلار ، ئەمىرلەر ۋە باشقا ئادەملەر يىغىلىپ ، بىرلىك ، ئىتتىپاقلىق مەزمۇنىدا ۋەدە ۋە كاپالەتلەر بېرىشىپ خەت يېزىشتى . ئۇ خەتنىڭ ھاشىيىسىگە ھەزرىتى خاجە خاۋەند مەھمۇد باشلىق بارلىق پىر - ئۇستازلار ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ گۇۋاھلىقلىرىنى يېزىپ قەيت قىلىشتى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار مۇھىم ئىشلارنى كېڭىشىشكە كىرىشتى . [ھۇمايۇن] پادىشاھ ئالدى بىلەن پەقىرگە ئىشارەت قىلىپ : «بۇ مەسلىھەتلىشىدىغان ۋاقىت ، شۇڭا كۆڭلىڭىزگە كەلگەن پىكىرنى قورۇنماستىن بايان قىلغايسىز» دېدى . مەن ئەرزىمنى بايان قىلىپ : «سۇلتان ھەسەين مىرزا خوراساندا ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا ، ئۇنىڭ ئون سەككىز ئوغلى بار ئىدى . بۇ ئوغۇللار بىر - بىرى بىلەن ئىتتىپاقلاشمىغانلىقى ئۈچۈن

① بۇ ئىسىم پارسچە بىرىنچى ، ئىككىنچى نۇسخىلاردا ، تېھران نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «ئەبدۇلھەق» دېيىلگەن .

خوراساننى شاھىبىكقا بىرىپ قويۇپ ، مانا ھازىرغىچە خەلقنىڭ تاپا - تەنسى ۋە لەنەت - نەپرەتلىرىگە دۇچار بولدى . ئۇلار خوراساننى قولدىن بەرگەنىڭ ئۈستىگە ، ھەممىسى پاراكەندە بولدى ۋە نابۇت بولدى . بىر يىل ئىچىدىلا بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ رۇمغا كەتكىنىدىن باشقا ، قالغان قېرىنداشلاردىن ھېچكىم ئامان قالمىدى . مەرھۇم بابۇر پادىشاھ ھىندىستاندەك بۇ چوڭ ئىقلىمنى نۇرغۇن مۇشەققەتلەر بىلەن قولغا ئېلىپ سىلەرگە قالدۇرۇپ كەتتى . ھىندىستاندەك كاتتا مەملىكەتنى شىرخانغا ئۇرۇشسىز ۋە تالاشماستىن بېرىپ قويۇپ قاراپ ئولتۇرساڭلار قانداق بولىدۇ ؟ ئۆزۈڭلار ئويلاپ كۆرۈڭلار ، خوراسان بىلەن ھىندىستانىنىڭ چوڭلۇقى ۋە بايلىقىنى سېلىشتۇرغاندا قانداق پەرق بارلىقىنى دەڭسەپ بېقىڭلار . ھاشىمبىكخاندەك جاھانگىر پادىشاھقا سېلىشتۇرغاندا ، شىرخان دېگەن قانچىلىك نەرسە ؟ بۇ ھەقتە خەلقنىڭ قانچىلىك تاپا - تەنسى ، قارغىش - مالامىتى ۋە لەنەت - نەپرەتلىرىگە دۇچار بولىدىغانلىقىڭلارنى ئويلاپ كۆرۈڭلار . ئەمدى تەپەككۇر ، شىجائەت ۋە غەيرەت ياقىسىدىن باش چىقىرىشمىز كېرەك . شۇنداق قىلغاندىلا خالايىق ئارىسىدا باش كۆتۈرۈپ يۈرگىلى بولىدۇ ، ئۆز ۋاقتىدا بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش ئاسان ئىدى . سەل قاراش ، بىپەرۋالىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىق سەۋەبىدىن ئاسان ئىش قىيىنلاشتى ، ئەمدى بىرمۇنچە جاپا - مۇشەققەتلەرنى چەكمىگۈچە بۇ ئىشنى پۈتكۈزگىلى بولمايدۇ . ئىلگىرى ئىش ئاسان ئىدى ، ئۇنى ئۆزۈڭلار قىيىنلاشتۇرۇۋەتتىڭلار ، شىرخانىڭ لاھورغا يېتىپ كېلىشىگە يەنە تۆت ئاي ۋاقىت بار . ئەگەر بۇنىڭغىمۇ ئېغىر كۆرۈپ سۈسلۇق قىلىنسا ، ئىش ئۇنىڭدىنمۇ دەشۋارراق بولىدۇ . ھازىر پەقىرىڭ مەسلىھىتىم شۇكى ، ھىندىستانىڭ تاغ ئېتەكلىرىنى سۈلتانلارغا بۆلۈپ بېرەيلى ، ھەركىم ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىگە يارىشا جايىنى

ئىگىلىسۇن . پەقىرگە ئازراق كۈچ بىلەن يارىدەم بېرىلسە ، پەقىر ئىككى ئاي ئىچىدە كەشمىرنى ئىگىلەشكە ۋەدە بېرىمەن . قالغان ئەمىرلەرمۇ ھەركىم ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقسۇن . پەقىرنىڭ كەشمىرگە يېتىپ بارغانلىق خەۋىرىم يەتكەن ھامان ئەمىرلەر ئائىلە ، بالا ـ چاقىلىرىنى كەشمىرگە ئەۋەتىۋېتىپ ئۆزلىرى تاغقا بېكىنسۇن . بىز [سەرھىند تاغلىرىدىن] تاكى سارەڭ تاغلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاغ ئېتەكلىرىنى مەھكەم تىزگىنلەپ تۇرايلى . شىرخاننىڭ ئۇرۇش ـ سوقۇشلاردىكى كۈچلۈك قورالى توپ ـ زەمبىرەكلەردىن ئىبارەت ، ئۇنى ھارۋىسىز ئېلىپ يۈرگىلى بولمايدۇ ، ھارۋىلارنى ھەرقانچە قىلغان بىلەن تاغقا چىقارغىلى بولمايدۇ . ئاشۇ ئەسۋابلىرى بولماي تۇرۇپ ، شىرخان ئۇرۇشقا قول ئۇزاتمايدۇ . بۇ ۋاقىت ئۇزۇنغا سوزۇلغانسېرى شىرخاننىڭ لەشكەرلىرى ئوزۇقلۇقنىڭ كەملىكىگە تاقەت قىلالماي پاراكەندە بولىدۇ ـ دە ، شىرخاننىڭمۇ قايتىپ كېتىشى زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ . »

پەقىر ئاشۇنداق دەپ مەسلىھەتىمنى ئاخىرلاشتۇرغانىدىم ، كامران مىرزىنىڭ چىرايى تۇرۇلدى ۋە : «سىزنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىڭىز گەرچە مۇۋاپىق مەسلىھەت بولسىمۇ ، لېكىن ھازىر ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش قىيىن» دېدى . مەن : «پەقىر بۇ مەسلىھەتىمنىڭ ئۆزىسىنى ،ئىشنىڭ ئاسان بولىدىغان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى ، دەپ باشتىلا ئادا قىلغانىدىم ، ئەگەر ھەركىمنىڭ كۆڭلىگە بۇنىڭدىنمۇ ئاسانراق تەدبىر يەتكەن بولسا بايان قىلغاي» دېدىم . كامران مىرزا : «ھازىر بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە ئىككى يۈز مىڭ ئۆيلۈك كىشى بار . سىزنىڭ ئېيتقان بۇ مەسلىھىتىڭىز بويىچە ئىش قىلساق ، [ئەملگە ئاشسىغۇ ياخشى ،] ئەكسىچە نەتىجە كۆرۈلۈپ بۇ ئىش ۋۇجۇدقا چىقماي قالسا ، بۇ كۆپ جامائەتنىڭ ھەممىسى نابۇت بولىدۇ . ئەڭ ياخشى چارە شۇكى ، پادىشاھ ۋە

باشقىلارنىڭ ھەممىسى يالغۇز تۇرۇپ تۇرسۇن ، تاغلارغا بېكىنسىمۇ ، كەشمىرگە بارسىمۇ مەيلى ، خوتۇنى ۋە بالا - چاقىلىرىنى ماڭا قوشۇپ بەرسۇن ، مەن ئۇلارنى كابۇلغا ئېلىپ بېرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ قايتا لەشكەر ئېلىپ كېلىپ قوشۇلاي . »

مەجلىستە ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى بۇ پىكىرگە ھەيران قالدى . ئۇلار : «ئىتتىپاقلىق ، بىرلىكنى مۇستەھكەملەش ھەققىدە ئەھدۇپەيمان قىلىشقىنىمىزنىڭ نېمە پايدىسى بولدى ؟ قەسەم قىلىشقاندا نېمە دېگەن ؟ ئەمدى نېمە بولدى ؟ يەنە بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمە ؟ ئەھلى ئايالىرىمىزنى كابۇلغا ئەۋەتىۋېتىپ ، ئۆزىمىز بۇ يەردە يالغۇز قالىدىكەنمىز . كابۇلدىن لاھورغا يەتكۈچە نۇرغۇن دەريالار ، قاراقچىلار ، تاغلار بار . بۇ ئىش ئەقىلدىن يىراق ! » دېيىشتى . بۇ ھەقتە قانچە سۆزلەرنى قىلغان بولسىمۇ ، كامران مىرزا مۇتلەق قوبۇل قىلمىدى ، سۆزلىرىمىزگە قىلچە ئېتىبار بەرمىدى . ئاخىر يەنە ئىتتىپاقلىق ئۈمىدى ئىتتىپاقسىزلىققا ئايلاندى ، يىغىلغانلار تارقاشتى .

شۇنداق قىلىپ بىرمۇنچە ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى . بۇ چاغدا شىرخان سۇلتانپۇر دەرياسىنىڭ لېۋىگە يېتىپ كەلدى ، ھەركىم ئۆزلىرىگە بىر ئورۇننى بەلگىلەپ ئورۇنلىشىدىغان بولدى . [ھۇمايۇن] پادىشاھ بۇ ھەقتە پەقىرگە مەسلىھەت سالدى . مەن پىكرىمنى يەنە بايان قىلىپ : «ھازىر بولسىمۇ كەشمىرنى ئىگىلەشنى ئىشقا ئاشۇرايلى . بىر ئامال قىلىپ پەقىرنى ئاۋۋال ماڭدۇرۇۋېتىپ ، ئۆزلىرى ئارقامدىن ئاستا - ئاستا بارغايلا ، پەقىر كەشمىرنى جەزمەن ئىشغال قىلىشقا كېپىللىك قىلىمەن . » پادىشاھ قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە ياردەم بېرىپ ماڭا ئىجازەت بەردى . پەقىر بۇ يەردىكى ئىشلاردىن پارىغ بولۇپ تۆت يۈز كىشى بىلەن كەشمىرگە قاراپ يۈزلەندىم .

بىر يۈز ئون تۆتىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەدھەيدەرنىڭ كەشمىرگە بېرىش سەۋەبىنىڭ بايانى

يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، كەشمىر سۇلتانلىرى [ئۆز ئەمىرلىرىنى تىزگىنلەش ۋە باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ ، ئاجىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى . ئەمىرلەرنىڭ ھەربىرى ئۆزىنىڭ خىيالىغا كەلگەنچە ئىشلارنى قىلىپ يۈرەتتى .

كامران مىرزا شاھ ئىسمائىلنىڭ ئوغلى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن قەندەھارغا كەتكەن كۈنلەردە ، كەشمىر ئەمىرلىرى ئۆزئارا بىر - بىرلىرى بىلەن قارشىلىشىپ ، ئەبدال ماكرى ۋە زەنگىچەك[1]نى كەشمىردىن قوغلاپ چىقارغانىدى ، بۇ ئىككىسى ھىندىستان تاغلىرىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ ، پەقىرگە ئىلتىجا قىلغانىدى ، ئۇلار تەرەپتىن ھاجى ئاتلىق كەشمىرلىك كىشى — بۇ كىشىنىڭ نامى تىبەت ۋەقەلىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى — كېلىپ ۋاستە بولۇپ پەقىردىن يارەم سورىغانىدى ، پەقىر قايتا - قايتا كۈچەپ كامران مىرزىغا تەشەببۇس قىلىپ كەشمىرگە لەشكەر كىرگۈزۈشكە تىرىشچانلىق كۆرسەتتىم . كامران مىرزا ئەگەردىن دېھلىغا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدا لەشكەر ئاجرىتىپ ، ئۇنىڭغا بابا چۈچەك دېگەن كىشىنى مەسئۇل قىلىپ كەشمىرگە يۈرۈش قىلىشنى تاپشۇردى . ئاشۇ ھاجى دېگەن كىشى بابا چۈچەكنى كەشمىرگە باشلاپ كىرىدىغان بولۇپ ، ئەگەردىن

---

① تېھران نەشرىدە «كاجىچەك ، ئەبدال ماكىرى ۋە زىكىچەك» دېيىلگەن (خەنزۇچە نەشرىدە «ھەقچەك ، ئەبدال ماكرى ۋە زەنگچەك ئۇچىنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن) .

ھەمراھ بولۇپ لاھورغا كەلدى . بابا چۈچەك ئىقتىدارسىز ۋە بوشاڭ ئادەم بولغاچقا ، بۇ مۇھىم ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي تۇرلۇك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ كەشمىرگە يۈرۈش قىلىشنى كەينىگە سۈردى . گانگ دەريا‌سى بويىدىكى ئۇرۇشتىن مەغلۇبىيەت خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ھەممەيلەن ئۆزىنىڭ ئەھۋالى بىلەن قالدى ، بابا چۈچەكمۇ كەشمىرگە يۈرۈش قىلىشتىن بوشىتىلدى .

ھەممەيلەن لاھورغا يىغىلغان ئاشۇ كۈنلەردە ، ھاجى پەقىر بىلەن ئەبدال ماكرى ۋە زەنگىچەكلەرنىڭ ئارىسىدا بىرقانچە قېتىم بېرىپ - كېلىپ قاتناپ يۈرۈپ ، كەشمىرنى ئېلىشنىڭ مەسلىھىتى ۋە تەدبىرلىرىنى كۆڭۈلگە ياقۇدەك چارە - ئامالالار بىلەن قارار قىلىشقانىدى . پەقىر شۇ سەۋەبتىن تولا كۈچەپ ھۆددە قىلغانىدىم ۋە ئۇلار ھاجىدىن ئەۋەتكەن ئەرزنامە - مەكتۇپلارنى [ھۇمايۇن] پادىشاھقا كۆرسەتكەنىدىم . ئاخىر پادىشاھتا پەقىرنىڭ بېرىشىم بىلەن كەشمىرنىڭ ئىشغال قىلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنچ پەيدا بولدى ، شۇ سەۋەبتىن پەقىرگە ئىجازەت بەرگەنىدى .

بىر يۈز ئون بەشىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەدھەيدەرنىڭ كەشمىرگە بارغانلىقى ، چاغاتاييلارنىڭ ھىندىستاندىن چىققاندىن كېيىن دۇچ كەلگەن ئەھۋاللىرىنىڭ قىسقىچە بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى ، پەقىر [ھۇمايۇن] پادىشاھ بىلەن كېڭىشىپ ئالدى بىلەن مەن ئازراق كىشى بىلەن

نەۋشەھەر (يېڭىشەھەر)[1] گە باردىغان ، ئۇ يەردە كەشمىر ئەمرلىرى ماڭا قوشۇلسا ، ئاندىن ئىسكەندەر توپچى نەۋشەھەردە پەقىرگە قوشۇلسا ، شۇنىڭدىن كېيىن يولغا چىقىدىغان ، بىز داۋانغا يەتكەندە ئەمىر خاجەئى كەلان نەۋشەھەرگە كېلىدىغان ، بىز كەشمىرگە كىرگەندە ئەمىر خاجەئى كەلان داۋان تۆۋىگە كېلىپ كەشمىرگە يېقىنلىشىدىغان ، شۇ چاغدا [ھۇمايۇن] پادىشاھ نەۋشەھەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدىغان ، ئىش مۇشۇنداق سەرەمجانلاشقاندىن كېيىن كامران مىرزا ۋە باشقا سۇلتانلار ، ئەمرلەرنىڭ ھەرقايسىسى كۆڭۈللىرى قەيەرنى خالىسا ، شۇ تەرەپكە باردىغان بولۇپ قارار قىلىنغانىدى . بۇ مەسلىھەت قارار قىلىنغاندىن كېيىن پەقىر كەشمىرگە قاراپ يۈزلەندىم .

نەۋشەھەرگە يېتىپ كەلگەندىم ، كەشمىرنىڭ بارلىق سەردارلىرى كېلىپ قوشۇلدى . ئىسكەندەر توپچى نەۋشەھەردىن بىر كۈنلۈك يىراقتا ئىدى ، ئەمىر خاجەئى كەلان سىيالكوتتا ئىدى . پەقىر ئىسكەندەر توپچىغا خەۋەر ئەۋەتكەن كۈنى بارلىق ئادەملەرنىڭ لاھوردىن يۈرۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەلدى . پەقىر بۇ خەۋەرنى ئۇققان ھامان تېز سۈرئەتتە يولغا چىقتىم ـ دە ، كەشمىر داۋىنىنىڭ تۆۋىگە يېتىپ كەلدىم . ھاجىچەك[2] يەنە بىر يولدىن چىققانىكەن ، بىز ھېچقانداق تالاش ـ تارتىشسىز ۋە پاراكەندىچىلىكسىزلا يەنە بىر يول بىلەن كەشمىرگە كىردۇق .

لېكىن ، لاھوردىكى ۋەيرانچىلىقنىڭ خەۋىرى ئىسكەندەر توپچى بىلەن ئەمىر خاجەئى كەلانغا يېتىش بىلەنلا ئىسكەندەر توپچى ھىندى تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى سۇلتانلاردىن بىرى بولغان سارەڭدىن يارەدەم سوراپ شۇنىڭ يېنىغا كەتتى . ئەمىر خاجەئى كەلان سىيالكوتتىن چىقىپ [لاھوردىن] قاچقانلارغا قوشۇلدى . [ھۇمايۇن] پادىشاھ كەشمىرگە كېلىشكە قانچە تىرىشچانلىق

① راجەۋۇلى تېغى باغرىدىكى بىر مەھەللە (مۇھەررىردىن) .

② بۇ ئىسىم تېھران نەشرىدە ۋە تاشكەند رۇسچە نەشرىدە «كاجىچەك» دەپىلگەن .

كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇشقا ھېچكىم قوشۇلمىدى . بىرنەچچە ئەقىلسىز گالۋاڭلار ، بولۇپمۇ ھىندال مىرزا ، يادگار ناسىر مىرزىلار باشلىق كاتتىلار پادىشاھنى تەتتە ۋە بەكەرەگە ، يەنى شاھىبېك ئارغۇنىڭ ئوغلى ، زۇننۇن ئارغۇنىڭ نەۋرىسى بولمىش مىرزا شاھ ھۇسەين ئۇستىگە لەشكەر تارتىشقا دالالەت قىلىپ ماڭدى . بۇ مىرزا شاھ ھۇسەين شۇنداق كىشىدۇركى ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك بابۇر پادىشاھ شاھىبېكتىن قەندەھارنى قاتتىق ئۇرۇش بىلەن تارتىۋالغاندىن كېيىن شاھىبېك ئۇچ ۋە تەتتە قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ، ئاشۇ تەۋەدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىگەنىدى . شاھىبېك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مىرزا شاھ ھۇسەين ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىققانىدى . نەچچە مۇددەتكىچە شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ، قەلئەنى مۇستەھكەملەش ۋە باشقا باشقۇرۇش ئىشلىرىغا كىرىشىپ شەھەر - قورغانلىرىنى پۇختىلىۋالغانىدى . ئۇ ھەقىقەتەن پاراسەتلىك ، ئوقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى . بۇ پاراسەتسىزلەر توپى ئۇنىڭغا قارشى ھۇجۇم قىلىپ بارغان بولسىمۇ ، لېكىن ھېچ بىر ئىش قىلالمىدى . شۇنىڭ بىلەن ، ھىندال مىرزا قېچىپ قەندەھارغا باردى . قەندەھار ھاكىمى ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ خىزمەتىدە بولدى . لېكىن ، ئۇ قەندەھاردا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىشىغا كىرىشتى . شۇڭا ، كامران مىرزا كابۇلدىن ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ قەندەھارغا باردى . [بىرقانچە نالايىق ئىشلاردىن كېيىن] ھىندال مىرزا كامران مىرزىدىن ئامانلىق تىلەپ ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا بويۇن ئەگدى . مۇشۇ ۋەقە ئەسناسىدا يادگار [ناسىر] مىرزا ۋە قاسىم ھۇسەين سۇلتانلارمۇ [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ خىزمىتىدىن قېچىپ كېلىپ كامران مىرزىغا قوشۇلدى . ھۇمايۇن پادىشاھ چەكسىز مېھنەت ۋە

ھېسابسىز شىددەتلەرگە دۇچ كەلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن ئىراق زېمىنى تەرەپكە كېتىپتۇ . تاكى ھازىرغىچە پادىشاھنىڭ ئەھۋالى قانداق بولغانلىقى ھېچ مەلۇم ئەمەس . كامران مىرزا بولسا ھازىر كابۇلدا ، ھايات ھاۋادىساتلىرى تۈپەيلىدىن تۆۋەن ۋە قىيىن ھالەتتە كۈن ئۆتكۈزمەكتە .

ھۇمايۇن پادىشاھ ئىگە بولغاندەك بۈيۈك ۋە ئۇلۇغ سەلتەنەتكە ئېرىشكەن پادىشاھ ناھايىتى ئاز بولسا كېرەك ، يەنە ھۇمايۇن پادىشاھقا دۇچ كەلگەندەك ئازاب ـ ئوقۇبەت ۋە مېھنەت ـ مۇشەققەتلەرگە ناھايىتى ئاز پادىشاھلارلا دۇچ كەلگەن بولغىيدى . چەكسىز ئۇلۇغلۇق ئىگىسى بولغان تەڭرىتائالانىڭ ياخشىلىقلىرىدىن ئۈمىد شۇكى ، تەڭرى ئەگەر يەنە بەخت ـ سائادەت بىلەن ئۇنى سەلتەنەت تەختىگە چىقارسا ، ئۆزىنىڭ ئىنايەتلىرى سايىسى بىلەن پۈتكۈل شان ـ شەۋكىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ تىنچ ـ ئامانلىققا ئىگە قىلسا ئەجەب ئەمەس . ئۇلۇغ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ۋە ئۇنىڭ شەرەپلىك ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ ھۆرمىتىدىن تەڭرىم بۇ تىلەكلىرىمىزگە يەتكۈزگەي . چۈنكى ، تەڭرىنىڭ ئادىتى شۇنداق جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇكى ، ئادەتتە دۆلەت ئىگىلىرىگە بۇنداق ئېغىر ھادىسىلەر دۇچ كەلسە ، ئۇ ھادىسە تۈپەيلىدىن ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ھالاك بولىدۇ ، سالامەت قالمايدۇ . ئەگەر دۆلەت ئىگىلىرى بۇنداق ھالاكەتلىك ھادىسىدە سالامەت قالغان بولسا ، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ سالامەت قالغانلىقى بىر ھېكمەتكە مۇناسىۋەتلىكتۇر . بۇ كىتابتا ئىلگىرى بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، ھۇمايۇن پادىشاھنىڭ بۈزرۇكۋار ئاتىسى بابۇر پادىشاھقا نەچچە قېتىم سەمەرقەند تەختىدە ئولتۇرۇش مۇيەسسەر بولدى ۋە نەچچە قېتىملاپ قاتتىق مەغلۇبىيەتلەر دۇچ كەلدى ، ئەمما ئۇ مەغلۇبىيەتلەردە ئۆزى سالامەت قالدى . ئاخىر يۈكسەك ۋە پاك تەڭرى ئۇنىڭغا شۇنداق ئالىي سەلتەنەت ۋە ئۇلۇغ دۆلەتنى ئاتا

قىلدىكى ، ئۇنىڭ دۆلىتىدىن پۈتكۈل ئالەم بەھرىمەن بولدى . ياخشى نامى پۈتكۈل پادىشاھلار ئارىسىدا تاكى قىيامەتكىچە مەڭگۈلۈك يادىكار بولۇپ قالدى .

ھۈمايۇن پادىشاھنىمۇ تەڭداشسىز ۋە يېگانە ھۆكۈمران بولغان تەڭرىتائالا بۇ قەدەر ھالاكەتلىك ھادىسىلەردىن ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن سالامەت ساقلاپتۇ . بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە تەڭرىنىڭ بىر ياخشىلىقى ۋە ھېكمىتى باردۇر ، ئەزىز تەڭرى خالىسا .

بىر يۈز ئون ئالتىنچى باب

بۇ كىتابنىڭ مۇسەننىپى ۋە بۇ پارچىنىڭ مۇئەللىپى ھۈمايۇن پادىشاھتىن ئايرىلىپ ، كەشمىرگە يۈزلىنىپ كەشمىرنى ئىشغال قىلغانلىقى ، ئاشۇ كۈنلەردە دۈچ كەلگەن ۋەقەلەرنىڭ مەلۇماتى ۋە «تارىخى رەشىدي»نىڭ تۈگەللىمىسىنىڭ بايانى

پەقەر [ھەزرىتى ھۈمايۇن] پادىشاھنىڭ ئىجازىتى ، تەڭرىنىڭ مۇڭەپپەقىيەت بېرىشى ۋە بارلىق مىرزىلارنىڭ بىردەك قوللىشى بىلەن يۈقىرىدا بايان قىلىنغان سەۋەبلەرگە بىنائەن لاھوردىن كەشمىرگە قاراپ يۈرۈش قىلدىم . رەجەپ ئېيىنىڭ [يىگىرمە] ئىككىسىدە [كەشمىر] داۋىنىدىن ئۆتتۈق . كەشمىرنىڭ پايتەختىگە كىرىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتىمىنىڭ تارىخىنى «بىستۇ دەۋرىمى

رەجەپ» (رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە ئىككىسى)[1] دېگەن سۆزدىن چىقاردىم . ئۇ كۈنلەر قەۋس پەسلى ئىدى . كەشمىرنىڭ ھۆكۈمەت تەختىدە يالغۇز ئولتۇرۇشۇم بىلەنلا پەلەكنىڭ ئورۇنباساری بولغان بۇلۇتلار مۇبارەكلەپ ، يامغۇر تامچىلىرىنى ياقۇت ئۇنچىلىرىدەك ، قار دىنارلىرىنى شاھرۇخي تەڭگىسىدەك چېچىشقا باشلىدى .

نەزم :

مەقدەمىڭغە نىسار قىلماق ئۈچۈن ،
بەرفلەر قەترەسى ئېرۇر دىنار .
ھەر بۇلۇتكىم ھەۋاغە ئۆرلەپدۇر ،
قەدەمىڭغە ساچارغە تۇردى نىسار .

ئاشۇ ئىنئام تەسىرى بىلەن يەرنىڭ يۈزلىرى ئاقىرىپ دۇشمەن كۆزلىرى قاراڭغۇلاشتى . بۇ قىشنى كەرەمىلىك تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن كۆڭۈللۈك ، خۇشال ـ خۇرام ۋە ياخشى ئۆتكۈزدۇق . لېكىن ، ھاجىچەك كەشمىر ھۆكۈمىتىنى ئۈچ تالاق قىلىپ ، ئۆزىنى ئەھلى ئايالىنىڭمۇ ئەھلى كۆرمەي ، ئەھلى ئايالىنى مەلىك ئەبدال ۋە زەنگىچەكلەرگە تاپشۇرۇپ چىقىپ كەتكەنىدى . بەلكى بۇ ھۆكۈمەتنى ئۇ ئىلگىرىكىدەك ئالمان ـ تالمان كېتىپ قالىدۇ ، بىرەر يىلمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك .

مىسرا :

غەلىۋاژ يەڭلىغ ئالتە ئاي ماده ، ئالتە ئاي نەر دەپ .

ھەممە كەشمىر خەلقى ئاشۇنداق ئەقىدە بىلەن كېتىشكەنىدى ،

---

① «بىستۇ دەۋۈمى رەجەپ» (بىست دوم رجب) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، «947» دېگەن سان كېلىپ چىقىدۇ . ھىجرىيە 947 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 22 ـ كۈنى مىلادىيە 1540 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

ئەزەل خېتىدە يېزىلغان «ئېيتقىنكى ، ‹پادىشاھلىقىنىڭ ئىگىسى بولغان ئەي ئاللا ، خالىغان ئادەمگە پادىشاھلىقىنى بېرىسەن ، خالىغان ئادەمدىن پادىشاھلىقنى تارتىپ ئالىسەن ، ›»[1] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەرسىز ئىدى . پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئىگىسى ، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرى ھەقىقەتەن بۈيۈك قۇدرەت ئىگىسىدۇر ، ئەڭ تولۇق ھوقۇققا ئىگە بولغان پادىشاھتۇر . ئۇ كىمگە خالىسا بېرىدۇ ، كىمدىن خالىسا ئالىدۇ . [نەزم :

جەببارى قەدىمۇ ھەزرەتى كەرىم ،
بەر ھالى ھەمە خەلق ئەلىمەستۇ ھەكىم .
ئەز ھەركى ستاندۇ بەھەر كەسكى دەھەد ،
بەر بەندە چە چارە ئەست جۇز ئەز تەسلىم .

(قەدىمىي قۇدرەتلىك ، كەرەملىك زاتىمەن ،
بارچىنى بىلگۈچى ئالىم ، ھېكىمىمەن .
بەندىدە نە چارە تەسلىمدىن ئۆزگە ،
خالىساڭ بېرىسەن ، ياكى ئالىسەن .)]

ھاجىچەك ئۆزىنىڭ خام خىياللىرى بىلەن گويا شىرخان ئۆزىنىڭ زور كۈچ ـ قۇۋۋىتى بىلەن پاك تەڭرىتائالانىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدىغاندەك ھېس قىلىپ ئۇنىڭغا ئەقىدە باغلىغان بولسا كېرەك . شۇڭا ، بېرىپ شىرخانغا ئىلتىجا قىلىپ پاناھلاندى .

باش باھاردا بۇلۇت سىپاھلىرى چاقماق تىغلىرىنى شولا شەمشەرلىرىدەك ھەرىكەتكە كەلتۈردى ، گۈلدۈرماما توپەڭلىرىنى ئېتىشقا باشلىدى ، مۆلدۈر ئوقلىرىنى توپ ئوقلىرىدەك ياندۇرغىلى تۇردى . زېمىن مەيدانىدا كوكات (چىم) لەشكەرلىرى

① «قۇرئان كەرىم» ، 3 ـ سۈرە ئال ئىمران ، 26 ـ ئايەتنىڭ باش قىسمى .

نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىنى خۇددى ھۆل ھالەتتىكى خەنجەر كەبى نامايان قىلدى ، دەرەخلەر ياپراق سۈپەرلىرىنى باشلىرىغا كۆتۈرۈشۈپ سەپ - سەپ بولۇپ تۇردى .

ھاجىچەك شىرخاندىن ياردەم ئېلىپ پۈتكۈل قوشۇنى بىلەن كەشمىرگە قاراپ يۈزلەندى . بۇ ئەھۋال ئەسناسىدا بىزنىڭ تەرەپنىڭ كۈچ - مادارى بولغان مەلىك ئەبدال ئىستىسقا كېسىلى بىلەن ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن بارلىق ئىش زەنگىچەككە تاپشۇرۇلدى . بىز تۇرلۇك مۇشەققەتلەر بىلەن — بۇنى بايان قىلساق ، كۆڭۈلگە ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ — ئەھلى ئاياللىرىمىزنى ئەندەركۆل قەلئەسىگە كۆچۈرۈپ قويۇپ ، ئادەملىرىمىز بىلەن پاراكەندىچىلىك ئىچىدە دۈشمەنگە قارشى ئۇرۇشقا يۈزلەندۇق . [نەزم :

قىسسەئى كوتەھ ھەمىي كۈنەمكى تۇرا ،
بىش ئەزىن مۇجىبى مەلالى بۇد .
دۈشمەنى پىشۇ دۈشمەنى دەر پەس ،
تۇ بەدانىكى ، ئانچە ھالى بۇد .

(قىسسىنى قىسقا ئېيتىمەن . چۈنكى ،
سوزىۋەتسەم ئۆزۈك مالال بولىسەن .
ئالدى ھەم ئارقىدا بولسا گەر دۈشمەن ،
نە بولۇر ئەھۋال ، ئۆزۈك بىلىسەن .)

ئەلقىسسە ، بىز ئۇچ ئايغىچە ھەممە يەرلەرنى مۇستەھكەم تاقاپ ، بېكىنىش ئارقىلىق تاقابىل تۇردۇق . ئاخىر ھاجىچەك شىرخانىنىڭ لەشكىرىي ياردىمى بىلەن مەغرۇرلىنىپ ، كەشمىرنىڭ يۇقىرى تەرىپى بىلەن كېلىپ چۈشتى . بىز تەرەپتىكى كەشمىر لەشكىرى كۆرۈنۈشتە لەشكەر توپىدەك تۇرسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە پارچىلىنىپ كەتكەنىدى . پەقەت بىلەن پەقەت موغۇل لەشكەرلىرىلا

قالدى . شۇ كۈنى توساتتىن ئۇرۇش بولىدىغانلىقى ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كەلمىگەنىدى . بىر كىشى بىر مۇھىم ئىش بىلەن بىر تەرەپكە كەتكەنىدى ، ئىككى يۈز ئەللىككە يېقىن كىشىمىز بار ئىدى . كەشمىر خەلقىدىنمۇ ئازراق كىشى موغۇل لەشكەرلىرىگە قوشۇلدى ، ھەممىسى ئۇچ يۈزگە يېقىن ئادەم بولدى . شىرخاننىڭ ئەۋەتكەن ئاتلىق لەشكىرىنىڭ سانى بەش مىڭ ، نەچچە خىل پىيادە لەشكەرلىرىنىڭ سانى ئاتلىق لەشكەرلەردىن كۆپرەك ئىدى . بىز ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كىرىپ ، ئات ـ ئۇلاغ ، قورال ـ ياراغ ۋە باشقا ئەسلىھەلىرىنى بۇلاش ـ تالاشقا باشلىدۇق .

دېمەك ، بۇ ۋاقىت تارىخنىڭ (ھىجرىيە) 948 ـ يىلى رەبىيەلئاخىرنىڭ سەككىزى[1] دۈشەنبە كۈنى پېشىن ۋاقتى ئىدى . دۈشمەنلەرنىڭ ھالى خۇددى «پەرۋەردىگارىڭنىڭ فىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ ؟ »[2] دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغىنىدەك خاراب بولدى . غايىب ئىلھامچىسى گويا كى بىزنىڭ جان قۇلىقىمىزغا : «ئاللادىن كېلىدىغان نۇسرەت ۋە غەلىبە يېقىندۇر ، مۆمىنلەرگە (بۇ روشەن مەرھەمەت بىلەن) خۇش خەۋەر بەرگىن »[3] دېگەن ئايەتنى ئوقۇدى . ئۇلۇغ ، قۇدرەتلىك ۋە غالىب تەڭرى ئۇچ يۈز نەپەر لەشكەرگە بەش مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى ۋە نەچچە مىڭ پىيادە لەشكەرنى مەغلۇپ ۋە تىرپىرەن قىلدى . «ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائەت كۆپ جامائەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ . »[4] ئۇلۇغ «ئاللا راست ئېيتتى »[5] ، ئاللانىڭ كەرەملىك

---

① ھىجرىيە 948 ـ يىلى رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ 8 ـ كۈنى مىلادىيە 1541 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ .

② «قۇرئان كەرىم» ، 105 ـ سۈرە فىل ، 1 ـ ئايەت .

③ «قۇرئان كەرىم» ، 61 ـ سۈرە سەپ ، 13 ـ ئايەت .

④ «قۇرئان كەرىم» ، 2 ـ سۈرە بەقەرە ، 249 ـ ئايەتنىڭ ئاخىرىدىن ئىككىنچى جۈملە .

⑤ «قۇرئان كەرىم» ، 33 ـ سۈرە ئەھزاب ، 22 ـ ئايەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن بىر جۈملە .

پەيغەمبىرى راست ئېيتتى . [نەزم :

سەئادەت بەبەخشايىشى داۋەر ئەست ،
نە دەر چەڭگو بازۇيى زور ئاۋەر ئەست .

زەفەر يا سەئادەت بەئىھسانى ئۇست ،
شەقاۋەت ، ھەزىمەت بەفەرمانى ئۇست .

(سائادەتنى تەڭرى ئاتا ئەيلىگەن ،
ئۇ چاڭگال ، بىلەك زوربدىن كەلمىگەن .

يېڭىش ھەم سائادەت ئۇنىڭ بەخشىشى ،
يېڭىلمەك ، ھاقارەت ئۇنىڭ يازمىشى .)]

بۇ ئاجايىپ ئەھۋال بولۇپ ، بۇنىڭغا شۇكۇر ئېيتىش زۆرۇر ، پەقەت بۇنىڭ شۇكۇر ـ ساناسىنى ئادا قىلىشقا ئاجىزمەن . خۇداغا شۇكرى ، بۇ ئاجىزلىقىمنى ئۇلۇغلار ئېتىراپ قىلىدۇ ، بىزدەك بىچارىلەرنىڭ ئۆز نۇقسانلىرى ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتىشلىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئۆزىنى ئۇلۇغلار قاتارىغا قويۇش دەۋاسى قىلغانلىق بولىدۇ ، ئۇلۇغلارغا بۇنداق ئەدەپسىزلىك قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان ئىش . شۇكۇر ئېيتىپ بولالمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ نادانلىقىنى تونۇغانلىق بولۇپ ، بۇ ئۆز نەپسىگە قىلىنغان زۇلۇمدۇر . ئەي تەڭرىم ، مەندەك ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىدىغان نادانىڭ قولىدىن نېمە كەلسۇن ؟ نېمە ئىش ھەل بولسۇن ؟ سېنىڭ دەرگاھىڭغا نېمە لاياقىتىم بولسۇن ؟ پەقەت ئۆزۈمگە ئۆزۈم قىلىۋاتقان زۇلۇمنى ۋە ھاياتلىقىم ئەشياسىدىن نىشانە ۋە سەزگۈنى ، ئۆزۈمنىڭ ھەممە مەسلىھىتىنى شۇنىڭدىن كۆردۈمكى ، ئۆزۈمنىڭ بېشىمدىن ئايىغىمغىچە ھەمىسى گۇناھ ۋە نۇقسان

ئىدى ، سېنىڭ ماڭا ئاتا قىلغانلىرىڭنىڭ ھەممىسى چەكسىز مەرھەمەت ۋە پايانسىز ئېھسان بولدى . نەزم :

ھەمە قورقادۇر سەندىن ، ئەي كىردىگار ،
ۋەلي قورقادۇرمەن ئۆزۈمدىن دەۋام .
كى سەندىن ھەمە ياخشىلىق يەتكۈسى ،
يامانلىق كېلۈر لېك مەندىن تەمام .

ئەي تەڭرىم ، قىلمىشلىرىمغا لايىق جازا بەرسەڭ ، تۇتقۇنلۇقتىن خالاس بولۇشۇم مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئەگەر قىلغان گۇناھلىرىم ئۈچۈن نېمەتلىرىڭنى كېمەيتسەڭ ، تىن تارتقۇدەك ماجالىم قالمىغان بولاتتى . نەزم :

ئەگەر بەندەكىم ئىشتە جابۇك ئەمەس ،
ئانى خاجەسى مۇھتەرەم ئەيلەمەس .

ئەگەر تەركى خىزمەت قىلۇر لەشكەرى ،
بولۇر شاھ ، لەشكەركەش ئاندىن بېرى .

ۋەلى ئەيلەمەس ھەييى بىچۈنۇ چەند ،
گۇنەھكارغە رىزق ئىشكىنى بەند .

يامان فىئلىگە قەھر قىلسە ئەگەر ،
چۇ ئۆزر ئايتساڭ ، ئەفۇ ئېتەر سەر بەسەر .

ئەي تەڭرىم ، ئۆزۈمنىڭ قىلغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى توغرا دەپ گۇمان قىلاتتىم ، ئەمما ھەممىسى خاتا ئىدى ، سېنىڭ قىلغانلىرىڭنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق ئىدى . مەن ئۆزۈمنىڭ يامانلىقىدىن پاناھ تىلەيمەن ، سېنىڭ خۇشاللىقىڭنى ئىستەيمەن ،

مەن بەندەڭنى ئۆزۈڭ رازى بولىدىغان ئىشقا مايىل قىلغايسەن .

مىسرا :

سۆز بۇ يەرگە يەتتى ، سىندى قەلەم .

قىسقىچە ئېيتقاندا ، كەشمىرنىڭ خەتىبى مەۋلانا جەلالىددىن [مۇھەممەدىۇسۇف] بۇ قېتىمقى غەلىبىنىڭ تارىخىنى «فەتھى مۇكەررەر» (قايتىلانغان غەلىبە)[1] دېگەن سۆزدىن تاپتى . چۈنكى ، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك بۇ نۆۋەتتىكىسىدىن ئىلگىرىمۇ كەشمىرنى بىر قېتىم پەتھى قىلغانىدىم .

بىر يۈز ئون يەتتىنچى باب

كىتابنىڭ تەڭرىتائالاغا مۇناجات قىلىش بىلەن ئاياغلىشىشى ، كىتاب ۋاستىسى بىلەن دوستلاردىن دۇئا ئىلتىماس قىلىنىشى

ئەي مەۋجۇت بولۇشۇڭ زۆرۈر بولغان ۋە پۈتكۈل ۋۇجۇدۇڭ ئېھسانىڭ ئۈچۈن جەزمەن لازىم بولغان تەڭرىم ، سېنىڭ سۈپەتلىرىڭدە ھېچبىر نۇقسان ۋە ئىنايەتلىرىڭدە ھېچبىر كەمچىلىك يوقتۇر . كەرەم ۋە ساخاۋەتلىرىڭنىڭ تولىلىقىنىڭ ھەددۇھېسابى

① «فەتھى مۇكەررەر» (فتخ مكرر) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى جەملەنگەندە ، «948» دېگەن سان ھاسىل بولۇپ ، ھىجرىيە 948 ـ يىلى (مىلادىيە 1541 ـ يىلى)غا توغرا كېلىدۇ .

ۋە چەك - چېگرىلىرى يوقتۇر . تۇرلۇك ئېھسانلىرىڭنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇنى تونۇپ بولالماي نادانلىقتىدۇرمىز ، نادانلىق تۈپەيلىدىن نېمەتلىرىڭگە شۈكۈر قىلىشتىن بىخەۋەرمىز . سېنىڭ ئاشۇ نېمەتلىرىڭنىڭ لايىقىدا شۈكۈر - سانالىرىنى ئادا قىلىپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس . شۇنداق دېيىلىدۇكى ، كىرىۋاتقان ھەربىر نەپەس ھاياتقا كۈچ بېرىدۇ ، چىقىۋاتقان ھەربىر نەپەس جانغا راھەت بېغىشلايدۇ . دېمەك ، ھەربىر نەپەستە ئىككى نېمەت مەۋجۇت ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە شۈكۈر - سانا ئېيتىش ۋاجىپ . ئەمما ، نېمەتنى تونۇش ۋە ئۇنىڭ شۈكرىسىنى لايىقىدا ئادا قىلىپ بولالمايدىغان- لىقىنى ئېتىراپ قىلىشمۇ بىر تۈرلۈك شۈكۈر ھېسابلىنىدۇ . لېكىن ، بەندە شۇ دەرىجىدە تونۇسۇنكى ، ھەممە نېمەتلەرنى تونۇپ يەتسۇن . ئەمما ، بۇرۇنقىلار شۇنداق ئېيتقانكى ، **نەزم :**

ھەركىم ئۆز ھالىغە چاغلىق كۈشىش ئەتمەك خۇب ئېرۇر ،
بىجىھەت خامۇشلۇقىدىن ئول بەسى مەرغۇب ئېرۇر .

شۇڭا ، كەمىنە بۇ مەزمۇن ھۆكۈمى بويىچە ئۆز ئىستىداتىمىنىڭ قۇۋۋىتىگە يارىشا زۆرۈر ۋە كېرەكلىك بولغان سۆزلەرنى بۇ كىتاب ۋاراقلىرىنىڭ يۈزلىرىگە يازدىم . پەقىرنىڭ كۆڭلىدە بۇنى ئالىي پاراسەتلىك زاتلارنىڭ نەزەرلىرىگە لايىق قىلىش داغدۇغىسى ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتۇرۇش ۋەسۋەسىسى يوق ئىدى . شۇنداق بولسىمۇ شۇنىڭدىن ئۈمىدۋارمەنكى ، بۇ سۆزلىرىم كۈنلەرنىڭ سەھىپىلىرىدە مېنىڭدىن يادىگار بولۇپ قالغاي . بۇ نۇسخىغا نەزەر سالغۇچىلار پەقىرنىڭ روھىمنى دۇئايىپاتىھە بىلەن ياد ئەتكەي . [پەقىر خارۇزار مۇھەممەدھەيدەر شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى ،] بۇ نۇسخىدا ھەرقانداق ئەيىب ۋە نۇقسان كۆرۈلگەن بولسا ، كەرەملىك قوللىرى

بىلەن تۇزەتكەي . [پەقەرنىڭ مۇشكۈل ئەھۋالىمغا رەھىم - شەپقەت قىلىپ ياخشى دۇئا ۋە تىلەكلىرىگە مۇيەسسەر قىلغاي . شۇنىڭ بەرىكىتى بىلەن : «ئەي تەڭرىم ، بىزگە بۇ دۇنيادا ياخشىلىق بەر ، ئاخىرەتتىمۇ ئىزگۈلۈك بېرىپ دوزاخ ئوتىدىن ساقلىغىن» دېگەن دۇئالىرىمىز ئىجابەت بولغاي .] ئەي ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى ، ئەي چەكسىز مېھرىبان ۋە شەپقەتلىك تەڭرى ، بىزگە رەھمەت قىلغايسەن ، ئامىن !

چەكسىز ئىنايەتلىك پادىشاھ تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن كىتاب تۇگىدى .

تارىخى رەشىدىي

ئاپتورى : مىرزا مۇھەممەدھەيدەر كۆرەگان
نەشرگە تەييارلىغۇچى : مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى : ئادىل مۇھەممەت ، پەرھات جىلان
مەسئۇل مۇھەررىرى : ئەركىن شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى : گۈلشەھەر نېغمەت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى : مىرزات ئابدۇللا تاجى
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون : 0991—2827472
ئادرېسى : ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى : 830001
باسقۇچى : شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
سانقۇچى : شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى : 880×1230 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 35.25
قىستۇرما ۋاراقى : 20
نەشرى : 2007 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى : 2007 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1—5000
كىتاب نومۇرى : ISBN 978—7—228—10999—9
باھاسى : 68.00 يۈەن (ئىككى كىتاب)